

Selected Writings of Khachatur A. Musheghyan

Kh. A. Musheghyan, the distinguished Armenian numismatist, published these 31 studies in a variety of books and journals between the years 1959 and 1989.

[Հայաստանի դրամական գանձերը Hayastani dramakan gandzere](#) [[Armenia's Coin Hoards/Treasures](#)] (Erevan, 1973), in 263 pdf pages, with numerous plates and illustrations. At Internet Archive.

[Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում Dramakan shrjanar'ut'iwne Hayastanum](#) [[The Circulation of Money in Armenia](#)], *skzbits' minchew 10. dar H.K'.i [from the beginning until the 10th century A.D.]* (Vienna, 1979), in 292 pdf pages, with numerous plates and illustrations. *Azgayin matenadaran* series, volume 224. At Internet Archive.

Articles from [Պատմա-բանասիրական հանդես Patma-banasirakan handes](#) [[Historico-Philological Journal](#)] (Erevan, Armenia)

[Հայկական դրամների մի նոր գանձ A New Hoard of Armenian Coins](#), 1(1959), pp. 293-294, in 2 pdf pages.

[Հին դրամների մի նոր հավաքածու A New Collection of Ancient Coins](#), 4(1963), 236-241, in 6 pdf pages.

[Արտավազդ II-ի չորեքդրամյանը The Tetrachma of Artavazd II](#), 2(1964), pp. 317-323, in 9 pdf pages.

[Կիլիկյան Հայաստանի ոսկեդրամ Պետական Էրմիտաժում A Gold Dram of Cilician Armenia in the State Hermitage](#), 2(1965), pp. 205-206, in 2 pdf pages.

[Paul Z. Bedoukian. Coinage of Cilician Armenia. The American Numismatic Society, New York, 1962, pp. 496. Զարեհ Պ. Պտուկյան. Կիլիկյան Հայաստանի դրամները. Ամերիկյան դրամագիտական ընկերություն, Վիեննա, 1963, 496 էջ \[Book Review of Bedoukian's *Coinage of Cilician Armenia*\]](#), 3(1965), pp. 285-287, in 3 pdf pages.

[Դրամագիտական տվյալներ Երևանի պատմության վերաբերյալ Numismatic Data Relating to the History of Erevan](#), 3(1968), pp. 27-38, in 12 pdf pages.

[Հին Հայաստանի դրամային շրջանառության պատմությունից \(Ա. թ. ա. V դարի վերջերից մինչև մ. թ. III դարի սկիզբը\) \[From the History of the Circulation of Money in Ancient Armenia \(end of the 5th century B.C. through the beginning of the 3rd century A.D.\)\]](#), 3(1970), pp. 65-94, in 36 pdf pages.

[Դրամային շրջանառությունը Հայաստանում IX-XIV դարերում The Circulation of Money in Armenia in the 9th-14th Centuries](#), 4(1971), pp. 41-60, in 20 pdf pages.

[Աբբասյան դրամների թողարկումը իսալիֆաթի «Արմենիա» նահանգում VIII-X դարերում The Issuance of Abbasid Coins in the Arminiya District of the Caliphate during the 8th-10th Centuries](#), 4(1973), pp. 143-156, in 14 pdf pages.

[Հին և միջնադարյան Հայաստանում տարածված դրամների հիմնական խմբերը](#) [[The Major Groups of Coins Common in Ancient and Medieval Armenia](#)], 1(1976), pp. 111-124, in 14 pdf pages.

[Արևելյան դրամների գանձերը և Հայաստանի տնտեսական կապերի հիմնական ուղղությունները VIII-X դարերում](#) [[Eastern Coin Treasures and the Basic Trends in Armenia's Economic Ties in the 8th-10th Centuries](#)], 3(1978), pp. 217-234, in 18 pdf pages.

[Շեդդադիդյան դրամների մասին](#) [[About Shaddadid Coins](#)], 4(1979), pp. 277-278, in 2 pdf pages.

[Լշանավոր դրամագետը \(Չարեհ Պտուկյանի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ\)](#) [[The Noted Numismatist \(Zareh Bedoukian, on the Occasion of His 70th Birthday\)](#)], 3(1980), pp. 169-175, in 7 pdf pages.

[Нумизматические данные о внешних связях Армении \(С античного времени до X в.](#) [[Numismatic Data on Armenia's External Relations \(from Ancient Times to the 10th Century\)](#)], 4(1980), 107-112, in 6 pdf pages. At Internet Archive.

[Դրամագիտական մեծարժեք հավաքածուներ](#) [[Collections of Great Value for Numismatics](#)], 2(1981), pp. 299-304, in 6 pdf pages.

[Հայաստանի անունը հին և միջնադարյան դրամների վրա](#) [[The Name Armenia on Ancient and Medieval Coins](#)], 3(1985), pp. 41-54, in 14 pdf pages.

[Paul Z. Bedoukian, Coinage of the Armenian Kingdoms of Sophene and Commagene, the Armenian Numismatic Society. Museum Notes 28 \(1983\). pp. 71-87+2pl \(Nos. 11-12\)](#), 4(1985), pp. 208-212, in 5 pdf pages.

[Սյունիքի դրամական գանձը](#) [[The Coin Hoard/Treasure from Syunik'](#)], 2(1989), pp. 123-132, in 10 pdf pages.

Articles from the journal ***Լրաբեր հասարակական գիտությունների*** *Lraber hasarakakan gitut'yunneri* [***Bulletin of Social Sciences***] (Erevan, Armenia)

[Հայաստանում տարածված վաղ արաբական դրամներ](#) [[The Distribution of Early Arab Coinage in Armenia](#)], 12(1973), pp. 32-47, in 16 pdf pages.

[Դրամագիտական հավաքածու Շիրակից](#) [[A Numismatic Collection from Shirak](#)], 7(1979), pp. 82-111, in 30 pdf pages.

[Դրամագիտական նորույթներ](#) [[Numismatic News](#)], 3(1981), pp. 118-120, in 3 pdf pages.

[Հայաստանում կիլիկյան դրամաշրջանառության առթիվ](#) [[On the Circulation of Cilician Coins in Armenia](#)], 6(1986), p. 93, in 1 pdf page.

[Monetary Circulation in Eleventh Century Armenia: Shaddadid Coinage from Dwin](#), in 9 pdf pages. From *Armenian Studies in Memoriam Haig Berberian* (Lisbon, 1986), Dickran Kouymjian, editor, pp. 601-608.

Musheghyan's writings from:

Հայ ժողովրդի պատմություն Hay zhoghovrdi patmut'yun [**History of the Armenian People**], volume 1 (Erevan, 1971). Devoted to Remote and Classical Antiquity: Earliest times through the second century

A. D.

From **Բաժին Ե. Bazhin E. [Part 5.]**

Chapter 27. [Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում](#) *Dramakan shrjanar'ut'yune" hin Hayastanum [The Circulation of Money in Ancient Armenia]*, pp. 689-699 of a 36 pdf page download. Includes two preceding sections by G. X. Sargsyan.

Musheghyan's writings from:

Հայ ժողովրդի պատմություն Hay zhoghovrdi patmut'yun [History of the Armenian People], volume 2 (Erevan, 1984). Devoted to the third-ninth centuries.

From **Բաժին Բ. Bazhin B. [Part 2.]**

Chapter 12, Part 6 by Musheghyan is entitled [Սասանյան և վաղբյուզանդական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում III-IV դդ.](#) *Sasanyan ev vaghbyuzandakan dramneri shrjanar'ut'yune" Hayastanum III-VI dd. [The Circulation of Sasanian and Early Byzantine Money in Armenia in the 3rd-6th Centuries]*, pp. 276-282 of a 37-page download. Includes all of Chapter 12, **Մարզպանական Հայաստանը VI դարում** *Marzpanakan Hayastane" VI darum [Marzpan Armenia in the 6th Century]*, by V. K. Iskanyan.

From **Բաժին Գ. Bazhin G. [Part 3.]**

Chapter 16, Part 5 by Musheghyan is entitled [Դրամական շրջանառությունը VIII-IX դդ.](#) *Dramakan shrjanar'ut'yune" VIII-IX dd. [The Circulation of Money in the 8th-9th Centuries]*, pp. 385-388 of a 32-page download. Includes all of Chapter 16, **Հայաստանի վարչատնտեսական և իրավական վիճակը VIII դ.-IX դ. (առաջին կես)** *[Armenia's Administrative-Economic and Legal Situation from the 8th Century through the 9th Century (first half)]*, by Aram Ter-Ghewondyan.

Musheghyan's writings from:

Հայ ժողովրդի պատմություն Hay zhoghovrdi patmut'yun [History of the Armenian People], volume 3 (Erevan, 1976). Devoted to the ninth-fourteenth centuries.

From **Բաժին Բ. Bazhin B. [Part 2.]**

Chapter 14, Part 3 by Musheghyan is entitled [Դրամական շրջանառությունը](#) *Dramakan shrjanar'ut'yune" [The Circulation of Money]*, pp. 223-225 of a 20-page download. Includes all of Chapter 14, **Առևտուրը Ar'evtur** *[Trade]*, by B. N. Arakelyan.

From **Բաժին Ե. Bazhin E. [Part 5.]**

Chapter 34, Part 1 by Musheghyan is entitled [Դրամական շրջանառությունը](#) *Dramakan shrjanar'ut'yune" [The Circulation of Money]*, pp. 579-581 in 8 pdf pages.

From **Բաժին Է. Bazhin E'. [Part 7.]**

Chapter 43, Part 6 by Musheghyan is entitled [Կիլիկիայում կտրված դրամները](#) *Kilikiayum ktrvats dramnere" [Coins Minted in Cilicia]*, pp. 732-736 in 8 pdf pages.

Additional material on Armenian numismatics is available at Internet Archive:

[Works by Paul Z. Bedoukian](#)

[Works on numismatics by O. Sekulian and Jacobus Dashian/Yakovbos Tashean](#)

[Armenian Numismatic Journal](#)

Invaluable studies are available at AWOL (The Ancient World Online), prepared by Charles Jones: [Numismatics](#)

Compiled by Robert Bedrosian, 2020

This material is presented solely for non-commercial educational/research purposes

Հայերեն ինչ գրքեր կան իրենց հետաքրքրող հարցի մասին, այնտեղ կներկայացվի հայ տպագիր գիրքը ըստ թվանշանի: Այդպիսի մասնատագրության ամեն մի հատորը միաժամանակ կլինի մի ամբողջական հրատարակություն: Բացի այդ, յուրաքանչյուր հատորի, ինչպես և ողջ հրատարակության վերջում արվող հեղինակային-այբբենական ցանկը կփոխարինի այբբենական մասնատագրության առավելությունները՝ այս կամ այն հեղինակի անունով հրատարակված գրքերի մասին լրիվ տեղեկություններ տալու տեսակետից: Իսկ 1512—1800 թվականների հայ գրքի ժամանակագրական ցուցակն ընդգրկող լրացուցիչ հատորը անհրաժեշտ տեղեկություններ կտա հայ գրքի պատմության ամենահետաքրքրական շրջանի վերաբերյալ: Պետք է ասել, սակայն, որ մասնատագրության մեջ նյութերի սխառմամանից զատավորությունն ստեղծելը բավական դժվար գործ է: Դրա համար անհրաժեշտ կլինի հայերեն բոլոր հրատարակությունները դասակարգման ենթարկել նախորդ մշակված սխառմի համաձայն: Հանրային գրադարանի հայ մատենագիտության բաժինը պետք է կարողանա հաղթահարել այդ դժվարությունը:

Կարևոր հարց է նաև գրքերի նկարագրությունը: Ինչ տեղեկություններ տալ գրքի մասին: Բավարարվե՞լ արդյոք գրքի հեղինակի, վերնագրի, հրատարակման (տեղ, թիվ) և բանակազան (էջեր, նկարներ, չափս) տվյալների նշումով, թե՞ առաջ ավելի մանրամասն տեղեկություններ: Երաժշտահարմար համարվեց կազմել գրքերի նկարագրության երկու տեսակի կանոններ՝ հնատիպ գրքերի (մինչև 1850 թ. հրատարակված) և նոր շրջանի գրքերի համար:

Հնատիպ գրքերի նկարագրությունները կլինեն ավելի ծավալուն, նոր շրջանի գրքերի նկարագրությունները՝ ավելի պարզ, սակայն յուրաքանչյուր հրատարակության մասին կարևոր բոլոր տեղեկություններն ընդգրկող:

Քանի որ նախորդ հայ մատենագիտական ցանկերում ներկայացված գրքերի գտնվելու վայրը չի նշվել, այժմ էլ ոմանք կործում են, որ այդ կարգի տեղեկություններ տալու հարկ չկա: Սակայն որոշվեց մատենագիտության մեջ գրքերի գտնվելու վայրը այնուամենայնիվ նշել, բանի որ այդ շտապանց մեծ նշանակություն կունենա բնութագրերի, հասկապես գիտական աշխատողների համար, մանավանդ հայ մատենագիտություն կազմելու հակառակման աշխատանքը կատարելուց հետո անհրաժեշտ կլինե՞ր լսանել այդ հարցը:

Պետական հանրային գրադարանի հաշվապահ մատենագիտության բաժինը արդեն սկսել է իր աշխատանքները: Նկարագրվում և դասակարգվում են հանրային գրադարանի գրքերը, գտնվողում պատրաստի նկարագրությունները: Հայագիտական այս շատ կարևոր աշխատությունը ստեղծելու գործում հանրային գրադարանին պետք է օգնեն Հայաստանի Պետդրասպարտը, Գիտությունների ակադեմիայի Կենտրոնական գրադարանը, Երևանի Պետական համալսարանի գրադարանը և Մատենադարանը:

Աշխատանքների վերջին շրջանում հանրային գրադարանը կզգա արտասահմանյան մի քանի գրադարանների, հատկապես Վենետիկի ու Վիեննայի ազգային գրադարանների լուրջ օգնության կարիքը:

Ք. ԻՄԵՆՆՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՄԻ ՆՈՐ ԳԱՆԶ

Անտիոք քաղաքից մոտ 30 կմ. հեռավորության վրա, հնում «Դաֆնե» կոչված վայրում (Հարպիլթի մոտ) հողային աշխատանքների միջոցին գտնվել է միջնադարյան արձաթյա դրամների մի գանձ: Այդ գանձն ամբողջությամբ ձեռք է բերել Սփյուռքում մեր հայրենակից հնասեր Արմենակ Առաքելի Բուլատյանը, որը դրամագետ Պ. Կարապետյանի ջանքերով անհրաժեշտ դասակարգման և ուսումնասիրության ենթարկելուց հետո ուղարկել է այն Երևան՝ որպես նվեր Հայաստանի Պատմության Պետական թանգարանին:

Ըստ ժամանակի՝ գանձի մեջ եղած դրամները բաժանվում են երեք հիմնական խմբերի:

ա) Կիլիկյան հայոց թագավոր Լևոն II-ի (1198—1219) 73 դրամներ:

բ) Փոքր Ասիայի սելջուկյան սուլթաններ Քեյխուսրուու I-ի (1192—1200 և 1204—1213) և Քեյխուսրուու III-ի (1267—1283) 4 դրամներ:

գ) Կիլիկյան հայոց Հեթում թագավորի և նրա կնոջ՝ Զարեկ թագուհու (1226—1270) 42 դրամներ:

Գանձը խիստ հետաքրքրական է իր կազմով: այստեղ առկա են միջնադարյան հայկական այնպիսի արձաթյա դրամներ, որոնց բազմազան տեսակներից մի քանիսը մեզ համար բոլորովին նոր են: Բացի դրանից, նա մեզ ցույց է տալիս նաև Կիլիկյան հայկական պետության

դրամական սխտեմի առանձին միավորներ. Այսպես օրինակ՝ գանձը վկայում է, որ շրջանառության մեջ են եղել երկդրամյաններ՝ 5,33 դրամ բաշով բարձրորակ արծաթից, կես երկդրամյաններ՝ 2,70 դրամ, բառորդ երկդրամյաններ՝ 1,4 դրամ բաշով, և վերջապես ամենատարածվածը եղել է 3 դրամ արծաթից «դրամը», որը հավասարազոր էր այդ ժամանակներում Առաջավոր Արևելքի երկրներում գործող դրամական հիմնական միավոր դիրհեմին: Գանձի սելջուկյան դիրհեմները թողարկվել են Սվաս և Կայսարիյա բաղարներում, հիշրայի 505, 672 և 674 թվականներին, այսինքն մեր թվականության 1208/09, 1273/74 և 1275/76 թվականներին: Միայն մի դիրհեմի վրա բաղարի անունն անորոշ է մնում: Գանձի գերակշռող մասը հայկական դրամներ են, Կիլիկյան դրամներն ամենից շատ դուրս էին գալիս Սիս բաղարի փողերանոցից և այնուհետև մտնելով շրջանառության մեջ Առաջավոր Արևելքի մուսուլմանական և այլ իշխանությունների դրամների հետ, միաժամանակ սպասարկում էին ինչպես Կիլիկիայի վաճառաշահ բաղարների, այնպես էլ նրա հարևան երկրների արտարին ու ներքին առևտրի պահանջները: Հիմք ընդունելով «Բաֆ-նես»-ի հիշյալ գանձի մեջ եղած դրամներից ամեն-

նաուշ թողարկված դրամի տարեթիվը՝ հիշրայի 674 թվականը, որը համապատասխանում է մ. թ. 1275—1276 թթ., պետք է ենթադրել, որ այդ գանձը հավանաբար հողին է հանձնվել XIII դարի վերջին բառորդում:

Իսկ Հայաստանի ներկայիս Հայկական ՍՍԲ տերիտորիայում Կիլիկյան հայկական դրամներ չեն գտնվել: Նույնիսկ ամբողջ Անդրկովկասում նրանք խիստ հազվադեպ են: Մինչդեռ պատմական Կիլիկիայի տերիտորիայում և նրա մերձակա շրջաններում այդպիսի դրամներ կարող են գտնվել հաճախ, որպես տեղի անցյալ դրամական շրջանառության մնացորդներ: Այդ են վկայում Կիլիկյան Հայաստանի դրամների հայտնաբերման մի քանի դեպքեր, որոնք կատարվել են Կիլիկիայում կամ նրան սահմանամերձ վայրերում:

Նրախտադիտությանը պետք է նշել, որ Սվյուտերից ստացված XIII դ. դրամների այս գանձն իր մեջ պարունակած Կիլիկյան հայատառ դրամների բազմաթիվությունը նշանակալից ավանդ է Հայկական ՍՍԲ Պետական Պատմական թանգարանի հուշարձանների ֆոնդին:

Խ. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

236

Նամակներ, Նկատողություններ

ծոցներ և այս իսկ պատճառով նրանց կազմած դատաստանագրքերում անդ էլ գտել բավա-
կանաչափ նուրբ հարցերի խորաթափանց վերլուծություն՝ ժամանակի սովորույթների արծարծ-
մամբ և ժամանակակից գիտության մակարդակով։

Բժշկության պատմության բոլոր ուսումնասիրողները (Հովհաննիսյան է. Ա., Հարություն-
յան Գ. Գ., Կժռան Ա. Ս.) միահամուռ կերպով պնդում են, որ հին Հայաստանում գոյություն
է ունեցել բավական ինքնատիպ բժշկություն, որն իր զարգացմամբ չի գիշել իր ժամանակի
այլ երկրների բժշկության մակարդակին։

Հայտնի է, որ ոչ մի սրեննոգրական ակտում մինչև XVI դարը, բժշկի՝ որպես փորձագետի,
պրոցեսուալ վիճակի մասին չկա ոչ մի հիշատակում, թեև կասկածից վեր է, որ բոլոր երկրնե-
րում էլ, ինչպես և Հայաստանում, բժիշկները այս կամ այն դատական դորձով հրավիրվել են
իրեն փորձագետներ։

Ժամանակի շատ տարբեր մասնագիտության տեղ մարշիկ գրադվել են բժշկություններ, և
եթե այդ անձնավորությունները (վարդապետները, գիտնականները), համարվել են փորձառու
անձինք, ապա քնականարար նրանք պետք է համարվեն դատական բժշկության մտքի կրող-
ներ։ Թեական է և ակնհայտ, որ Անանիա Շիրակացին, Հովհան Մանգակունին, Գրիգոր Մա-
գիստրոսը, Հովհաննես Իմաստասերը, Մխիթար Գոշը, Սմբատ Իշխանը, Գրիգոր Տաթևացին և
մյուսները լինելով ժամանակի մեծագույն մտածողներ և զարգացած անձնավորություններ,
եկրկացաքել են և քնագիտության այնպիսի մի ճյուղ, ինչպիսին բժշկությունն է ու նրա մաս-
նացուցիչ՝ դատական բժշկությունը։

Բժշկի հասկացությունը այսպիսի վիճակը բնորոշ էր բոլոր երկրների համար։ Եթե մյուս
երկրների սրեննոգրական ակտերից և ոչ մեկում չունենք ուղղակի ցուցում գիտակ մարդկանց
դատարան կանչելու մասին, ապա հայկական սրեննոգրքերը պահանջել են և դ։

Գատական բժշկությունը Հա աստանում այդ շրջանում, անշուշտ, չէր գտնվում սաղմնային
վիճակում, քանի որ առանձին պեպրերում տեսնում ենք այդ գիտության վերաբերյալ փայլուն
մտքեր ու արտահայտություններ, սակայն նրանց մասսայական բնույթ կրելու կամ դատական
բժշկության՝ որպես ամփոփ մի գիտության մասին չունենք բացարձակապես և ոչ մի փաստ։

Գատական բժշկությունը նույն վիճակում է գտնվել և մյուս երկրներում։ Այստեղ կարելի
է խոսել միայն որոշ առանձնահատկությունների կամ երևույթների ափելի վաղ հանգնս գալու
մասին։

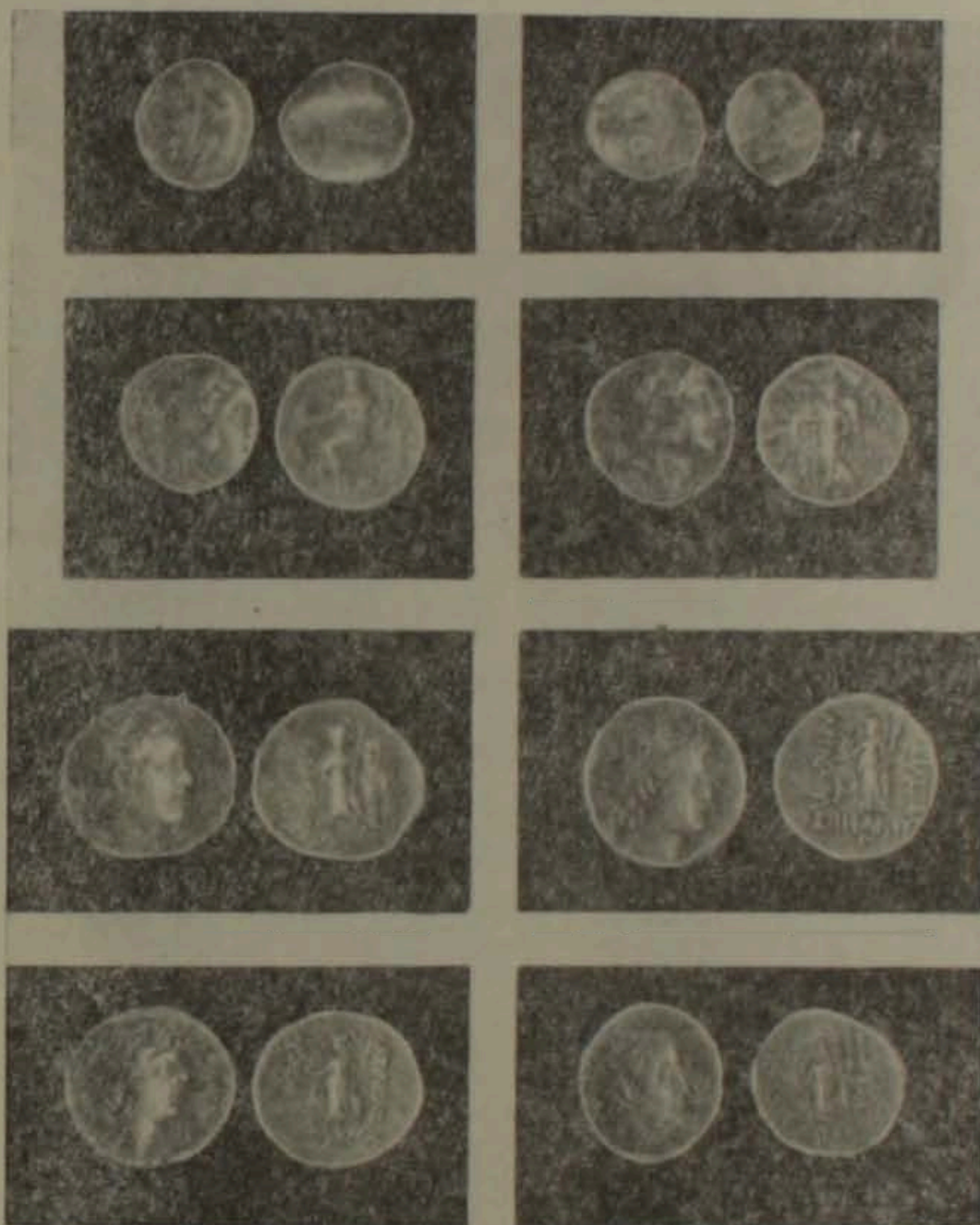
Խ. ՄԱԿԱՐՅԱՆ

ՀԻՆ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՄԻ ՆՈՐ ՀԱՎԱԲԱԾՈՒ

Հայկական ՍՍՌ պետական պատմական թանգարանը Մինիստրների սովետին առընթեր
հայ-լուսավորչական եկեղեցու ֆրժերի խորհրդի միջոցով սփյուռքից նվեր ստացավ Կ. Պոլսի
արքեպիսկոպոս Գևորգ Առսլանյանի հին դրամների հավաքածուն։ Վերջինիս մեջ հիմնական
խմբերով կան հետևյալ դրամները.

№	Գրամներ	Քանակն ըստ մետաղի	
		արծաթե	պղնձե
1	Արեւելեյան	2	—
2	Հունական	44	13
3	Հռոմեական	62	149
4	Պարթևական	3	—
5	Հայկական	6	10
6	Րյուկյուական	1	71
7	Սասանյան	2	—
8	Արարական Խալիֆաթի . .	5	4
9	Սելջուկյան	35	59
10	Մոնղոլական	24	—
11	Իրանական շահերի	4	16
12	Օսմանյան սուլթանների	65	15
13	Օվրոպական և պաղու թայի	29	31
14	Անորոշ ու մաշված	42	51

Հավաքածուի ամենահին դրամը վերաբերում է մ. թ. ա. VI—IV դդ.։ Դա արեմենյան արծաթյա դրամ է 5,30 գ. թաշով, որի մի կողմում պատկերված է ռազմիկ՝ ծնկաշոք նետ արձակելիս, մյուս կողմում՝ երախը բաց առյուծի գլուխ։ Նմանօրինակ դրամները խիստ հազվագյուտ են։ Արեմենյանները VI—IV դդ. թողարկում էին հիշյալ արծաթե դրամի նման դրամներ, որոնք կոչվում էին «սիրյա»։ Հայաստանում, որտեղ մեզ հայտնի է, մի անգամ գտնվել է արեմենյան սիրյա Արտաքնապես դրանք արխաիկ ձևի դրամներ են, երբ դեռ դրամահատության դուրծում իշխում էին «*quadratum incisum*» կադապրները։

Արեմենյան, Միլետի, Ա. Մակեդոնացու, սելևկյան ու կապադոկիական արծաթ դրամներ

Գ. Առաքելյանի հին դրամների շարքում ուշագրավ են Բարեյունի արեմենյան սատրապ Մազալուսի (331—328), ինչպես նաև Հունաստանի նախամակեդոնական շրջանի դրամաները (արծաթ դրամ 4,30 գր. թաշով) և թեթրադրամները (=չորեքդրամյան)։

Հավաքածուում կան Ալեքսանդր Մակեդոնացու (336—327, 19 դրամաներ) Հայաստանում Մակեդոնացու արծաթյա դրամները հազվադեպ չեն. արձանագրված են մի շարք գյուտեր. ոչ միայն պատահական, այլև կապված հնագիտական պեղումների հետ (Գառնի, Դվին)։ Մակեդոնացու դրամաներն ու թեթրադրամները թողարկվում էին երկար ժամանակ նույնիսկ նրա իշխանությունից հետո։ Մերձավոր արևելքի հելլենական միապետները պատրաստել էին տալիս արտաքինապես Մակեդոնացու դրամների նման դրամներ, որպեսզի բարձր պահեն իրենց դրամի վարկը միջազգային շուկայում։ Մակեդոնացու արծաթյա դրամների վրա մի կողմում

պատկերված էր դիցական հերոս Հերակլեսի բարձրաբանդակ գլուխը, իսկ մյուս կողմում՝ հեթանոսական Հունաստանի գերագույն աստված Զևսը՝ դահին բազմած: Հելլենիզմի դարաշրջանում դրամի աղտիպը հայտնի էր և լայն տարածում ուներ միջազգային ապրանքա-դրամական շրջանառության ոլորտում:

Անտիկ դրամների խմբում կան Կապադովկիայի Արիարաթ IV (220—163), Արիարաթ V (163—130), Արիարաթ VI (125—111), Արիարաթ IX (99—87) և Արիորարզան I (95—62) թագավորների դրամները, որոնց վրա հստակորեն պահպանված են հիշյալ միապետների բարձրաբանդակ պրոֆիլները: Կապադովկիայի դրամներն ընդհանրապես քիչ են պատահում: Նրանք շրջանառության համեմատաբար նեղ ոլորտ են ունեցել և հանդես են եկել մեծ մասամբ սելևկյան, պարթևական ու հայկական (Արտաշեսյան) դրամների հետ միասին: Աղբատիկ են ժողովածուի պտղմեական, պարթևական, ինչպես նաև Պերգամի թագավորության դրամների բաժինները: Պտղմեական հարստութիւնը ներկայացված է միայն մի դրամով՝ Պտղմեոս XI-ի (80—50, 55—51) թևթաղրախմայով, իսկ պարթևականը՝ Արտարան I-ի (128—123), Հրահատ IV-ի (37—2) և Վարդան I-ի (41—45) դրամներով (արծաթ 4,00—3,60 գր.):

Հավաքածուի ամենաստվար հատվածը կազմում են Հռոմեական կայսրության արծաթե ու պղնձե դրամները: Առանձին բացառութիւններով ներկայացված են նմուշներ յուրոր կայսրների դրամներից: Քանակապես գերակշռում են III—IV դդ. դրամները, թեև կան վաղ շրջանի, մասնավորապես Անտոնինոսի, Օկտավիանոսի, Տիրերիոսի, Վեսպասիանոսի, Դոմիցիանոսի, Տրայանոսի, Հադրիանոսի, Պիոսի և այլոց մինչև II դ. վերջի դենարները: Հռոմեական կայսրության արծաթ դրամների հիմնական միավորը դենարն էր, որի բաշրհասնում է մոտ 4,50 գրամի: Սակայն հավաքածուն գրեթե բոլորովին զուրկ է Հռոմի հանրապետութան շրջանի դրամներից, որոնք համեմատաբար քիչ են, քան կայսրության դրամական միավորները: Դրան հակառակ նշանակալից չափով հավաքված են Բյուզանդական կայսրության դրամներից՝ Վերջիններիս թվում կարելի է տեսնել պղնձե դրամներ, թողարկված կայսրեր Անաստասիոսի (491—518), Հուստինիանոս I-ի (582—602), Հերակլոսի և Հերակլ-Կոնստանտինի (610—641) կողմից և մանավանդ XI—XII դարերի անոնիմ ֆոլիսներ (պղնձե դրամներ):

Տարաբախտաբար հավաքածուն աղբատ է իր ունեցած հայկական, սասանյան ու արաբական դրամներով: Վաղ հայկական դրամներից պահպանվել է միայն մեկ թևթաղրախմայ Տիգրան II-ի պատկերով: Մնացած հայկական դրամները Կիլիկիայի Ռուբինյան թագավորներ Լևոն I-ի (1198—1219), Հեթում I-ի (1226—1270), հայերեն ու արաբատառ խորագրերով, ինչպես նաև Սմբատի (1296—1298), Լևոն II-ի (1270—1289) ու XIII դ. մի քանի մաշված արծաթե ու պղնձե դրամներ են:

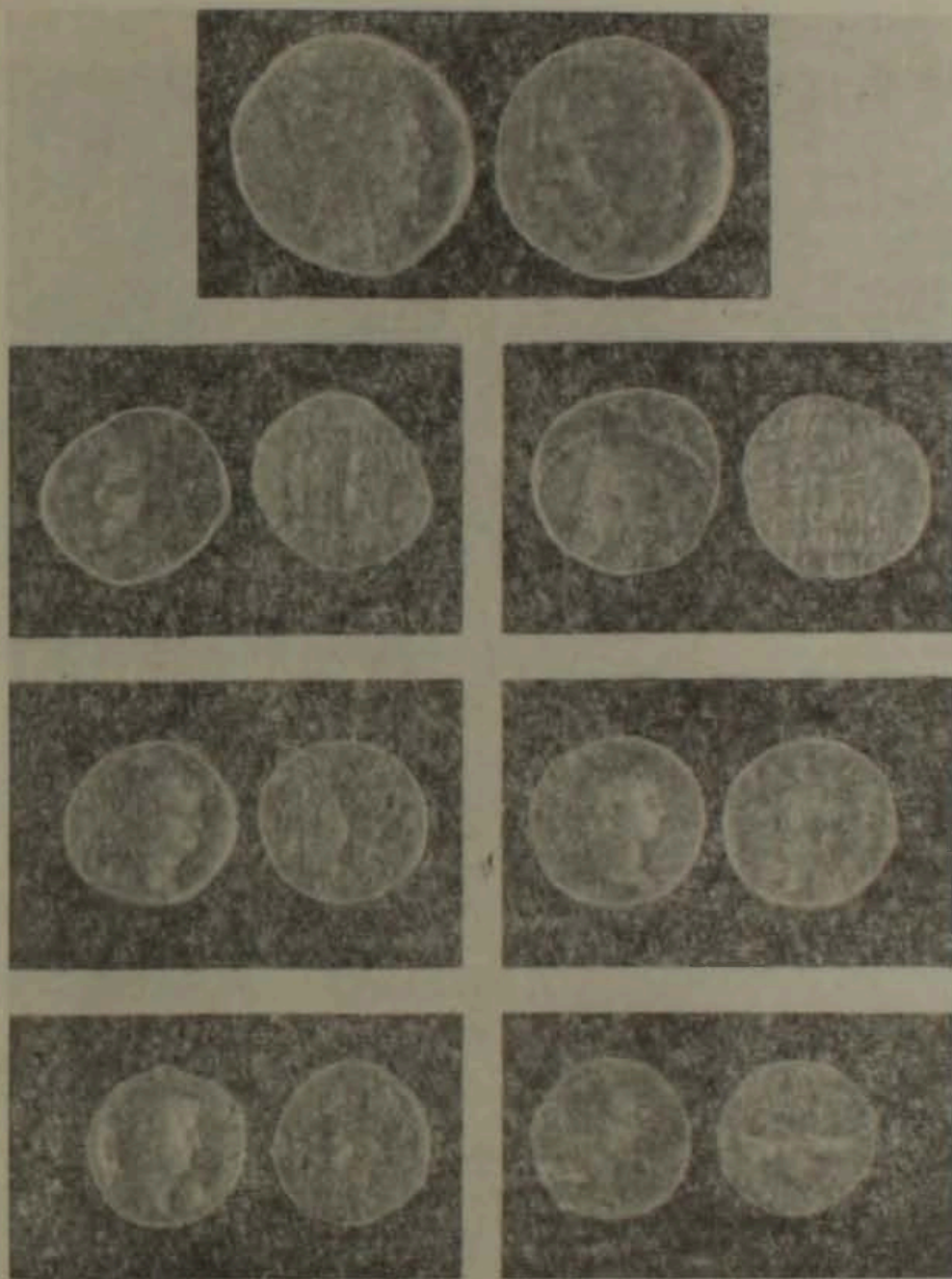
Սասանյան շրջանից ներկայացված են Խոսրով I (531—579) Անուշիրվանի և Խոսրով II Փարվեզի (590—628) դրամները (արծաթ միավորը 3,75—4,00 գր.): Դատելով նրանց վրա պահպանված պահլավերեն խորագրերից, կարելի է նշել, որ այդ դրամները պատրաստվել են Սասանյան Իրանի հարավային նահանգներում, մասնավորապես Ֆարսում և Քերմանում:

Արաբական խալիֆայի դրամներից կան միայն Աբրահայան ալ-Մահդի Խալիֆի անունով, հիշրայի 161 (=մ. թ. 777—778) և 164 (=մ. թ. 780—781) թթ., ալ-Մուհամմադիյա (=Ռեյ), Մեդինաում առ-Մալամ (=Բաղդադ) և ալ-Աբրահայա քաղաքների դիրհամները (=արծաթի միավոր 3,75—3,90 գր.), ինչպես նաև VIII—IX դդ. մաշված արրասյան ֆելսեր (պղնձե գրամներ):

Առաջավոր ու Միջին Ասիայում այս շատ տարածված սասանյան ու արաբայան դրամների կողքին, բարերախտաբար, հավաքածուում պահպանվել է մի հազվագյուտ կիսադրամա՝ թողարկված Տաբարստանի կուսակալ Օմարի իշխանության օրոք, պահլավերեն խորագրով, Տաբարստանի 128 տարեթվով (=մ. թ. 778): Հայտնի է, որ VII դարի առաջին կեսից Իրանի հյուսիսային շրջանները և Կասպից ծովի հարավային նահանգները, այդ թվում Տաբարստանը, նվաճվեցին արաբական զորքերի կողմից: Սակայն Տաբարստանի տեղական ֆեոդալները մինչև VIII դարի վերջը կարողացան պահպանել իրենց ներքին անկախությունը և տարրերությունը: Խալիֆայում օրենքով ընդունված ու լայնորեն գործածվող իսլամական քուֆի խորագրերով դրամների, Տաբարստանում շարունակում էին թողարկել վերջին Սասանյանների դրամաներին նման պահլավերեն գրերով դրամներ: Դրանք պահպանվել ու մեզ են հասել որոշ քանակությամբ, որոնցից մեկն էլ ահա անցել է Գ. Առսլանյանի հավաքածուի մեջ:

Հետաքրքրական է նաև մի այլ դրամ՝ հիշրայի 494 (=մ. թ. 1013—1014) թ., Ֆարսի Բուվեյհիդյան հարստության սուլթան աղ-Ղալա Աբուշուխայի անունով գիրհմը (=արծաթ դրամ 4,38 գրամ քաշով): Վերջինիս մեջ արծաթի խիստ փոքր չափով ձուլված է պղնձի հետ:

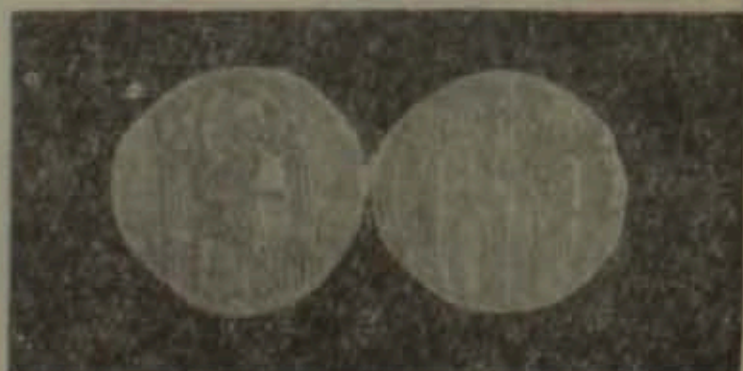
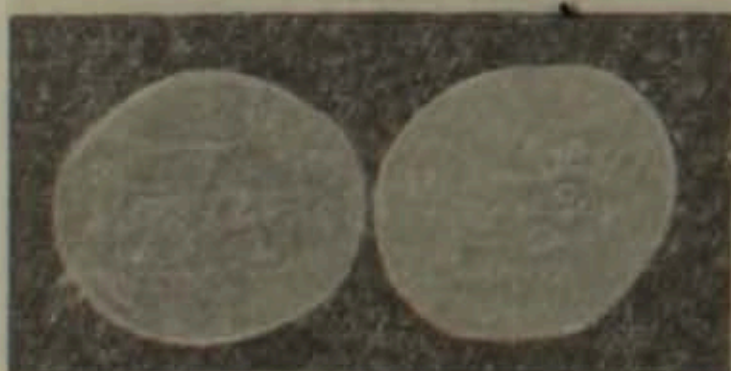
Այս հանդամանքը պատահականություն չպետք է համարել, Հայտնի է, որ X դարի վերջերից Արևելքի դրամական տնտեսության մեջ նկատվում է արծաթի պակասություն, որը խորանալով, XI—XII դարերում վերածվում է ճղնաժամի։ Արծաթի րացակայության պատճառով փողերանոցները դադարում են որակյալ դիրհմաներ թողարկելուց։ Այդ տեսակետից ժողովածուի հիշ ալ հիշրաւի 404 (—մ. թ. 1013—1014) թ. դիրհմը իրանում դրվադված աւն վերջին արծաթե դրամներից է, որոնցից հետո շրջանառության մեջ շուրջ 200 տարի իշխում էին պղնձե դրամները։ Արծաթի պակասությունն այդ դիրհմի մեջ ինքնրստինքյան արտացոլում է Բուվեյհի-հիդնների իշխանության սահմաններում, տվյալ դեպքում Ֆարսում, արծաթի ճղնաժամի սկիզբը։

Արծաթ դրամներ. հայկական՝ Տիգրան Մեծ, պարթևական՝ Միհրդատ II, Վարդան I, հումեական՝ Վեսպասիանոս, Տրայանոս, Հադրիանոս, Ա. Պիոս։

Արևելյան դրամների ամենախոշոր բաժինը կազմում են XI—XIII դդ. սելջուկյան պղնձե դիրհմները։ Վերջիններիս մեջ կան Մարդինի Օրտուկյաններ՝ Նեջմ-ադ-դին Ալպի (1152—1176), Կուդր-ադ-դին Իլ-Ղադի (1176—1184), Հուսամ-ադ-դին Օրտուկ Առսլանի (1200—1239), ինչպես նաև հիսն Քեյֆի ու Ամիդի Օրտուկյաններ՝ Ֆահր-ադ-դին Կարա-Առսլանի (1148—1174), Նասիր-ադ-դին Մահմուդի (1200—1222) և Մոսուլի աթաբեյ Կուդր-ադ-դին Մավդուդի (1149—1170) ու Իրրիլի Մուզաֆար ադ-դին Կուկրուրի Իրն Ալի Աթարեկի (1190—1233) պղնձե դրամները։ Սրանց հետ միասին կարելի է տեսնել Փարս Ասիայի սելջուկյան սուլ-

Քաններ՝ Քայ-Կորադ I (1219—1236), Քայ-Խուսրաու II (1236—1245), Քայ-Քաու II (1245—1257), Կլիշ-Ասուլան IV (1257—1267), Քայ-Խուսրաու III (1267—1283), Մասուդ II (1283—1296) և այլոց արծաթե ու պղնձե դրամները։ Իրանը թողարկվել են Սվազում, Կոնիայում, Էրզրումում, Նրզնկայում, Անթարիայում և ուրիշ քաղաքներում։ Ինչպես դրամագիտական բոլոր խոշոր ժողովածուները, այս հավաքածուն ևս որոշակի դույց է տալիս, որ XII դարի սելջուկյան դրամների շարքում չկան արծաթե դրամներ։ Այդ խոշորությունն ստեղծվել էր դրամական տնտեսության մեջ արծաթի բացակայության պատճառով։ Հավաքածուն ցույց է տալիս, որ սելջուկյան բոլոր արծաթե դրամները վերաբերում են հիմնականում XIII դարին, երբ երկար ընդմիջումից հետո կրկին շրջանառության մեջ են մտնում լավորակ արծաթե դիրհամները, բայց որում միավորի այն քաշով, որն ընդունված էր VIII—X դարերում։

Տարաստանի, Խալիֆաթի (Արրասյան), Կիլիկիայի հայկական (Լևոն I-ի օժման), սելջուկյան, հուլաղույան, թեմուրյան ու Վենետիկի դրսության, VIII—XVII դդ. արծաթ դրամներ։

Մոնղոլական խմբի դրամներից հավաքածուի մեջ կան Չինգիզյան Մենգու խանի անունով, հիշրայի 607 (≈մ. թ. 1210—1211) թ. մի դիրհամ և Հուլաղույան Ղաղան Մահմուդ (1295—1304), Արու-Սաիդ (1316—1315), Սուլեյման (1339—1344) և Անուշիրվան (1344—1355) խաների լավ պահպանված դրամները։ Վերջիններս դուրս են եկել Թավրիզ, Անի, Նրզնկա քաղաքներից։

Արևելյան դրամների վերջին բաժնում մենք տեսնում ենք իրանական շահերի և օսմանյան սուլթանների արժաթն ու պղնձե տարրեր դրամական միավորները: Ըստ արձանագրությունների, իրանական դրամանիշերը բաժանվում են երեք ենթախմբի. սեֆյան, զենդյան և կաջարյան դրամներ:

Սեֆյան արժաթն ու պղնձե դրամներից հավաքված են Արբաս II (1642—1667), Սուլեյման I (1667—1694), Բահմասպ II (1772—1781) շահերի և այլ մաշված դրամանիշեր: Զենդյաններից ներկայացված են միայն Քերիմ խանի (1750—1779) արժաթե գրամները, իսկ կաջարյաններից՝ Ֆաթ-Ալի շահի (1779—1782), ինչպես նաև Նասր-ադ-դին (1848—1896) ու Մուսաֆար-ադ-դին շահերի անուններով տարրեր արժենիշների դրամներ: Ըստ փողերանոցների դրանք դրվագված են Երևան, Խովեյզ, Աստարաբադ, Ղազվին, Թեհրան, Քաշան, Քանդահիր քաղաքներում:

Օսմանյան դրամներից հավաքված են՝ Բայազետ II (1481—1512), Ահմեդ I (1603—1617), Սուլեյման II (1687—1697), Ահմեդ III (1703—1730), Մահմուդ I (1730—1754), Մուստաֆա III (1757—1773), Արդ-ալ-Համիդ I (1773—1789), Սելիմ III (1789—1807), Մահմուդ II (1808—1839), Արդ-ալ-Մեջիդ (1839—1861) և Արդ-ուլ-Համիդ II (1876—1909) սուլթանների արժաթն և պղնձե դրամները՝ թողարկված Փոքր Ասիայում, Իրաքում, Եգիպտոսում և Թունիսում: Դրանց մեջ կան ակշններ, փառաներ, խորրուրներ, օնլիկներ, բեշիկներ, իզիրմիլիկներ և ղուռուշներ:

Դ. Առսլանյանի հավաքածուն չի սպառվում տնտիկ աշխարհի ու միջնադարյան Արևելքի դրամներով: Նրանում կան նաև արևմտաեվրոպական, մասնավորապես իսպանական, ֆրանսիական, բելգիական, շվեդական, գերմանական, լեհական, ռուսական, ավստրո-հունգարական, բրիտանական և XVI—XIX դդ. ալ արժաթն ու պղնձե դրամների նմուշներ:

Որոշելով հավաքածուի յուրաքանչյուր դրամը, մենք կարող ենք ասել, որ Հայկական ՍՍՌ պետական պատմական թանգարանի պահպանությանը հանձնված են տարբեր էպոխաների ու երկրների արժաթն (354) և պղնձե (419) դրամներ, որոնք ներկայացնում են դրամական տարրեր սիստեմաների տարրեր միավորներ: Դրանցից իր ծագման ժամանակով ամենահին օրինակը վերաբերում է մ. թ. ա. VI—IV դարերին, իսկ ամենանորը՝ ժամանակակից է մեր օրերին (XX դ. 50-ական թթ.): Աշխարհագրական առումով հավաքածուն ընդգրկում է Միջերկրական ծովի արևմտյան շրջաններից մինչև Կասպից ծովի հարավային մասերը և Կենտրոնական Նվրոպայի հյուսիսային ու արևելյան երկրամասերից մինչև Իրանի հարավային նահանգները: Առավել մեծ չափով դրանք հին Հռոմի ու Հունաստանի, ինչպես նաև Առաջավոր Ասիայի հնամյա քաղաքներից դուրս եկած դրամներ են:

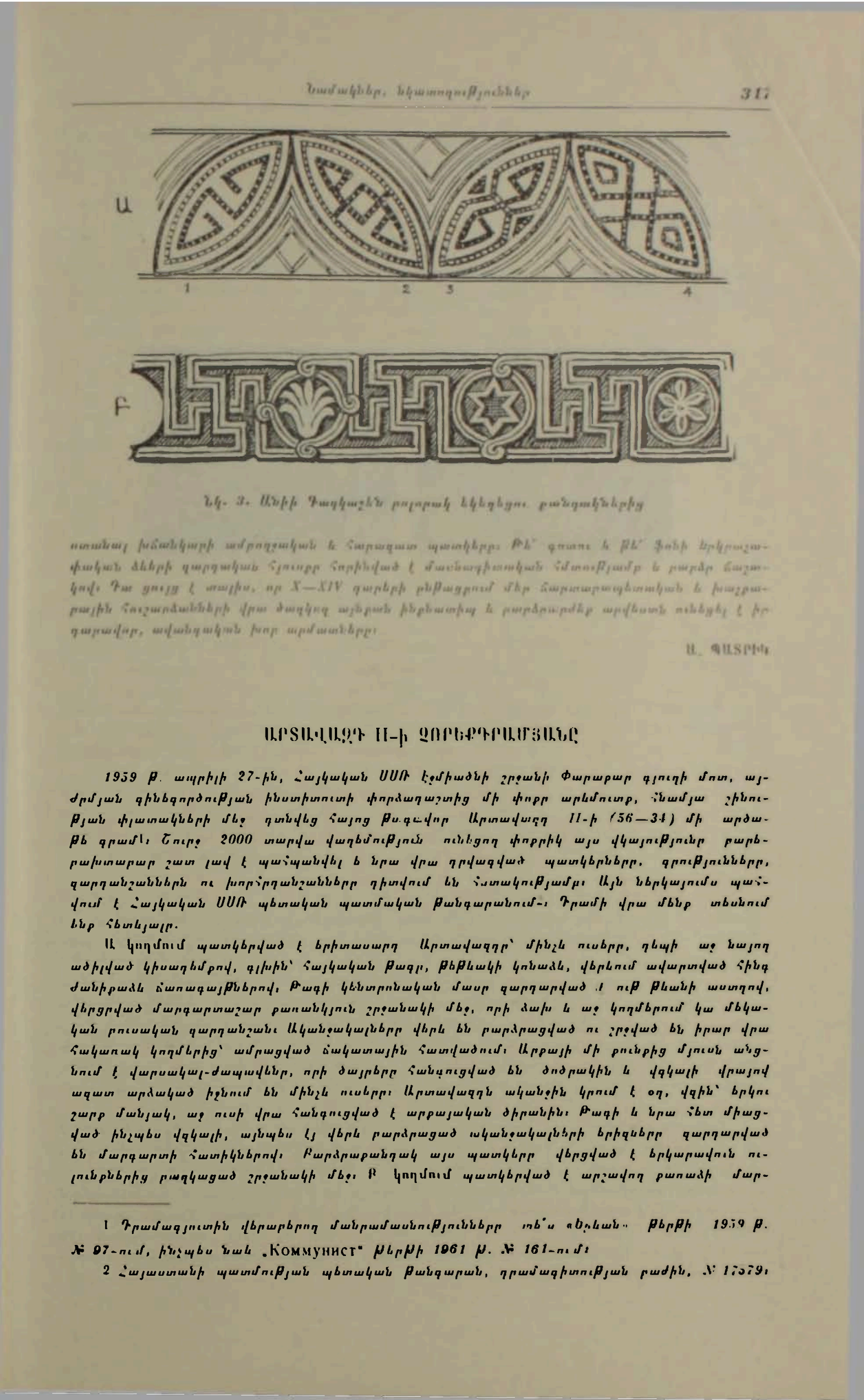
Նրախտագիտությանը պետք է նշել, որ Դ. Առսլանյանի դրամագիտական հավաքածուն, որն ստեղծվել է հնասերի երկար տարիների անխոնջ ջանքերով, արժեքավոր նվեր է Հայաստանի պատմության թանգարանին:

Խ. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

ПЕРЕВОДЫ ВААНА ТЕРЬЯНА ДЛЯ «ПОЭЗИИ АРМЕНИИ»

Выступая за тесную и органическую связь с русской литературой, Терьян считал необходимым сделать достоянием армянских читателей сокровища мировой литературы, сознавая, что «наибольшим залогом развития» армянской литературы будет развитие переводческой литературы. Но, стремясь познакомить армянских читателей с мировой, русской литературой, Терьян одновременно придавал большое значение переводам армянской литературы на русский язык.

До сих пор, при освещении переводческой деятельности Терьяна, недостаточно подробно говорилось о той большой работе, которую проделал поэт для сборника «Поэзия Армении», редактировавшегося В. Я. Брюсовым. Это было обусловлено тем, что долгое время архив Брюсова оставался недоступен для исследователей. Ныне, когда материалы этого архива переданы библиотеке имени В. И. Ленинга (Москва), там обнаружены многочисленные и интересные документы, проливающие свет на связи Брюсова с армянской культурой.

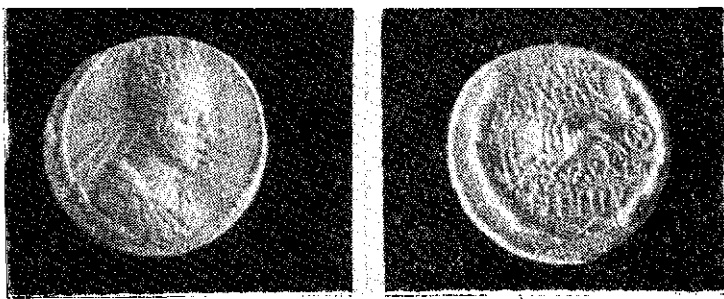

տակառք, որի վրա կանգնած է մարդկային մի կերպարանը՝ դիմին՝ անոագաթածն պսակ, բռնած ձիերի սանձը, ուղղությունը դեպի ձախ։ Արձանագրությունը՝ վերևում ΒΑΣΙΛΕΩΣ և

ΒΑΣΙΛΕΩΣ, **Ներքևից** ΑΡΤΑΓΑΖΔΕΩ և ΘΕΙΟΥ, **ձիերի առջևում մենագիրը՝**

որի տակ՝ IH զրեբր։ Այս ամենը վերցված է 13 խոշոր բուլբուլյան հատիկներից բաղկացած շրջափակ պսակի մեջ, որի ծալքերը ներքևում միացված են երկու երկարափուն ողակներով։

Արտավազդ II-ի շորեքդրամյանը (բնական մեծություն)

Դրամը բարձր որակի արծաթից է, կշիռը՝ 14,85 գրամ, տրամագիծը՝ 27—28 միլիմետր, հաստությունը՝ 2—2,5 միլիմետր, կնիքների առանցքային հարաբերությունն ուղղված է դեպի վեր ։

Արտավազդ II-ի այս արծաթե դրամն իր կշռային չափով շորեքդրամյան է։ Հայաստանի դրամական տնտեսության մեջ այդ ժամանակաշրջանում ընդունված էր Առաջավոր Ասիայում դեռևս մ. թ. ա. 4-րդ դարի վերջերից լայն տարածում գտած Էվրեյո-Ատտիկյան դրամական սխեմներ։ Վերջինիս սկզբունքով թողարկվում էին ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա դրամներ։ Հիմնական միավորը ոսկու ասպարեզում ստատենն էր 8,60—8,65 գրամ։ Կրկնակի ստատենները և ստատենի ստորարամանությունները ($1/2$, $1/4$, $1/6$, $1/12$ և $1/24$ մասերը) խիստ հազվադեպ էին և շրջանառության մեջ անկցել են առավելագույն հաշվային նշանակություն։ Վաղ հայկական ոսկյա դրամներ, որոնք մեզ հայտնի է, Հայաստանի տեղիտորիայում դեռևս չեն հայտնաբերվել։

Արծաթի շրջանառության մեջ հիմնական միավորը դրամն էր (դրամը), որն այդ նույն սխեմայի համաձայն թողարկվում էր 4,36 գրամ քաշով։ Թողարկվում էին մեկ դրամյաններ, երկդրամյաններ, շորեքդրամյաններ, տասըդրամյաններ և արծաթ դրամյանի փոքր մասերը կազմող դրամանիներ^{*}։

Ասորյա առևտրի մեջ առավել գործածական էին գլխավորապես մեկ դրամյաններն ու չորեքդրամյանները, իսկ երկդրամյանները, տասըդրամյանները, ինչպես նաև դրամի ստորադասավոր $1/2$, $1/4$, $1/6$ և ավելի փոքր մասերը խիստ հազվադեպ էին և բնորոշ համարվել չեն կարող։ Հնդկնիստական դարաշրջանում ոսկու և արծաթի փոխհարաբերությունը նշվում է 1:10 չափով, կամ մեկ ոսկյա ստատենը համազոր էր 20 արծաթ մեկ դրամյանի, կամ 5 չորեքդրամյանի։ Ինչ վերաբերում է Ատտիկյան սխեմնով թողարկվող պղնձյա դրամներին, ապա դրան-

* Ատտիկյան սխեմնում բարձրագույն դրամական միավորը Տաղանտն էր, որն արծաթ դրամի կշռային հաշվով հավասար էր 6000 դրամայի կամ 60 Մանայի։ Ապրանքափոխանակության մեջ Տաղանտն ու Մանան ունեին լոկ հաշվային նշանակություն։

Արծաթ դրամի փոքր մասերն արտահայտվում էին օլուներով, ընդ որում օլունը կազմում էր դրամի $1/6$ մասը։ Դասակարգվում էին 1, $1 1/2$, 2, 3, 4, 5 օլուներ։ Դրամի տրոհումն առավել փոքր ($1/8$, $1/12$, $1/24$ և $1/48$) մասնիկների, որոնք նույնպես արտահայտվում էին օլունի ($3/4$, $1/2$, $3/8$, $1/4$ և $1/8$) բաժիններով, որոշ դեպքերում հնարավորություն էր ընձևելում գերծ մեալու պղնձյա դրամներ թողարկելուց։

ցից որոշակի են երկու միավոր՝ հարկը և Հեպտան, ըստ որում վերջինս կազմել է խալկի 1/7 մասը:

Պղնձյա դրամների քաշը խիստ փոփոխական էր: Արծաթյա ու պղնձյա դրամների հարաբերությունը նշվում է 1:110, երբեմն 1:40 կամ 1:30 չափերով: Խոշոր առևտրական գործարքները կատարվում էին արծաթյա դրամների ամենատարածված ու մասսայաբար թողարկվող միավորներով՝ դրամյաններով ու շորհրդրամյաններով:

Ներկա դեպքում անհրաժեշտ է նշել այն իրողությունը, որ Արտավազդ II-ի իշխանության տարիներին թողարկված շորհրդրամյաններն արտակարգ հազվագեղ են: Փարաքարի մոտ գտնված այս նմուշն առաջին արձանագրված գլուխն է ոչ միայն Հայկական ՍՍԽ, այլ ամբողջ Սովետական Միության մեջ և, հավանաբար, վերջինիս սահմաններից դուրս:

Համեմատելով այս նորահայտ շորհրդրամյանը Արտավազդ II-ի՝ Հայաստանում գտնված և գրականության մեջ հայտնի արծաթե այլ դրամների հետ, նախ և առաջ կտեսնենք ձևավորման ընդհանրություն, չնայած նիւթների տարբերության: Ընդհանուրն այն է, որ այս դրամի վրա ևս, սակայն առավել հստակ և մեծադիր, Արտավազդը ներկայացված է Արտաշեսյան թագավորության վաղուց հայտնի նշաններով. վարսակալ, թագ, ծիրանի, ականջին՝ օղ, պարանոցին՝ մանյակներ, ըստ որում ցույց են տրված մանյակների երկու շարք՝ ի տարբերություն որոշ օրինակների, որոնց վրա մանյակները օղակում են արքայի պարանոցը երեք շարքով: Ընդհանուր է նաև այն, որ ինչպես միշտ, այնպես էլ այս օրինակում Արտավազդը գլխին կրելով իր հոր՝ Տիգրան Մեծի օրոք արգեն ավարտված ձևով ինքնատիպ հայկական թագը, որը տարբերվում էր ժամանակակից բոլոր թագերից, բարձրացրել է նրա ականջակալները ու ծալել դրանք ճակատային մասում՝ իրար հակառակ ուղղություններով: Այդ ծավաթքը ոչ թե թեքության կամ խաչաձև է, ինչպես Արտավազդի ուրիշ դրամներից գիտենք, այլ ուղիղ գծով, աստիճանական նստվածքով իրար վրա ամրացված: Բարձրացված ականջակալները այս անգամ ևս հնարավորություն են ավելի ցույց տալու հայոց արքայի ականջի օղը և ողջ պարանոցը, որոնք Տիգրան Մեծի դրամների վրա ծածկված էին մնում:

Առավել ուշադրով է մի այլ հանգամանք. ինչպես Տիգրան Մեծի, այնպես էլ Արտավազդ II-ի նախապես մեզ հայտնի բոլոր դրամների վրա, թագի կենտրոնական մասում, արևի խորհրդանշան հանդիսացող աստղաձև զարդի կողքերին աջից ու ձախից նշված են մեկական արժիւ: Այս շորհրդրամյանի վրա, սակայն, այդ նույն տեղում արժիւներ չկան: Դրանք վերացված են, փոխարենը այդ նույն տեղերում նշված են թերևս բուսական (?) ձևի զարդեր, որպիսիք մենք չենք տեսել մեզ հայտնի հելլենիստական շրջանի հայկական և ոչ մի դրամի առաջին կողմի վրա: Քանդակագործը, որ հունական դպրոցի ռեալիստական բարձր արվեստով կերտել է հայոց թագավորի բարձրաքանդակ այս պատկերը՝ արքայական զարդերի մանրամասնություններով, հագիվ թե շկարողանար պետության դերադուլին խորհրդանշան հանդիսացող թագի կենտրոնական մասի երկու որոշակի հատվածներից գոնե մեկում, թեկուզ և սխեմատիկ ձևով, ցույց տալ արժիւլը: Մենք չենք կարող տեսել, թե տվյալ օրինակում այդ մասերը ավերված են կամ նշված զարդաձևերը չեն երևում: Ընդհակառակը դրանք դիտվում են, բայց ոչ երբեք արժիւներ կամ թուղնաձև նշաններ, այլ ավելի շուտ բուսական կամ մեղ համար դեռևս անորոշ նախշեր, որոնց վերաբերյալ առայժմ ձեռնպահ ենք մնում որևէ անուն տալուց: Արժիւների վերացումը և նրանց փոխարինումը ուրիշ, իր ժամանակի համար հայտնի, բայց մեզ համար անհայտ, նշաններով, ինքնուրուիքյան որոշակի փոփոխություն է, որ կատարվել է Արտավազդ II-ի օրոք հայկական թագի զարդարանքների մեջ:

Փոփոխություններ նկատվում են նաև դրամի երկրորդ երեսի ընդհանուր կոմպոզիցիայի մեջ: Նախ և առաջ այստեղ չի ներկայացված հաղթանակի աստվածուհու պատկերը, որ պսակ էր մեկնում մարտակառքին կանդնած տղամարդուն՝ հավանաբար Արտավազդին, նրա այլ դրամների վրա: Սակայն այս օրինակում քառաձի մարտակառքի վարողը գլխին կրում է ճառագայթաձև զարդ: Վերջինիս առկայությունը իր վեց աղեղնաձև գծերով, որոնք կենտրոնից տարածվում են դեպի շրջապատը, նման չէ Արտավազդի մեզ հայտնի այլ դրամներից այդ նույն տեղում նշված գլխարկի ձևին: Այստեղ հասկացվում է թերևս ամբողջական մի լուսապսակ, որով զարդարված է մարտակառքի վրա կանգնած մարդկային գլուխը: Բացառված չէ այն հնարավորությունը, որ ներկա դեպքում պատկերված է արևի աստվածության դադափարը: Հելլենիստական էպոխայում արևի կարծեցյալ աստվածը պատկերվում էր քառաձի մարտա-

3 Հ. Վ ա ր դ ա ն Վ. Հ ա ց ու ն ի, Պատմություն հին հայ սարազի, Վենետիկ—Ս. Ղազար, 1923, էջ 65:

կառուով, որով ենթադրվում էր նրա սավառնումը երկնակամարում: Հեթանոսական Հայաստանում արևի աստծու՝ Արեգ-Միհրի պաշտամունքը լայն տարածում ուներ: Արտաշեսյան թագավորները կապում էին իրենց ծագումը Արևի աստծու հետ և համարում էին նրան իրենց հովանավորողը: Մինչդեռ հաղթանակի աստվածուհու իմաստավորված պատկերը ընդհանրապես Արտավազդի դրամների վրա նախասիրված մոտիվ էր, ուստի նրա բացակայությունը այս շորերդրամյանի վրա նկատվում է անմիջապես:

Հայոց միապետը իր այս շորերդրամյանի արձանագրությամբ, հռչակված է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ (արքայից արքայի) տիտղոսով, որպիսի անունով հայտնի էր նրա հայրը՝ Տիգրան Մեծը:

Արտավազդ III-ի իշխանության տարիներին թեև հիշյալ տիտղոսաձևը վաղուց դադարել էր Արտաշեսյանների մենաշնորհը լինելուց, բայց այն պահպանվել էր ու շարունակում էր տարածվել թողարկվող հայկական դրամներով: Սակայն այս օրինակում արքայի անունը գրված է սեռական հոլովի արխայիկ ձևով՝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΕΩ և ոչ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ, որպես նրշվում էր սովորաբար: Ընդհանրապես հելլենիստական շրջանի թե՛ հայկական և թե՛ սելևկյան ու պարթևական դրամների վրա միապետների անունները գրվում էին սեռական հոլովի ձևով: Ուշադրության արժանի է նաև այն, որ անմիջապես ΑΡΤΑΥΑΖΔΕΩ անվան տակ գրված է ΘΕΙΟΥ (թեև, ու=աստվածային) բառը, որով և ավարտվում է դրամի երկրորդ կողմի գրությունը արձանագրությունը: Մինչև օրս մեզ հասած հելլենիստական Լպոխայի հայկական դրամներից և ոչ մեկի վրա ΘΕΙΟΥ գրությունը իր այս սեռական հոլովի ածականային ձևով չի տպվել: Այն հանդես է եկել որպես գոյական ΘΕΟΥ, որով և ներկայացված է Տիգրան Մեծին վերագրված պղնձյա դրամի վրա⁴ ու այնուհետև՝ Հայաստանի գահին հռոմեացիների կողմից նշանակված Արտավազդ III-ի (5—2) և Օգոստոս կայսեր պատկերներով արծաթե դրամների վրա⁵, ըստ որում այդ վերջինում ΘΕΟΥ խոսքը վերաբերում էր Հռոմի իշխանությանը: ΘΕΟΥ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ (=աստծո կայսեր բարերարի):

Բացի այս երկու դեպքերից, այդ տիտղոսի գործածման ուրիշ օրինակներ, ըստ որում ΘΕΟΥ ձևով, վաղ հայկական դրամներից մեզ հայտնի չեն: Հարկ է նկատել, որ Հայաստանից դուրս թողարկված, սակայն Հայաստանում շրջանառության մեջ եղած Սելևկյան ու Պարթևական դրամների վրա նույնպես ΘΕΙΟΥ տիտղոսաձևը չի օգտագործվել: Ընդհանրապես Սելևկյան ու Պարթևական խմբի դրամներում թագավորներին վերաբերող տիտղոսները շատ ավելի երփներանգ են եղել, բայց նույնպես միշտ նշվել են գոյականի սեռական հոլովով: Մասնավորապես ΘΕΙΟΥ (— աստծո) բառը սեռական հոլովով արտացոլված է Սելևկյան թագավորության Անտիոքոս I (281—261) Սովետրի⁶, Անտիոքոս IV (175—164) Եպիփանոսի⁷, Ալեքսանդր I (150—145) Բալայի⁸, Դեմետրիոս II-ի (145—140 և 130—125)⁹ ու Դեմետրիոս III-ի (95—88) դրամների վրա¹⁰: Այդ ևն վկայում ենա պարթևական Տրդատ I (248—210)¹¹, Միհրդատ II (128—88)¹² և Հրահատ III (70—57) թագավորների դրամները¹³:

* С. И. Соболевский, Древне-греческий язык, Москва, 1948, էջ 30 (II аттическое склонение).

⁴ Henri Seyrig, Tresor monetaire de Nisibe, Paris, 1955, էջ 118 [„Extrait de la Revue Numismatique“, 1955, էջ 85—128]; Georges Le Rider, Monnaies grecques acquises par le Cabinet des Médailles en 1959, էջ 25 [„Extrait de la Revue Numismatique“, 1959—1960, էջ 7—35], Paris, 1960.

⁵ Կ. Յ. Բասմաջեան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն և Հայաստանի վերաբերեալ դրամներ, Վենետիկ, 1936, էջ 41, նկար № 19:

⁶ M. Ernest Babelon, Catalogue des monnaies grecques de la Bibliothèque Nationale, les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, XLI—XLII.

⁷ Նույն տեղում, էջ XCIII, XCIV, XCVIII, 68—71, 226:

⁸ Նույն տեղում, էջ CXXVI:

⁹ Նույն տեղում, էջ 127, 128, 134—160, 221—224:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 206—208, 229:

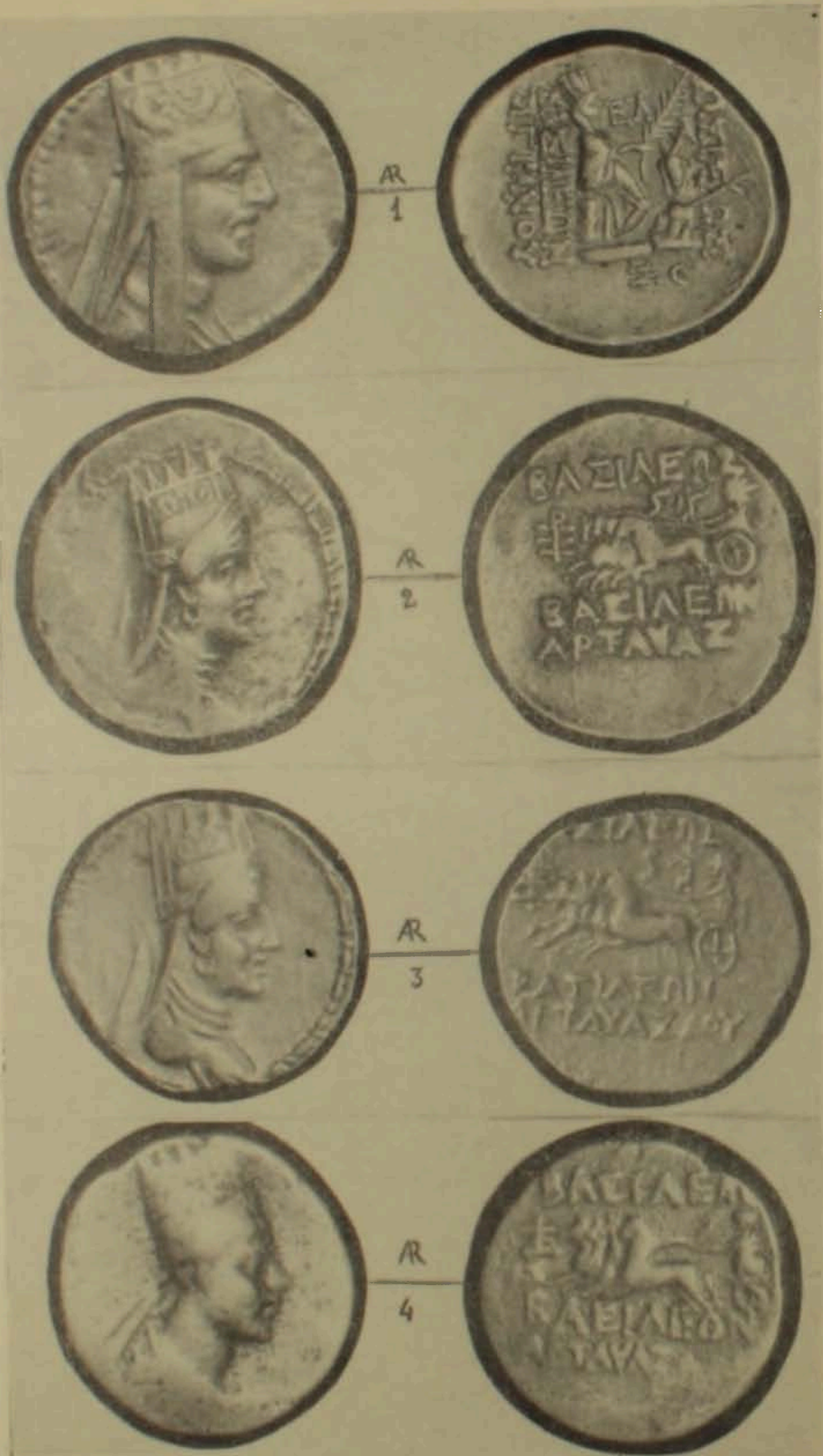
¹¹ Alexander R. von Petrowicz, Arsaciden-Münzen, Katalog, Wien, 1904, էջ 199:

¹² Նույն տեղում, էջ 41, № 19, 201:

¹³ Նույն տեղում, էջ 47, № 4, 12, տախտակ № № 13—15:

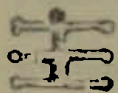
Արտաշատի II-ի շորեղըրամյանը
(մեծացված 3 անգամ)

Արծաթի դրամներ. 1. Տիգրան մեծի (95—55), 2—4. Արտաշատի I-ի (56—34).
(մեծացված 2 անգամ)

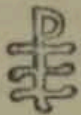
Ձուղահեղուներ չենք գտնում նաև Հայաստանից շատ հեռու, հելլենիստական աշխարհի Աֆրիկյան ու Միջինասիական մասերում, մասնավորապես Եգիպտոսում¹⁴ և Բակտրիայում¹⁵ թողարկվող դրամների վրա։ Այդ խմբի դրամներում ևս գործածվել է ՊԷՕՄ՝ ձևը, բայց ոչ երբեք ՊԷԼՕՄ, որպիսին արձանագրված է Արտավազդի այս չորեքդրամյանի վրա։ Հետևապես կարելի է նշել, որ ոչ բուն հայկական և ոչ էլ Հայաստանի հետ առնչվող երկրների անտիկ դրամների վրա ՊԷԼՕՄ բառը ածականի սեռական հոլովով չի ներկայացվել, ուստի Արտավազդի այս չորեքդրամյանը տվյալ իմաստով ևս հետաքրքրական է, ժամանակի բաղաժայթքական լոգոնոմիան առավելապես դրամների միջոցով էին հաղորդվում, որոնք անցնելով միլիոնավոր ձեռքերով, շրջանառության մեջ էին գտնվում ոչ միայն այն երկրում, որտեղ թողարկվում էին, այլև միջազգային առևտրի բերումով թափանցում էին տարբեր երկրներ։

Ուշագրավ է նաև այս դրամի մենագիրը։ Ընդհանրապես մենագրի ընթերցումը ամենադժվար խնդիրն է հին դրամների որոշման գործում։ Մինչև օրս մեզ հասած վաղ հայկական դրամների վրա նշված շատ մենագրեր մնում են դեռևս չլուծված հանելուկներ։ Ենթադրվում է, որ որոշ դեպքերում մենագրերով նշանակվել է քաղաքի կամ երկրի, որպես փողերանոցի, անունը։ Տվյալ դրամի վրա մենագիրը շատ լավ է պահպանվել։ Այն բաղկացած է չորս հավասարաչափ գծիկներից, որոնցից երեքը համարյա զուգահեռ, իսկ չորրորդն ուղղահայաց անցնելով առաջինների միջով, բաժանում է նրանց հավասար մասերի, ըստ որում այդ ուղղահայաց գիծը վերևից ունի մի խոշոր կետ։ Դրաֆիկ ձևով մենագիրը պատկերված է այսպես՝

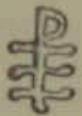
Վերջինս իր կառուցվածքի հիմնական զմեռով նմանություն ունի Հայաստանի

տերիտորիայում գտնված Արտավազդ II-ի արծաթ դրամների մենագրերին։ Այսպես օրինակ Սառնակունքի դանձում հայտնաբերված Արտավազդ II-ի դրամները թողարկված են

մենագրով¹⁶։ Այդ նույն ձևի մենագրով Արտավազդ II-ի արծաթ դրամների

եզակի օրինակներ պահվում են պետական էրմիտաժում¹⁷ և Բրիտանական թանգարանում¹⁸։

Դնահատելով այդ

մենագիրը որպես քաղաքի կամ փողերանոցի անունն ար-

տահայտող նշան, տակավին իրրև ենթադրական փորձ, թերևս կարելի է տեսնել նրանում ներկայացված առանձին պրերը։ Այսպես օրինակ.

1. Վերցնել այս մենագրից միայն նրա ուղղահայաց գծիկը վերևում ունեցած գլխի հետ, ապա կերևա P՝ դրի ձևը։

¹⁴ Barclay V. Head, *Historia Numorum*, Oxford, 1911, էջ 851, 852, 853: Եգիպտոսում Պտղոմեոս II (285—246), Պտղոմեոս III (246—221) և Դադրիոս V (204—181) թագավորների դրամներում այդ բառը օգտագործվել է ՊԷՕՆ ձևով։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 838.

¹⁶ Ա. Շահնազարյան, Սիսիանի շրջանի Սառնակունք գյուղի մոտ հայտնաբերված դանձր, էջ 12, նշան 51 (Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի աշխատությունների 2-րդ հատոր, Երևան, 1942 թ.)։

¹⁷ Государственный Эрмитаж. Рукописный каталог античных монет, № 19417; M. de Bartholomei, *Drachme d'Ardavasde* [Memoires de la société d'archéolog. de Saint-Petersb. t. III, էջ 179—181]; V. Langlois, *Numismatique Générale de l'Arménie*, Paris, MDCCCLIX, էջ 34, pl. III, № 1, M. Ernest Babelon, նշված աշխ., CCIV fig 43.

¹⁸ W. Wroth, C. B. M., *Calatia, Cappadocia and Syria*, London, 1899, էջ 110, 21 նշան, № 2.

2. Նկատի ունենալ միայն վերին հորիզոնական գծիկը և նրան ներքևից միացած ուղղահայացը՝ կտացվի T գրի ձևը:

3. Վերցնելով միայն մենագրի երեք հորիզոնական գծիկները, կունենանք Ξ (քսի) գրի հիմնական ձևը:

Այսպիսով մեռ առաջ րացահայտվում են P T Ξ գրերը, որոնք, հավանաբար, մայրաքաղաք Արտաշատի հունատառ APTAΞATA անվան քաղաձայն հնչյուններին համապատասխանող նշանագրերն են: A ձայնավորը ենթադրվում է յուրաքանչյուր վանկի մեջ: Արտաշատ քաղաքի, որպես փողերանոցի, անունը հին հայկական դրամների վրա հաճախ է նշվել: Սակայն այս ընթերցումը կարող է ընդունելի դառնալ միայն Արտավազգի մեզ հասած բոլոր մենագրերի և դրամներին վերաբերող տոպոգրաֆիկ տվյալների հատուկ քննության հիման վրա, մի խնդիր, որ ենթակա է առանձին ուսումնասիրության:

Քարեքանդակարար հիշյալ մենագրի տակ հստակությամբ պահպանվել են դրամի տարեթիվն արտահայտող III գրերը: Այդ թվանշանները ցույց են տալիս, որ դրամը թողարկվել է Արտավազգի իշխանության 18-րդ տարում, այսինքն մ. թ. ա. 37 թ.: Ընդհանրապես հելլենիստական շրջանի հայկական դրամների վրա տարեթվերը մեծ մասամբ արձանագրվում էին Սելևկյան տոմարի հաշվով: Սակայն Արտավազգ II-ի օրոք դրամի վրա տարեթվի նշման Սելևկյան սկզբունքը րացառվում է:

Ինչպես տեսնում ենք, այսպեղ, ի տարբերություն Սելևկյանների թվականի, տասնամյորը և միավորը դասակարգված են ձախից աջ և ստացել են իրենց պարզ նշանակությունը՝ III=18 որպես տարեթիվ¹⁹: Ժամանակագրման այս ձևը նորություն չէր անտիկ աշխարհի դրամներում: Դեռևս մ. թ. ա. III դարի վերջերիս Առաջավոր Ասիայի որոշ թագավորություններում, մասնավորապես Նեպոտոսում և Կապադոկիայում, դրամների թողարկման ժամանակը նշում էին միապետի իշխանության համապատասխան տարով²⁰:

Հայկական դրամների համար այս գրելաձևը հաստատվում է նաև ուրիշ նորահայտ վկայություններով: Այսպես օրինակ, 1955 թ. Մծրինում գտնված գանձի մեջ հայտնվել են Տիգրան IV-ի դրամներ, որոնց ժամանակը նշված է հայոց արքայի գահակալության 16(1—ς), 30 (Λ) և 41 (Μ—Α) տարիների թվով²¹: Հայկական ՍՍՏ պետական պատմական թանգարանում պահվում է Արտավազգ II-ի մի ուրիշ արծաթ դրամ՝ թողարկված Արտավազգի իշխանության 1ς=16-րդ տարում²²: Դրամագիտությանը վաղուց հայտնի են Արտավազգ II-ի թագավորության վեցերորդ²³ (ς) յոթերորդ²⁴ (Ζ) տարիների արծաթ դրամները:

Անտիկ դրամների ժամանակագրման գործում րազմավաստակ Ա. Ն. Զոգրաֆի հետազոտությունները հաստատել են, որ նմանօրինակ թվանշանները համընկել են իշխող միապետի քահակալության համապատասխան տարուն: Իրոք, ընդունելով այդ ամենը պետք է ենթադրել, որ Արտավազգ II-ի շուրջ քսանամյա թագավորության տարիներին հայոց դրամները ժամանակագրվել են նրա իշխանության համապատասխան տարով, որոնցից մեկն էլ հանդիսանում է այս շորերդրամյանը իր III=18 թվով: Այս վկայությունը միաժամանակ հնարավորություն է ընձեռում վերագնահատելու վաղ հայկական դրամների ժամանակագրման արցը: Միշտ չէ, որ տարեթվերը կարող էին նշվել սելևկյան տոմարի կանոնով:

Ուշագրության արժանի է նաև արձանագրության պալեոգրաֆիան: Մեր այս շորերդրամյանի վրա ներկայացված են հունական այբուբենի 17 գրեր, կատարված ուղիղ գծերի և կետերի

¹⁹ Fr. Schrotter, *Worterbuch der Münzkunde*, Berlin, 1930, էջ 753:

²⁰ A. H. Зорграф, *Античные монеты*, էջ 87:

²¹ Henri Seyrig, *Trésor monétaire de Nisibe*, Paris, 1955, էջ 87—88, 113, 116:

²² ՀՍՍՏ պետական պատմական թանգարանի դրամագիտության բաժին, № 8904 (արծաթ № 150):

²³ Նույն տեղում, № 16022 (արծաթ № 8906): H. Seyrig, նշվ. աշխ., էջ 119 (հիշատակվում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության ժողովածուն և դասական արվեստների հանդեսը, X, 1673):

²⁴ Государственный Эрмитаж, отдел нумизматики, рукописный каталог античных монет № 19417; W. Wroth, *C. B. M., Calatia, Cappadocia und Syria*, London, 1899, էջ 110:

²⁵ A. H. Зорграф, *узг. աշխ.*, էջ 87:

միջոցով: Գրելաձեի այդ, այսպես կոչված՝ խիստ ոճը բնորոշ է եղել առավելապես հելլենիստական ժամանակաշրջանի համար և Առաջավոր Ասիայում լայնորեն արտացոլված է մ. թ. ա. IV—I դարերի սելևկյան ու պարթևական դրամների վրա: Բացառություն է կազմում () (շխարհ) գիրը, որն ավելի արխայիկ ձև ունի:

Դրամի երկու երեսներին նշված երկարավուն ըողորձաձև հատիկներից բաղկացած շրջանակները, որոնցից մեկի մեջ վերցված է Արտավազդի կիսադեմ պատկերը, իսկ մյուսում արձանագրություններն ու արևի աստծո խորհրդանիշ հանդիսացող քառաձի մարտակառքը, անցյալից եկած դարդաձևեր են, որոնք այնքան հաճախ օգտագործվում էին Տիգրան Մեծի դրամների վրա: Երկրորդական շրջանակներով ձևավորվում էին նաև սելևկյան, պարթևական ու հունա-րակտրիական դրամները, և այդ դեկորատիվ տարրերով անգամ երևում է վաղ հայկական դրամների տիպոլոգիական կապը հելլենիստական Արևելքի դրամների հետ:

Ամփոփելով մեր դիտողություններն այս նորահայտ հայկական դրամի վերաբերյալ կարող ենք նշել հետևյալը.

ա. Արտավազգ II-ի այս դրամը նշանակալից լրացում է մինչև օրս մեզ հասած վաղ հայկական դրամների խմբում: Որպես Արտավազգ II-ի շորերդրամյան, սա առաջին արձանագրված ռյուսն է Հայկական ՍՍՏ տերիտորիայում և նրա սահմաններից դուրս:

բ. Չորերդրամյանը վկայում է, որ Արտավազգ II-ի իշխանության 18-րդ տարում հայկական թագի արքայական զարդանշանների մեջ կատարվել են փոփոխություններ. թագի կենտրոնական մասում, մինչ այդ որպես կանոն նշված արծիվների պատկերները փոխարինված են րուսական (°) կամ մեզ համար դեռևս անորոշ նախշերով:

գ. Դրամի վրա արքայի անունը գրված է սեռական հոլովի հին ձևով APTAΓAZΔΕΩ ի տարբերություն մ. թ. ա. I դ. գործածված սեռական հոլովի առավել բնորոշ ձևի՝ APTAΓAZ-ΔΟΥ:

Հայոց թագավորը իր այս դրամով ներկայացված է ոչ միայն ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ (—արքայից արքայի) անցյալից մեզ հայտնի իր տիտղոսով, այլ նաև ΘΕΙΟΥ (աստվածային) մեծարումով (ածականի սեռական հոլովով), որպիսի ձև մինչ այս չորերդրամյանը չի արձանագրված անտիկ Հայաստանի դրամների վրա:

դ. Ի տարբերություն Արտավազգ II-ի այլ դրամների՝ այս օրինակի երկրորդ երեսի ընդհանուր կոմպոզիցիայի մեջ չի ներկայացված հաղթանակի աստվածուհու պատկերը: Վերջինիս բացակայությամբ թողարկված դրամները, հավանաբար, կազմում են առանձին ենթախումբ Արտավազդի արծաթ դրամների շարքում:

ե. Արտավազգ II-ի օրոք Հայաստանում թողարկված դրամների վրա տարեթիվը նշվում էր ոչ թե սելևկյան տոմարի հաշվով, այլ հայոց արքայի գահակալության տարիների թվով:

Հիմք ընդունելով կատարված տիպոլոգիական փոփոխությունները, բնականորեն հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ բացատրել նրանց առաջացումը: Նախապես պետք է ասել, որ բացառիկ տրվյալներով դրամագիտական այս վկայությունը թեև հնարավորություն է ընձեռում դատելու այդ փոփոխությունների նշանակության մասին, սակայն, ներկայումս դժվար է որոշակի հետևություն հանգել, քանի որ մեր տրամադրության տակ գտնվում է, չնայած լավ պահպանված, բայց միայն մեկ դրամ: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դրամը, որպես հուշարձան, նշանակալիորեն կապված է երկրի քաղաքական պատմության հետ, հարկ է խորամուխ լինել Արտավազգ II-ի իշխանության 18-րդ տարում Հայաստանում ստեղծված քաղաքական վիճակի մեջ: Հայտնի է, որ Արտավազգ II-ի շուրջ քսանամյա իշխանության տարիները (56—34) Հայաստանի համար եղել են միջազգային բարդ ու վերին աստիճանի լարված իրադրության տարիներ: Գտնվելով երկու հզոր ախոյանների՝ Պարթևական Բրանի և հանրապետական Հռոմի միջև, Հայաստանը մաքառում էր իր գոյության համար, ինչպես ռազմական, այնպես էլ դիվանագիտական հնարավորություններով: Չորերդրամյանը թողարկված է այն ժամանակ, երբ Արտաշեսյանների թագավորությունը գտնվում էր հռոմեական սպառնալիքի ներքո:

Առաջիկայում Արտավազգ II-ի դրամների նոր գյուտերը կարող են մեծապես նպաստել ու լրացնել մեր պատկերացումներն այս շրջանի պատմության վերաբերյալ:

Խ. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԵԴՐԱՄ ՊԵՏԱԿԱՆ ԷՐՄԻՏԱԺՈՒՄ

Խ. Ա. ՄԱՌՇԵՂՅԱՆ

Կիլիկիայի հայկական պետականության ոսկյա դրամները հազվագյուտ են: Ի տարբերու-
թյուն մինչև օրս հազարներով մեզ հասած արծաթյա ու պղնձյա կիլիկյան դրամների, ոսկյա
հայատառ կիլիկյան դրամները հայտնի են միայն մի քանի նմուշներով: Այդ տեսակետից էլ
յուրաքանչյուր նորագյուտ հին հայկական ոսկյա դրամ դրամագիտական որոշակի հետաքր-
քություն ունի:

1964 թ. ձմռանը Լևոնիզորադում մենք ծանոթացանք Պետական էմիտաժում պահվող հայ-
կական հին ու միջնադարյան դրամների հետ: Պարզվեց, որ էմիտաժի դրամագիտության բաժ-
նում, Ռուբինյան թագավորության դրամների շարքում պահվում է մեկ հատ հայատառ ոսկյա
դրամ, որի գոյության մասին մինչև օրս ոչ մի տեղեկություն չի հրապարակվել:

Ոսկյա այս դրամը թողարկված է Կիլիկիայի հայկական թագավորության հիմնադիր Լևոն
Մեծի (1199—1219) իշխանության տարիներին, հետևյալ պատկերատիպով.

Ա կողմ. կետավոր շրջագծի մեջ պատկերված է թագավորը, հանդիպահայաց, բազմած առ-
յուծազարդ գահին, գլխին պսակ, հագին պատմունան, ձախ ձեռքով բռնել է շուշանաձև գայի-
սոն, իսկ աջով՝ խաչ: Խորհրդիրը՝ + ԼՆԻՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅՈՑ, եզերքում կետավոր շրջագիծ:

Բ. կողմ. կենտրոնում, կետավոր շրջագծի մեջ երկթևանի խաչ, կանգնեցված երկու առյուծ-
ների միջև, որոնք իրար են նայում մեջք-մեջքի տված: Խորագիրը՝ + ԿԱՐՈՂՈՒԹԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈ.
այս ամենը, ինչպես առաջին կողմում, եզերքից վերցված է կետավոր շրջագծի մեջ:

Դրամի տրամագիծը 24 մմ է, կշիռը՝ 6,90 գրամ, պահվում է Պետական էմիտաժի արևելյան
դրամների շարքում (N 5154):

Դրամի Ա կողմի խորագրում «ԹԱԳԱԽՈՐ» բառի մեջ երկրորդ Ա գիրը ունի Ս ձևը, որը
և հաջորդ Ի գրի միջև վերևում նշված է մի փոքրիկ կետ: Բ կողմում «ԱՍՏՈՒԾՈ» բառի մեջ Ո
և Ի տառերը ներկայացված են մենագրի ձևով: Դրամի ընդհանուր պատկերատիպը, գրության
ոճը, դրվագման տեխնիկան, ինչպես նաև ոսկու բաղադրությունը, կշիռը, տրամագծային չափը
խոսում են նրա վավերականության մասին:

Հայկական ոսկեդրամի էմիտաժյան այս օրինակը նման է Վենետիկի (Ս. Ղազար)¹ և Վիեն-
նայի² Մխիթարյան թանգարանների, ինչպես նաև Փարիզի³ (Bibliothèque Nationale) ու տիկին
Ն. Գափամաճյանի ժողովածուներում պահվող Կիլիկիայի Ռուբինյան հարստության Լևոն Մեծի

1 Ղևոնդ Մ. Ա ի շ ա ն, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 381:

2 Հ. Կղեմես, Վ. Սիպիլյան, Դասավորություն Ռուբինեան դրամոց, Վիեննա, 1894,
էջ 7, պատկեր 3:

3 Ջարեհ Պ. Պ տ ու կ յ ա ն, Կիլիկիան Հայաստանի դրամները, Վիեննա, 1963, աղյու-
սակ 1, պատկեր 6, էջ 77, 130:

երկառյուծ տիպի ոսկեղրամներին⁴։ Պրոֆեսոր Զարեհ Պ. Պտուկյանը իր մեծարժեք աշխատության մեջ ներկայացրել է այժմ առկա ընդհանուր թվով տասը հայատառ կիլիկյան ոսկյա դրամներ⁵, բացառությամբ էրմիտաժյան օրինակի։ Դրանք վերաբերում են հետևյալ թագավորներին՝

Լևոն Մեծ (1199—1219) 6 հատ

Հեթում Ա (1236—1270) 2 հատ

Կոստանդին Ա (1298—1299) 2 հատ

Ընդամենը 10 հատ

Լևոն Մեծ թագավորի երկառյուծ ոսկեղրամի՝ մեր նկարագրած էրմիտաժյան (Լենինգրադի) օրինակը արդեն մեկ միավորով գալիս է ավելացնելու պատմական այդ նշխարների թիվը։ Տարաբախտաբար, մենք չկարողացանք իմանալ, թե որտեղից, ե՞րբ և ո՞ւմ միջոցով է այս ոսկեղրամը հասել Ռուսաստան և իր հանգրվանը գտել Պետական էրմիտաժում։

Միակ մարդը, որի խնամքին ու պահպանությանը երկար տարիներ հանձնված է եղել այս ոսկեղրամը, հանդիսացել է էրմիտաժի «Արևելյան երկրների պատմության բաժնի» ավանդապահ Աննա Սուլթան-շահը։ Հատուկ արձանագրությամբ (№ 43) հայատառ այդ ոսկյա դրամը, ոսկյա 16 ուրիշ արևելյան դրամների հետ միասին, որպես էրմիտաժի «Արևելյան բաժնում» անցյալից մնացած և չգրանցված ժառանգություն, պաշտոնապես հանձնվել են նույն հիմնարկի «Դրամադիտության բաժնին» (№ 583/962)⁶։

4 Պրոֆեսոր Զ. Պտուկյանը, լուսանկարի միջոցով ծանոթանալով Լևոն Մեծի երկառյուծ ոսկեղրամի էրմիտաժյան օրինակի հետ, նամակով մեզ հայտնեց, որ վերջինս ելած է այն կնիքներից, որոնցով դրվագծված են Փարիզի ազգային մատենադարանում, Վիեննայի Մխիթարյան թանգարանում և տկ. Ն. Գափամաճյանի (Փարիզ) ժողովածուներում ներկայումս պահվող Լևոն Մեծի նույնանման (երկառյուծ) ոսկեղրամները։ Մասնագիտական այս դիտողության համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը Զ. Պտուկյանին։

5 Նույն տեղում, էջ 74—83։ Այդ տասը ոսկյա հայկական դրամներից մեկը (Կոստանդին Ա թագավորի ոսկյա դրամի երկրորդ օրինակը) հայտնաբերվեց 1958 թ. Զ. Պ. Պտուկյանի կողմից Կ. Պոլսի թանգարանում։ Դրա մասին նույնպես դրական հիշատակում չի եղել անցյալում։

6 Հեղինակը իր շնորհակալությունն է հայտնում էրմիտաժի գրամագիտական բաժնի վարիչ պրոֆեսոր Ա. Ա. Բիկովին՝ սույն դրամը հրապարակման տրամսդրելու և մասնագիտական խորհուրդների համար։

ցույց անելու նաև քաղաքի շենքիցի դանձապահի զավաճանությունը, որը զաղտելի բանակցությունների մեջ էր մտել թուրքական հրամանատարության հետ և նրան հանձնել քաղաքի դարպասի բանալիները: Արիմահայերի հերոսական դիմադրությունը ցույց տալու համար կարելի էր նաև մասնացույց անել Սուղդայի հերոսամարտը, ուր հայերը, հույները և իտալացիները հերոսաբար կռվեցին թուրքերի դեմ և բոլորն էլ բնական անհավասար մարտում:

Արիմը թուրքերի կողմից նվաճվելուց հետո թերակողզում ստեղծվեց նոր իրադրություն: Ուստի անհրաժեշտ էր, որ Միքայելյանը Արիմի հայ զաղթավայրի պատմությունը թուրք-թաթարական տիրապետության շրջանում ներկայացներ առանձին գլխով, ավելի մանրամասն կանգ առնելով մամանակաշրջանի կարևոր իրադարձությունների վրա:

Միքայելյանը փաստել է բերել այն մասին, թե ինչպես թուրք-թաթարները անընդմեջ հարձակվում էին Ոկրաինայի վրա և այնտեղից գերիներ բերում՝ արեելյան շուկաներում վաճառքի հանելու համար: Այդ՝ թաթարական իշխանությունների եկամտի հիմնական աղբյուրներից մեկն էր: Հայտնի է այսպիսի մի դեպք, երբ սուլթանը չի համաձայնվում Արիմի խաներից մեկին թույլ տալ առաքատակության զուրա զալու գնալի մուսաւտան՝ գերիներ բերելու համար, իսկ

բողոքում է սուլթանին. «Դու թույլ չես տալիս ինձ առաքատակության գնալու, ապա ի՞նչ ուտեմ ես, ինչպե՞ս ապրեմ: Թաթարապետության շուկաներում թուրքերը և թաթարները այնքան շատ էին որոս գերիներ բերում, որ եզիպտացի մի խում հարցրել է թաթարապետներից մեկին. «Այդքան գերի, որ դուք բերում եք հյուսիսից, այնտեղ մարդ մեռ՞ւմ է»: Միքայելյանը հրապարակել է բազմաթիվ փաստեր այն մասին, որ հայ խառնները խոշոր գործ են կատարել՝ գերեզմարության մեջ դաժնող ուսաներին ազնելու և գերությունից ազատելու համար:

Աշխատության մեջ բավական հարուստ փաստերով է ներկայացված գրիմահայ մշակույթի բաժինը: Այդ կարևոր է ոչ միայն զաղթավայրի պատմության, այլև հայ մշակույթի պատմության համար բեղհաներապես:

«Արիմի հայկական զաղութի պատմության» մեջ քննարկված են շատ այլ հարցեր ես, որոնց վրա ներկա գրախոսականում մենք կանգ առնելու հնարավորություն չունենք:

Պատմական գիտությունների թեկնածու Վ. Ա. Միքայելյանը կատարել է գիտական լուրջ աշխատանք Արիմի հայ զաղթավայրի պատմության ուսումնասիրության գործում: Նրա աշխատությունը կարևոր ներդրում է հայ զաղթավայրերի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում:

Պրոֆ. Լ. ԱՐՔԱՀԱՄԵՅԱՆ

PAUL Z. PEDOUKIAN. *Coinage of Cilician Armenia*. The American Numismatic Society, New York, 1962, pp. 496.

ԶԱՐԵՀ Պ. ՊՏՈՒԿՅԱՆ. *Կիլիկյան Հայաստանի դրամները*. Ամերիկյան դրամագիտական ընկերություն, Վիեննա, 1963. 496 էջ:

Դիլիկիայի հայկական դրամների նոր հայտնաբերումները, որոնք կատարվել են վերջին 50—60 տարիների ընթացքում, մեծապես հարստացրել են ծվրոպայի, Ամերիկայի ու Ասիայի նշանավոր թանգարանների դրամագիտական բաժինները: Պետական ժողովածուներից բացի աճել են նաև անհատական հավաքածուները: Աշխարհի տարրեր վայրերում պահվող այդ ողջ դրամագիտական նյութի ամբողջական ուսումնասիրությունը և հրատարակությունը վաղուց հասունացած խնդիր է ոչ միայն դրամագիտության, այլև բնահանրապես արևելագիտության ու մասնավորապես հայագիտության համար:

Ինոևս անցյալ դարի կեսերից հայկական դրամագիտության երախտավորներ Վ. Հանգլուայի և Կ. Սիպիլյանի կողմից թեև մշակվեցին Կիլի-

կիայի հայկական դրամների դասակարգման սկզբունքները, սակայն նրանց կորպուսի ստեղծումը մնում էր որպես բաղձանք: Ծվ ահա 70 տարի անց Զարեհ Պ. Պտուկյանի անխոնջ ջանքերով 1962 և 1963 թթ. անգլերեն և հայերեն հրապարակվեց «Կիլիկյան Հայաստանի դրամները» գիրքը, մի գործ, որ ամենայն իրավամբ հանդիսանում է խոշոր ներդրում դրամագիտության մեջ: Հայատառ դրամների այնպիսի հավաքականություն է հրատարակված այս գրքում, որպիսին չեն տալիս հայ դրամագիտության նախորդ բոլոր հրատարակությունները միասին վերցրած: Ի պատիվ Զ. Պ. Պտուկյանի պետք է ասել, որ այդ նյութը ուսումնասիրված է ոչ թե առանձին հրատարակություններից քաղած հիշատակումներով, այլ անմիջականորեն դրամներից

վերցված տվյալներով: Հեղինակը եղել է տարրերի թանգարաններում և անձամբ տեսել է ներկայումս առկա յուրաքանչյուր հայկական դրամը, կամ ձեռքի տակ ունեցել է պատճենները բոլոր այն դրամների, որոնք ներկայացված են ռոքում:

Գրախոսվող աշխատությունը բաղկացած է երկու հիմնական մասերից՝ ա. Կիլիկիայի հայկական դրամների ուսումնասիրման տեսական մաս (էջ 5—22, 1—124). բ. Կիլիկիայի հայ իշխանների ու թագավորների դրամների կորպուս (էջ 125—491): Այս վերջինը կազմում է աշխատության հիմքը, որում ընդգրկված են ներկայումս Եվրոպայի, Ամերիկայի և Արևելքի տարրերը երկրներում պահվող ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա դրամներ ընդհանուր թվով՝ 10503:

Հակիրճ առաջարանից և օգտագործված աղբյուրների մատենագրությունից հետո հեղինակը տվել է ընդհանուր ակնարկ հայ դրամագիտության կիլիկյան բաժնի ծագման ու զարգացման մասին: Այդտեղից էլ հայտնի է դառնում, որ դուռ հայատառ դրամների ամենավաղ հրատարակություններից մեկը եղել է Պետերբուրգում 1745 թ.՝ Երամագիտական նյութի քննարկումն ուղեկցված է Կիլիկյան Հայաստանի ֆիզիկական բարոնգով և նրա բաղադրական պատմության խիստ համառոտակի շարադրանքով, որում ընդգծված է, թե երբ և ինչպիսի դրամներ են թողարկվել Կիլիկյան հայ իշխանների ու թագավորների կողմից:

Բնութագրելով Կիլիկիայի աշխարհագրական դիրքի նշանակությունը միջազգային առևտրի համար, հեղինակը տնտեսական և իրավական վավերագրերով բացահայտել է XIII—XIV դարերում Կիլիկիայի հայկական թագավորության հետ աշխույժ ապրանքա-դրամական հարաբերություններից բնորոշ տվյալներ, որոնք շարադրված են «Կիլիկյան Հայաստանի վաճառականությունը» խորագրի տակ: Այստեղ ներկայացված են Կիլիկիա ներմուծվող ու արտահանվող ապրանքների ցուցակներ, այդ ապրանքների դները, օտարերկրյա դրամների և հայկական դրամների անուններն ու փոխհարաբերությունները, ինչպես նաև խիստ ուշադրավ տնտեսական բնույթի վկայություններ դրավոր աղբյուրներից: Արժեքավոր է, մասնավորապես, 1207 թ. Վենետիկի և Կիլիկիայի հայոց թագավորության միջև կնքված առևտրական պայմանագիրը, որի հայերեն թարգմանությունը միջին իտալերենից կատարել է հեղինակը: Նույնքան ուշադրավ են Կիլիկյան Հայաստանի շափերի ու կշիռների համեմատությունները XIV դարում առևտրով նրա հետ կապված երկրների շափերի ու կշիռների հետ: Հեղինակը քննել է Կիլիկյան Հայաստանում զանազան դրամների համար գործածված հայերեն

անունները (էջ 48—61): Հիրավի, միջազգային առևտրի բերումով Կիլիկիայում շրջանառության մեջ էին մտնում տարրեր երկրների, տարրեր անուններով թողարկված, միմյանց նկատմամբ տարրեր փոխհարաբերություն ունեցող ինչպես մուսուլմանական, այնպես էլ քրիստոնեական պատկերատիպի դրամներ: Զ. Պ. Պտուկյանին հիմնականում հաջողվել է տալ այդ բարդ հարցի պարզարանումը: Գրավոր աղբյուրներում հիշատակված թագմաթիվ անուններից նա բնութել է Կիլիկիայի հայկական դրամների համար առավել բնորոշ անուններ (էջ 55—61):

Անդրադառնալով Խուրինյան դրամների պատկերատիպի ծագմանը, հեղինակը կապակցություններ է նշում մի կողմից Հայաստանի պատկերաքանդակների, մյուս կողմից բյուզանդական ու արևմտաեվրոպական առանձին դրամների վրա եղած պատկերների միջև: Վերլուծելով Խուրինյան դրամների պատկերատիպը, հեղինակը իր այս դրքում ներկայացնում է 15 իշխանական և 10488 թագավորական դրամներ: Հետաքրքրական են ոչ միայն իշխանական հազվագյուտ դրամները, մասնավորապես Թորոս իշխանի պղնձյա դրամները, այլև մինչև օրս անհայտ մնացած և Զ. Պտուկյանի կողմից Կ. Պոլսի Թանգարանում հայտնաբերած՝ Կոստանդին I թագավորի ոսկե դրամի նոր օրինակը: Կորսուսում բերված է դեռևս անցյալից հայտնի 16 կիլիկյան ոսկե հայկական դրամներից 9-ի նկարագիրը: Երախտագիտությամբ պետք է նշել, որ Զ. Պտուկյանի ուսումնասիրությունների շնորհիվ հաստատվեց Կիլիկյան Հայաստանի ոսկե դրամների վավերականությունը ապացուցված նրանց կնիքների քննությամբ, մի գործ, որն իր ձևով չունի նախորդը հայ դրամագիտության մեջ: Վերին առտիճանի ուսանելի են հեղինակի կազմած գծատախտակները Խուրինյան արծաթյա ու պղնձյա դրամների քանակի, կշիռների ու նրանց մետաղի զտություն վերաբերյալ, ինչպես նաև այն մասին, թե աշխարհի որ երկրում ինչպիսի Կիլիկյան դրամներ են պահվում:

Զ. Պտուկյանը իր իսկ հավաքածուի տվյալներով (բաղկացած 924 արծաթյա և 399 պղնձյա դրամներից) նշել է Խուրինյան դրամների ծայրագույն ու միջին կշիռների փոփոխությունները տարրեր ժամանակաշրջաններում:

Դրամների կորպուսը հանդիսանում է աշխատության մեծ և ամենաշակալ մասը, որտեղ ամփոփված 10503 դրամները դասակարգված են 1—2249 համարների հաջորդականությամբ, ըստ որում կորպուսը ունի միանգամայն ինքնուրույն նշանակություն և կարող է հանդես գալ անկախ տեսական հարցերի շարադրանքից: Ընտրված է դրամների նկարագրության խիստ հակիրճ ձև, յուրաքանչյուր օրինակի համար նըշ-

ված է նրա քանակը տարրեր ժողովածուներում, առանձին դեպքերում հիշատակվում են նաև նրանց կշիռները և մետաղի զտությունը:

Ողջունելով դրքի ծնունդը, որպես երևույթ հայ դրամագիտության մեջ, միաժամանակ ակսուսանքով պետք է ասել, որ այս դրքում բերված դրամների պատկերները չունեն մանրամասնություններն արտացոլող կատարյալ հստակություն: Կորպուսում իշխանական շրջանի դրամները միանգամայն արդարացիորեն վերնադրված են տարեթվերի հիշատակումով, սակայն թագավորական դրամները զուրկ են այդ կարևոր նշումից: Հենց այն իրողությունը, որ Կիլիկիայի հայկական դրամները ընդհանրապես թողարկված են առանց տարեթվերի, պետք է հարկադրել հեղինակին կորպուսի մեջ թագավորական շրջանի դրամները ևս ժամանակագրելու միապետների զահակալության տարեթվերով, չնայած դրքի տեսական մասում, քաղաքական պատմության հետ կապված, այդ տվյալները բերված են:

Կորպուսի մեջ առանձին ենթավերնագրի տակ (էջ 134) ցույց են տրված ընդամենը երկու պղնձյա բացառիկ երկդրամներ (N. N. 36, 37): Տարաբախտաբար դրանք չունեն ոչ մանրամասն նկարագրություններ և ոչ էլ լուսանկարներ, թեև ասված է, որ նման են նախապես նկարագրված N. N. 23 և 27 արծաթյա երկդրամներին, բայց թե ի՞նչ կշիռ և տրամագծային չափեր ունեն՝ ընթերցողին մնում է անհայտ:

Հեթում-Քայկորադ երկլեզվյան խիստ սակավաթիվ կես-դրամների (N. N. 836—838) և Կոստանդին III թագավորի Տարսոնում կտրված հաղվազյուտ դրամի (N. 2120) կշիռները նույնպես նշված չեն: Ընդհանրապես ցանկալի էր, որ հիշատակված լինեին կորպուսի մեջ մտած բո-

լոր դրամների կշիռներն ու տրամագծային չափերը:

Ռուբինյան թագավորության արծաթ դրամների վրա, դաշտի կենտրոնական մասում դրվագված պատկերները վերցված են շրջագծերի մեջ: Այդ շրջագծերը սակայն ոչ թե զծավոր են, ինչպես արտահայտված են գրաֆիկ ձևով (էջ 137—183, 140—216), այլ կետավոր են (տե՛ս նույն գրքի N. N. 2—14 պատկերատախտակները): Հեթում I և Հեթում I թագավորների պղնձյա դրամների երկու երեսների վրա էլ նշված են ներքին և արտաքին շրջագծեր (տե՛ս 15—18 և 27—29 պատկերատախտակները), որոնք անտեսված են նկարագրության մեջ: Հարկ էր, որ գրքում գտնե մի տեղ տրվեին նաև Հեթում I թագավորի երկլեզվյան դրամների վրա եղած արաբատառ խորագրերի հայերեն թարգմանությունները: Բացի դրանից Հեթում—Քայկորադ և Հեթում—Քայխուսրաու անտարեթիվ դրամների մասին խոսելիս (էջ 227—228) լավ կլիներ նշել, թե անվանապես որ Քայկորադի կամ Քայխուսրաուի մասին է խոսքը:

Առավել կատարյալ է, մեր կարծիքով, Սմբատ թագավորի պղնձյա դրամների նկարագրության ձևը (էջ 325) և նույնքան հաջող, թեև մի այլ խմբագրությամբ են ներկայացված Կոստանդին I-ի դրամները (էջ 334):

Այս ամենով հանդերձ պրոֆեսոր Զարեհ Պտուկյանի «Կիլիկյան Հայաստանի դրամներ» աշխատությունը խիստ արժեքավոր դործ է հայկական դրամագիտության մեջ, սրի լույս ընծայումով ուրվագծվում է շատ ավելի լայն ասպարեզ հայատառ դրամների գիտական ուսումնասիրության համար, քան մինչև այժմ եղել է:

Խ. ՄԱՌՇԵՂՅԱՆ

S. DER NERSESSIAN. *Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art*. Washington, 1963, 131 pp., 108 pl. (Smithsonian Institution Freer Gallery of Art. Oriental Studies, № 6).

Литература по армянской миниатюре обогатилась новым монументальным трудом С. Дер-Нерсессиан — самого крупного исследователя этой области искусства. Тексту книги предшествует небольшое предисловие Дж. А. Пона, директора Фрирской галереи искусства. В нем кратко излагается история собрания армянских рукописей Фрирской галереи, начало которому было положено в 1930 г. Общая характеристика

этого собрания дается в авторском вступлении. Маленькая, но избранная коллекция ФГН, включающая шесть евангелий, гимнарий и псалтырь, охватывает семь столетий (XI—XVII вв.). Евангелие XI в. является репрезентативным образцом школы армянской миниатюры, существовавшей вокруг Мелитены (Малая Азия) и в соседних монастырях Таврских гор. Четыре евангелия XII—XIII вв. написаны в Киликии, три из

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

Երևանի պատմության համար կարևոր վկայություններ են տալիս քաղաքի ողջ տարածության վրա և նրա ծայրամասերում հայտնաբերված հին ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա դրամները: Դրանք հնամյա Երևանում շրջանառության մեջ եղած տարբեր դարաշրջանների վերաբերող դրամական միավորներ են. որոնցով կատարվել է այստեղ առևտուրը: Այդ դրամների պատկերատիպերով, նրանց վրա դրոշմված տարբեր լեզուների արձանագրություններով, ինչպես նաև դրամահաշվային սիստեմների և այլ կարգի տվյալներով արտացոլվում են Երևանի պատմության հիմնական փուլերը և հաճախ բացահայտվում այնպիսի փաստեր, որոնք լրացնում, երբեմն ճշգրտում և անգամ շտկում են գրավոր աղբյուրներից քաղված մեր պատկերացումները: Ներկայումս ավելորդ է պատճառաբանել, թե որքան կարևոր են հին դրամների ու դրամական գանձերի վկայությունները որևէ քաղաքի պատմության համար: Վերջին հաշվով առանց դրամային շրջանառության չի կարող լիարժեք լուսաբանվել ու բնորոշվել քաղաքային կյանքի պատմությունը: Այդ պահանջների թելադրանքով Երևանի 2750-ամյակի առթիվ ներկայացնում ենք դրամագիտական տվյալներ հնամյա այս քաղաքի վերաբերյալ՝ վաղ հայկական ժամանակներից մինչև XIX դարի սկիզբը:

Երևանում գտնված վաղագույն մետաղյա դրամները վերաբերում են մ. թ. ա. V դարին: Այդ իրողությունը հայտնի դարձավ 1956 թ. էրեբունի ամրոցի հնագիտական պեղումների շնորհիվ: Այստեղ գտնվեցին հոնիական ծագման երկու արծաթյա փոքրիկ դրամներ, թողարկված մ. թ. ա. V դարում Միլեթ քաղաքում: Դրանք երկուսն էլ նույնանման են իրենց պատկերատիպով, բայց դրվագված տարբեր կնիքներով¹: Նրանց մի կողմի վրա պատկերված է առյուծի պուխ բաց երախով, իսկ մյուս կողմում քառակուսի փոսիկի մեջ դրոշմված է մի դարդանշան, բաղկացած չորս սլաքաձև գծերից, որոնք ձգվում են կենտրոնից դեպի անկյունները և ամփոփված են աղեղներով: Փոքրիկ տրամագծի և կշռային չափերի (յուրաքանչյուրը մոտ 0,80 գրամ) այս արծաթյա դրամները (դիոբոլները) վկայում են ոչ միայն հոնիական վաճառաշահ կենտրոնների հետ Հայաստանի ունեցած տնտեսական կապերի, այլև վաղ հայկական շրջանում Երևանում ապրանքա-դրամական հարաբերությունների գոյության մասին: Թեև ևս պատահական չէ, որ Երևանում նախասովետական տարիներին գտնվել էր արեմենյան արծաթ դրամ մ. թ. ա. VI—V դարերից մնացած²: Արեմենյանների տիրակալությունը, որ արդեն մ. թ. ա. VI դարի կեսերից իր մեջ էր

¹ Պահվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում, № 17541/1.

² А. Н. Зограф, Распространение находок античных монет на Кавказе, «Труды» отдела Нумизматики Государственного Эрмитажа, том I, Ленинград, 1945, էջ 57.

առնել Առաջավոր ու Միջին Ասիայի երկրները, բազմաթիվ կապերով առնչվում էր հունական աշխարհի հետ և Երևանում գտնված Միլեթյան դրամներն այդ առնչություններից մի հիշատակություն են Հայաստանի վերաբերյալ:

Մակայն Երևանում և ընդհանրապես Հայաստանում ի հայտ եկած այդ դարաշրջանին պատկանող դրամները թվով շատ քիչ են և հազվագյուտ:

Մ. թ. ա. IV դարի վերջերից Երևանը ներգրավվում է հելլենիստական դրամների շրջանառության ոլորտը: Միջազգային առևտրի շնորհիվ հայոց Արարատյան երկրամասն են մուտք գործել մակեդոնական, սելևկյան, պարթևական, հռոմեական և այլ հելլենիստական դրամներ, որոնք շրջանառության մեջ են եղել մ. թ. ա. IV — I դարերում: Մասնավորապես Երևանի մասին կարելի է բերել երկու վկայություն: Այսպես, 1932 թ. քաղաքի Կոնդ կոչվող թաղամասի գերեզմանատանը հողը փորելիս Ասատուր Հովհաննիսյանը գտավ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արծաթյա տետրագրախման: 1948 թ. Կարմիր-լուրի մոտ ևս պեղմամբ հայտնաբերվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու մի այլ արծաթյա դրամ (դրախմա): Ըստ ծագման դրանցից առաջինը դուրս է եկել Բարեյունից, իսկ երկրորդը՝ Կարդիա քաղաքից: Հայաստանի դրամական շրջանառության ընդհանուր օրինաչափություններից ելնելով պետք է ասել, որ Երևանում գտնված հիշյալ մակեդոնական արծաթյա դրամները միանգամայն ճիշտ նշում են վաղ ժամանակներից Միջագետքի և Փոքր Ասիայի հետ Հայաստանի ունեցած արտաքին առևտրի գլխավոր ուղղությունները: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արծաթ դրամները մ. թ. ա. IV դարի վերջերից լայնորեն տարածված էին քաղաքակիրթ երկրներում: Միջազգային առևտրի դարգացման պահանջով նրանք թողարկվում էին Արևելքի և Արևմուտքի բազմաթիվ քաղաքներում:

Երևանում գտնված մակեդոնական դրամներն իրենց պատկերատիպով հար և նման են այն օրինակներին, որոնք գրվագվում էին մասսայաբար: Դրանց մի կողմին միշտ, որպես կանոն, դրոշմում էին առասպելական Հերակլեսի յուրիսը, իսկ մյուս կողմին՝ աստվածահայր Զևսին և հունարեն գրերով Ալեքսանդրի անունը:

Ալեքսանդր Մեծի դրամները շատ երկար մնացին շրջանառության մեջ և մ. թ. ա. III—I դարերում առևտրում ընդունվում էին սելևկյան ու պարթևական, ինչպես նաև արտաշիսյան դրամների հետ միաժամանակ, որոնք բոլորն էլ իրենց միավորների կշռային չափերով թողարկվում էին աստիճանական սիստեմի սկզբունքով: Հիմնական միավորը դրախման էր, արծաթի 4,36 գրամ օրինական բաշտի: Հարկ է նկատի ունենալ, որ հելլենիստական դարաշրջանում Արարատյան երկրամասում միջազգային առևտրի կենտրոնը Արտաշատն էր, ուր հանգրվանում էին տարբեր երկրներից ժամանած բազմաթիվ բարավանները³: Այստեղ էլ Մասիս սարի արաբսյան հովտում կատարվում էր հելլենիստական հնչուն դրամների ամենաաշխույժ շրջանառությունը: Մ. թ. ա. II—I դդ. Երևանը արտաքին աշխարհի հետ առնչվում էր Արտաշատի միջոցով: Երևանում գտնված սելևկյան և պարթևական դրամների մասին կան մի քանի վկայություններ: Այսպես, քաղաքի գերեզմանատանը 1947 թ. գտնվեց սելևկյան Սնտիոքոս VII Էվերդեմ արքայի (138 — 129) տետրագրախման: Իրա մի

³ Ա. Շահնազարյան, Արտաշատ, պատմա-աշխարհագրական ակնարկ, Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի աշխատություններ, հատ. IV, 1952, էջ 151:

կողմին դրոշմված է միապետի դիմանկարը, իսկ մյուսին՝ դիցուհի Աթենասի կերպարը յուր պաշտամունքի խորհրդանշաններով: Շիլաճի կոշվող թաղամասում 1948 թ. հողային աշխատանքների ժամանակ ի հայտ եկավ պարթևական Հրահատ III (70—57) արքայի դրախման: Կիրովի անվ. գործարանի շրջակայքում Երևանցի Միքայել Մկրտչյանը հողից հանեց պարթևական Օրոդես I թագավորի (57—37) արծաթ դրամը:

Պարթևական դրամների վրա ևս ներկայացվում էին մի կողմից իշխող միապետի դիմանկարը, երբեմն կիսանդրու շափով, իսկ մյուսում՝ իրենց տոհմի նախահոր պատկերը՝ բաղմած գահին, որի շուրջը հունարեն գրերով նշվում էին արքայի տիտղոսները: Մատենադրական տեղեկություններից հայտնի է, որ հելլենիստական դարաշրջանում Հայաստանը տնտեսական ու քաղաքական սերտ փոխհարաբերությունների մեջ է եղել իր երկու մերձավոր հարևան երկրների՝ Սիրիայի ու Իրանի հետ: Երևանում գտնված սելևկյան և պարթևական դրամները հաստատում են այդ վկայությունները: Հիշենք թեկուզ հայոց արքա Արտավազդ II-ի իշխանության օրոք Երևանից ոչ հեռու, Արտաշատ մայրաքաղաքում տեղի ունեցած պարթևական արքայազն Բակուրի և հայոց Արտավազդ II-ի բրոջ ամուսնության հանդեսները, քաղաքական մի ակտ, որով ամրացվում էր Արևելքի երկու պետությունների դաշինքը հռոմեական նվաճողական քաղաքականության դեմ: Ինքը՝ պարթևաց թագավոր Օրոդես I-ը (Բակուրի հայրը) այդ օրերին ժամանել էր Արտաշատ: Սակայն ինչպես սելևկյան, այնպես էլ պարթևական դրամների առանձին օրինակների գյուտերը Երևանում մասսայական բնույթ չեն կրում: Հելլենիստական դրամների ամբողջական գանձեր այստեղ դեռևս չեն գտնվել: Էրեբունիում 1962 թ. գտնված Օգոստոս Օկտավիանոս կայսեր արծաթ դրամը և I—II դդ. հռոմեական այլ եղակի դրամները լայն տարածում չեն ունեցել:

Արդեն մեր թվականության III դարի սկզբից Երևանը ներգրավվում է միջազգային առևտրում իշխող երկու տարբեր կշռային սիստեմներով թողարկվող դրամների՝ հռոմեական կայսրության և Սասանյան Իրանի դրամական շրջանառության մեջ: Ուշագրավ է, որ Երևանում հայտնաբերվել է նաև հռոմին Լնթակա Բոսֆորի թագավորության 221 թ. էլեկտրե ստատերը՝ Ռիսկուպորիդ III-ի դիմանկարով⁴: Ամիրյան փողոցում, շինարարական աշխատանքների միջոցին հողի փորվածքից 1939 թ. գտնվեց սասանյան Շապուհ I (233—269) արքայի պատկերով արծաթ դրամը: Այդպիսի մի ուրիշ դրախմա ևս ի հայտ եկավ Կարմիր-բլուրի շրջակայքում, հնագիտական պեղումների ժամանակ: Սասանյան դրամների վրա Երևանի բնակիչները կարող էին տեսնել ոչ միայն Իրանի արքայի կիսանդրին՝ թագավորական զարդարանքներով, այլև զրադաշտական «սուրբ» համարված կրակի պատկերը⁵:

Երևանի պետական համալսարանի մոտ 1940 թ. հողային աշխատանքների ժամանակ գտնվեց սասանյան խոսրով I արքայի իշխանության տարիներին (531—579) թողարկված մի դրախմա: Ուշ հռոմեական դրամներից Երևանում շրջանառության մեջ են եղել Թեոդոսիոս I (379—395), Հոնորիոս (393—423) և

⁴ Հ ա կ ո Ր Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 251—252:

⁵ Հայաստանի պատմության թանգարան, № 13390:

⁶ Robert Göbi, Die Münzen der Sasaniden in Königl. Münzkabinet, Haag-S. Graven Hage, 1962.

Վալենտինիան III (425—455) կայսրերի արժաթյա դրամները, հայտնաբերված մի ամբողջական դանձի ձևով: Հորկ է նկատել, որ IV դարի վերջերից և հատկապես V դարից սկսած, ևյր Հայաստանի մայրաքաղաքը դարձել էր Դվինը, Երևանի դրամական տնտեսությունը կապված է եղել Դվինի հետ, մի քաղաք, որ միջադպիսն առևտրի խոշոր կենտրոն էր Արևելքում: Այդ իսկ պատճառով ինչպես Հայաստանի մյուս քաղաքներում, այնպես էլ Երևանում V—VII դարերում դրամական շրջանառության հիմնական միավորն է եղել սասանյան դրախման, սկզբնապես 4,25 դրամ և հետագայում՝ 3,90 դրամ արծաթի քուշով⁷: Ուշ հռոմեական և վաղ բյուզանդական դրամները գործածվել են սասանյան դրախմայի կշռային չափի հետ բաղադատված, ելնելով արծաթի ու ոսկու 1:10 և կամ 1:13 հարաբերությունից: Այդ հարաբերությունը միշտ փոխվում էր, կապված մետաղների շուկայական գների փոփոխման հետ:

VII դարում սասանյան դրախմաների հետ Երևանում ընդունվում էին նաև բյուզանդական կայսրության ծանր քաշի արծաթ դրամները՝ այսպես կոչված կրկնակի միլիարիաներ, թողարկված Հերակլետոսի և Հերակլի-Կոնստանդինի իշխանության տարիներին (610—641): Դրանց արծաթի պարունակության կշռային չափերից ելնելով 2 սասանյան դրախման փոխանակվում էր 1 բյուզանդական արծաթյա կրկնակի միլիարիոսի հետ:

Արդեն VIII դարի սկզբից, երբ Հայաստանում վերջնականապես հաստատվել էր Արաբական խալիֆայի տիրապետությունը և Դվինը ճանաչվել էր իրրև վարչական կենտրոն ոչ միայն Հայաստանի, այլև Աղվանքի ու Արևելյան Վրաստանի համար, Երևանի դրամային շրջանառությունը պետք է որ ընթանար այն հիմնական օրինաչափություններով, ինչ ընդուն էր Դվինի և Անդրկովկասյան այլ քաղաքների համար: Այստեղ առևտուրը մինչև IX դարի վերջը կատարվում էր արաբատուր դրամներով, այդ թվում նաև Դվինում կտրված դրամներով: Հիմնական միավորը արծաթյա դիրհամն էր՝ 2,97 դրամ սահմանված քաշով: Ներքին առևտրի մասն ծախսերի համար գործածվում էին Դվինում կտրված պղնձյա դրամները: Սակայն VIII—IX դարերի վերաբերյալ դրամագիտական վկայությունների լացակայությունը Երևանում հնարավորություն չը բնձնում դատելու Օմայանների ու Աբբասյանների իշխանության տարիներին այս քաղաքի դրամական տնտեսության ներքին առանձնահատկությունների մասին: 1951 թ. Երևանում գտնված մեզ հայտնի պղնձյա արքայան ֆելսր քերես հուշում է այն սերտ կապի մասին, որ Երևանն ունեցել է Դվինի հետ: Վերջինիս փողերանոցից դուրս էին գալիս Հայաստանի արաբ էմիրների հրամանով թողարկված պղնձյա դրամները դուրս տեղական առևտրի սպասարկման նպատակով⁸:

IX դարի վերջերից, երբ Հայաստանում ղորեղանում էր Բաղրատունիների իշխանությունը, Երևան են թափանցում բյուզանդական դրամներ:

Վերջիններիս հոսանքը տեղական առևտրում ուժեղանում է X դարից սկսած: Այդ իրողության վկայությունն են ինչպես Երևանում, այնպես էլ ողջ Սրարատյան դաշտավայրի այլ մասերում ի հայտ եկած բյուզանդական դրամները: Հիշենք 1939 թ. Երևանի օպերային թատրոնի կառուցման ժամանակ

⁷ X. A. Мусегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, էջ 19:

⁸ Խ. Մուշեղյան, Դվինի մի քանի դրամների մասին, Հայաստանի պատմական թանգարանի աշխատություններ, հատ. V, Երևան, 1959, էջ 115—117:

բացված բյուզանդական դրամների գանձը: Դժբախտաբար այն լրիվ պահպանված չէ, բայց նրա պարունակությունից մեզ հայտնի 37 պղնձյա դրամները վերաբերում են X—XIII դարերին: Ի՞նչ են ցույց տալիս բյուզանդական կայսրության այդ դրամները: Նախ նկատենք, որ դրվագված լինելով պղնձից, այդպիսիները սպասարկել են ներքին առևտրի պահանջները: Հետևապես կապը բյուզանդիայի հետ եղել է անմիջական: Պատկերների ու գրությունների նշանակության առումով այդ դրամները լայնորեն տարածել են Երևանում քրիստոնեության գաղափարը, որի ջատագովներն էին Հայաստանում Բագրատունյաց թագավորները: Յուրաքանչյուր ոք, ով իր ձեռքին կունենար պղնձյա բյուզանդական դրամ, կտեսներ Հիսուս Քրիստոսի պատկերը և մաղթանքի խոսքեր ուղղված նրան: Հայաստանում քաղաքային կյանքի բուռն զարգացման այս ժամանակաշրջանում դրամների թողարկումը կատարվում էր թեև ձեռքի աշխատանքով, բայց ինտենսիվ էր դարձել: Փողերանոցները շատացել էին, նրանցում մետաղի հալման և դրվագման պրոցեսի մեջ աշխատանքի բաժանումը խորացել ու ճյուղավորվել էր: Դրամների զանգվածային թողարկումից կնիքները շուտ էին շարքից դուրս գալիս: Կնիքների վրա փորագրված պատկերներն ու խորագրերը շունեին անցյալին հատուկ կատարելություն, ալլարտահայտվում էին հաճախ խիստ սխեմատիկ տեսքով: Այդ է պատճառը, որ այս շրջանում ինչպես բյուզանդական, այնպես էլ մուսուլմանական պղնձյա դրամները հապճեպ շինվածքի արգասիք են:

Երևանի վերաբերյալ դրամագիտական վկայությունները շատանում են XIII դարից սկսած: Դվինի կործանումից հետո, որ կողոպտվել ու ավերվել էր հորեղմի շահ Ջալալ-ադ-դինի զորքերի կողմից 1225 թ. և այնուհետև 1236 թ. արշավող մոնղոլական հորդաններից ոտնատակ եղել, Անիից հետո Երևանը ժառանգեց այն դերն ու նշանակությունը, որ ուներ Դվինը միջազգային առևտրում մինչև մոնղոլական արշավանքները: Ամենայն հավանականությամբ մշտական բնակության համար Երևան էին տեղափոխվել նաև հին դվինցի արհեստավորներն ու վաճառականները: Երևանը քարավանային նույն ճանապարհների վրա գտնվող և ավերված Դվինին ամենից մոտակա այն վայրն էր, որ այդ ժամանակներում համեմատաբար նպաստավոր էր դարձել քաղաքային կյանքի համար: Եթե Դվինում շուրջ 30-ամյա հնագիտական պեղումներից մոնղոլական տիրապետության դրամներ չեն գտնվել, ապա Երևանի զբաղեցրած քաղաքային ողջ տարածության տարբեր մասերում ի հայտ են եկել մոնղոլական շրջանի տարբեր դրամներ ու դրամական գանձեր, որոնք վկայում են դրանց այստեղ ունեցած մասսայական տարածվածության մասին: Այսպես, 1939 թ. օպերային թատրոնի շենքի տեղում, շինարարական աշխատանքների ժամանակ հողի փորվածքից դուրս եկան հուլաղույան Աբաղա (1265—1282) և Ղազան Մահմուդ (1295—1304) խաների իշխանության տարիներին թողարկված դրամներ: Ուշագրավ է, որ դրանց մեջ կան այնպիսի դրամական միավորներ, որոնք դրվագվել են երկլեզվյան՝ արաբերեն և ույգուրերեն արձանագրություններով: Արաբատառ խորագրերով դրամները Արարատյան դաշտի բնակչությանը հայտնի էին դեռևս Արաբական խալիֆայի և այնուհետև սելջուկյան XI — XII դարերի դրամներով: Սակայն մոնղոլական տիրապետության սկզբնական շրջանում եղած դրամները, մասնավորապես Երևանում գտնված հուլաղույան Աբաղա խանի անունով արժաթ դիրհամները, իրենց վրա կրում էին քրիստոնեական պաշտամունքային խոսքեր: Այդ կարգի դրամները թողարկվում էին:

Հայաստանի և Վրաստանի վաճառաշահ քաղաքներում ապրող քրիստոնեական բնակչության ազդեցության ներքո: Հավանաբար մոնղոլական խաներն իրենց տիրակալության նախնական շրջանում չէին կարող հաշվի չառնել քրիստոնյա ազգաբնակչության հավատալիքները: Տեղական առ ու ծախի համար Երևանում գործածվում էին պղնձյա դրամներ, որոնց թողարկման գլխավոր կենտրոնը Անի քաղաքն էր: Արդեն XIV դարի կեսերից առևտուրը Երևանում վարվում էր գերազանցապես հուլաղույան դրամներով, որոնք շրջանառության մեջ էին մտնում Իրանի և Անդրկովկասի բազմաթիվ քաղաքներից: Երևանում առավել հաճախ են հանդիպում Աբու-Սաիդ և Անուշիրվան խաների Թիֆլիս, Անի, Թավրիզ, Նախճավան, Պարտավ, Ուրմիա և այլ քաղաքներում հատված արծաթ դրամները: Այդ է վկայում 1948 թ. Երևանի Նոր Մալաթիա թաղամասում գտնված արծաթ դրամների գանձը: Ուշագրավ է, որ հենց այս Աբու-Սաիդ և Անուշիրվան խաների օրոք, նրանց անունների հիշատակությամբ Երևանում թողարկվում են ոսկյա և առավելապես արծաթյա դրամներ՝ միջազգային շրջանառության համար: XIV դարի երկրորդ կեսին Իրանի մոնղոլական դրամներից բացի Երևան են թափանցում Փոքր Ասիայի արևելյան մասի մոնղոլական փոխարքայության դրամները, թողարկված Արտենյան Ալա-ադ-դին խանի (1365—1380) անունով Երզնկա, Բաբերդ, էրզրում (Կարին) քաղաքներում:

XV դարի առաջին իսկ տարիներից Երևանի ապրանքային փոխանակության գործարքներում դիտվում են ջելաիրյան արծաթ դրամներ Խոյից, Սալմաստից և Թավրիզից, ինչպես նաև թեմուրյան դիրհեմներ ու թենգաներ Ղենկ թեմուրի (1370—1404) ու սուլթան Մահմուդի (1388—1397) անուններով, դուրս եկան Ամիդից, Բիթլիսից, Բաղդատից, Սամարղանդից, Հերաթից, Շամախուց, Բաքվից և այլ քաղաքներից: XIV—XV դարերում էլիսանական և ջելաիրյան ու թեմուրյան արծաթ դրամների հետ միաժամանակ Երևանի դրամական շրջանառության մեջ դիտվում են թուրքմեն Կարա-Կոյունլու Կարա Յուսուֆի (1388—1420) և սուլթան Պիր Բուղադի անուններով Հայաստանում և Իրանի հյուսիսային նահանգներում կտրված արծաթ դրամները:

Այս ժամանակաշրջանում միջազգային առևտուրը կենտրոնական Եվրոպայից անգամ արծաթ դրամներ է բերում Երևան:

Վենետիկի դուքս Անտոնիո Վենետիոյի (1382—1400) արծաթ դրամը հայտնաբերվեց Երևանում 1949 թ. Պուշկինյան սարալանջում բացված XV դարի առաջին քառորդին պատկանող գանձի մեջ: Իբրև իրեղեն ապացույց տարբեր ծագման դրամական այն շրջանառության, որ եղել է XV դարի Երևանում, հիշատակության արժանի է նորքում 1932 թ. գտնված գանձը: Այստեղ կան Կարա-Կոյունլու Կարա Յուսուֆի (1388—1420) և Պիր Բուղադի, ինչպես նաև թեմուրյան, ջելաիրյան ու արտենյան արծաթ դրամներ, որոնց առևտուրը բերել է Հայաստանի, Իրանի ու Կովկասի տարբեր ծայրերից:

XV դարի վերջերից միջազգային առևտուրը Երևան է բերում Տրապիզոնի կայսրության արծաթ դրամների վրացական ընդօրինակությունը, իսկ XVI դարից Երևան են գալիս նաև Վենետիկի ոսկյա դրամները: Այդ երկու վկայությունները գիտությանը հայտնի դարձան Երևանի Սովետաշեն և Այգեստան թաղերում գտնված գանձերի շնորհիվ: Սակայն XVI դարի սկզբից Երևանի դրամային շրջանառության համար բնորոշ են դառնում իրանական շահերի

դրամները: Դրանցից Երևանում լայն տարածում են ունեցել Սեֆյան հարստության արծաթյա դրամական միավորները:

Սեֆյանների տիրապետության սկզբնական շրջանում առևտրի մեջ դեռևս ընդունվում էին անցյալից մնացած թեմուրյան և ջելաիրյան արծաթ դրամներ, որոնց թվում հիմնականը «թենգա» ու «դիրհեմ» կոչված միավորներն էին: Վերջիններս փոխանակվում էին 1:4 հաշվով, եթե նկատի ունենանք, որ թենգան մոտ 6,20 դրամ էր, իսկ դիրհեմը խիստ նվաղել էր իր քաշով և արծաթի պարունակությամբ կազմում էր թենգայի քառորդ մասը: Սեֆյան Իսմայիլ I շահի օրոք (1502—1524) դրամական սիստեմի հիմնական միավորի՝ թենգայի քաշը սահմանվում է 2 մսիալ արծաթ, որը կազմում էր 9,37 դրամ: Ինչպես անցյալներում, այս շրջանում ևս միջազգային դրամական գործարքները կատարվում էին արծաթով, ոսկին թողարկվում էր համեմատաբար քիչ: Սեֆյանների տիրապետության ավելի քան 60 քաղաքներում, այդ թվում նաև Երևան քաղաքում, դրվագում էին արծաթ դրամներ, ըստ որում շրջանառության մեջ տարածված էին առավելապես թենգաներ, կրկնակի թենգաներ (4 մսիալ արծաթ յուրաքանչյուրի համար), կես թենգանոցներ (մեկ մսիալ = 4,660 դրամ), ինչպես նաև կես և քառորդ մսիալի չափով արծաթյա դրամական միավորներ: Սեֆյանների դրամական սիստեմում XVI դարում ոսկյա դրամը կոչվում էր էշրէֆի, իսկ արծաթյա միավորները՝ թենգա, դիրհեմ, շահի և այլն: Մեկ արծաթյա շահին հավասարվում էր 50 պղնձյա դինարի: Հավատարիմ մնալով իսլամի դոգմատիկ կանոններին, Սեֆյանները, ինչպես մուսուլմանական Արևելքի նախորդ շատ տերություններ, իրենց դրամների վրա պատկերներ չէին դրոշմում, այլ արձանագրում էին միայն 12 իմամների անունները և առանձին կրոնական ասույթներ:

Շահ Իսմայիլի հաջորդի՝ Թահմազ I շահի (1524—1576) իշխանության տարիներին արծաթ դրամական միավորի քաշը իջնում է մինչև մեկ մսիալը:

Աբբաս շահը 1595 թ. դրամական ռեֆորմով սահմանեց արծաթե նոր միավոր, որն իր անունով էլ կոչվեց «Աբբասի»՝ 7,7 գրամ քաշով: Ինչպիսիք իսլամական մեջ այդ հիմնական միավոր հանդիսացող արծաթյա մեկ աբբասանոցը հավասար էր 200 դինարի: Թողարկվում էին նաև 4,86 գրամ քաշով արծաթե դրամներ, որոնք կոչվում էին Մահմուդի: Բոլոր աբբասիները իրենց վրա ունեին գերազանցապես ֆարսերեն գրություններ:

XVI դարի ընթացքում Երևանի բնակչությունն առևտուրը վարում էր մեծ մասամբ սեֆյան դրամներով: Սակայն հետագայում, XVII—XVIII դարերում այստեղ շահական դրամների հետ միասին շրջանառության մեջ եղել են նաև օսմանյան սուլթանների ու որոշ չափով բարուրյան արծաթ դրամներ (Հընդկաստանից):

Կարևոր է նշել, որ XVI դարի առաջին կեսից գրեթե անընդմեջ Երևանը հանդիսանում է շահական դրամների թողարկման նշանավոր կենտրոններից մեկը Հայաստանում: Ընդհանուր առումով Երևանում ի հայտ են գալիս Աղվանական, Աֆշարյան, Զենդյան ու Կաջարյան դինաստիաների իրանական դրամներ: Դրանց մեջ հաճախ են պատահում Թահմազ I (1524—1576), Աբբաս II (1642—67), Սուլեյման I (1667—1694), Հուսեյն I (1694—1722), Թահմազ II (1722—1731), Աբբաս III (1731—1736), Աղվան Աշրաֆ շահի (1725—1729), Աֆշարյան Նադիր շահի (1736—1747) և Շահրուխի (1748—1796) անուններով արծաթ դրամներ, դուրս եկած առավելապես Երևան, Իսպահան,

Թավրիզ, Ռեշտ, Շիրազ, Ղազվին, Մշխեդ, Նադիրաբադ և այլ քաղաքներից։ Օսմանյան ծագում ունեցող դրամական միավորներին այստեղ ուտնվել են Ահմեդ II (1691—1695), Մուստաֆա II (1695—1703), Ահմեդ III (1703—1730), Մահմուդ I (1730—1754), Մուստաֆա III (1757—1773), Աբդալ Համիդ (1773—1789) սուլթանների Ստամբուլում, Թիֆլիսում, Գյանջայում, Թավրիզում և այլ քաղաքներում դրվագված դրամները։ Օսմանյան իշխանության օրոք ևս նրանում թողարկել են դրամներ։

Ընդհանուր առումով նրանում հատված դրամների շարքը որոշակի ցույց է տալիս նրա փողերանոցի ինտենսիվ գործունեությունը հիշյալ ժամանակներում։ Հնդկական ծագում ունեցող դրամները Բաբուրյան դինաստիայի Մուհամմեդ շահի (1719—1748) իշխանության «ռուպիա» կոչված միավորներն են՝ արծաթի մոտ 12 դրամ քաշով։ Դրանք դուրս են եկել Հնդկաստանի առևտրական կյանքի խոշոր կենտրոն Շահջահանաբադ քաղաքից¹⁰։ Պետք է ասել, որ XVII դարի առաջին իսկ քառորդից նրանի դրամական շրջանառության մեջ արտացոլվում են նաև արևմտաեվրոպական արծաթյա դրամներ։ Սեֆյանների հրամանով եվրոպական ծանր քաշի տալերները հանձնվում էին տեղական փողերանոցները և նրանց ձուլվածքից դրվագվում էին իրանական աբբասիներ։ Մեկ ռալիստալերը, որ մոտ 28 գրամ արծաթ էր, վերածվում էր ընդհանուր քաշով 23 գրամ արծաթի պարունակությամբ երեք աբբասանոցների։ Այդ հաշվով տեղական իշխանությունները յուրաքանչյուր եվրոպական ծանր քաշի տալերից մոտ 5 գրամ արծաթի մաքուր օգուտ էին ստանում։

Միջազգային առևտուրը Արևմտյան եվրոպայից իրանական և թուրանական տիրապետության շրջանները, այդ թվում և Անդրկովկաս էր բերում նաև XVII—XVIII դարերի ռուսյա դրամներ մասնավորապես Վենետիկից։ Հայաստանում հայտնաբերվել են այդպիսի դրամական գանձեր, որոնցից մեկն էլ հայտնաբերվեց նրանում 1928 թ.։

Քաղաքային կյանքի պատմության համար նշանակալից են նաև XVII—XVIII դդ. պղնձյա դրամները։ Նրանում մանր առուծախի համար տեղական իշխանությունները թողարկում էին պղնձյա դրամներ։ Վերջիններիս պատկերատիպը խիստ փոփոխական է գրեթե յուրաքանչյուր տարվա համար։ Նրանց մի կողմին դրոշմում էին կենդանական պատկերներ, իսկ մյուսին արձանադրում էին քաղաքի անունը, ինչպես նաև դրամի թողարկման տարեթիվը։ Նրանց կտրվածքի այս պղնձյա դրամները XVII—XVIII դարերում ունեին շրջանառության խիստ տեղական բնույթ։ Նրանց ընդունելությունը դրսում բացառված էր, ճիշտ այնպես, ինչպես Թավրիզի, Խոյի, Գյանջայի և կամ Թիֆլիսի տեղական կտրվածքի պղնձյա դրամները (ֆուլուսները) նրանում շրջանառություն չունեին։

Պղնձյա դրամների պատկերատիպային փոփոխությունը օգուտ էր բերում տեղական իշխանություններին, եթե նկատի առնվի այն իրողությունը, որ յուրաքանչյուր նոր տիպի պղնձյա դրամների թողարկմամբ հին պատկերատիպի դրամները չէին ընդունվում և հանձնվում էին ձուլման նոր պղնձյա դրամի կես արժեքի չափով։

¹⁰ Գանձ գտնված նրանի II հիդրոկայանի շինարարության ժամանակ 1930 թ.։

Տեղական կտրվածքի պղնձյա դրամներ Երևանում հաճախ են գտնվում։ Հայտնի են շատ դեպքեր, երբ երևանցիները պատահաբար գտել են իրենց քաղաքի անվամբ XVII—XVIII դդ. պղնձյա դրամներ։

ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ ԿՏՐՎԱԾ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՈՒԼԱՂՈՒՅԱՆ ԱՔՈՒ-ՍԱԻԴ ԲԱՀԱԴՈՒՐ ԽԱՆԻ (1316—1335) ԱՆՈՒՆՈՎ

Ոսկի դրամ՝ դինար, հիշրայի 733 (1332—1333) տարեթվով

ՀՈՒԼԱՂՈՒՅԱՆ ԱՆՈՒՇԻՐՎԱՆ ԽԱՆԻ (1344—1354) ԱՆՈՒՆՈՎ

Արծաթ դրամ՝ դիրհեմ, հիշրայի 747 (1346—1347) տարեթվով

ՍԵՖՅԱՆ ԹԱՀՄԱԶ I ՇԱՀԻ (1524—1576) ԱՆՈՒՆՈՎ

Ոսկյա դրամ՝ էշրեֆի, հիշրայի ջնջված տարեթվով

Արծաթ դրամ՝ թենգա, հիշրայի	942	(1535—1536)	տարեթվով
» » » »	948	(1541—1542)	»
» » » »	949	(1542—1543)	»
» » » »	950	(1543—1544)	»
» » » »	952	(1545—1546)	»
» » » »	953	(1546—1547)	»
» » » »	954	(1547—1548)	»
» » » »	955	(1548—1549)	»
» » » »	957	(1550)	»
» » » »	959	(1551—1552)	»
» » » »	972	(1564—1565)	»
» » » »	974	(1566—1567)	»
» » » »	975	(1567—1568)	»

ՍԵՖՅԱՆ ԻՍՄԱՅԻԼ II ՇԱՀԻ (1576—1578) ԱՆՈՒՆՈՎ

Արծաթ դրամ՝ թենգա, հիշրայի 984 (1576—1577) տարեթվով

ՍԵՖՅԱՆ ՄՈՒՀԱՄԵԴ ԽՈԴԱԲԵՆԴԵ ՇԱՀԻ (1578—1587) ԱՆՈՒՆՈՎ

Արծաթ դրամ՝ թենգա, հիշրայի 985 (1577—1578) տարեթվով

» » » » 986 (1578—1579) »

» » » » 988 (1580—1581) »

» » » » 989 (1581) »

» » » » 992 (1584) »

ՍԵՖՅԱՆ ԱԲԲԱՍ I ՇԱՀԻ (1587—1629) ԱՆՈՒՆՈՎ

Արծաթ դրամ՝ աբբասի, ջնջված տարեթվով

ՍԵՖԻ I (1629—1642) ՇԱՀԻ ԱՆՈՒՆՈՎ

Արծաթ դրամ՝ աբբասի, հիշրայի 1038 (1628—1629) տարեթվով

ՍԵՖՅԱՆ ԱԲԲԱՍ II ՇԱՀԻ (1642—1666) ԱՆՈՒՆՈՎ

Պղնձե դրամ՝ կազմեկի, հիշրայի 1057 (1647) տարեթվով

Արծաթ դրամ՝ աբբասի, հիշրայի 1070 (1659—1660) »

» » » » 1075 (1664—1665) »

» » » » 1076 (1665—1666) »

ՍԵՖՅԱՆ ՍՈՒԼԵՅՄԱՆ I ՇԱՀԻ (1667—1694) ԱՆՈՒՆՈՎ				
Արժաթ դրամ՝ արբասի,	Հիշրայի	1083	(1672—1673)	տարեթիվ
» » »	»	1084	(1673—1674)	»
» » կես »	»	1083	(1672—1673)	»
» » կես արբասի	»	1084	(1673—1674)	»
» » արբասի	»	1103	(1691—1692)	»
» » շահի	»	1103	(1691—1692)	»
» » արբասի	»	1104	(1692—1693)	»
» » շահի	»	1104	(1692—1693)	»
» » արբասի	»	1105	(1693—1694)	»
» » շահի	»	1105	(1693—1694)	»
ՍԵՖՅԱՆ ՀՅՈՒՍԵՒՆ I ՇԱՀԻ (1694—1722) ԱՆՈՒՆՈՎ				
Արժաթ դրամ՝ արբասի,	Հիշրայի	1108	(1696—1697)	տարեթիվ
» » »	»	1110	(1698—1699)	»
» » »	»	1112	(1700—1701)	»
» » »	»	1113	(1701—1702)	»
» » »	»	1115	(1703—1704)	»
» » »	»	1117	(1705—1706)	»
» » »	»	1119	(1707—1708)	»
» » »	»	1123—1127	(1711—1715)	տարեթիվ
» » »	»	1130—1134	(1717—1722)	»
» » մահմուդի	»	1112	(1700—1701)	»
» » »	»	1115	(1703—1704)	»
» » »	»	1117	(1705—1706)	»
» » »	»	1123	(1711—1712)	»
» » »	»	1125	(1713)	»
» » »	»	1126	(1714)	»
» » »	»	1128—1133	(1715—1721)	»
» » 5 շահանուշ »	»	1123—1129	(1711—1717)	»
» » մեկ շահի, հիշրայի	»	1107	(1695—1696)	»
» » »	»	1108	(1696—1697)	»
» » »	»	1116	(1704—1705)	»
» » »	»	1117	(1705—1706)	»
» » »	»	1124—1130	(1712—1718)	»
ՍԵՖՅԱՆ ԱՐԲԱՍ III ՇԱՀԻ (1731—1736) ԱՆՈՒՆՈՎ				
Արժաթ դրամ՝ արբասի,	Հիշրայի	1135	(1722—1723)	տարեթիվ
Պղնձե » մահմուդի	»	1136	(1723—1724)	»
ՍԵՖՅԱՆ ԱՐԲԱՍ III ՇԱՀԻ (1731—1736) ԱՆՈՒՆՈՎ				
Արժաթ դրամ արբասի,	Հիշրայի	1147	(1734—1735)	տարեթիվ
» » »	»	1148	(1735—1736)	»
» » մահմուդի	»	1148	» »	»
ԱՖՇԱՐՅԱՆ ՆԱԴԻՐ ՇԱՀԻ (1736—1747) ԱՆՈՒՆՈՎ				
Արժաթ դրամ արբասի,	Հիշրայի	1148	(1735—1736)	տարեթիվ
Պղնձե դրամ կաղրեկի	»	1160	(1747)	»

ԶԵՆԴՅԱՆ ՔԵՐԻՄ ԽԱՆԻ (1750—1779) ԱՆՈՒՆՈՎ

Արծաթ դրամ՝	աբբասի, առանց տարեթվի		
»	»	աբբասի, հիշրայի	1181 (1767—1768) տարեթվով
Արծաթ	»	»	1185 (1771—1772) տարեթվով

ԿԱԶԱՐՅԱՆ ՖԱԹՀ ԱԼԻ ՇԱՀԻ (1797—1834) ԱՆՈՒՆՈՎ

Արծաթ դրամ՝	ռիլալ,	հիշրայի	1216 (1801—1802) տարեթվով
Ոսկի	»	թուման	» 1217 (1802—1803) »
Ոսկի	»	թուման	» 1218 (1803—1804) »
Արծաթ	»	ռիլալ	» 1218 (1803—1804) »
Ոսկի	»	թուման	» 1219 (1804—1805) »
Արծաթ	»	ռիլալ	» 1219 (1804—1805) »
Արծաթ	»	ռիլալ	» 1222 (1707—1808) »
»	»	»	» 1223 (1808—1809) »
»	»	»	» 1224 (1809—1810) »
Ոսկի	»	թուման	» 1233 (1817—1818) »
Ոսկի	»	»	» 1234 (1818—1819) »
Ոսկի	»	»	» 1235 (1819—1820) »

Թ Ո Ւ Ր Ք Ի Ա

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՀՄԵԴ 111-Ի (1703—1730) ԱՆՈՒՆՈՎ

Արծաթ դրամ՝	օնլիկ, հիշրայի,	1115 (1703—1704) տարեթվով
»	»	բեշլիկ » 1115 (1703—1704) »
»	»	նիսֆբեշլիկ » 1115 (1703—1704) »

ԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՊՂՆՁՅԱ ԴՐԱՄՆԵՐ

Սրանց վրա անձնանունների հիշատակումներ չկան և միմյանցից տարբերվում են տարեթվերով և կենդանական պատկերներով: Մեղ հայտնի են երեք-վանում կտրված հետևյալ պղնձյա դրամները (ֆուլուսները).

Հիշրայի	1004	(1595—1596) տարեթվով և լորիկի պատկերով
»	1052	(1642—1643) » և փղի պատկերով
»	1095	(1683—1684) » և ոչխարի պատկերով
»	1104	(1692—1693) » սագի պատկերով
»	1108	(1696—1697) » սիրամարգի պատկերով
»	1117	(1705—1706) » աքաղաղի »
»	1120	(1708—1709) » առյուծի և արևի »
»	1122	(1710—1711) » ձկան »
»	1127	(1715) » կապկանման կենդանու »
»	1128	(1715—1716) » » » »
»	1130	(1717—1718) » արևի և առյուծի »
»	1132	(1719—1720) » ուղտի պատկերով
»	1132	(1719—1720) » փղի պատկերով
»	1133	(1720—1721) » ուղտի պատկերով
»	1136	(1723—1724) » երկու առյուծներ իրար վրա երկու ձկների պատկերով
»	1216	(1801—1802) » աստղագիտական նշաններով

Հիշրայի 1232	(1816—1817)	տարեթիվ, առյուծի և արևի պատկերով
» 1240	(1820—1821)	» » » »
» 1236	(1824—1825)	» » » »

Հետազոտում Երևանի դրամական շրջանառությունը զարգանում է ոռոսական կայսրության մեջ: Քաղաքի պատմության ոռոսական տիրապետությունից, որպես հիշատակ, մնացել է պղնձյա մի մեդալ, նվիրված Երևանի գրավմանը:

НУМИЗМАТИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ ОТНОСИТЕЛЬНО ИСТОРИИ ЕРЕВАНА

Х. А. МУШЕГЯН

(Резюме)

На основании монет и монетных кладов, обнаруженных в городе Ереване и его окрестностях, прослеживается история денежного обращения города с ранних времен до начала XIX столетия.

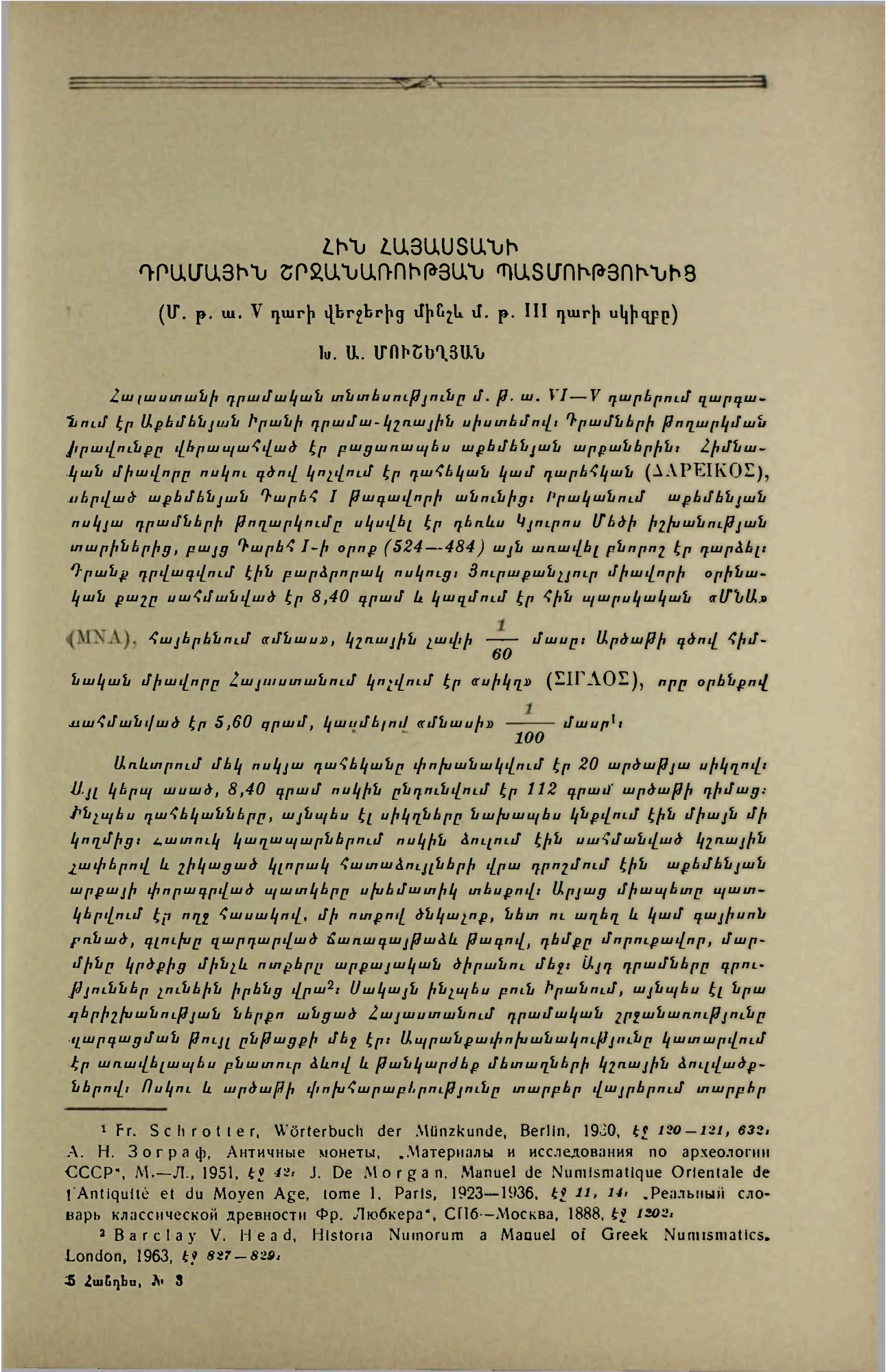
Наиболее ранними нумизматическими памятниками Еревана являются серебряные ионийские монеты милетского чекана V в. до н. э., найденные при раскопках крепости Эребуни в 1956 г.

Находками эллинистических монет IV—I вв. отмечается вовлечение города в сферу обращения македонских, селевкидских, парфянских и армянских монет, выпущенных по аттической весовой системе. Однако как классические, так и эллинистические монеты в Ереване не имели массового распространения и судить о внутренних особенностях их обращения не представляется возможным.

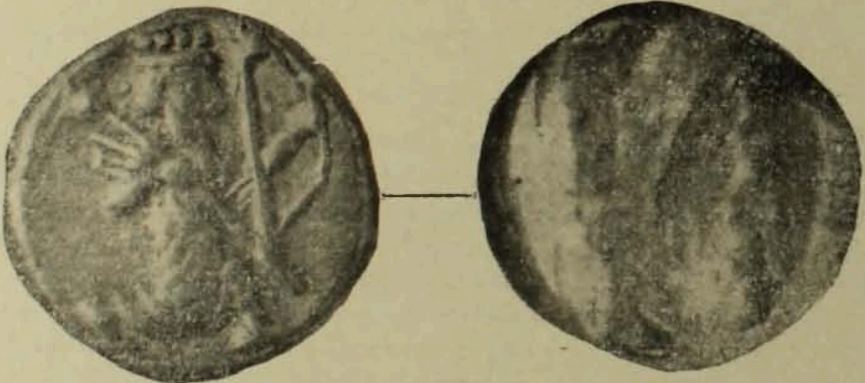
По нумизматическим данным с XIV века, Ереван был ведущим центром средневековой городской жизни в Араратской долине, являясь как бы преемником в той важной роли, которую сыграли в международной торговле в прошлом Арташат, Двин и Ани. Состав кладов отражает обращение в Ереване хулагуидских, джелаиридских, темуридских монет XIV—XV вв., а также монет племен Кара-Коюнлу. С начала XVI в. преобладающими в денежном хозяйстве Еревана являлись монеты иранских шахов — Сефевидов, Афганцев, Афшаридов, Зендов и Каджаров. Одновременно с иранскими монетами в Ереван, в период XVII—XVIII вв., поступали также монеты великих моголов Индии и османских султанов Турции. Помимо восточных монет, в Ереван проникали также западноевропейские серебряные и золотые монеты.

В конце статьи дается список тех золотых, серебряных и медных монет, которые были чеканены в Ереване.

Մուշեղյան, Խ. Ա. (1970) [Հին Հայաստանի դրամային շրջանառության պատմությունից \(Մ. թ. ա. V դարի վերջերից մինչև մ. թ. III դարի սկիզբը\)](#). Պատմա-քանասիրական հանդես, № 3 . pp. 65-94.

էր և միշտ փոփոխական, կապւիւած շուկայական գների փոփոխման հետ: Մասնավորապես մ. թ. ա. VI դարում այն ընդունւիւած էր $1:13 \frac{1}{3}$ չափով³: Հայաստանի առևտուրը զարգանում էր Իրանի միջազգային առևտրի ոլորտում և կապւած էր գլխավորապես Միջագետքի ու Փոքր Ասիայի շուկաների հետ: Դրամների թողարկումը Արեւելեանների առաջ ծառացած էր հիմնականում հունական աշխարհի հետ առնչւած առևտրի և Փոքր Ասիայում գտնւիլի վարձկան զորքերի պահանջով: Փոքրասիական վաճառահաճառներում, ի տարբերութուն Իրանի և Հայաստանի, դրամական շրջանառութիւնը զարգացման անհամեմատ բարձր վիճակում էր, օժտւած դրամական տնտեսութեան երկարամյա փորձով: Եւ այդ իրողութիւնը միանգամայն օրինաչափ էր: Էգեւթան ծովի ավազանում ու Փոքր Ասիայի Հոնիական ափերին էր, որ դեռևս մ. թ. ա. VII դարում ծագեցին արխաիկ պատկերատիպի վաղագուշն դրամները: Այդ վայրերում ապրանքափոխանակութիւնը կատարւիլում էր միաժամանակ տարբեր դրամական սխտեմներով (էգիւթյան, միլետյան, ֆոկեյան, ատտիկյան), իսկ մ. թ. ա. VI դարի վերջերից արդեն լիապես չորացւիւած էր նաև արեւելեան սխտեմը, որի տվյալներով դահեկաններ ու սիկզներ էին թողարկւիլում Կիլիկիայում, Պանֆիլիայում, Լիկիայում, Կարիայում, Հոնիայում, Միլիայում, Ինչպես նաև Բոսֆորի ափեր քաղաքներում: Հայկական լեռնաշխարհում, մանաւանդ նրա այն մասերում, որոնք հեռու էին միջազգային առևտրի ոլորտից, իշխում էր ապրանքափոխանակութեան բնատուր ձևը:

Արեւելեան ոսկյա դրամ, IV դ. մ. թ. ա. (բոլոր դրամները մեծացւած են 3 անգամ):

Այս ընդհանուրից բացի Հայաստանում հայտնաբերւիլէ են հատ ու կենսունմունքներով արխաիկ պատկերատիպի արծաթյա դրամներ, որոնք, սակայն, հանդիսանում են բացառիկ կարգի վկայութիւններ և հնարավորութիւն չեն ընծեռում դատելու հայկական շուկաներում իրենց ունեցած դերի ու նշանակութեան մասին: Այդ դրամներից մեկը արեւելեան սիկզ է, գտնւած նախկին Սրնանի նահանգում: Մյուսը VI—V դարերի ատտիկյան շորեքդրամյան է, որը գրւադւիւ է Աթենք քաղաքում և հաւանաբար առևտրի շնորհիւ բերւիլ է Սիսիան, ուր

³ А. Н. Зорграф, Античные монеты, էջ 42.
⁴ M. Ernest Babelon, Les Perses Achemenides, les Satrapes et les Dynastes-tributaires de leur Empire Cypro Phénicie, Paris, 1893, էջ IX—XIII.

Հայտնաբերվել է տեղի շինարարական աշխատանքների միջոցին: Երրորդ և չորրորդ վիպությունները բացահայտվել են 1956 թ. Էրեբունի ամրոցի հնագիտական պեղումների շնորհիվ և վերաբերում են VI—V դարերին: Այս վերջինները երկու նույնանման, սակայն տարբեր կնիքներով դրվագված խիստ փոքր արժեչափի (արծաթի քաշով մոտ 0,80 գրամ) դրամական միավորներ են, որոնք արխաիկ շրջանում մասսայաբար թողարկվում էին Փոքր Ասիայի հունիական քաղաքներում, առավելապես Միլետում, և հայտնի էին նաև «Միլետյան» դրամներ անունով: Արտակարգ այս տվյալները դեռևս չեն կարող փոխել վերելում նշված մեր պատկերացումները Հայաստանում VI—V դարերում իշխող ասորանքա-դրամական հարաբերությունների և դրամական շրջանառության բնորոշման մասին:

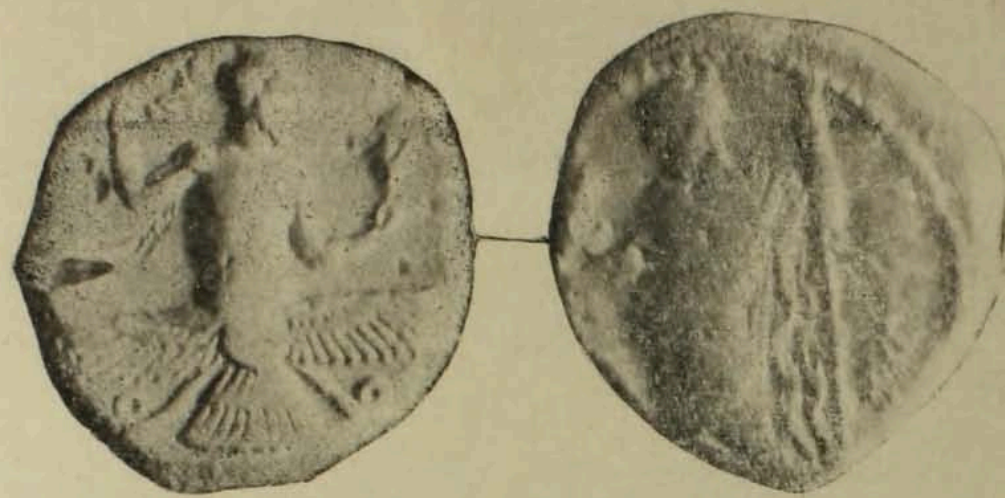
* * *

Արեմենյանների տիրակալության վերջին շրջանում ապրանքային արտադրության առաջընթացը, մասնավորապես տարբեր բնույթի արհեստների զարգացումը, ներքին շուկայի ընդլայնումը պայմանավորել էին դրամների թողարկման նոր կարգ: Տեղական սատրապները մ. թ. ա. V դարի վերջերից և առավելապես IV դարում նվաճել էին իրենց կողմից սեփական դրամներ թողարկելու իրավունքը: Այդ դրամների շարքում պահպանվել են այնպիսի դրամական միավորներ, որոնք թողարկվել են Հայաստանի արեմենյան սատրապներ Տիրիբազի և Օրոնտեսի կողմից Փոքր Ասիայում: Տիրիբազի դրամները դրվագվել են Կիլիկիայի Իսոս, Սուլի, Մալոս և Տարսոն քաղաքներում, մ. թ. ա. 386—380 թթ.: Դրանց վրա նշված են ինչպես Տիրիբազի, այնպես էլ հիշյալ քաղաքների անունները, ըստ որում թե՛ միայն հունարեն և թե՛ երկեզվյան՝ հունարեն ու արամեերեն արձանագրություններով: Տիրիբազի դրամները կրում էին իրենց վրա Ահուրամազդայի, Բահադի, Հերակլեսի, Անահիտի, Դիոնիսի կարծեցյալ պատկերները, ինչպես նաև իրեն՝ Տիրիբազի դիմանկարները, ներկայացված դասական արվեստի ռեալիստական ոճով⁵: Կշուային տվյալներով դրանք պատկանում են արեմենյան սիստեմին, ըստ որում թողարկվել են բացառապես արծաթից, մեծ մասամբ կրկնակի դրախմաներ (11,20 գրամ) և այդ նույն սիստեմի փոքր արժեչափի միավորներ՝ օբոլոսներ (OBOΛOΣ), Մագելով Կիլիկիայում, Տիրիբազի դրամները շրջանառության մեջ են եղել ոչ միայն այնտեղ, այլև Փոքր Ասիայի ու Միջագետքի տարանցիկ առևտրի համար կարևոր նշանակություն ունեցող Մոփքի և հավանաբար Փոքր Հայքի տնտեսական կենտրոններում, որոնք ենթակա էին նրա անմիջական իշխանությանը:

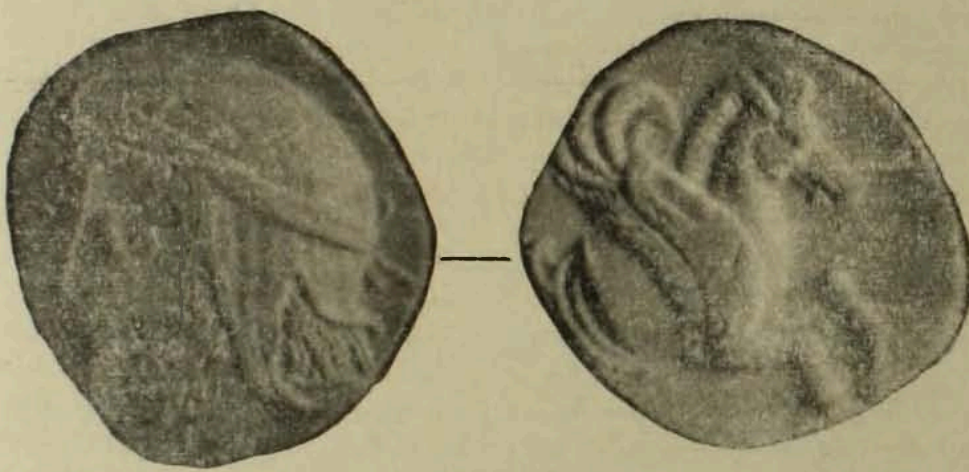
Արևելյան Հայաստանի սատրապ Օրոնտեսի (Երվանդ) դրամները հայտնի են ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա օրինակներով, թողարկված մ. թ. ա. 362 թ. լամպսակ, Կլագոմեն և այլ քաղաքներում: Դրանց թողարկումը պայմանավորված էր տեղական պահանջներով: Օրոնտեսի դրամների վրա դրոշմվել են հեթանոսական աստվածներ Զևսի, Աթենասի պատկերները և արևի պաշտամունքին վերաբերող խորհրդանշաններ, ինչպես նաև արեմենյան տիրակալների ու իրեն՝ Օրոնտեսի դիմանկարները⁶: Սակայն ո՛չ իրենց ծագմամբ և ո՛չ էլ շրջա-

⁵ George Francis Hill, M. A., Catalogue of the Greek coins of Lycaonia, Isauria and Cilicia, London, 1900, էջ 90, No. 3. էջ 100, No. 28, էջ 118, No. 26, էջ 149, No. 27, էջ 164, No. 12, տախտ. XV, No. 3, տախտ. XXVI, No. No. 2, 3, տախտ. XXIX, No. 1.

⁶ M. Ernest Babelon, Inventaire sommaire de la collection Waddington, Paris, 1898, էջ 73, No. No. 1361—1363, տախտ. III, No. No. 1—3.

Տիրիքադ, արծաթյա դրամ, IV դ. մ. թ. ա.

Օրոնտես, ոսկյա դրամ, IV դ. մ. թ. ա.

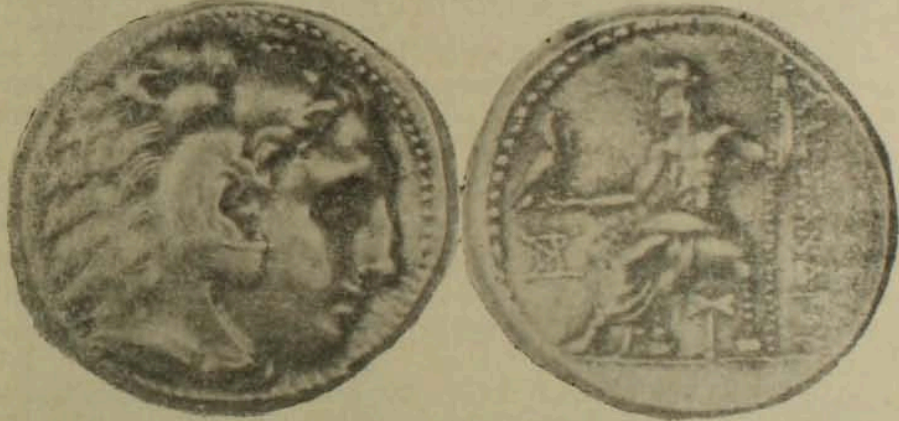
Նաոության ոլորտով Օրոնտեսի դրամները Հայաստանի հետ չեն կապվում։ Նրանք թողարկվել են Միդիայում և Հոնիայում, ուր Օրոնտեսը մի որոշ ժամանակ սատրապական իշխանություն է ունեցել։ Սատրապական դրամներով մեղ են հասել միայն նրանց սլաշտոնական դիմանկարները և իշխող դադափարներին վերաբերող այն խորհրդանշանները, որոնց մասին դրամներից բացի այլ վկայություններ չեն պահպանվել։

* * *

IV դարի վերջերից Հայաստանն ընդգրկվում է հելլենիստական դրամների շրջանառության ոլորտը։ Հայկական շուկաներն են թափանցում ատտիկյան սխտեմի ոսկյա ու արծաթյա դրամները։ Վերջիններս լայն ճանաչում էին գտել միջազգային առևտրում։

Ատտիկյան սխտեմի հիմնական միավորը ոսկու գծով կոչվում էր ստատեր (ΣΤΑΤΗΡ)։ Հայերենում՝ «սատեր», որի օրինական կշիռը սահմանված էր 8,60

դրամ: Ոսկու և արծաթի փոխհարաբերությունը հելլենիստական դարաշրջանում արդեն դարձել էր 1:10 չափով: Հիմնական միավորն արծաթի գծով կոչվում էր դրախմա (ΔΡΑΧΜΗ)⁴ 4,36 գրամ օրինական քաշով, որը հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է դրաքմա կամ դրամ անուններով: Առևտրում մեկ ոսկյա ստատերը փոխանակվում էր 20 արծաթե դրախմայի հետ⁵: Ընդհանուր առումով ատտիկյան սիստեմի կշռային ստորաբաժանումների շարքում փոքր միավորները հանդիսանում էին քաղկոնը (ΧΑΛΚΟΝΙΣ)⁶ 0,091 գրամ, և այնուհետև օբոլոսը կամ օբոլը (ΟΒΟΛΟΣ)⁷ 0,728 գրամ: Մեկ օբոլոսը կազմված էր 3 քաղկոսից: Ամենամեծ միավորը տաղանտն էր (ΤΑΛΑΝΤΟΝ), որը կշռում էր 26196,2 գրամ և դրանից հետո՝ մնասը (ΜΝΑ) 436,60 գրամ: Մեկ տաղանտը ներկայացնում էր 60 մնաս: Սակայն հիմնական դրամային միավորը, ինչպես նշեցինք, դրախման էր, որի օրինական քաշը հավասար էր վեց օբոլոսի, այսինքն՝ 4,36Ը գրամի: Այստեղից էլ մեկ տաղանտը կշռային չափով հավասար էր 6000 դրախմայի կամ 36000 օբոլոսի և կամ թե 288000 քաղկոսի, իսկ մեկ մնասը պարունակում էր իր մեջ 600 օբոլոս կամ 4800 քաղկոս⁸: Խոշոր քաշի միավորները՝ տաղանտը և մնասը դրամական շրջանառության մեջ ունեին առավելապես ճաշկային նշանակություն: Ոսկյա դրամներ համեմատաբար քիչ էին թողարկվում, հաշվում էին ոսկով, բայց վճարումը կատարվում էր հիմնականում արծաթյա դրախմաներով (դրամյաններով) և տետրադրախմաներով (չորեքդրամյաններով), որոնք զրկազվում էին մասսայաբար: Չորեքդրամյանի (ΤΕΤΡΑΔΡΑΧΜΟΝ) օրինական կշիռը կազմում էր 17,46 գրամ: Սակայն մինչև IV դարի վերջը

Ալեքսանդր Մակեդոնացի, չորեքդրամյան, IV դ. մ. թ. ա.

աբեմենյան դրամական սիստեմը դեռևս չէր կորցրել իր տեղական նշանակությունը: Այդ մասին է վկայում այն իրողությունը, որ երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորքերը նվաճել էին Իրանը, բռնագրավված ոսկու պաշարներից զրկագում էին կրկնակի դահեկաններ, նույն հին պարսկական կշռային սիստեմի սկզբունքով և անցյալում ընդունված աբեմենյան դրամների պատկերատիպով: Հայաստանում Ալեքսանդր Մակեդոնացուն ենթակա սատրապ Միթրե-

⁴ Fr. Schrötter, Wörterbuch der Münzkunde, էջ 46—48, 636—637, A. H. Зор-
а б. Аттис и монеты, էջ 43.
⁵ „Реальный словарь классическ кой древности“ Фр. Любкера*, էջ 1202.

նեսին (*Միհրան*) լեռագրված արծաթյա դրամները⁹ նույնպես իրենց կշռային տվյալներով արեմենյան կրկնակի դրախմանոցներ էին։ Դրանք թողարկվել են 331—330 թթ.։ Արծաթյա այդ ստատերների մի կողմին պատկերված է Անահիտը, բազմած երկու թևակոր առյուծներով (*սֆինքս*) զարդարված դահին, աննշան թեքությամբ դեպի ձախ։ Դիցուհին մինչև պորտը դիտվում է մերկամարմին։ Գլխին ունի թագ, աչ ձեռքին՝ շուշան, կոնքերից մինչև ոտքերը նուրբ ծածկոցի մեջ է։ Այդ դրամի հակառակ կողմին պատկերված է Աթենասը, կանգնած հանդիպահայաց, և պարզել է իր աչքը պսակաբեր նիկեի արձանիկով, ներքևում՝ ծառ, իսկ ձախ ձեռքը՝ վահանին։ Բայց այս կարգի դրամները շրջանառության համար բնորոշ չէին։ Նրանց թողարկումը զնալով դադարում էր, մինչդեռ առատորեն տարածվում էին Մակեդոնացու արծաթյա դրախմանոցներն ու տևորադրախմանոցները, որոնց վրա, որպես կանոն, դրոշմված էին կիսաաստված համարվող Հերակլեսի ցլուխը Ալեքսանդրի դիմագծերով և աստվածահայր Զևսի կերպարը իր պաշտամունքի խորհրդանշաններով։ Հայաստանի վաճառաշահ քաղաքներում ամենուրեք հայտնի էին նմանօրինակ արծաթյա դրամները¹⁰։ Վերջիններից բացի, Ալեքսանդրի անվան հունատառ դրությամբ շուկա էին մղտնում նաև ոսկյա դրամներ Աթենասի և Նիկեի պատկերներով, որոնք ձեռքից ձեռք անցնելով տարածում էին հելլենիստական գաղափարները¹¹։

Հետագայում միջազգային առևտրի բերումով Հայաստան են թափանցում սելևկյան, ինչպես նաև պարթևական արծաթյա դրամները։ Սրանց շրջանառությունն արդեն մ. թ. ա. II դարի վերջերից ընթանում է Հռոմի հանրապետական դրամների հետ միաժամանակ¹²։

Հայաստանի դրամական տնտեսության զարգացման այս փուլում (մ. թ. ա. III—II դարերում) ծագում են հայ ազգային դրամների անդրանիկ օրինակները։ Նրանք թողարկում են Մոփսեում և Փոքր Հայքում առաջացած հայկական թագավորությունները¹³։

Սեփական դրամ կտրելու իրավունքը ինքնրստինքյան վկայում է քաղաքական անկախության մասին։ Սակայն այդ իրավունքը խիստ սահմանափակ էր։ Այս շրջանի հայկական դրամները ոչ թե ոսկուց կամ արծաթից էին, այլ պղնձից, որոնք ունեին զուտ տեղական նշանակություն և ներքին շուկայի ոլորտից դուրս չէին անցնում։ Դրանով էլ հավաստվում է այն իրողությունը, որ Փոքր

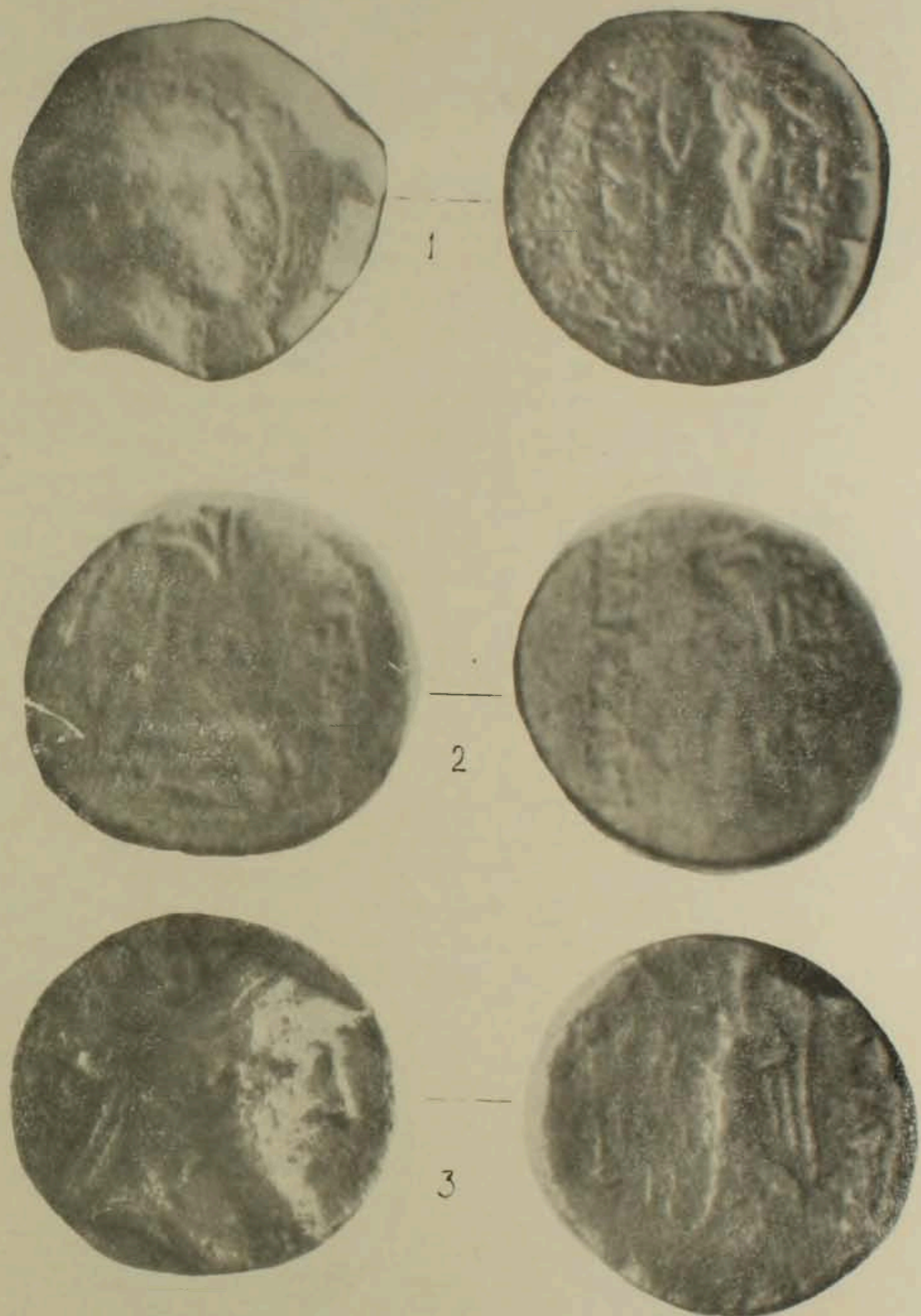
⁹ Generalconsul Dr. Otto Blau, Die Herren Von Sophene und deren Münzen, Numismatische Zeitschrift, IX, 1877, Wien, էջ 99—102։

¹⁰ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана, „Труды“ общества обследования и изучения Азербайджана, вып. 3, Баку, 1926, էջ 15։

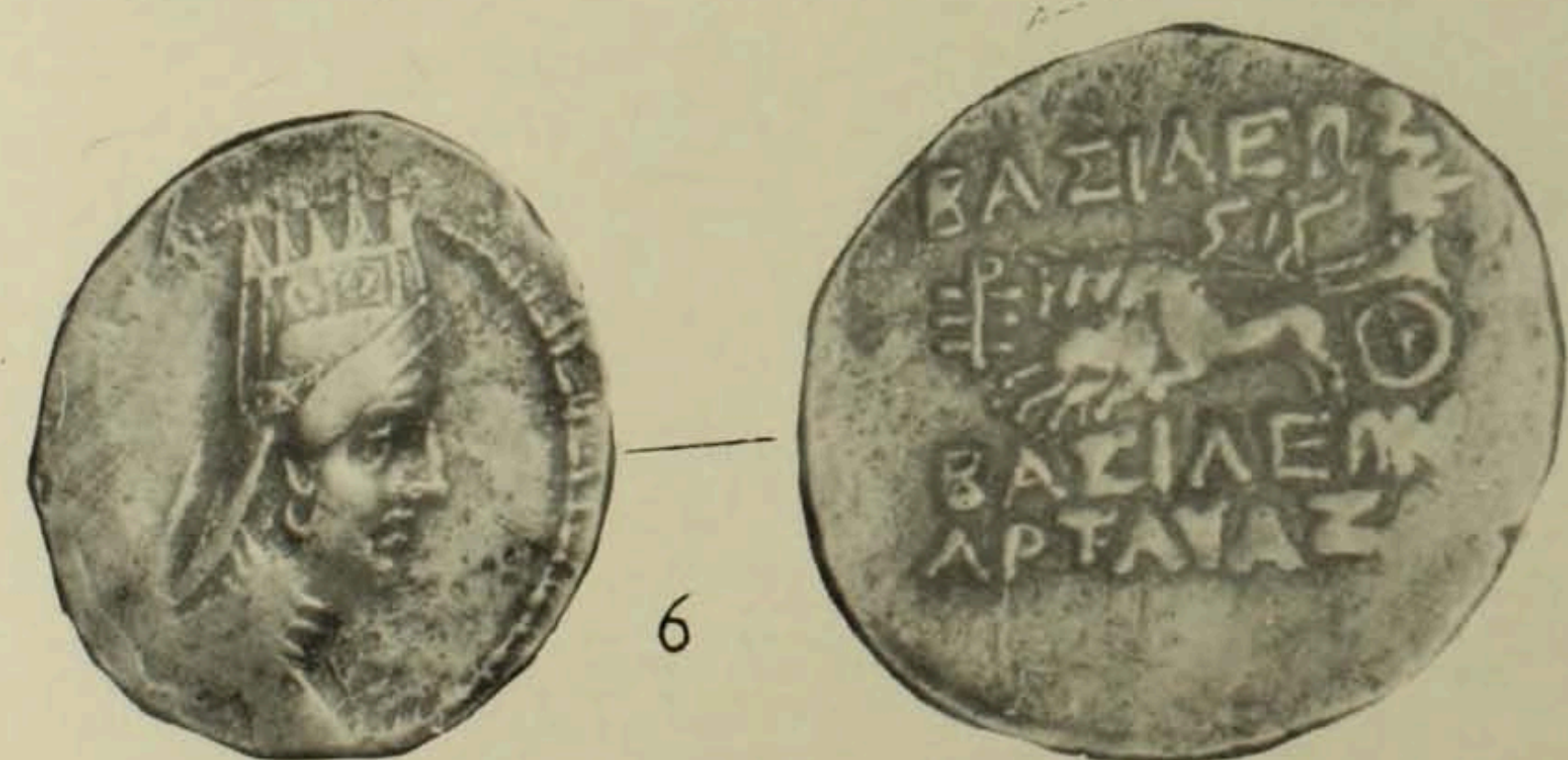
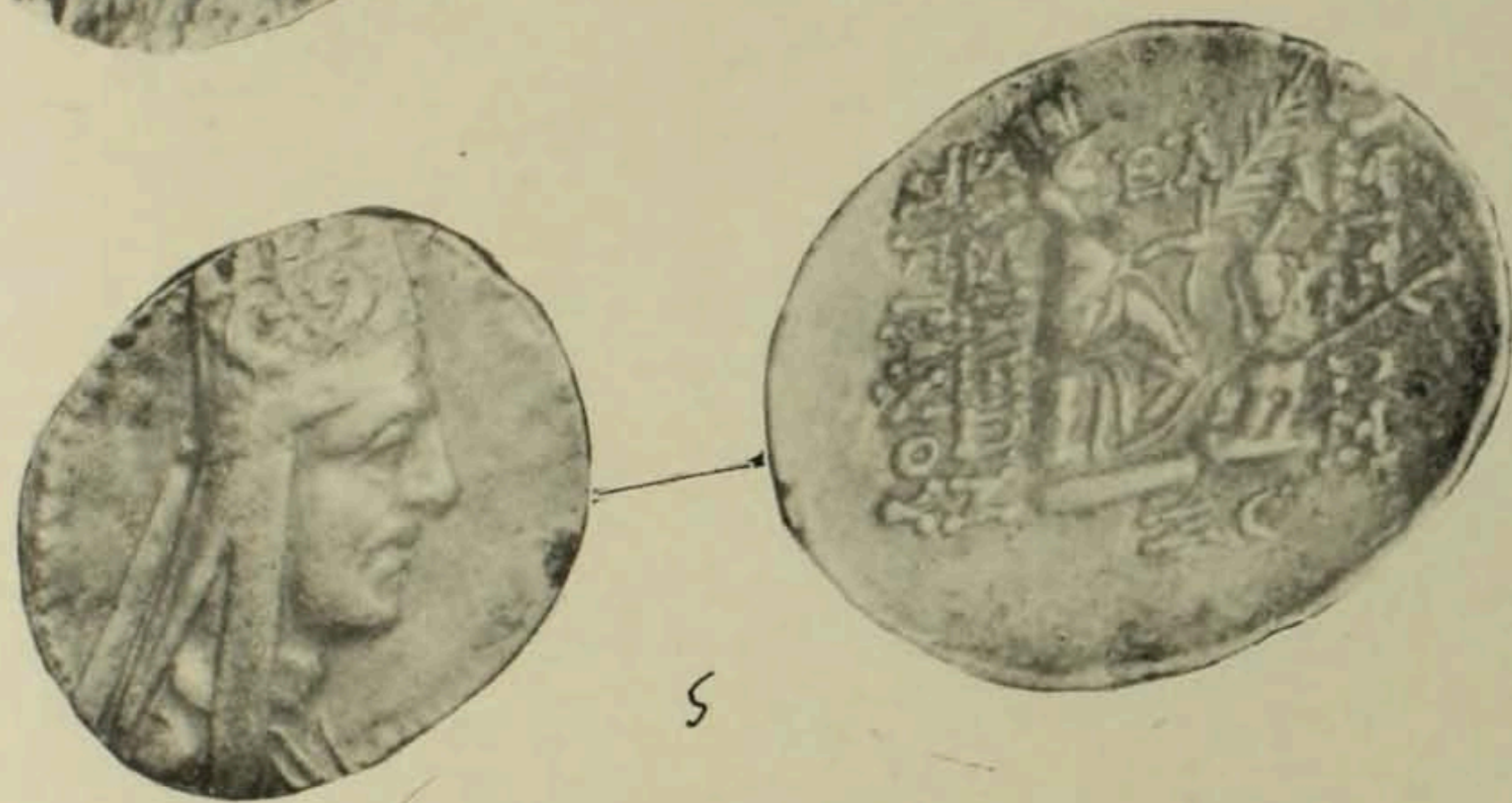
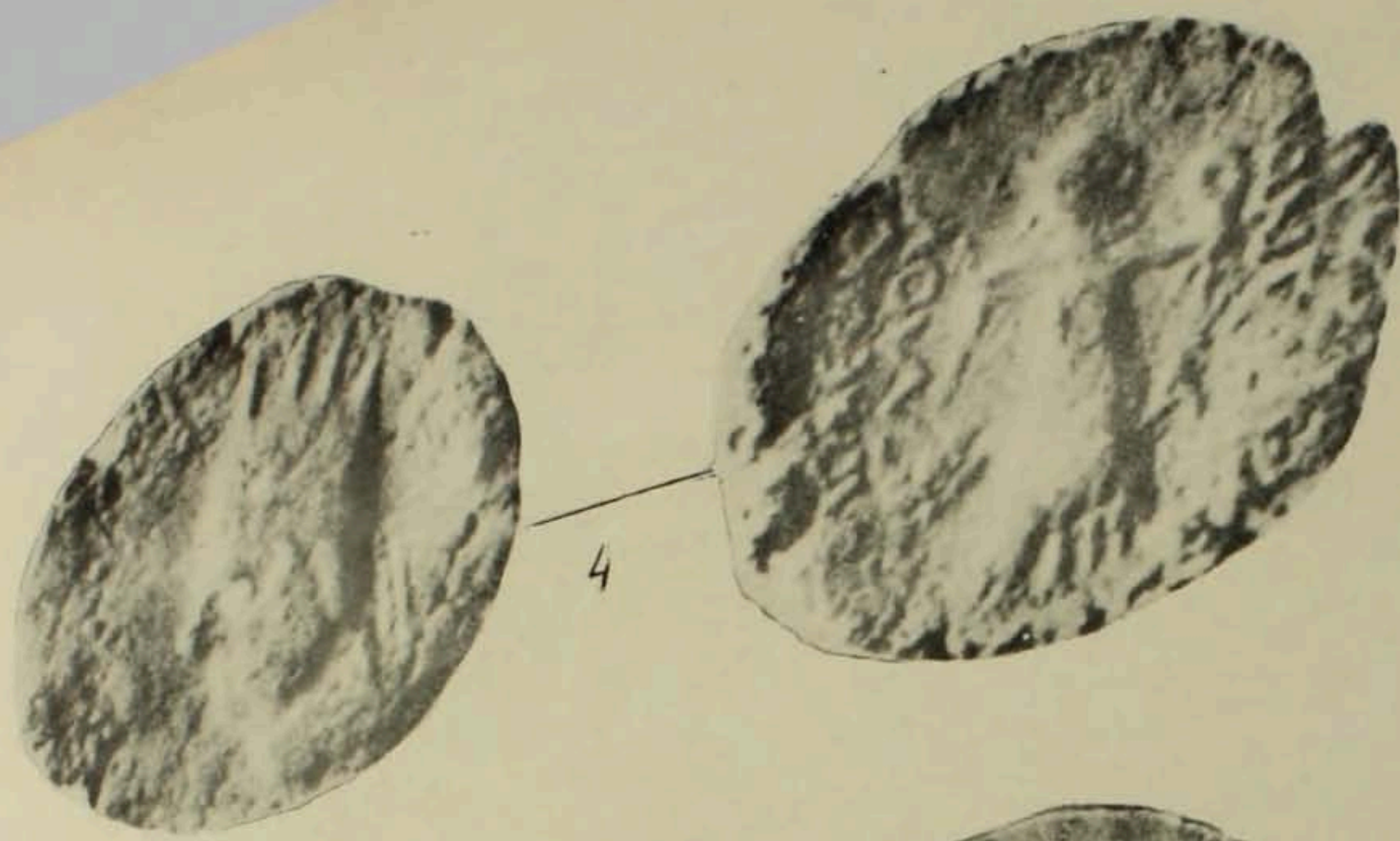
¹¹ L. Müller, Numismatique d'Alexandre le Grand, Basel—Stuttgart, 1957.

¹² Ա. Շահնազարյան, Սիրիայի շրջանի Սառնակունք գյուղի մոտ հայտնաբերված գանձը։ Առանձնատիպ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի «Աշխատությունների» հատոր 2-ից, Երևան, 1949, էջ 9։

¹³ E. Q. Visconti, Iconographie Grecque, tome second, Paris, MDCCCXI, էջ 243—273, տախտ. XLV; Josepho Eckhel, Doctrina Numorum Veterum, Paris, I, De Numis Urblum, Populorum, Recum. Vol. III, Editio Secunda, Vindobonae, MDCCCXXVIII, էջ 202—208, 247—248, Victor Langlois, Numismatique Générale de l'Arménie, Paris, MDCCCLIX, էջ 11—12; Generalconsul Dr. Otto Blau, Die Herren Von Sophene und deren Münzen, էջ 113—114; J. Friedländer, Satrapenmünzen, Zeitschrift für Numismatik, IV Band, Berlin, էջ 206—207; M. Ernest Babelon, Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagene, Paris, 1890, էջ CXCI—CC, տախտ. XXIX.

Մովսիսի թագավորների դրամները. 1—Արշամես, 2—Արդիսասուրես, 3—Քսերքես:

Արտաշիսյանների դրամներից, 4—Տիգրան I, 5—Տիգրան II, 6—Արտավազդ II:

Հայքի ու Մոփքի մեջ III—II դարերում ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացումը այնպիսի աստիճանի էր հասել, որ մանր առևտուրն անհամ կատարվում էր դրամով, մի հանգամանք, որ կարող է առաջանալ դրամի ֆունկցիոնալ նշանակության լիակատար ծավալման, քաղաքային կյանքի և նրա առևտրի խորացման պայմաններում:

Մոփքի և Փոքր Հայքի հայկական դրամներն իրենց կշռային տվյալներով աստիճան էին: Դրանք թողարկվել են Քարասպես (260—240), Արշամես (240—210), Արդիսսարես (210—190?), Քսերքսես (190—170) թագավորների իշխանության տարիներին: Այդ դրամները, ունենալով տեղական բնորոշություն, արտացոլում են նաև կապակցություններ սելևկյան, պարթևական և կապադովկյան դրամների հետ: Հելլենիստական դարաշրջանին յուրահատուկ հայկական այդ դրամների վրա պատկերված են մի կողմից Մոփքի և Փոքր Հայքի թագավորների դիմանկարները, իսկ մյուս կողմից պաշտամունքային խորհրդանշաններ՝ արծիվ, ձի, ինչպես նաև Հաղթություն, Աթենաս և Անահիտ դիցուհիների կերպարները: Վերջիններիս շուրջ նշվում էին արձանագրություններ, ըստ որում բացառապես հունարեն. դրանք հիմնականում միապետների անուններն էին ու երբեմն նաև նրանց հայրանունները: Հեթանոսական պատկերների հետ միասին միապետի անձնանվան հիշատակումը դրամների վրա արտացոլում է թագավորի պաշտամունքի դադարի դադար հայ պետականության զարգացման այս շրջանում: Մոփքի և Փոքր Հայքի հայ թագավորների դրամները թողարկվել են հավանաբար Արշամաշատ, Արկաթիակերտ և այլ հայկական քաղաքներում:

* * *

Երկրի հետագա զարգացումը, նրա քաղաքական-տնտեսական հզորացումը II—I դարերում պայմանավորեց հայկական դրամների ավելի ծավալուն թողարկում Արտաշիսյանների օրոք: Հայաստանի դրամական շրջանառության մեջ նշանակալից են դառնում տեղական դրամները, որոնք միջազգային ճանաչում գտան մասնավորապես Տիգրան Մեծի (95—56) թագավորության տարիներին: Ըստ նորագույն դասակարգման¹⁴ Արտաշիսյաններից դրամներ են թողարկել հետևյալ արքաները.

Տիգրան I (123—96)		պղնձյա դրամներ
Տիգրան Մեծ (95—56)		արծաթյա ու պղնձյա դրամներ
Արտավազդ II (56—34)		արծաթյա ու պղնձյա դրամներ
Արտաշես II (30—20)		պղնձյա դրամներ
Տիգրան III (20—8)		արծաթյա ու պղնձյա դրամներ
Տիգրան IV (8—5)		պղնձյա դրամներ
Տիգրան և Էրատո (2—1)		պղնձյա դրամներ
Արտավազդ IV (4—6 մ. թ.)		արծաթյա դրամներ
Տիգրան V (շուրջ 6 թ. մ. թ.)		պղնձյա դրամներ

Սրանցից յուրաքանչյուրին պատկանող դրամների վրա մի կողմից դրոշմված էր արքայի դիմանկարը: Ըստ էության դրամներով է, որ պահպանվել են

¹⁴ Paul Z. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad dynasty of Armenia, Reprinted from the American Numismatic Society, Museum Notes, 14, New York, 1968, տախտ. IX—XI.

Արտաշիսյան արքաների պաշտոնական դիմանկարները, կերտված նրանց անհատականություններին բնորոշ գծերով: Հելլենիստական Հայաստանում շրջանառության մեջ եղած բազմատեսակ օտարամուտ դրամների շարքում հայոց ազգային դրամական միավորները ճանաչելի էին դառնում առաջին իսկ հայացքից նրանց վրա պատկերված արքայական այն թագի ձևով, որ կրում էին Արտաշիսյան թագավորները իրենց գլուխներին: Արքայական այդ ինքնատիպ թագի ձևը ծնվեց Հայաստանում, Արտաշիսյանների իշխանության վաղ շրջանում և կատարյալ դարձավ Տիգրան Մեծի օրոք: Դրամների մյուս կողմերին նշված պատկերներով, խորհրդանիշներով և արձանագրություններով հաղորդվում էին առաջնահերթ տեղեկություններ Հայաստանի վիճակի մասին, կապված թագավորի անվան հետ, որի պատկերը դիտվում էր դրամի վրա: Այսպես, օրինակ, Տիգրան I հայոց թագավորի դրամների մի կողմերին միշտ որպես կանոն ներկայացված էր միապետի գլուխը հայկական թագով, իսկ մյուս կողմերին մերթապատեցա՛յր Արամազդը իր պաշտամունքի խորհրդանշաններով, մերթապատեցա՛յր թանակի դիցուհին և երբեմն իրեն՝ ինքնակալի կերպարը ողջ հասակով: Արձանագրությունները նվիրված էին նրա արքայական տիտղոսներին և հայտնի են երեք տարբերակներով:

Ա. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ

Արքայի Մեծի Տիգրանի

Β. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ

Արքայի Տիգրանի հելլենասերի

Գ. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ

Արքայի Մեծի Տիգրանի հելլենասերի

Հիշյալ գրություններով հանդերձ Տիգրան I-ի դրամները միջազգային շրջանառություն չեն ունեցել: Նրանք սպասարկել են տեղական շուկայի պահանջները Հայաստանի հարավ-արևմտյան գավառներում¹⁵:

Տիգրան Մեծի իշխանության տարիներին ընդլայնվում է հայկական դրամների շրջանառության ոլորտը: Նրանք ընդունվում են ոչ միայն ներքին, այլ նաև արտաքին առևտրի միջազգային գործարքներում: Ըստ էության Տիգրան Մեծի դրամներն իրենց վրա ունեցած պատկերներով ներկայացնում են արհեստի և արվեստի այն կատարելությունները, որոնք պահպանվել են հելլենիստական Հայաստանի դրամագործությունից: Դրանք թողարկվում էին ինչպես մայր Հայաստանում, այնպես էլ Սիրիայում, Տիգրան Մեծի հզորության տարիներին, նրա լայնածավալ տիրակալության մեջ, միջազգային առևտրի պահանջով: Հայաստանում նրա փողերանոցները գործում էին Տիգրանակերտում և Արտաշատում, իսկ Սիրիայում՝ վաճառաշահ Անտիոքում (Որոնտ գետի վրա) և ավելի հարավ՝ Դամասկոսում¹⁶: Իրենց կշռային չափերով Տիգրան մեծի դրամները հարազատորեն պահպանում էին ատտիկյան սիստեմի սկզբունքները: Տարածված էին առավելապես նրա արծաթյա դրամանոցները (մեկ դրամյան) և տետրադրախմանոցները (չորեքդրամյան), իսկ ներքին մանր առուծախի համար՝ պղնձյա մեկ, կես և քառորդ միավորները:

¹⁵ Henri Seyrig, Tresor Monetaire de Nisibe, Revue Numismatique, Paris, 1955, էջ 84—88, տախտ. 1.

¹⁶ Edward T. Newell, Late Seleucid Mints in Ake—Ptolemais and Damascus. Numismatic Notes and Monographs No. 84, the American Numismatic Society, Broadway, New York, 1939, էջ 95—107.

Տիգրան Մեծը դրամների վրա հաճախ պատկերված է ոչ լրիվ հասակով, դասական արվեստի ոեալիստական ոճով: Յուրաքանչյուր մարդ, ով իր ձեռքին ունենար նրա դրամը, պետք է որ տեսներ հայոց արքայի պատկերը, երիտասարդ դիմագծերով, Արևմուտքի հելլենիստական միապետների նման առանց մորուքի, ածիլված երեսով, բայց գլխին այնպիսի թագով, որի նմանը չկար ժամանակակից և ոչ մի վեհապետի մոտ, ոչ Արևելքում և ոչ էլ Արևմուտքում¹⁷: Այդ թագը վերևում ավարտված էր ճառագայթաձև ելուստներով, երբեմն սղոցի ատամների նման, իսկ ներքևից՝ երկար, մինչև ուսերը հասնող ականջակալներով ու վզկալով, ըստ որում ճակատային մասում թագի վրայից կապված էր արքայական ժապավենը և կենտրոնը զարդարված էր արևի պաշտամունքի խորհրդանիշներով՝ աստղ երկու արծիվների միջև: Արքայի դիմանկարում հաճախ դիտվում են նաև նրա ծիրանու ծալքերը, ճարմանդված աշուսի մոտ: Առնական խրոխտ հայացքով Տիգրան Մեծի խոշոր պատկերը (միշտ պրոֆիլ դեպի աջ) դրամի վրա վերցված էր բուսական նախշերից կամ ուլունքներից հյուսված շրջանակի մեջ: Դրամի հակառակ կողմերին դրոշմում էին պաշտամունքային իմաստի խորհրդանշաններ, առավելապես երկրի մայր աստվածուհու կերպարը, բազմած ժայռաբեկորների վրա, ձեռքին արմավենու ճյուղ, բրգաձև թագը գլխին, իսկ ոտքերի տակ՝ ջրի աստվածուծայան անձնավորումը լողացող մարդու մերկամարմին կերպարանքով:

Դեռևս Սելևկյանների վաղ ժամանակներից երկրի ապահովության համար կանգնեցվել էր նրա դիցուհու՝ Երեմյաի մայրաքաղաքի՝ Անտիոքի մոտ, բարձրության վրա, Որոնտ գետի ափին: Տիգրանի օրոք պետության անվտանգության այդ գաղափարը նույն արձանի ձևով դարձել էր գլխավոր խորհրդանշանը նրա դրամների վրա, այն տարբերությամբ, սակայն, որ ցորենի հասկի փոխարեն դրամի վրա դիցուհին ձեռքում ուներ արմավենու ճյուղ¹⁸: Դամասկոսում կտրված դրամների վրա այդ նույն կերպարը պատկերված էր առատության եղջյուրով¹⁹: Հայկական քաղաքներում այն դիտվում էր իբրև ողջ երկրի բախտի, բերքի, պաշտպանության ու փրկության մայր աստվածուհին՝ Անահիտը: Բացի այդ կերպարից. Տիգրան Մեծի դրամների դրոշմը, հատկապես սղոցաձև միավորների գծով, ներկայացնում էր հաղթանակի թևավոր դիցուհուն և կամ դյուցազուն՝ Վահագնին²⁰, ինչպես նաև պաշտամունքային այլ նշաններ: Իրենց վրա ունեցած արձանագրություններով Տիգրան Մեծի դրամները բաժանվում են երկու հիմնական խմբի.

I. դրամներ, թողարկված ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, այսինքն «Արքայի Տիգրանի» հունատառ խորագրերով:

II. դրամներ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ, այսինքն «Արքայից արքայի Տիգրանի» տիտղոսաձևով:

¹⁷ Percy Gardner M. A., The Seleucid Kings of Syria, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Bologna, 1963, էջ 103—105, տախտ. XXVII.

¹⁸ M. Ernest Babelon, Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagene, Paris, 1890, էջ CCII—CCIII.

¹⁹ Edward T. Newell. Late Seleucid mints in Ake—Ptolemais and Damascus, տախտ. XVII, No. 148—152.

²⁰ Percy Gardner M. A., The Seleucid Kings of Syria, p. 105, No. 18, տախտ. XXVII, No. 11; Alexander Von Petrowicz, Arsaciden Munzen, Wien, 1904, էջ 191.

Խորագրերի առաջին ձևն առավել բնորոշ է եղել սիրիական քաղաքներում թողարկված դրամների համար: Ավագն Անտիոքում նման տետրադրախմաներ ղրվադվել են մ. թ. ա. 83—78 թթ., իսկ Դամասկոսում՝ 72—69 թթ., ըստ որում դամասկոսյան դրամների վրա նշվում էին նաև նրանց թողարկման տարեթվերը, հաշված սիլեկյան տոմարով²¹: Բուն Հայաստանում Տիգրան Մեծի արծաթյա դրամները իրենց վրա կրում էին առավելապես «Արքայից արքա» տիտղոսածեր²²: Այդպիսները պահպանվել են մ. թ. ա. 77—73 թթ.:

Այս հիմնականից բացի, Տիգրան Մեծի օրոք հայկական դրամների պատկերատիպը լրացվում էր նաև փողերանոցներին և նրանց կառավարիչներին վերաբերող մենագրերով²³:

Արտավազդ II (56—34) թագավորի իշխանության տարիներին դրամների թողարկումը կատարվում էր գերազանցապես Հայաստանում: Հետևելով անցյալում ընդունված կանոններին, դրամների մի կողմի վրա դրոշմում էին Արտավազդի դիմաքանդակը, կիսանդու չափով, հայկական թագը գլխին, հիտառաբղ դեմքով, արքայական զարդարանքներով՝ ականջին օղ, պարանոցին մանյակներ, ուսին ծիրանի, իսկ հակառակ կողմին պատկերվում էր շորս ձեռքով լծված մի մարտականք, արշավի ընթացքով: Մարտականքը վարող կերպարանքը հավանաբար ինքը հայոց արքան էր, որին վերևից պսակ էր բերում հաղթանակի դիցուհին: Այդ ողջ պատկերի շուրջ կային վերևից՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ներքևից՝ երկու տողով ΒΑΣΙΛΕΩΝ || ΑΡΤΑΒΑΖΔΟΥ հունատառ գրությունները, այսինքն հայոց թագավոր Արտավազդի (II) անվան հետ կապված այն տիտղոսածեր՝ «Արքայից արքա», որն ընդունված էր Տիգրան Մեծի հղորդության ժամանակներում: Հայկական դրամների թողարկումը Արտավազդ II-ի օրոք նույնպես կատարվում էր ատտիկյան սիստեմով: Պահպանվել են առավելապես դրախմանոցներ²⁴, իսկ տետրադրախմանոցները և պղնձյա միավորները հազվագյուտ են: Հայաստանում գտնված մի բացառիկ տետրադրախմայի արծանագրությամբ Արտավազդը բացի իր «Արքայից արքա» հիմնական տիտղոսից մեծարված է նաև ΘΕΙΟΥ «Աստվածային» մակդիրով²⁵: Արտավազդ II-ի պղնձյա դրամների վրա ընդունված էր դրոշմել հաղթանակի թևավոր դիցուհու կերպարը²⁶: Նրա թագավորության վերջին տարիներին հռոմեական զորքի արշավանքները, Արտավազդի ձերբակալությունը և ի վերջո նահատակությունը²⁷ առժամանակ կասեցրին հայկական ազգային դրամների թողարկումը: Որպես եզակի նմուշ այդ դժնդակ տարիներից հայտնի է Արտավազդի որդու՝ Արտաշես

²¹ George Macdonald, Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection University of Glasgow, Vol. III, Glasgow, 1905, էջ 1--5, տախտ. XLIII, No. 4; Edward T. Newell, Late Seleucid Mints in Ake—Ptolemais and Damascus, էջ 95, 107.

²² Henri Seyrig, Trésor Monétaire de Nisibe, էջ 121.

²³ Edward T. Newell, Late Seleucid Mints, էջ 107.

²⁴ Warwick Wroth, Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, Bologna, 1964, էջ 101, տախտ. XIV, No. 2.

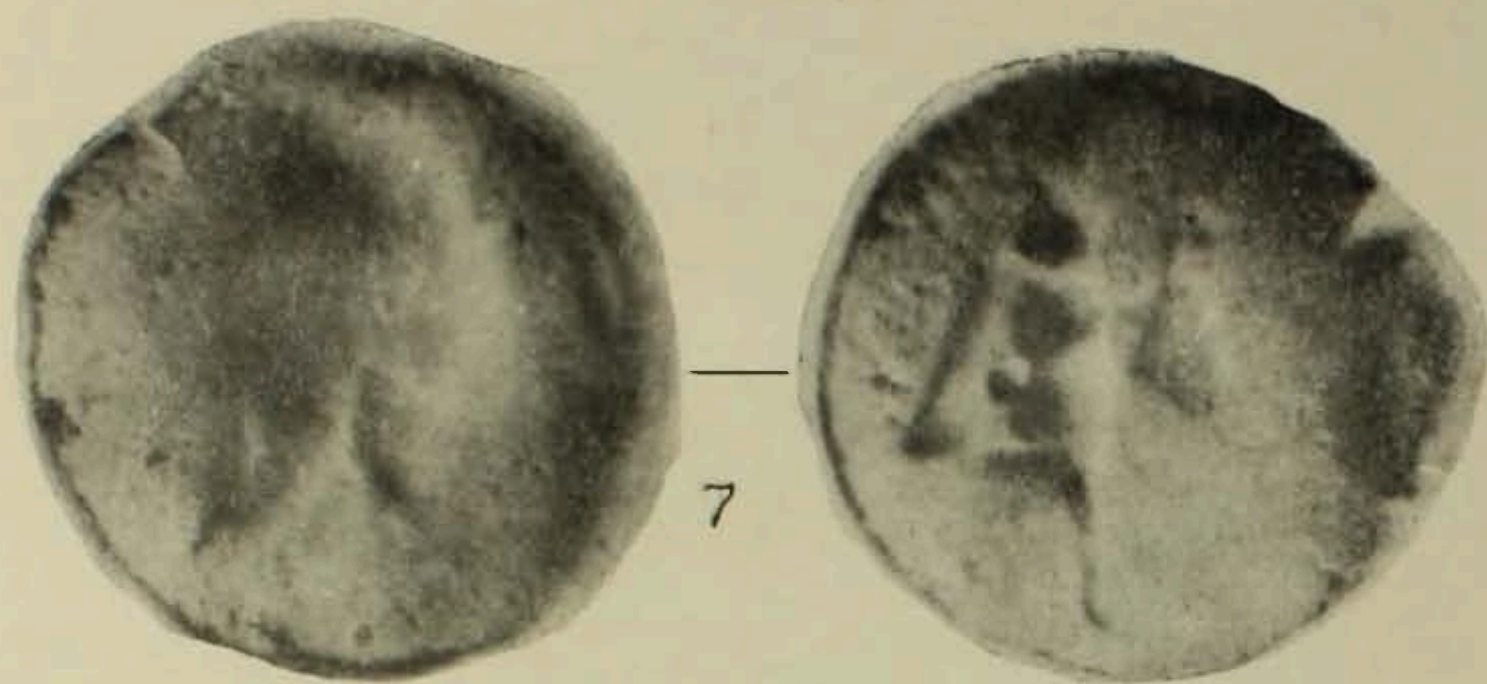
²⁵ Ch. Muschegjan, Etne tetradrachme Artavazdes II, Bibliotheca classica Orientalis, 11 Jahrgang, Heft 4, Berlin, 1966, էջ 208—209.

²⁶ Հայաստանի պատմության պետական թանգարան, Գալաճյան ժողովածու, դրամ № 17620:

²⁷ Հակոբ Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. II, Երևան, 1944, էջ 279:

Տիգրան II, արծաթյա շորեքդրամյան:

7

8

9

Արտաշեսյանների դրամները. 7—Արտաշես II (?), 8—Տիգրան III, 9—Տիգրան IV:

II (30—20) հայոց թագավորի պղնձյա դրամը, որի մի կողմին դրոշմած է տակավին հրիտասարդ դիմագծերով հայոց արքա Արտաշես II-ի դիմաքանդակը՝ կիսանդրու շափով, գլխին պապենական թագը, ներկայացված ճիշտ այն ձևով, որ հայտնի էր իր հոր դրամներով: Մյուս կողմին ցույց է տրված հաղթություն բերող դիցուհին՝ պսակը ձեռքին, սլացիկ վազքի մեջ, և հունատառ արձանադրությամբ Արտաշեսը հռչակված է «Մեծ արքա»: Հիմալի, նա շուրջ տասը տարի գլխավորեց իր ժողովրդի պայքարը հռոմեական նվաճողների դեմ՝ երկրի անկախության համար և հայերի համար նրա «Մեծ թագավոր» կոչվելու տիտղոսը միանգամայն օրինական էր: Անշուշտ, այս եզակի պղնձյա դրամով²⁸ հնարավոր չէ պատկերացում ունենալ 30—20 թթ. հայկական դրամների մասին: Ըստ էության այդ ժամանակամիջոցը մնում է բաց և միայն առաջիկա նոր դրամագյուտերը կարող են լրացնել մեր գիտելիքները: Սակայն արդեն հաջորդ հայոց թագավորի՝ Տիգրան III-ի իշխանության տարիներից պահպանված հայկական դրամները հայտնի են որոշակի պատկերատիպերով:

Բացի արքայի դիմաքանդակից, Տիգրան III-ի դրամների վրայի (հակառակ կողմերին) հունատառ արձանագրությունները և պատկերները հայտնի են երկու հիմնական տեսակներով.

I. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ
ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ

այսինքն՝ «Արքայի Մեծի Տիգրանի հայրենասերի արդարև հելլենասերի» տիտղոսով և իր՝ թագավորի կերպարը կանգնած դեպի ձախ, հագին երկար պատմուճան, գլխին հայոց թագը, աջ ձեռքը պարզած առաջ, իսկ ձախով բռնած երկար գավազան: Արժաթի 3,83 դրամ քաշով:

II. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΘΕΟΥ

այսինքն՝ «Արքայի Մեծի Տիգրանի աստծու», ըստ որում արձանագրությունը փորագրված է հաղթանակի թևավոր դիցուհու շուրջը, որ պատկերված է դրամի կենտրոնում:

Այս երկրորդ տեսակից հայտնի են պղնձյա դրամական միավորներ, որոնց շարքում կան որոշ տարբերակներ: Հաղթանակի դիցուհին մերթ փոխարինվում է փղի պատկերով, մի այլ տարբերակի վրա նույն արձանագրությունը լինում էր առյուծի գլխի և կամ թե միայնակ վազող մի ձիու շուրջ: Բոլոր դեպքերում արձանագրությունը պահպանվում էր «Արքայի Մեծի Տիգրանի աստծու» ձևով: Հիշյալ դրամների թողարկման հիմնական կենտրոնը հավանաբար Արտաշատն էր և նրանց շրջանառությունը հայկական շուկաներից դուրս չէր անցնում²⁹:

Վերջին Արտաշիսյանների օրոք խիստ սահմանափակվում է Հայաստանում աղգային դրամների թողարկումը: Արդեն Տիգրան IV արքայի պատկերով դրամները հայտնի են բացառապես պղնձյա միավորներով, մի իրողություն, որ վկայում է նրանց զուտ տեղական նշանակության մասին: Ի տարբերություն իր վարմի բոլոր նախորդ արքաների, Արտաշիսյան Տիգրան IV հայոց թագավորը դրամների վրա պատկերված է միանգամայն ինքնատիպ, կրում է պատկառելի մորուք և ունի տարեց մարդուն բնորոշ դիմագծեր, որով մեծապես հեռացած է հելլենիստական արևմուտքի արքայական կերպարներից: Չլինե՞ր նրա

²⁸ Paul Z. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad dynasty of Armenia, էջ 63:

²⁹ նույն տեղում, էջ 63—64:

գլխին Արտաշիսյան թագը, հազիվ թե կարելի լիներ տարբերել նրան պարթևական արքաներից։

Այս Տիգրան IV-ի գրամների վրա արձանագրությունները հայտնի են երեք հիմնական տարբերակներով։

I. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ

Արքայի Տիգրանի

II. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ

Արքայի Մեծի Տիգրանի հելլենասերի

III. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ

Արքայի Մեծի Տիգրանի

Առաջին տիտղոսաձևը ներկայացված է բարի ճակատագրի կամ հաղթության դիցուհու հետ, երկրորդը կարգացվում է Աթենասի, իսկ երրորդը՝ Վահագնի կերպարների հետ։ Պատահում են դրամներ, որոնց վրա հիշյալ արձանագրություններից «Արքայի Մեծի Տիգրանի» ձևը դրոշմված է փղի պատկերի հետ³⁰։

Տիգրան և էրատո

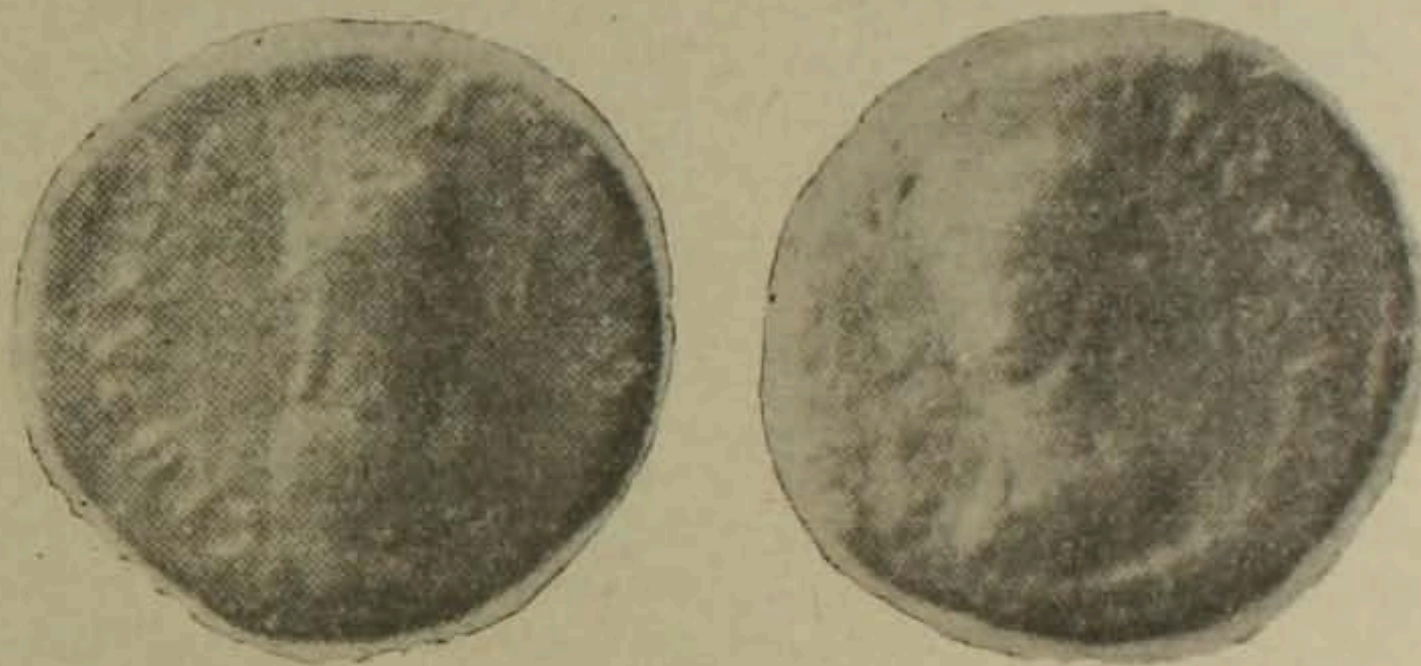
Հայաստանի քաղաքական պատմության համար ուշագրավ են ծագումով զուտ Արտաշիսյան, այսպես կոչված Նոր Տիգրանի և նրա քրոջ՝ էրատոյի դրամները։ Դրանք պղնձից են և հայտնի են հազվագյուտ նմուշներով³¹, որոնց շնորհիվ մենք տեսնում ենք թագուհու դիմանկարը, մի բացառիկ երևույթ Արտաշիսյան տոհմից մեզ հասած պատկերների շարքում։ Էրատոն ներկայացված է հռոմեական տիրուհիներին բնորոշ ձևով, առանց թագի, գլխահետևում ամփոփված վարսերի գնդով։ Նրա պատկերի շուրջ նշված հունատառ արձանագրությունը հաղորդում է, որ նա Տիգրան թագավորի քույրն է (ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ)։ Թագավոր տիտղոսը նշված է Տիգրանի դիմանկարի շուրջը, ըստ որում իր դիմագծերով այս Տիգրանը տարբեր է նախորդ մորուքավոր Տիգրանից։ Հայտնի է, որ Արևելքում մորուքավոր էին սովորաբար Պար-

³⁰ Նույն տեղում, էջ 64—65, տախտ. XI, № 35։ Հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը դրամագետ Գևորգ Յ. Սարրադին, որը 1966 թ. Հալեպից մեզ է ուղարկել Տիգրան IV-ին վերագրված, փղի պատկերով պղնձ դրամի լուսանկարը։

³¹ Государственный Эрмитаж, собрание античных монет, рукописный каталог № 19146.

թևաց թագավորները: Էրատոյի եղբայր Տիգրանը առանց մորուքի է, ինչպես հատուկ էր Արևմուտքի միապետներին: Նա միայն իր գլխին դրած հայկական թագով անմիջապես կարող էր ճանաչվել իբրև հայոց թագավոր: Հռոմի կայսր Օկտավիանոսի օգնությամբ Հայաստանում արքա դարձած այս նոր Տիգրանը իր մեկ ուրիշ դրամի վրա հռչակված է պարզապես «Թագավոր Մեծ նոր Տիգրան» (ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛ ΝΕΟC ΤΙΓΡΑΝΗΣ):

Հնարավոր է, որ այս Տիգրանը պետք է ներկայացնեն Հռոմի նոր քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ, որի նպատակն էր մեղմացնել հայերի զայրույթը հռոմեացիների դեմ: Թերևս պատահական չէր, որ հենց այս Տիգրանը կրում էր նաև «Արքայից արքա» (ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ)՝ Արտաշիսյանների հզորության ժամանակները հիշեցնող տիտղոսը: Քաղաքական նշանակություն ունեցող այդ տիտղոսը առաջ էր քաշվել հավանաբար Հռոմի կողմից: Հիրավի, Հռոմին բարեկամ Հայաստանը կարող էր դառնալ նրա հուսալի պաշտպանը Արևելքում իր դարավոր մրցակցի՝ Իրանի դեմ:

Տիգրան և Էրատո

Տակավին վերջերս պրոֆեսոր Զարեհ Պտուկյանի ջանքերով հայտնաբերվեց Հայաստանում թողարկված ես մի նոր պղնձյա դրամ, որի վրա դրոշմված են մի կողմից Հռոմի կայսր Օկտավիանոսի դիմանկարը և նրա տիտղոսները հունատառ արձանագրությամբ (ΚΑΙCΑΡ ΘΕΟC ΘΕΟΥ ΥΙΟC CΕΒΑCΤΟC), իսկ մյուս կողմից՝ հայոց թագավոր Տիգրանի պատկերը, շուրջը գրված. ΒΑΣΙΛΕΥC ΜΕΓΑΛ ΝΕΟC ΤΙΓΡΑΝΗΣ (Թագավոր Մեծ, նոր Տիգրան)³²:

Հետագայում Արտաշիսյանների անկումով դադարում է նրանց դրամների թողարկումը: Հռոմի նվաճողական քաղաքականությունը Օգոստոս Օկտավիանոսի իշխանության տարիներին հիմնովին վերացրեց դրամների ազգային պատկերատիպը Հայաստանում:

Հայոց գահի վրա կայսերական Հռոմի դրածո՝ Արտավազդ IV թագավորի (4—6 թթ.) արժաթյա դրամները ինչպես իրենց կշռային սխտեմի տվյալներով, այնպես էլ պատկերներով միանգամայն հռոմեական են: Նրանց մի կողմին պատկերվում էր Հռոմի կայսեր՝ Օգոստոս Օկտավիանոսի գլուխը, զարդարված դափնեպսակով (հին հռոմեական սովորության համաձայն հաղթողներին դափ-

³² Զարեհ Պտուկյան, Արտաշեսյան հարստության դրամները, Վիեննա, 1969, էջ 60—61; Труды Московского Нумизматического общества, т. III, вып. I, М., 1905, էջ 155:

ներկայումս)։ Կայսեր այդ դիմաքանդակի շուրջը արձանագրված է. $\Theta\epsilon\omicron\upsilon\ \kappa\alpha\iota\ \Sigma\alpha\rho\omicron\varsigma\ \epsilon\upsilon\epsilon\rho\gamma\epsilon\tau\omicron\upsilon$, այսինքն «Աստծո կայսեր բարերարի», իսկ դրա հակառակ կողմին ներկայացվում էր Արտավազդի դիմանկարը, ըստ որում առանց Արտաշիսյանների հայկական թագի, միայն վարսակալ ժապավենով, որ բնորոշ էր ժամանակի հռոմեական իշխողներին։ Հայոց այդ թագավորի պատկերի շուրջ նշվում էր $\beta\alpha\varsigma\iota\lambda\epsilon\omega\varsigma\ \mu\epsilon\gamma\alpha\lambda\omicron\upsilon\ \alpha\rho\tau\alpha\nu\alpha\zeta\alpha\omicron\upsilon$, այսինքն «արքայի Մեծի Արտավազդի» խոսքերը։ Արծաթյա այս դրամի պատկերատիպը ինքնըստինքյան արտացոլում է այն կախյալ քաղաքական վիճակը, որի մեջ գտնվում էր Հայաստանը Արտավազդ IV-ի օրոք³³։ Մեկ տարի անց, երբ Հայաստանում թագավորական գահին բարձրացավ Հրեաստանի Հերովդես Մեծի թոռ՝ Տիգրան V անունով (մ. թ. 6 թ.), թողարկվեցին պղնձյա դրամներ, որոնց վրա այս Տիգրանը պատկերված է գլխին հինավուրց հայկական թագով, այն ձևի, որը հայտնի էր Տիգրան Մեծի և նրա անմիջական հաջորդների դրամներով։

Արևմուտքի հելլենիստական արքաներին բնորոշ դիմագծերով այս միապետը իր գլխին հայկական ալգային թագը կրելով հավանաբար կամեցել է պահպանել Արտաշիսյանների տրադիցիաները այնպիսի մի ժամանակ, երբ դրանք անկում էին ապրում։ Դրամի հակառակ կողմի պատկերատիպը ներկայացնում է երկու ձիերով լծված մարտակառք, որով թագավորը արշավում է։ Ի նշան հաղթության նա մի ձեռքով դափնեծյուղ (") է բռնել։ Այս տեսարանի վերևից երկու տողով գրված է $\beta\alpha\varsigma\iota\lambda\epsilon\omega\varsigma\ \parallel \mu\epsilon\gamma\alpha\lambda\omicron\upsilon$, իսկ ներքևում՝ $\tau\iota\gamma\rho\alpha\omicron\upsilon$ ։ Դրամը պահվում է Փարիզի ազգային մատենադարանում³⁴, կշիռը՝ 6,44 գրամ սլդինձ, տրամագիծը՝ 18 միլիմետր։

Արտաշիսյաններից հետո հայ ազգային դրամների թողարկումը դադարում է ևս։ Հայաստանի քաղաքական վիճակի մասին պատմում են հետագա շրջանի կայսերական Հռոմի դրամները, նվիրված առանձին հռոմեական զորավարների դեպի Հայաստան կատարած արշավանքներին և հայ-հռոմեական կարևոր իրադարձություններին։

Սակայն այդ չկասեցրեց դրամական շրջանառության հետագա զարգացումը Հայաստանում, քանի որ վերջին Արտաշիսյանների դրամները երկրի դրամական տնտեսության մեջ տիրապետող չէին։

Նրանք դիտվում էին, ինչպես ասվեց, գլխավորապես ներքին շուկայում։ Միջազգային ապրանքափոխանակության գործարքները կատարվում էին հիմնականում պարթևական, անցյալից մնացած սելևկյան ու Տիգրան Մեծի, ինչպես նաև Հռոմի հանրապետական և արդեն մ. թ. ա. I դարի 20-ական թթ.՝ հռոմեական կայսրության արծաթե դրամներով, որոնք թափանցել էին Հայաստանի և հարևան երկրների դրամական շրջանառության մեջ։ Ըստ էության Արտաշիսյան Տիգրան IV (մ. թ. ա. 2—մ. թ. ա. 1 թ.) և Արտավազդ IV (4—6 թթ.)

³³ Percy Gardner, On an unpublished Coins of Artavasdes II, King of Armenia, the Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society, New Series, Vol. XII, London, 1872, էջ 13, տախտ. I, No. 7; Warwic Wroth, Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, Bologna, 1964, տախտ. XIV, No. 3.

³⁴ Մինչև վերջերս բացառիկ այս դրամը համարվել էր անորոշ, տե՛ս Georges Le Rider, Monnaies Grecques Acquises par le Cabinet des Medailles en 1959, Revue Numismatique, Paris, 1960, էջ 29—30։ Սակայն պատկերատիպը և արձանագրության իմաստը թույլ է տվել դասելու այն Արտաշիսյան դրամների շարքը, համարելով թողարկված Տիգրան V հայոց արքայի օրոք, տե՛ս Paul Z. Bedoukian, նշվ. աշխ., էջ 6։

թագավորների դրամները որոշ պատկերատիպերով ավելի շուտ հայ-հռոմեական դրամներ էին: Գրանց վրա մի կողմից դրոշմված էր հայոց թագավորի, իսկ մյուս կողմից՝ Հռոմի կայսր Օգոստոս Օկտավիանոսի դիմաքանդակը: Այդ մասին է վկայում ոչ միայն Արտավազդ IV-ի վերևում հիշատակված արծաթե դրամը, այլև վերջերս հայտնաբերված Տիգրան IV-ի պղնձյա դրամը³⁵: Բացի դրանից, հարկ է դիտենալ, որ շնայած արտաշիսյան դրամների հետագա թողարկումը դադարել էր, բայց նրանց շրջանառությունը չէր վերացել, ճիշտ այնպես, ինչպես չէր վերացել հելլենիստական պատկերատիպի այլ դրամների շրջանառությունը: Հայաստանի ներքին ու արտաքին առևտրի մեջ: Այլ կերպ ասած, Հայաստանում արտաշիսյան դրամների շրջանառությունը շատ ավելի երկար է տևել, քան Արտաշիսյան տոհմի թագավորությունը երկրի քաղաքական կյանքում:

Տիգրան և Օգոստոս

Արտավազդ և Օգոստոս

Այդ իրողությունը պատահականություն չէր: Միշտ, որպես կանոն, շրջանառության մեջ նոր թողարկման դրամների հետ շարունակվում էին ընդունվել հին թողարկման դրամները: Նորերը նախապես հանդես էին գալիս աննշան քանակությամբ և անցյալից մնացած դրամային միավորների հոծ զանգվածում հա-

³⁵ Ջ ա ր ե հ Պ տ ո ռ կ յ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 60—61:

ճախ լինում էին աննկատ, բայց իրենց թարմ հոսանքով աստիճանաբար դառնում էին նշանակալից:

Արտաշիսյանների անկման տարիներին Հայաստանի դրամական շրջանառությունը արդեն թևակոխել էր իր զարգացման նոր փուլը, որը բնորոշվում էր Հռոմի կայսերական դրամների տարածմամբ: Անցյալից մնացած հելլենիստական, այդ թվում նաև արտաշիսյան, ինչպես նաև Հռոմի հանրապետական դրամները սպառվում էին: Մինչդեռ կայսերական դրամների թարմ հոսանքով արագորեն լիցքավորվում էին առևտրի հայկական շուկաները:

Հռոմեական դրամային սիստեմը լայն ճանաչում էր գտել միջազգային տուևտրում, հետ մղելով նախկինում ընդունված ատտիկյան սիստեմը, չնայած վերջինս պահպանվեց Իրանում, ինչպես և Հռոմին ենթակա Կապադովկիայում, մասամբ փոքրասիական ու սիրիական վաճառաշահ քաղաքներում: Հռոմեական դրամահաշվային սիստեմով եվրոպական ու ասիական երկրներում թողարկում էին ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա դրամներ, ըստ որում, ի տարբերություն հանրապետական ժամանակների, կայսրությունը ոսկյա դրամներ դրվագում էր առավել կանոնավոր: Ոսկու գծով հիմնական միավորը կոչվում էր աուրեուս (AUREUS NUMMUS), օրինական քաշով 8,19 գրամ ոսկի: Մեկ հռոմեական ֆունտ ոսկուց (327,45 գրամ) հատում էին 40 աուրեուսներ: Դրամագյուտերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանում Հռոմի կայսերական ոսկյա դրամները հալվագյուտ են: Բայց հիմնական դրամային միավորը հռոմեական արծաթ դրամն էր, որը կոչվում էր դենար (DENARIUS), այսինքն «տասանոց»՝ սերված լատիներեն deni = «տասնյակ» բառից: Վաղ կայսերական շրջանի հռոմեական դե-

նարը իր կշռային չափով կազմում էր ֆունտի $\frac{1}{84}$ մասը, ներկայացնելով 3,90՝

գրամ արծաթ: Ոսկու և արծաթի փոխանակությունը դիտվում էր 1:11,9 հարաբերությամբ: Ներքին շուկայի մանր առևտրի համար թողարկում էին պղնձի և աուրյրի խառնուրդով դրամներ, որոնց միավորի քաշը սահմանված էր մեկ ունցիա (UNCIA), այսինքն 27,30 գրամ: Այդ խոշոր պղնձյա դրամը կոչվում է սեստերցիա, իսկ նրա կեսը (13,65 գրամը) անվանվում էր դոպոնդիուս (DUPONDIUS): Արծաթի ու պղնձի փոխանակությունը որոշ տատանումներով նշվում էր 1:45 հարաբերությամբ:

Հռոմի կայսերական դրամների հաշվային համակարգը, միավորների ստորաբաժանումներով, կարելի է պատկերացնել հաջորդ էջի աղյուսակով³⁶:

Հարկ է նշել, որ դեռևս հանրապետության անկման տարիներից առանձին հռոմեական զորավարներ սովորություն էին դարձրել իրենց արշավանքների ու հաղթանակների փառքը հավերժացնելու համար ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա շքադրամներ թողարկել: Շրջանառության մեջ անցնելով քաղաքից-քաղաք, բյուրավոր մարդկային ձեռքերի միջով, հռոմեական այդ շքադրամները իրենց վրա ունեցած պատկերներով ու գրություններով հաղորդում էին տեղեկություններ այն երկրների մասին, որենք այս կամ այն առիթով դարձել էին Հռոմի ագրեսիվ քաղաքականության զոհ: Նմանօրինակ շքադրամներ թողարկվել են Գալիայի, Գերմանիայի, Դակիայի, Իսպանիայի, Սիցիլիայի, Հունաստանի և

³⁶ Harold Mattingly M. A., Coins of the Roman empire in the British museum, vol. I, London, 1923, էջ II; David R. Sear, Roman coins and their values, London, 1964, էջ 8.

Միավորը	Հարաբերակցությունը							
	ոսկի դրամ	արծաթ դրամ	արծաթի փոխադրում	արծաթյա տետրակ	արծաթյա դրակ	սև դրամ	սև դրակ	սև դրակ
Առևերևույթ	2	25	50	100	200	400	800	1600
Քվինարիոս ոսկի	1	12 ¹ / ₂	25	50	100	200	400	800
Դենարիոս արծաթ	—	1	2	4	8	16	32	64
Կվինարիոս	—	—	1	2	4	8	16	32
Սեստերցիոս	—	—	—	1	2	4	8	16
Բուպոնիոս	—	—	—	—	1	2	4	8
Աս	—	—	—	—	—	1	2	4
Սևմիս	—	—	—	—	—	—	1	2
Կվարանս	—	—	—	—	—	—	—	1

այլ երկրների հռոմեական նվաճումների առիթներով: Հայաստանի համար առաջին հռոմեական շրջադրամները թողարկվել են Մարկոս Անտոնինոսի կողմից: Դրանք դենարներ էին, գրվագված մ. թ. ա. 35—34 թթ. Փոքր Ասիայում և հավանաբար Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատում:

Հիշյալ շրջադրամների պատկերներով պարզորոշ հասկացվում էր, որ Հայաստանում ազգային իշխանությունը տապալված էր: Եվ եթե մի դեպքում ցույց էր տրված, որ հայոց միապետության թագը նետահարված ու բռնազրավված է, ապա մյուս դեպքում առաջին անգամ հռոմեական ծագում ունեցող դրամների վրա նշվում էին ARMENIA DEVICTA «Հայաստանը հաղթված» խոսքերը: Ժամանակագրական առումով մ. թ. ա. 35—31 թթ. այդ դրամները հիշատակում էին Հայաստանի դեմ տարած հռոմեական հաղթությունները, ըստ սրում կապված Մարկոս Անտոնինոսի անվան հետ:

Կայսրության հաստատման տարիներին այդ դրամները շրջանառությունից դուրս չէին եկել: Հռոմի վաղեմի ձգտումն էր վերացնել հայոց անկախ թագավորությունը, մի նպատակ, որ կարևոր էր Բրանի դեմ մղվող պայքարի հաջողության գործում: Օգոստոս Օկտավիանոսը շարունակեց այդ քաղաքականությունը և հետևելով Անտոնինոսին, ինքը ևս արդեն մ. թ. ա. 20—18 թթ. թողարկեց շրջադրամներ՝ նվիրված Հայաստանին: Օկտավիանոսյան այդ շրջադրամներից պահպանվել են ոսկյա ու արծաթյա նմուշներ, ըստ որում տարբեր պատկերներով և արձանագրություններով: Դրանցից մեկի վրա (ոսկի, 7,84 գրամ, տրամագիծը 20 միլիմետր) հստակորեն դիտվում է Օգոստոս Օկտավիանոսի դիմաքանդակը, տակը գրված AVGVS TVS, մյուս կողմին պատկերված է հաղթանակի թևավոր դիցուհին, որը գետին է տապալում ցուլին: Այդ տեսարանի վերևում գրված է. ARMENIA, ներքևում՝ CAPTA, այսինքն «Հայաստանը նվաճված»: Պատկերված ցուլը, որին Հռոմի հաղթությունը գետին է տապալում, Հայաստանն էր: Ոսկյա այդ դրամը թողարկվել էր Արևելքում և բացառված չէ թերևս հայկական քաղաքներում այդ տարիներին գործող փողերանոցներից մեկում:

Հռոմում մ. թ. ա. 18 թ. թողարկվեցին նաև արծաթյա շրջադրամներ, որոնց վրա պատկերված էր մարդկային մի կերպարանք, հայոց թագը գլխին, ծնկա-

³⁷ Edward A. Sidenham M. A., The coinage of The roman republic, London, 1952, էջ 194, №№ 1205, 1210, տախտ. 29:

չոր դիրքով, ձեռքերը պարզած ազատություն աղերսելու տնւքով և շուրջը զըր-
ված. CAESAR, DIVI. F. ARME. CAPT. (Նեւար, աստծո որդի, Հայաստանը
ձվաճված), այդ նույն դեմարի հակառակ կողմի վրա Հոռմը ներկայացված էր
ազատության դիցուհու կերպարով:

Նմանօրինակ արծաթյա շքադրամներից պահպանվել են տարրերակներ,
որոնց վրա ազատության դիցուհու կերպարը փոխարինված էր արիության
աստվածուհու՝ Վիրտուսի պատկերով, իսկ Հայաստանը ներկայացված իբրև
ոսղմիկ, զլխին թագ կամ սաղավարտ, ձեռքերը հնազանդ իրանին մոտ պահած
և կամ թև իր զենքերով հանդերձ (նիզակ, աղեղ) թևերը ամուր մարմնին կապ-
ված: Օգոստոս Օկտավիանոսի մ. թ. ա. 20—18 թթ. թողարկված արծաթե շքա-
դրամներից հայտնի են նաև այնպիսիները, որոնց վրա պատկերված են հայոց
թագը, գերված գնեքերը (նեւ ու աղեղ) և վերևից ու ներքևից արձանագրված՝
ARMENIA CAPTA (Հայաստանը նվաճված) կամ ARMENIA RECEPTA
(Հայաստանը վերստին նվաճված) խոսքերը:

Պատկերների տարբերությունները շատ էին, բայց նպատակը մնում էր՝
նույնը՝ տարածել հոռմեական գնեքի փառքը և դրանով իսկ հնազանդության մեջ
պահել նվաճված երկրների ժողովուրդներին: Սակայն Օգոստոս Օկտավիանոսի
շքադրամները մասսայական թողարկում չեն ունեցել, հետևաբար Հայաստա-
նում և քնդհանրապես միջազգային շրջանառության մեջ լայն տարածում չէին
կարող ունենալ:

Հայաստանի համար կայսերական դրամների թարմ հոսանքը, նրանց ա-
ռավելությունը դիտվում է Օկտավիանոսի այն գեներալներով, որոնք թողարկվել
էին իր՝ Օգոստոս Օկտավիանոսի և նրա երկու որդիների՝ Գայուսի ու Լու-
ցիուսի պատկերներով:

Դրանք ի հայտ են եկել էրերունի և Գառնի ամրոցներում, Արտաշատի և
Գլինի ավերակներում, Արթիկում, Կոշում, Իգևանում, Էջմիածնի շրջակայքում
և այլուր: Հայկական ՍՍՀ տարածության վրա պարզապես հաղիվ թև էին մի
շրջան, ուր Լաջիկուսի և Գայուսի կերպարանքների դրոշմով օկտավիանոսյան
արծաթե դրամներ գտնված չլինեն: Նույնը դիտվում է Վրաստանի և Աբխազի
վերաբերյալ: Ավելին, այդ գնեքները լայն տարածում են ունեցել նաև կենտ-
րոնական եվրոպայում, Մերձավոր Արևելքում ու Հնդկաստանում: Ուսումնա-
սիրությունները պարզել են, որ Հոռմի վաղ կայսերական շրջանի արծաթյա
այդ դրամները թողարկվել են դեմավորապես արտաքին առևտրի պահան-
ջով: Իրենց պատկերատիպի մանրամասնություններով Հայաստանում գտնե-
լիս օկտավիանոսյան հիշյալ արծաթյա դրամները հար և եման են Գալլիա-
կան թողարկման գեներալներին, որոնք վերագրվում են մ. թ. ա. 2—մ. թ.
11 թթ.: Սակայն Անդրկովկասում դրանց առկայության մասսայական բնույ-
թը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այդպիսիները կարող էին թողարկվել նաև
Մերձավոր Արևելքի քաղաքներում, թերևս հատկապես Հայաստանում, բոտ
որում ոչ միայն Օգոստոս Օկտավիանոսի, այլև նրա հաջորդների օրոք: Հայ-
կական շուկաները դրանք թափանցել են միջազգային առևտրի այն ուղիե-
րով, որոնցով շրջանառության մեջ էին մտնում անցյալում հելլենիստական
և Հոռմի հանրապետական դրամները: Սիրիայից ու Միջագետքից Եփրատի
ու Տիգրիսի վրայով ապրանքափոխանակությունը բերում էր նրանց Արաքսի
հովիտը և այնուհետև Քուրի ավազանով տանում զեպի Վրաստան ու Ադլանք:
Արծաթի բարձր պարունակով՝լամբ այդ դրամները միջազգային շուկայում

Հռոմեական շքադրամներ, թողարկված Հայաստանի նվաճման առթիվ, մ. թ. ա. 20—18 թթ.:

1

2

3

Հոռնակա՛ն շքադրամներ, մ. թ. 1—11 դդ.:

համընդհանուր վստահություն էին շահել և ճանաչվում էին իբրև ամենակայուն քաշի դրամական միավորները: Պատահական չէ, որ ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Արևելքում, հանդես եկան դրանց ընդօրինակությամբ տեղական կերտվածքի արծաթյա դրամներ:

Հռոմեական արծաթյա դրամ, Օդոստոս Օկտավիանոսի և նրա որդեգիրների պատկերներով:

Հայաստանում վաղ կայսերական այդ դրամների տարածման հետ, որ սկսվել էր դեռևս մինչև Արշակունիների թագավորության հաստատումը, խիստ հազվագեղև, հատուկ կենտ նմուշներով, դիտվում է նաև պարթևական դրամների թափանցումը: Դրանցից նախ և առաջ ներկայանում են Վոնոն I (8—16 թթ.) պարթև արքայի իշխանության տարիներին թողարկված ատտիկյան կշռային չափերի արծաթյա և պղնձյա դրամային միավորները: Դրանք իրենց պատկերատիպերով որոշակիորեն տարբերվում են մինչև այդ, Արտաշիսյանների օրոք Հայաստանում շրջանառության մեջ եղած պարթևական դրամներից: Տարբերությունը նկատվում է Վոնոն I-ի արծաթյա դրամների ու տետրադրամների վրա, արքայական գիմանկարի շուրջ նշված հունատառ գրություններով: Դա նորություն էր, որ կատարվել էր պարթևական դրամների ձևավորման մեջ: Մինչև այդ պարթև արքաների անձնանունները դրամների վրա չէին արձանագրվում: Արքայական անձնանունների հիշատակումը բնորոշ էր Արևմուտքի հելլենիստական միապետներին և այնուհետև հատուկ դարձավ Հռոմի կայսրերին, երբ վերջիններիս դրամների վրա որպես կանոն նրանց դիմանկարների շուրջ նշվում էին տիտղոսները և անձնանունը:

Վոնոն I-ի դրամները պատկանում են պարթևական ժագում ունեցող այն հազվագյուտ դրամների շարքին, որոնց վրա արքայի պատկերի շուրջ նշված են նրա տիտղոսները և անձնանունը: Շեղվելով պարթևական ավանդույթից, Վոնոն I-ի դրամներն ու տետրադրամները Հայաստանում Օկտավիանոսի դենարների տարածման ժամանակ շրջանառության մեջ անմիջապես ճանաչելի էին դառնում: Այդ ինքնատիպությունը պատահականություն չէր, այլ արտահայտություններից մեկն այն զորեղ ազդեցության, որ թողել էր դրամների ձևավորման հռոմեական ոճը պարթևական և ընդհանրապես արևելյան դրամների վրա: Հռոմեական դաստիարակություն ստացած, Հռոմից նախ իրանում (8—12 թթ.) և այնուհետև Հայաստանում (12—16 թթ.) Օդոս-

տոս Օկտավիանոսի կողմից թագավոր կարգված Վոնոնի դրամները կապված են երկրի այդ շրջանի քաղաքական պատմության հետ։ Պահպանված արժաթ-լա շորերը դրամների վրա բարձրաքանդակ տեսքով դրոշմված և Վոնոնի կիսանդրին, զրոյիքը զարդարված արքայական ժապավենով, դեմքը մորուքավոր, վարսերը խոշոր փեղերով իջած են ուսին, իսկ շուրջը զրված է. ΒΑΣΙΛΕΥΣΙ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΟΝΩΝΗ. այսինքն՝ Արքայից արքա Վոնոն։ Մյուս կողմում պատկերված է հաղթանակի դիցուհին՝ կանգնած, ձեռքին պսակ, ուսին դափ-նեճյուղ և նրա շուրջ հունատառ արձանագրված է. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΕΔΚΟΥ ΕΥΕΡΓΕΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ ΦΙΛΑΕΛΛΗΝΟΣ։ (Արքայից արքա Արշակի բարեգործի արդարագատի նշանավորի հելլենասե-րի) և այդ բոլորի հետ նաև գրամի թողարկման տարեթիվը՝ սկսկկյան տոմարով հաշված։ Ուշագրավ է, որ դրամանոցների վրա արքայի դիմանկարի շուրջ նշվում է միայն ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΝΩΝΗC = թագավոր Վոնոն, իսկ հառակ կողմում պատկերված հաղթանակի կերպարի մոտ՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΝΩΝΗC ΝΕΙΚΗCΑC ΑΡΤΑΒΑΝΟΝ, այսինքն՝ թագավոր Վոնոն հաղթող Արտաբանի։ Հիշյալ տիտղոսաձևը ևս արտասովոր էր պարթևական պատվա-նունների շարքում և արտացոլում է այդ ժամանակներում Վոնոնի և նրա ա-խոյան Արտաբան III-ի միջև եղած պայքարը, որ հիշատակվում է պատմիչ-ների կողմից։

Իրեն քաղաքական լուղունդ, դա ևս բոտ էություն հռոմեական ձևի ար-տահայտություններից մեկն էր պարթև Վոնոն I-ի դրամների վրա։ Հայտնի էր, որ հռոմեական զորավարները և կայսրերը իրենց ռազմի հաղթությունների փառքը հավերժացնելու համար հաճախ կոչվում էին իրենց իսկ կողմից պարտված թշնամիների անուններով։ Այսպես, օրինակ, Օկտավիանոսի եղ-բոր թուր դերմանացիների դեմ տարած հաղթանակների համար կոչվում էր Գերմանիկոս (GERMANICVS)։ Դա նրա պատվանունն էր։ Վոնոնը ժամանա-կակից էր Գերմանիկոսին և լինելով Օկտավիանոսի դրածոն պարթևաց դահի վրա, հռոմեական ձևով է հիշատակել յուր տիտղոսը՝ ΝΕΙΚΗCΑC ΑΡΤΑΒΑ-ΝΟΝ (հաղթող Արտաբանի) Արտաբան III -ի (12—38 թթ.) դեմ տարած հաղ-թանակների համար։

Սակայն ուշագրավ է այն իրողությունը, որ Վոնոնի դրամները թողարկ-վել են ոչ միայն Իրանում, այլ հավանաբար նաև Հայաստանում, ինչպես այդ մասին կարելի է դատել նրանց վրա նշված մենագրերից։ Պահպանված մենա-գրերի շարքում կան այնպիսիները, որոնք իրենց ձևով պարզորոշ արտահայ-տում են Տիգրանակերտ քաղաքի անվան հունատառ ΤΙΓΡ հնչյունների դրա-ֆիկ միահյուսվածությունը։ Հիշավի Վոնոնը կարճ ժամանակով (12—16 թթ.) եղել է հույոց թագավորը, պաշտոնապես հաստատված Հռոմի կողմից։ Տիգ-րանակերտը առևտրի կարևոր կենտրոն էր Միջագետքից դեպի Փոքր Ասիա և Մեծ Հայքի հյուսիսային կողմերը ու այնուհետև Կովկաս տանող ճանապարհ-ների վրա։

Հավանական պետության համար Տիգրանակերտը եղել է նաև դրամներ թողարկելու կենտրոն Արտաշիսյանների թագավորության տարիներին։ Հռո-մեական տիրապետության սկզբին նա հավանաբար դեռ չէր սպանել իր այդ նշանակությունը։ Սակայն Վոնոնի դրամներից շատ քիչ են պահպանվել, մի իրողություն, որը արտահայտում է շրջանառության մեջ նրանց ոչ մասսայա-կան լինելը։ Վոնոնի դրամների թողարկումից երկու տարի անց, մ. թ. 18 թ.,

կայսրությունը Հայաստանում թագավոր կարգեց Պոնտոսի արքայազն Զենոնին: Թագադրության հանդիսավոր արարողությունը կատարվեց Արտաշատում, Տիբերիոս կայսեր որդեգիր զորավար Գերմանիկոսի ձեռքով: Զենոնը կոչվեց հայերի համար նվիրական Արտաշես անունով: Այդ առիթով կայսրությունը արժաթյա շքադրամներ թողարկեց, որոնք իրենց վրա ունեցած պատկերների և լատիներեն արձանագրությունների դրոշմով միանգամայն հռոմեական էին, չնայած կշռային տվյալներով մնում էին իբրև ատտիկյան դիդրախմանոցներ (երկդրամյաններ): Դրանցից յուրաքանչյուրի վրա՝ մեկ կողմից պատկերված էր Գերմանիկոսի գլուխը և շուրջը գրված. GERMANICVS CAESAR. TI. AVG. F. COS. II (Գերմանիկոս. կեսար, Տիբերիոս, Ավգուստի որդի, երկրորդ անգամ հյուպատոս): Մյուս կողմից պատկերներով ներկայացված էին հայոց թագավոր Արտաշեսը և հռոմեական կոնսուլ Գերմանիկոսը, կանգնած կողք-կողքի: Գերմանիկոսը ձախ ձեռքով հենվել է իր նիզակին, իսկ աջով ցույց է տալիս հայոց արքային, որը պատիվ է բռնել զլխին դրված թագի համար: Երկուսն էլ պատկերված են հռոմեական ռազմի տարազով, կարճ անդրավարտիկներով, ազդրերից մինչև ոտքերը մերկամարմին տեսքով: Նրանցից յուրաքանչյուրի կողքին լատինատառ արձանագրված է ձախից՝ ARTAXIAS (Արտաշես), աջից՝ GERMANICVS (Գերմանիկոս) և այդ ամենը վերցված կետավոր շրջանակի մեջ:

Արշակունի Վոնոն, մ. թ. 8—16 թթ.:

Հռոմեական կայսրության կողմից հայերին թագավոր տալու առիթով այս շքադրամի թողարկումը ուներ քաղաքական նշանակություն: Դրանցով հաղորդվում էր այն իրավիճակի մասին, որ ստեղծվել էր 18 թ. Արևելքում և մասնավորապես Հայաստանում՝ ի նպաստ Հռոմի:

Շրջանառության մեջ այդ շքադրամները լայն տարածում չեն ունեցել և շատ ավելի քիչ օրինակներով են պահպանվել, քան հայ-հռոմեական հարաբերություններին նվիրված մեզ հայտնի մյուս դրամները: Այդուհանդերձ պատմականորեն կարևոր է այն իրողությունը, որ շուրջ 16 տարի այդ պոնտացի Արտաշես կոչված թագավորի (18—34 թթ.) օրոք Հայաստանի դրամային շրջանառությունը շարունակում էր վարզանալ հռոմեական կայսրության դրամներով: Հայաստանը դարձել էր սահմանակից կայսրության տերիտորիա Արևելքում և ասլրսնքափոխանակությունը կատարվում էր առանց միջնորդ ան-

ցումների: Երկրի ներքին առևտրի մեջ, մասնավորապես մանր առուծախի տեղական գործարքների համար ընդունվում էին պարթևական պղնձյա դրամներ, թողարկված Վարդան I (41—45 թթ.), Գոտարդ II (41—51 թթ.) և արդեն հետագայում նաև Վաղարշ I (51—75 թթ.) թագավորների պատկերներով և նրանց տիտղոսների հունատառ արձանագրություններով: Դրանք իրենց կշռային չափերով ատտիկյան սիստեմի օբոլոսներ ու դիօբոլոսներ էին, որոնց վրա արքայական դիմանկարներից բացի դրոշմված էին դիցաբանական իմաստի խորհրդանշաններ (արծիվ, ձի, հաղթանակ և այլն): I դարի պարթևական պղնձյա դրամները, ինչպես և արծաթյա դրախմաները Հայաստանում գտնված դրամագիտական նյութի մեջ քանակապես շատ աննշան են, սակայն դրանք պատահականություններ չեն, այլ նախարշակունյաց շրջանում զարգացող հայ-պարթևական հարաբերություններից պահպանված հիշատակներ: Հայտնի է, որ Վարդան I պաթև արքան 40—41 թթ. փորձեց նվաճել Հայաստանը Հռոմեական կայսրությունից: 54 թ. Վաղարշի զորքերը զբաղվել էին Տիգրանակերտն ու Արտաշատը: Հնարավոր է, որ հենց այդ ժամանակներում պարթևական արծաթյա ու պղնձյա դրամները շրջանառության մեջ են եղել հայկական քաղաքներում, ուր նրանք կարող էին բերվել ոչ միայն պարթևական զորքերի հետ, այլև տեղում թողարկվել պարթևների հաստատման թեկուղ շատ կարճատև միջոցին: Սակայն Հռոմի կայսերական դրամների առավելությունը տարեցտարի իր անընդմեջ հոսանքով այնքան էր բացահայտ, որ պարթևական նոր թողարկված դրամների լիցքը չէր փոխում ստեղծված վիճակը: Արդեն 58—59 թթ. Արտաշատը և Տիգրանակերտը, որոնք ապրանքային շրջանառության և դրամների թողարկման կարևոր կենտրոններ էին, կրկին անցել էին հռոմեացիների ձեռքը: 59 թ. ներոն կայսեր անունից թողարկվեցին շքադրամներ Հայաստանի նվաճման առթիվ: Դրանք արծաթի երկդրամյաններ (դիդրախմաներ) և կեսդրամյաններ (հեմիդրախմաներ) էին, որոնց վրա դրոշմված էին մի կողմից ներոնի դիմանկարը, զանգրահեր և պսակազարդ գլխով, շուրջը արձանագրված NERO CLAVD. DIVI. CLAVD F. GAESAR AVG. GERMANI (ներոն Կլավդիոս, որդի աստվածային Կլավդիոսի, կեսար, Ավգուստոս, գերմանացիներին հաղթող), մյուս կողմից հաղթանակի թևավոր դիցուհին, որը վերևից իջնում է ներքև, ձեռքին՝ դափնեպսակ ու արմավենու ճյուղ, իսկ կենտրոնում՝ արձանագրված ARMENIAC, այսինքն «Հայաստանին հաղթող»:

Մեղ հայտնի արծաթյա այս ներոնյան շքադրամների քաշը պահպանվել է մոտ 7,5 գրամ՝ երկդրամյանների, իսկ 1,5—2,0 գրամ՝ կեսդրամյանների համար: Այդպիսիները դրվագվում էին Կապադովկիայի մայրաքաղաք Կեսարիայում, որը Հռոմի կայսրության կողմից ատտիկյան սիստեմով դրամների թողարկման կարևոր կենտրոններից մեկն էր Փոքր Ասիայում³⁸:

Հարկ է նկատել, որ արծաթի պարունակությունը կայսերական դրամներին մեջ այդ ժամանակներում խիստ սակավ էր դարձել: 64 թ. հատուկ ռեֆորմով ներոնը հռոմեական դենարի քաշը նվազեցրել էր, սահմանելով այն ֆունտի

$\frac{1}{96}$ մասը—3,40 գրամ, ըստ որում դրանց մեջ արծաթը 55—65% էր կաղմում:

³⁸ Harold Mattingly M. A., Coins of the Roman empire in the British museum, vol. I, London, 1923, էջ 281, №№ 406—412.

Ներոն, արծաթյա դրամ, մ. թ. 59 թ.:

Ներոնի ռեֆորմով սահմանված Հռոմի կայսերական դրամների թափանցումը Հայաստան կատարվում էր արդեն այն պահին, երբ երկրում հաստատվել էր Արշակունիների թագավորությունը, որին վիճակված էր նոր իրադրությունների պայմաններում գլխավորելու հայ ազգային պետականությունը: Իրենք՝ Արշակունիները դրամներ չէին թողարկում: Այդ իրողությունը պայմանավորված էր նրանց իրավական կախյալ վիճակով: Հայաստանում Արշակունիները հայկական գահի վրա ժառանգական իրավունք չունեին: Թագավորները մինչև III դարը առաջագրվում էին պարթևական Իրանից և օժվում էին կայսերական Հռոմի կողմից: I—II դարերում Արշակունի հայ թագավորները սեփական դրամ կտրելու իրավունք չունեին: Այն վերապահված էր Արշակունյաց տոհմի մեծ տանը՝ Իրանի Արշակունիներին՝ Պարթևական թագավորությանը:

Համենայն դեպս ցարդ ո՛չ Հայաստանում և ո՛չ էլ նրա սահմաններից դուրս Արշակունիների հայկական ճյուղին պատկանող դրամներ չեն գտնվել: Այդպիսին է եղել երկու հզոր և իրար ներհակ տերությունների՝ Հռոմի և Իրանի միջև շահերի բախման ասպարեզ դարձած Հայաստան երկրի վիճակը, ուր տարածում էին գտնում և անցնում Արևելքի և Արևմուտքի երկրներից դուրս եկած դրամներն ու ապրանքները: Հայ Արշակունիների վաղ շրջանում, մասնավորապես Տրդատ I (62—75 թթ.) հայոց թագավորի և նրա անմիջական հաջորդների տարիներին միջազգային առևտրի բերումով հայկական քաղաքներն էին թափանցել ոչ միայն Ներոնի (54—68 թթ.), այլև Վեսպասիանոսի (69—79 թթ.), Տիտոսի (79—81 թթ.) ու Դոմիցիանոսի (81—96 թթ.) պատկերներով հռոմեական արծաթյա դրամները, որոնք, սակայն, շրջանառության մեջ այլևս չունեցան այն արժանապատվությունը, ինչ վայելում էին Օգոստոս Օկտավիանոսի արծաթյա դրամները: Վերջիններս իրենց կշռային չափերով ու արծաթի լիարժեք պարունակությամբ բարձր էին դասվում Ներոնի ետոեֆորմյան դրամներից և պատահական չէր, որ առևտրում նախապատվությունը նրանց էր տրվում: Հռոմեական դրամների բացարձակ տիրապետությունը Հայաստանի դրամային տնտեսության մեջ դիտվում է ողջ II դարի ընթացքում: Շրջանառության մեջ եղած վաղ կայսերական դրամների վրա ավելանում էին Տրայանոսի (98—117 թթ.), Հադրիանոսի (117—138 թթ.), Անտոնինոս Պիոսի (138—161 թթ.), Մարկոս Ավրելիոսի (161—180 թթ.) ու Լուկիոս Վե-

րոսի ղեկարները, որոնց առևտուրը բերում էր ոչ միայն Հռոմեական կայսրության արևելյան ծայրամասերից, այլև Մետրապոլիայից, նրա մայրաքաղաքից:

Հայաստանի քաղաքական պատմության համար ուշագրավ են Տրայանոսի գահակալության տարիներին թողարկված շքադրամները, որոնք յուրորեն արտացոլում են հռոմեական քաղաքականությունը II դարի սկզբին հայոց երկրի հանդեպ: Այսպես, 115 թ. Արևելքում լույս ընծայված պղնձյա շքադրամներից մեկի վրա պատկերված է Տրայանոսի կիսանդրին՝ շուրջը հունատառ գրություն.... ΟΚΡΑΤΩΡ ΑΥΓ. ΤΡΑΙΑΝΟΣ. ΓΕΡ. Δ..., այսինքն՝ որնա ինքնակալ է, գերմանացիներին ու դակերին հաղթող: Սակայն հակառակ կողմին պատկերված է Տրայանոսը կանգնած, ռազմի հռոմեական հագուստով, աջ ձեռքում սաղավարտ, ձախով հենվել է իր նիզակին, իսկ նրա առջևում Հայաստանը՝ կնոջ կերպարանքով, գլխիկոր նստած է գետնին, ուր թափված են սրեր ու վահաններ³⁹: Կայսեր թիկունքին ցույց է տրված հաղթանակի պսակաբեր դիցուհին և այդ ողջ կերտվածքի տակ լատինատառ արձանագրված է. ARMENIA.

Մեկ ուրիշ պղնձյա շքադրամի վրա, որ թողարկվել է 116—117 թթ. Հռոմում, պատկերված է մի կողմից Տրայանոսի կիսանդրին, գլուխը զարդարված դափնեպսակով, շուրջը արձանագրված նրա տիտղոսները, որ ինքնակալ է, ամենաբարո, գերմանացիներին, դակերին, պարսիկներին հաղթող, բարձրագույն քրմայետ, տրիբուն, հյուպատոս վեցերորդ անգամ հայր Հայրենիքի և այլն. (IMP. CAES. NER. TRAIANO OPTIMO AVG. GER. DAC PARTHICO P. M. TR. P COS. VI PP.), իսկ մյուս կողմին պատկերված է Տրայանոսը՝ կանգնած ուղիղ, ռազմի հռոմեական տարազով, գլուխը պսակազարդ, աջ ձեռքին նիզակ, շրին և հենվել է, ներքևում՝ ոտքերի տակ, երկու առնական կերպարներ, թիկնած հոսող ջրով լի սափորների վրա, եղեգյա ձողեր բռնած: Դրանք Եփրատ ու Տիգրիս գետերն են, որոնց միջև անձնավորված է Հայաստանը: Վերջինս դիտվում է գետնին նստած կնոջ կերպարանքով: Հռոմի կայսր Տրայանոսը, որ կենտրոնական կերպարն է այդ համայնապատկերում, զրել է իր ոտքը Հայաստանի վրա, իսկ շուրջը գրված է. ARMENIA ET MESOPOTAMIA IN POTESTATEM PR REDACTAE, մեջտեղը S. C. տառերը, այսինքն՝ «Հայաստանը և Միջագետքը հռոմեական ժողովրդի իշխանությանը հսկատակեցված սենատի կամքով»⁴⁰:

Սակայն Հռոմում թողարկված պղնձյա այս կարգի շքադրամները շրջանառության տեղական ոլորտից դուրս չէին անցնում: Այդպիսիները ունեին առավելապես ցուցադրական նշանակություն, նվիրված կայսրության նվաճումների փառաբանմանը: Հայկական քաղաքներում տարածվել էին Տրայանոսի, Հադրիանոսի և նրանց հաջորդների արծաթյա դրամները, որոնց պատկերատիպը վաղուց արդեն միատեսակ էր դարձել: Որպես կանոն նրանց վրա ներ-

³⁹ Հիշյալ պղնձյա շքադրամը իբրև դրամային միավոր սեստերցիա է. 30 միլիմետր տրամագծով. պահվում է բրիտանական թանգարանում. Warwick Wroth, Catalogue of the greek coins of Galatia, Cappadocia and Syria, Bologna, 1964, էջ 102, տախտ. XIV, № 5.

⁴⁰ Իբրև դրամային միավոր այս պղնձյա շքադրամը սեստերցիա է 22,7 գրամ կշիռով և 35 միլիմետր տրամագծով, պահվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում, հայտնի է նաև բրիտանական ու այլ թանգարանների նմուշներով:

կայացվում էին մի կողմից իշխող կայսեր դիմանկարը, իսկ մյուս կողմից՝ պաշտամունքային նշանակության խորհրդանշաններ: Այսպես, օրինակ, Հայաստանում գտնված II դարի կայսերական դենարների վրա դրոշմած պատկերներով դիտվում էին Հռոմի հեթանոսական դիցարանի նշանավոր աստվածների ու աստվածուհիների՝ Յուպիտերի, Ռիմայի, Նեպտունի, Վիկտորիայի, Ֆորտունայի, Մարսի, Վեներայի, Ագատոթյան, Երջանկության, Համաձայնության, Հուլյսի, Հավերժության և այլ կուռքերի կարծեցյալ կերպարները: Հայաստանում գտնված I—II դարերի հռոմեական դրամներով կարելի է տեսնել կայսերական գիմաքանդակների ամբողջական շարքը, արտահայտված դասական արվեստի ռեալիստական ոճով: Արշակունիների հայկական թագավորության զարգացման այս շրջանում Հռոմի կայսերական դրամները միջազգային առևտրում հանդես էին գալիս միատարր, առանց այլ ծագման դրամների հետ խառնվելու: Պարթևական դրամները, որոնք Հայաստանում Արտաշեսյանների օրոք լայն տարածում ունեին, արդեն Արշակունիների տիրապետության օրոք II դարում չեն նկատվում գանձերի կազմում: Եվ այդ իրողությունը պատահականություն չէր, այլ օրինաչափ արտացոլումը պարթևների դրամային տնտեսության սնանկացման, որ դիտվում է նաև հարևան հրկրների համար: Ո՛չ Վրաստանում և ո՛չ էլ Ադվանքում II դարի պարթևական դրամներ չեն գտնվել:

II դարի հայ-հռոմեական հարաբերությունների պատմությունից հիշատակության արժանի է նաև Անտոնինոս Պիոսի (138—161 թթ.) պատկերով պղնձյա շքադրամը: Այն թողարկվել է Հռոմում, 140 թ.: Նրա վրա դրոշմած է, մի կողմից, Անտոնինոս Պիոսի կիսադեմ պատկերը, պսակազարդ գլխով, որի շուրջ գրված է. ANTONINVS AVG. PIVS PPTRP COS III (Անտոնինոս Ավգուստոս Պիոս, հայր հայրենյաց, տրիբունյան իշխանության տեր, հյուպատոս երրորդ անգամ): Դրամի մյուս կողմի վրա պատկերված են Անտոնինոս Պիոսը և հայոց թագավոր Սոյեմոսը: Հռոմի կայսրը բարձրահասակ է, նա ձեռքը դրել է հայոց թագավորին, իսկ վերջինս ցույց է տալիս գլխին դրված այն պսակը, որ ստացել է թիկունքին կանգնած Անտոնինոս Պիոսից: Հայոց թագավորը ներկայացված է հռոմեական տարադով: Հանդիսավոր օժման այդ տեսարանի շուրջը արձանագրված է. REX. ARMENIIS DATVS (թագավոր հայերին տրված), իսկ ներքևում՝ S. C. (սենատի որոշմամբ): Այդպիսի սեստերցիաները շրջանառության մեջ են եղել Հռոմում:

Դրանց պատկերատիպը ցույց է տալիս Հռոմի բացահայտ միջամտությունը Հայաստանի ներքին գործերին: Անտոնինոս Պիոսի օրոք կայսրության դիրքերը Արևելքում ամրապնդվել էին: Հայոց գահի վրա իբրև արքա Սոյեմոսը վարում էր հռոմեական քաղաքականություն, որի դեմ 161 թ. հայերը ապստամբվեցին: Սոյեմոսը փախավ Հռոմ, ուր արդեն կայսրության գլուխն էր անցել Մարկոս Ավրելիոսը իր գահակից եղբոր՝ Լուկիոս Վերոսի հետ: Հռոմեական բանակները շարժվեցին դեպի Հայաստան և 162 թ. գրավեցին Արտաշատը: Արշակունյաց գահի վրա վերականգնվեց Հռոմի շահերին հավատարիմ Սոյեմոսի թագավորությունը: Այդ իրադարձությունների առթիվ կայսրությունը 163—168 թթ. թողարկեց ոսկյա, արծաթյա ու բրոնզե շքադրամներ, որոնք իրենց վրա ունեցած գրություններով ու պատկերներով հիշատակում են Հռոմի այդ տարիների հաղթանակների և Հայաստանի պարտյալ ու կախյալ քաղաքական վիճակի մասին:

Այսպես, 163—164 թթ. Հռոմում թողարկված ոսկյա և արծաթյա շքադրամներից պահպանվել են Հայաստանին նվիրված աուերումներ և ղենարներ, որոնց վրա պատկերված է մի կողմից Մարկոս Ավրելիոսի կիսանդրին, շուրջը գրված. «M. ANTONINVS AVG. ARMENIACVS P. M.», այսինքն՝ Մարկոս Անտոնինոս Ավգուստոս, Հայաստանին հաղթող, ծայրագույն բրմապետ։ Մյուս կողմին պատկերված է Հայաստանը կնոջ կերպարանքով, ղլխիկոր նստած զետ-

նին, թիկունքում նրա ղենքերը՝ ի նշան պարտության ցից հանված և տակը մակադրված. ARMEN, իսկ շուրջը կարդացվում է Հռոմի կայսեր տիտղոսների շարունակությունը, որ քանի-երորդ անգամ տրիրունյան իշխանության տեր է, ինքնակալ, հյուպատոս, նշված լատինատառ կրճատումներով։ Պղնձյա շքադրամների (սեստերցիաների ու ղուպոնդիաների) վրա երբեմն Հայաստանը պատկերվում էր Հռոմի հաղթության ղիցուհու ոտքերի մոտ նստած, ողբացյալ կնոջ նույն կերպարանքով, ալար ղարձած իր ղենքերի հետ։ Մարկոս Ավրելիոսի տիտղոսները

հաճախ հիշատակում էին, որ նա հաղթել է ոչ միայն հայերին, այլև պարթևներին ու մեդացիներին։

Նույն պատկերատիպի ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա շքադրամներ 163—164 թթ. թողարկվել են Հռոմում, նաև Լուկիոս Վերոսի անունից, նրա ղիմանկարով և Հայաստանին վերաբերող խորհրդանշաններով։

Ուշագրավ է և Վերոսի ոսկե շքադրամը, թողարկված Սոլեմոսին երկրորդ անգամ հայոց թագավոր կարգելու հիշատակին։ Այդ ոսկեդրամը կտրվել է 164 թ. Հռոմում։ Նրա մի կողմի վրա ղրոշմած է Լուկիոս Վերոսի ղիմաքանդակը և շուրջը արձանագրված է L. VERVS AVG. ARMENIACVS, իսկ մյուս կողմի վրա ցույց է տրված Սոլեմոսի օձման պաշտոնական արարողությունը. բեմի վրա նստած է Լ. Վերոսը ուղմի հռոմեական համաղղեստով, նրա կողքին երկու ղինվորականներ, ներքևում՝ բեմի առաջ կանգնած է հայոց թագավորը, որը աջ ձեռքով ղլխին է մոտեցրել իր պսակը, ստացված վերևում բաղմած Հռոմի վեհապետից՝ Լ. Վերոսից։ Վերջինս մեկնել է իր աջը ղեսպի սոլեմոսը։

Այդ համայնապատկերի շուրջ լատինատառ կրճատումներով նշված են կայսեր տիտղոսները. TR.P. IIII. IMP. II COS. II, այսինքն տրիրունյան իշխանության տեր շորրորդ անգամ, ինքնակալ և հյուպատոս երկրորդ անգամ, իսկ ներքևում երկու տողով՝ REX. ARMEN II DAT. (= թագավոր հայերին տրված)։ Սոլեմոսի թագադրության առթիվ թողարկված Լ. Վերոսի շքադրամներից հայտնի են նաև պղնձյա խոշոր ու միջին արժեչափի միավորները՝ սեստերցիաներ ու ղուպոնդիաներ, հիմնականում նույն պատկերատիպերով, ինչպես և որոշ տարբերություններով, բոլորն էլ թողարկված Հռոմում 164 թ.։ Այնքան մեծ է եղել կայսրության համար II ղարի 60-ական թթ. Հայաստանի ու Պարթևստանի ղևմ տարած հաղթանակների նշանակությունը և ընդհանրապես Մ. Ավրե-

էիոսի ու ի. Վերոսի օրոք Արևելքում Հռոմի դերի շխանության պահպանման իմաստը, որ հռոմեական շքադրամների թողարկումը մասսայական էր դարձել: Պահպանվել են պղնձյա շքադրամներ, որոնց վրա դրոշմված պատկերներն ինքնըստինքյան խոսում են Հռոմի նվաճողական քաղաքականության մասին:

Այսպես, օրինակ, դրանցից մեկի վրա պատկերված է շորս ձիերով լծված մի մարտակառք, որը վարում են Մ. Ալրեխիոսը և ի. Վերոսը, իսկ առջևում դիտվում են հռոմեական ռազմիկներ, հաղթության հուշարձան, ինչպես նաև պատերազմի աստված Մարսը⁴¹: Մեկ ուրիշ շքադրամի վրա, որ թողարկվել է Հռոմում 164 թ., ցույց են տրված Մ. Ալրեխիոսն ու ի. Վերոսը, կանգնած իրար դիմաց, երկուսն էլ ռազմի հանդերձանքներով, իսկ նրանց վերևից իջել են հաղթության թևավոր դիցուհիներ և դափնեպսակ են դնում Հռոմի տիրակալների ղուխներին: Մինչդեռ ներքևում նկատվում է իրատ ու Տիգրիս գետերն են ցույց տրված և ծունկի շոքած մի առնական կերպարանք՝ հանդիպահայաց տեսքով: Վերջինս Հայաստանի Արշակունյաց թալավորությանն էր⁴²: Ուշագրավ է նաև 168 թ. Հռոմում թողարկված պղնձյա մեկ այլ շքադրամ, որի վրա պատկերված է Լուկիոս Վերոսը ձիով, նիզակը ձեռքին արշավող, իսկ ներքևում՝ ձիավորի ոտքերի տակ ընկած է հայ զինվորը: Հեծյալին հետևում են երկու հռոմեական ռազմիկներ, որոնցից մեկը բերում է նրա սաղավարտը, իսկ մյուսը՝ կայսրության արծվակիր դրոշմ: Ռազմաշունչ այս պատկերաքանդակի տակ արձանագրված է. ARMENIA (= Հայաստան), շուրջը՝ TR. P. VIII. IMP. IIII. COS. III., այսինքն ի. Վերոսի տիտղոսները, որ նա 8-րդ անգամ տրիբունական իշխանության տեր է, ինքնակալ շորորդ և հյուպատոս երրորդ անգամ: Բրոնզե հիշյալ շքադրամը պահվում է Ֆրանսիայի ազգային մատենադարանում⁴³: Կարելի է հիշատակել այլ պատկերներ այս նույն թեմատիկայից, բայց դրանց բոլորի իմաստը մնում է նույնը՝ տարածել Հռոմի կայսրության փառքը, ազդել նվաճված ժողովուրդների վրա: Սակայն II դարի 60-ական թթ. մինչև III դարի սկիզբը Հայաստանի դրամական շրջանառությանը բնորոշ էին ոչ թե շքադրամներ, այլ համընդհանուր պատկերատիպի կայսերական դեմարները, որոնց առևտուրը հայկական քաղաքներն էր բերում թե՛ մետրոպոլիայից, և թե՛ Մերձավոր Արևելքի վաճառաշահ կենտրոններից: Այդ տեսակետից անմիջական վկայություն է Գառնիում գտնված հռոմեական գանձը: Նրա մեջ ամփոփված են հետևյալ 49 դրամները.

Արծաթ գենար, Վեսպասիանոսի (69—79 թթ.) տարիներից	8 հատ
» » Տիտոսի (79—81 թթ.)	» 1 »
» » Տրայանոսի (98—117 թթ.)	» 3 »
» » Հադրիանոսի (117—138 թթ.)	» 13 »
» » Անտոնինոս Պիոսի (138—161 թթ.)	» 15 »
» » Մ. Ալրեխիոսի (161—181 թթ.)	» 6 »
» » Կոմմոդոսի (182—192 թթ.)	» 2 »

⁴¹ Henry Cohen, Description historique des monnaies frappées sous l'empire Romain, tome III, Paris, 1883, էջ 199.

⁴² Նույն տեղում, էջ 205.

⁴³ Նույն տեղում, էջ 174 և 16.

Գանձը լիովին արտացոլում է դրամային շրջանառության այն կազմը, որ եղել է Հայաստանում II դարի վերջերին։ Այդպիսին է եղել ընդհանրապես տարածված հռոմեական դրամների կազմը II դարի կեսից մինչև III դարի առաջին բառորդը։ Ըստ էության Անտոնինոս Պիոսի, Մարկոս Ավրելիոսի և Կոնստանտինոսի գահակալության տարիներին հռոմեական դրամների համաշխարհային տարածումը հասել էր իր աշխարհագրական առավելագույն ընդդրկմանը և Հայաստանը, իբրև բուֆերային երկիր Արևելքի ու Արևմուտքի միջև, ամբողջությամբ գտնվում էր հռոմեական դրամներով կատարվող ապրանքափոխանակության ոլորտում։ Հենց այդ ժամանակներում, II դարի վերջերին ծագում են հայոց մայրաքաղաք Արտաշատի պղնձյա դրամները։ Դրանց թողարկումը սկսվել էր 183 թ. և պայմանավորված էր ոչ միայն ներքին շուկայի զարգացմամբ, այլև քաղաքական այն դրությամբ, որ նվաճել էր Հայաստանի մայրաքաղաքը Կոնստանտինոսի (182—192 թթ.) գահակալության տարիներին։ Մինչ այդ հայկական քաղաքներից և ոչ մեկը իր ինքնավարության դրամները չէր թողարկել։

Ուշագրավ է, որ Արտաշատի քաղաքային դրամները շրջանառության մեջ էին մտնում ոչ թե Հռոմի կայսեր կամ հայոց Արշակունի թագավորի անունից, այլ իրեն՝ մայրաքաղաքի անվան ΑΡΤΑΣΙΑΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ հունատառ արձանագրությամբ։ Արևելքում կայսրության գերիշխանության մեջ միջազգային առևտրի առանձին քաղաքներ նվաճել էին այդ իրավունքը և դրամներ էին թողարկում։ Այդպիսին էին Անտիոքը, Ապամեան, Լաոդիկեան, Նիկոսիոսը, Դամասկոսը և շատ ուրիշ քաղաքներ։ Արտաշատում կերտված դրամները իրենց պատկերատիպերով դեռևս պահպանում էին հելլենիզմի ավանդները։ Նախ և առաջ դրանց վրա դրոշմված պատկերները ունեին դիցաբանական նշանակություն, նվիրված մայրաքաղաքի բախտի, նրա ապահովության աստվածուհու պաշտամունքին, որ անցյալում դիտվում էր հելլենիստական քաղաքային դրամների վրա։ Բացի այդ, արձանագրությունները հունարեն էին, չնայած երկիրը վաղուց գտնվում էր հռոմեական գերիշխանության ներքո և շրջանառության մեջ եղած դրամական միավորների գերակշռող զանգվածը կայսերական դրամներ էին լատինատառ արձանագրություններով։

Արտաշատի դրամը, մ. թ. 183 թ.։

Հայաստանում թողարկված դրամների շարքում Արտաշատի պղնձյա դրամը, բարեբախտաբար, շատ լավ է պահպանվել։

Նրա վրա պատկերված է քաղաքամոր դեղնցիկ գլուխը աշտարակաձև թափով, որ դիտվում է դրամի մի կողմից, իսկ մյուս կողմին՝ հաղթանակի թևավոր դիցուհին առաջացած քայլվածքով՝ դափնեպսակ է պարզել քաղաքի անվան վրա։ Անտվածուհու առջևում նշված է I, թիկունքին մոտ՝ ΖΞ գրերը, շուրջը արձանագրված՝ ΑΡΤΑΞΙΚΑΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ, այսինքն՝ «Արտաշատի մայրաքաղաքի» դրամը⁴⁴։ Կշիռը 5,60 գրամ, տրամագիծը 20 միլիմետր։

Ծակայն Արտաշատի քաղաքային դրամները պահպանվել են հատուկ կենտնմուշներով և ընդհանրապես հազվագյուտ են։ Լինելով պղնձից, դրանք արտաքին շուկաներում ընդունելի չէին և քաղաքային շրջանառության ներքին ոլորտից հեռու չէին անցնում։ Բացառված չէ, որ առաջիկայում Արտաշատի ավերակների հնագիտական պեղումները ի հայտ բերեն այդ դրամներից նոր նմուշներ։ Այդուհանդերձ, երբ Արտաշատում գրվագում էին նրա քաղաքային կյանքի հիշյալ դրամները, Հայաստանի դրամական շրջանառության բնորոշությունը կազմում էին Հռոմի կայսրության արծաթ դրամները։ Մարկոս Ավրելիոսի, Լուկիոս Վերոսի և Կոմոդոսի դենարների հետ II դարի վերջին հայկական քաղաքներն էին թափանցել նաև հռոմեական կայսրուհիներ Ֆաուստինայի, Կոնսպինայի (180—183 թթ.) և Յուլիա Դոմնայի (193—211) պատկերներով արծաթյա դրամական միավորները։ Մինչև III դարի սկիզբը այլ փոփոխություններ Հայաստանի դրամական շրջանառության մեջ չեն դիտվում։ 214 թ. Հռոմի կայսր Կարակալայի (198—217 թթ.) դրամական ռեֆորմով շրջանառության մեջ են մտնում արծաթյա նոր դրամային միավորներ, այսպես կոչված «Անտոնինիաններ», որոնք շատ շուտ կորցրեցին իրենց արծաթի քաշը և, արժեզրկված միջազգային առևտրում, Հայաստանի դրամային տնտեսության համար էական նշանակություն չունեցան։ III դարի առաջին կեսին թուլանում է հռոմեական դրամների հոսանքը, բայց արդեն սկսվել էր բոլորովին նոր պատկերատիպով և կշռային նոր չափերով թողարկված արծաթյա դրամների շրջանառությունը։ Դրանք իրանում հաստատված Սասանյան հարստության դրամներն էին, որոնց վիճակված էր մինչև VII դարը տիրապետող դառնալ Հայաստանի և հարևան երկրների դրամական տնտեսության մեջ։

ИЗ ИСТОРИИ ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ В АНТИЧНОЙ АРМЕНИИ

(конец V в. до н. э.— начало III в. н. э.)

Х. А. МУШЕГЯН

(Р е з ю м е)

Денежное обращение в Армении возникло при Ахеменидах и развивалось в сфере внешней и внутренней торговли.

Наиболее ранние монеты, найденные в Армении, относятся к V в. до н. э. Они не являются характерными для местного рынка, где пока еще господствовал натуральный обмен товарами.

Столетие спустя ахеменидские сатрапы Армении—Тирпбаз в Киликкии и Оронтас в Мизии чеканили монеты, которые обращались в ос-

⁴⁴ Պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում, № 5374։

новном вне пределов Армянского нагорья и прямого отношения к истории денежного хозяйства Армении не имели.

С начала III в. до н. э., благодаря международной торговле, в армянские города проникают эллинистические монеты, в частности драхмы и тетрадрахмы Александра Македонского.

По мере дальнейшего углубления товаро-денежных отношений укореняется аттическая денежно-весовая система, по которой выпускают свои монеты ведущие монархии эллинистического мира.

С конца III и в течение II в. до н. э. начинают появляться первые армянские монеты, выпущенные в обращение армянскими царями Софены и Малой Армении. С точки зрения типологии, эти монеты имеют общие черты с монетами современных им царей Селевкидской династии. Принципы денежного счета и весовые нормы продолжают оставаться аттическими. В сферу внешней торговли монеты Софены и Малой Армении не проникали, будучи медными, они сохраняли сугубо местное значение.

С конца II в. до н. э., в связи с возрастанием могущества армянской державы Арташесянов, наблюдается оживление международной торговли страны и одновременно более значительный выпуск армянских монет эллинистического типа. В обращение поступали денежные единицы Армении.

Начиная с Тиграна I (123—96) и кончая Тиграном V (ок. 6 г. н. э.) почти все царствующие представители этой династии имели свои монеты. Наиболее значительными были монеты Тиграна Великого (95—55) и Артавазда II (55—34).

С начала I в., по мере усиления господства римской империи, сокращается и затем совершенно прекращается выпуск армянских монет. В период I—II вв. широкое распространение в Армении получают римские монеты общеперского типа. Распространение парфянских монет очень слабо. В конце II в. происходит оживление во внутренней торговле и столица Армении—Арташат начинает выпуск своих медных монет. Уже в следующее столетие римская денежно-весовая система в Армении теряет свое ведущее значение. С 20-х гг. III в. денежное обращение в Армении вступает в новую фазу развития.

ԴՐԱՄԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ IX—XIV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

Բազրատունիների թագավորության հաստատման տարիներին դրամային շրջանառությունը Հայաստանում թևակոխել էր իր զարգացման նոր փուլը, որը բնորոշվում է աբբասյան արծաթ դրամների լայն տարածմամբ: Շրջանառության մեջ այլևս չկային արաբական խալիֆաթի վաղ ժամանակների՝ արաբասասանյան և արաբա-բյուզանդական, ինչպես նաև օմայյան դրամները: Աբբասյաններն իրենց տերության շատ քաղաքներում, այդ թվում և հայկական քաղաքներում, կտրում էին արաբերեն քուֆի գրերով արծաթյա և պղնձյա դրամներ: Հայերեն գրերով կամ հայ իշխանների անուններով դրամներ չէին թողարկվում:

Դրամային հիմնական միավորը արաբատառ արծաթ դրամն էր, որը ապրանքա-դրամային հարաբերություններում միջազգային նշանակություն ուներ: Պղնձյա դրամները թողարկվում էին տեղական կարիքների համար, և պղինձը սովորաբար քաղաքային կամ նահանգային շուկայի նեղ սահմաններից դուրս չէր անցնում: Ոսկյա դրամների գրվագումը, ինչպես անցյալում, կատարվում էր սահմանափակ չափերով: Առևտրական գործարքներում ոսկե դրամը առավելապես հաշվային նշանակություն ուներ: Ոսկու և արծաթի փոխհարաբերությունը դիտվում էր 1 : 10, երբեմն 1 : 14-ի չափով, ըստ որում, այդ հարաբերությունները կայուն չէին, այլ մշտապես փոփոխական՝ կապված շուկայում թանկարժեք մետաղների գների փոփոխման հետ:

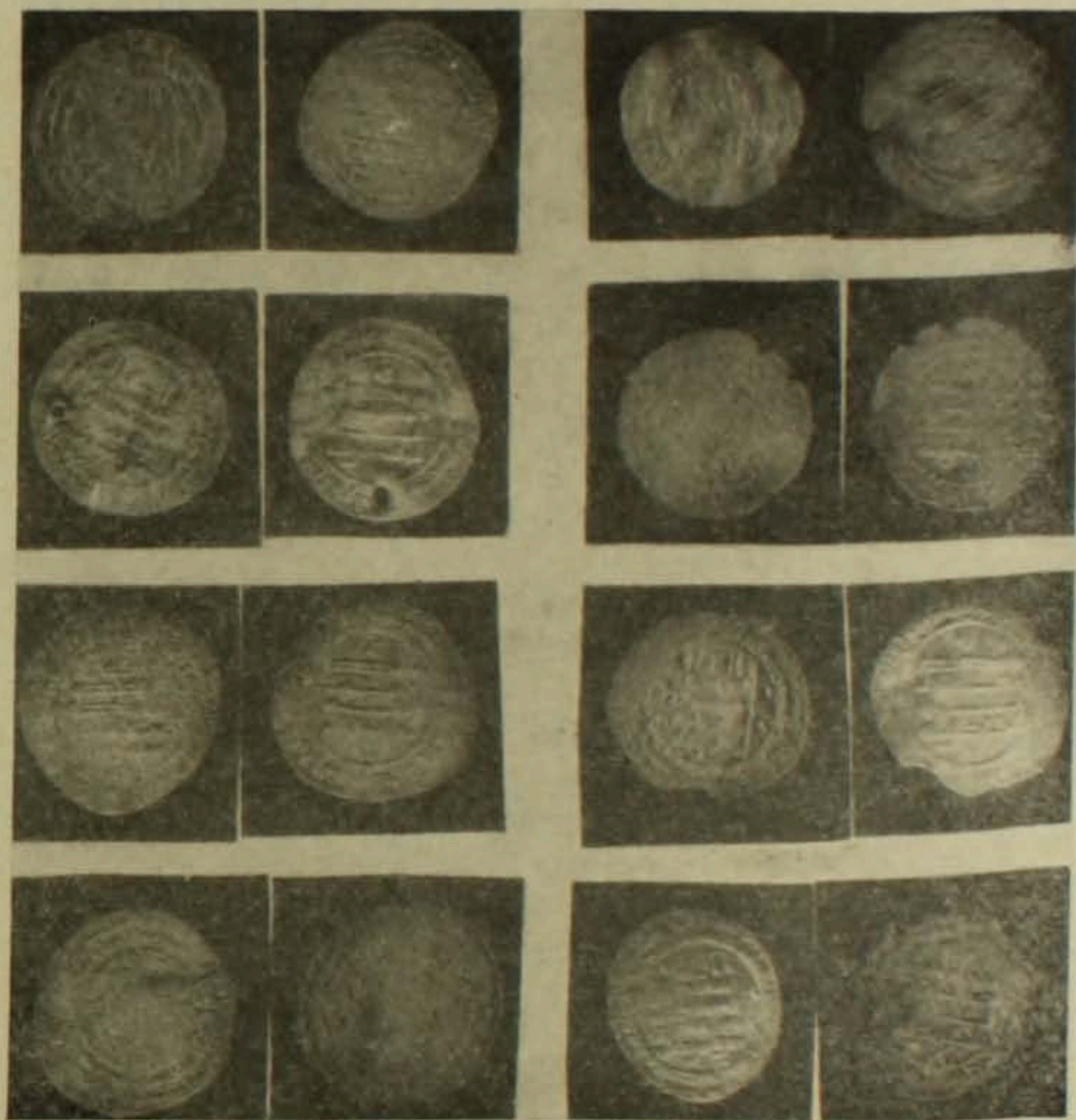
Աբբասյանների տիրապետության մեջ Հայաստանը գտնվում էր նրա հյուսիսային սահմաններին մոտ և Արևելքից դեպի Նվրոպա ձգվող քարավանային առևտրի համար կարևոր նշանակություն ուներ: Ապրանքափոխանակության մղումով, Արևելքի տարբեր քաղաքներից հայկական շուկաներն էին թափանցում աբբասյան արծաթ դրամներ: Դրանց հետ միասին օտար շուկաներն էին անցնում հայկական քաղաքներում թողարկված աբբասյան արծաթ դրամները: Դրանք մոտ 26—30 միլիմետր տրամագծով և 2,97 գրամ քաշով ձուլածո արծաթ կլորակներ էին, որոնց վրա նախապես փորագրված հատուկ կնիքներով պրոշմվում էին իսլամի սուրբ դրքից (Ղուրանից) բաղված արաբերեն ասույթներ, ինչպես նաև հիշատակություններ այն մասին, թե երբ, որտեղ և ում անունից կամ հրամանով է թողարկվել տվյալ գրամը: Արաբական արծաթ դրամի անվանումը Աբբասյանների օրոք չէր փոխվել: Այն շարունակում էր կոչվել դիրհամ, սերված արծաթ դրամի հունական ΔΡΑΧΜΗ անվանումից: Հայերի մեջ դիրհամը հայտնի էր գրաբմե կամ պարզապես արծաթ դրամ անունով:

Հայաստանում աբբասյան դրամների թողարկման ամենաբանուկ կենտրոնը Դվին քաղաքն էր: Դվինից բացի և նրան զուգահեռ աբբասյան դրամների թողարկումը կատարվում էր Պարտավ (بردآباد) և Մծբին نصیبین քաղաքներ-

րում, որոնք միջազգային առևտրի նշանավոր կենտրոններ էին, մեկը՝ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում, մյուսը՝ հարավ-արևմուտքում: Հայաստանում շրջանառության մեջ էին ոչ միայն տեղական թողարկման արհեստանոցների, այլև Բաղդադից (البلد البغدادی), Մոսուլից, Բասրայից, Քուֆայից, Տուստեր մին-ալ-Ահվալից, ալ-Մուհամեդայից, Ռաս-ալ-Այնից, Ամիդից, Արդերիլից, Շիրազից, Սամարղանդից, աշ-Շաշից և այլ քաղաքներից առևտրի միջոցով բերված արծաթ գրամները: Դրանք թողարկվում էին Արհասյանների տիրապետության վաղ ժամանակներից ընդունված միասնական գրամա-կշռային սիստեմի սկզբունքներով: Արհասյան գրամների ընդհանուր հոսանքի հետ դեռևս IX դարի վերջերից հայկական քաղաքներում շրջանառության մեջ էին մտել նաև առանձին կիսանկախ կամ ձեականորեն Արհասյաններից կախված ամիրայությունների գրամները: Խալիֆաթի տարբեր երկրամասերում նախապես նշանակված առանձին էմիրներ հզորացել էին և անկախության ձգտումով նվաճել էին սեփական գրամ կտրելու իրավունքը Հայաստանում և Աղվանքում, ինչպես նաև Աղբբեջանում, իրենց գրամներով հանդես էին եկել Սաջյան էմիրները: 905—945 թթ. Սաջյանները թողարկում էին արծաթյա ու ոսկյա գրամներ Դվինում, Պարտավում, ինչպես նաև Արդերիլում, Մարաղայում և Թեյում: Կշռային չափերով և արարերեն արձանագրությունների ընդհանուր ձևավորմամբ Սաջյանների գրամները չէին տարբերվում աբբասյան գրամներից: Նրանց վրա նույնպես, ինչպես արհասյան գրամների, գրոշմվում էին Ղուրանից բաղված աղոթքի նույն խոսքերն ալն մասին, թե չկա աստվածություն բացի Ալլահից, և գոյություն չունի նրան հավասար ո՞րե՞ մեկը, ինչպես նաև այն, որ Մուհամմեդը Ալլահի առաքյալն է, և թե Ալլահն ուղարկել է նրան (Մուհամմեդին), որպեսզի այդ հավատը հաղթող դարձնի բոլոր այլ հավատների հանդեպ, հակառակ կռապաշտների դիմադրության և այլն, և այլն: Արհասյանների տիրապետության վաղ ժամանակներից ավանդույթ դարձած այդ ասույթները սլահայանելով հանդերձ, Սաջյանները, սակայն, իրենց գրամների վրա հիշատակում էին նաև ժամանակակից խալիֆի սլատվանունը և Սաջյան տոհմից այն իշխողի անունը, որի օրոք գրվազվել էր տվյալ դիրհամը կամ դինարը: Հայաստանում թողարկված սաջյան ոսկյա գրամներից մեկ հայտնի ամենավաղ օրինակը վերաբերում է հիջրալի 300 (= մեր 912—913) թ. և կրում է իր վրա Յուսուֆ իբն Դիվղադի անունը: X դարի առաջին կեսին Հայաստանում շրջաբերվում էին նաև էմիր Վասիիֆ աս-Սիրավանու, Մուֆլիհ ալ-Յուսուֆի, Մուհամմեդ իբն Արդառադակի, Դասյամ իբն Իբրահիմի և այլ էմիրների ոսկյա ու արծաթյա գրամները:

X դարի երկրորդ կեսից շրջանառության մեջ նշմարվում էին նաև Սալլարյան էմիրների, մասնավորապես ալ-Մարզբան իբն Մուհամմեդի, Ջաստան իբն ալ-Մարդրանի, Իսմայիլ իբն Վասհուդանի և այլոց Արդերիլում, Պարտավում, Մարաղայում 952—965 թթ. գրվազած ոսկյա ու արծաթյա գրամները: Սակայն առևտրի հայկական շուկաներում լայնորեն տարածված արհասյան դիրհամների հոծ դանդաղում սաջյան և սալլարյան գրամները չէին առանձնանում, այլ ընդունվում էին արհասյան հին ու նոր գրամների հետ միասին: Հայաստանում, Աղվանքում, Աղբբեջանում, Սիրիայում, Իրաքում և Արևելյան խալիֆաթի այլ երկրամասերում Արհասյանների և նրանց ենթակա էմիրների կողմից թողարկված արծաթյա գրամները միջազգային առևտրի շնորհիվ գուրս

էին դալիս իբենց ծագման վայրերից և թափանցում հեռավոր շուկաներու ևյո-
 են վկայում Ռուսաստանում, Մերձքալթյան երկրներում, Ֆինլանդիայում, Շվե-
 դիայում, Հնդաստանում, Գոտլանդ, Կղզում, Դանիայում, Գերմանիայում, Անգ-
 լիայում ու Եվրոպական այլ երկրներում գտնված արծաթյա դրամների դան-

Աբրասյան արծաթ դրամներ, IX—X դարեր:

ձերը: Դրանց մեջ հայտնաբերվել են արծաթ դրամներ, որոնք VIII—X դարե-
 րում կտրվել էին Դվինում, Պարտավում, Բիթլիսում, Մանազկերտում, Մծբի-
 նում, Մարդինում, Ամիդում, Թիֆլիսում, Դերբենտում և շատ այլ քաղաք-
 ներում:

Միջազգային առևտուրը արտաքին արծաթ դրամները Հայաստան էր բե-
 րում և շրջանառության ընդհանուր հոսանքով Եվրոպա էր տանում երեք հիմ-
 նական ուղղություններով: Առաջին ուղղությունն էր՝ Իրաքից, Սիրիայից, Մի-
 ջադեսից դեպի Հայաստան և Հայաստանի վրայով դեպի Կասպից ծով ու այ-
 նուհետև Վոլգայի ավազանով դեպի հյուսիս-արևմուտք: Մերձվոլգյան շրջան-
 ներում այդ հոսանքը բաժանվում էր երկու ճյուղի, որոնցից մեկը ուղղվում էր
 դեպի բալթյան երկրներ ու Դոնյանդի վրայով հասնում Սկանդինավիա, իսկ

մյուսը թեքվում էր Արևմուտք և Դնեպր—Վիսլա սիստեմով հասնում առևտրի գերմանական շուկաները։ Երկրորդ հոսանքը Հայաստան էր գալիս Իրանից և ձգվում էր դեպի Դերբենտ (Բաք-ալ Վաք) ու Կասպից ծովից Վոլգայով թեքվում Դոնի ավազանը։ Այս երկրորդ հոսանքը փոխանցվում էր Դնեպրի սիստեմը ու նրանով տարածվում դեպի Վյուսիս։ Երրորդ ուղղությամբ արաբական դրամները Հայաստան էին թափանցում Իրանի հարավային ու արևելյան երկրամասերից և միավորվելով Իրաք—Սիրիայից դեպի Փոքր Ասիա ձգվող հոսանքին, Սև ծովի վրայով մտնում էին Դնեպրի ավազանը, ճանապարհին կապվում առաջին և երկրորդ հոսանքների հետ։ Դրամային գանձերի տեղագրության այս տվյալներով արտացոլվում են Հայաստանի միջազգային կապերի գլխավոր ուղղությունները IX—X դարերում։ Պատահական չէ, որ Իրանից և Հայաստանից դեպի Վյուսիս, Կասպից ծովի ու Վոլգայի վրայով մինչև Սպիտակ ծով ձգվող քարավանային ճանապարհը հետագայում հայտնի էր դարձել «Մեծ հայկական ճանապարհ» անունով։

Սակայն X դարի վերջերին և հատկապես XI դարի սկզբից փոխվել էր Հայաստանի դրամային շրջանառության կազմը։ Նախ արծաթյա դրամների թարմ հոսանքը նվազել էր և նոր թողարկված արծաթյա դրամներն այլևս չունեին արծաթի պարունակության անցյալի բարձր որակը։ Դրանց մեջ արծաթը ներկայացված էր հատածուլի միայն մակերեսային շերտով։ Հայաստանում և Աղվանքում պղնձի խառնուրդով ցածր որակի արծաթ դրամներ էին թողարկում Շեղագյանները, որոնք XI դարում տեղ էին դարձել Անի, Դվին և Գանձակ քաղաքներին։

Արծաթի սղությունը XI դարի սկզբից նկատվում էր արևելյան շատ երկրներում։ Այն ծայր էր առել Միջին Ասիայից և աստիճանաբար տարածվել դեպի արևմուտք։ Շուրջ երկու հարյուր տարվա տևողությամբ պետությունները թողարկում էին կա՛մ զուտ պղնձյա դիրհամներ, կա՛մ արծաթի շնչին պարունակությամբ «արծաթ» դրամներ։ Դրսևորվել էր արծաթի ճգնաժամ, որի առաջին արտացոլումը Հայաստանում Շեղագյանների 951—1076 թթ. դրվագաժխիստ ցածր որակի արծաթ դրամներն էին։ Դրանք թողարկվում էին գլխավորապես Գանձակում, նրանց վրայի արաբատառ արձանագրությունները, մինչ այդ եղած իսլամական դրամների նման, մուսուլմանական հավատի դոգմատիկ ասույթների հետ միասին հիշատակում էին Շեղագյան և միտղոսները ու անձնանունները։ Սակայն լինելով վատորակ արծաթից, շեղագյան դիրհամներն արտաքին առևտրի մեջ ընդունելություն չունեին, նրանց շրջանառությունը Շեղագյանների տիրապետության սահմաններից դուրս չէր անցնում։

XI դարի սկզբից միջազգային առևտրի մեջ տիրապետող էին դարձել բյուզանդական ոսկյա դրամները։ Ներքին շուկայի համար լայն տարածում էին ստացել բյուզանդական պղնձյա դրամները։ Ի տարբերություն շեղագյան դրամների, բյուզանդական ոսկյա և պղնձյա դրամները Հայաստանում հայտնաբերվում են ոչ միայն առանձին օրինակներով, այլև ամբողջական գանձերի ձևով։

Արծաթի սղությունը բացահայտ իրողություն էր նաև Բյուզանդիայի մեջ, որի դրամային սիստեմում դրսևորվել էր բիմետալիզմ՝ ոսկու և պղնձի բացարձակ առավելությամբ։ Բյուզանդական ոսկուց Հայաստանում շատ հաճախ են գտնվում Կոստանդին VIII (1025—1028), Կոստանդին X (1059—1067) և Ռոմանոս IV (1067—1071) կայսրերի թողարկած գրամները։ Նրանց ապահան-

ված օրինակների միջին քաշն է 4,20—4,40 դրամ ոսկի, որով և ընդհանուր ներդաշնակություն է նկատվում Արևելքում քրիստոնեական և մուսուլմանական ոսկե դրամների կշռային չափերի միջև:

Բյուզանդական ոսկյա դրամները շրջանառության մեջ անմիջապես նախաշվում էին իրենց պատկերներով: Նրանց մի կողմի վրա, որպես կանոն, դրոշմված էր Հիսուս Քրիստոսի պատկերը, հանդիպահայաց, երբեմն գալի վրա բազմած: Մյուս կողմից կայսեր պատկերն էր, շուրջը հունարեն արձանագրություններով: Ռոմանոս IV-ի ոսկյա դրամների վրա պատկերված էին լինում կայսեր և կայսրուհու օծումը Քրիստոսի կողմից, ինչպես նաև կայսեր ժառանգները՝ Միքայելը, Կոստանդինը և Անդրոնիկոսը՝ իրենց անձնանունների հիշատակությամբ:

Բյուզանդական դրամների վրայի պատկերները շունեին պատկերվող անձանց անհատականություններին բնորոշ գծեր: Դրանք արվում էին սխեմատիկ ձևով: Հայաստանում գտնված բյուզանդական ոսկյա դրամները դրվագված են կայսրության մայրաքաղաքում՝ Կոստանդնուպոլսում: XI դարի սկզբին նրանց հատաձույլ կլորակները ունեին հարթ մակերես (25—28 միլիմետր տրամագծով), սակայն հետագայում դարձան մի կողմից ուռուցիկ, մյուս կողմից՝ գոգավոր և էլեկտրիումի խառնուրդից այլևս շունեին վառ պայծառ գույն, այլ դարձել էին դունատ ոսկի, ինչպես նրանց հաճախ անվանում էին:

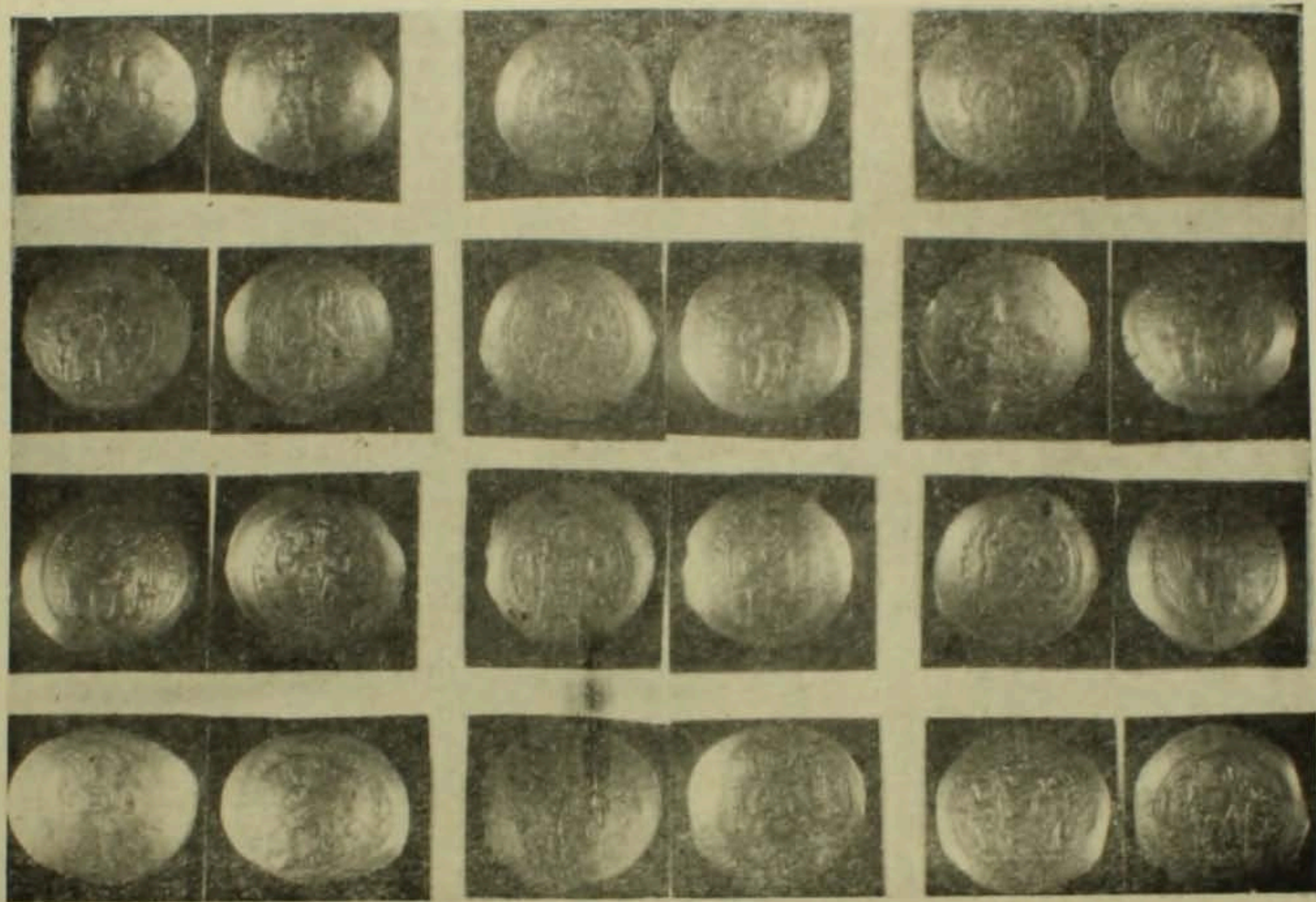
Բյուզանդիայում այդօրինակ ոսկյա դրամները հայտնի էին նոմիսմա (NOMISMA) անունով: Հայաստանում դրանց անվանում էին «բիզանդ» կամ «դահեկան», «ոսկի դահեկան» և կամ «ոսկի բյուզանդ»:

Բազրատունիների տիրապետության մեջ շատ տարածված էին նաև բյուզանդական պղնձյա դրամները: Շիրակում և Այրարատում հազիվ թե նշվեն շրջաններ, ուր բյուզանդական պղնձյա դրամներ գտնված չլինեն: Դրանք շրջանառության մեջ են մտել Հովհաննես I Չմշկիկի, Կոստանդին VIII-ի, Ռոմանոս III-ի, Միքայել VI-ի, Կոստանդին X-ի և վերջինիս հաջորդների կայսրության տարիներին:

Առևտրի հայկական շուկաներում X դարի վերջերից և XI դարի ընթացքում ամենատարածված պղնձյա դրամը հանդիսանում էր Հիսուս Քրիստոսի պատկերով բյուզանդական պղնձյա դրամը: Դրանք թողարկվում էին առանց ողնէթազավորական անվան հետ կապվելու: Նրանց վրա չէր նշվում որևէ տարբերիվ, ինչպես նաև որևէ տեղանուն: Այդ անանուն և անտարբերիվ պղնձյա դրամների վրա չորս տողով, հունարեն խոշոր տառերով զրված էր, որ Հիսուս-Քրիստոսն է թազավորների թազավորը

(+ IHSYS || XRISTYS || BASILEY || BASILE)

Բյուզանդիայում պղնձյա դրամն անվանում էին ֆոլլիս (Ϝλλίς), որից և սերված են հայերեն «փող», պարսկերեն «փուլ» پول , արաբերեն ֆելս فلس անունները: Դրանք բոլորն էլ նշանակում էին մանր դրամ տեղական առուծախի համար: Բյուզանդական ֆոլլիսը կազմում էր սիլիբվա կշռային միավորի $\frac{1}{24}$ ևս միլիարիսի Μιλιαρτρίον $\frac{1}{10}$ մասը: Պղնձյա այդ անանուն դրամների հատաձույլ կլորակներն ունեին մոտ 25—30 միլիմետր տրամագիծ և միջին հաշվով 7-ից 12 դրամ ծանրություն, թեև հաճախ շեղվում էին հիշյալ չափերից: Անիում այնքան շատ են գտնվել Քրիստոսի պատկերով X—XI դարերի

Քրիստոնեական ասիական դրամներ, XI դար:

պղնձյա այդ դրամներից, որ բացահայտ է դառնում նրանց ունեցած կարևոր դերը ներքին շուկայում:

Տարաբախտաբար, այդ դրամների վրա չէր նշվում փողերանոցի անունը: Սակայն շրջանառության դարավոր փորձից հայտնի է, որ պղնձյա դրամներն արտաքին առևտրի հետ չէին առնչվում և ներքին շուկայի սահմաններից դուրս չէին անցնում: Հետևաբար, հաղիվ թեև այդպիսիները բերված լինեին Հայաստան միմիայն կայսրության կենտրոնից: Հավանական է, որ դրանք թողարկվում էին նաև Հայաստանում, մասնավորապես Անի քաղաքում, նամանավանդ երբ վերջինս 1045 թ. անցել էր բյուզանդացիների ձեռքը: Հիրավի, Հայաստանում գտնված բյուզանդական պղնձյա դրամների մեծ մասը թողարկման ժամանակով վերաբերում է XI դարի երկրորդ կեսին: Իրենք՝ Շիրակի Բագրատունյաց հայ թագավորները, հայերեն գրերով դրամներ չեն թողարկել: Արևելքի դրամագիտական նյութի մեջ այդպիսիները դոյուբյուն չունեն: Միակ վկայությունը, որ կա վերաբերում է ոչ թե Շիրակի, այլ Բագրատունյաց լուսավթագիտությանը: XI դարի երկրորդ կեսին, երբ վերացել էր Շիրակի հայոց թագավորությունը, Տաշիր-Չորագետի Բագրատունյաց լուսի Կորիկե թագավորը իր անունից թողարկում էր պղնձյա դրամներ: Տարաբախտաբար, այդ դրամները պահպանվել են հատուկ կենտ նմուշներով: Սակայն դրանք հայերեն արձանագրությամբ այն բացառիկ դրամներն են, որոնք թողարկվել են Մեծ Հայքում: Մեսրոպ Մաշտոցի հայերեն գրերի գլուխից հետո: Այդ արտակարգ վկայությունը ուշագրավ է ոչ միայն դրամագիտական առումով, այլ նաև հայ-բյուզանդական առնչությունների տեսակետից: Նրանց մի կողմի վրա պատկերված է Հիսուս Քրիստոսը, հանդիպահայաց, մինչև կուրծքը, գլուխը լուսապսակի մեջ: Քրիստոսի ուսերից վերև նշված են կրճատ ձևով հայերեն ՀՍ-ՔՍ (Հիսուս Քրիստոս), իսկ հակառակ կողմի վրա հինգ տառով արձանագրված է. ՏՐՈԳՆԷ ԿՈՐԻԿԷ/ԷԻ ԿՈՐԻԿԵ ՊԱՂԱՏԻՆ և այդ անունը վերցված է կետավոր շրջանակի մեջ: Դրամի հատածույլ կտրակներն ունեն մոտ 22—24 միլիմետր տրամագիծ և 5—7 գրամ ծանրություն: Արձանագրությունը Ա—XI դարերին բնորոշ կրոնական մաղթանք է. «ՏէՐ ՈԿՆԷ ԿՈՐԻԿԷԻ ԿՈՐԻԿԵ ՊԱՂԱՏԻՆ»: Ուշագրավ է, որ Կորիկեն ներկայացված է իր բյուզանդական տիտղոսով՝ «Կորաուպաղատ», որը շնորհվում էր կայսրության կողմից: XI դ. այդ տիտղոսով՝ ՄԱՍԷՆԱՆԱՆ, հանդես էին գալիս նաև Բյուզանդիայից վասալական կախման մեջ գտնվող վրաց Բագրատունյաց թագավորները:

Դրամի վրա Հիսուս Քրիստոսի պատկերն արտահայտում էր նաև դավանանքի այն միասնությունը, որ կար բրիտանական Բյուզանդիայի և Հայոց թագավորության միջև:

Հանդիպահայաց տեսքով Քրիստոսի պատկերն ընդօրինակված էր Հայաստանում այնքան շատ տարածված Ա դարի բյուզանդական դրամներից: Սակայն լուսավթագիտության թագավորության այդ դրամները բյուզանդական ու մուսուլմանական դրամների հոծ զանգվածում շատ աննշան էին: Մինչև XI դարի

¹ Քրիստոսի պատկերով ազգային դրամներ, հաճախ երկլեզվյան արձանագրություններով վրացերեն և հունարեն, թողարկվում էին Վրաստանում, Բագրատունյաց վրաց լուսի Բագրատ IV, Գեորգի և Դավիթ Շինարար թագավորների իշխանության տարիներին: Վրաց թագավորության արձաթ դրամները շուրջ հարյուր տարվա ընթացքում՝ Դավիթ Կյուրապաղատից մինչև Դավիթ Շինարարը, կորցրել էին իրենց քաշը, և միավորը 3 գրամից դարձրել էր 1.5 գրամ:

վերջը նրանք Հայաստանի տնտեսության համար էական նշանակություն չունեցան:

XII դարի սկզբից դրամային շրջանառությունը Հայաստանում թևակոխում է իր վարդաքման նոր փուլը: Այն բնորոշվում է արծաթի բացակայության պատճառով երկրի դրամային տնտեսության մեջ իշխող բիմետալիզմով (երկմետաղությամբ): Արծաթը վերացել էր ասպարեզից, ներքին շուկայում առևտուրը վարվում էր պղնձյա դրամներով, իսկ ասպարեզափոխանակության արտաքին գործարքներում հանգես էին գալիս առավելապես բյուզանդական և սելջուկյան ծագում ունեցող ոսկյա դրամները: Շրջանառության մեջ ոսկյա դրամներն ընդունվում էին բաշով, եթև նկատի ունենալով, որ տարբեր կշռա-

Բաղրատունյաց լոռվա թագավորության հայատառ պղնձյա դրամը, XII դար:

յին սիստեմների դրամային միավորները ունեին քաշի տարբեր տվյալներ և չէին կարող հատ հաշվով հանգես գալ: Արծաթի չքացումը երևում է ոչ միայն այն փաստից, որ փողերանոցները արծաթ դրամներ չէին թողարկում, այլ ընդհանրապես XII դարից մեզ չեն հասել արծաթյա կենցաղային առարկաներ, վարդեր ու վարդարաններ, եկեղեցական սպասքներ: Այդ երևույթը, որ ծայր էր առել XI դարում Արևելյան Իրանում, արդեն XII դարում բացահայտ էր դարձել Հայաստանում և մերձավոր երկրներում:

Աշխարհագրական լայն ընդգրկումով հանգես եկած քաղաքատնտեսական այդ իրողության ծագման պատճառները մինչև օրս գտնված չեն: Դոյություն ունեն տարբեր մեկնաբանություններ, սակայն դրանցից և ոչ մեկը չի տվել հարցի վերջնական լուծումը: Հայ պատմիչներից Ստեփանոս Տարոնեցին (Ասողիկ) հաղորդում է, որ Բաղրատում թողարկում էին ցածր որակի արծաթե դրամներ՝ արձիճի և պղնձի խառնուրդով: Ավելին, Ասողիկը հիշատակում է, որ ասպարեզ էին մտել կաշուց և անգամ կավից դրամներ²: Թողնելով արծաթի լուծումի հարցը առանձին քննության, մենք կարող ենք նշել, որ Հայաստանում, XII դարում, ներքին առևտուրը վարվում էր պղնձյա իլղեզիղյան և գրյանց հետ միասին սելջուկյան ծաղման պղնձյա այլ դրամներով: Նախապես լինելով Իրաքի Սելջուկյանների վասալները, Իլդեզիդյանները XII դարում շափաղանց հզորացել էին և նվաճել ոչ միայն Ադվանքը, այլև Խուզիստանից մինչև Վրաստան, ու Հայաստանի հյուսիսային շրջանները հաճախ ենթակա էին լինում նրանց իշխանությունը: Հայաստանում շրջանառության մեջ են եղել

² Ս տ ե փ ա ն ո ս Տ ա Ր Ո Ն Ե ց ի, Պատմություն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 195:

Շեմս-ադ-Դին Իլդեգիդի և նրա տոհմի բոլոր ներկայացուցիչների՝ նուսրատ ադ-դին Մուհամմեդ Ջահան-Պահլավանի, Մուղաֆար ադ-դին Օսման Կիլիլ Առսլանի և Աբու-Բեկրի պղնձյա դրամները:

Հարկ է նկատել, որ Իլդեգիդյանները թողարկում էին երկու տեսակի պղնձյա դրամներ՝ կանոնավոր կերտվածքի և քիչ թե շատ կայուն քաշի և անկանոն ձևի ու խայտաբղետ կշռային չափերի պղնձյա դրամներ: Առաջինները վարկային նշանակություն ունեին արծաթի փոխարինելու համար և ընդունվում էին հատ հաշվելով, իսկ երկրորդները ընդունվում էին կշեռքի միավորներով:

Հայաստանում, մասնավորապես նրա հյուսիս-արևելյան շրջաններում, լայն տարածում են ունեցել կանոնավոր կերտվածքի Իլդեգիդյան պղնձյա դրամները: Դրանք վերաբերում են առավելապես XII դարին:

Իլդեգիդյանների փողերանոցները գործում էին Թավրիզում, Արդեբիլում և Շամխորում: Դվինի միջնաբերդում և նրա ավերակների ողջ տարածքի վրա Իլդեգիդյան դրամները հայտնաբերվել են դանձերով և շատ առատորեն առանձին նմուշներով՝ XII դարի նյութերի հետ կապված:

XII—XIII դարերում ապրանքային արտադրության, արհեստների ու առևտրի զարգացումը պահանջում էր դրամների մասսայական թողարկում: Մուսուլմանական դրամների վրա նշված արաբերեն արձանագրությունների իմաստը փոխվել էր: Դրանք դարձել էին խիստ հակիրճ: Բսլամի շաբլոն դարձած խոսքերը այլևս շատ չէին հիշատակվում: Այսպես, օրինակ, եթե վաղագույն թողարկման Իլդեգիդյան դրամների վրա, մասնավորապես իրեն՝ Աթաբեկ Իլդեգիդի դրամների վրա, գեռևս այդ կար, ապա նրա հաջորդները բոլորովին հրաժարվել էին իսլամի աղոթք դարձած ասույթներն արձանագրելուց և դրամների վրա նշում էին միայն Իրաքի Սելջուկյան սուլթանների և իրենց անուններն ու տիտղոսները: Արդեն Իլդեգիդյան Աբու Բեկրի (1191—1210) իշխանության տարիներին դրամները թողարկվում էին միայն Աթաբեկի անունից և նրանց վրա երբեմն հիշատակվում էին ժամանակակից խալիֆի անունը, որը դարձել էր իսլամի հոգևոր հայրը (ալ-իմամ) գուտ ձևական առումով: Ուշագրավ է, որ Իլդեգիդյանները օգտագործում էին նաև Հայաստանում եղած պղնձյա բյուղանդական դրամները: Դրանց վրա նրանք խփում էին իրենց կնիքը և այդ ձևով նախկին բյուղանդական պղնձյա դրամները շրջանառության մեջ էին մտնում որպես Իլդեգիդյան դրամներ: Կրկնադրոշմ պղնձյա այդ կարգի դրամների վրա կարգացվում էր «Փառք Ալլահին» الله اعلم արաբական դարձվածքը կամ միայն Աթաբեկի անունը:

Ի տարբերություն հյուսիսային քաղաքների, Հայաստանի հարավային և արևմտյան մասերում առևտուրը XII դարում վարվում էր Դանիշմենդյանների, Մանգուջականների, Սալգուկյանների, Արմենշահների, Օրտուկյանների, Զհլ-գյանների և էյուբյանների պղնձյա դրամներով: Սեբաստիա, Մալաթիա, Նրզընկա և այլ քաղաքներում թուրքմենական ծագում ունեցող Դանիշմենդյանները թողարկում էին պղնձյա դրամներ Հիսուս Քրիստոսի և երբեմն նաև Աստվածամոր պատկերով: Այդ դրամների վրա հունարեն տառերով արաբերեն բառեր էին արձանագրում՝ նվիրված Դանիշմենդյաններին: Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում XII դարում տարածված սելջուկյան դրամները ուշագրավ են թե՛ նրանով, որ լինելով բացառապես պղնձից, արտացոլում են արծաթի ճգնաժամը, և թե՛ իրենց պատկերատիպերի նշանակությամբ: Իսլամի

քարացած դոգման, որով դարեր շարունակ արդելված էր դրամների վրա մարդկային կամ կենդանական պատկերներ դրոշմելը, վերացվել էր: Վերածնվել էին անցյալում շրջանառության մեջ եղած հունա-հռոմեական, սասանյան, բյուզանդական դրամների վրա եղած պատկերները: Այսպես, օրինակ, Մալաթիայում Դանիշմենդյան Մուհամմեդ Զուլկարնայնը 1162 թ. պղնձյա դրամներ էր թողարկում մարդկանց ու կենդանիների պատկերներով, որոնց շարքում նշանավոր էին Աստվածամոր պատկերով դրամները: Սալդուկյանները, որոնք հաստատվել էին Կարնո մեջ, պղնձյա դրամներ էին թողարկում սուրբ Գևորգի կամ աշխարհիկ բնույթի պատկերներով ու արաբերեն արձանագրություններով: Երզնկայում Մենգուջականներից Ֆախր ադ-դին Բահրամ շահը 1185 թ. պղնձյա դրամներ էր թողարկում արքայական դիմաքանդակի դրոշմով և արաբատառ արձանագրությամբ, սակայն առանց իսլամի աղոթք դարձած խոսքերի: Խլաթում Շահարմեններից Բեկթեմուրը 1182 թ. արաբատառ պղնձյա դրամներ էր թողարկում, որոնց վրա դրոշմված էր Սելեկյան Անտիոքոս Մեծի դրամներով այնքան տարածված մայր ձիու պատկերը: Հաճախ այդ պատկերները ալաբանական իմաստ ունեին՝ աստղադիտական նշաններ կամ երկնային մոլորակներ էին արտահայտում: Այսպես, օրինակ, Հայաստանի ծայրագույն հարավ-արևմուտքում Օրտուկյանները դրամներ էին գրվագում Մարս մոլորակի պատկերով: Մարսը ներկայացված էր որպես ահեղ տիրակալ, ծալապատիկ նստած, մի ձեռքին սուր, իսկ մյուսին՝ մարդու կտրած զուխը: Սեկուրիչ դրամի վրա պատկերված էր Աղեղնավորի համաստեղությունը ձիամարդու (կենտավրոս) կերպարանքով, որը աղեղից նետ էր արձակում վիշապի վրա: Այդպիսի պատկերներով Օրտուկյանները սաստում էին իրենց ղեմ ելնողներին: Նման պատկերներից բացի նրանք դրամների վրա արաբերեն արձանագրությամբ հարաբարում էին. «Թող նդովված լինի նա, ով կհանդգնի կեղծել այս դրամը»: Հիրավի, այդ կոչականը անհիմն չէր, պաշտոնապես թողարկված դրամները հաճախ կեղծվում էին: Բյուզանդական կայսրեր Հերակլեսի և Հերակլես-Կոստանդինի պատկերներով 1182 թ. Օրտուկյան Կուտր ադ-դին Իլ-Ղազիի դրամների վրա արաբերեն արձանագրված էին սպառնալիքի և նդովքի հիշյալ խոսքերը:

Գեղարվեստի առումով XII դարի այդ պատկերները շունեին այն կատարելությունը, որ բնորոշ էր նրանց նախատիպը հանդիսացող հունա-հռոմեական և կամ բյուզանդական դրամներին: Կարևորը այն իրողությունն էր, որ վերածնվել էին անցյալից հայտնի պատկերները: Թեև դրամները պղնձից էին, սակայն առանձին օրինակների վրա արաբերենով պարզ գրված էր արժան դրամի անունը՝ դիրհամ: Սելջուկյան նմանօրինակ պղնձյա դիրհամները շրջանառության մեջ էին նվիրկերտ, Կարին, Խլաթ, Արմեն, Բերկրի, Մանաղկերտ, Երզնկա քաղաքներում և նրանց մերձավոր շուկաներում: Այրարատում, Շիրակում, Սյունիքում և ընդհանրապես Կուր-Արաքսի գետամիջում դրանք լայն տարածում չեն ունեցել:

Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերում XII դարի վերջերին նշանակալից են դառնում վրացական դրամները: Բազրատունյաց տոհմը՝ Վրաստանում ստեղծել էր միասնական թագավորություն, որը ամրապնդվել էր դեռևս Դավիթ Շինարարի (1089—1125) թագավորության տարիներին, ոչ միայն արտաքին թշնամիների, այլև երկրի ներսում կենտրոնախույս ազնաուրների ղեմավարած հաղթանակների շնորհիվ: Արդեն Թամար թագուհու (1184—1213) ժա-

մանակ Վրաստանը հանդես էր գալիս որպես Սելջուկյաններից անկախ երկիր։ Վրաց թագավորներն ունեին իրենց սեփական դրամները։ Դրանք թողարկվում էին բացառապես պղնձից և ունեին երկլեզվյան՝ վրացերեն և արաբերեն կամ երբեմն վրացերեն ու պարսկերեն արձանագրություններ։ Հայաստանում, հատկապես նրա հյուսիս-արևելյան կողմերում, XII դարի վերջերից շրջանառության մեջ են մտնում վրաց Գեորգի III (1156—1184) թագավորի դրամները։ Վերջիններիս մի երեսին պատկերված էր ինքը՝ վրաց արքան, ծալապատիկ նստած, գլխին թագ, ձեռքին արծիվ և շուրջը վրացերեն գրված նրա անունը և դրամի թողարկման տարեթիվը։ Դրամի մյուս երեսին արաբերեն արձանագրություն էր. «Թագավոր թագավորաց Գեորգի որդի Դիմիտրի, սուրը Մեսսիայի»։ Հետագայում՝ XIII դարի սկզբից, առավել լայն տարածում են գտնում Թամար թագուհու և նրա երկրորդ ամուսնու՝ Դավիթ Սոսլանի դրամները։

Շրջանառության մեջ դրանք անմիջապես ճանաչելի էին իրենց մի կողմի վրա ունեցած Բագրատունյաց տոհմանշանի դրոշմով։ Նրանց վրա արաբերեն արձանագրված էր. «Թագուհիների թագուհի, երկրի և կրոնի վեհություն՝ Թամար, Իուստր Գեորգիի, Մեսսիայի երկրպագուհի»։ Վրացերեն գրերով հիշատակված էին Թամարի և Դավիթի անունները, ինչպես նաև դրամի թողարկման տարեթիվը։ Արծաթի բացակայության պայմաններում վրաց Բագրատունիները իլդեգիդյանների նման թողարկում էին կանոնավոր և անկանոն կերտվածքի պղնձյա դրամներ։ Առաջինները վարկային նշանակություն ունեին արծաթի փոխարեն և ընդունվում էին հատ հաշվով։ Մինչդեռ անկանոն կերտվածքի (ոչ կլոր) և խայտաբղետ քաշի պղնձյա դրամները առևտրում ընդունվում էին քաշով։ Անի քաղաքի և Գառնի ամրոցի հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված դրամագիտական նյութերը վկայում են, որ Թամար թագուհու օրոք Բագրատունյաց տոհմային նշանով կանոնավոր կերտվածքի վրացական պղնձյա դրամները լայն տարածում են ունեցել Հայաստանում։ Վրաց կաթողիկոս Եպիփանեսը հաղորդում է, որ 1218 թ. Անի քաղաքում եկեղեցական հարկերը գանձվում էին «Թբիլիսյան» դրամներով³։ Վերջիններս, ամենայն հավանականությամբ, Հայաստանում շատ տարածված Թամար թագուհու պղնձյա կանոնավոր կերտվածքի դրամներն էին։

XIII դարի երկրորդ բառորդի վերջում Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերում շատ աննշան թափանցել էին Թամարին հաջորդող Գեորգի I-ին (1213—1222) և Խորեզմի շահ Ջալալ ադ-դինի պղնձյա դրամները։ Ջալալ ադ-դինի դրամները թողարկվել էին Թիֆլիսում հիջրայի 623 (=մ. թ. 1226) թ. և շնայած պղնձից էին, բայց իրենց վրա, արաբատառ արձանագրությամբ, ունեին արծաթ դրամի անունը՝ դիրհեմ درهم 111 այսինքն՝ հանդես էին գալիս արծաթ դրամի փոխարեն։ Մոնղոլական արշավանքներից հալածված սուլթան Ջալալ-ադ-դին Մանգուբերդին զորքով մտել էր Վրաստան և տեղի վրացական դրամների վրա դրոշմել էր իր անունը։ Ջալալ-ադ-դինի արաբատառ այդ դրամների վրա հաճախ երևում էին նախկինում եղած վրաց դրոշմի հետքերը։

Հայաստանում տարածված վրացական դրամների վերջին խումբը Ռուսուդան թագուհու (1222—1245) պղնձյա դրամներն էին։ Դրանց վրա մի կողմից վրացերեն գրված էր Ռուսուդանի անունը և քրոնիկոնի 447 (=մ. թ. 1227) ։

³ Д. Г. Капанадзе, Грузинская нумизматика, М., 1955, էջ 68։

տարեթիվը, իսկ մյուս կողմից արաբերեն գրողմած էր. «Թագավորների ու թագուհիների թագուհի, երկրի, պետության և հավատի վեհություն, Թամարի զուստր Թուսուղան, Մեսսիայի երկրպագուհի, թող աստված բարձր պահե նրա հաղթանակները»։ Շրջանառության մեջ գրանք հանդես էին գալիս իրենց իրական դերով, որպես պղնձյա գրամներ։ Այդ ժամանակ արդեն վերացել էր «արծաթի ձգնաժամը», և պետությունները նորից սկսել էին թողարկել իսկական արծաթ գրամներ։ Դարավոր ընդմիջումից հետո Արևելքի միջազգային շրջանառության մեջ վերականգնվել էր արծաթ գրամի՝ որպես գրամային հիմնական միավորի գործառնական նշանակությունը։

Արծաթ գիրհեմի կշռային չափը շէր փոխվել։ Այն թողարկվում էր նույն քաշով՝ 2,97 գրամ, ինչպես որ անցյալում սահմանված և հայտնի էր դեռևս մինչ արծաթի ձգնաժամը։

XIII դարի 30-ական թթ. գրամային շրջանառությունը Հայաստանում թևակոխում էր իր զարգացման նոր փուլը. որ բնորոշվում էր մոնղոլական արծաթ գրամների լայն տարածմամբ։ Հայաստանում գտնված վաղագույն մոնղոլական արծաթ գրամները վերաբերում են 1232—1233 թթ.։ Դրանք չինգիզյան գիրհեմներ էին, թողարկված Չինգիզի որդի Ուգեդեյ խանի գերագույն իշխանության տարիներին, սակայն առանց նրա անվան հիշատակության։ Այդ անանուն արծաթե գրամների վրա արաբերեն գրողմած էին մի կողմից մոնղոլական գերագույն տիրակալի «արդարադատ» անվանումը, իսկ մյուս կողմից՝ մուսուլմանական հավատի խոսքերը։ Արաբատառ գրություններից բացի այդ գրամների վրա նշված էր մոնղոլական զինանշանի՝ աղեղի պատկերը։ Մոնղոլների վարչական բաժանմամբ Հայաստանը և հարևան երկրամասերը (Վրաստան, Ադրբեջան, Դիարբեքիլի մարզը) մտել էին մոնղոլական հինգերորդ ուլուսի մեջ։ Մինչև 1260 թ. այդ ուլուսը կառավարվում էր մոնղոլական փոխարքայի կողմից, որը կոչվում էր ուլուս-բեկ։ Վերջինիս վարչական կենտրոնը գրտներվում էր Թավրիզում, իսկ փողերանոցները գործում էին ոչ միայն Թավրիզում, այլև Բայրականում, Գյանջալում, Թիֆլիսում և այլուր։ Թողարկվում էին գիրհեմներ և նրանց կես մասը կազմող միավորներ։ Դիրհեմներից պահպանված օրինակները կշռում են 2,74—2,83 գրամ արծաթ։

XIII դարի 40-ական թթ. շրջանառության մեջ են մտնում նոր պատկերատիպի չինգիզյան արծաթ գրամներ, թողարկված Ուգեդեի մահից հետո նրա աչրու՝ Թուրակինա խաթունի (1241—1245) իշխանության տարիներին։ Դրանց մի կողմի վրա պատկերված է ձիավոր, որը իր աղեղից նետ է արձակում հեռվում երևացող թռչունի վրա, իսկ վերևից արաբատառ թուրքերենով արձանագրված է. مَمْلُوكُ الْوَسْ مَمْلُوكُ الْوَسْ «Մեծ մոնղոլական Ուլուս բեկ»։ Մյուս կողմից չորս տողով արաբերեն գրողմված են մուսուլմանական հավատի խոսքերը, ինչպես նաև գրամի թողարկման տարեթիվն ու քաղաքի անունը։ Հայաստանում շրջանառության մեջ էին մտել արծաթ գրամներ, որոնց վրա մուսուլմանական հավատի խոսքերը ներկայացվում էին առանց Մուհամմեդի անվան հիշատակի և չկա նրան հավասարը»։ Այս խմբագրությամբ հավատի խոսքերը ընդունելի էին դարձել։

Մոնղոլական տիրապետության սկզբնական շրջանում արծաթ գրամներն առևտրում բարձր էին գնահատվում։ Փոխանակությունը ոսկու և արծաթի միջև

նշվում էր 1 : 6,64 հարաբերությամբ: Հանդես էին եկել հաշվային նոր միավորներ՝ «բալիշ» և «թուման» անուններով: Բալիշը թուրանական բառ էր, որ նշանակում էր դրամագլուխ: Մեկ բալիշը կշռային առումով կազմում էր 500 մսխալ: Հաշվառքի մեջ գործածում էին ոսկի կամ արծաթ «բալիշ» հասկացողությունները: Ուգեդեյ խանի (1229—1241) իշխանության տարիներին ամենամեծ հաշվային միավորը թուման բալիշն էր: Մեկ «թումանը» հավասարազոր էր 10000 դինարի, այսինքն տասը հազար ոսկի դրամի:

Դրամային միավորների արաբերեն հին անունները՝ դինար, դիրհեմ, ֆելու (ոսկի, արծաթ, պղնձից դրամների համար) շարունակվում էին պահպանվել նույն հասկացողություններով: Սակայն պղնձյա դրամի համար առաջացել էր նաև «դանգ» անունը: Երբեմն թողարկվում էին ծանր քաշի արծաթ դրամներ, որոնք կոչվում էին արծաթ դինար: Հարկ է նկատել, որ մոնղոլական տիրապետության վաղ շրջանում միջազգային առևտուրը Հայաստան էր բերում նաև Փոքր Ասիայի սելջուկյան սուլթանների արծաթ դրամները, թողարկված Կայսարիայում, Կոնիայում և Սվասում:

XIII դարի երկրորդ քառորդի գանձերում Ռումի սելջուկյան արծաթ դրամները ներկայացված են նշմարելի առատությամբ: Հետագայում XIII դարի 50—70-ական թթ. Հայաստանում լայն տարածում են գտնում հուլաղույան դրամները: Մանգու խանի եղբայր Հուլաղուն իր զորքերով նվաճել էր Հայաստանը, Արևելյան Վրաստանը, Շիրվանը, Ադրբեջանը, Արաբական և Պարսկական Իրաքները, Խուզիստանը, Փոքր Ասիան և նրան հարևան երկրամասերը: Հիշյալ բոլոր երկրներում մոնղոլական իշխանությունները թողարկում էին իրենց դրամները: Կային արծաթ դրամներ Մանգու խանի և նրա եղբոր՝ Հուլաղուի անուններով: Թողարկվում էին դրամներ հաճախ առանց անունների, որոնց վրա մի կողմից արաբերեն գրված էր. «Արդարադատ խան», իսկ մյուս կողմից՝ մուսուլմանական հավատի խոսքերը: Երբեմն այդ անանուն դրամների վրա նշվում էին նաև նրանց թողարկման ամսանունները: Աբաղա խանի (1265—1281) իշխանության տարիներին հայկական քաղաքներում թողարկվում էին պղնձյա դրամներ երեք տարբեր լեզուների արձանագրություններով՝ մի կողմից հայերեն և արաբերեն, իսկ մյուս կողմից՝ ուլգուրերեն: Այդ դրամների վրա պատկերված էր հավասարաթև խաչ, որի անկյուններում կային հայերեն կրճատ գրեր՝ ՏՐ//ԱՄ//ՅՍ//ՔՍ— «Տեր Աստուած Յիսուս Քրիստոս» և դրանց զուգահեռաբար արաբերեն արձանագրված էին քրիստոնեական հավատի խոսքերը:

(ՅԱՆՈՒՆ ՀՕՐ ԵՒ ՈՐԴԻՈՅ ԵՒ ՀՈԿԻՈՅՆ ՍՐԲՈՅ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՄԻԱԾԻՆ):

Թուրանական լեզվի ուլգուրերեն արձանագրությունը ընթերցվում էր ուղղահայաց՝ վերևից ներքև և ձախից դեպի աջ. հազանով/ներեբեր/Աբաղաուն: Դեկտակցուլյուկ/սեն— «թողարկված է գերագույն խանի անունից և հանդիսանում է Աբաղա խանի դրամը»: Բացի այդ, ուլգուրերեն գրությանը կից դրվում էր նաև քրիստոնեական խաչը: Քրիստոնեական աղոթքի խոսքերով մոնղոլական արծաթե դրամների շրջանառությունը Հայաստանում հարատևեց մինչև XIV դարի սկիզբը: Դրանք 90 տոկոս մաքուր արծաթի պարունակությամբ դիրհեմներ էին, որոնց վրա մի կողմից չորս տողով արաբական գրերով արձանագրված էին. بِسْمِ الْاَبِ وَالْاَمِينِ وَ رُوحِ الْقُدُسِ الْاِلهِ وَاحِدٌ (Յանուն հօր և

որդույն և հողույն սրբոյ Աստուծոյ միածին) բառերը: Այդ արձանագործութիւնն ավարտւում էր քրիստոնեական խաչ նշանով, որ նշված էր փոքրիկ, բայց պարզ ձևով: Մյուս կողմից, այդ դրամների վրա չորս տողով ույղուրերեն արձանագործված էր, որ թողարկված են մոնղոլական ծագման Հուլաղույան խանի հրամանով: Արղուն խանի (1284—1291) օրոք ույղուրական գրությանը կից հաճախ գրվում էր նրա անունը՝ արաբերեն գրությամբ, ինչպես նաև գրոշմվում էին կենդանակերպ պատկերներ՝ թռչուն, հովազ, վիշապ, նապաստակ, շուն, ձի և

Հուլաղույան արծաթ դրամներ, XIII դար:

այլ սիմվոլներ՝ կապված թուրանական 12-ամյա տոմարի հետ: Դիրհնմից բացի թողարկում էին նաև նրա 1/4 մասը ներկայացնող արծաթ դրամային միավորներ: XIII դարի վերջերին հուլաղույանների վարչական և զինվորական մեծաքանակ ծախսերը բացառել էին նրանց գլխավորելու անտեսությունը:

Գալխատու խանի հրամանով, հիշրալի 693 (1293—1294) թ. պաշտոնապես արգելվեց ոսկուց և արծաթից դրամներ թողարկելը: Խանի հրամանով սկսեցին թողարկվել թղթե դրամներ, որոնք կոչվում էին «չառ»: Թղթե դրամներին տալով ստիպողական շրջաբերություն, Հուլաղույանները նպատակ ունեին արգելել ոսկու և արծաթի հոսքը իրենց տիրապետության սահմաններից դուրս: Սակայն այդ արգելքը խափանեց առևտրի զարգացումը, և փոխանակություն սկսեց կատարվել բնատուր ձևով: Թղթե դրամները երկար կյանք չունեցան: Արղեն Ղադան Մահմուդ (1295—1304) խանի ժամանակ հատուկ ուփոքրում մշակվեց դրամակշռային միասնական սիստեմ և պաշտոնապես ար-

գնվեց այդ սիստեմից տարբեր որևէ այլ կարգի դրամների թողարկումը՝ Սահմանվեց դրամների նոր տիպ։ Նրանց վրա նշվում էին պաղս-պա այբու-բենի երեք փակագիր տառերը, որոնք հանդիսանում էին Ղազան Մահմուդի անվան կրճատ ձևը։ Աբաբերենով նշվում էին մուսուլմանական հավատի խոս-քերը՝ նվիրված Ալլահին և Մուհամմեդին, ինչպես նաև իրեն՝ իլխանին։ Մոն-ղոլական գրություններն առավել լատինիկ էին դարձել և ազդարարում էին, որ դրամը թողարկվել է Աստուծու կառքով Ղազան Մահմուդի կողմից։ Հիմնական

Մոնղոլական (Հուլաղույան) և սելջուկյան (Փոքր Ասիայի) արծաթ դրամներ, XIII—XIV դարեր։

դրամային միավորը հանդիսանում էր արծաթ դիրհամը 2,145 դրամ միջին քաշով։ Թողարկվող արծաթյա դրամների մեջ արծաթի պարունակությունը բարձրացվել էր։

Եթե հին թողարկման հատաձույլ կլորակների մեջ արծաթը կազմում էր տասը բաժնից յոթը, ապա Ղազան Մահմուդի ռեֆորմով նրանց մեջ 10-ից 9-ը արծաթ էր։ Հին թողարկման արծաթ դրամները հանձնում էին պետությանը և փոխարենը ստանում համարյա նույն քաշով նոր թողարկման արծաթի դրամներ։ Բարձրացվել էր նաև ոսկե դրամների օրակը։ Հարաբերությունը ոսկու և արծաթի միջև դարձել էր 1 : 12 չափով։ Միառժամանակ կասեցվեց ոս-

4 Մինչ Ղազան Մահմուդի ռեֆորմը Հուլաղույանների տիրապետության մեջ բնդունվում էին տարբեր կշռային սիստեմներով թողարկված դինարներ, որոնք հայտնի էին «խալիֆաթի», «մադրիթի», «միսրիթի», «խորմուզի» և այլ անուններով։

կու և արծաթի հոսքը գեպի Հնդկաստան, ուր նրանց փոխհարարերությունը ընթանում էր 1 : 10 շափով:

Հատուկ հրամանով կարգավորվել էր նաև կշռային սխտեմը: Ոսկին և արծաթը կշռվում էին թավրիղյան կշռային չափերով, որոնք ճանաչվել էին պետության կողմից իբրև օրինական չափեր: Բոլոր մնացած կշռային սխտեմները բաղդատվում էին թավրիղյանի հետ: Դրամային միավորների հին անունները (սասնավորապես արծաթի և պղնձի) չէին փոխվել: Սակայն ոսկե դրամի համար հանդես է եկել նոր անվանում՝ «ղաղանի»: Վեց արծաթ դրամը հավասարազոր է մեկ արծաթ դինարի, որը կշռում էր մոտ երեք մսխալ: Ամենախոշոր արծաթե դրամային միավորը հանդիսանում էր երեք դինարը, որը կոչվում էր «միրի»: Թումանը մնում էր իբրև ամենախոշոր հաշվային միավորը և հավասար էր տասը հազար արծաթ դինարի: Բազմաթիվ փողերանոցներ մասսայաբար թողարկում էին Ղաղան Մահմուդի ռեֆորմով սահմանված նոր դրամներ, որոնց առևտուրը Հայաստան էր բերում Հուլաղույանների տիրակալության տարբեր քաղաքներից: Շրջանառության մեջ էին արծաթ դրամներ, թողարկված Անիում, Գառնիում, Պարտավում, Նախնավանում, Խլաթում, Արճեշում, Սալմաստում, էրզրումում, Երզնկայում, Սվասում, Թոխաթում, Սինջարում, Սամսունում, Գյումուշ-Բաղարում, Անկարայում, ինչպես նաև Ղազվին, Ամասիա, Սուլթանիա, Քաշան, Իսպահան, Աստրաբադ, Վասիտ, Մոսուլ, Բաղդատ, Թավրիզ, Մարաղա, Մարդին, Իրբիլ, Շիրազ, Բասրա և այլ քաղաքներում: Այդ եւն վկայում Հայաստանում գտնված գանձերը: Ուշագրավ է, որ Ղաղան Մահմուդի (1295—1304) իշխանության տարիներին Անի քաղաքում թողարկում էին պղնձյա դրամներ Քրիստոսի պատկերով, ըստ որում, այդ պատկերը շատ աղճատված էր: Ուլգուրական և արաբերեն գրերով նշված էր, որ դրամը գրվագվել է կարողությամբն Աստուծո, Ղաղան Մահմուդի հրամանով: Առավել շատ թողարկում էին արծաթե կրկնակի դիրհմներ: Սակայն Ղաղան Մահմուդի ֆինանսական բարենորոգումները երկար կյանք չունեցան: Արդեն XIV դարի սկզբից արծաթ դրամի կշիռը և նրանում մաքուր արծաթի պարունակությունը նորից սկսեց նվազել: Փոխվեց նաև դրամների վրա գրոշմրված արձանագրությունների իմաստը: Ընդունելով շիական դավանանքը, Ղաղան Մահմուդի հաջորդը՝ Հուլաղույան Օլջեյդու սուլթանը (1304—1316), դրամների վրա գրոշմել տվեց Ալլիի և շիական 11 իմամների անունները: Թողարկվում էին կրկնակի դիրհմներ և դինարներ: Երբեմն, արտակարգ տոնական իրադարձությունների առթիվ, որպես պարգև, թողարկում էին տասը մսխալ (42,6 գրամ) քաշով մաքուր ոսկուց խոշոր շքադրամներ, սակայն դրանք ընդհանուր վիճակի համար բնորոշ չէին: Դրամային տնտեսության սնանկացումը գնալով բացահայտ էր դառնում: Արծաթ դրամի միջին քաշը նվազելով, արդեն 1336 թ. դարձել էր 1,43 գրամ:

Ոսկե դրամներ թողարկվում էին շատ քիչ: Մեկ ոսկյա դրամը (դինար) կշռում էր մեկ մսխալ (4,26 գրամ): Քաղաքային կյանքի ներքին մասն առուծախի համար թողարկվում էին տեղական կերտվածքի պղնձյա դրամներ: Անի քաղաքում XIV դարի սկզբին գրվագում էին արևի և առյուծի պատկերով խաչանիշ պղնձյա դրամներ: Դրանց վրա գրությունները արտաքնապես նման էին արաբերենին: Բայց դա միայն արտաքնապես էր: Իրականում այդ գրություններն արաբերենի անընթեռնելի ընդօրինակություններ էին, կատարված արաբերեն չիմացող տեղացի վարպետների կողմից: Հարկ է նկատի ունենալ, որ

միջազգային առևտրում արաբատառ արձանագրություններով դրամները տիրապետող նշանակություն ունեին: Աբլամութքում և Արևելքում քրիստոնեական շատ պետություններ ընդօրինակում էին մուսուլմանական դրամի պատկերատիպը և Ալլահի ու Մուհամմեդի անուններով թողարկում էին ոսկյա և արծաթյա արաբատառ դրամներ: Այդ իրողությունը հաճախ նրանց դեմ հարուցում էր Հռոմի պապի դաշույթը: Հետագայում արաբական դրերով արձանագրում էին քրիստոնեական հավատի խոսքերը:

Անի, քաղաքային պղնձյա դրամներ, 1342—1343 թթ.:

Անի քաղաքում Սուլեյման խանի (1339—1344) իշխանության տարիներին թողարկվում էին պղնձյա դրամներ, որոնց վրա Քրիստոսի պատկերի փոխարեն կար մարդկային մի կերպարանք, ծալապատիկ նստած, ձեռքերը դեպի վեր պարզած, շուրջը շորս կողմից հայերեն գրերին նմանվող տառեր: Այդ տառերը մինչև օրս էլ մնացել են անընթեռնելի: Ի՞նչ նշաններ են դրանք: Հայկական դրեր, թե՞ նրանց նմանվող զարդաձև նախշեր, դեռևս պարզված չէ: Բայց որ դրանք թողարկվել են Անի քաղաքում 1341—1343 թթ. Սուլեյման խանի անունով, որոշակի երևում է նրանց վրա եղած արձանագրություններից:

Չնչին քաշի այդ փոքրիկ (1,85 գրամ) պղնձյա դրամները, որոնք հայտնաբերվել են Անիում, հնագիտական պեղումների շնորհիվ, Հայաստանում լայն տարածում չեն ունեցել: Դրանք թողարկվել են քաղաքային շուկայի համար: Հայաստանի և նրա հետ առնչված երկրների համար կարևոր էին մասսայաբար թողարկվող արծաթ դրամները: Ծակայն XIV դ. երկրորդ քառորդում, արծաթի սղությունը նկատելի էր դարձել, և փողերանոցները արծաթ դրամների հետ թողարկում էին նաև տարբեր արժեքի դրամներ անագի և պղնձի խառնուրդով: Արծաթի դինը նորից բարձրացել էր: Հարաբերությունը ոսկու և արծաթի միջև նշվում էր 1 : 8,38 չափով: Արծաթ դրամների արժեքազրկման մասին վկայում են այդ ժամանակներից մեզ հասած դիրհմները: Այսպես, օրինակ, XIV դարի 30—40-ական թթ. շուրջ տասը տարվա ընթացքում արծաթ

զբաժնի քաշը նվազելով հասել էր 0,52 գրամի: Բացի այդ, արծաթ զբաժնը կիսով չափ ալյուս արծաթ չէր, այլ ուներ իր մեջ 48,80—49,35 տոկոս պղնձի խառնուրդ: Այդպիսի արծաթ զբաժներ թողարկում էին Տուղա Թեյմուրի, Ջահան-Թեյմուրի, Սուլեյման և Ահալ-Իբրվան խաների իշխանության տարիներին՝ 1336—1350 թթ.:

XIV դարի հրկրոգի կեսին, քաղաքային իրադրության փոփոխման հետ կապված, շրջանառության մեջ են մտնում աբղեն նոր զբաժներ:

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔՈՒՄ ԿՏՐՎԱՆ ԸՌԻԱՂՈՒՅԱՆ ԴՐԱՄԱՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՂԱԶԱՆ ՄԱՀՄՈՒԴ ԽԱՆԻ ԱՆՈՒՆՈՎ

Արծաթ, հրկրամ,	հիջրալի	700 (=մեր 1300—1301) տարեթվով:
» » »	»	701 (=մեր 1301—1302) »

ՕԼՋԵՅՏՈՒ ԽԱՆԻ ԱՆՈՒՆՈՎ

Արծաթ, հրկրամ,	հիջրալի	707 (=մեր 1307—1308) տարեթվով:
ԱԲՈՒ-ՍԱԻԴ ԽԱՆԻ ԱՆՈՒՆՈՎ		

Ոսկի, հրկրահար,	հիջրալի	717 (=մեր 1317—1318) տարեթվով:
Արծաթ, հրկրամ,	»	719 (=մեր 1319—1320) »
» » »	»	720 (=մեր 1320—1321) »
» » »	»	723 (=մեր 1323—1324) »
» » »	»	725 (?) մեր 1324—1325) »
» » »	»	728 (=մեր 1327—1328) »
» » »	»	729 (=մեր 1328—1329) »

ՄՈՒՀԱՄԱՆԻ ԽԱՆԻ ԱՆՈՒՆՈՎ

Արծաթ, հրկրամ,	հիջրալի	727 (=մեր 1336—1337) տարեթվով:
» » »	»	738 (=մեր 1337—1338) »

ՍԱՏԻ ԲԵԿ ԽԱՆԻ ԱՆՈՒՆՈՎ

Արծաթ, հրկրամ,	հիջրալի	739 (=մեր 1338—1339) տարեթվով:
ՍՈՒԼԵՅՄԱՆ ԽԱՆԻ ԱՆՈՒՆՈՎ		

Արծաթ, հրամ,	հիջրալի	740 (=մեր 1339—1340) տարեթվով:
» » »	»	741 (=մեր 1340—1341) »
» » »	»	742 (=մեր 1341—1342) »
Պղինձ, »	»	742 (=մեր 1341—1342) »
» » »	»	743 (=մեր 1342—1343) »
Արծաթ, »	»	743 (=մեր 1342—1343) »
» » »	»	744 (=մեր 1343—1344) »

ԱՆՈՒՇԻՉՎԱՆ ԽԱՆԻ ԱՆՈՒՆՈՎ

Արժարժ,	դրամ,	Բիշրայի	745 (= ժԼր 1344—1345) տարեթվով
»	»	»	746 (= ժԼր 1345—1346) »
»	»	»	747 (= ժԼր 1346—1347) »
»	»	»	748 (= ժԼր 1347—1348) »
»	»	»	750 (= ժԼր 1349—1350) »
»	»	»	751 (= ժԼր 1350—1351) »
»	»	»	752 (= ժԼր 1351—1352) »
»	»	»	756 (= ժԼր 1355—1356) »

ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ В АРМЕНИИ В IX—XIV ВЕКАХ

Х. А. МУШЕГЯН

(Р е з ю м е)

Исследование нумизматического материала Армении IX—XIV вв. дает ценный материал об истории денежного обращения страны, о денежно-весовых системах и главных направлениях торговых связей.

В армянских городах в IX—X вв. обращались куфические дирхемы, выпущенные в различных краях Восточного халифата. Наиболее массовое распространение имели аббасидские монеты, чеканенные как в городах Армении, так и Сирии, Ирака, Ирана. До конца X в. денежное обращение Армении развивалось в сфере внутренней и внешней торговли Арабского халифата. Куфические дирхемы, чеканенные в городах Армении, благодаря международной торговле проникали в экономические центры северо-восточной Европы. В период распада халифата, в связи с формированием на его территории новых феодальных государств, наблюдается прилив куфических дирхемов и других династий.

С конца X в. и особенно в XI в. изменяется состав денежного обращения страны. Отмечается резкое ухудшение качества серебряных монет, о чем свидетельствуют низкопробные дирхемы Шеддадинов. Активную роль начинают играть медные и золотые византийские монеты. Золотые монеты Византии принимались как на внутреннем, так и на внешнем рынке, а медные имели сугубо местное значение. Низкопробность шеддадидских дирхемов уже указывает на первые признаки кризиса серебра, о котором не упоминают письменные источники. В конце XI в. серебро почти совершенно исчезает из денежного обращения. Вместо серебряных монет в XII в. выпускались медные, но с тем же названием «дирхем». Обозначение слова «дирхем» на медных монетах давало последним кредитное значение.

В эпоху так называемого «медного дирхема» в северных областях Армении обращались медные монеты атабеков Азербайджана и Багратидов Грузии, а в юго-западных краях — медные монеты Ортукидов, Зенгидов, сельджуков Ирака, Эюбидов, Данишмендидов, Салдукидов, Бектимуридов и др.

В торговые центры северной Армении с конца первой четверти XIII в. проникают медные грузинские монеты, чеканенные от имени царицы Русудан. К этому времени вновь появляются чисто серебряные монеты—реальные дирхемы, которыми уже в 30-х годах XIII в. отмечается конец «серебряного кризиса». Возобновление выпуска серебряных монет способствовало развитию товарно-денежных отношений Армении с внешним миром. В самом начале в обращение поступали серебряные монеты сельджуков Рума и Чингизидов, а со второй половины XIII в. получают массовое распространение серебряные монеты Хулагуидов, монетные дворы которых функционировали во многих городах Востока, в том числе в наиболее важных торговых центрах Армении.

В статье рассматриваются типологические особенности монгольских монет с армянскими надписями, а также состояние денежного хозяйства Армении при последних Хулагуидах. В конце ее прилагается хронологический список хулагуидских монет, чеканенных в армянском городе Ани

ԱԲԲԱՍՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ԹՈՂԱՐԿՈՒՄԸ ԽԱԼԻՖԱԹԻ
«ԱՐՄԵՆԻԱ» ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ VIII—X ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

VIII դարի կեսին Արևելքում վերացավ Օմայանների տիրապետությունը։ Պայքարը գերագույն իշխանության համար, որ ծայր էր առել արաբական աշխարհում Աբբասյանների ու Օմայանների միջև, ավարտվեց Աբբասյանների հաղթանակով։ Օմայաններն ընդմիշտ հեռացան Արևելքի պատմության ասպարեզից և հաստատվեցին Իսլամյան խալիֆայում։ Այդ ժամանակներից մինչև X դարի կեսը դրամագործության զարգացումը Հայաստանում, ինչպես Մերձավոր ու Միջին Արևելքի մյուս երկրներում, մեծապես կապված է եղել Աբբասյանների կամ այսպես կոչված՝ «Արևելյան խալիֆայի» դրամային տնտեսության հետ։ Հայաստանի այս շրջանի պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեն տեղական կերտվածքի արբասյան դրամների վկայությունները։ Երավոր հիշատակարանները, դժբախտաբար, տեղեկություններ չեն տալիս, թե Հայաստանում Աբբասյանների օրոք ինչպիսի դրամներ են թողարկվել, ժամանակագրական ու քաղաքական իմաստի ինչպիսի արձանագրություններով են դրանք օժտված եղել։

Սակայն հնագիտության զարգացման շնորհիվ մեզ են հասել բազմաթիվ հին դրամներ ու դրամային դանձեր, որոնք արժեքավոր նյութ են ընձեռում երկրի դրամային շրջանառության, քաղաքական պատմության, միջազգային կապերի և շատ այլ հարցերի քննության համար։ Հայտնաբերված արևելյան դրամների զանգվածում ստվար խումբ են կազմում բուն Հայաստանում և Աղվանքում VIII—X դարերում թողարկված արբասյան դրամները։

Երանց հաղորդած վկայություններին անդրադարձել են արևելագետներից շատերը։

Այդ դրամները հրապարակվել են Քրիստիան Մարտին Ֆռենի¹, Գ. Յ. Տորենբերգի², Ֆ. Սորեի³, Վ. Տիշենհաուզենի⁴, Ստենլի Լեն Պուլի⁵, Վ. Դորնի⁶,

¹ Ch. M. Fraehnii. Recensio Numorum Muhammedanorum, Petropoli, 1826, էջ 210; տե՛ս նաև Quinque centuriae Numorum anecdotorum Chalifarum cum Umeijadarum tum Abbasidarum, Petropoli, 1837, էջ 283—284.

² C. J. Torenberg. Numi Cufici Regii Numophylacii Holmiensis, Quos omnes in terra Sueciae Repertos, Upsaliae, 1844, էջ 6, 7, 79, 89—92, 94, 96, 100—103, 105, 247; C. J. Torenberg. Symbole ad rem Numariam Muhammedanorum, IV. Upsaliae, 1862, էջ 51.

³ F. Soret, Elements de la Numismatique Musulmane, Geneve, 1868, Extrait de la Revue de la Numismatique, Belge, 1864—65, էջ 95.

⁴ В. Тизенгаузен, Монеты Восточного халифата, СПб., 1873, էջ 323, 326, 338—340.

⁵ St. Lane Poole, Catalogue of oriental coins in the British Museum, I. London, 1875.

⁶ B. Dorn, Inventaire des monnaies (musulmanes) des Khalifes orientaux, St. Petersbourg, 1877.

Հ. Լավուայի⁷, Ա. Վալլի⁸, Իսմայիլ Ղալիբ Եղհեմի⁹, Հ. Նյուտցելի¹⁰, Ա. Մարկովի¹¹ և ուրիշների աշխատություններում:

Սակայն անցյալում Հայաստանի արքայազան զրամները ուսումնասիրվել են Արաբական խալիֆայի զրամագիտական ողջ նյութի ընդհանրության մեջ: Հայաստանին վերաբերող նրանց վկայությունները հատուկ քննության չեն ենթարկվել: Առաջին մեծ զործն այդ առումով կատարեց Ռոման Ֆասմերը:

Նկատի ունենալով մինչև XX դարի 30-ական թթ. թանգարաններում հավաքված արքայազան զրամների Արմինիայում թողարկված օրինակները, Ռ. Ֆասմերը մանրագնին քննեց զրանց վրա դրոշմված արձանագրությունները և զբաղվոր աղբյուրների բաղդատությամբ ստեղծեց Հայաստանում 750—887 թթ. իշխած արաբական էմիրների ժամանակագրությունը¹²:

Ռ. Ֆասմերի այդ զործը մինչև օրս էլ իր տեսակի մեջ մնում է կատարյալը և մեծապես կարևոր է Հայաստանի քաղաքական պատմության տվյալ շրջանի համար: Հետագայում հանդես եկավ զրամագետ Ե. Ա. Պախոմովը, որին վիճակվել էր շուրջ 60 տարի հավաքել և ուսումնասիրել Անդրկովկասում հայտնաբերված հին զրամներն ու զրամային զանձերը: Օգտվելով Ռ. Ֆասմերի աշխատության արդյունքներից, Ե. Ա. Պախոմովը դասակարգեց արաբական տիրապետության օրոք Անդրկովկասում թողարկված բոլոր զրամները, զրանց մանրամասն նկարագրություններով հանդերձ¹³: Ե. Ա. Պախոմովը իր մի շարք աշխատություններում հայտնեց այն միտքը, որ արաբների կողմից Արմինիայում զրամների թողարկման ղլխավոր կենտրոնը եղել է Աղվանքի մայրաքաղաք Պարտավը¹⁴: Սակայն Ե. Ա. Պախոմովի տեսակետը մասնագետների շրջանում լայն ընդունելություն չգտավ: Հիրավի, արաբական տիրակալության Արմինիա նահանգում Պարտավից բացի կային նաև առևտրի և արհեստագործության այլ նշանավոր քաղաքներ, որոնցում զարգացող ապրանքափոխանակությունը պահանջում էր զրամների մասսայական թողարկում: Այդպիսի վաճառաշահ կենտրոն էր նաև Դվին քաղաքը, ուր նույնպես, ամենայն հավանականությամբ, զրվագվում էին արքայազան զրամներ՝ ողջ նահանգի անունով¹⁵: Վերջին տարիներս մասնագետները հատուկ անդրադարձան այդ

⁷ H. Lavoix, Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale, I, Paris, 1877.

⁸ A. Weyl, Verzeichnis der reichhaltigen Sammlung orientalischen Münzen des Fürsten G., Berlin, 1885.

⁹ I. Ghali b Edhem, Catalogue des monnaies des Khalifes (Musée Imperial Ottoman), Constantinople, 1891.

¹⁰ H. Nützel, Königliche Museen zu Berlin. Katalog der orientalischen Münzen, I, Berlin, 1898.

¹¹ А. Марков, Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа, СПб., 1896.

¹² R. Vasmer, Chronologie arabischen Statthalter von Armenien unter den Abbasiden, von as-Saffach bis zur Krönung Aschots I, 750—887, Wien, 1931.

¹³ Է. Ա. Պախոմով, Монеты Азербайджана, вып. I, Баку, 1959, էջ 35—79; вып. II, Баку, 1963, էջ 81—156.

¹⁴ Է. Ա. Պախոմով, Монетные клады Азербайджана и Закавказья, Баку, 1926, էջ 22—23 (Труды общества обследования и изучения Азербайджана, вып. 3).

¹⁵ Մ. Ա. Мушегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, էջ 21—23.

հարցին և մեկ անգամ ևս ընդգծվեց Ռ. Ֆասմերի ու նրա հետնորդների միանշանակ իրավացի պնդումը, որ աբբասյան դրամների թողարկումը Արևելյան Անդրկովկասում եղել է ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ Աղվանքում և Արևելյան Վրաստանում, որոնք մտնում էին Արմինիա անունը կրող նահանգի մեջ¹⁶:

Ե. Ա. Պախոմովի հավաքած և հրապարակած նյութերը թեև անհամեմատ ծավալուն էին, քան անցյալ ժամանակներինը, բայց այդուհանդերձ նրա տեսագաղափարը դուրս են մնացել Դվին քաղաքի պեղումներից ի հայտ եկած աբբասյան դրամներն ու դրամային դանձերը: Ավելին, նրա քննությունից դուրս են մնացել նաև Անի քաղաքի, ինչպես նաև Ամբերդ և Գառնի ամրոցների հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված աբբասյան արծաթյա ու պղնձյա դրամները:

Դրանք բոլորը պահվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի դրամագիտության բաժնում: Արդ, հաշվի առնելով նորությունները և վերանայելով անցյալի հրատարակությունները, հնարավոր է դատել VIII—X դարերում Հայաստանում թողարկված աբբասյան դրամների, ինչպես նաև դրանց արձանագրությունների ու ժամանակագրության մասին:

Եվ այսպես, VIII դարի երկրորդ կեսին Օմայաններն անվերադարձ հեռացել էին Արևելքից: Քաղաքական ասպարեզում գերիշխանությունն անցել էր Աբբասյանների ձեռքը: Այդ իրողությունն արտացոլված է վաղ աբբասյան դրամներով: Բազմաթիվ փողերանոցներում միաժամանակ զրկազվել են աբբասյան դրամներ: Մակայն դրանց թողարկումը Աբբասյանների կողմից սկսվեց իշխանության ղուլխն անցնելուց հետո ոչ անմիջապես, այլ մի փոքր ուշացումով (տարբեր նահանգներում տարբեր չափով):

Աբբասյան առաջին խալիֆ Աբու-Աբբաս ա-Սաֆֆախի (132—136=750—754) իշխանության տարիներին Արմինիայում դրամներ չեն թողարկվել: Համենայն դեպս, մինչև օրս այդպիսիները հայտնի չեն: Աբբասյան դրամների վանդվածային թողարկումը Հայաստանում սկսվել է խալիֆ Աբու-Ջաֆար Աբդ-Ալլահ ալ-Մանսուրի զահակալության (136—158=754—775) տարիներին: Սկսած, որ թեև սկզբնական շրջանում օմայան դրամների թողարկումը դադարեցված էր, բայց շրջանառության ոլորտից դրանք դուրս չէին հանվել: Ալ-Մանսուրի և նրա անմիջական հաջորդների ժամանակներում օմայան դրամների առկայությունը շրջաբերության մեջ ակնհայտ էր: Հին (օմայան) դրամները նոր (աբբասյան) դրամների հետ հավասարապես ընդունվում էին առևտրում: Եվ այդ երևույթը զարմանալի չէ: Աբբասյանները չէին վրոխել օմայան խալիֆ Աբդ-ալ-Մելիքի ունիթումով սահմանված արաբական դրամա-կշռային սխեման: Աբբասյանները ևս, Օմայանների նման, թողարկում էին ոսկյա, արծաթյա, պղնձյա դրամներ: Ոսկե դրամը շարունակվում էր անվանվել դինար և զրկազվում էր միջազգային շուկայում Օմայանների ժամանակներից ընդունված 4,25 գրամ քաշով: Արաբական ոսկե դրամը Աբբասյանների վաղ ժամանակներում զրկազվում էր միայն խալիֆաթի մայրաքաղաքում՝ Բաղդադում, որի անունը մինչև 199 (814/15) թ. դինարների վրա չէր արձանագրվում:

¹⁶ Г. Н. Джапаридзе, Из истории арабской нумизматики и метрологии IX—X вв., автореферат диссертации, Тбилиси, 1968, т. 7—9.

դրվում: Հետագայում Բաղդադում թողարկված դրամների վրա փողերանոցի անունը հիշատակվում էր *السلطان* «խաղաղության քաղաք» ձևով:

Հայաստանում և հարևան երկրներում VIII դարի երկրորդ կեսին ոսկե դրամներ չեն թողարկվել: Ընդհանրապես վաղաբբասյան ոսկե դրամների, հաղվադեպ են և ապրանքափոխանակության գործարքներում նկատելիորեն հանդես չեն եկել:

Հիմնական դրամային միավորը, ինչպես և անցյալում, եղել է դիրհամ կոչված արծաթ դրամը, որը մասսայաբար թողարկվում էր խալիֆաթի տարբեր երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում: Պահպանելով 696/97 թթ. դրամային ռեֆորմով հաստատված հատուկ կշռային չափը՝ 2,97 գրամ արծաթյուրաքանչյուր դիրհամի համար, Աբբասյանները բարձր էին պահում նաև արծաթյա դրամային միավորի արժանապատվությունը մետաղի զտության առումով: Ինչ վերաբերում է պղնձյա դրամներին, ապա դրանք, ինչպես միշտ, Աբբասյանների կողմից ևս թողարկվում էին ներքին շուկայի, մանր առուծախի համար: Պղնձյա դրամները կայուն կշռային չափերով հանդես չէին գալիս: Դրամագյուտներից ելնելով կարելի է ասել, որ աբբասյան պղնձյա դրամները թողարկվել են մեծ մասամբ 3—5 գրամ քաշով: Պղնձյա դրամն արաբական աշխարհում, ինչպես Օմայանների ժամանակ, կոչվում էր ֆելս (բյուզանդական *ϕελλος* (ֆոլիս) բառից, որ հայերի մոտ հայտնի էր «փող» ձևով): Ընդհանուր առմամբ, վաղաբբասյան ժամանակներում թողարկվող դրամների թե՛ կշռային չափերը, և թե՛ անվանումները չէին փոխվել: Չէին փոխվել նաև դրամների թողարկման տեխնիկական հնարավորությունները, դրամագործության աշխատանքային գործիքները: Դրվագումը կատարվում էր ձեռքի աշխատանքով: Ձուլման կաղապարների և կնիքների պատրաստման եղանակները նույնն էին մնացել: Դրամագործության արհեստանոցներում, ինչպես և անցյալում, աշխատանքը բաժանված է եղել տարբեր մասնագիտության (ձուլող, դրվագող ու ստուգող և այլ) վարպետների միջև: Վարպետներից մի քանիսը պատրաստում էին կնքման ենթակա դրամների հատածույլերը, մյուսները նախապես փորագրված կնիքների միջոցով կատարում էին դրվագումը, երրորդները՝ ստուգում կշիռը և մետաղի զտությունը: Այնուհետև կատարվում էին դրամային միավորների հաշվարկը, պահպանումը, հանձնումը և այլ աշխատանքներ, որոնք բնորոշ էին դրամագործությանը ղեռն անցյալից: Սակայն փոխվել էին իշխողները և այդ փոփոխությունն էր, որ արտացոլվում էր թողարկվող դրամների վրայի արձանագրություններում: Աբբասյանները, հավատարիմ մնալով ուղղափառ իսլամին, ղերծ էին պահում իրենց դրամները կենդանական կամ մարդկային պատկերներից: Դրամների վրա երկու կողմից դրոշմում էին քուֆի դրով արաբերեն արձանագրություններ: Նախապես նշենք, որ ոսկե ու արծաթե դրամները թողարկվում էին, ինչպես անցյալում, բացառապես խալիֆների հրամանով: Տեղական էմիրները իրավունք ունեին թողարկել միայն պղնձյա դրամներ:

Ժամանակագրական առումով Աբբասյանների կողմից Արմինիայում թողարկված վաղագույն արծաթ դրամը վերաբերում է հիջրայի 143 (==մ. թ. 760/761) թ.: Նրա վրա պահպանվել են քուֆի դրով հետևյալ արձանագրությունները.

Ա կողմ. կենտրոնում, շրջագծի մեջ,
երեք տողով.

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له

շուրջը՝

بسم الله ضرب هذا الدرهم بامر مينة
سنة ثلاث و أربعين مئة

և այդ ամենը վերցված է շուրս եզրա-
փակ շրջագծերի մեջ, որոնց միջև նշ-
ված են երեք զույգ և երեք կենտ փոք-
րիկ օղակներ:

Ի կողմ. կենտրոնում, շրջագծի մեջ,
երեք տողով.

محمد
رسول
الله

շուրջը՝

محمد رسول الله ارسله بالهدى ودين
الحق ليظوره على الدين كله و لو
كره المشركون

և այս ամենը վերցված է երկու շրջա-
գծերի մեջ, որոնց միջև նշված են հինգ
փոքրիկ օղակներ, միմյանցից հավա-
սար հեռավորության վրա:

Արծաթյա այս դրամը (կշիռը՝ 2,91 գրամ, տրամագիծը՝ 27 միլիմետր) ներկայումս պահվում է Պետական էրմիտաժում (Լենինգրադ)¹⁷: Նույն արծա-
նագրություններով արծաթյա դրամներից ուրիշ օրինակներ պահվում են նաև
այլ թանգարաններում¹⁸: Ինչպես տեսնում ենք, դրամի մի կողմի (Ա) կենտ-
րոնում ներկայացված է իսլամի կրոնական բանաձևի առաջին մասը երեք տո-
ղով, այն է՝ «Չկա աստվածություն բացի Ալլահից միակ չկա նրան հավա-
սարը»: Դրա շուրջը արծաճագրված է, որ հանուն Ալլահի դրվագված է այս դիր-
հեմը Արմինիայում, 143 թ.: Ըստ իմաստի և ձևավորման այս արծաճագրու-
թյունները կրկնում էին Օմայանների ժամանակներից հայտնի կրոնական զոգ-
մաները, և Աբբասյանները նորություն հանդես չէին բերում: Սակայն ի տար-
բերություն Օմայանների, դրամների վրա Աբբասյանները այլևս չէին հիշա-
տակում Ղուրանի 112-րդ գլխից քաղված խոսքերը: Աբբասյանները իբրև ղե-
վիդ ընտրել էին محمد رسول الله («Մուհամմեդն առաքյալն է ալլահի»)

ասույթը և դրոշմելով այն դրամի հակառակ (Բ) կողմի կենտրոնում, դրանով
իսկ ամբողջական էին դարձրել իրենց հավատի բանաձևը իր երկու հիմնական
մասերով: Հենց այդտեղ էլ շրջանավոր գրությամբ ներկայացվում էր Ղուրա-
նի IX գլխի XXXIII ոտանավորից և LXI գլխի IX ոտանավորից քաղված ա-
սույթն այն մասին, որ Մուհամմեդը ալլահի առաքյալն է, նրա կողմից ուղարկ-
ված առաջնորդությամբ և մաքուր հավատով, որպեսզի այդ հավատը հաղթող
դարձնի բոլոր այլ հավատների վրա հակառակ կռապաշտների դիմադրու-
թյան: Ըստ էության այս շրջանավոր արծաճագրությամբ շարունակվում էր
նույն կողմի կենտրոնական գրության միտքը, որը և դարձավ առավել բնո-
րոշ արբասյան դրամների համար: Ուշագրավ է նաև այն, որ այս սկզբնական

¹⁷ Государственный Эрмитаж. Рукописный каталог Восточных монет. № 41/48.

¹⁸ В. Тизенгаузен. № 727; H. Lavoix, I, № 610; St. Lane Poole, I, № 28; H. Nützel, I, № 638.

շրջանում դրամների վրա տակավին չէին արձանագրվում աշխարհիկ բնույթի անուններ: Այդպես վարվում էին Օմայյանները և նույնը շարունակեցին առաջին Աբբասյան խալիֆները: Բացառապես կրոնական իմաստի (մուսուլմանական) վերը հիշատակված արձանագրություններով արժաթ դրամներ Արմինիայում թողարկվել են հիշրայի 144—151 (761/62—768/69) թթ.¹⁹: Աղվանքում այդ նույնը դիտվում է հիշրայի 145—151 (762/63—768/69) թթ. դրամների վրա²⁰: Առանց իշխանական անունների հիշատակման արժաթյա դրամների թողարկումը արտակարգ չէր Արմինիա նահանգի համար: Այն ընդունված էր ողջ Խալիֆայում, ըստ որում բացառապես թանկարժեք մետաղների համար: Ինչ վերաբերում է պղնձյա դրամներին, ապա հիշրայի 142 (759/60) և 143 (760/61) թթ. Պարտավում թողարկվել են ֆելսեր աբբասյան էմիր Յադիդ իբն Ուսայդի (աս-Սուլամի) անվան արձանագրությամբ: Դրանք Արմինիայում թողարկված վաղագույն աբբասյան պղնձյա դրամներն են:

VIII դարի 60-ական թթ. աբբասյան դրամների վրա արձանագրությունները դառնում են առավել ընդարձակ, որով և նոր տվյալներ են ներկայացնում քաղաքական պատմությանը: Արձանագրությունների ընդարձակությամբ ձեռք բերելով որոշակի ինքնատիպություն, հենց այդ ժամանակվանից աբբասյան դրամները հիմնովին կտրվեցին անցյալի սովորական, հաճախ ղուտ կրոնական բնույթի ասույթներ ներկայացնող սխեմաներից: Այսպես, խալիֆ ալ-Մանսուրը դրամների վրա արձանագրում է իր որդու՝ Մուհամմեդ ալ-Մահդիի անունը, ներկայացնելով նրան իբրև ուղղահավատների տիրոջ որդին, այսինքն՝ Խալիֆայի գահի թեկնածուն: Ավելին, դրամների վրա արձանագրություններով հիշատակվում են ոչ միայն զահաժառանգների, այլև նահանգային փոխարքաների անունները:

Արմինիա նահանգում այդպիսի դրամներ թողարկվել են թե՛ արժաթից, և թե՛ պղնձից, որոնցից առանձին օրինակներ պահվում են տարբեր թանգարաններում:

Ապրանքափոխանակության և դրամների թողարկման գլխավոր կենտրոնները Դվին և Պարտավ քաղաքներն էին, շնայած առանձին դեպքերում դրամներ հատվում էին նաև այլ քաղաքներում: Այս շրջանում դրամների վրա դրոշմած արձանագրությունները ներկայացնում էին հետևյալ բնորոշ տվյալները:

Արմինիա, դիրհեմ, 153 (770) p.

Ա. կողմ. կենտրոնում, շրջագծի մեջ, Լրեք տողով.

لا اله الا

الله وحده

لا شريك له

Բ. կողմ. կենտրոնում, շրջագծի մեջ, երեք տողով.

مما أمر به

المهدي محمد

بن امير المؤمنين

¹⁹ В. Тизенгаузен, №№ 728, 742, 753, 763, 775, 785, 2763a; Н. Lavoix, №№ 611, 612; Н. Nützel, №№ 639—643; Государственный Эрмитаж, Рукописный каталог восточных монет, №№ 42/45, 44/72, 44e/82a, 45/87, 46/103a, 47/109; St. Lane Poole, I, 1, 29; Р. Шерцль, Описание медалей и монет имп. Харьковского университета, Харьков, 1912, №№ 5585, 5896.

²⁰ Н. Nützel, I, № 635; St. Lane Poole, I, 1, 25—26; В. Тизенгаузен, №№ 754, 766, 776; Государственный Эрмитаж, Рукописный каталог, №№ 35/65a, 36/66, 110/37; Е. А. Пахомов, Монеты Азербайджана, вып. I, 1, 66.

Հորջը՝

بسم الله ضرب هذا الدرهم بarmiye
سنة ثلث وخمسين ومئة

և այս ամենը երիզափակ շրջագծերի
մեջ:

Հորջը՝

محمد رسول الله ارسله بالهدى
و دين الحق ليظهره على الدين كله
ولو كره المشركون

վերևում, երիզագծի վրա նշված է
Եկա:

Դրամի Բ կողմի եղրագծին մոտ նշված Եկա անունը վերաբերում է Հայաստանի նահանգապետ Մուսլիմի որդի Բակկարին, որից հետո այդ պաշտոնին նշանակվեց Քախտաբի որդի ալ-Հասանը: Վերջինիս անունը հիշատակված է 154 (770/71)–158 (774/75) թթ. Աղվանքում և Հայաստանում թողարկված դրամների վրա: Հետագայում, Մուհամմեդ ալ-Մահդիի (158–169 = 775–785) խալիֆայության տարիներին, դրամների վրա հաճախ մաղթանքի («Թող փառաբանի ու պահպանի նրան ալլահը») صلى الله عليه وسلم խոսքերի հետ միաժամանակ նշվում էին նրա երկու գահաժառանգների՝ ալ-Հադիի ու Հարունի անունները, ըստ որում առաջինի համար արձանագրվում էր ولي عهد المسلمين («գահաժառանգը մուսուլմանների»), իսկ երկրորդի համար պարզապես امير المؤمنين («որդին ուղղահավատների տիրոջ»): Այսպիսի արձանագրությունները, որ դրոշմում էին դրամի վրա, անփոփոխ մնացին խալիֆ Մուսա ալ-Հադիի (169–170 = 785–786) օրոք, երբ գահաժառանգի տիտղոսը վերաբերում էր Հարունին: Վերջինիս վիճակված էր մեկ տարի անց Աբբասյանների գահի վրա փոխարինելու իր եղբորը: Դրամների վրա եղած գրությունները դառնում են ավելի ծավալուն Հարուն-առ Ռաշիդի (170–193 = 786–809) խալիֆայության տարիներին: Հիշատակվում էին նախ Հարունի ավագ որդու՝ Մուհամմեդ ալ-Ամինի և այնուհետև կրտսեր որդու՝ ալ-Մամունի անունները: Նախապատվությունը տրված էր ալ-Ամինին, որի անունը դրամների վրա ներկայացվում էր թե՛ իբրև գահաժառանգի, և թե՛ իբրև ուղղահավատների տիրոջ (խալիֆի) որդու. الامين ولي عهد المسلمين. Իսկ իր՝ խալիֆ Հարուն առ-Ռաշիդի անունը դրամների վրա արձանագրվում էր լակոնիկ ձևով. الخليفة هو و. Այդ ձևը որոշ շեղումներով դիտվում է նրա անմիջական հաջորդի՝ Մուհամմեդ ալ-Ամինի (193–198 = 809–813) խալիֆայության տարիներին. الخليفة محمد. Այս և الامين محمد امير المؤمنين և կամ الامين محمد امير المؤمنين արձանագրություններով: Ուշագրավ է, որ ի տարբերություն այլ երկրամասերի, Հայաստանում և Աղվանքում մինչև հիջրայի 195 (810/11) թ. դրամների վրա չէր հիշատակվում ալ-Մամունի անունը, մինչդեռ Միջին Ասիայում, օրինակ, ալ-Մամունը, դեռևս Հարունի կենդանության օրոք ներկայացվում էր որպես երկրորդ գահաժառանգը. الامير المامون عبد الله بن امير المؤمنين. Այս իրողությունը հազիվ թե պատահականու.

թյուն համարվի։ Այն լուելյան վկայում է Հայաստանում ալ-Մամունի կողմնակիցների բացակայությունը։ Մեկ տարի անց իրադրությունը փոխվում է. հիջրայի 196 (811/12) թ. Աղվանքում ալ-Մամունը դրամների վրա հիշատակվում է արդեն որպես խալիֆ, չնայած ալ-Ամինը դեռ մնում էր խալիֆաթի գահին։ Սակայն Հայաստանի տարբեր գավառներում ալ-Մամունի իրավունքը միաժամանակ շրնդունվեց։ Պահպանվել են նույն տարեթվով դրամներ, թողարկված Ապահունիքում, որոնց վրա արձանագրված է ալ-Ամինի անունը։

الامين محمد امير المومنين. Հետագայում, երբ արդեն ալ-Մամունը դարձել էր Աբբասյանների գահի անբաժան տիրակալը, Հայաստանում դրամների վրա հաճախ արձանագրվում էր իբրև մահմեդականների հոգևոր հայրը՝ الامام المامون امير المومنين. Եթե արանքի այս ձևը շատ բնորոշ դարձավ ալ-Մամունի համար, թեև թողարկվում էին դրամներ, որոնց վրա նա հիշատակվում էր պարզապես الخليفة المامون «խալիֆ Մամուն» ձևով։

Աբբասյան դրամների վրա արձանագրությունները շատ ավելի ընդարձակ դարձան ալ-Մամունի իշխանության տարիներին, մասնավորապես հիջրայի 199 (814/15) թ. հետո։

Սակայն արձանագրությունների ծավալուն դառնալը կատարվում էր զուտ կրոնական բնույթի նոր լուղունգների առաջ քաշման նպատակով։ Թեև Վորված իր հաղթանակներով, ալ-Մամունը միաժամանակ ուղղափառ իսլամի մոլեռանդ ջատագովը եղավ։ Դրամների վրա մինչ այդ եղած և մշտապես կրկրնվող կոչերին ավելացան նաև Ղուրանի XXXI գլխի IV և V ոտանավորներից քաղված խոսքերը. المومنون بعد و يومئذ يفرح المومنون بالله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بالله. «Այլահին է պատկանում իշխանությունը նախապես և վերջում ու կգա ժամանակ, երբ ուղղահավատները կուրախանան Ալլահի օգնությամբ»։ Բացարձակապես կրոնական իմաստի այս խոսքերը արձանագրվում էին դրամի կենտրոնական մասի շուրջը և դրանով իսկ մի կողմի վրա դիտվում էին երկու շրջանավոր գրություններ՝ ներքին, որով հաղորդվում էր ժամանակի և տեղի մասին և արտաքին, որը ներկայացնում էր Ղուրանից քաղված վերոհիշյալ մատյանքը։ Հետագայում այդ նորամուծությունը ընդունվեց ու լայնորեն տարածվեց, դառնալով կանոնիկ ձև ոչ միայն Աբբասյանների, այլև խալիֆաթի քայքայման շրջանում մահմեդական շատ դինաստիաների դրամների համար։ խալիֆ ալ-Մամունի (195—218=811—833) գահակալության վերջին տարիներին Հայաստանում դրամների վրա հիշատակվեց նրա որդու՝ ալ-Աբբասի անունը. العباس بن امير المومنين.

խալիֆաթի քայքայման պրոցեսը, որ IX դարի 30-ական թթ. բացահայտ էր դարձել, առաջ բերեց նոր պահանջներ դրամների վրա ներկայացվող արձանագրությունների համար։ խալիֆ ալ-Մուտասիմ Բիլլահի (218—227=833—842) իշխանության տարիներին վերջ տրվեց ծավալուն արձանագրություններին, որոնք մեծապես կրճատվեցին։ Սակայն այդ կրճատումը կատարվեց ոչ երբեք իսլամի կրոնական կոչերի հաշվին, այլ բացարձակապես աշխարհիկ անունների վերացման նպատակով։ Լրիվ պահպանելով Ղուրանից քաղված ասույթները, որոնցով այնքան առատ օժտված էին աբբասյան դրամ-

ները, նոր թողարկված դիրհեմների ու ֆելսերի վրա այլևս չէին հիշատակվում տեղական նահանգապետների և նրանց փոխանորդների անունները: Այսպիսով հիշրայի 218 (833) թ. արբասյան դրամների վրա բացի խալիֆի և նրա գահաժառանգների անուններից ուրիշ և ոչ մի անուն պաշտոնապես չէր արձանագրվում: Բացի դրանից, IX դարի 30-ական թթ. դրամների վրա խալիֆները հիշատակվում էին նոր ձևով, ոչ թե անձնանուններով, ինչպես ալ-Մամունի և նրա նախորդների ժամանակներում, այլ իրենց պատվանուններով, որոնք արտահայտում էին իսլամի դրոշը կրող վեհապետների փառաբանության զանազանությունները: Այդ առումով էլ խալիֆ ալ-Մուտավաբիլի գահակալության (232—247=847—861) տարիներին Հայաստանում և Աղվանքում թողարկված դրամների վրա արձանագրված են միայն երկու իշխանական անուններ, մի կողմից վեհապետի պատվանունը, իսկ մյուս կողմից՝ նրա որդու (գահաժառանգի) Աբու-Աբդալլահի անձնանունը: Այդ սկզբունքը շարունակվում է խալիֆ ալ-Մուստահին Բիլլահի (248—252=862—866) օրոք և այնուհետև հաջորդող բոլոր արբասյան խալիֆների ժամանակ դառնում մշտապես ընդունված՝ ձև:

Արդեն IX դարի վերջերին և X դարում խալիֆաթի ներսում առաջացած առանձին կիսանկախ ու անկախ էմիրությունները ևս որդեգրում են դրամների վրա իշխանական անունների հիշատակման այդ ձևը. ըստ որում թե՛ խալիֆի պատվանունը, և թե՛ նոր դինաստի անունը դրոշմում էին դրամի կենտրոնական մասում, հավատի խոսքերի տակ:

Այդ ժամանակներում արբասյան խալիֆները կորցրել էին իրենց երբեմնի ունեցած աշխարհիկ դերն ու նշանակությունը և նոր առաջացած դինաստիաների կողմից ընդունվում էին լոկ որպես իսլամական աշխարհի հոգևոր առաջնորդներ: Սաջյանները Հայաստանում և Աղվանքում, Ջաֆարյանները Վրաստանում դրամներ էին թողարկում, որոնց վրա մի կողմից հիշատակվում էին խալիֆի պատվանունը, իսկ մյուս կողմից՝ իրենց իշխանապետի անունը: Խալիֆների պատվանունների հիշատակությունը նոր դինաստիաների կողմից թողարկվող դրամների վրա հաճախ զուտ ձևական բնույթ էր կրում: Սաջյանների դրամները հաղվադեպ են և թողարկվել են մեծ մասամբ արծաթից ու ոսկուց: Ներքին շրջանառության համար անհրաժեշտ պղնձյա դրամներ ոչ Սաջյանները, և ոչ էլ նրանց հաջորդները Հայաստանում չեն թողարկել: Սաջյանների արծաթյա դրամները, լինելով շատ նման արբասյան արծաթ դրամներին, շրջանառության մեջ աննկատելի էին մնում վերջիններիս հոծ զանգվածում, որոնք լայնորեն տարածված էին միջազգային առևտրում:

Բարձրագույն իշխանական անունների փոփոխությունները դրամների վրա արտացոլում էին քաղաքական կյանքում կատարված փոփոխությունները: Սակայն կային անուններ, որոնք արձանագրվում էին դրամների վրա միշտ մնալով անփոփոխ, ինչպես Օմայանների, ալնպես էլ Աբբասյանների ժամանակ: Դրանք երկրների ու քաղաքների անուններն էին: Դրամի վրա բառացիորեն արձանագրվում էր, թե որտեղ և երբ է այն գրվագվել: Տեղանունների հիշատակությունները ցույց են տալիս, որ շուրջ երկու հարյուր տարի արբասյան դրամների թողարկումը կատարվել է առավելապես Արմինիա նահանգի անունով: Քաղաքներից դրամներով հայտնի էին Դվինը, Պարտավը, Դերբենդը, Մաադին Բաջունայսը և ուրիշներ: Սակայն թողարկումը կատարվել է քիչ թե շատ ընդհատումներով: Բացառված չէ, որ որոշ տարիներից դրամագիտական վկայու-

թյուններ պարզապես չեն պահպանվել: Աբբասյան դրամների թողարկումը արձանագրվել է հետևյալ տեղանուններով.

Փողեբանոցների անվանումները և նրանց զործունեության տարեթվերը
(լստ պահպանված դրամների)

1.	المزينة	ալ-Յազիդիա, հիջրայի 140 (757/58)—150 (767/68) թթ.
2.	بردعة	Պարտավ » 142 (759/60)—330 (941/42)
3.	ارمينية	Արմինիա » 143 (760/61)—332 (943/44),
4.	اراب	Աղվանք » 145 (762/63)—197 (812/13)
5.	الباب	Դերբենդ » 153 (770) —178 (794/95)
6.	دبيل	Դվին » 159 (775/76)—240 (854/55)
7.	هرو اباد	Հարունաբադ » 168 (784/85)—169 (785/86)
8.	الجرونية	ալ-Հարունիա » 169 (785/86)—171 (787/88)
9.	معدن باجنيس	Ապահունիք » 183 (799/800)—216 (831/32)
10.	مدينة اران	քաղաք Աղվանք » 197 (812/13)—220 (835)
11.	تفليس	Թիֆլիս » 210 (825/26)—331 (942/43)
12.	ارض الغزر	Արդ-ալ-նազառ » 223 (837/38)—(Եզակի օրինակ)
13.	بد ليس	Բիթլիս » 301 (913/914) «

Այսպիսով, եթե նկատի առնենք բուն Հայաստանում և Աղվանքում արբասյան դրամների թողարկման հիմնական կենտրոնների մասին պահպանված դրամագիտական վկայությունները, ապա որոշակի է, որ դրվագումը կատարվել է առավելապես Արմինիա անունով, ըստ որում դրեթե անրնդմեջ Փողեբանոցների մնացած անունները դրամներով ներկայանում են համեմատաբար նվազ չափով:

Հաղվագյուտ վկայություններից է հիջրայի 140 (757—58) թ. ալ-Յազիդիա քաղաքի անունը, որը Աբբասյանները դրվագել են պղնձյա դրամների: Հաստատապես հայտնի է, թե որտեղ է գտնվել այդ ալ-Յազիդիա քաղաքը: Պրոֆեսոր Խ. Ա. Պախոմովի կարծիքով, այն հավանաբար պետք է լինի Նամախու շրջանում, Գյուլիստան կոչվող ամրոցի մոտ²¹: Հնագիտական պեղումները կարող են առաջիկայում պարզել այդ հարցը: Արևելյան Վրաստանում արբասյան դրամների թողարկումը կատարվել է ընդհատումներով և շատ ավելի քիչ, քան բուն Հայաստանում: Դրամների դրվագման միակ կենտրոնը Վրաստանում եղել է Թիֆլիս քաղաքը: Վերջինիս անունից պահպանվել են արբասյան արծաթյա դրամներ հիջրայի 210 (825—26), 248 (862—63), 250 (864—65), 287 (900), 294 (906—67), 297 (909—10), 298 (910—11), 304 (916—17), 307 (919—20), 311 (923—24), 312 (924—25), 330 (941—42) և 331 (942—43) տարեթվերով²²:

²¹ Е. А. Пахомов, Монеты Азербайджана, I, էջ 60.

²² Е. А. Пахомов, Монеты Грузии, Тбилиси, 1970, էջ 39—45; Государственный Эрмитаж, Рукописный каталог восточных монет, №№ 889, 978, 1006, 1070.

Բացառիկ վկայություն է շուրջ երկու-երեք տարվա տևողությամբ Հարունաբադ և ալ-Հարունիա քաղաքներում դրամների թողարկումը: Հարունաբադից հայտնի են 168 (784—85), 169 (785—86), իսկ ալ-Հարունիայից՝ 169 (785—86), 170 (786—87) և 171 (787—88) տարեթվերով արբասյան դրամներ²³: Դրանց վրա արձանագրված է Հայաստանի էմիր հազիմի որդի հուղեյմայի անունը: Սակայն թե Հայկական լեռնաշխարհի որ մասում են եղել այդ քաղաքները՝ մինչև օրս ստույգ հայտնի չէ: Դրամների ծագման ժամանակը և տեղանվան արմատական իմաստը ստիպում է մտածել, որ դրանք երևան են եկել Հարուն առ-Ռաշիդի գործունեության հետ կապված, նրա անունը հավերժացնելու նպատակով: Հիշքայի 168 (784—85)—169 (785—86) թթ. Հարունը իր հոր՝ Մուհամմեդ ալ-Մահդիի և այնուհետև եղբոր՝ Մուսա ալ-Հադիի (169—170—785—786) խալիֆայության տարիներին դրամների վրա հիշատակվում էր իբրև գահաժառանգ: Սակայն, որ Հարունաբադ քաղաքը եղել է Հայաստանում, որոշակի է ոչ միայն տվյալ տարիներին իշխող էմիրի անունից, այլև այն փաստից, որ 168 (784—85) և 169 (785—86) թթ. թողարկված այդ դրամների վրա կենտրոնական տեղում նշված է Հայաստանի արաբական անունը *أرض الروم*²⁴: Նույնը պետք է ասել և ալ-Հարունիայի վերաբերյալ. մասնավորապես նրա 169 (785—86) տարեթվով դիրհեմի վրա արձանագրված է *أرض الروم*, անունը²⁵: Աշխարհագրագետ Յակուտ ալ-Համավին հիշատակում է ալ-Հարունիան իբրև փոքր քաղաք կամ ամրոց Մարաշի մոտ, Ասորիքի սահմանագլխին²⁶: Հայկական աղբյուրները այդ մասին տեղեկություններ չեն տալիս:

Հետևաբար անմիջական ցուցմունքները Հարունաբադի և ալ-Հարունիայի մասին մեզ հաղորդում են իրենք՝ դրամները, որոնց վրա նշված է Արմինիա անունը, հավանաբար պարզաբանելու համար, որ հենց այդ երկրում էլ գտնվել են այն փողերանոցները, ուր դրվագվել են դրամները:

Հիմք ընդունելով դրամագիտական այս կոնկրետ վկայությունը, վ. Անդերսոնը միանգամայն իրավացի ենթադրում է, որ ալ-Հարունիա և Հարունաբադ տեղանունները, լինի քաղաք թե ամրոց, վերաբերում են միևնույն տեղին և ծագել են հիշքայի 168—171 թթ. հարավային Հայաստանում, թերևս Վանա լճի ավազանում, ուր առևտրի շատ հայաբնակ կենտրոններ կային²⁷: Այս տեսակետը թեև հավանական է և նորություն՝ Հայաստանում IX դարի վերջի քաղաքային կյանքի պատմության մեջ, այդուհանդերձ հնթակա է լրացուցիչ հաստատման: Ուշագրավ է նաև Մահդին Բաջունայս փողերանոցի տեղագրության հարցը: Այդտեղ թողարկվել են միայն արծաթ դրամներ, ըստ որում պահպանված օրինակներից ամենավաղը կրում է հիշքայի 183

²³ Государственный Эрмитаж, Рукописный каталог восточных монет, №№ 276, 277, 297—299, 578, 579; В. Тизенгаузен, №№ 1088—1090, 1051, 1076, 1117—1119, 1142, 1143.

²⁴ А. Марков, № 292, № 315; В. Тизенгаузен, №№ 1051, 1076.

²⁵ St. Lane Poole, I, № 133; H. Lavoix, I, № 737; W. Anderson, Der Chalifenmünzfund von Kochtel, Dorpat, 1926, № 73.

²⁶ «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց Հ. Բ. Նաիրանդյան, Երևան, 1965, էջ 108:

²⁷ W. Anderson, էջ 20—25, № 73(174):

(799—800) տարեթիվը, իսկ ամենաուշը՝ 216 (831—32)։ Շուրջ երեսուն տարվա տևողությամբ IX դարի սկզբից դործող այդ փողերանոցի տեղը երկար ժամանակ համարվում էր Հայաստանի Բագին դավառը, Ամիդից Մալաթիա տանող ճանապարհի վրա, ուր մետաղի հանքերով հայտնի էր Մաադին քաղաքը²⁸։ Սակայն Մ. Ղազարյանի²⁹, Ն. Ադոնցի³⁰ և Ռ. Ֆասմերի³¹ պըրպըտումները հիմք են տալիս կարծելու, որ ܡܕܢܬܐ ܐܪܐܢ Բաջունայսը հայկական Վաժնունիք անվան արաբական ձևն է։ Վաժնունիքը գտնվել է Տուրուբերան աշխարհում, նլաթից հյուսիս։ Արաբական աղբյուրների ծանոթագրություններում Բաջունայսը հիշատակվում է Մանազկերտից արևմուտք, Ապահունիք գավառում³²։ Ուրեմն Մաադեն Բաջունայսի տեղը հարավ-արևմուտյան Հայաստանում է, Վանա ծովի ավազանի արևմտյան մասում։ Սակայն վերջնական պարզաբանությունը մնում է հնադիտությունը։

Փողերանոցների անվանացուցակում IX դարի սկզբին նկատվում է մի ուշագրավ լրացում։ Հիջրայի 197 (812—13) թ. Աղվանքում թողարկված արծաթ դրամների վրա տեղանունը արձանագրվում է ոչ թե ինչպես մինչ այդ, այլ ܡܕܢܬܐ ܐܪܐܢ («Աղվանքի քաղաքում») ձևով։ Գրավոր աղբյուրները չեն հաղորդում, թե քաղաքներից որն էր նկատի առնված։ Աբբասյանների ժամանակ Աղվանքում կային մի քանի քաղաքներ, որոնցից ամենանշանավորը Պարտավն էր։ Վերջինս IX—X դարերում լինելով առևտրի ու արհեստագործության խոշոր կենտրոն, հնարավոր է, որ դրամների վրա հիշատակվե՞ր։ ܡܕܢܬܐ ܐܪܐܢ ձևով, ինչպես Բաղդադը հայտնի էր ܡܕܢܬܐ ܐܠܥܐܡ Կաթվանունով։ Արաբ մատենագիրներից ալ-Մադայիսին Պարտավի մասին խոսելիս նրան բնորոշում է որպես «Բաղդադն այս երկրի»³³։ Բացառված չէ, որ աբբասյան դրամներ կարող էին թողարկվել նաև Բայլականում կամ Գյանջայում, սակայն դրանք Պարտավի համեմատությամբ փոքր քաղաքներ էին Աղվանքի մեջ։ Նկատենք, որ ܡܕܢܬܐ ܐܪܐܢ տեղանունով գրվադվել են բացառապես արծաթյա դրամներ, ըստ որում այդ կարգի դիրհամները թողարկվել են շուրջ քսան տարի տևողությամբ, առավելապես ալ-Մամունի (195—218=811—833) խալիֆայության ժամանակ։ Հետադաշում տեղանվան այդ ձևը այլևս երբևր հանդես չեկավ։ Վերջին արաբսյան դրամը, որի վրա արձանագրված է ܡܕܢܬܐ ܐܪܐܢ («Աղվանքի քաղաքում») վերաբերում է հիջրայի 220 (835) թ.։ Եթե նկատի ունենանք,

²⁸ В. Тизенгаузен, т. 2 XXX.

²⁹ М. Chazarian, *Armenian under der arabischen Herrschaft*, Marburg, 1903, т. 2 74—75.

³⁰ Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, Ереван, 1971, т. 2 314.

³¹ Р. Р. Фасмер, *Два клда куфических монет*, Труды нумизматической комиссии, VI, Л., 1927, т. 2 29.

³² «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կադմեց 2. Թ. Նալբանդյան, т. 2 29, 142։ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում*, Երևան, 1965, т. 2 97, 287.

³³ В. В. Бартольд, *Сочинения*, том III, Работы по исторической географии, М., 1965, т. 2 372—373.

որ մինչև IX դարի կեսը Պարտավի անունով թողարկվել են միայն պղնձյա դրամներ, ապա IX դարի երկրորդ կեսից, մասնավորապես հիշրայի 267 (880—81) թ., Պարտավի անունով արծաթ դրամների հանդես գալը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նախապես (197—220 թվերին) եղած *مد يند انا* տեղանունը դարձել էր ավելի կոնկրետ և ներկայացվել էր արդեն որպես *مد يند* (Պարտավ): Քաղաքային կյանքի զարգացումը և ընդհանրապես քաղաքների դերի նշանակության բարձրացումը IX դարի վերջերին հավանական է դարձնում նրանց անունով արծաթ դրամների մասսայական թողարկումը, որոնք շրջանառության մեջ միջազգային տարածում ունեին: IX դարի վերջին Պարտավում թողարկված աբբասյան դրամները իրենց առանձին օրինակներով հաղորդում են խիստ հակիրճ, վարչա-տերիտորիալ բնույթի լրացուցիչ տրվյալներ: Այսպես օրինակ՝ այահյանվել են հիշրայի 267 (880—81)³⁴, 270 (883—84)³⁵ և 277 (890—91)³⁶ տարեթվերով, խալիֆ ալ-Մուտամիդի ու նրա գահաժառանգ եղբոր՝ ալ-Մուվաֆֆաթ Բիլլահի անունով արծաթ դրամներ, որոնց վրա արձանագրված է *بارميديا* *الدرهم ضرب هذا* («...դրվագրված է այս դիրհեմը Արմինիայում...»): Միաժամանակ այդ նույն արծաթ դրամի կենտրոնում նշված է Պարտավ քաղաքի անունը՝ *مد يند*: Սովորաբար Արմինիայում թողարկված աբբասյան դրամների վրա Պարտավի կամ որևէ քաղաքի անունը չէր հիշատակվում: Այս արտակարգ հիշատակությունը ցույց է տալիս, որ տրադիցիան խախտվել էր և Դվինից բացի նահանգի անունով արծաթ դրամներ կարող էին թողարկվել Պարտավ բաղադրում: Վերջինիս անունը արձանագրված է հատուկ ձևով խալիֆի՝ ալ-Մուտամիդ Ալալահի *علي المعتمد* պատվանվան տակ:

Հայկական քաղաքներից դրամներով հիշատակված է նաև Բիթլիսը, որի անունը զրոյմված է հիշրայի 301 (913—14) թ. Աբբասյան խալիֆ ալ-Մուկտադիր Բիլլահի (295—320=908—932) հրամանով թողարկված արծաթ դրամի վրա³⁷: IX—X դարերում Հայաստանից դուրս, սակայն հայկական բնակչություն ունեցող քաղաքներից աբբասյան դրամներ թողարկվել են նաև հիշրայի 304—323 (916—17=934—35) թ.՝ Ամիդում³⁸, 312 (924—25) թ.՝ Մարդինում³⁹ և 253—334 (867—945) թ.՝ Մծբինում⁴⁰ *نصيبين*:

Արմինիա նահանգում VIII—X դդ. թողարկված աբբասյան դրամների աղյուսակները տե՛ս «Հանդեսի» հավելվածում:

³⁴ В. Тизенгаузен, № 2043; А. Марков, № 861А.

³⁵ Н. Nützel, I, № 1548.

³⁶ В. Тизенгаузен, № 2097; Н. Nützel, I, №№ 1549, 1550; А. Марков, № 876.

³⁷ В. Тизенгаузен, № 2898.

³⁸ Նույն տեղում, №№ 2252, 2284, 2402, 2403:

³⁹ Նույն տեղում, №№ 2304 (ոսկեդրամ):

⁴⁰ Նույն տեղում, №№ 1964, 1970, 1971, 1993, 2014, 2048, 2127, 2135, 2156, 2195, 2207, 2231, 2239, 2253, 2271—77, 2286, 2291 և այլն:

**ВЫПУСК АББАСИДСКИХ МОНЕТ В ХАЛИФСКОЙ ОБЛАСТИ «АРМИНИЯ»
В VIII—X ВВ.**

Х. А. МУШЕГЯН

(Р е з ю м е)

Со второй половины VIII в. денежное обращение в Армении вступило в новую фазу своего развития, связанного с распространением куфических монет Восточного Халифата. В главных экономических и военно-административных центрах междуречья Аракса и Куры чеканились медные и серебряные монеты аббасидского типа. Монеты выпускались по денежно-весовой системе Халифата. Основной единицей была серебряная монета (дирхем) с законным весом 2,97 г чистопробного серебра. На каждом экземпляре было обозначено религиозное изречение, характерное для мусульманского вероисповедания, а также данные о том, где и когда была выпущена монета. Арабские надписи на монетах исполнялись куфическим шрифтом строгого стиля. Аббасидские монеты армянского выпуска типологически не отличались от подобных монет, чеканенных в остальных областях аббасидского владычества. Золотые аббасидские монеты в Армении и прилегающих к ней краях Закавказья не выпускались. Массовый выпуск аббасидских монет в Армении наблюдается с конца VIII в. Дирхемы чеканились не только в Двине и Партаве, но и в ал-Харунии, Харунабаде и Мааден-Баджунейсе. Типологические данные аббасидских монет VIII—IX вв., выпущенные в Армении, позволяют судить о хронологии арабских правителей эпохи Аббасидов. Кроме чисто религиозных изречений мусульманского толка, на них обозначены имена халифов, престолонаследников и местных эмиров. Медные аббасидские монеты, чеканенные в городах Закавказья, являются важными памятниками, отражающими экономические связи в сфере внутренней торговли. Как всегда, таковые выпускались для обслуживания потребностей местного рынка. Показания аббасидских фельсов армянского чекана важны для наблюдения местных особенностей истории VIII—IX вв.

Нумизматические данные об аббасидских монетах, выпущенных в области Арминия в VIII—X вв. см. в приложении журнала.

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՏԱՐԱԾՎԱԾ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԸ

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

Վերջին երեսուն տարիների ընթացքում թանգարանները մեծապես հարստացել են տարբեր ժամանակների պատկանող մետաղե դրամներով և դրամական գանձերով, որոնց քննությունը հնարավորություն է ընձեռում դատելու հին ու միջնադարյան Հայաստանի դրամական շրջանառության մասին, ուրվագծելու նրա զարգացման հիմնական փուլերը սկսած հելլենիստական դարաշրջանից մինչև Կիլիկիայի հայկական պետության անկման տարիները:

Ելնելով դրամագիտական փառերից, կարելի է նշել, որ Հայաստանում հայտնաբերված վաղագույն մետաղե դրամները վերաբերում են մ. թ. ա. VI—V դդ.: Դրանք հատուկենտ նմուշներով պահպանված միլետյան, ատտիկյան և աթենյան կշռային սիստեմներին պատկանող արծաթե դրամներ են: Պետականորեն երաշխավորված որոշակի կշռային չափերով թողարկվող մետաղե դրամների շրջանառությունը, որ ծայր էր առել Փոքր Ասիայի և Հունաստանի վաճառահան քաղաքներում մ. թ. ա. VII դարի սկզբին, մոտ երկու հարյուր տարվա ուղացումով է դիտվում հայկական կյանքում: Աթենյանների տիրակալության տակ գտնվող Հայաստանում ապրանքափոխանակությունը դեռևս կատարվում էր բնատուր ձևով, և դրամական շրջանառությունը նոր-նոր էր սկսվում: Վերջինիս աստիճանական զարգացումը դիտվում է հելլենիստական դարաշրջանում: Մակեդոնական շրջանի արծաթե դրամների պյուտերը պատմական Հայաստանի ողջ տարածքի վրա վկայում են այդ իրողության մասին: Հայաստանում գտնված՝ հելլենիզմի վաղ ժամանակներին վերաբերող Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Փիլիպոս Արիդայոսի դրամները նշում են միջազգային առևտրի այն կենտրոնները (Բաբելոն, Միլետ, Կարդիա, Մազենեզիա, Կոլոֆոն և այլն), որոնց հետ առնչված են եղել հայկական շրջանները:

Մ. թ. ա. IV դարի վերջին Հայաստանի և հարևան երկրների ապրանքաշրջանառությունը կատարվել է առավելապես ատտիկյան դրամա-կշռային սիստեմի սկզբունքով, որ լայն ճանաչում էր գտել միջազգային շուկայում: Այդ սիստեմի հիմնական միավորը 4,36 գրամ օրինական քաշով արծաթե սրամն էր: Ոսկե դրամները շրջանառության մեջ չատ քիչ են եղել: Առևտուրը կատարվել է առավելապես արծաթե դրախմաներով և տետրադրախմաներով (չորեքդրամյաններ): Ոսկու և արծաթի փոխանակությունը միջազգային շուկայում դրսևորվել էր 1:10 հարաբերությամբ:

Հայաստանի դրամական տնտեսության փոփոխությունները կատարվում էին առավելապես արտաքին առևտրի շնորհիվ: Ներքին շուկային բնորոշ ուղնձե դրամների շրջանառությունը դեռևս չէր սկսվել: Հետագայում, մ. թ. ա.

III դարի վերջերից և հատկապես II դարի սկզբից դրամական շրջանառության զարգացումը դիտվում է սելևկյան, պարթևական և Հռոմի հանրապետական արժաթ դրամների տարածմամբ: Այս ժամանակներում շրջանառության մեջ են մտնում նաև հայկական ծագում ունեցող դրամները: Դրանք իրենց հունատառ արձանագրություններով, արքայական ու դիցական պատկերներով և միավորների կշռային չափերով բնորոշ են հելլենիստական աշխարհին և յուրահատուկ տեղ են դրավում Արևելքի հելլենիստական դրամների շարքում: Հայկական դրամների այդ անդրանիկ օրինակները թողարկվել են Մոփքի հայոց թագավորության կողմից, մ. թ. ա. II դարի սկզբին: Նեփազան դրամ կտրելու իրավունքը վկայում է քաղաքական անկախության մասին, սակայն հայտնի է, որ այդ իրավունքը եղել է խիստ տահմանափակ: Այս շրջանի հայկական դրամները պղնձից էին և միջազգային գործարքներում հանդես գալ չէին կարող: Նրանց դրվագումը կատարվել է, ամենայն հավանականությամբ, Արշամաշատ և Արկաթիակերտ քաղաքներում, որոնք Միջագետքից ու Փոքր Ասիայից Իլյան տանող ճանապարհների վրա միջազգային ապրանքափոխանակության նշանակալից կենտրոններ են եղել: Այդ վաղ հայկական դրամների սակավությունը թույլ չի տալիս պարզել մի շարք հարցեր, կապված նրանց դասակարգման, ժամանակագրության և շրջանառության հետ:

Հին Հայաստանի դրամական շրջանառության զգալի ընդլայնումը կատարվել է Արտաշեսյանների հաստատման ու հզորացման տարիներին: Երկրի դրամական տնտեսությունը այդ ժամանակներում թևակոխել էր իր զարգացման նոր փուլը, որը բնորոշվում է մի կողմից պարթևական ու հռոմեական (հանրապետության), մյուս կողմից՝ բուն հայկական ծագում ունեցող դրամների առավել լայն տարածմամբ: Արտաշեսյան առաջին զահակալները թողարկել են պղնձե դրամներ, որոնք, ինչպես և Մոփքի թագավորության դրամները, ունեցել են լուկ տեղական նշանակություն: Սակայն այդ նշանակությունը ձևական չէր, այլ ներքին շուկայի պահանջից բխած էական իրողություն, քանի որ դրամի գործառնությունը արդեն գրանցվել էր երկրի ներքին շուկայի ոլորտում: Արտաշեսյան դրամները իրենց վրա ունեն արքայական ու դիցական պատկերներ և հունարեն արձանագրություններ: Այդ դրամները միջազգային ճանաչում են գտել միայն Տիգրան II-ի և մասամբ նրա հաջորդ Արտավազդի զահակալության տարիներին, երբ զգալիորեն ընդլայնվել էին Հայաստանի միջազգային կապերը: Տիգրան II-ի օրոք հայկական դրամների դրվագումը կատարվում էր ինչպես Սիրիայում, այնպես էլ բուն Հայաստանում: Սիրիական վաճառաշահ քաղաքներից Անտիոքը և Դամասկոսը, որոնք հնուց ի վեր ապրանքափոխանակության միջազգային կենտրոններ էին, մ. թ. ա. I դարի 80-ական թթ. դարձել էին նաև հայկական արծաթե ու պղնձե դրամների թողարկման կենտրոններ: Շրջանառության մեջ տարածված են եղել այստեղ թողարկված Տիգրան II-ի պատկերով արծաթե շորեր-դրամյանները:

Հայաստանի նոր մայրաքաղաքի՝ Տիգրանակերտի հիմնադրման առաջին իսկ օրերից նրանում գործել է Տիգրանի տիրակալության փողերանոցը, որի թողարկմամբ առատորեն շրջանառության մեջ են մտել արծաթե դրամներ: Իրանց վրա հայոց միասլետը ներկայացվել է «Արքայից արքա» տիտղոսով: Արևելքին բնորոշ արքայական այդ տիտղոսով և Տիգրան II-ի պատկերով

դրամներ թողարկվել են նաև Արտաշեսյանների հին մայրաքաղաքում՝ Արտաշատում, որը Արարատյան դաշտում միջազգային ապրանքափոխանակության մի կարևոր կենտրոն էր, ուր ապրանքներով բեռնավորված քարավաններ էին ժամանում տարբեր երկրներից: Այդ են վկայում քաղաքի միջնաբերդի հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված ինչպես տեղական, այնպես էլ օտար երկրներից բերված դրամները:

Իրենց կշռային չափերով Տիգրան II-ի դրամները անփոփոխ պահպանել են ատտիկյան սիստեմի սկզբունքները: Տարածված են եղել առավելապես Հայաստանում թողարկված դրամները և սիրիական տետրադրամները: Ներքին առուծախի համար թողարկվել են պղնձե դրամների երկու, մեկ, կես և րառորդ միավորները:

Տիգրան II-ը և նրա անմիջական հաջորդները դրամների վրա պատկերվել են Արևմուտքի գահակալների նման առանց մորուրի, ածիլված երեսով, բայց այնպիսի թագով, որով անմիջապես ճանաչելի են դարձել: Արևելքի և Արևմուտքի հելլենիստական միապետներից ոչ մեկը այդպիսի թագով հանդես չէր եկել. այն ստեղծվել էր Արտաշեսյանների օրոք և լայնորեն հայտնի դարձել «հայկական թագ» անունով:

Տիգրան II-ի գահակալության տարիներին առաջին անգամ դրամների վրա պատկերվել է երկրին և պետությանը հովանավորող աստվածուհու կերպարը: Նա ներկայացվել է իբրև մայր դիցուհի, բրգաձև թագը գլխին, գետի սփին բարձրության վրա նստած, արմավենու ճյուղը ձեռքին: Այդ կերպարանքը, որպես քաղաքամայր դիցուհու պատկերացում, հայտնի էր քահուկագործության մեջ, բայց դրամների վրա պետական խորհրդանշան դարձավ Տիգրան II-ի օրոք և այնուհետև ամբողջությամբ կամ մասնակի ընդօրինակվեց ինքնավարություն նվաճած քաղաքների կողմից:

Բացի մայր աստվածության կերպարից, որը հայերի մոտ կապված էր Անահիտի պաշտամունքի հետ, դրամների վրա դրոշմվում էին նաև տվյալ ժամանակներին բնորոշ բնապաշտական այլ հասկացությունների պատկերներ:

Համեմատաբար քիչ են պահպանվել Տիգրան II-ի գահաժառանգ Արտավազդի և նրա անմիջական հաջորդների դրամներից, որոնք միջազգային շրջանառություն չեն ունեցել, իսկ վերջին Արտաշեսյանների օրոք խիստ սահմանափակվել և ապա բոլորովին դադարել է հայկական դրամների թողարկումը:

Միջազգային շուկայում լայն տարածում ստացած հռոմեական արծաթի դրամները վերջին Արտաշեսյանների օրոք բացարձակ առավելություն էին ձեռք բերել Հայաստանի դրամական տնտեսության մեջ և նրանց ազդեցությունը, պատկերագրության առումով, դիտվում է տեղական կերտվածքի վրա: Օկտավիանոս-Տիգրան, Օկտավիանոս-Արտավազդ դրամներն ըստ էության հռոմա-հայկական դրամներ են:

Հռոմեական արծաթի դրամներն իրենց կշռային չափերով գործնականում հավասարազոր էին ատտիկյան սկզբունքով թողարկված պարթևական, կապադովկիական և հայկական դրամներին: Վերջիններիս հետ փոխանակությունը առանձին դժվարություն չէր հարուցում: Շրջանառության մեջ նվազող հելլենիստական արծաթե դրամների փոխարեն, արդեն մ. թ. ա. I դարի վերջերին Հռոմի հանրապետական դրամների հետ Հայաստան են թափան-
8 Հանդես, № 1

ցում նաև կայսրության շրջանի արժաթ դրամները, որոնց վիճակվեց ավելի քան երկու հարյուր տարի իշխել միջադժային շուկայում: Հայաստանի քաղաքական վիճակի մասին՝ մ. թ. ա. I դարի վերջին տարիներից մինչև պարթևների անկման տարիները, սլատմում են Հռոմի կայսերական դրամները, ինչպես շրջանառության, այնպես էլ հայ-հռոմեական ռազմա-քաղաքական իրադարձությունների արտացոլման տեսակետից:

Հարկ է նշել, որ չնայած արտաշեսյան դրամների թողարկումը I դարի սկզբին արդեն դադարել էր, բայց նրանց շրջանառությունը չէր վերացել: անցյալում թողարկված հայկական, ինչպես նաև տարբեր ծագման հելլենիստական դրամները շարունակում էին սպասարկել երկրի ներքին ու արտաքին առևտրի պահանջները: Սակայն բեկումն արդեն կատարվել էր, և Հայաստանի դրամական շրջանառությունը թևակոխել էր իր վարդաքման նոր փուլը, որը բնորոշվում էր Հռոմի կայսերական դրամների հարստնուն տարածմամբ: Սելևկյան, կապադովկիական, արտաշեսյան, ինչպես նաև Հռոմի հանրապետական դրամները սպառվում էին, մինչդեռ նոր թողարկման (կայսերական Հռոմի) դրամները առատորեն տարածվում էին հայկական շուկաներում: Միաժամանակ միջադժային առևտրի բնագավառում արդեն ետ էր մղվել նախկինում բնորոշված ատտիկյան սիստեմը, չնայած Արևելքում այն հարստեց մինչև III դարի սկիզբը:

Ի տարբերություն հանրապետական Հռոմի, կայսրության ժամանակաշրջանում ոսկե դրամներ թողարկվում էին առավել նշանակալից շափերով: Ոսկե դրամների հիմնական միավորը կոչվում էր սուրենուս, որը 8,19 գրամ օրինական քաշ ուներ. մեկ ֆունտ ոսկուց (327,45 գրամ) հատում էին 40 աուրենուս: Շրջանառության մեջ հիմնական միավորը հռոմեական արժաթ դրամն էր, որը կոչվում էր դենար (լատիներեն deni — «տասնյակ» բառից): Վաղ կայսերական Հռոմի դենարը պարունակում էր ֆունտի 1/84 մասը, այսինքն՝ 3,90 գրամ արծաթ: Ոսկու և արծաթի փոխանակությունը դրսևորվում էր մոտ 1:12 հարաբերությամբ: Ներքին շուկայի մանր առևտրի համար թողարկում էին պղնձի և արծաթի խառնուրդով, մեկ ունցիա (27,30 գրամ) քաշ ունեցող, ինչպես նաև վերջինիս ստորաբաժանումները կազմող դրամական մանր միավորներ: Արծաթի և պղնձի փոխանակությունը որոշ տատանումներով նշվում էր 1:45 հարաբերությամբ:

Կայսրության կողմից թողարկվում էին նաև Հայաստանին վերաբերող ոսկե, արծաթե ու պղնձե դրամներ, որոնց պատկերազրությունը հաղորդում էր Հայաստանի պարտված կամ կոխյալ քաղաքական վիճակը: Այդ տիպի դրամներով ու շքադրամներով կայսրությունը նպատակ ուներ տարածել հռոմեական գեղարվեստի և դրանով իսկ հնադանդության մեջ պահել նվաճված երկրների ժողովուրդներին:

Հայաստանին վերաբերող հռոմեական ծագում ունեցող դրամներն ու շքադրամները դանդաղապես թողարկվում չեն ունեցել և հայկական քաղաքներում լայնորեն տարածված չեն եղել: Հայաստանում վաղ կայսերական շրջանի դրամներից հայտնի են եղել Օկտավիանոս Օգոստոսի և նրա երկու որդեգիրների՝ Գայուսի և Լուցիուսի պատկերներով արծաթե դրամները, որոնք վկայում են հռոմեական դրամների նոր հոսանքը Արտաշեսյանների անկման և Արշակունիների հաստատման տարիներին: Դրանք ի հայտ են եկել Հայաստանի, Ադրիանի ու Վրաստանի ողջ տարածքի վրա: Բացառված չէ, որ

Յկտավիանոս Օգոստոսի և նրա որդեգիրների պատկերներով արծաթ դրամները թողարկվել են ու շրջանառության մեջ մտել ոչ միայն Հռոմի եվրոպական տիրույթներում, այլև Արևելքում:

Հռոմեական կայսրության վաղ շրջանի այդ դրամները թափանցել են հայկական շուկաները միջազգային առևտրի այն ուղիներով, որոնցով շրջանառության մեջ էին մտել անցյալում հելլենիստական և Հռոմի հանրապետական դրամները: Սիրիայի ու Միջագետքի շուկաներից ապրանքափոխանակությունը բերում էր նրանց Արաքսի հովիտը և այնուհետև Կուրի ավազանով տանում Վրաստան ու Աղվանք: Արծաթե բարձրորակ այդ դրամները միջազգային շուկայում վստահություն էին շահել և ճանաչվում էին իբրև սմեռական դրամական միավորները: Հետագայում դրանց ընդօրինակություններ հանդես եկան տեղական կերտվածքի դրամներ:

Հայաստանում վաղ կայսերական այդ դրամների տարածման հետ միաժամանակ շրջանառության մեջ են եղել նաև Պարթև Վոնոն արքայի պատկերով դրամական միավորները: Վերջինների դրվագումը հավանաբար մասամբ կատարվել է նաև Հայաստանում, ուր Վոնոնը Հռոմի կողմից թագավոր էր հաստատվել մ. թ. 8—16 թթ.: Մակայն Վոնոնի դրամները և տետրադրամները լայն տարածում չեն ունեցել, Հռոմի կայսերական դրամների համեմատ դրանք շատ քիչ են եղել:

Սահմանափակ թողարկում և աննշան տարածում են ունեցել նաև Վոնոնին Հայոց գահի վրա փոխարինող Արտաշես-Ջենսնի (18—34 թթ.) դրամները, որոնք հատուկենտ նմուշներով հայտնի են թանգարանային ժողովածուներից: Դրանք շրջանառության համար բնորոշ չեն եղել և կարող են դնահատվել իբրև հալ-հռոմեական հարաբերություններին վերաբերող առանձին վկայություններ: Այդուհանդերձ որոշակի է, որ Հայաստանի դրամական շրջանառությունը I դարի սկզբին շարունակել է կատարվել հիմնականում հռոմեական դրամներով, առևտրական գործարքները իրականացվում էին առավելապես հռոմեական դենարներով: Պարթևական դրամները շրջանառության մեջ գրեթե աննկատ էին դարձել: Ուշագրավ է, որ 62 թ. Հռոմի կայսրությունը Ներոնի ռեֆորմով նվազեցրել էր արծաթ դենարի քաշը և այն սահմանել ֆունտի 1/96 մասը, այսինքն դարձրել մոտ 3,40 գրամ: Նվազել էր նաև արծաթի պարունակությունը հռոմեական արծաթ դրամի մեջ, կազմելով 55—65 տոկոս: Կայսրության հետևեցողության այդ դրամները թափանցել են Հայաստան Արշակունիների հաստատման ժամանակներում: Հայաստանի Արշակունի գահակալները իրենց սեփական դրամները չեն ունեցել, դրամի թողարկման իրավունքը վերապահված է եղել Արշակունյաց ավագ տոհմին՝ Իրանի Պարթևաց թագավորությանը:

Հայ Արշակունիների տիրակալության վաղ ժամանակներում միջազգային առևտրի բնրումով հայկական քաղաքներ են թափանցել Վեսպասիանոսի, Տիտոսի, Դոմիցիանոսի պատկերներով Հռոմի կայսերական դենարները: Նախապատվությունը տրվել է նախառեֆորմյան, Օկտավիանոս Օգոստոսի՝ արծաթի բարձր պարունակություն ունեցող դրամներին: Արդեն II դարում հայկական շուկաներում տարածում են գտել Տրայանոսի, Հադրիանոսի, Անտոնինոս Պիոսի, Մարկոս Ավրելիոսի և Լուկիոս Վերոսի պատկերներով հռոմեական արծաթե դրամները, իսկ պարթևական դրամներ Հայաստանի II դարի դանձերի կազմում չեն արձանագրված: Երևան են դալիս հռոմեական պղնձե՝

շքադրամներ, թողարկված II դարի նշանավոր ռադմա-քաղաքական իրադարձությունների առթիվ: Այդ շքադրամները, ինչպես դրանց նախորդները, ունեցել են ցուցադրական նշանակություն, որոնց պատկերագրությունից երևում է Հռոմի բացահայտ միջամտությունը Հայաստանի ներքին գործերին: Հայաստանի դրամական շրջանառության համար շքադրամները բնորոշ չեն, դրանք թողարկվել են Հռոմում և մետրոպոլիսից դուրս լայն տարածում չեն ունեցել:

II դարի 60-ական թթ. մինչև III դարի սկիզբը Հայաստանի դրամական շրջանառությունը զարգացել է Հռոմեական կայսրության՝ ընդհանուր պատկերագրություն ունեցող դրամներով, որոնք դալիս էին Հայաստան ինչպես Միջերկրականի արևմուտքից, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքի վաճառաշահ կենտրոններից: Այդ է վկայում Գառնի ամրոցի ավերակներում հայտնաբերված կայսերական Հռոմի դրամների դանձր, բաղկացած Վեսպասիանոսի, Տիտոսի, Տրայանոսի, Հադրիանոսի, Ա. Պիոսի, Մ. Ավրելիոսի և Կոմմոդոսի պատկերներով արծաթ դենարներից, որ արտացոլում են Հայաստանի դրամական շրջանառության կալմը II դարի վերջին: Այդ ժամանակներում հռոմեական դրամների տարածումը հասել էր իր առավելագույն չափերին: Հայաստանը, իբրև բուֆերային երկիր Արևելքի և Արևմուտքի միջև, ընդգրկված է եղել հռոմեական դրամներով կատարվող միջազգային ապրանքափոխանակության ոլորտը: Երկրորդ դարի վերջին Արտաշատում զրկագվում են պղնձի դրամներ քաղաքային շուկայի ներքին կարիքների համար: Դրանք շրջանառության մեջ են մտցվել ոչ թե Հռոմի կայսեր կամ Արշակունի հայ թագավորի անունից, այլ մայրաքաղաք Արտաշատի: Այդ իրողությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ տարանցիկ առևտրի խոշոր կենտրոն հանդիսացող Արտաշատը հավանաբար ինքնավարություն է ունեցել: Արտաշատի դրամը իր պատկերագրությամբ անմիջապես ճանաչելի է դառնում Հռոմի կայսերական դրամների հոծ զանգվածում. քաղաքամայր աստվածուհու դիմաքանդակը, քաղաքի անվան հունատառ արձանագրությունը, հաղթության պսակաբեր դիցուհու կանոնիկ պատկերը և պատկերագրության այլ տարրեր վկայում են հելլենիստական ավանդույթների մասին:

III դարի սկզբից Հայաստան են թափանցում թեթև քաշի հռոմեական արծաթ դրամները, այսպես կոչված «Անտոնինիանները», որոնք թողարկվում էին Կարակալա կայսեր դրամական ռեֆորմից հետո: Արծաթի չնչին պարունակություն ունեցող այդ դրամները Հայաստանի դրամական տնտեսության համար էական նշանակություն չեն ունեցել:

Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում III դարի 30-ական թթ. թևակոխել է իր զարգացման հաջորդ փուլը, որը բնորոշվում է երկրում սասանյան դրամա-կշռային սիստեմի հաստատմամբ: Արդեն IV—VII դդ. սասանյան դրամներն ամենալայն տարածում են ստանում Հայաստանում:

Ի տարբերություն Պարթևների, Սասանյանները բոլորովին նոր պատկերագրության դրամներ թողարկեցին Իրանում և վերջինիս ենթակա երկրներում: Նոր դարադրույթ բացվեց Արևելքի դրամագործության մեջ: Սակայն վաղ շրջանի սասանյան դրամները նախապես շատ աննշան քանակ էին կազմում ամենուրեք տարածված հռոմեական դրամների համեմատությամբ: Հետագայում Իրանի հետ կապված հայկական կենտրոններում նրանց տարածումը զնալով տվելի նշանակություն է դառնում: Սասանյանները թողարկում էին ոս-

կե, արծաթե ու պղնձե դրամներ: Ոսկե դրամները սկզբում գրվադրվում էին միջազգային շուկայում իշխող հռոմեական աուրեսի քաշին համապատասխան՝ 8,19 դրամ, սակայն հետագայում նրանց քաշը նվազեց: Սասանյան ոսկե դրամները հազվագյուտ են և Հայաստանում ու հարևան երկրներում դոմինանտ նշանակություն չեն ունեցել: Հազվագյուտ են նաև սասանյան պղնձե դրամները: Ամենատարածվածը եղել են արծաթե դրամները, որոնք և շրջանառության մեջ են եղել վաղ միջնադարի հայկական շուկաներում: Սասանյան դրամակշռային սիստեմի հիմնական միավորը հանդիսացել է մոտ շորս դրամ քաշ ունեցող արծաթե դրախման: Ի հակադրություն պղնձի խառնուրդով ուշ պարթևական արծաթ դրամների, Սասանյանները միշտ բարձր են պահել իրենց դրախմայի արժանապատվությունը արծաթի որակի տեսակետից:

Հայաստանում գտնված ամենավաղ սասանյան դրամը վերաբերում է IIf դարի առաջին կեսին: Այն թողարկված է Սասանյանների առաջին գահակալի պատկերով և պաշտամունքային խորհրդանշաններով: Հայտնաբերվել են նաև Արտաշիրի անմիջական հաջորդների օրոք թողարկված դրախմաները:

III դարի վերջին հայկական քաղաքներում խիստ նվազել են անցյալից մնացած պարթևական և հռոմեական (կասերական) դրամները: Շրջանառությունը զարգացել է սասանյան դրամների առավելության: Տարածվել են նաև ուշ հռոմեական շրջանի դրամները, մասնավորապես IV—V դդ. ուշ հռոմեական ոսկե դրամները: Փոխանակությունը ոսկու և արծաթի միջև դիտվում է 1:14 հարաբերությամբ: Սակայն ներքին ու արտաքին առևտրի մեջ առավելապես տարածված էին սասանյան արծաթ դրամները: Այդ առավելությունը բացարձակ է դառնում VI—VII դդ.: Ապրանքափոխանակության շնորհիվ հայկական շուկաներն են մտել Ջերալում, Խորասանում, Ֆարսում, Խուզիստանում, Սեջստանում և Իրանի այլ նահանգներում թողարկված սասանյան դրախմաներ, որոնք կրում են Սասանյան գահակալների պատկերները և պահլավերեն արձանագրություններ: Այդ դրամները վերաբերում են առավելապես V—VII դդ.: Դրամների տվյալներից երևում է, որ այդ երկու հարյուր տարիները հանդիսանում են հայ-իրանական տնտեսական կապերի լայն տարածման ժամանակաշրջան: Հետաքրքիր է, որ VI դարի վերջերից քաղաքային կյանքի վարդապետան պահանջով սասանյան պատկերազրությունը արծաթ դրամներ թողարկվում են նաև Իրանին ենթակա հայկական քաղաքներում, մասնավորապես Դվինում և Նախճավանում. այդ են վկայում վերջիններիս անունների պահլավերեն գրությունները դրամների վրա:

Սասանյան դրախմաների տարածման հետ մեկտեղ, VI դարի վերջին և VII դարի սկզբին Հայաստան են թափանցել նաև բյուզանդական ոսկե ու արծաթե դրամներ՝ մասնավորապես Հուստինիանոս, Տիբերիոս, Փոկաս և Հերակլես կայսրների ոսկե և Հերակլեսի ու նրա գահաժառանգների արծաթե դրամները: Վերջիններս իրենց քաշով (6,50—6,90 գրամ) մոտ երկու անգամ ծանր էին սասանյան դրախմաներից: Հայաստանում սասանյան և բյուզանդական արծաթ դրամները VII դարում շրջանառության մեջ էին միաժամանակ, և յուրաքանչյուր բյուզանդական արծաթ դրամ (ապուլեո կոչված կրկնակի միլիարենոս) փոխանակվում էր սասանյան դրախմայի հետ 1:2 հարաբերությամբ:

VII դարի երկրորդ կեսին դժամական շրջանառությունը Հայաստանում

Ինքնակոխել է իր զարգացման հաջորդ փուլը, որ բնորոշվում է սասանյան, ինչպես նաև վաղ բյուզանդական դրամների սպառմամբ և արաբատառ դրամների տարածմամբ։ Անցումը հին դրամական համակարգից նորին կատարվել է աստիճանաբար։ Արաբական իշխանություններն իրենց նվաճած երկրներում սկզբում պահպանել են անցյալում ընդունված դրամակշռային սկզբունքները։ Սասանյանների կործանումից հետո նրանց օրոք թողարկված դրամները շրջանառությանից չեն հանվել։ Իրանում և բյուզանդական տիրապետության արևելյան շրջաններում հաստատված արաբական նահանգապետները սկզբնական շրջանում թողարկել են սասանյան և բյուզանդական դրամների ընդօրինակությամբ, սակայն արաբներն զերոսով ոսկե, արծաթե ու պղնձե դրամներ։ Այդ, այսպես կոչված արաբ-սասանյան և արաբ-բյուզանդական դրամները Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջաններում և ընդհանրապես Անդրկովկասում տարածում չեն ունեցել։ Հավանական է, որ առանձին դեպքերում դրանք թափանցել են Սիրիային և բյուզանդիային մերձավոր հայկական շուկաները։

VII դարի վերջին խալիֆ Աբդուլ-Մելիքի հատուկ ռեֆորմով հիմք է դրվում արաբական ազգային դրամների թողարկմանը։ Արաբական խալիֆայությունը ստեղծեց իր դրամակշռային սիստեմը, որը շուրջ երեք հարյուր տարի իշխեց միջազգային ապրանքաշրջանառության մեջ։ Միստեմատիկաբար թողարկվում էին արաբական ոսկե, արծաթե ու պղնձե դրամներ։ Շրջանառության մեջ հիմնական միավորը դիրհեմ կոչված արծաթ դրամն էր, որի օրինական կշիռը սահմանված էր 2,97 գրամ։ Ոսկե դրամները (4,25 գրամ կշռով) թողարկվում էին սահմանափակ չափով։ Արաբներն այդ ոսկեդրամը կոչում էին դինար, իսկ հայերը՝ դահեկան։ Օմայանների տիրապետության ժամանակներում արաբական ոսկեդրամները թողարկվում էին Սիրիայում, նդիպտոսում և Իսպանիայում։

Հայաստանում և նրա մերձակա շրջաններում վաղ արաբական ոսկե դրամներ չեն գտնվել։ Հայաստանում տարածված են եղել արաբական արծաթ դրամները, որ առևտրականները բերում էին Օմայանների տիրակալության կենտրոնական նահանգներից։ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիս-արևելյան դավառները, հարևան Վրաստանի արևելյան շրջանների ու Աղվանքի հետ միասին մինչև Դերբենդ, խալիֆայության վարչական բաժանմամբ միավորված էին մեկ նահանգի մեջ, որ կոչվում էր Արմինիա։ Խալիֆայության դրամական սիստեմի ստեղծումից հետո Օմայանները դրամներ էին թողարկում Դվինում, Թիֆլիսում, Գանձակում, Դերբենդում, ինչպես նաև Արմինիայի մեջ մտնող այլ կենտրոններում։ VIII դարի սկզբին, շուրջ հիսուն տարի այդ վաղ արաբական դրամները թողարկվում էին առավելապես ողջ նահանգի՝ Արմինիայի անունով, որի վարչական կենտրոնը Հայաստանի Դվին վաճառաշահ քաղաքն էր։ Թողարկվում էին դրամներ արծաթից և պղնձից։ Տեղական կերտվածքի դրամներից բացի շրջանառության մեջ էին մեծ մասամբ Իրաքի, Ջադիրայի, Ջեբալի և Ադրբեջանի քաղաքներում դրվադված արծաթե դրամներ, որոնց տարածումը ցույց է տալիս Հայաստանի կապը խալիֆայության հիշյալ նահանգների հետ։

VIII դարի երկրորդ կեսից խալիֆայության ներքին ու արտաքին առևտրի զարգացմանը պուրընթաց ընդլայնվում է Հայաստանի դրամական շրջանառության ոլորտը։ Աբբասյանները, որոնց ձեռքն էր անցել տիրակալությունը,

Հայաստանում դրամներ էին դրվագում ավելի զանգվածաբար, քան նրանց նախորդ Օմայանները: Աբբասյան դրամների թողարկումը Հայաստանում նշվում է խալիֆ Ալ-Մանսուրի գահակալության տարիներից (754—775) սկսած: Աբբասյանները չէին փոխել Օմայանների օրոք ստեղծված արաբական դրամա-կշռային սխեմեր, օմայան դրամները փոխանակվում էին աբբասյան դրամների հետ հավասարապես: Հիմնական միավորը մնում էր դիրհեմ կոչված արծաթ դրամը՝ 2,97 գրամ քաշով: Պղնձե դրամները՝ ֆելսերը, ինչպես անցյալում, թողարկվում էին մանր առուծախի համար և տեղական շուկայի սահմաններից դուրս չէին անցնում: Ժամանակագրական առումով Հայաստանում թողարկված վաղագույն արծաթ դրամը վերաբերում է Հիջրայի 143 (մ. թ. 760—761) թթ.: Աբբասյանները դրամների վրա դրոշմում էին Ղուռանից քաղված կրոնական իմաստի ասույթներ, ինչպես այդ անում էին Օմայանները, բայց ի տարբերություն Օմայանների, իբրև նշանաբան ընտրել էին «Մուհամմեդն Ալլահի առաքյալն է» ասույթը: Սկզբնական շրջանում դրամները թողարկում էին առանց իշխանական անունների, իսկ VIII դարի 60-ական թթ. աբբասյան դրամների վրա արաբերեն «քուֆի» գրելաձևով հիշատակվում էին խալիֆայության դահաժառանգների և նահանգային փոխարքաների անունները:

Արմինիայի աբբասյան դրամների վրա արձանագրված տեղանունները, տարբերվելով և անձնանունները հավաստի վկայություններ են VIII—X դդ. հայ-արաբական հարաբերությունների ժամանակագրության ու պատմության համար: Աբբասյան դրամների թողարկման գլխավոր կենտրոնները Հայաստանում և Աղվանքում շարունակում էին մնալ Դվինն ու Պարտավը, շնայած առանձին դեպքերում դրամներ թողարկվում էին նաև Արմինիայի այլ քաղաքներում: Դրամագյուտերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանի դրամական շրջանառության կազմում աբբասյան դրամները բացարձակ առավելության են հասել Բագրատունիների թագավորության տարիներին: IX դարի վերջին և X դարի ընթացքում շրջանառության մեջ գրեթե սպառվել էին խալիֆայության վաղ շրջանին բնորոշ օմայան դրամները: Հայերեն գրերով և կամ հայ իշխանների անուններով դրամներ չէին թողարկվում: Միջազգային ապրանքաշրջանառությունը հայկական շուկաներն էր բերում Աբբասյանների տիրակալության տակ գտնվող Բաղդադում, Մոսուլում, Բասրայում, ալ-Քուֆայում, Տուստեր-Մին-ալ-Ահվազում, ալ-Մուհամմեդայում, Ռաս-ալ-Այնում, Ամիդում, Արդեբիլում, Շիրազում, Սամարղանդում, աշ-Շաշում և շատ այլ քաղաքներում հատված արծաթե դրամներ:

Հայաստանի արտաքին առևտուրը զարգանում էր Արևելյան խալիֆայության արտաքին ու ներքին առևտրի ոլորտում: Աբբասյան արծաթ դրամները Հայաստանում ունեին միջազգային նշանակություն: Ոսկե դրամներ Աբբասյանները Հայաստանում չէին թողարկում և ընդհանրապես ոսկե դրամներն առավելապես հաշվային նշանակություն ունեին: Ոսկու և արծաթի փոխանակությունը IX—X դդ. դրսևորվել էր 1:10, երբեմն 1:14 հարաբերությամբ: Սակայն այդ փոխհարաբերությունը կայուն չէր և մշտապես տատանվում էր՝ նայած շուկայում նրանց գների փոփոխմանը: Հայկական քաղաքներում թողարկված աբբասյան արծաթ դրամները տարածվում էին ընդհուպ մինչև արևելյան և հյուսիսային Եվրոպայի երկրները: Սակայն այդ անցումը կապված էր աբբասյան դրամների միջազգային տարածման հետ, որը հետևանք

էր խալիֆայության արտաքին առևտրի: Արմինիայի քաղաքներում, տեղական շուկայի մանր առուծախների համար շրջանառության մեջ էին տեղական թողարկման աբբասյան պղնձե դրամները:

IX դարի վերջին և X դարում շրջանառության մեջ են մտնում խալիֆայության ներսում առաջացած առանձին էմիրությունների արաբատառ դրամները: Սաջյանները Հայաստանում և Աղվանքում, ինչպես նաև Աղբթջանում թողարկում էին իրենց սեփական ոսկե ու արծաթե դրամները: Դվին, Պարտավ, Մարաղա և Ռեյ քաղաքները հանդիսացել են սաջյան դրամների թողարկման կենտրոնները: Կշռային չափերով և արաբերեն արձանագրությունների ընդհանուր ձևավորմամբ Սաջյան էմիրների դրամները զրեթե չէին տարբերվում աբբասյան դրամներից: X դարի երկրորդ կեսից Հայաստանում շրջանառության մեջ են մտել նաև Սալլարյան էմիրների արծաթե ու ոսկե դրամները: Սակայն Հայաստանի դրամական տնտեսության մեջ իշխող աբբասյան դրամների հոծ գանգվածում սաջյան և սալլարյան դրամները շատ աննշան քանակ են կազմել: Աբբասյան դրամների հետ նրանք ես դուրս են եկել իրենց ծագման վայրերից և անցել հեռավոր շուկաներ: Եվրոպայում գտնված IX—X դդ. դրամական գանձերի կազմում աբբասյան դրամների հետ միասին հանդիպում են նաև սաջյան ու սալլարյան դրամները: Միջազգային առևտուրը խալիֆայության տարբեր երկրամասերից Հայաստան է բերել և տարբեր ուղղություններով Եվրոպա է տարել Աբբասյանների ու նրանց ենթակա էմիրների արծաթե դրամները, որ թողարկված են ոչ միայն Իրաքի, Սիրիայի և Իրանի տնտեսական կենտրոններում, այլև հայկական քաղաքներում: Այդ են վկայում Եվրոպայում գտնված դրամական գանձերը:

X դարի վերջին և հատկապես XI դարում դրամական շրջանառությունը Հայաստանում թևակոխել էր իր զարգացման նոր փուլը, որ բնորոշվում է յիարժեք արծաթ դրամների աստիճանական սպառմամբ: Բաղրատունիների անկման տարիներին արտաքին առևտրի շնորհիվ Արևելքի երկրներից առատորեն Հայաստան եկող արծաթ դրամների հոսանքը խիստ նվազել էր: XI դարի սկզբից Միջին Ասիայից մինչև Փոքր Ասիա ձգվող երկրներում դադարել էին արծաթե դրամներ թողարկել: Դա տևում է շուրջ երկու հարյուր տարի: Հայաստանում արծաթի պակասը դիտվում է նախ և առաջ շեղադրյալ դրամներից, որոնք արծաթի չնչին պարունակության դրամներ էին և XI դարում տարածված էին Աղվանքում ու Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերում: Պատրաստված լինելով վատորակ արծաթից, շեղադրյալ դրամները միջազգային առևտրում լայն ընդունելություն չունեին և ներքին շուկայի սահմաններից դուրս չէին տնցնում:

Հայաստանում և այլ երկրներում X դարի վերջից ու տավելիապես X դարում լայն տարածում են ունեցել բյուզանդական ոսկե ու պղնձե դրամները, որոնց առավելությունը արծաթի սուղության պայմաններում բիմետալիզմ էր զրսևորել դրամական տնտեսության մեջ: Դրամագլուտները վկայում են, որ Հայաստանում և հարևան երկրներում XI դարում ամենատարածված դրամները բյուզանդական ոսկե և պղնձե դրամներն են եղել:

Արծաթի պակասությունը XI դարում որոշակի էր դարձել նաև Բյուզանդական կայսրության մեջ: Հայաստանում և հարևան երկրներում բյուզանդական արծաթ դրամներ չեն գտնվել: Հայտնաբերված ոսկե դրամները դուրս են եկել Կոստանդնուպոլիս քաղաքից: Հայաստանում առատորեն հայտնաբեր-

ված XI դարի պղնձե դրամները, որոնք նախատեսված են եղել ներքին շուկայի համար, իրենց վրա կրում են Քրիստոսի պատկերը: Բացառված չէ, որ դրանք թողարկվել են առևտրի հայկական կենտրոններում, երբ Բագրատունիների անկումից հետո իշխանությունը անցել էր կալսրության ձեռքը: Այդ են վկայում Անի և Դվին քաղաքների պեղումների ժամանակ հայտնաբերված XI դարի պղնձե բյուզանդական դրամները: Շիրակում և Այրարատում համարյա ամենուրեք հայտնաբերված են XI դարի անտարեթիվ և անանուն պղնձե դրամներ՝ Քրիստոսի պատկերով: Պատկերադրության առումով դրանք քրիստոնեական Արևելքում ընդունված դրամներ էին: XI դարի երկրորդ կեսին Տաշիր-Ձորայեռի Բագրատունյաց ճյուղի փոքրիկ թագավորությունը բյուզանդական այդ դրամների ընդօրինակությամբ, Քրիստոսի պատկերով, բայց հայերեն գրերով պղնձե դրամներ թողարկեց, որոնք յուրահատուկ տեղ են գրավում միջնադարյան Հայաստանի դրամական շրջանառության կազմում: Հայերեն գրերով այդ դրամների թողարկումը ունեցել է տեղական նշանակություն, դրանք կոչված չէին շուկայի նեղ սահմաններից դուրս շնչանալու:

XII դարի սկզբից Հայաստանում ամենալայն տարածում էին ստացել սելջուկյան ծագում ունեցող պղնձե դրամները, իսկ ասորաքաղաքականության արտաքին գործարքներում շարունակում էին իշխել Բյուզանդական կալսրության ոսկե դրամները: Սելջուկյան արշավանքների վաղ ժամանակներից նկատվող արծաթի պակասը («արծաթի ճգնաժամ»), որի պատճառները լիտություն կողմից դեռևս լրիվ բացահայտված չեն, Հայաստանում իր դրսևորումն է գտել XII դարում, երբ երկրի հյուսիս-արևելյան շրջաններում տարածված են եղել բացառապես պղնձե իլդեգիդյան ու անուհետե պղնձե վրացական դրամները: Հայաստանի հարավ-արևմտյան մասերում արծաթե դրամների փոխարեն ընդունվել են պղնձե օրտուկյան, գենգյան, դանիշմենդյան, մենդուգյան, սելջուկյան ծագման և վարկային նշանակություն ունեցող այլ դրամներ: Իլդեգիդյան աթաբեկները և վրաց Բագրատունի զահակալները XII դարում թողարկել են բացառապես պղնձադրամներ: Հայաստանում հայտնաբերված իլդեգիդյան և վրացական պղնձե դրամները նույնպես վարկային նշանակության դրամներ են եղել: Նրանք առատորեն հայտնաբերվել են Շիրակում ու Այրարատում, և դա խոսում է Ադրբեջանի ու Վրաստանի հետ Հայաստանի դաժնացած առևտրի մասին: Բացառված չէ, որ Դվին քաղաքը առանձին զնայրերում եղել է իլդեգիդյան դրամների թողարկման կենտրոններից մեկը: հյուսիս-արևելյան Հայաստանում: Հարավային և Արևմտյան Հայաստանում սելջուկյան պղնձե դրամներ թողարկվել են Սեբաստիա, Մալաթիա, Երզնկա, Մարզին, Խլաթ, Մանազկերտ և այլ քաղաքներում:

XII դարի վերջին և հատկապես XIII դարի սկզբին ընդլայնվում է վրաց թագավորության պղնձե դրամների տարածումը Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերում: Իրանք առավելապես Թամար թագուհու զահակալության տարիներին թողարկված վրացերեն և արաբերեն արձանագրություններով պղնձադրամներ էին, որոնք շրջանառության մեջ անմիջապես ձանաչելի էին դառնում իրենց վրա ունեցած Բագրատունյաց տոհմական նշանով: XIII դարի առաջին կեսին հայկական քաղաքներում տարածված վրաց դրամների վերջին խումբը Ռուսուդան թագուհու պղնձե դրամներն էին, որոնք շրջանառության մեջ էին գտնվում իլդեգիդյան վերջին պղնձե դրամների հետ միասին: XIII դարի սկզբին Հայաստանում և հարևան երկրներում արդեն ավարտվել էր

«արծաթի անաթամը», և Մերձավոր Արևելքի պետությունները կրկին չկսել էին թողարկել լիարժեք արծաթ դրամներ:

XIII դարի 30-ական թթ. հայկական շուկաներ էին թափանցում մի կողմից Փոքր Ասիայի սելջուկյան, մյուս կողմից՝ Արևելքը նվաճող մոնղոլական իշխանությունների դրամները: Հայաստանում գտնված մոնղոլական ծագում ունեցող վաղագույն արծաթ դրամները վերաբերում են 1232—1233 թթ.: Դրանք նախապես առանց իշխանական անունների արծաթ դիրհեմներ էին, թողարկված Չինգիզ խանի հաճախանքի՝ Ուզեղեյի ինքնակալության տարիներին: Իրանում, Վրաստանում և Աղվանքում: Մոնղոլական արծաթ դրամների առարածամբ դրամական շրջանառությունը Հայաստանում թևակոխում է իր զարգացման մի այլ փուլը:

Առևտրում վաղ մոնղոլական շրջանի արծաթ դրամները բարձր էին հնարավորում, փոխանակությունը ոսկու և արծաթի միջև հաշվվում էր մոտ 1:7 հարաբերությամբ: Դրամական միավորների անվանումները չէին փոխվել, նախիֆայության ժամանակներից միջազգային ճանաչում գտած դենար, դիրհեմ և ֆելս անունները բսկե, արծաթե ու պղնձե դրամների համար պահպանվել էին նույն հասկացություններով: Բացի թեթև քաշի պղնձե դրամներից, թողարկում էին նրանց կրկնակի կշիռով դրամներ, որոնք կոչվում էին «դանգ»: Մինչև XIII դարի երկրորդ կեսը միջազգային շրջանառության մեջ մոնղոլական ծագում ունեցող արծաթ դրամները հանդես էին գալիս Սեբաստիայում, Կոնիայում և Կեսարիայում թողարկված դիրհեմների հետ միասին:

Սալայն հետագայում սելջուկյան արծաթ դրամները նվազում են և արդեն XIII դարի ավարտին Հայաստանի դրամական տնտեսության մեջ առավելությունը բացահայտորեն անցնում է Իրանի մոնղոլական խանների կողմին: Թողարկված դրամներին՝ Հայն տարածում էին ստացել Մանգու խանի և նրա եղբոր՝ Հուլաղուի դրամները, ինչպես նաև այդ տարիներին թողարկված, աշտուրերեն արձանագրության դրոշմով մոնղոլական անանուն դրամները: Աբաղա խանի իշխանության տարիներին հայկական քաղաքներում թողարկվել են էրիստոնեական իմաստի հայերեն արձանագրություններով պղնձադրամներ, ըստ որում դրանց վրա կային նաև արաբերեն և ուլղուրերեն արձանագրություններ: Թողարկվել են նաև արծաթ դրամներ, որոնց վրա արաբատառ Յանուճ Խոբ և Բեղույ և Բեգույն սերոյ ասաուծոյ միաձին բառերից բացի կա նաև ուլղուրերեն արձանագրություն: Սակայն արծաթի լիարժեք պարունակություն ունեցող այդ դրամները երկար շրջանառություն չունեցան: XIII դարի վերջին տարիներին Հուլաղույանների դրամական տնտեսությունը սակավացել էր: Սաքուր ոսկուց և արծաթից դրամների թողարկումը մի որոշ ժամանակ կանգ առավ: Հատուկ հրամանով, հիջրայի 693 (մ. թ. 1293-94) թ. նախաձեռնվեց թղթադրամների թողարկումը, որը, սակայն, վաղանցուկ եղավ: XIV դարի սկզբին Ղաղան Մահմուդ խանի հրամանով Հուլաղույանները սահմանեցին նոր դրամակշռային սիստեմ, որի հիմնական միավորը համարվեց 2,145 դրամ արծաթի օրինական քաշով դիրհեմը: Հանդես եկան դրամական նոր միավորներ, ոսկու գծով «դադանի» և արծաթի գծով՝ «միրի» անուններով: Փոխանակությունը ոսկու և արծաթի միջև կատարվում էր 1:12 հարաբերությամբ: Թողարկվում էին նաև երեք մոխալ կշռով արծաթ դրամներ, որոնք կոչվում էին արծաթ դինար: Երեք արծաթ դինար «միրի» կոչվող ամենախոշոր արծաթ դրամական միավորն էր: Ապրանքափոխանակության գործարքնե-

յում հանդես էր եկել «թուման» կոչվող հաշվային միավորը, որ հավասար է 10.000 արծաթ դինարի: Ղազան Մահմուդի ռեֆորմով սահմանված դրամները թողարկվում էին Հուլաղույանների տիրապետության տակ գտնվող բազմաթիվ քաղաքներում, այդ թվում նաև Անի, Գառնի, Պարոտա, Նախճավան, Խոսի, Արճեշ, Կարին, Երզնկա, Սեբաստիա և այլ քաղաքներում: Սակայն Ղազան Մահմուդի ռեֆորմով սահմանված կշռային չափերը կայունություն չունեցան, արծաթ դրամի կշիռը գնալով խիստ նվազեց, և արդեն 1336 թ. այն թողարկվում էր 1,43 գրամ միջին քաշով: Ներքին շուկայի դարգացման պահանջով Անի քաղաքում ղրվաղում էին նաև պղնձե դրամներ: XIV դարի կեսին արծաթ դրամի կշիռը նվազելով հասավ մոտ կես գրամի: Արծաթի սուղությունը դրամագործության մեջ բացահայտ էր դարձել: Ինչպես Հայաստանում թողարկված, այնպես էլ արտաքին առևտրի շնորհիվ հայկական շուկաները թափանալով XIV դարի վերջի արծաթ դրամները թեթև քաշի դիրհամներ են, որոնք թույլ են տալիս հետևել երկրի միջադպային կապերի հիմնական ուղղություններին: Հուլաղույանների ու նրանց անմիջական հաջորդների ժամանակներում Հայաստանում հայկական դրամներ չեն թողարկվել:

Հայկական դրամների թողարկումը Կիլիկիայում սկսվել է դեռևս Ռուբինյանների նախաթագավորական ժամանակներում և առավելապես վերջին իշխան Լևոնի օրոք: Դրանք եղել են պղնձե դրամներ, որոնց վրա հալերեն գրված արձանագրվել են Ռուբինյան իշխանների անունները և խաչի նշանը: Լևոնին հայոց թագավոր օժելու տարվանից՝ 1198 թ., Կիլիկիայի Հայաստանում սկսվել է մեսրոպատառ դրամների կանոնավոր թողարկումը և նրանց շրջանառությունը: Թողարկվել են ոսկե, արծաթե ու պղնձե դրամներ: Կիլիկիայի հայկական դրամներից ներկայումս թանգարաններում առկա են հաղարամոր նմուշներ: Դրանց ամենամեծ բաժինը շրջանառության մեջ է մտել Լևոն I-ի թագավորության տարիներին (1198—1219): Թողարկվել են առավելապես արծաթե ու պղնձե դրամներ: Ոսկե դրամները հազվագյուտ են և հայկական տնտեսության համար բնորոշ չեն: Հիմնական միավորը հանդիսացել է 2,7—2,8 գրամ միջին քաշով բարձրորակ արծաթ դրամը, որը թողարկվել է մասսայաբար: Կշռային սյդ չափը համապատասխանում էր միջազգային շուկայում տարածված արևելյան դիրհամի իրական քաշին: Բուն Հայաստանում Կիլիկիայի հայկական պետության դրամները շրջանառության մեջ չեն եղել: Հայաստանում և հարևան երկրներում կիլիկյան դրամներ կամ դրամական գանձեր չեն գտնվել: Կիլիկյան դրամներ հայտնաբերվել են Սիրիայում, Եգիպտոսում, Հարավային Եվրոպայի երկրներում:

ОСНОВНЫЕ ГРУППЫ МОНЕТ, РАСПРОСТРАНЕННЫХ В ДРЕВНЕЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ

Х. А. МУШЕГЯН

(Резюме)

Наиболее ранние монеты, найденные в Армении, относятся к V в. до н. э. Они чрезвычайно редки и не могут характеризовать историю денежного обращения в стране. В конце IV в. до н. э. появляются греческие монеты, знаменующие установление в Армении аттической денежно-весовой системы.

К концу III в. до н. э. в западных областях Армянского нагорья, через которые проходили магистральные пути международной торговли, появились первые армянские монеты с портретами армянских царей Софены. С конца II в. до н. э. в армянские города поступают монеты Селевкидов, Аршакидов, царей Каппадокии, а также республиканского Рима. Ареал обращения собственно армянских монет расширяется с конца 80-х гг. I в. до н. э. В сфере международной торговли армянские монеты I в. до н. э. принимались наряду с римскими, парфянскими и другими монетами эллинистического мира. Серебряные монеты Тиграна II выпускались как в Армении, так и в Сирии, составляя самую многочисленную группу среди армянских монет эпохи эллинизма. Со второй половины I в. до н. э. выпуск армянских монет уменьшается и в дальнейшем прекращается.

При первых армянских Аршакидах (I—II вв. н. э.) широкое распространение получили римские монеты общемперского типа. Но уже в следующие столетия римская денежно-весовая система в Армении теряет свое главенствующее значение. После падения Парфянского царства основной денежной единицей в Армении стала сасанидская драхма. С начала V века благодаря международной торговле, кроме сасанидских драхм, в города Армении проникают византийские золотые и серебряные монеты. С конца VI века налаживается местное монетное дело. В обращение поступают сасанидские драхмы, чеканенные в городах Двин, Партав, Нахчаван.

Переход от сасанидской денежно-весовой системы к арабской совершился в Армении на рубеже VII—VIII вв. С этого времени начинается период распространения куфических монет. Кроме монет местной чеканки, в города Армении проникали дирхемы из Сирии, Ирака, Фарса и Хузистана. Массовый выпуск аббасидских монет в Армении и в Кавказской Албании наблюдается с конца VIII века. До середины X века денежное обращение Армении развивалось в сфере внутренней и внешней торговли Арабского халифата.

С конца X в. и особенно в XI в. изменяется состав денежного обращения страны. Активную роль играли медные и золотые византийские монеты. В конце XI века серебро почти совершенно исчезает из денежного обращения. В северных областях Армении обращались медные монеты атабеков Азербайджана и Багратидов Грузии. В юго-западных же краях Армянского нагорья в обращении были медные монеты Ортукидов, Зенгидов, сельджуков Ирака, Эюбидов, Данишмендидов, Салдукидов, Бектимуридов и др. В тридцатых годах XIII в. отмечается конец «серебряного кризиса». В обращение поступают серебряные монеты сельджуков Рума и Чингизидов. Со второй половины XIII в. массовое распространение имели серебряные монеты Хулагуидов.

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ԳԱՆՁԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ VIII—X ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Խ. Ա. ՄՈՒՇԵԳՅԱՆ

Հայաստանում և հարևան երկրներում գտնված դրամական գանձերը հանդիսանում են հնուց մնացած այն իրեղեն ապացույցները, որոնց ծագման ու շրջանառության տվյալները հնարավորություն են ընձեռում դատելու ապրանքափոխանակության ոլորտում երկրի ունեցած միջադժային կապերի հիմնական ուղղությունների մասին:

Դրամական շրջանառության ներքին ոլորտի համար կարևոր տվյալներ են ներկայացնում պղնձե դրամները, որոնք գործառական նշանակություն են ունեցել առավելապես տեղական շուկայի առևտրի մեջ: Այդ առումով ուշագրավ են դրամական միավորների երկու խմբեր: Դրանցից մեկը Դվինի ավերակներում ի հայտ եկած Օմայան պղնձե դրամների այն նմուշներն են, որոնք թողարկվել են տեղում՝ Հայաստանի գլխավոր քաղաք Դվինում և սպասարկել են քաղաքային շուկայի մանր ապրանքափոխանակության ներքին պահանջները: Հայաստանի սահմաններից դուրս տեղական կտրվածքի այդ դրամները տարածում չեն ունեցել: Հայաստանում գտնված և VIII դարին վերաբերող դրամների երկրորդ խումբը՝ Արաբական խալիֆայության կենտրոնական նահանգներում, մասնավորապես Սիրիայում և Իրաքում թողարկված Օմայան արծաթե և պղնձե դրամներն են: Վերջիններս ըստ ծագման թողարկվել են Հիմս (Նդեսիա)², Դամասկոս³, Կիննասարին⁴ քաղաքներում: Ի տարբերություն տեղական դրամների, այս երկրորդ խմբի դրամները քանակապես դեռևս շատ չեն և հազիվ նշմարելի չափով կարող են վկայել դրամական շրջանառության ոլորտում հայկական շուկաների կապը սիրիական քաղաքների հետ: Բացառված չէ, որ Սիրիայից և Ջազիրայից Հայաստան եկած քարավանների միջոցով այդօրինակ պղնձե դրամները (ֆելսերը) կարող էին թափանցել Դվինի, ինչպես նաև հայկական այլ շուկաները:

Առավել որոշակի վկայություն է ներկայացնում Ապարանի Շենավան գյուղում 1957 թ. գտնված Օմայան արծաթե դրամներից բաղկացած գանձը⁵, նորագույն դրամը պատկանում է հիջրայի 119 թ., այսինքն՝ մ. թ. 737 թ.: Հավանաբար, գանձը հողին է հանձնվել VIII դարի 40—50-ական թթ.: Այլ կերպ ասած՝ գանձի դրամները գործառական նշանակություն են ունեցել VIII դարի առաջին կեսին:

¹ X. A. Мушегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, էջ 61, № 12—19 (այսուհետև՝ Мушегян).

² Հայաստանի պատմության պետական թանգարան, № 10678 (այսուհետև՝ ՀՊԹ):

³ Նույն տեղում, № 11210, 11995:

⁴ Նույն տեղում, № 12395:

⁵ Նույն տեղում, № 17130:

Քննությունը պարզել է, որ այդ գանձից մնացած արծաթե 13 դիրհեմներից 11-ը գրվագվել են Վասիտ քաղաքում, իսկ երկուսը՝ Քերման և Սուկ Մին-ալ-Ահվադ քաղաքներում։ Իրաքի նշանավոր Վասիտ քաղաքը, որ գտնվում է Պարսից ծոցի մոտ, խալիֆայության արծաթե դրամների թողարկման ամենակարևոր կենտրոններից մեկն էր Օմայանների տիրակալության մեջ, և Շենավանի գանձը, լինելով VIII դարին պատկանող գանձերից վաղագույնը Անդրկովկասում, ցույց է տալիս, որ VIII դարի առաջին կեսին Հայաստանում տարածված են եղել առավելապես Վասիտում գրվագված Օմայան արծաթե դրամները։ Ինչ վերաբերում է Քերման և Սուկ ալ-Ահվադ քաղաքներում թողարկված դրամներին, որոնք Շենավանի գանձում առկա են մեկական օրինակներով, ապա դրանք Հայաստանում հաղվագյուտ են։ Այն իրողությունը, որ Վասիտում թողարկված Օմայան արծաթե դրամները նշանակալից տարածում են ունեցել խալիֆայության կովկասյան շրջաններում, երևում է ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ հարևան երկրներում գտնված դրամագիտական այլ նյութերից։ Շենավանի գանձը մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ Հայաստանում VIII դարի առաջին կեսին դրանք պատահական չեն⁶։

Դրամական շրջանառության ոլորտում Հայաստանի միջազգային կապերն առավել տեսանելի ուղղագծվում են VIII դարի երկրորդ կեսից սկսած։ Հիմնական տվյալներն ի հայտ են գալիս Հայաստանում գտնված աբբասյան դրամների ու դրամական գանձերի քննությամբ։ Անմիջական կապերը դիտվում են նախ և առաջ Աղվանքի հետ։ Պարտավում գրվագված VIII դարի երկրորդ կեսի աբբասյան պղնձե դրամները լայն տարածում են ունեցել Դվինում, ուր պեղումների ընթացքում ի հայտ են եկել հիջրայի 142 (759/60), 143 (760/61), 159 (775/76), 163 (779/80) և 164 (780/81) թթ. թողարկված ֆելսերի բազմաթիվ նմուշներ⁷։ Արաբատառ արձանագրությամբ դրանց բուրի վրա հիշատակված է Աղվանքի գլխավոր քաղաք Պարտավի անվան արաբերեն ձևը՝ Բարդաա։ Հայաստան—Աղվանք կապերի մասին են վկայում նաև Դվինի կենտրոնական թաղամասի պեղումներից հայտնաբերված ալ-Յադի-դիա և ալ-Բար (Դերբենդ) քաղաքների աբբասյան պղնձե դրամները՝ թողարկված VIII դարի երկրորդ կեսին⁸, ինչպես նաև Դվինում գտնված, բայց Աղվանքում թողարկված հիջրայի 153 (770), 177 (793/94) և 178 (794/95) տարեթվերով աբբասյան պղնձե դրամները⁹։ Եթե նկատի ունենանք, որ պղնձե դրամները չէին մտնում արտաքին առևտրի ոլորտը, որ դրանք բնորոշ էին տեղական շուկայի մանրածախ առևտրին, ապա հարկ է ենթադրել, որ Հայաստան—Աղվանք կապերը դրամական շրջանառության ոլորտում զարգացել են անմիջականորեն։ Դա միանգամայն օրինաչափ երևույթ էր, որովհետև Արաբական խալիֆայության վարչական բաժանմամբ Հայաստանը և Աղվանքը մտնում էին մեկ նահանգի մեջ, ըստ որում նրանցում գրվագվող պղնձե

⁶ Мушегян, էջ 60, № 8—9։

⁷ ԶՊԲ, №№ 11146, 11147, 11207, 14683, 11197, 13841, 3087, Мушегян, էջ 29, 34, 535։

⁸ Նույն տեղում, №№ 11523, 12738։

⁹ Նույն տեղում, №№ 3090, 3096, 3100, 3155, 10841, 11149, 11199, 11206, 123226։

դրամները սպասարկում էին ներքին շուկային, որի սահմաններից դուրս սովորաբար չէին անցնում:

Դրամական շրջանառության ներքին ոլորտին բնորոշ Հայաստան—Աղվանք կապերի անմիջականության մասին փաստող հիշյալ տվյալները միաժամանակ ընդգծում են պղնձե դրամների նշանակությունը VIII դարի վերջին: Հենց այս ժամանակներում էր, որ Արմինիա նահանգի կառավարման գործում բարձրացել էր Պարտավ քաղաքի դերը, ուր փոխադրվել էր աբբասյանների ղիվանատունը¹⁰: Ըստ էության կուր-արաքսյան միջազետքի տնտեսական կյանքի խոշոր կենտրոնները VIII—IX դդ. եղել են Դվին և Պարտավ քաղաքները, որոնց փողերանոցներում ղրվազվող աբբասյան պղնձե դրամները նշանակալից տարածում էին ստացել հայկական շուկաներում: Այդ են վկայում Անդրկովկասով անցնող քարավանային ապրանքափոխանակության ասպարեղում Պարտավի¹¹ կարևոր դերի մասին եղած մատենագրական տեղեկությունները, ինչպես նաև Դվին քաղաքի պեղածո նյութերը, որոնք բնորոշ են միջնադարի ապրանքային արտադրության այդ խոշոր կենտրոնին¹²:

Պարտավ և Դվին քաղաքների ապրանքադրամական կապերի անմիջականության մասին են վկայում նաև երկու դրամական գանձեր, բաղկացած VIII դարի վերջին և IX դարի սկզբին պատկանող աբբասյան պղնձե դրամներից, որոնք գտնվել են Դվինի պեղումների ժամանակ: Դրանք պարունակում են բացառապես Դվինում և Պարտավում թողարկված ֆելսերի առանձին նմուշներ, որոնք հիշատակում են աբբասյան վաղ ժամանակներում Հայաստանում և Աղվանքում իշխող ոստիկանների անունները: Այդ գանձերից մեկը ներկայացնում է ոստիկանների կողմից թողարկված հետևյալ տարեթվերի դրամները¹³.

184 (800) թ. Ասադ Իբն Յազիդ	11 դրամ
186 (802) թ. Մուհամեդ Իբն Յազիդ	1 »
186 (802) թ. Խուլայմա Իբն Խալիմ	1 »
208 (823/24) թ. Խալիֆ ալ-Մամուն	14 »
208 (823/24) թ. Մուհամմեդ Իբն Սալիմ	1 »
անորոշ	1 »

Պղնձե դրամների երկրորդ գանձը նույնպես պարունակում է Հայաստանում և Աղվանքում թողարկված հետևյալ տարեթվերի, տեղական ոստիկանների անուններով ֆելսեր¹⁴.

¹⁰ Մ'ո վ ս ն ս Կ ա դ ա ն կ ա տ վ ա ճ ի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմանությունը, առաջարանը և ծանոթագրությունները Վարադ Առաքելյանի, Երևան, 1969, էջ 254:

¹¹ В. В. Бартольд, Историко-географический очерк Ирана. СПб., 1903, էջ 151:

¹² Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, I, Երևան, 1952:

¹³ ՀՊԲ, № 17498: Դանձր գտնվել է Դվինի կենտրոնական թաղամասի մոտ, այժմ Հնաբերդ կոչվող գյուղի հանգում, 1956 թ.:

¹⁴ ՀՊԲ, № 17600: Դանձր գտնվել է Դվինի ավերակներում, այժմ Հողաբերդ գյուղի հանգում, 1958 թ.:

177 (793/94) թ. Խալիդ Իբն Յազիդ	1	դրամ
չնչված տարեթիվով, Ասադ Իբն Յազիդ	3	»
187 (802/03) թ. Խալիմ Իբն Խուլայմա	3	»
208 (823/24) թ. Խալիֆ ալ-Մամուն	5	»
չնչված տարեթիվերով և անուններով	10	»

Դվինում գտնված այս երկու գանձերն էլ ներկայացնում են ղուտ տեղական շուկայի նեղ ոլորտին բնորոշ աբբասյան պղնձե դրամներ: Հարևան արտադրան և իրանական երկրներից եկած պղնձե դրամներ այս գանձերում չկան: Հատուկնե տ օրինակներով տեղական կերտվածքի աբբասյան նուշնանման ֆելսեր հաճախ են հայտնաբերվում կուր-արաքսյան միջադեպի հնավայրերում: Սակայն Անդրկովկասից դուրս այդօրինակ ֆելսերը հազվագյուտ են: Եվ դա պատահական չէ, որովհետև արտաքին առևտրում այդպիսի դրամները լայն տարածում չեն ունեցել: Դրանք ևս որոշակիորեն փաստում են Հայաստանի ու Աղվանքի միջև եղած ապրանքադրամական հարաբերությունների առնչականությունը շրջանառության ներքին ոլորտում: Տեղական կերտվածքի աբբասյան պղնձե այդ ֆելսերի շրջանառությունը հայկական և աղվանական շուկաներում կատարվել է, ամենայն հավանականությամբ, ոչ միայն դրանց թողարկման տարիներին՝ VIII դարի վերջին և IX դարի առաջին քառորդում, այլ շարունակվել է նաև հետագայում, Աբբասյանների տիրակալության ողջ ժամանակաշրջանում: Բացառված չէ, որ առաջիկայում Պարտավի հնագիտական պեղումներից ի հայտ գան ինչպես տեղական, այնպես էլ Դվինում թողարկված աբբասյան պղնձե դրամներ, որոնք հավասարապես ընդունելի էին տեղական շուկայում:

Սիջադգային ապրանքափոխանակության համար կարևոր էին արծաթե դրամները: Այդ առումով անհրաժեշտ է պարզել, թե Արևելյան Խալիֆայության ոտնդման վաղ ժամանակից, այսինքն՝ VIII դարի երկրորդ կեսից մինչև Արևելքում այսպես կոչված «արծաթի ճգնաժամի» սկսվելը, այլ կերպ ասած՝ մինչև X դարի վերջը, Հայաստանում ինչպիսի՞ արծաթե դրամներ են շրջանառության մեջ եղել և այդ դրամներն իրենց ծագման աշխարհագրական ու ժամանակագրական տվյալներով ինչպիսի՞ տեղեկություններ են տալիս երկրի միջադգային կապերի հիմնական ուղղությունների մասին:

Ըստ էության, աբբասյան արծաթե դրամների հայտնաբերումները պանգվածաին բնույթ են կրում: Դրամագյուտները ցույց են տալիս, որ, ի տարբերություն վաղ արաբական ժամանակների, VIII դարի երրորդ քառորդից սկսած աբբասյան դիրհմների շրջանառության ոլորտը մեծապես ընդլայնվել էր: Աբբասյանների տիրակալության հսկայական տարածքի վրա (Միջին Ասիայից մինչև Միջերկրականի ափերից) ծավալվել էր միջադգային ապրանքափոխանակությունը: Սակայն ի՞նչ բնորոշ տվյալներ է ներկայացնում Հայաստանի դրամական շրջանառությունը և արտաքին առևտրի շնորհիվ դրանց բերված ինչպիսի՞ դրամներ են տարածվել հայկական շուկաներում:

Այս հարցերին պատասխանելու համար նախ և առաջ հարկ է նկատի ունենալ, որ իր աշխարհագրական դիրքով Արմինիա նահանգը կարևոր ռազմաստրատեգիական և տնտեսական նշանակություն ունեւ Արևելյան Խալիֆայության համար: Երա միջով անցնում էին դեպի սլավոնական երկրների շուկաները տանող քարավանային առևտրի ճանապարհները: Անդրկովկասի

(հատկապես կուր-արաքսյան միջազետրի) ապրանքային արտադրության ամենանշանավոր կենտրոնները, ինչպես նաև բուն Հայաստանի հարավային շրջաններն ընդգրկված էին խալիֆայության Արմինիա նահանգի մեջ¹⁵։ Հաշվի առնելով այդ նահանգի՝ որպես մեկ վարչական միավորի պատմական նշանակությունը խալիֆայության համար, անհրաժեշտ է քննության առնել այն դրամական գանձերը, որոնք հայտնաբերվել են Արմինիայի հայկական, վրացական և աղվանական շրջաններում։ Իրամագիտական նյութերի քննության այդ սկզբունքով միայն հնարավոր է բացահայտել Հայաստանի դրամական շրջանառության զարգացման և նրա առևտրական կապերի տվյալները։

Արմինիա նահանգում գտնված և Աբբասյանների տիրակալության ժամանակներին վերաբերող արժաթե դրամական դանձերից վաղագույնը պատկանում է VIII դարի երրորդ քառորդին։ Այն հայտնաբերվել է նախկին Գանձակ քաղաքի (այժմ Կիրովաբադ) մոտ։ Գանձի պարունակությունից պահպանված 187 արծաթե դրամներից նորագույնը թողարկվել է հիշրալի 155 (771/72) թ.։ Հենց այդ տարիներից էլ դիտվում է ապրանքափոխանակության պահանջով խալիֆայության արաբական և իրանական երկրամասերից դուրս եկած արծաթե օմայան ու աբբասյան դիրհամների համատեղ շրջանառությունը հայկական, աղվանական ու վրացական շուկաներում։ Սկզբում քանակական գերակշռությունը մնում էր դեռևս օմայան դրամների կողմը, սակայն նոր թողարկվող աբբասյան դրամների հոսանքը զնալով գերեզանում է և, ի վերջո, դառնում տիրապետող։ Միջազգային առևտուրը Հայաստան է բերում արծաթ դրամներ Իրաքի, Սիրիայի, Ջաղիրայի, Խուզիստանի, Ջեբալի և այլ երկրամասերի վաճառաչա՝ քաղաքներից։ Այդ են վկայում Մարտունիում¹⁶, Կարյազդինոյում¹⁷, Թոուլում¹⁸, Սավանայում¹⁹ և Անդրկովասի այլ վայրերում գտնված դրամական գանձերը, որոնք բոլորն էլ ներկայացնում են

¹⁵ խալիֆայության Արմինիա նահանգը միջնադարի արաբ պատմիչների մոտ հիշատակվում է որպես մի բանի շրջաններ ընդգրկող երկրամաս։ Այսպես, օրինակ, բոտ ալ-Բալազուրիի Արմինիան բաժանված է եղել չորս մասերի, որոնցից Սյունիքը և Աղվանքը միասին կազմել են ալսպես կոչված Առաջին Արմինիան։ Վրաստանի արևելյան մասը ներկայացվել է որպես երկրորդ Արմինիա։ Վասպուրականը, Գվինը, Շիրակ-Տայքը և Բագրևանդը միասին դիտվել են որպես երրորդ Արմինիա, իսկ Արշամաշատը, Կարինը, Խաթը, Արճեշը ու Ապահոնիքը՝ չորրորդ Արմինիա։ Մեկ ուրիշ տեղեկությամբ ալ-Բալազուրին Արմինիա նահանգի ստորաբաժանումները հիշատակում է նաև տարբեր շրջանների միավորումներով, բոտ որի առաջին Արմինիան իր մեջ ընդգրկում է Սյունիքը, Աղվանքը և Թիֆլիսը, երկրորդ Արմինիան՝ Կարինը, Խաթը, Արճեշը և Ապահոնիքը (Բաջունայս)։ Երրորդ Արմինիան՝ Շիրակը, Տայքը, Բագրևանդը, Գվինը և Վասպուրականը, չորրորդ Արմինիան՝ Արշամաշատը (Շիմշատ)։ *Shu al-Balazuri, Iz knigi Zavoievaniye stran, «Materialy po istorii Azerbaidzhana», vyp. III, tekst i perevod prof. N. K. Zhuze, Baku, 1927, էջ 3։* С. Илепчян, Административная политика Арабского халифата в Армении в VII—IX вв., Ереван, 1955, էջ 9—10 (Автореферат диссертации)։ А. М. Шахназарян, Двин. Историко-географический очерк, Ереван, 1940, էջ 28։

¹⁶ Հղր, № 14516։

¹⁷ Բ. А. Нахомов, Монетные клады Азербайджана..., вып. I—IX, Баку, 1926—1966, № 386 (այսուհետև՝ ИМК)։

¹⁸ Նույն տեղում, № 388։

¹⁹ И. Л. Джалагания, Монетные клады Грузии, I, Тбилиси, 1975, էջ 24—35 (այսուհետև՝ ДЖалагания)։

VIII դարի վերջին շրջանառության մեջ եղած դրամական միավորներին բնորոշ տվյալները²⁰:

Հետագայում դրսից եկող դրամների հոսքը դիտվում է IX դարի դրամական գանձերի տվյալներով: Աբբասյան դրամներն առավել լայն տարածում են ստանում: Ասորաճային արտադրության և միջազգային առևտրի զարգացման հետ կապված Հայաստան են թափանցում ոչ միայն Իրաքի, Սիրիայի, Ջազիրայի, Ջեբալի ու Սեջիստանի քաղաքներում դրվագված արծաթե դրամները, այլև Աֆրիկայի հյուսիսային մասերում, անգամ Իսպանիայում ու Միջին Ասիայում թողարկված աբբասյան դիրհեմները: Վերջիններիս թափանցումը խալիֆայության կովկասյան շրջանները և տարածումը հայկական աղվանական ու վրացական շուկաներում կատարվում էր, հավանաբար, ոչ անմիջականորեն, այլ տարբեր շուկաների հետ ունեցած առնչություններով: Սակայն բացառված չէ, որ առանձին դեպքերում օտար երկրներում դրվագված արծաթե աբբասյան դրամները կարող էին բերվել Հայաստան նաև անմիջական կապերի շնորհիվ: Հիշենք, որ ապրանքային արտադրության հայկական շրջանները դեռևս մինչև աբբասյան դրամների թողարկումը կապված են եղել Մերձավոր Արևելքի արաբական և իրանական քաղաքների հետ:

Ուշագրավ է, որ IX դարում Հայաստանում, ինչպես և հարևան երկրներում, աբբասյան դրամների հետ շրջանառության մեջ գործառական նշանակություն են ունեցել հնուց մնացած սասանյան դրախմաները և դրանց ընդօրինակությամբ թողարկված այսպես կոչված արաբա-սասանյան արծաթ դրամները: Պարզված է, որ IX դարի սկզբին Աղվանքում թաղված դրամական դանձում աբբասյան դրամների հետ եղել են նաև սասանյան խոսրով II Փարվեզի (590—628) պատկերով և պահլավերեն նևի, ինչպես նաև նևի գրերով երկու դրախմաներ²¹: Վրաստանում (Թելավի շրջանի Փշավելի գյուղում), նույնպես IX դարի սկզբին թաղված գանձում, աբբասյան դրամներից բացի եղել են սասանյան և արաբա-սասանյան դրամներ²²: Հայաստանում, մասնավորապես Դառնիում գտնված, IX դարի առաջին քառորդին պատկանող դրամական գանձում աբբասյան դրախմաններից բացի եղել են նաև Սասանյան խոսրով II Փարվեզի և Իրանի Օմայան նահանգապետ Ուբեյդալլահ իբն Ջիյադի հիշրայի 62 (681—682) թ., ինչպես նաև Թաբարստանի Աբբասյան կուսակալ Օմար իբն-ալ Ալայի (տեղական տոմարի 128 = մ. թ. 779) արծաթ դրամները: Դառնիի այդ նույն գանձում ի հայտ են եկել արաբական խալիֆայության հետոեֆորմյան դրամներից այնպիսի միավորներ, որոնք դրվագվել են Օմայան խալիֆաներ Աբդ ալ-Մելիքի, Վալիդ II-ի և Հիշամի գահակալության տարիներին²³: Այդ է վկայում նաև Սևանի ափին, Մարտունու շրջակենտրոնում գտնված IX դարի երրորդ քառորդին պատկանող գանձը, որի մեջ աբբասյան դրամների հետ միասին եղել են Իրանի օմայան կուսակալ Ջիյադ իբն Աբու Սուֆյանի անունով հիշրայի 41—55 (661—675) թթ. դրվագված երկու արծաթե դրամներ, ինչպես նաև Թաբարստանի աբբասյան նահանգապետ Օմար իբն ալ-Ալայի իշխանության տարիներին, տեղական տո-

²⁰ М у ш е г я н, 39.

²¹ ПМК, II, № 391.

²² Д ж а л а г а н н я, I, 35—36.

²³ ՀՊԹ, № 7200—7728, 8274—8309.

մարի 132 թ. (մ. թ. 783/84 թթ.) ղրվագված մեկ հատ կես դրախմանոց²⁴, Սակայն վաղուց իրենց դարն ապրած ինչպես սասանյան և արաբա-սասանյան, այնպես էլ օմայան արծաթե դրամները IX դարի ընթացքում գնալով սպառվում էին։ Արմինիայի տարածքի վրա հայտնաբերված IX դարի գանձերը հստակորեն արտահայտում են այդ փոփոխությունը։ Բերենք մի քանի օրինակ.

Գանձի հայտնաբերման տեղը և ժամանակը	Գանձում եղած նորագույն դրամի տարեթիվը	Գանձում հավաքված դրամների տեսակները հատերով					
		Սասանյան	Արաբ-սասանյան	Օմայան	Աբբասյան	Բյուրյան	Աղվաշյան
Աղղամ, Ադր. ՍՍՀ, 1934 թ.	188 (803/04) թ.	2	5	2	49	1	1
Փշավելի, Վրաց. ՍՍՀ, Թելավի շրջան, 1937 թ.	192 (807/08) թ.	1	1	5	118	2	—
Կավշիրի, Վրաց. ՍՍՀ, Լագոդեխի շրջան, 1921 թ.	204 (819/20) թ.	1	1	7	29	—	—
Գառնի, Հայկ. ՍՍՀ, Աբովյանի շրջան, 1930 թ.	227 (822/23) թ.	1	3	4	47	—	—
Ապենի, Վրաց. ՍՍՀ, Լոդդեխի շրջան, 1924 թ.	215 (833/34) թ.	16	24	30	322	—	—
Մինդեշուր, Ադր. ՍՍՀ, Խաղզանի շրջան, 1948 թ.	258 (871/72) թ.	—	—	1	23	—	—

Հին թողարկման դրամների առկայությունը նորերի հետ և նրանց գործառական նշանակությունը փոխանակության պրոցեսում բնորոշ է եղել ոչ միայն Արևելքի երկրների դրամական տնտեսությանը, այլև նվրուպայի երկրներին։ Հաշվի էին առնվում նախ և առաջ ազնիվ մետաղի պարունակության կշռային չափերը։ Միջազգային շուկաներում հանդիպող այլալեզու վաճառականներին անհրաժեշտ էր հավաստիանալ արծաթի կամ ոսկու զտության մասին, իսկ թե ինչ պատկերներով ու գրություններով էին օժտված ներկայացվող դրամները, դա հարցի ձևական կողմն էր։

Չնայած հնուց մնացած դրամների առկայությանը դրամական շրջանառության մեջ, որոշակի է այն իրողությունը, որ Հայաստանում և հարևան երկրներում IX դարի ընթացքում լայնորեն տարածված արծաթե դրամները (որոնք ընդհանրապես միջազգային նշանակություն ունեին արտաքին ու ներքին առևտրի մեջ) Արաբական խալիֆայության Աբբասյան դինաստիայի դիրհամներ ևն եղել են կատենք, որ IX դարի առաջին իսկ տարիներից մինչև նրա ավարտը շրջանառության մեջ եղած արծաթե դրամների գերակշռող մասը կազմված է եղել VIII դարի վերջին և IX դարի սկզբին թողարկված աբբասյան դիրհամներից։ Անգամ IX դարի վերջին տարիներին պատկանող դանձերը բաղկացած են վաղ աբբասյան ժամանակներում թողարկված դրամներից։ Ըստ էության Աբբասյան առաջին հինգ խալիֆաների օրոք ավելի շատ արծաթ

24. Հովսեփ, № 17749—17758։

դրամներ հն բաց թողնվել շրջանառության մեջ, քան նրանց հաջորդների տարիներին: Այդ հետևությանը կարելի է հանգել ոչ միայն Հայաստանից դուրս գտնված դանձերի քննության տվյալներով, այլև բուն Հայաստանում գտնված նյութերի հիման վրա: Իբրև օրինակ բնորոշ է IX դարի առաջին կեսին աատկանող արծաթ դրամներից բաղկացած գանձը, որ գտնված է Դառնիում²⁵, Այստեղ շրջանառության մեջ նդած աբբասյան դրամները թողարկվել են հետևյալ խալիֆաների գահակալության տարիներին.

ալ-Մանսուր (136—158=754—775)	.	.	.	.	11 դրամ
ալ-Մահդի (158—169=775—785)	.	.	.	.	12 »
առ-Ռաշիդ (170—193=786—809)	.	.	.	.	17 »
ալ-Ամին (193—218=813—833)	.	.	.	.	8 »
ալ-Մամուն (198—218=813—833)	.	.	.	.	3 »

Գրեթե նույն ժամանակազրական տվյալներն են ներկայացնում Սևանի ափին, Հայկական ՍՍՀ Մարտունու շրջկենտրոնում 1961 թ. գտնված, IX դարի երկրորդ կեսին վերաբերող գանձի դրամները, որոնք թողարկվել են հետևյալ խալիֆաների գահակալության տարիներին²⁶.

ալ-Մանսուր (136—158=754—775)	.	.	.	.	4 դրամ
ալ-Մահդի (158—169=775—785)	.	.	.	.	6 »
ալ-Հադի (169—170=785—786)	.	.	.	.	1 »
առ-Ռաշիդ (170—193=786—809)	.	.	.	.	37 »
ալ-Մամուն (195—218=810—833)	.	.	.	.	3 »
ալ-Մուտասիմ (218—227=833—842)	.	.	.	.	5 »
ալ-Վասիկ (227—232=842—847)	.	.	.	.	2 »
ալ-Մութավաթիլ (232—247=847—861)	.	.	.	.	14 »

Ինչպես տեսնում ենք, IX դարի 60-ական թթ. անգամ գործառական նշանակություն են ունեցել առավելապես Հարուն ալ-Ռաշիդի և նրա նախորդների դիրհեմները, որոնք շրջանառության մեջ են եղել նոր թողարկված արծաթ դրամների հետ մեկտեղ:

Դրամական տնտեսության այսպիսի վիճակի մասին են վկայում Արմինիայի հայկական, աղվանական և վրացական շրջաններում հայտնաբերված զրեթե բոլոր դրամական դանձերը: Վերջիններիս պարունակության տվյալներից երևում է, որ IX դարի ողջ ընթացքում Հայաստանը և հարևան երկրներն ընդգրկված են եղել Արաբական խալիֆայության ներքին առևտրի ոլորտը, որ ասորաճադրամական հարաբերությունների ղարգացման շնորհիվ հայկական շուկաներն են թափանցել Բաղդադում, Բասրայում, ալ-Քուֆայում, Վասիտում, ինչպես նաև Մուհամեդիա (Ռեյ), Իսպահան և այլ քաղաքներում թողարկված արծաթ դրամներ:

Արևելքի արաբական և իրանական երկրամասերից, հատկապես Իրաքից, Սիրիայից, Ջաղիրայից, Ջերալից, Ֆարսից, Խուզիստանից և այլ շրջաններ

25 ՀՊԹ, № 7200—7728—8274—8302.

26 Նույն աեղում, № 17749—17758.

քից Հայաստան բերված արծաթ դրամների հետ առևտրի պահանջները սպասարկել են նաև բուն Հայաստանի ու Աղվանքի վաճառաշահ քաղաքներում թողարկված աբբասյան արծաթ դրամները: Հայտնաբերված դրամական դանձերը պարզորոշ արտացոլում են նախ և առաջ Իրաքի և Իրանի կապը Հայաստանի հետ աբբասյան դրամների շրջանառության ոլորտում: Հայաստանում IX դարում տարածված աբբասյան արծաթե դրամները գերադանցապես խալիֆայության արաբական (Իրաք, Սիրիա, Ջազիրա) և Իրանական (Ջեբալ, Ֆարս, Խուզիստան, Խորասան) երկրամասերից բերված դիրհեմներ են եղել:

Ասիական երկրներից բերված աբբասյան դրամներից բացի, մինչև IX դարի 30-ական թթ. Հայաստանում, Աղվանքում և արևելյան Վրաստանում նկատելի տարածում են ունեցել նաև Միջերկրականի աֆրիկյան ափերից, մասնավորապես Թունիսից, Մարոկկոյից և Ալժիրից դուրս եկած իզրիսյան ու աղլաբասյան արծաթե դրամները, որոնք իրենց արաբատառ արձանագրություներով և արծաթի կշռային չափերով նման էին աբբասյան դիրհեմներին: Սակայն արաբական աշխարհի աֆրիկյան կենտրոններում դրվագված արծաթե դրամների շրջանառությունը Հայաստանում և հարևան երկրներում դիտվում է կարճ ժամանակամիջոցում. արդեն IX դարի երկրորդ կեսին Միջերկրականի աֆրիկյան վաճառաշահ ալ-Աբբասիա, Իֆրիկիա, Վելիլա և Տուդղա քաղաքներում դրվագված արծաթե դրամների հոսքը դեպի Արևելք նվազում է, իսկ այդ դարի վերջին հայկական շուկաներում իզրիսյան և աղլաբասյան դրամների առկայությունը աննկատելի է դառնում: Դրամական շրջանառության մեջ այդ ժամանակներում բացահայտորեն տիրապետող էին մնացել աբբասյան արծաթե դրամները, որ թողարկվում էին ինչպես տեղում, հայկական ու աղվանական քաղաքներում, այնպես էլ Իրաքի, Սիրիայի, Ջազիրայի, Ջեբալի, Ֆարսի, Խուզիստանի և Խորասանի քաղաքներում: Աբբասյան դրամների առավելությամբ է շարունակում զարգանալ դրամական շրջանառությունը Հայաստանում ոչ միայն IX դարի վերջին, այլև X դարի ողջ ընթացքում:

Կուր-արաբսյան միջագետքի դրամագիտական նյութը X դարի 30-ական թթ. սկսած արտացոլում է նաև ուրիշ փոփոխություններ, որոնք կատարվել էին Մերձավոր Արևելքի երկրներում: Շրջանառության մեջ երևացել էին քաղաքական պատմության ասպարեղը մտած ֆեոդալական նոր տիրակալությունների արծաթե դրամները: Երբեմնի հզոր Աբբասյանների իշխանության քայքայման հետևանքով նրա տիրակալության հսկայական տարածքի վրա առաջ էին եկել տարբեր անկախ ու կիսանկախ ամիրայություններ, որոնք նվաճել էին սեփական դրամ կտրելու իրավունք: Այդ նոր պետությունների թողարկած դրամները թափանցել էին առևտրի հայկական, աղվանական ու վրացական շրջանները, ուր աբբասյան դրամների հետ միասին սպասարկում էին ապրանքափոխանակության պահանջները: Այդ նոր, մեծ մասամբ իրանական ծագում ունեցող դինաստիաների դրամները քանակով շատ չէին և հայկական շուկաներում երբեմն հաղիվ էին նշմարելի դառնում աբբասյան դրամների հոծ զանգվածում: Այդ տեսակետից ուշագրավ է Դվինում հայտնաբերված, X դարի առաջին կեսին վերաբերող արծաթե դրամների գանձը²⁷, որն ըստ դինաստիաների ներկայացնում է հետևյալ պատկերը. Աբբասյան-

²⁷ М у ш е г я н, էջ 139:

ներ՝ 19 դրամ, Սաջյաններ՝ 1 դրամ: Այդ գանձի աբբասյան դրամների կեսից ավելին շրջանառության մեջ են մտել ալ-Մուկտադիր խալիֆայի (295—320—902—932) գահակալության տարիներին: Մնացած դրամները մեկ-երկու օրինակներով վերաբերում են ալ-Մուտամիդ, ալ-Մուտադիտ, ալ-Մուկտաֆի, ալ-Կախիր և առ-Ռադի խալիֆաների տարիներին, ըստ որում գանձի դրամներից նորագույնը թողարկվել է հիջրայի 324 (935/36) թ.: Նշանակում է X դարի առաջին կեսին ևս Հայաստանի դրամական տնտեսության մեջ բացահայտ առավելությունը պատկանել է աբբասյան դրամներին: Սաջյան դինաստիան ներկայացված է հիջրայի 319 (931) տարեթվով, տեղում՝ Արմինիայում գրվագված, Յուսուֆ իբն Դիվդադի անվամբ ընդամենը մեկ հատ արծաթ դրամով: Արտաքնապես չնչին թվացող, բայց բոլորովին նոր դինաստիայի թողարկած այս արծաթ դրամի առկայությունը նշում է այն փոփոխությունը, որ կատարվել էր դրամական շրջանառության մեջ: Այս կարգի նոր դրամների մուտքը շրջանառության մեջ առավել նկատելի դիտվում է վրացական ՍՍՀ Մարնեուլիի շրջանում գտնված դրամական գանձի պարունակությամբ²⁸: Այս գանձում հավաքված են ոչ միայն Աբբասյան, այլև Սաֆիայան, Սամանյան, Բուվեյան, Սաջյան և այլ դինաստիաների արծաթե դրամները, որոնցից նորագույնը թողարկվել է հիջրայի 334 (945/46) թ.: Դանձից պահպանված շուրջ 200 դրամների մեծ մասը դուրս է եկել Իրաքի (44,70%) և Ջաղիրայի (24,20%) վաճառաչափ քաղաքներից: Մնացած դրամները (մեկից վեց նմուշներով) ներկայացնում են Իրանի հարավ-արևմտյան (Ֆարս, Խուզիստան) և արևելյան (Խորասան) ու կենտրոնական մարզերում (Ջեբալ, Ադրբեջան), ինչպես նաև Հայաստանում և Վրաստանում թողարկված դրամները:

X դարի երկրորդ կեսին առավել լայն տարածում են ստանում Աբբասյաններից անկախություն նվաճած ֆեոդալական նոր իշխանությունների թողարկած դրամները: Այդ մասին կարևոր տվյալներ են ներկայացնում երկու դրամական գանձեր, որոնք գտնվել են պատմական Աղվանքի հարավ-արևելքում: Դրանցից մեկը բացվել է Ադրբեջանական ՍՍՀ Մասալիների շրջանի Բամբաշի գյուղում, 1948 թ., հողային աշխատանքների ժամանակ: Այդ գանձի 61 արծաթ դրամների շարքում նորագույնը կրում է իր վրա հիջրայի 342 (953) տարեթիվը²⁹: Աբբասյան դիրհեմներից բացի (մոտ 20%), գանձը պարունակում է Սամանյանների (8%), ադրբեջանական ամիրանների (5%), Թոխարստանի ամիրանների (5%) և Սաալուկյանների (1,60%) դիրհեմները: Այս գանձի տվյալները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ առանձին դեպքերում միջազգային առևտուր կարող էր կուր-արաքսյան միջադեպի տնտեսական շրջանները բերել այդ ժամանակներում հզորացած, իրանական ծագում ունեցող ամիրայությունների արծաթե դրամները: Ինչպես Սամանյան, այնպես էլ Բուվեյան և այլ ամիրայությունների թողարկած արծաթե դրամները արտաքնապես շատ չէին տարբերվում աբբասյան դիրհեմներից: Դրանք իրենց կշռային չափերով և արաբատառ արձանագրությունների ձևավորման տվյալ-

²⁸ Description d'une trouvaille de 200 dirhems koufiques, faite aux environs de Tiflis, en 1857, par M. Bartholomaei. Extraits du Bulletin Historico-Philologique l'Academie imperiale des Sciences de S.-Peterbourg. „Mélanges Asiatiques“, 1857—1859, t. III, էջ 222—230.

²⁹ ГИМК, IX, № 2106.

ներով ներկայացնում են մահմեդական Արևելքում դրամագործության մեջ ընդունված հիմնական սկզբունքները: Փոխվել էին իշխող դինաստիաները, սակայն ապրանքային արտադրության զարգացման պահանջով դրամների դրվագումը կատարվում էր Մերձավոր Արևելքի տնտեսական կյանքի գրեթե նույն կենտրոններում: Միջադպյին առևտրի նույն մայրուղիներով հայկական շուկաներն էին բերվում Իրաքի, Ջեբալի, Ֆարսի, Ջաղիրայի, Խուզիստանի և այլ երկրամասերի վաճառաչահ քաղաքներում դրվագված արաբատառ քուֆի գրերով արծաթե դրամներ, որոնք աբբասյան դրամների հետ խառնված սպասարկում էին կովկասյան շուկաներում կատարվող ապրանքափոխանակության պահանջները:

Բամբաշիի գանձի դրամների վրա նշված են ոչ միայն Աբբասյան խալիֆաների, այլև իրանական ժագում ունեցող ամիրայությունների առանձին տիրակալների անունները, որոնք ըստ ժամանակագրության հետևյալներն են.

Աբբասյաններ

ալ-Մամուն (195—218=810—833)	1 դրամ
ալ-Մուտադ (252—255=866—869)	2 »
ալ-Մուտադիդ (279—289=892—902)	5 »
ալ-Մուկտաֆի (289—295=902—908)	1 »
ալ-Մուկտադիր (295—320=908—932)	14 »
ալ-Կախիր (320—322=932—934)	1 »
ալ-Ռադի (322—329=934—940)	8 »

Սամանյաններ

Նասր իբն Ահմեդ (301—331=914—943)	5 դրամ
----------------------------------	--------

Բուվեհյաններ

Իմադ ադ-Դաուլա Ալի (322—338=934—949)	6 դրամ
Մուհիդ ադ-Դաուլա Ահմեդ (334—356=945—967)	3 »
Ռուկն ադ-Դաուլա Հասան (335—366=946—977)	2 »
Ադուդ ադ-Դաուլա Ֆանա Խուսրաու (338—372=948—983)	1 »

Սալուկյաններ

Մուհամեդ իբն Ալի (298—316=910—929)	1 դրամ
------------------------------------	--------

Ադրբեջանի ամիրաներ

Մուֆլիհ ալ-Յուսուֆի (319—321=931—933)	1 դրամ
Դայսաս իբն Իբրահիմ (325—341=937—953)	2 »

Թաթարստանի ամիրաներ

Ահմեդ իբն Սախլ (304=916—917)	1 դրամ
------------------------------	--------

Պատմական Աղվանքում գտնված, X դարի երրորդ քառորդին բնորոշ այս աղվալները հաստատվում են մեկ ուրիշ գանձի պարունակությամբ, որը նույնպես գտնվել է Ադրբեջանական ՍՍՀ Մասսալինի շրջանի Յաղ-Կիրագի

գյուղում, այսինքն պատմական Լեզվանքում³⁰։ Շուրջ 300 արծաթ դրամներից բաղկացած այդ երկրորդ գանձը ներկայացնում է X դարի 50-ական թթ. շրջանառության մեջ եղած դրամական միավորների հետևյալ հարաբերակցությունն ըստ դինաստիաների.

Սասանյան	4 դրամ = 1,36%	Անդերաբի ամիր.	6 դրամ = 2,03%
Օմայան	1 » = 0,34%	Ադրբեջանի ամիր	5 » = 1,70%
Աբբասյան	157 » = 53,39%	Թաբարստանի ամ.	3 » = 1,02%
Բուվեհյան	59 » = 20,06%	Ումարայի ամիր.	2 » = 0,34%
Սամանյան	31 » = 10,54%	Վեջիհյաններ	1 » = 0,34%
Համդանյան	11 » = 3,74%	Սաֆարյան	1 » = 0,34%
Բուրոուլին մաշված	12 » = 4,10%	Սալարյան	1 » = 0,34%

Առանձնացնելով հատուկենտ նմուշներով ինչպես հնուց մնացած (սասանյան, օմայան), այնպես էլ IX—X դդ. թողարկված, բայց տեղական շրջանառության համար ոչ բնորոշ (Ումարայի, Թաբարստանի, Օմանի) դրամները, մենք կունենանք գանձի հիմնական կազմը՝ աբբասյան, բուվեհյան, սամանյան և համդանյան դիրհեմներ, որոնք գործառական նշանակություն են ունեցել ապրանքափոխանակության պրոցեսում։ Ուշագրավ է, որ այս գանձի պարունակությամբ ևս ընդգծվում է աբբասյան դրամների առավելությունը (53,35%) շրջանառության մեջ X դարի երկրորդ կեսին³¹։ Եթե նկատի առնենք տվյալ գանձի դրամներից միայն այն 236 դիրհեմները, որոնց վրա ընթերցվում են նրանց ծագման տեղանունների վերաբերյալ արաբերեն արձանագրությունները և խմբադրերն ալդսիսիններն ըստ երկրամասերի, ապա կարտացոլվեն Իրաքի, Ֆարսի, Ջաղիրայի, Խորասանի, Ջեբալի, Հայաստանի, Լեզվանքի և միջինասիական բաղաժանցների կապերը դրամական շրջանառության ոլորտում։ Սակայն այդ կապերը չեն կարող դիտվել ուղղակի դժերով, այլ առավելապես բաղմամբիվ միջանկյալ փոխանցումների ձևով, միջադրյալի առևտրի ընդհանուր պրոցեսում։

Բացահայտ է այն իրողությունը, որ հայկական, աղվանական և վրացական շուկաներում եղած արաբատառ դրամների ողջ զանգվածը բաղկացած է հիմնականում Մերձավոր Արևելքի արաբական և իրանական երկրներում գրվազված արծաթե դրամներից, որոնք շրջանառության մեջ են եղել արտաքին ու ներքին առևտրում։ Բանձերը ցույց են տալիս, որ ի տարբերություն անցյալ ժամանակների, X դարի երկրորդ կեսին ակտիվացել էր իրանական, քաղաքների դերը դրամների թողարկման գործում։ Ապրանքային արտադրության զարգացման և միջադրյալի փոխանակության աճող պահանջների համար իրանական ծագում ունեցող դինաստիաները ավելի շատ արծաթ դրամներ էին թողարկում, քան անցյալներում։ Այդ դինաստիաներից մասնավորապես Բուվեհյանները և Սամանյանները, հզորանալով, X դարում դարձել էին լայնածավալ Իրանի տիրակալները, որոնց հսկողության տակ էին անցել, մի կողմից, Պարսիք ծոցից Ֆարս ու Խուզիստանի միջով ղեկի

³⁰ Կուրդի տեղում, № 2107։

³¹ Յաղ Կիրազի գյուղում գտնված գանձի նորագույն դրամը կրում է հիջրայի 342 (953/54) տարեթիվը։

արաբական երկրները, իսկ մյուս կողմից՝ խորասանի վրայով դեպի Սիր-Դարյայի ու Ամու-Դարյայի վաճառաշահ քաղաքները տանող քարավանային առևտրի մայրուղիները։ Հետևաբար, սլատահական չէ, որ X դարի երկրորդ կեսի գանձերում հանդես են գալիս Աբբասյաններից անկախություն նվաճած առանձին ֆեոդալական տիրակալությունների, մասնավորապես, Բուվեհյանների ու Սամանյանների արծաթ դրամները։ Գանձը նշում է նաև Անդերաբի և Ադրբեջանի ամիրանների թողարկած դրամական միավորների շրջանառությունը։ Սակայն հիշյալ ամիրայական դրամները, որոնք թափանցել են Աղվանքի հարավ-արևելյան շրջանները (մասնավորապես Կասպից ծովի մերձակա վայրերը), բուն Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերում (Այրարատ, Շիրակ, Վանանդ, Սյունիք, Լոռի) լայն տարածում չեն ունեցել, ետևը պետք է ասել գանձում եղած Խոխարստանի քաղաքներում թողարկված դրամների վերաբերյալ։ Դրանք Հայաստանում հազվագյուտ են և նրանց շրջանառությունը X դարի հայկական շուկաներում տեական ընթացք չի ունեցել։ Ինչ վերաբերում է Իրանի հյուսիսային նահանգներում, մասնավորապես Ադրբեջանում թողարկված Սաջյանների ու նրանց հաջորդների, ինչպես նաև Սալարյանների դրամներին, ապա այդպիսիք ոչ միայն տարածման նշմարելի ընթացք են ունեցել Հայաստանում, այլև դրանցից շատերը հաճախ անգամ դրվագվել են հայկական քաղաքներում։

Այսպիսով, Անդրկովկասում հայտնաբերված, X դարին պատկանող դրամական գանձերի քննությունը ևս ցույց է տալիս, որ միջադպյին առևտրի շնորհիվ հայկական քաղաքներում լայն տարածում են ունեցել Մերձավոր Արևելքի տարբեր երկրներում թողարկված աբբասյան արծաթե դրամները։ Վերջիններիս հետ միասին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան կողմերում շրջանառության մեջ են եղել Արևելյան խալիֆայությունից անկախություն նվաճած մի շարք նոր գինաստիանների, մասնավորապես Սաջյանների, նրանց հաջորդների և Սալարյանների թողարկած արծաթե դրամները, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ Բուվեհյանների, Համդանյանների և Մրվանյանների դրամները, որոնք աբբասյան դիրհամների հոծ զանգվածին խառնված, գործառական նշանակություն են ունեցել արտաքին ու ներքին առևտրում։

Դրամական շրջանառության տվյալները, մասնավորապես, Արմինիա նահանգի հայկական, վրացական և աղվանական շուկաներում տարածված դրամների ու դրամական գանձերի քննության արդյունքները ուրվագծում են Հայաստանի միջադպյին կապերի հետևյալ ուղղությունները VIII—X դդ.։

Ա. Հայաստանը կապված է եղել արաբական երկրների՝ Սիրիայի, Միջագետքի, Իրաքի և Միջերկրականի աֆրիկյան շուկաների հետ։ Այս ընդհանուր ուղղությունից Հայաստանում մասսայական տարածում են գտել Վասիտ, Դիմեշք, Կիննասերին, Մեդինատ աս-Սալամ, ալ-Քուֆա, ալ-Բասրա, Ռաս ալ-Այն, Մոսուլ, Նիսիբին, Հառուան, Աբբասիա և ուրիշ վաճառաշահ քաղաքներում դրվագված արծաթ դրամները։

Բ. Հայաստանը կապված է եղել նաև իրանական նահանգներ Ադրբեջանի, Ջերալի, Խուզիստանի և Ֆարսի ապրանքափոխանակության կենտրոնների հետ։ Այս վերջիններից հայկական շուկաներում տարածում են գտել ալ-Մուհամմեդիա (Ռեյ), Իսպահան, Համադան, ալ-Ահվազ, Շիրազ, Ռամ-Հորմուզդ և այլ քաղաքներում դրվագված արաբատառ արծաթ դրամները։

Առնչությունների իրանական ոլորտից Հայաստան են թափանցել նաև Թաբարստանի, Խորասանի (Նիսաբուր, Հերաթ, Բալխ, Մերվ) և Երբեմն Մավերաննահրի (Սամարքանդ, Բուխարա, աշ-Շաշ) քաղաքներում գրվագված արձաթեղի դրամները:

Արևելքի երկրների հետ Հայաստանի միջադպրոցային կապերի այս ուղղությունները դիտվում են առավելապես աբբասյան դրամների շրջանառության ներքին ոլորտի հետ կապված: Արևելյան խալիֆայության քայքայման ժամանակներում, չնայած ֆեոդալական հարաբերությունների դարգացման հետևանքով առաջացած նոր տիրակալությունների կողմից մասսայաբար թողարկվող արձաթ դրամներին, միջադպրոցային շուկայում առավելությունը շարունակում էր պատկանել աբբասյան դրամներին: IX—X դդ. հզորացած նոր դինաստիաների թողարկած դրամները չփոխեցին Հայաստանի դրամական տնտեսությանը բնորոշ վիճակը: Նրանք գրվագվում էին Աբբասյանների տիրակալության նախկին կենտրոններում և շրջանառության իրենց ընթացքով հաստատում են աբբասյան դրամների տվյալները Հայաստանի ապրանքադրամական կապերի հիմնական ուղղությունների մասին:

Ուշագրավ է, որ դրամագիտական տվյալներով ուրվագծվող Հայաստանի տնտեսական կապերի վերոհիշյալ ուղղությունների մասին հիշատակվում է նաև միջնադարի հայկական ուղեցույցներից մեկում³², Դվին քաղաքից դեպի օտար երկրներ գնացող քարավանային առևտրի ճանապարհների մասին խոսելիս մատենագիրը նշում է, որ Դվինից Հայաստանի հարավային շրջաններով քարավանները հասնում էին Իրաք և ապա Քուֆա և Բասրա քաղաքներով մտնում Պարսից ծոցի առափնյա շուկաները: Այդ նույն ուղեցույցի հաղորդմամբ քարավանները Հայաստանից անցնում էին նաև հարավ-արևմուտք, հասնում Մոսուլ, Դամասկոս, այնուհետև՝ Երուսաղեմ, իսկ Երուսաղեմից գնում էին Եգիպտոս ու դեպի «Անհայտ օվկիանոս»³³: Արևելյան ուղղությամբ հիշատակվում է Դվին—Պարտավ—Կասպից ծով ճանապարհը: Հյուսիսային ուղղությամբ քարավանները Դվինից մեկնում էին Թիֆլիս և ապա՝ Սև ծովի շրջանները:

Բրաբում, Միջագետքում և Իրանում IX—X դդ. պատրաստված խեցեղեն առարկաների՝ Հայաստանում հայտնաբերված նմուշները նույնպես հաստատում են դրամագիտական նյութերի ցուցմունքները³⁴: Հայաստանում ապրանքային արտադրության դարգացման IX—X դդ. վիճակի մասին են վկայում Անի և Դվին քաղաքների պեղումներից ի հայտ եկած հարուստ նյութերը: Հայկական ծագում ունեցող ապրանքների մասին հիացմունքով են ակնարկում արաբ մատենագիրները, մասնավորապես սլ-Իսթախրի³⁵, Իբն Հաու-

³² «Գիրք աշխարհաց և առասպելարանութեանց, որ է Աղուէսագիրք, Յամսիկոտամում, ի թուոյ փրկչին 1668, էջ 65—69: Դ. Ա. Իշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 143:

³³ Նույն տեղում, էջ 69:

³⁴ Б. Шелковников, Керамика и стекло из раскопок Двина, «Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի», հատ. IV, Երևան, 1952, էջ 110—111:

³⁵ Ал-Истахрий. Из книги путей и царств. Перевод с арабского И. Караулова. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXIX, Тифлис, 1901, էջ 19, 21, 51:

կալը³⁶, ալ-Մուկադասին³⁷ և X դարի սլարսիկ անանուն մի աշխարհագիր, «ալ-Ալամ» գրքի հեղինակը³⁸։ Միջազգային շուկայում լայն ճանաչում էին գտել հայկական դորգերը, բարձերը, ծածկոցները և հատկապես հայկական «որդան կարմիր» ներկը։ Կարելի է վկայակոչել հայկական ծագում ունեցող ոսկե, արծաթե առարկաներ, զարդարանքներ և արհեստագործության տարբեր արտադրանքներ, որոնք միջազգային առևտրով դուրս էին բերվել Հայաստանից և տարվել օտար երկրների։ Քիչ չեն նաև պատմական վկայություններն օտար երկրներից Հայաստան բերված ապրանքների մասին։ Այդ ամենը լրացնում ու հաստատում է դրամական գանձերի ընձեռած տվյալները։

Բացի խալիֆայության երկրներից, ուր դրամները թողարկվել և ընդունվել են արաբական կշռային սիստեմի սկզբունքներով, Եվրոպայում գտնված դրամական գանձերը ևս որոշակիորեն ցույց են տալիս միջազգային առևտրի ոլորտում արևելյան երկրների, այդ թվում Հայաստանի կապը Արևմուտքի հետ։ Ապրանքային արտադրության զարգացման հետ կապված, Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներից արծաթե դրամները մասսայական հոսանքով անցնում էին Եվրոպայի արևելյան և հյուսիսային շրջանները։ Դրանք արաբական խալիֆայության ժամանակներում թողարկված օմայան և աբբասյան դիրհեմներն էին, որոնց միջազգային առևտուրը դուրս էր բերում շրջանառության ներքին ոլորտից և տարբեր ուղղություններով մղում եվրոպական երկրները։ Օմայան ու աբբասյան արծաթե դրամներից բացի այդ հոսանքին հետագայում խառնվեցին նաև խալիֆայության հսկայական տարածքի վրա առաջացած արևելյան տարբեր ամիրայությունների՝ Սաֆֆարյանների, Զիարյանների, Սամանյանների, Սաջյանների, Սալլարյանների, Բուվեհյանների, Համդանյանների, Մրվանյանների և այլոց դրամները։ Շուրջ 200 տարի (800—1025) արծաթե դրամների՝ արևելքից արևմուտք անցնող այդ հոսանքի հետ Եվրոպայի արևելյան ու հյուսիսային շրջաններն էին անցնում նաև Հայաստանում և Աղվանքում թողարկված արծաթե դրամները։ Միջազգային շուկայում գործառական նշանակություն ունեին առավելապես արծաթե դրամները, ոսկին այդ ժամանակներում համեմատաբար քիչ էր հանգես գալիս։ Հայաստանում և Աղվանքում թողարկված արաբատառ արծաթ դրամների բաղադրիչ օրինակներ են հայտնաբերվել եվրոպական գանձերի կազմում։ Դրանք ի հայտ են եկել ոչ միայն կենտրոնական Ռուսաստանում, այլև մերձբալթյան երկրներում, Ֆինլանդիայում, Շվեդիայում, Լեհաստանում, Գոտլանդ կղզում, Դանիայում, Գերմանիայի ծովամերձ շրջաններում և այլուր։ Քննությունները ցույց են տվել, որ գերմանական ու սլավոնական շրջաններում հայտնաբերված IX—X դդ. գանձերի մեջ հաճախ են գտնվել Արմինիա, Առոան, Երրեմն նույնիսկ Մաադեն Բաջունայս, Հարունիա, Հարունաբադ, ալ-Բաբ,

³⁶ Ибн-Хаукаль, Из книги путей и царств. Перевод с арабского Н. А. Караулова. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, № 92—95.

³⁷ Ал-Мукаддасий, Из книги «Лучшее из делений для познания климатов». Перевод с арабского Н. А. Караулова. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, № 9—10.

³⁸ Huddud al-'Alam, The Regions of the World. A persian geography 372 a. h.—982 a. d. Transl. and explained by V. V. Barthold, London, 1937, № 142—145.

Դեբիլ, Թիֆլիս, Նիսիբին փողերանոցների արաբատառ անունների հիշատակությամբ արձաթ դրամները:

Միջադպրոցի առևտուրն արաբատառ արձաթ դրամները շրջանառության ընդհանուր հոսանքով Եվրոպա էր տանում երեք հիմնական ուղղություններով: Դրանցից առաջինը սկսվում էր Իրաքից, Սիրիայից ու Միջագետքից, ձգվում դեպի Հայաստան և Աղվանքի վրայով ու Կասպից ծովով անցնում հյուսիս՝ Վոլգայի ավազանը: Մերձվոլգյան շրջաններում այդ հոսանքը բաժանվում էր երկու ճյուղի, որոնցից մեկը ուղղվում էր դեպի մերձբալթյան երկրներ ու Գոտլանդի վրայով հասնում Սկանդինավիա, իսկ մյուսը թեքվում էր Արևմուտք և Դնեպր-Վիսլա սիստեմով մտնում առևտրի սլավոնա-գերմանական շուկաները: Երկրորդ հոսանքը զալիս էր Իրանի տարբեր մարզերից և ձգվում դեպի Դերբենդ (ալ-Բաբ) ու Կասպից ծովից Վոլգայով անցնում Դոնի ավազանը, այսինքն՝ Մերձդնեպրյան շրջանը և շարունակում ընթանալ դեպի հյուսիս: Երրորդ ուղղությամբ արաբական դրամները Իրանի հարավային երկրամասերից, Հայաստանից ու Միջագետքից ձգվում էին դեպի Փոքր Ասիա և Սև ծովի վրայով մտնում Դնեպրի ավազանը, ուր միանում էին առաջին և երկրորդ հոսանքներին: Սակայն բացառված չէ, որ առանձին դեպքերում հայկական քաղաքներում թողարկված արձաթե դրամները կարող էին անցնել Մերձվոլգյան ու Մերձդնեպրյան շրջանները և այնուհետև թափանցել Եվրոպայի հյուսիս-արևելյան երկրամասերը տնտեսական կապերի անմիջական ընթացքով: Հայ վաճառականներին հայտնի էին Վոլգայով դեպի Խաղաղական թաղավորությունը տանող ճանապարհները³⁹: Դեռևս IX դարի կեսերին արաբներից հալածված հայերը օգնության նպատակով դիմել էին խաղաղների և Վոլգայի բուլղարներին⁴⁰: Մերձվոլգյան շրջանների հետ Հայաստանի ունեցած տնտեսական առնչությունների մասին հիշատակում է X դարի արաբ ճանապարհորդ Իբն-Ֆադլանը: Նա հաղորդում է, որ Վոլգայի բուլղարական թաղավորի պալատը դարդարված է եղել հայկական ծագում ունեցող գորգերով⁴¹: Հնագիտական պեղումները ցույց տվեցին, որ Մերձվոլգյան շրջաններում X դարում գոյություն են ունեցել հայկական գաղթավայրեր⁴², որոնց մասին պահպանվել են նաև մատենագրական հիշատակություններ⁴³: Հայկական հուշարձաններ են հայտնաբերվել ոչ միայն Բուլղար քաղաքում, այլև Վոլգայի ավազանի շատ ուրիշ վայրերում⁴⁴: Բուլղարի հայկական գաղութի միջնաբերդից գտնված դարդարանքի ու գործվածքի մնացորդները կապվում

³⁹ С. Т. Еремян. Армения, армянское купечество и развитие торговли между Европой и Азией до XIX в., М., 1970, т. 10—11; М. Бережков, О торговле Руси с Ганзой до конца XIV в., СПб., 1879, т. 18:

⁴⁰ В. В. Бартольд, Арабские известия о русах, «Советское востоковедение», М.—Л., 1940, I, т. 18:

⁴¹ «Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу». Перевод Ковалевского, под редакцией Н. Ю. Крачковского, М.—Л., 1939, т. 73:

⁴² А. П. Смирнов, Волжские болгары, «Труды Государственного исторического музея», вып. 19, М., 1951, т. 256:

⁴³ Л. Мелликсет-Бек, Древняя Русь и Армения, «ՀՍՍՀ ԴԱ Մամուլի և գիտության ինստիտուտի աշխատությունների ժողովածու», Երևան, 1946, т. 137—142:

⁴⁴ Б. В. Миллер, Об армянских надписях в Болгарах и Казани, «Известия Российской Академии института материальной культуры», т. IV, Л., 1925, т. 66—68:

են Դվինի պեղումներից ի հայտ եկած նյութերի հետ⁴⁵։ Վոլգայի բուլղարական շրջանների միջով էին անցնում տարանցիկ առևտրի այն գլխավոր ուղիները, որոնք սլավոնական շուկաները կապում էին Արևելքի հետ⁴⁶։ Այդ ճանապարհներով վարգացող առևտրում գործոն դեր է խաղացել հայ վաճառականությունը և պատահական չէ, որ Իրանից ու Հայաստանից դեպի Կասպից ծով և ապա մերձվոլգյան շրջաններով մինչև Սպիտակ ծով հասնող քարավանային առևտրի ճանապարհը XI դարի վերջից հայտնի է եղել «Մեծ հայկական ճանապարհ» անունով⁴⁷։ Հայտնաբերված դրամական գանձերը նշում են կապերի այդ ուղղությունները։

Հարց է առաջ գալիս, թե ե՞րբ էր սկսվել արաբատառ դրամների հոսանքը դեպի Եվրոպա։ Քննությունները ցույց են տալիս, որ օմայյան և աբբասյան արծաթ դրամները Եվրոպայի սլավոնական և գերմանական շուկաներում երկվացել են ոչ շուտ, քան VIII դարի վերջին կամ IX դարի առաջին տարիներին⁴⁸։ Հետագայում արևելյան արծաթ դրամների հոսանքը դեպի Եվրոպա դիտվում է մի քանի ելևէջներով և սպառվում է XI դարի առաջին տարիներին⁴⁹։ Արծաթի սղությունը, որ ծայր էր առել Միջին Ասիայում և այնուհետև տարածվել մի շարք արևելյան երկրներում (մասնավորապես Իրանի, Իրաքի, Սիրիայի, Հայաստանի և հարևան երկրների արծաթագործության մեջ), չէր կարող չարտացոլվել միջազգային ապրանքադրամական հարաբերություններում։ Արևելքում արծաթի այսպես կոչված «ճգնաժամի» հարցը քննության ենթակա առանձին խնդիր է։

КЛАДЫ ВОСТОЧНЫХ МОНЕТ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ АРМЕНИИ В VIII—X ВЕКАХ

Доктор историч. наук Х. А. МУШЕГЯН

(Резюме)

Изучение состава куфических монетных кладов VIII—X вв. позволяет судить об основных направлениях товаро-денежных связей Армении рассматриваемого периода. Так, выясняется, что ведущие экономические центры Армении имели непосредственные связи с городами Кавказской Албании. Об этом свидетельствуют находки в Армении медных куфических монет, выпущенных в Арране, в городах Бердаа и ал-Назидия. Кроме того, существовали связи Армении с различными областями Арабского халифата, на что указывают омайядские и особенно

⁴⁵ А. П. Смирнов, Армянская колония в г. Болгары. Тезисы доклада, прочитанного на конференции по археологии Кавказа в Ереване. 25 октября 1956 г.

⁴⁶ В. Л. Янин, Нумизматика и проблемы товаро-денежного обращения в Древней Руси, «Вопросы истории», 1955, № 8, էջ 137։

⁴⁷ Л. М. Меликсет-Бек, նշվ. աշխ., էջ 137—142; С. Т. Еремян, նշվ. աշխ., էջ 10։

⁴⁸ Р. Р. Фасмер, Завалишинский клад куфических монет VIII—X вв., «Известия ГИИМК», т. VI, вып. II, Л., 1931, էջ 12—13։

⁴⁹ В. Л. Янин, Денежно-весовые системы домонгольской Руси. (Автореферат диссертации), М., 1954, էջ 7։

аббасидские серебряные монеты. Последние имели массовое распространение в Армении. Наиболее часто встречаются дирхемы, чеканенные в городах Сирии, Ирака и, изредка, северных берегов Африки (Димешк, Киннесрин, Васит, Мединат ас-Салам, ал-Куфа, ал-Басра, ал-Аббасия и др.). Нумизматический материал одновременно отражает связи Армении с иранскими областями — Азербайджаном, Джебалом, Хузистаном, Фарсом, Хорасаном и др.

На армянских рынках обращались куфические дирхемы различных городов Ирана (ал-Мухаммедия, Исфахан, Нишапур, ал-Ахваз, Шираз, Балх, Самарканд и др.). Международные связи Армении с арабскими и иранскими областями наиболее ярко показывает сфера обращения аббасидских дирхемов, имевших в то время широкое распространение на мировом рынке. Данные монетных кладов говорят о проникновении в IX—X вв. куфических дирхемов из городов Армении и Аррана на рынки восточнославянского мира, а через последний — в северо-восточные края Западной Европы.

Յոյ...³¹ Պետք է ենթադրել, որ Սիմեոն բժշկը եղել է Մխիթարի ժամանակակիցը, կամ ապրել է նրանից անմիջապես հետո (XII դ. վերջ—XIII դարի սկիզբ)։ Անպայման մեծ համարում ունեցած այդ բժշկի անունը հիշատակվում է Մատենադարանի հայերեն բժշկարաններից մեկում, որ սակրային զանազան հիվանդությունների բուժման համար առաջարկվող մի ղեզատումս կա նրա անունով. «Մաշում Սիմէօնի, որ օգտէ կուզութեան և ամէն սակրացաւութեան»³²։

Մինչև XV դարը անեղծագործած հայ բժշկների անհայտ աշխատություններից մնացած վերահիշյալ պատահիկները ավելի են ամբողջացնում միջնադարյան հայ բժշկագիտության պատկերը, մեկ անգամ ևս հավաստելով, որ միջնադարում՝ առանձնապես X—XIV դդ. Հայաստանում բժշկագիտությունը վերելք է ապրել, ստեղծվել են նշանակալից աշխատություններ, որոնք բոլոր ամենայնի նպաստել են հայ բժշկագիտական մտքի զարգացմանը։

Գ. Մ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՇԵԴԱԴՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Միջնադարյան լազվագյուտ դրամների թվին են պատկանում Շեղդադյան ամիրանների դրամները։

Նյութերի բացակայության պատճառով մինչև վերջերս հնարավոր չէր խոսել Հայաստանում շեղդադյան դրամների շրջանառության մասին։ Սակայն ներկայումս նոր դրամագիտական վկայությունները թույլ են տալիս նշելու, որ

ՍՍՀ տարածքի վրա արդեն ի նայտ են եկել Շեղդադյան հարստության հետևյալ դրամները։

1. Դիրհեմ, թողարկված Շեղդադյան ամիրա Ֆադլ I իրեն Մուհամմեդի (հիշրայի 375—422 թթ.=մ. թ. 985—1031 թթ.) և Աբբասյան խալիֆա ալ-Կադիր Բիլլահի (հիշրայի 381—422 թթ.=մ. թ. 991—1031 թթ.) անունների հիշատակությամբ։

XI դարում հայկական շուկաներում, մասնավորապես Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերում, բացի բյուզանդական դրամներից, որոնք այնքան հաճախ են գտնվում, տարածված են եղել նաև շեղդադյան դրամները։ Հայկական

2. Դիրհեմ, թողարկված Շեղդադյան ամիրա Ալի իբն Մուսա Հաշկարի II-ի (հիշրայի 425—440 թթ.=մ. թ. 1034—1049 թթ.) և Աբբասյան խալիֆա ալ-Կաիմ Բիամր ալլահի (հիշրայի 422—467 թթ.=մ. թ. 1031—1075 թթ.) անունների հիշատակությամբ։

3. Դիրհեմ, թողարկված Շեղդադյան ամիրա Աբու-լ-Ասվար Շավուր իբն Ֆադլի (հիշրայի 441—459 թթ.=մ. թ. 1049—1067 թթ.) և Աբբասյան խալիֆա ալ-Կաիմ Բիամր ալլահի

³¹ Տե՛ս նույն տեղում։

³² Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 7304, էջ 76ա։

(հիշրայի 422—467 թթ. = մ. թ. 1031—1075 թթ.) անունների հիշատակությամբ:

Այդ բոլոր դրամների վրա արաբերեն բուֆի տառաձևերով (թեև դիտվում են նաև ոճական այլ տարրեր) դրոշմվել են ամիրանների տիտղոսներն ու անունները, ինչպես նաև մահմեդականության սուննի դավանանքի աղոթք դարձած խոսքերը, քաղված Ղուրանի 9-րդ գլխի 33-րդ և 61-րդ գլխի 9-րդ ոտանավորներից: Դժբախտաբար դրամների վրա չեն պահպանվել նրանց թողարկման տարեթվերը և տեղանունները: Մի քանի օրինակների վրա, հազիվ նշմարելի, ընթերցվում է Գանձակ քաղաքի արաբերեն դրված անունը: Այդ քաղաքը եղել է շեղագյան դրամների թողարկման գլխավոր կենտրոնը: Շեղագյանները թողարկել են միայն արծաթե դրամներ, ուրիշ մետաղներից շեղագյան դրամներ դեռևս չեն հայտնաբերվել: Սակայն արծաթե այդ դրամներն իրենց ձուլվածքի մեջ մոտ կիսով չափ պղինձ են պարունակել: Արծաթի պակասությունը ճգնաժամային վիճակ էր ստեղծել արևելյան շատ երկրներում: Շեղագյան դրամները շրջանառության տեղական ոլորտից դուրս չեն անցել: Եվ դա պատահականություն չէ, որովհետև արծաթի չնչին պարունակությամբ խենթ ցածր որակի այդ դիրհմները չէին կարող միջազգային լայն ընդունելություն ունենալ: Հայաստանի համար շեղագյան դիրհմները եղել են տեղական դրամական միավորներ և արտացոլում են Աղվանքի և Հայաստանի տնտեսական կապերի անմիջականությունը XI դարում: Դրանց հայտնաբերումը Հայաստանի յուսիսարևելյան կողմերում միանգամայն օրինաչափ է, եթե նկատի ունենանք, որ ավելի քան հարյուր տարի (971—1075 թթ.) Շեղագյան ամիր-

րանները եղել են Դվին և Գանձակ քաղաքների տերերը, իսկ այդ դինաստիայի մեկ ուրիշ ճյուղը 1072 թ. սելջուկյան սուլթան Ալփասլանից գնել էր հայոց Անի քաղաքը, ուր մինչև XII դարի վերջն ընթացել է Անիի Շեղագյանների՝ խոշոր ֆեոդալական այդ տան գործունեությունը: Հատուկենտ օրինակներով շեղագյան դրամներ գտնվել են Դվին քաղաքի ավերակներում: Սակայն առավել կարևոր վկայություն է Հայկական ՍՍՀ Վարդենիսի շրջանի Վարդենիս քաղաքատիպ ավանում գտնված դրամական գանձը, բաղկացած 109 ամբողջական ու մի քանի կտրված դրամներից, որոնք թողարկվել են Շեղագյան ամիրաններ Ֆադլ I իրն Մուհամմեդի և Ալի իրն Մուսա Հաշկարի II-ի իշխանության տարիներին, ըստ որում վերջինիս անունով հայտնվել է միայն մեկ դրամ: Գանձի քննությունը պարզել է, որ այն թաղվել է XI դարի երկրորդ կեսին: Բազրատությանց թագավորության ժամանակներում և հետագայում հենց այդտեղով, այսինքն Սևանին մոտ գտնվող այժմյան Վարդենիսի դրազեցրած տարածքի միջով են անցել Դվին—Պարտավ, Դվին—Գանձակ առևտրական ճանապարհները:

Չափագիտական առումով շեղագյան դրամները ներկայացնում են Անդրկովկասում թողարկված ամենածանր քաշի դրամական միավորները XI դարում: Նրանց միջին կշռային չափը յուրաքանչյուր դիրհմի համար կազմում է մոտ 4,50 գրամ: Սակայն շեղագյան դրամների ինչպես չափագիտության, այնպես էլ հնագիտության հարցերը առանձին քննության առարկա են:

Պատմ. գիտ. դոկտոր Խ. Ա. ԼՐՈՒՇԵՂՅԱՆ

НОВОЕ В АРМЯНСКОМ И ОБЩЕМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

В ряду трудов Г. Б. Джаукяна по армянскому, индоевропейскому и общему языкознанию одно из видных мест занимает недавно вышедшая в свет работа под названием «Основы теории современного армянского языка»¹. Эта работа ученого представляется нам крупным вкладом в арменистику, но ее значение не ограничивается рамками армянского языкознания. В качестве существенной особенности кни-

ги следует отметить и то, что она содержит новые важные для общего языкознания положения. Новизна этих положений, как и сама арменоведческая сторона работы, безусловно требует пристального внимания со стороны исследователей, и в первую очередь специалистов по теории языка. Однако приходится сожалеть, что эта книга, написанная на армянском языке, еще не получила распространения за пределами нашей республики. К тому же до сих пор нет необходимого обзора ее на русском языке, который позволил бы читателям хотя бы в общих чертах ознако-

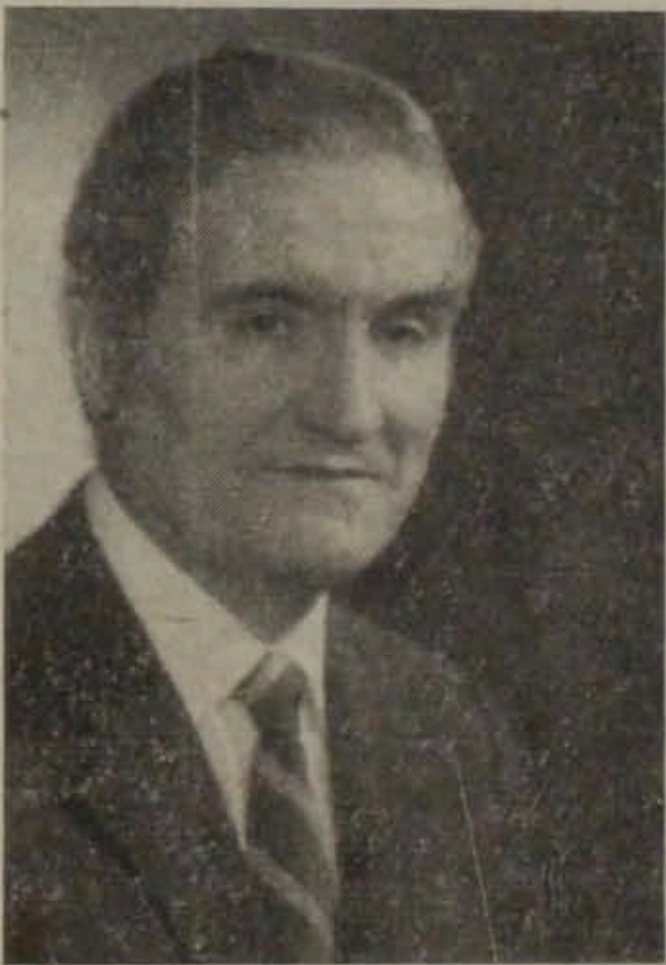
¹ Գ. Բ. Զաւակյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974:

ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԴՐԱՄԱԴԵՏԸ

(Զարեհ Պտուկյանի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)

Պատմ. գիտ. դոկտոր Խ. Ա. ՄԱՆՇԵՂՅԱՆ

Հայադիտության զարգացման մեր օրերում Զարեհ Պտուկյանը իր մեծարժեք գործերով արդարև դասվում է հայ դրամագիտության երախտավորների շարքը: Վիկտոր Հանգլուայից, Կդեմիս Սիպիլյանից, էռնեստ Բաբելոնից, Կարապետ Բասմաջյանից ու նրանց ժամանակակիցներից հետո հայ դրամագիտության առաջ նոր խնդիրներ էին ծառացել: Զարեհ Պտուկյանը եկավ նվիրելու իրեն այդ խնդիրների կատարմանը և նրա ջանքերի շնորհիվ առավել:

լայն ասպարեզ բացվեց հայկական ծագում ունեցող հին ու միջնադարյան դրամների քննության համար: XX դարի կեսերին թանգարաններում հայկական անցյալին վերաբերող նոր դրամագիտական նյութեր էին հավաքվել, որոնք չէին մտել դիտական լայն շրջանառության մեջ: Դիտակցելով այն հսկայական աշխատանքը, որ կատարվել էր հունա-հռոմեական, բյուզանդական, արևելյան և այլ ծագում ունեցող դրամների քննության ուղղությամբ, Զարեհ Պտուկյանը չէր կարող շտեմել, թե դեռևս որքան անմշակ էին մնացել հայ ժողովրդի հարուստ պատմության տարբեր փուլերին վերաբերող դրամագիտական վկայությունները: Եվ Զարեհ Պտուկյանը ձեռնարկեց իր պրպտումները՝ սկսելով Կիլիկիայի հայկական դրամներից: Այդպես էին վարվել և նրա նախորդները: 1945 թ. հետո հրատարակվեցին նրա անդրանիկ հոդվածները հայերեն և անգլերեն լեզուներով: Այնուհետև Պտուկյանը շարունակեց իր հետազոտությունները Կիլիկյան դրամների ուղղությամբ և ի վերջո, 1962 թ., Ամերիկայի դրամագիտական ընկերության հրատարակությամբ, անգլերեն լեզվով լույս տեսավ Զարեհ Պտուկյանի «Կիլիկյան Հայաստանի դրամները» սովորաբար մենագրությունը, որի տեսական մասը հայերեն թարգմանեցին և անգլերեն կորպուսի հետ լույս ընծայեցին Վիեննայի Մխիթարյանները 1963 թ.:

Զարեհ Պտուկյանը առաջինն էր, որ կարողացավ, համաշխարհային ա-

ուումով, ի մի հավաքել հայկական դրամների մեծ ու փոքր ժողովածուները և, հենվելով փաստացի նյութի վրա, կուռ դասակարգումով ներկայացնել Կիլիկիայի հայոց թե՛ իշխանական և թե՛ թագավորական շրջանների դրամական միավորները: Նա մշակեց կիլիկյան դրամների մի այնպիսի քանակություն, որպիսին չունեին իրենց տրամադրության տակ այդ գործով զբաղվող նրա բոլոր նախորդները: Իր եզրահանգումները Զ. Պտուկյանը շարադրեց ելնելով ոչ թե գրականության հայթայթած նյութից, այլ ավելի քան տասը հազար ոսկե, արծաթե ու պղնձե դրամների պատկերագրության ու կշռային չափերի տրված լինելից: Այդ նպատակի համար նա իր ձեռքի տակ ուներ քննության հենթակա բոլոր դրամական միավորների նմանահանությունները՝ ստացված իր իսկ հնարած պատճենահան գործիքով, մի հիանալի ու պարզ միջոց, որով մեկ ժամում կարելի է ստանալ մինչև 100 դրամի պատկերագրության մանրամասները մետաղե թղթի վրա: Զարեհ Պտուկյանը հիմնովին ցրեց այն շփոթը, որ առաջացել էր Կիլիկյան Հայաստանի ոսկե դրամների վավերականության մասին և փաստեց նրանց իսկությունը: Ի տարբերություն անցյալի, նա առավել ծավալուն քննեց և ներկայացրեց տնտեսական բնույթի վկայություններ Կիլիկյան Հայաստանի վաճառականության մասին: Հիրավի, առանց ապրանքափոխանակության տվյալների կարող էին անըմբռնելի դառնալ հայկական քաղաքների առնչությունները դրամական շրջանառության միջազգային ոլորտում:

Կիլիկիայի հայության մեջ զանազան դրամների համար ընդունված անվանումների մասին նրա տված բացատրությունները (քաղված պատմիչներից և հայագիտական աշխատություններից) դրամագիտական բառարանի նշանակություն ունեցան: Մանրամասնորեն ներկայացնելով Կիլիկիայի հայոց դրամների պատկերագրության տվյալները, Զարեհ Պտուկյանը շատ բարձր մակարդակով տվեց Դուբինյան դրամների չափագիտության հիմունքները՝ արտահայտելով դրանք հատուկ աղյուսակներով:

Դրամագիտական մտքի զարգացման պահանջով այդ նշանավոր աշխատությունը վերջերս վերահրատարակվեց (1979) և «Կիլիկյան Հայաստանի դրամները» գրքի այդ երկրորդ (վերամշակված) հրատարակությունը էապես հաստատեց միջազգային առումով նրա մնայուն տեղը դրամագիտության մեջ:

Այնուհետև դրամագետը միջնադարից անցավ անտիկ շրջանին և իր ուշադրությունը բեռեց հայոց Արտաշեսյան թագավորության դրամների վրա: Հին հայկական պետականության այդ կարևոր շրջանի մետաղե դրամների քննությունը շատ ավելի մեծ ջանքեր էր պահանջում, եթե նկատի ունենանք, որ ամիջական վկայություններ քիչ են պահպանվել և նրանց մասին եղած աշխատությունները ներկայացնում են առավելապես Փարիզի ազգային մատենադարանում և Բրիտանական թանգարանում հավաքված նմուշները, չհաշված համեմատաբար փոքր ժողովածուները: Մինչդեռ XX դարի երրորդ քառորդին արդեն բավական նոր նյութեր էին հայտնաբերվել, որոնք հատուկենտ օրինակներով ցրված էին աշխարհով մեկ: Պետք էր հավաքել այդ օրինակները, գումարել դրանք հնուց հայտնի նյութերին և ելնելով պատմագիտության առաջընթացի արդյունքներից՝ նորովի քննության ենթարկել: Հիմք ընդունելով նախ և առաջ իր հավաքած հին հայկական դրամները, Զարեհ Պտուկյանը երախտագիտության ազնիվ զգացումով ուսումնասիրեց անցյալի բոլոր գործերը և ստեղծեց արտաշեսյան դրամների դասակարգման իր նոր սկզբունքը: Վեր-

չինիս հիմնական դրույթները նախապես հրատարակվեցին անգլերեն լեզվով¹, այնուհետև Մխիթարյանները առանձին գրքով լույս ընծայեցին այն հայերեն²:

Արտաշեսյանների պետությունը նշանավոր գեր էր խաղացել Մերձավոր Արևելքում մ. թ. ա. II—I դդ.: Արդեն հավաքված նոր նյութերը՝ արտաշեսյան դրամները, Զարեհ Պտուկյանին հնարավորություն ընձեռեցին հիմնովին վերանայելու անցյալում ընդունված դասակարգումը և լրացնելու այն բացերը, որ դիտվում էին այդ գործում: Հաջողվեց բացահայտել Տիգրան I-ի (մ. թ. ա. 123—96) գահակալության տարիների դրամները, ցույց տալ նրանց պատկերագրությանը բնորոշ տվյալները, որոնք իսկական հայտնություն եղան դրամագիտության մեջ: Զարեհ Պտուկյանը ներկայացրեց ոչ միայն Տիգրան Մեծի գահակալության տարիներին (մ. թ. ա. 95—55) թողարկված պղնձե դրամների տարբերակները, այլև վերջին Արտաշեսյան արքաներին պատկանող դրամական միավորները: Կարևոր նշանակություն ունեցան մասնավորապես Արտաշես II (մ. թ. ա. 30—20), Արտավազդ III (մ. թ. ա. 5—2), Տիգրան IV և էրատո (մ. թ. ա. 8—5 և մ. թ. ա. 2—մ. թ. 1) և, ի վերջո Տիգրան V (մոտ 6 թ.) Արտաշեսյան արքաների պատկերներով մետաղե դրամների հայտնադործումները: Նորահայտ օրինակներով համալրվեցին Տիգրան III (մ. թ. ա. 80—8) և Տիգրան IV թագավորների դրամների շարքերը: Այսօր արդեն, երբ սեղանի գիրք է դարձել Զարեհ Պտուկյանի «Արտաշեսյան հարստության դրամները» մենագրությունը, որի անգլերեն հրատարակությունը (1978 թ.) մեծապես ընդարձակեց նրա ընթերցողների շրջանակները, կարելի է արդարև նշել, որ լայն ճանապարհ է բացվել հայոց հին դրամների քննության համար:

Օգտվելով անտիկ հեղինակներից (Հերոդոտ, Ստրաբոն, Քսենոփոն, Պոլիբիոս), ինչպես նաև Ն. Ադոնցի, Հ. Մանանդյանի, Կ. Թումանյանի և ուրիշների գործերից, Զ. Պտուկյանը միաժամանակ համեմատական պրպտումներ կատարեց թանգարաններում և առանձին հնասերների մոտ պահվող դրամագիտական նյութերի շուրջ: Նա իր գրքով ընթերցողին ներկայացրել է Արտաշեսյանների տիրապետության քարտեզը և նրանց ծագումնաբանության սխեման, որից հետո անցել է բուն նյութին՝ տալով դրամների պատկերագրության տվյալները, խորագրերը, մենագրերը, կշռաչի չափերը, ինչպես նաև հիշատակություններ յուրաքանչյուր միավորի պահպանության վայրի մասին: Ութ պատկերատախտակներով ներկայացված են դրամների (168) երկու կողմերին վերաբերող լուսանկարները բնական չափերով: Ուշագրավ է, որ գրքի վերջին էջերում զետեղված են արդեն մ. թ. I դարի սկզբի հայ-պարթևական և հայ-ռոմեական առնչություններին վերաբերող դրամագիտական տվյալները: Հայտնի է, որ Հռոմի շահերի թելադրանքով զորավար Գերմանիկոսի կողմից 18 թ. հայոց գահին թագավոր է կարգվում Պոնտոսի արքայազն Զենոնը: Վերջինս հանդես է գալիս հայոց արքայական տոհմին հատուկ Արտաշես անունով: Հեղինակը իրավացիորեն ցույց է տվել, որ այդ ժամանակներում Արտաշեսյանների քաղաքական իշխանությունը սպառնում էր և երկիրը ենթակա էր դարձել հռոմեական զավթիչներին: Սակայն, բացի ընդհանուր կարգի կայսե-

¹ Paul Z. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, "The American Numismatic Society. Museum Notes", 14 (1968).

² Զարեհ Պտուկյան, Արտաշեսյան հարստության դրամները, Ազգային Մատենադարան, հատ. 210, Վիեննա, 1969:

րական գրամներից, բուն Հռոմում թողարկվել են ոսկե, արծաթե ու պղնձե դրամներ, որոնց վրա դրոշմվել են Հայաստանին վերաբերող պատկերներ ու քրուսթյուններ (լատիներեն)։ Նկատի ունենալով այդ կարգի գրամների նշանակությունը հայ-հռոմեական առնչությունների լուսաբանման համար, Զարեհ Պտուկյանը Վիեննայի Միսթարյան միաբանության միջոցով հրատարակեց իր մենագրությունը՝ «Հայաստանի վերաբերյալ հռոմեական գրամներ և մեդալիոններ» վերնագրով³։ Աշխարհով մեկ ցրված դրամների պատկերագրության ու չափագիտության տվյալները հավաքել և ամփոփել մի գրքի մեջ՝ էապես կարևոր աղբյուրագիտական գործ է։ Հայաստանին վերաբերող հռոմեական պատկերագրության նյութերը բազմաթիվ հրատարակություններով հայտնի էին դեռևս անցյալ դարից, բայց ներկայացված էին հռոմեական դրամների տարբեր հավաքածուներում։ Զարեհ Պտուկյանը, սեփական ջանքերով հավաքած նյութերի վրա հենվելով և լայնորեն օգտվելով այլ ժողովածուներից, տվեց ինչպես նախակայսերական, այնպես էլ կայսերական ժամանակներում թողարկված՝ Հայաստանին վերաբերող հռոմեական դրամների ու մեդալիոնների պատկերագրության տվյալները։ Վերջիններիս շարքին է նա դասել հայոց գահի վրա հռոմեական դրածո, այսպես կոչված «Նոր Տիգրանի» և Օգոստոս Օկտավիանոսի պատկերներով պղնձե դրամը, որի վրա հայոց արքան պատկերված է արտաշեսյան հինավուրց թագով և տեղական ավանդույթների։ Բնորոշ՝ միապետի անվան ու տիտղոսի հունարեն արձանագրություններով։

Զ. Պտուկյանը իրավացիորեն նշում է, որ Հայաստանին վերաբերող վաղագույն հռոմեական դրամները շրջանառության մեջ են մտել մ. թ. ա. 35—31 թթ. և հիշատակում է այն օրերը, երբ Մարկոս Անտոնինոսի զորքերը գրավել էին Արտաշատը, ձերբակալել հայոց արքա Ալիտավադդ II-ին և ընտանյոք արսորել Եգիպտոս (Ալեքսանդրիա)։ Այնուհետև Զ. Պտուկյանը ներկայացրել է I—II դդ. թողարկված Օգոստոս Օկտավիանոսի, Ներոնի, Տրայանոսի, Անտոնինոս Պիոսի, Մարկոս Ավրելիոսի, Լուկիոս Վերոսի և Կոմմոդոսի դիմաքանդակներով տարբեր դրամներ ու շքադրամներ, որոնց վրա դրոշմված պատկերներն ու արձանագրությունները պատմում են հռոմեական զավթիչների սին փառքի մասին՝ Հայաստանի դեմ տարած նրանց հաղթանակների առթիվ։ Շուրջ երկու հարյուր տարի ընդգրկող այդ ժամանակահատվածը Հայաստանի համար Արշակունյաց թագավորության ծագման ու զարգացման դարաշրջանն էր, երբ հայոց երկիրը գտնվում էր Արևելքի ու Արևմուտքի երկու հզոր տիրակալությունների՝ Հռոմեական կայսրության ու Պարթևական թագավորության միջև, որոնց զորքերը հաճախ բախվում էին հայկական հողի վրա։ Զարեհ Պտուկյանը վարպետորեն ցույց տվեց հռոմեական այդ դրամների լատիններեն համառոտագրությունների ընթերցման կարգը, պատկերների իմաստը և ընդհանրապես պատկերագրության մանրամասնությունների նկատմամբ հանդես բերեց հմուտ դրամագետին բնորոշ նրբանկատություն։

Գիտական շրջաններում գնալով ծավալվում է հետաքրքրությունը Զարեհ Պտուկյանի աշխատությունների նկատմամբ։ Եվրոպական նշանավոր պարբերականները հաճախ են իրենց էջերը տրամադրում Զ. Պտուկյանի հոդվածներ-

³ Ազգային Մատենադարան, հատ. 215, Վիեննա, 1971, էջ 212+38 պատկերատախտակներ։

րին: Վիեննայում հայերեն լեզվով Մխիթարյանները շարունակում են հրատարակել նրա դրամագիտական գործերը՝ նվիրված ինչպես Կիլիկիայի, այնպես էլ Մեծ Հայքի սլաոմության հարցերին: Հայերենից բացի այդ ստեղծագործությունները նախապես հրապարակ են գալիս անգլերեն լեզվով ամերիկյան ու ևվրոպական գիտական տարեգրքերում: Կարևոր նշանակություն ունեցան Զ. Պտուկյանի քննությունները Կիլիկյան Հայաստանի վերջին թագավորների պղնձե դրամների, արաբերեն գրություններով կրկնադրոշմ մի քանի հայկական դրամների, Արտաշեսյան վերջին գահակալների դրամների և շատ այլ հարցերի մասին: Նա գործուն մասնակցություն է ունեցել դրամագիտական միջազգային կարևոր միջոցառումներին: 1971 թ. Փարիզում գործող հայագիտական հանդեսը իր ութերորդ համարում հրատարակեց Զարեհ Պտուկյանի աշխատությունը՝ «Միջնադարի հայկական դրամները» վերնագրով (անգլերեն): Այդ ծավալուն հոդվածում նա ամփոփ ձևով նորովի ներկայացրեց ոչ միայն Կիլիկիայի հայկական դրամների հիմնական խմբերը՝ նրանց պատկերագրության բնորոշ տվյալներով, կապված երկրի քաղաքական պատմության փուլերի հետ, այլև մայր Հայաստանում թողարկված հայերեն գրերով երկու բացառիկ դրամների մասին իր բացատրությունները: Դրանցից մեկը Բագրատունյաց Լոռվա Կյուրիկե Կյուրապաղատի անվան և տիտղոսի հայերեն արձանագրությամբ, XI դարում թողարկված հազվագյուտ դրամն է, իսկ մյուսը՝ Հուլաղույան Աբաղա խանի (1265—1282) գահակալության տարիներին դրվագված, ուղղուրերեն, արաբերեն և հայերեն գրություններով, նույնպես պղնձե դրամն է: Ըստ էության «Միջնադարի հայկական դրամները» վերնագրի վրա կրող հիշյալ աշխատությունը դասվում է Զ. Պտուկյանի մենագրությունների շարքը և մեծապես նպաստում հայ դրամագիտության առաջընթացին:

Զարեհ Պտուկյանի աշխատությունների ընդհանուր ցուցակը կաբող է որոշակի պատկերացում տալ ընթերցողին նրա հետաքրքրությունների ուղղության և բեղուն գործունեության մասին: Սակայն գիտության անխոնջ մշակը սոսկ քննող ու շարադրող չէ, այլ բյուրավոր թելերով կապված է տարբեր թանդարանների ու մասնագետների հետ և մեծապես նպաստում է դրամագիտության զարգացմանը: Շատ թանդարաններ Զարեհ Պտուկյանին են պարտական իրենց ունեցած լրացուցիչ նյութերով: Եթե անդամ անտեսվեն եվրոպական ու ամերիկյան հիմնարկները, որոնց Զ. Պտուկյանը դրամագիտական նյութեր է տվել, ապա միայն Հայաստանի պատմության պետական թանգարանին պարդեած նրա դրամագիտական ժողովածուները փայլուն օրինակ են այն անմնացորդ նվիրումի, որ նա ցուցաբերել է այդ գործում: Հիրավի, վերջին շուրջ 30 տարիների ընթացքում Զարեհ Պտուկյանը ավելի քան երկու հազար հին ու միջնադարյան արծաթե, ոսկե ու պղնձե դրամներով համալրել է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի դրամագիտական ժողովածուները: Կարելի է վստահորեն ասել, որ եթե այսօր բուն Հայաստանում ստեղծվել է Կիլիկիայի հայկական դրամների հարուստ ժողովածու, ապա այդ գործում մեծ է ևղել նաև Զարեհ Պտուկյանի վաստակը: Ավելին, Զ. Պտուկյանը ջանքեր չխնայեց օժտելու Հայաստանի թանգարանը հոմեական, պարթևական ու լյուդանդական դրամներով: Հոմեական ծագում ունեցող դրամներից նա Հայաստանի թանգարանին նվիրել է այնպիսի նմուշներ, որոնք հիշատակում են հայ-հոմեական ռազմաքաղաքական կարևոր իրադարձությունները I—II դդ.: Պարթևական դրամների գծով նա թանգարանին նվիրել է գրեթե բոլոր պարթև

գահակալների դրամներից առանձին նմուշներ: Պետք է ասել, որ քչերին է հաջողվել նախաքրիստոնեական ժամանակներից ավելի քան 30 պարթև գահակալների պատկերներով դրամական միավորներ հավաքել: Առանձնապես ուշագրավ են վաղ պարթևական Միհրդատ, Հրահատ, Արտաբան, Գոտարզ, Որոդես, Սանատրուկ, ինչպես նաև նրանց հաջորդներ Վոնոն, Վարդան, Վաղարշ արքաների և այլոց դրամները, որոնց կնիքները ստեղծվել են տարբեր վարպետների կողմից:

Եթե այսօր Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում և նրա ցուցասրահներում կարելի է տեսնել հիանալի պահպանվածությամբ պարթևական գրեթե բոլոր գահակալների դիմաքանդակները, իսկ դա անհրաժեշտ է նրանց, ովքեր հետաքրքրվում են Պարթևաստանի պատմությամբ, ապա դա ևս հնարավոր է դարձել Զարեհ Պտուկյանի նվիրած պարթևական դրամների հարուստ ժողովածուի շնորհիվ: Իր նվիրատվություններով Զարեհ Պտուկյանը շեշտել է նաև բյուզանդական դրամների հավաքման և ուսումնասիրման կարևորությունը: Հայտնի է, որ Բագրատունյաց թագավորության վերջին ժամանակներում Հայաստանում լայն տարածում են ունեցել Բյուզանդական կայսրության դրամները: Զարեհ Պտուկյանը Հայաստանի պատմության պետական թանգարանին նվիրել է շուրջ 25 կայսրների պատկերներով 70-ից ավելի ոսկե բյուզանդական դրամներ, որոնցից ամենահինը վերաբերում է V դարին, իսկ նորագույնը՝ XIII դարի սկզբին: Դրանց հետ միասին նա նվիրել է XI—XII դդ. բյուզանդական հազվագյուտ արծաթե դրամներ: Հայտնի է, որ հենց այդ դարերում Մերձավոր Արևելքի երկրներում կանգ էր առել արծաթ դրամների թողարկումը: Հայաստանում այդ երևույթը լրիվ դրսևորվել էր XII դարում: Սակայն ի տարբերություն Հայաստանի և Իրանի, Բյուզանդական կայսրությունը շարունակում էր արծաթե դրամներ թողարկել: Հայաստանի պատմության թանգարանին Զ. Պտուկյանի նվիրած արծաթե բյուզանդական դրամները կարևոր պատմական վկայություններ են փաստելու համար այն ներքին առանձնահատկությունները, որ եղել են դրամագործության մեջ այսպես կոչված «արծաթի ճգնաժամի» ժամանակներում: Հաղվագյուտ արծաթե դրամներից բացի բյուզանդական պղնձե դրամների բազմաթիվ նմուշներ է նվիրել Հայաստանի թանգարանին Զարեհ Պտուկյանը: Դրանցով ներկայացված են շուրջ 40 գահակալների տարիներին թողարկված բյուզանդական ֆոլիսների բնորոշ տեսակները: Քաջ գիտակցելով, որ Հայաստանը իր հնություններով, էջմիածնի հնամյա վանքով մի յուրօրինակ թանգարան է բաց երկնքի տակ, նա կիլիկյան հայոց դրամների ևս մի բովանդակ ժողովածու էլ նվիրել է էջմիածնի Մայր աթոռի հնադարանին:

Նշանակալից է Զ. Պտուկյանի վաստակը նաև նոր հայկական մեդալիոնների ստեղծման գործում, մասնավորապես «Սուրբ Վարդան» եկեղեցու կառուցման (նյու Յորքում) և Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակի տոնակատարության առիթներով: Դրանք լավագույնները եղան ժամանակակից հայկական մեդալիոնների շարքում:

Հնագիտական և ազգագրական նյութերը գնահատող, նրանց կորստից փրկող, միշտ որոնող, կենսահարուստ մտքով օժտված, աշխատանքի մեջ աննկուն Զարեհ Պտուկյանը անձնական օրինակ է որպես նվիրյալ գիտություն ու հայրենիքին:

ВИДНЫЙ НУМИЗМАТ

(К 70-летию со дня рождения Зарэ Птукяна)

Доктор историч. наук Х. А. МУШЕГЯН

(Резюме)

В развитии арменоведения заметную роль сыграли труды профессора Зарэ Птукяна (США, Нью-Йорк)—создателя «Корпуса киликийских монет». Более чем тридцать лет он изучает нумизматический материал армянского происхождения, который ныне хранится в музеях разных стран. Благодаря Зарэ Птукяну историки, нумизматы, археологи, этнографы и другие специалисты получили важные данные относительно классификации и хронологии монет династий Арташесидов, Рубенидов и Хетумидов. Значительным вкладом в нумизматику следует считать также монографию Птукяна, посвященную описанию римских монет. С появлением в свет нумизматических статей и монографий З. Птукяна (Paul Z. Bedoukian), как на английском, так и на армянском языках, открывается новый этап изучения нумизматических памятников Армении. За последние тридцать лет ученый принес в дар многим музеям, в том числе Государственному музею истории Армении, ценные коллекции античных и средневековых монет, а также научную литературу.

հաշիկ Բ Անեցին՝ Տարնտայի Թաւրուրը, Դրի-
գոր Բ Վկայասերը՝ Մամեղաւը:

Յանկայի էր Հին Հայկական այն անունները,
որոնք հետո՛ւ ունեցել են հունարեն համարժեք-
ներ, բերվելին այդ ձեռքի և ոչ ժամանակակից
արեւմտահայերեն արտասանութիւնը:

Յանկայի էր նաև, որ հայերեն տերմիններին
կից, փակագծերի մեջ տրվելը նրանց հունարեն
թարգմանութիւնը: Այդ բանը կատարված է.

բայց հաղվադէպ (թարգմանված են Թիֆլիսի
հայ թերթերի անունները):

Նշված թերմութիւնները, որ անխուսափելի են
նման մեծածավալ աշխատանքում, որակ չեն
կազմում, հեշտութեամբ ուղղելի են: Մնում է
ցանկալի, որ Հ. Ղազարյանը նույն ոգևորու-
թեամբ ու պատասխանատւութեան զգացումով
շարունակի իր շնորհակալ աշխատանքը:

Պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Մ. ԲԱՐՔԻՎԱՆ

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԵՇԱՐԺԵՔ ՀԱՎԱՔԱՅՈՒՆՆԵՐ

1980 թ. հունվարի 25-ին Երևանում բացվեց
Հայկական ՍՍՀ-ում առաջին դրամագիտական
ցուցահանդեսը, Դրամագիտութիւնը, որը Եվ-
րոպայում շուրջ 300 տարվա զարգացման ճա-
նապարհ է անցել, որպէս գիտական մտքի աս-
պարեզ մեղանում նոր է: Դրամագիտական
նյութերի ցուցադրութիւնը երախտագիտութեան
ու հարգանքի տուրք էր բոլոր նրանց, ովքեր
իրենց ներդրումն են բերել և շարունակում են
նստասեւ Հայկական ՍՍՀ-ում դրամագիտու-
թեան զարգացմանը: Ցուցահանդեսում ներկա-
յացված էին Հին և միջնադարյան մետաղա-
դրամների ու մեդալների բազմաթիւ նմուշներ:
Հիւրավի, աշխարհի բոլոր ճրկները չէ, որ կա-
րող են ներկայացնել Հին հունական պոլիսների,
իր, աքեմենյան Իրանի, Ալեքսանդր Մակեդո-
նացու, հռոմեական, պարթևական, սասանյան
ինքնակալների, Բյուզանդական կայսրութեան,
արաբական խալիֆայութեան, սելջուկյան պե-
տութիւնների, Կիլիկիայի հայկական թագավո-
րութեան, մոնղոլական խաների և շատ այլ
բազմալեզու արձանագրութիւններով ու պատ-
կերներով թողարկված դրամների բնորոշ տի-
պերը:

Դրամագիտական այդ նյութերը Հայաստա-
նին նվիրել են Եղիշիկ Գարագաշյանը (Ռուսի-
նիա, Բուխարեստ), Զարեհ Պտուկյանը (ԱՄՆ,
Նյու Յորք), Արմենակ Փուլադյանը (Լիբանան,
Բեյրութ), Փառանձեմ և Գեղամ Գալանջյանները
(ԱՄՆ, Նյու Յորք), Հասմիկ և Երվանդ Ամա-
տունիները (ԱՄՆ, Ֆիլադելֆիա), Նապոլեոն
Բըլլիկյանը (Ֆրանսիա, Լիոն), Երվանդ և Ֆոն-
ֆոն Ալլըճյանները (Ֆրանսիա, Նիո), Հայկ և
Թորգոմ Ղազարոսյանները (Իտալիա, Սան Ռե-
մո) և ուրիշներ: Վերջին ժամանակներս հա-
վաքված շուրջ 17000 դրամներից ու մեդալ-
ներից ընտրվել էին հազարից ավելի նմուշ-
ներ, որոնք և ներկայացնում էին Սփյուռքի
հայերի նվերները մայր հայրենիքին նրա վե-
րածնդի 60-ամյակի շնորհիւ: Այդ նյութերը
հնարավորութիւն ընձեռեցին կազմակերպելու

մի այնպիսի ցուցադրութիւն, ուր ներկայաց-
ված էին Միջերկրականի արեւմտյան կողմերից
մինչև Հնդկաստանի հյուսիսն ընդգրկող եր-
կրներում պատմական տարբեր դարաշրջաննե-
րում թողարկված դրամական միավորները:
Դրանց կշռային չափերը, պատկերների ու մա-
կագրութիւնների հաղորդած տվյալները, շրջա-
նառութեան ոլորտներին, ինչպէս նաև առանձին
գինաստիանների ծագմանը վերաբերող վկայու-
թիւնները կարևոր նշանակութիւն ունեն պատ-
մական շատ հարցերի պարզաբանման համար:

Մի կողմ թողնելով մանրամասնութիւնները,
հարկ ենք համարում խոսել ցուցադրված ժո-
ղովածոներէից մի քանիսի բովանդակութեան
մասին: Հիշատակութեան արժանի է Եգնէի
Գարագաշյանի (Բուխարեստ) հին հունական
ոսկե ու արծաթե դրամների հավաքածուն, որի
շնորհիւ կարելի է տեսնել մ. թ. ա. VII—V դդ.
վերաբերող դրամական միավորներից առան-
ձին նմուշներ, թողարկված էգնէան ծովի ալա-
զանում, ինչպէս նաև Փոքր Ասիայի հոնիական
վաճառաշահ քաղաքներում: Եթե նկատի առնվի,
որ հաստատուն կշռային չափերով, պետակա-
նորեն վաճառացված մետաղե դրամները առա-
ջին անգամ հանդես են եկել Հին հունական
քաղաքակրթութեան ոլորտում մ. թ. ա. VIII—
VII դդ. սահմանագլխին, ապա պարզ կդառնա
այն ներդրման արժեքը, որ ի դեմս Եղիշիկ Գա-
րագաշյանի կատարել է ուսման հայ գաղթ-
օջախը Հայաստանում դրամագիտութեան զար-
գացման ուղղութեամբ: Այսօր հին աշխարհի
դրամներով այնքան հարուստ կովկասյան
երկրներից միայն Հայաստանում են պահպան-
վել: Բուն Ատտիկայի, Պելոպոնեսի, Մակե-
դոնիայի, Թրակիայի և հին հունական այլ
երկրամասերում թողարկված դասական ու
հելլենիստական պատկերագրութեան դրամնե-
րից, տետրադրամներից ու սոլիդների բազ-

մաթիվ նմուշներից բացի նաև Գարագաշյանի հավաքած դրամների շարքում ներկայացված են նաև Հոռմի հանրապետության, ինչպես նաև կայսրության ժամանակներում թողարկված արծաթե ու ոսկե դրամների բազմաթիվ օրինակներ, որոնք հանգուցյալ հնասերը ամբողջությամբ նվիրել է մայր հայրենիքին:

Հիշյալ հավաքածուի մեջ կան նաև վաղ բյուզանդական հազվագյուտ ոսկե դրամներ, արևմտաեվրոպական և ռուսական արծաթե ու ոսկե միջնադարյան դրամներ: Առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ միայն նմանիկ Գարագաշյանի նվիրած դրամագիտական հավաքածուն բավական էր, որ Հայաստանի պատմության թանգարանին ճանաչում բերեր հնագիտական աշխարհում:

Գրամագիտական երկրորդ խոշոր հավաքածուն պարունակում է Սիրիայում և հարևան երկրներում ժողովված ավելի քան 5000 արծաթե ու պղնձե դրամներ, ինչպես նաև շուրջ 300 արևելյան կնիքների օրինակներ: Այդ նյութերը մոտ 6 տասնամյակի ընթացքում հավաքել է դրամագետ Պերճ Կարապետյանը: 1971 թ. այդ հարուստ հավաքածուն անցել է Ղազարոսյան եղբայրներին (Սան Ռեմո), որոնք և այն նվիրել են Հայաստանի պատմության թանգարանին: Վաղագույն դրամական միավորն այստեղ վերաբերում է մ. թ. ա. I դարին, իսկ նորագույնը՝ մեր օրերին: Բացառությամբ մի քանի սելեկյան, հայկական (արտաշեսյան) և Հայաստանին վերաբերող Հոռմի կայսրական դրամների, Ղազարոսյան եղբայրների դրամագիտական ժողովածուն բաղկացած է առավելապես միջնադարյան դրամներից: Դրանք իրենց հիմնական խմբերով ստորաբաժանվում են հետևյալ կերպ.

Սասանյան ինքնակալություն	5 դրամ
Բյուզանդական կայսրության	62 »
Արաբական խալիֆայության	1453 »
Էյբյուքյան տիրակալությունների	777 »
Մոնղոլական տիրակալությունների	137 »
Արաբական ամիրայությունների	130 »
Կիլիկիայի հայկական թագավորության	1463 »
Սելջուկյան տիրակալությունների	770 »
Խաչակիր ասպետների	115 »
Օսմանյան սուլթանների	432 »
Իրանական շահերի	27 »
Անտրոշ և մաշված	30 »

Հիշատակվածներից առավել խոշոր խմբերը ժամանակագրական առումով արտացոլում են Մերձավոր Արևելքի երկրներում կատարված անցյալի գրեթե բոլոր կարևոր իրադարձու-

թյունները, որոնք վերաբերում են դրամակառույցի սխեմաներին:

Հատկապես ուշագրավ են արաբական խալիֆայության օմայան և աբբասյան պղնձե արծաթե դրամները, ինչպես նաև խալիֆայության անկման տարիներին նրա տրոհմից առաջացած ամիրայությունների դրամական միավորները, որոնք ըստ արձանագրությունների տվյալներ են հաղորդում Սիրիայի, Իրանի, Իրաքի և միջինասիական երկրների վերաբերյալ: Հատկանշական է, որ արևելագիտության շատ կենտրոններ այսօրվա վիճակով չունեն արաբական խալիֆայության վաղ շրջանի՝ ապսպե կոչված «նախադեֆորմյան» դրամների այն մի շարք նմուշները, որոնք հիմա արդեն, շնորհիվ Ղազարոսյան եղբայրների, հանգրվանել են Հայաստանի պատմության թանգարանում:

Այդ ժողովածուի միջոցով կարելի է կոնկրետ պատկերացում ունենալ Խալանիայից մինչև Խորասան, Աղվանքից մինչև Պարսից ծոց հասնող հսկայական տարածքի վրա Օմայաններին ենթակա գրեթե բոլոր վաճառաշահ քաղաքներում թողարկված դրամների ընդունվող տվյալների մասին: Նույն հետևողականությամբ հավաքված են VIII—X դդ. Աբբասյան խալիֆաների, նրանց գահաժառանգների ու նահանգային կառավարիչների անուններով թողարկված դրամները: Մանրամասնությամբ դիտվում են նաև, Հայաստանում հազվագեպ, աշ-Շաշում, Սամարղանդում ու Բուխարայում թողարկված Սամանյան գահակալների, Հալեպում, Սոսուլում, Մոթլում և Միջագետքի այլ քաղաքներում դրվագված Համդանյանների, ինչպես նաև Շիրազում, Բաղդադում, Բասրայում, Կասիտում, Ահվազում և Ֆարսի ու Իրաքի այլ քաղաքներում թողարկված Բուվեհյան ամիրաների դրամները: Ամիրայական այդ դրամների վրա նշված տեղանունները, անձնանուններն ու տարեթվերը հնարավորություն են ընձեռում ստուգելու դրավոր աղբյուրների հաղորդումները և կազմելու հիշյալ դինաստիաների ժամանակագրության ճշգրիտ ցուցակները: Ինչ վերաբերում է սելջուկյան, մոնղոլական, էյբյուքյան, թեմուրյան, օսմանյան և մանավանդ Կիլիկիայի հայկական թագավորության ռուբրիկային և հետևյալ դրամների հոծ խմբերին, ապա հաղիվ թե առանց դրանց օգտագործման հնարավոր լինի առաջիկայում ստեղծել լիարժեք դրամագիտական կատալոգներ ու քննական տեսություններ: Այդ առումով խիստ կարևոր է Ղազարոսյան եղբայրների նվիրած արևելյան դրամների ու կնիքների, ինչպես և ծագյալ Գարագաշյանի հավաքածուները պատկերաղորդալեզուններով հրատարակելու գործը:

Իրրորդ հավաքածուն կազմված է Իրանի արևմտյան պետության (մ. թ. ա. VI—IV դդ.) արծաթե դրամների հաղվագյուտ նմուշներից՝ նվիրաբերված ծագումով կեսարացի, ներկայումս բնորոշ արևելահայկական հնասեր Արմենակ Փոլադյանի կողմից: Ընդհանրապես Արևմտյան գահակալների դրամները դասվում են բացառիկ թանգարանային արժեքների շարքը: Դրանք թողարկվել են առավելապես բուն Իրանից դուրս, փոքրամասշտկան քաղաքներում և Միջագետքում, Հայաստանում և Կենտրոնական Իրանում այդ կարգի դրամները լայն տարածում չեն ունեցել: Նախահելլենիստական ժամանակներում դրանց շրջանառությունը եղել է Բաբելոնում, Եգիպտոսում, Փյունիկիայում և վերջինիս հարևան շուկաներում: Շահեկան է, որ այժմ արդեն Հայաստանի թանգարանում յոթ տարեկաններով կարելի է տեսնել հին պարսկական «սիրդ» կոչված արծաթե այդ արխայիկ դրամների մի բանի նմուշներ: Արմենակ Փոլադյանը դեռևս Հայրենական մեծ պատերազմի հաջորդական ավարտից հետո թանգարանին նվիրել է իր Անտիոքից (Սիրիա) ոչ շատ հեռու՝ «Կալինե» կոչված հնավայրում գտնված XIII դարի հայկական դրամների մի ամբողջական զանգված: Վերջինիս մասին ժամանակին հաղորդվել է, սակայն հարկ է երախտագիտությունը ավելացնել, որ այդ զանգվածի պարունակությունը հնարավորություն է ընձեռում դատելու ոչ միայն Կիլիկիայի հայկական թագավորության դրամական անտեխնոլոգիան, այլև Իլիոնիայի սուլթանության հետ ունեցած նրա հարաբերությունների մասին: Արմենակ Փոլադյանը Հայաստանին նվիրել է նաև XII—XIV դդ. ոսկե ու արծաթե դրամների այլ հավաքածուներ, որոնք ներկայումս ուսումնասիրվում են:

Կարևոր պիտի համարել նաև մ. թ. ա. II դարի Մոսիսի հայոց թագավոր Քսենոֆոնի պատկերով և նրա անվան հոմարեն գրությամբ հաղվագյուտ պղնձե դրամը, որ նվիրաբերել են Փառանձեմ ու Գեղամ Գալաթյանները (Նյու Յորք): Նրանք նվիրել են նաև նույնքան հաղվագյուտ այլ հայկական դրամներ: Սակայն դրանց շարքում արտակարգ է Արտավազդ II «արքայից արքայի» պատկերով պղնձե դրամը: Վերջինս զրվագվել է հին փյունիկյան դրամի հատածույլը (կտրակը) օգտագործելու միջոցով, չսխիքն հարթել են նրա վրա նախապես եղած պատկերներն ու գրությունները և զրոշմել նորը՝ Արտավազդ II-ի դիմաքանդակը, ըստ որում, նոր զրոշմի տակից նշմարելի են փյունիկյան մնացորդները: Որտե՞ղ և ի՞նչ պայմաններում է գտնվել Արտավազդ II արքայի տվյալ դրամը՝ տեղեկություններ չկան: Սա-

կայն հավանական պիտի համարել այն ենթադրությունը, որ տեղական շուկայի կարիքների համար թողարկված պղնձե դրամները սովորաբար շրջանառության մեջ էին լինում իրենց զրվագման վարկերում, տվյալ դեպքում՝ սիրիա-փյունիկյան շրջաններում, որ մ. թ. ա. 40 թ. հայ-պարթևական զորքերը նվաճել էին սիրիական, փյունիկյան և պաղեստինյան մի շարք քաղաքներ: Բացառված չէ, որ Արտավազդ II արքայի պատկերը հենց այդ ժամանակ կարող էր զրոշմվել փյունիկյան դրամի վրա:

Գալաթյանների հավաքածուի մեջ կան նաև Անտիոքում և Դամասկոսում թողարկված Տիգրան Մեծի պատկերով արծաթե ու պղնձե դրամներ, որոնց տարբերակները համալրեցին այդօրինակ նյութերի շարքը: Տիգրան Մեծի պատկերով սիրիական թողարկման դրամներ Հայաստանի թանգարանին նվիրել է նաև Գրիգոր Մազլումյանը (Սիրիա, Հալեպ)², ինչպես Գալաթյան ամուսինները, այնպես էլ Գրիգոր Մազլումյանը հելլենիստական դարաշրջանի հայկական դրամներից բացի թանգարանին նվիրել են նաև Կիլիկիայի հայ գահակալների դրամների բավական սովորական հավաքածուներ: Բացի հիշատակվածներից, Կիլիկիայի հայկական դրամների հարուստ հավաքածուներ են նվիրել նաև Զարեհ Պետուկյանը, Միսակ Ժեմալ-Հիրմյանը, Հասմիկ և Երվանդ Ամատունի ամուսինները և շատ ուրիշներ: Պատկերազարդության տվյալներով ինչպես այդ, այնպես էլ հելլենիստական ու հռոմեական դրամները հաճախ հանդես են բերված կրկնություններով, չսխիքն նույն տիպի միավորը՝ բազմաթիվ օրինակներով:

Դրամագիտական բոլոր նյութերն իրենց ներքին ստորաբաժանումներով ներկայումս մշակվում են հրատարակելու համար: Նկատի են առնված ոչ միայն դրամների, այլև մեդալների, այն հավաքածուները, որոնք կենտրոնացվել են Հայաստանի պատմության թանգարանում:

Հատուկ քննության առարկա է ծագումով մայաթիացի, ներկայումս Լիոն քաղաքի բնակիչ Նապոլեոն Բելլըկյանի նվիրած ֆրանսիական մեդալների հավաքածուն:

Ցուցահանդեսի փակումից հետո թանգարանին նվիրաբերվեցին դրամների նոր հավաքածուներ, որոնց հարկ է անդրադառնալ:

1 Տե՛ս Հակոբ Մանասյանի, Կրկն. հատ. Ա, Երևան, 1977, էջ 254—255:

2 Գրիգոր Մազլումյանի՝ նվիրած. Դրամագիտական նյութերի մասին տե՛ս «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթում, 1979 թ. դեկտեմբերի 1979:

Զարեհ Պտուկյանը պարբերաբար դրամագիտական մեծարժեք նյութերով հարստացնում է մեր թանգարանը: Տակավին վերջերս Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի միջոցով Զարեհ Պտուկյանը նվիրեց դրամագիտական մի փոքրիկ ժողովածու, որը լուրջ ներդրում է Հայկական ՍՍՀ թանգարանային ֆոնդերի համալրման գործում: Նվիրաբերված են բացառապես արտաշեսյան պղնձե դրամներ, որոնք իրենց պատկերազրույթյան տվյալներով ըստ զահակյանների՝ ստորաբաժանվում են հետևյալ ձևով.

Տիգրան I (123—96)	2 հատ
Տիգրան II (95—56)	17 »
Արտավազդ II (55—34)	1 »
Արտաշես II (30—20)	1 »
Տիգրան III (20—8)	2 »
Տիգրան IV (8—5)	4 »
Արտավազդ III (5—2)	1 »
Տիգրան IV և էրատո (2—1)	1 »

Բացի Տիգրան Մեծի դրամներից, բոլոր մնացած Արտաշեսյան զահակյանների դրամները հազվագյուտ են: Արքայական և զիցական պատկերներով արտաշեսյան այս դրամները լինելով պղնձից, առավելապես ներքին շուկայի կարիքների համար են թողարկվել: Յուրաքանչյուրի վրա, զահակյան պատկերից բացի դրոշմված են նաև նախաքրիստոնեական ժամանակներում հայերի մեջ ընդունված հավատալիքների վերաբերող նշաններ: Արտաշեսյան պղնձե դրամների վրա է, որ առավել շատ երկրի ներքին կյանքին վերաբերող զիցական պատկերներ են հանդես բերվել: Պարզ դիտվում են Վահագնի, Պողոսի, Հաղթանակի, Առատության և այլ զիցական կերպարներ, ինչպես նաև խորհրդանշաններ՝ կենաց ծառ, հատկ, ամաղթեղջյուր, ձի, առյուծ, արծիվ և այլն: Այդ առումով էլ հիշյալ դրամները իրենց ժամանակը ներկայացնող անմիջական վկայություններ են հելլենիստական դարաշրջանում ստեղծված հայկական պետության վերաբերյալ: Շնորհիվ այդ հավաքածուի հնարավոր դարձավ Հայաստանում տեսնել Տիգրան I հայոց արքայի դիմաքանդակը և նրա անվան ու տիտղոսի «Թագավորի Մեծի Տիգրանի հելլենասերի» հունարեն արձանագրությունը, ինչպես նաև՝ հեթանոսական զիցարանին վերաբերող նշանները: Դժբախտաբար Տիգրան I-ի զահակայության տարիներին թողարկված դրամներից ընդհանրապես շատ քիչ նմուշներ են պահպանվել: Նկատելի է, որ Արտաշեսյանների տիրապետության հյուսիս-արևելյան շրջաններում նրանց պղնձե դրամների

տարածման մասին դատելու հնարավորությունները սահմանափակ են: Արտաշատի հնագիտական պեղումներից ի հայտ եկած նոր նյութերը թերևս առաջիկայում հնարավորություն ընձեռեն ուղղագծելու հին հայկական պղնձե դրամների շրջանառության ոլորտը: Սակայն ցարդ հրապարակված տվյալները ցույց են տալիս, որ Տիգրան I-ի պատկերով պղնձե դրամները ի հայտ են եկել առավելապես Մեծ Հայքի հարավ-արևմուտքում, Աղձնիքից դեպի Միդդոնիա ձգվող տարածքի վրա. վաճառահաճ Մծբին քաղաքին մոտ վայրերում: Արտաշեսյան դրամների զանգվածային թողարկումը կատարվել է Տիգրան Մեծի զահակայության տարիներին (95—56) և միանգամայն օրինալի է, որ այդ տարիներից ավելի շատ դրամական միավորներ են պահպանվել: Ավելին, ի տարբերություն իր բոլոր նախորդների ու հաջորդների, Տիգրան Մեծը տասը տարուց ավելի հանդիսացել է ոչ միայն Հայաստանի, այլև միաժամանակ Ասորիքի թագավոր: Ասորիքի վաճառահաճ քաղաքներում, մասնավորապես Անտիոքում և Դամասկոսում մ. թ. ա. 83—69 թթ. Տիգրան Մեծի պատկերով դրամներ են թողարկվել: Այդ քաղաքները տնտեսական կյանքի պահանջով բյուրավոր թվերով կապված են եղել Միջերկրականի արևելյան ու արևմտյան շուկաների հետ: Ասորիքում, մինչև Տիգրան Մեծը, դրամագործությունը զարգացման դարավոր փուլում էր:

2. Պտուկյանը նվիրել է այնպիսի տիգրանյան դրամներ, որոնք զրվագվել են առավելապես ասորոց քաղաքներում: Դրանց վրա պատկերված է մի կողմից՝ Տիգրան Մեծի կիսանդրին, հինավուրց հայկական թագը գլխին, իսկ մյուս կողմից՝ պաշտամունքային կերպարանքներ ու նշաններ և հունարեն արձանագրություններ: Կան նաև դրամներ, որոնց թողարկումը կատարվել է բուն Հայաստանում: Այդպիսիների վրա Տիգրան Մեծը ներկայացված է իր «արքայից արքա» տիտղոսի հունարեն արձանագրությամբ: Ուշադրով է, որ քանակապես շատ են այն դրամները, որոնց վրա Տիգրան Մեծի դիմաքանդակին զուգահեռ, նրա հակառակ կողմի վրա պատկերված է հաղթանակի թևավոր զիցուհու կերպարանքը (սիկե): Դրանց թողարկմամբ Արտաշեսյանները նպատակ են ունեցել հաղորդելու իրենց հաղթանակների մասին՝ կատարված Տիգրան Մեծի զահակայության տարիներին, մասնավորապես մ. թ. ա. 80—70-ական թթ.: Սակայն հաղթանակների առթիվ մասսայաբար թողարկված դրամներից բացի, հավաքածուի մեջ առկա են նաև հազվագյուտ դրամներ: Այսպիսին է ցորենի հասկի

և Տիգրան Մեծի պատկերով ու նրա անվան հիշատակությամբ զրամբ: Ցորենի հասկը պատկերներով նշան էր՝ կապված երկրի մայր դիցուհու՝ պաշտամունքի հետ: Արտաշեսյանների ժամանակներում Հայաստանի տնտեսական կյանքում հացահատիկի մշակությունը կարևոր դեր ու նշանակություն ուներ: Կարևոր պիտի համարել նաև Զ. Պտուկյանի վերջերս նվիրած դրամներից այն օրինակները, որոնց վրա Տիգրան Մեծի պատկերից բացի զրվագված է առասպելական հերոս Վահագնի կերպարանը: Հեթանոսական հավատալիքներում հրաշապատված կիսամարդ-կիսասուլձած Վահագնը հայոց մեջ օժտված էր նույն բարեմասնություններով, ինչ հունաց մեջ Հերակլեսը: Վերջինիս կերպարանը հելլենիստական քանդակներում դիտվում էր առավելապես մերկա-ձարմին տեսքով: Այդ նույն տեսքով էլ Վահագնը պատկերված է Տիգրան Մեծի դրամների վրա, ղեմքով ղեպի միապետի անունն ու տիտղոսը հիշատակող հունարեն դրությունը: Ողջ հասակով, մերկամարմին տեսքով առասպելական հերոսի պատկերման այդ ձևը նորություն չէր: Այն հայտնի էր անցյալներում՝ արեմենյան սատրապ Տիրիբադոսի և այնուհետև պարթևաց Միհրդատ I-ի դրամներից:

Տիգրան—Վահագն պատկերներով դրամների վրա հայոց միապետը ներկայացված է «արքայից արքա» տիտղոսի հունարեն գրություն: Պարթևներից նվաճած այդ տիտղոսը սխրանք էր համարվում և Արտաշեսյանները Վահագնի պատկերով ընդգծում էին իրենց արքայի արժանապատվությունը: Այդ նույն տիտղոսի հիշատակությամբ թողարկված այլ դրամների վրա Տիգրան Մեծի դիմաքանդակն ուղեկցվում է առատության եղջյուրի պատկերով: Այս միջոցով շեշտվում էր այն միտքը, թե Տիգրան Մեծի օրոք նրա թագավորության մեջ առատություն է եղել: Կան նաև միապետության գլխավոր քաղաքների մայր դիցուհիների պատկերներով դրամներ՝ թողարկված տարբեր փորագրության կնիքների դրոշմով: Հարկ է ընդգծել, որ քաղաքամայր դիցուհիների կերպարանները, որոնք երբեմն դիտվում են հելլենիստական դրամների վրա, առաջին անգամ հանդես են եկել Տիգրան Մեծի օրոք: Այդ ժամանակներում երկիրը հովանավորող մայր դիցուհու պաշտամունքը պետական երկրպագության աստիճանի էր բարձրացվել: Դրամների վրա այն պատկերվում էր խաղաղ դիրքով բարձրության վրա նստած, ողջ մարմնով նուրբ ծիրանու մեջ պարուրված, մի ձեռքին ցորենի հասկ բռնած, որպես պողաբերության նշան, իսկ մյուսը՝ հենած իր գահալսիքին, որից ներքև

դիտվում է լողացող մերկամարմին տղամարդու կերպարանը, որպես հոսող ջրի խորոհանք: Հողի և ջրի պաշտամունքի այս ձևավորումը նշանակում է անդես եկավ իր տարբերակներով: Այն իրողությունը, որ դիցուհու դուխը սովորաբար զարգարվում էր աշտարակաձև թագով՝ քաղաքային միջնաբերդի պարիսպները հիշատակելու նշան էր, իսկ միջնաբերդի պարիսպներից ներս տեղավորված էին լինում արքունական ապարանքները, դիվանատունը, կայազորը, փողբանոցը, պաշտամունքային մեհյանները, կառավարչական հաստատությունները և այլն: Տիգրան Մեծի պատկերով այդօրինակ դրամները թողարկվում էին Արտաշատում, Տիգրանականքում, Անտիոքում և Դամասկոսում: Նկատենք, որ Դամասկոսի դրամների վրա մայր դիցուհին պատկերվում էր առատության եղջյուրը կրծքին մոտ բռնած դիրքով:

Հռոմեական տիրապետության ժամանակներում Հայաստանին վերաբերող դրամների վրա մայր դիցուհու հիշյալ կերպարանը որոշ ձևափոխությամբ էր ներկայացվում: Այն ևս պատկերվում էր դրամի երկրորդ կողմի դաշտի կենտրոնում, բայց ոչ թե բարձրության վրա խաղաղ դիրքով վեհորեն բազմած, այլ գետնի վրա, գլխիկոր վիճակում նստած կերպարանքով, ըստ որում դիցուհու գլխին այլևս չէր լինում միջնաբերդը՝ հիշեցնող աշտարակաձև թագը: Հռոմեական այդ պատկերն ըստ էության խորհրդանշում էր պարտված մայր Հայաստանը: Տարիներ առաջ այդօրինակ դրամներ ևս նվիրաբերվել էին Հայաստանի թանգարանին: Զ. Պտուկյանի նվիրած դրամներից խիստ հազվագյուտ են նաև այն օրինակները, որոնց վրա մի կողմից դրոշմված է Տիգրան Մեծի պատկերը, իսկ մյուս կողմից՝ Կոմմագենեի Անտիոքոս թագավորի անվան հունարեն գրությունը: Դրանք փաստեր են հայ-կոմմագենյան հարաբերությունների պատմությունից: Նկատենք, որ Արտավազդ II հայոց արքայի (56—34) ողբերգական մահից հետո նրա որդու՝ Արտաշես II արքայի (30—20) գահակալության տարիներից նյութական մշակույթի անմիջական վկայություններ գրեթե չեն պահպանվել: Հետևաբար մեծաթվա պետք է համարել Զ. Պտուկյանի նվիրած պղնձ դրամը Արտաշես II-ի պատկերով: Համաշխարհային առումով հայտնի են ընդամենը հինգ նմուշներ, որոնցից մեկը ներկայումս արդեն պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Քաղաքական պատմության տեսակետից այդ դրամը հիշատակ է մնացել մաքառումների այն տարիներից, երբ Արտաշեսյանների գլխավորությամբ հայ ժողովուրդը վճռեց իր երկրից

Հոռմեական զավթիչներին և մի փոքր շունչ բաշեց, թեկուզ շատ կարծատե ժամանակով վերականգնեց յուր պետական անկախությունը։ Սակայն այդ անկախությունը եղավ Արտաշեսյանների թագավորության մայրամուտին և էպպես կապված է հայերի համար նվիրական Արտաշես II հայրենասեր արքայի մարտնչող գործունեության հետ՝ ուղղված հոռմեական նվաճողների դեմ։ Նվիրաբերված արտաշեսյան դրամների շարքից ուշագրավ է «արքայի Մեծի Տիգրանի աստծո» հունարեն արձանագրությանը Տիգրան III հայոց թագավորին (20—8) վերադրված պղնձե դրամը։ Միապետին աստվածացնելու այդ պաշտոնական տիտղոսաձևը հելլենիստական աշխարհում նորություն չէր։ Պատահական չէր նաև, որ այն արձանագրվում էր դրամի կենտրոնում պատկերված քայլող ձիու շուրջը։ Ձիու պատկեր-խորհրդանիշը կապվում է հայոց հեթանոսական հավատալիքների, մասնավորապես արևի պաշտամունքի հետ։ Ի վերջո, պատկերների ու գրությունների շուրս տարբերակներով ներկայացված են Տիգրան IV (8—5) արքայի զահակալության առաջին շրջանի դրամները։ Ի տարբերություն իր հոր՝ Տիգրան III-ի և պապի՝ Արտավազդ II «արքայից արքայի», Տիգրան IV-ը մորուքավոր է, այսինքն ներկայացված է այնպիսի տեսքով, որպես ընդունված էր պարթևաց թագավորների մոտ։ Արևմուտքի հելլենիստական պատկերների ավանդական ձևից շեղված և Արևելքի, մասնավորապես Հայաստանին անմիջապեսորեն հարևան Պարթևաստանի միապետներին նմանվելու այդ ձևը արտակարգ էր հայոց արքայական դիմաքանդակների շարքում։ Այդ նույն տեսքով պատկերվում էր Տիգրան IV հայոց արքան նաև իր զահակալության երկրորդ շրջանում (մ. թ. ա. 2—մ. թ. 1 թթ.), բայց ոչ միայնակ, այլ քրոջ՝ Էրատոյի հետ։ Թագավոր-թագուհու միասնական պատկերով դրամների թողարկումը հելլենիստական Արևելքում հազվագեյտ էր։ Հայաստանում այն եղավ բացառիկ և կրկնվեց մոտ մ. թ. 6 թ., Տիգրան V արքայի օրոք, սակայն ոչ զույգ դիմաքանդակների միատեղ տեսքով, այլ առանձին-առանձին, այսինքն դրամի մի կողմին՝ Տիգրան V-ի, իսկ մյուս կողմին՝ Էրատո թագուհու պատկերով։ Ի տարբերություն Տիգրան IV-ի, նրա զահաժառանգի տարիներին թողարկված դրամների վրա Էրատոյի անունը հիշատակվում էր որպես Տիգրան թագավորի քրոջ, ըստ որում այդ հիշատակությունը հունարեն նշվում էր Էրատոյի պատկերի շուրջ, այնպես, ինչպես Տիգրան V արքայի պատկերի շուրջ նշվում էր նրա տիտղոսը «ԱՐՔԱՅԻՑ ԱՐՔԱ» և կամ «ՄԵՄ

ԱՐՔԱ» ձևով։ Տիգրան—Էրատո կիսադեմ զույգ պատկերներով դրամների հակառակ կողմերին դրոշմված էր առատության դիցուհու կերպարանքը նստած դիրքով։ Պատկերագրության այդ ձևը բնորոշ էր Դամասկոսում թողարկված դրամներին, որոնք դրվագվում էին դեռևս Տիգրան Մեծի ժամանակներում։ Իրեն հազվագյուտ նմուշ հավաքածուի մեջ կա նաև Արտավազդ III հայոց արքայի (5—2) դրամը։ Վերջինիս վրա արքայից բացի կենտրոնական դիրքով պատկերված է նաև Աթենաս դիցուհին իր պաշտամունքի հիմնական նշաններով՝ սաղավարտով, նիզակով ու վահանով։ Ըստ որում Աթենասի կերպարանքի շուրջ ընթերցվում է «ԱՐՔԱՅԻ ՄԵՄԻ ԱՐՏԱՎԱԶԴԻ» հունարեն գրությունը։

Զ. Պտուկյանի նվիրած հին հայկական դրամների հիշյալ օրինակներից բացի Արտաշեսյան թագավորության պղնձե դրամներ են նվիրել նաև Անդրանիկ Ավագյանը և Նշան Կենճոյանը (Սիրիա)։ Դրանք առավելապես Անտիոք և Դամասկոս քաղաքներում թողարկված Տիգրան Մեծի պատկերով քաղկոսներ են։ Սակայն կան նաև Տիգրան Մեծի հոր՝ Տիգրան I-ի (123—96), թոռան՝ Տիգրան III-ի (20—8) և ծոռան՝ Տիգրան IV-ի (8—5) պատկերներով պղնձե դրամներից առանձին նմուշներ, որոնցով համարվեց Արտաշեսյան դրամների հավաքածուն։ Հելլենիստական դարաշրջանի հայկական ծագում ունեցող դրամներից զատ նվիրաբերվել են մակեդոնական, սելևկյան, հոռմեական, մասնավորապես Միջագետքի և սիրիա-փյունիկյան քաղաքներում թողարկված հոռմեական պղնձե դրամներ։ Անդրանիկ Ավագյանի և Նշան Կենճոյանի նվիրած նյութերի մեջ առկա են Անտիոքում դրվագված հոռմեական դրամներ ներոնի (54—68), Սեպտիմոս Սելվերոսի (193—211), Լիցինիոսի (308—324), ինչպես նաև բյուզանդական դրամներ կոստանդին (324—337), Արկադիոս (395—408), Թեոդոսիոս (408—450), Հուստինիանոս (527—565), Հերակլես (610—640) և այլ կայսրերի պատկերներով։ Հիշատակելի են նաև Օսրոենի Աբգարյան թագավորների պղնձե դրամների շարքից Հ. Ղալաշյանի (Նյու Յորք) նվիրած հազվագյուտ օրինակները։ Տարբեր սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիաներում գործառական նշանակություն ունեցած այդ բոլոր դրամական միավորները ներկայումս ուսումնասիրվում են առաջին հերթին նրանց պատկերագրության ընդհանուր տվյալները ներկայացնելու նպատակով։

Պատ. գիտ. դոկտոր Խ. Ա. ՄԱՆՇԵՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՈՒՆԸ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՎՐԱ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Խ. Ա. ՄԱՒՇԵՂՅԱՆ

Վաղագույն դրամները, որոնց վրա արձանագրված է Հայաստանի անունը, վերաբերում են մ. թ. ա. I դարի վերջին։ Առաջին անգամ այդ անունը, լատիներեն տառերով, հիշատակվել է հռոմեական գորավար Մարկոս Անտոնիոսի դենարների (արծաթե դրամների) վրա՝ թողարկված մ. թ. ա. 32—31 թթ.։ Ընդհանուր առմամբ հնագույն մետաղե դրամները, որոնց գործառական նըշանակությունը դրսևորվել էր մ. թ. ա. VII դարի սկզբին, իրենց վրա գրություններ չեն ունեցել։ Գրությունները անտիկ դրամների վրա հանդես են եկել ավելի ուշ՝ դասական և այնուհետև հելլենիստական ու կայսերական ժամանակներում, երբ վաղուց արդեն վերացել էր տոտեմական նշանակություն ունեցող կենդանական ու բուսական պատկերներով դրամներ թողարկելը և փոխարենը էր առել դիցական ու արքայական կերպարանքների դրոշմով, ինչպես նաև հունարեն ու լատիներեն արձանագրություններով դրամների դրվագումը։ Հայաստանի երկիրը, որի միջով անցնում էին Առաջավոր Ասիայի տարբեր կողմերից եկած ապրանքային քարավաններն ու նաև նրանց ոսկե և արծաթե դրամները, մինչև Հռոմի Հանրապետության վերացումը դրամական միավորների վրա անվանական հիշատակություն չի ունեցել։

Ո՛չ հայկական թագավորությունները և ո՛չ էլ օտար պետությունները Հայաստանի անունով դրամներ չեն թողարկել։ Այդ են վկայում ինչպես Մոփրի ու Կոմմագենի հայկական թագավորությունների մ. թ. ա. III—I դդ. պահպանված, այնպես էլ օտարների կողմից նախահելլենիստական ու հելլենիստական ժամանակներում թողարկված դրամները, որոնք իրենց վրա ունեցած պատկերների ու գրությունների բազմազանությամբ հայտնի են դրամագիտական հրատարակությունների շնորհիվ։ Անգամ Արտաշեսյանների հզորության ժամանակներում (Տիգրան Մեծի և նրա անմիջական հաջորդների օրոք) թողարկված դրամների վրա Հայաստանի անունը չի հիշատակվել։ Եվ դա զարմանալի չէ, որովհետև հայոց թագավորները դրամի վրա իրենց երկրի անունը նշելու կարիք չունեին։ Կարևոր էր դրամի վրա ներկայացնել իշխող զահակալի պատկերը, նրա անվանն ու տիտղոսներին վերաբերող գրությունները, ինչպես նաև պաշտամունքի հետ կապված դիցական կերպարանքները և այլ նշաններ։ Այդպես էր նաև հարևան երկրներում, ողջ հելլենիստական աշխարհում։ Մի կողմ թողնելով հին դրամների պատկերագրության, չափազիտության և շատ այլ բնույթի հարցեր, հետևելով միայն Հայաստան անվան ձևերին, որոնք դրսևորվել են դրամական միավորների վրա, կարող ենք նշել, որ առաջին դրամը, որի վրա գրված է Հայաստանի անունը (լատիներեն ARMENIA (ԱՐՄԵՆԻԱ). ձևով), թողարկված է մ. թ. ա. 32—31 թթ., հռոմեական ղեկավար Մարկոս Անտոնիոսի կողմից, նրա և Եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրայի պատկերներով։ Հայաստանի անունը կրող այդ դրամները շրջանառության մեջ են մտել Մարկոս Անտոնիոսի զորքերի կողմից հայոց թագավոր Արտավազդ II-ի դեմ տարած հռոմեական «հաղթանակի» առթիվ՝ նպատակ ունենալով հաղորդել տվյալ «հաղթանակի» մասին ամենուրեք, ուր կարող էին միջազգային առևտրի պրոցեսում թափանցել արծաթե դրամները։ Սակայն հիշյալ դրամներից շատ քիչ օրինակներ են պահպանվել։ Հնարավոր է, որ դրանք զանգվածային թողարկում չեն ունեցել, բայց կարևոր են եղել հիշատակային նշանակությամբ։

Հայաստանի անունով դրամների թողարկումները նկատելի են դառնում առավելագույնս Հռոմեական կայսրության ամրապնդման և ծավալման ժամանակներում, մասնավորապես Օկտավիանոս Օգոստոսի և նրա հաջորդների տարիներին:

Պահպանվել են հռոմեական ոսկե ու արծաթե դրամական միավորներ՝ դրվագված Հռոմում, մ. թ. ա. 20—18 թթ., որոնց վրա, Օկտավիանոս Օգոստոսի դիմաքանդակից բացի, վերացական հասկացողություններով, այլաբանորեն պատկերված են տեսարաններ Հայաստանի դեմ ունեցած հռոմեական «հաղթանակների» վերաբերյալ, ըստ որում՝ այդ հաղթանակների նշանակությունը ներկայացված է Հռոմի տերերի գնահատությամբ: Այսպես, օրինակ, ոսկե դրամի վրա պատկերված է Վիկտորիան (հաղթության թևավոր գիցուհին), որը վերևից բռնել է հուժկու ցուլի պողերից և ձգտում է տապալել նրան: Տվյալ պատկերին կից գրված է. վերևում՝ ARMENIA, իսկ ներքևում՝ CAP- TA, ասել է թե՛ «Հայաստանը նվաճված»: Դրամը տեսնողը, լինելու դա վաճառական թե՛ զինվորական կամ ընդհանրապես գրագետ մեկը, ուղղակիորեն կարող էր հասկանալ, որ Հայաստանը եղել է այն հուժկու ցուլը, որին Հռոմը ձգտում էր հաղթել: Այդ նույն տարիներին (մ. թ. ա. 20—18 թթ.), դրվագվել են նաև արծաթե դրամներ, որոնց վրա նույնպես արձանագրվել է ARMENIA անունը և միշտ Հռոմին որպես հաղթողի ներկայացնող պատկերներ: Հայ ազգի վերջին պատկերվում էր ձեռքերը կապված, զինաթափ կամ ծնկալոք, ազատություն աղերսողի տեսքով: Այդօրինակ դրամները հավաքվել են և ներկայումս առանձին օրինակներով պահվում են թանգարանների դրամագիտության բաժիններում:

Հիշատակային նշանակություն ունեցող դրամների թողարկումը Հռոմի կայսրության կողմից հետագայում շարունակվեց, և Հայաստանի անունով դրամների վրա դրսևորվեց ARMENIAC լատիներեն ձևը, որով ազդարարվում էր կայսեր հաղթության մասին: Հայտնի են Ներոնի օրոք (54—68) թողարկված արծաթե երկդրամյանները, դրամյանները և կեսդրամյանները, որոնց վրա կենտրոնում՝ կայսեր դիմաքանդակի հակառակ կողմում, դիտվում է Վիկտորիայի կերպարանը, իսկ սրան կից նշված է ARMENIAC բառը: Այսինքն՝ գտնվել էր կայսրության գլխավոր միտքը հաղորդելու լակոնիկ ձևը, որի հիմքում ընկած էր ARMENIA երկրի անունը: Հայաստանը Ներոնի կողմից նվաճված՝ այս էր նշանակում ARMENIAC ձևով և Ներոնի պատկերով դրամների թողարկումը:

Հռոմեական կայսրության արևելյան շրջաններում, 115 թ. թողարկվում են Տրայանոսի պատկերով շքադրամներ, որոնց վրա արձանագրված է Հայաստանի անունը, բայց այս անգամ հունարեն՝ ARMENIA ձևով: Այդ դրամների վրա Տրայանոսը ներկայացվում է հաղթական տեսքով, իր կայսրական տիրույթների համառոտագրություններով, իսկ Հայաստանը անձնավորված է կնոջ կերպարանքով: Դրանցից բացի, ավելի շատ հայտնի են նաև Տրայանոսի պատկերով պղնձե շքադրամներ, թողարկված 116—117 թթ., որոնց վրա Հայաստանի անունը գրված է լատիներեն՝ ARMENIA, ըստ որում՝ նվաճված հայոց երկիրը պատկերված էր երկու գետերի (Տիգրիս և Եփրատ) միջև գլխավոր նստած կնոջ կերպարանքով: Այդ կարգի դրամները դրվագվել էին Տրայանոսի զորքերի կողմից Հայաստանը և Միջագետքը նվաճելու առթիվ:

Հայ-հռոմեական հարաբերությունների առնչությամբ Հայաստանի անունը հիշատակվում է այնուհետև Անտոնինոս Պիոսի (138—161) պատկերով դրամների վրա, մասնավորապես 140 թ., երբ Հռոմի կայսրը հայոց վրա թագավոր է կարգում Արշակունի Սոյեմոսին: Դրամի վրա պատկերված է թագադրության տեսարանը՝ Հռոմի կայսրը պսակ է դնում հայոց թագավորի գլխին, իսկ շուրջը լատիներեն գրված է՝ REX. ARMENIIS DATVS, այսինքն՝ «հայերին թագավոր տրված»: Հայաստանի անունը լատիներեն արտացոլված է նաև Մարկոս Ավրելիոսի և Լուկիոս Վերոսի դրամների վրա:

Հետագայում դարերում նորից դրամների վրա արձանագրվում է Հայաստանի անունը, սակայն այս անգամ ոչ թե հունարեն կամ լատիներեն, այլ պահլավերեն՝ կապված սասանյան իրանի պատմության հետ: Պահլավերեն Սասանյան Պերոզ (457—483), Վաղկաշ (484—488), Կավատ (488—497 և 499—532), Խոսրով I (531—579), Ուրմիզ IV (579—590), ինչպես նաև Խոսրով II (590—627) և Արտաշիր III (628—630) արքաների պատկերներով արձաթեղի դրամներ, որոնց վրա պահլավերեն տառերով կրճատ ձևով հիշատակված է

Հայաստան անունը՝

𐭮𐭲𐭭

Դրանց տիպային մանրամասնությունները, ժամանակագրության, պատկերագրության, չափագրության տվյալները քննության ենթակա առանձին հարցեր են: Սակայն այդ դրամները վկայում են, որ Սասանյանների օրոք ևս հիշատակվել է Հայաստանի անունը, ըստ որում ոչ թե ռազմաքաղաքական իրադարձությունների հետ կապված, ինչպես արվում էր հռոմեական ժամանակներում, այլ, որպես կանոն, իբրև այն երկրի անունը, որտեղ կատարվել է տվյալ դրամական միավորի դրվագումը: Այդպես էր սասանյան տիրակալությանը ենթակա բոլոր երկրներում և այդ իրողությունը V դարի կեսից մշտապես իր արտահայտությունն էր գտել Հայաստանում թողարկվող դրամների պատկերագրության մեջ: Շուրջ 150 տարի իրանի Սասանյան արքաները Հայաստանի անունով դրամներ են թողարկել և դրանք շրջանառության մեջ ամենուրեք ներկայացնում էին որպես իրանի սասանյան դրամներ՝ դրվագված Հայաստանում: Հարկ է նկատել, որ Հայաստանում սասանյան դրամների թողարկման գլխավոր կենտրոնը եղել է Դվին քաղաքը: Վերջինս հանդիսացել է հայոց երկրի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր մշակույթի կենտրոն, ուր դեռևս IV դարի կեսից հայ Արշակունի թագավորների արքունական պալատներն էին, իսկ հետագայում Սասանյան փոխարքաներն (մարզպաններն) էին այդտեղ ապրում:

VII դարի վերջից, երբ քաղաքական պատմության ասպարեզից մեղացել էին Սասանյանները, Հայաստանի անունը դրամների վրա արձանագրելու սովորությունը գարձավ առավել կայուն արաբական տիրակալության ժամանակներում: Նույն փոփոխությունները, որոնք գործում էին Սասանյանների օրոք, շարունակեցին թողարկել արաբական դրամներ, որոնց վրա, այս անգամ արդեն լրիվ ձևով, արաբերեն քուֆի գրելաձևով բառացիորեն գրվում էր, որ դրամը, լինել այն պղնձից, արծաթից թե ոսկուց, դրվագվել է Հայաստանում (بایسنستان): Այդպես էր դրվածքը ոչ միայն Հայաստանի, այլև բոլոր այն երկրների համար, որոնք նվաճվել էին Արաբական խալիֆայության կողմից:

Պահլավերեն Սասանյանի անունը կրող բազմաթիվ դրամներ, որոնք վերաբերում են Օմայանների իշխանության տարիներին (VII դարի առաջին կես): Մեղ հայտնի են Հայաստանի արաբական անվանումը կրող հիջրայի 78-ից մինչև 109 թթ., այսինքն՝ մ. թ. 698 թ. մինչև 728 թ. գրեթե անընդմեջ թողարկված արծաթե դրամներ (դիրհեմներ), որոնք բոլորն էլ վկայում են այդ մասին:

Հետագայում՝ Օմայանների տապալումից հետո, երբ Արաբական խալիֆայությունը բաժանվեց իրարից անկախ երկու՝ արևելյան և արևմտյան մասերի, արևելյան մասում, ուր հաստատվել էին Աբբասյանները, Հայաստանի անվան հիշատակությունը շարունակվեց աբբասյան դրամների վրա: Պահլավերեն օրինակներից երևում է, որ թողարկման ընթացքը տևել է մոտ 200 տարի, հիջրայի 149 թ. մինչև 332 թ., այսինքն՝ VIII դարի 60-ական թթ. մինչև X դարի 40-ական թթ.: Եվ այդպես միշտ, որպես կանոն, աբբասյան դրամների վրա հիշատակվում էր Հայաստանի անունն Արմինիյա արաբերեն ձևով: Քննությունները պարզել են, որ դրամները դրվագվում էին Հայաստանի այդ ժամանակներում առևտրի ու արհեստագործության ամենախոշոր կենտրոնը հանդիսացող Դվին քաղաքում: Արաբական աղբյուրներում այն հայտնի էր Դեբլ

կամ Դաբիլ անունով: Սակայն բուն քաղաքի անվան արաբական ձևով դրամներ շատ քիչ են պահպանվել: Աբբասյանների օրոք Դվինում գործող փողերանոցը թողարկել է դրամներ առավելապես ողջ երկրի՝ Հայաստանի արաբական անունով, չնայած երկրի առանձին քաղաքների անուններով ևս դրամներ էին դրվագվում: Հարկ է նկատի ունենալ նաև, որ արաբական տիրակալության ժամանակներում Հայաստանի մեջ վարչականորեն մտնում էին ողջ Աղվանքը և Վրաստանի արևելյան մասը: Հայաստանում դրվագված աբբասյան դրամները նախատեսված էին սպասարկելու նախ և առաջ ապրանքափոխանակության հայկական և նրանց հետ կապված հայաշատ քաղաքների արտաքին ու ներքին առևտրի պահանջները:

Արևելյան խալիֆայության անկման շրջանում, երբ նրա լայնածավալ տարածքի վրա առաջացել էին Աբբասյաններից կիսանկախ ու անկախ ամիրայություններ, վերջիններս նվաճել էին սևփական դրամ կտրելու իրավունքը և ներքին ու արտաքին առևտրի համար թողարկում էին իրենց դրամական միավորները (արծաթե, պղնձե, երբեմն ոսկե): Հայաստանում այդպիսիներից էին Սաջյան ամիրաները, որ տիրելով Կուր-Արաքս միջազետքի սնտեսական խոշոր կենտրոններին, ներքին ու արտաքին առևտրի համար իրենց դրամներն էին դրվագել տալիս: Հայաստանում նրանք գրամներ են թողարկել Դվին քաղաքում, որոնց վրա հիշատակել են ողջ երկրի անունը, չնայած տիրում էին միայն Դվինին: Լնդօրինակելով միջադղային շուկայում այդ ժամանակներում լայնորեն տարածված աբբասյան դրամների տիպային տվյալները, ընդունելով աբբասյան խալիֆայի հոգևոր առաջնորդությունը (դրամների վրա ևս նշվում էին նրա պատվանունը), Սաջյանները որոշակիորեն հիշատակում էին նաև իրենց սևփական անունները: Շրջանառության մեջ Սաջյան ամիրաների դրամները չէին դատված նրանց ժամանակակից Աբբասյան և այլ մահմեդական դինաստիաների դրամներից: Դրանք միասին ընդունվում էին առևտրում որպես արծաթ ևստ քաշի, այսինքն՝ ոչ թե հատ հաշվով, այլ կշռով: Այդ ժամանակներում միջադղային առևտրում ազնիվ մետաղներից, մասնավորապես արծաթից ու ոսկուց դրվագած դրամներն էին գտնվում շրջանառության մեջ: Թողարկված լինելով տարբեր երկրներում, նրանց հիմնական միավորը հանդես էր գալիս նախապես սահմանված կշռային չափից որոշ (թեկուզև աննշան) տարբերություններով: Ապրանքափոխանակության գործարքներում միշտ կարևորը համարվում էր ազնիվ մետաղի գտնվելու աստիճանը և նրանից հատված դրամական միավորի կշռային չափը: Դրամի վրա դրոշմած պատկերներն ու գրությունները կարևորություն չունեին օտարերկրյա վաճառականների համար: Դրանք արտացոլում էին դրամը թողարկող յուրաքանչյուր երկրի քաղաքական, գաղափարական, մասնավորապես դավանաբանական հարցերը: Հայաստանում Շիրակի հայ Բագրատունյաց թագավորները իրենց պատկերներով և հայերեն գրությամբ դրամներ չէին թողարկում: Վրաստանում վրաց Բագրատունի թագավորները դրամներ թողարկում էին, բայց դրանց արծաթե միավորները շատ չնչին չափով էին մտնում միջազգային առևտրի ոլորտը: X—XI դդ. վրաց թագավորների արծաթե դրամները պահպանվել են հատուկ նստումներով (Դավիթ Կյուրապաղատ, Բագրատ III, Բագրատ IV), Վրաստանում առաջացած մահմեդական դավանանքի Ջաֆարյան ամիրաներն անգամ, որոնք տիրել էին Թիֆլիսին, ոչ շատ նկատելի հետք են թողել X—XI դդ. դրամական տնտեսության մեջ, եթե նկատի ունենանք մասնավորապես Մանսուր իբն Ջաֆարի 953—955 թթ., Ջաֆար իբն Մանսուրի 974—981 թթ. և Ալի իբն Ջաֆարի 996—1027 թթ. արծաթե դրամները, որոնք իրենց տիպային տվյալներով նման էին աբբասյան դիրհամներին, վերջիններիս արաբերեն արձանագրությունների ընդօրինակությամբ: Իրանի քաղաքներում ևս թողարկվում էին Աբբասյաններից ընդօրինակված առավելապես արծաթե դրամներ, Աբբասյան խալիֆայի և տեղական ամիրաների անունների արաբերեն արձանագրություններով: Մինչև X դարի վերջը համաշխարհային շուկայում զանգվածորեն իշխում էին աբբասյան դիրհամները: Սաջյանների օրոք Դվինում թո-

դարկվում էին միաժամանակ ինչպես արքայան, այնպես էլ սաջյան դրամներ, որոնք շրջանառութեան մեջ միասին էին հանդես գալիս: Սաջյաններից հետո Հայաստանի անունը դրամների վրա արտացոլվում էր քաղաքական պատմութեան ասպարեզ մտած, ծագումով քուրդ, Դայսամ իբն Իբրահիմի արծաթե դրամների վրա: Ամիրա Դայսամը (934—953) ո՛չ հոր և ո՛չ էլ մոր կողմից ազգակցական կապ չունէր Սաջյանների հետ: Սակայն, օգտվելով քաղաքական իրադրութեանից, պայքարի մեջ էր մտել տիրելու Սաջյանների զավթած հողերը: Միակ դրամագիտական վկայութեամբ, որ պահպանվել է այդ տարիներից և կրում է իր վրա Հայաստանի անունը Արմինիյա արաբերէն ձեւով, հանդիսանում է Դայսամ իբն Իբրահիմ ալ-Քուրգիի արծաթե դրամը՝ հիշրայի 330 տարեթիւով, այսինքն՝ դրվագված մ. թ. 941—942 թթ., Դվին քաղաքում: Ներկայումս այն պահվում է Լենինգրադում (Պետական էրմիտաժում, կշիռը՝ 2,63 գր., տրամագիծը՝ 26,5 մմ, արծաթի բարձր որակով)¹:

Վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում հայտնաբերվել են նաև մի քանի արծաթե դրամներ, թողարկված Դայսամ իբն Իբրահիմի կողմից X դարի 40-ական թթ. Պարտավում և Արդերիլում: Մինչդեռ Մեծ Հայքի հյուսիս-արեւմտական կողմում, մասնավորապես Դվինում, նրա ունեցած կարճատև իշխանութեանից մնացել է միայն վերոհիշյալ էրմիտաժյան օրինակը:

X դարի 60-ական թթ. սկզբին Հայաստանի անունը դրոշմվում է նույն արաբական Արմինիյա ձեւով Բուվեհյան ամիրա Ռուկն ադ-Դաուլա Հասանի ոսկե դրամների վրա: Հարկ է ենթադրել, որ ոսկե այդ դրամների թողարկումը կատարվել է, ինչպես միշտ, Դվին քաղաքում, որի քաղաքական պատմութեան մեջ Բուվեհյանների մասին տեղեկութեաններ չեն պահպանվել: Ոսկե դրամների վրա նշված հիշրայի 350, 351, 352 տարեթիւերը համապատասխանում են 961—962 և 963 թթ., երբ Հայաստանում Բագրատունյաց զահրի վրա էր հայոց Աշոտ III թագավորը (953—977): Ի՞նչ հանգամանքների բերումով են թողարկվել Հայաստանի անունը կրող ոսկե դրամները Ջեբալի Բուվեհյան ամիրայետ Ռուկն ադ-Դաուլա Հասանի կողմից, առաջիկայում պարզելու հարց է:

X դարի վերջերից Հայաստանի դրամական տնտեսութեան մեջ նկատելիորեն նվազում է արաբական դրամների հոսքը, որ մինչ այդ առատորեն գալիս էր Մերձավոր Արեւելքի երկրներից, մասնավորապես Իրանից ու Միջագետքից: Սակայն նկատելի է դառնում նաև Բյուզանդական կայսրութեան դրամների թափանցումը, որ շատ նվազել էր խալիֆայութեան հզորութեան շրջանում: Բյուզանդական ոսկե դրամները միջազգային շուկայում լայնորեն տարածվել էին X դարի վերջերին և XI դարում: Բյուզանդական ոսկին դիտվում էր ամենուրեք, ոչ միայն Հայաստանում ու հարեւան երկրներում, այլև Եվրոպայում: Միայն Անդրկովկասում գտնված ոսկե դրամական գանձերը բավական են տեսնելու համար, թե ինչպես էր փոխվել հարաբերակցութեանը դրամական տնտեսութեան մեջ ի գերակշռութեան Բյուզանդիայի: Անի քաղաքի պեղածո դրամագիտական նյութերը ամբողջութեամբ այդ մասին են վկայում: Դվին քաղաքի մոտ գտնված Բյուզանդական ոսկե դրամների գանձը՝ բաղկացած բացառապես Կոստանդին VIII կայսեր (1025—1028) ընդհանուր թիւով ավելի քան 3500 ոսկե սուլդաններից (յուրաքանչյուրը մոտ 4,30 գրամ), իրենց նախնայաց է Հայաստանում Բյուզանդական ոսկե դրամի ունեցած գերիշխող դերի մասին XI դարում: Սակայն Բյուզանդական կայսրութեան հարաբերութեանները որրան էլ որ անմիջական են եղել նրան մերձավոր Հայաստանի հետ, այդուհանդերձ դեռևս բացակայում են Բյուզանդական ծագում ունեցող այնպիսի դրամները, որոնց վրա գրված լինէր Հայաստանի անունը: Այդ ուղղու-

¹ А. А. Быков. Монеты Дайсама ибн Ибрахима ал-Курды. М., 1960, с. 6, табл. I, № 3.—XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР.

² Г. И. Джапаридзе. Из истории арабской нумизматики и метрологии IX—X вв. (автореферат канд. дисс.). Тбилиси, 1968, с. 7—9.

թյամբ դրամագիտական հիշատակներ չեն պահպանվել: Տասնամյակներ անց, սելջուկյան զավթիչները և նրանց հետ կապված թուրք աթաբեկները XII—XIII դդ. ևս Հայաստանի անունով դրամներ չեն թողարկել: Համենայն դեպս պատմության սելջուկյան շրջանից Հայաստանի անունով դրամներ չեն պահպանվել, եթե նկատի ունենանք թանգարաններում հավաքված դրամագիտական բնույթի նյութերը: Արտաքին ու ներքին առևտրի կարիքների համար հայկական քաղաքներում սելջուկների կողմից թողարկված դրամների վրա նշվում էին միայն բուն քաղաքների անունները, բայց ոչ երբեք ողջ երկրի անունը³:

Հետագայում, ավելի քան երեք հարյուր տարի անց, երբ սելջուկ-թուրքերի տիրապետությունը վերացել էր, նոր իրադրությունների բերումով Հայաստանի անունը նորից դիտվում է դրամների վրա ու այս անգամ ևս այն արձանագրվում է արաբական ժամանակներից հայտնի Արմինիյա արաբերեն ձևով: Սակայն քանակապես դրանք շատ ավելի քիչ են պահպանվել, հատուկ-էնտ օրինակներով:

Իսկ ովքե՞ր էին հետսելջուկյան շրջանի այն տիրակալները, որոնք իրենց դրամների վրա դրոշմում էին Հայաստանի անունը: Ինչպես վկայում են գտնված դրամները, դրանք Մերձավոր Արևելքում երբեմնի հզոր, մոնղոլական ծագում ունեցող երկու ղինաստիանների առանձին խաներն էին՝ ժամանակագրական կարգով այդ անունը առաջինը գիտվում է Հուլաղույան Ղազան Մահմուդ խանի օրոք (1295—1304) թողարկված բացառապես արաբերեն գրություններով արձաթե դրամների վրա: Ըստ տարեթվի դրանք շրջանառության մեջ մտել են հիշրալի 700, այսինքն 1300/1301 թ. կամ այլ կերպ ասած՝ XIV դարի սկզբին: Տասը տարի անց, Ղազան Մահմուդի հաջորդի՝ Հուլաղույան Մուհամմեդ խուդաբանգա Օլջեյսու խանի օրոք (1304—1316) ևս թողարկվում են Հայաստանի արաբերեն անունը կրող արձաթե երկդրամյաններ, որոնց վրա պահպանվել է ինչպես նրանց դրվագման տարեթիվը՝ հիշրալի 719, այսինքն՝ 1310/1311 թ., այնպես էլ իրեն՝ Օլջեյսու խանի անունը:

Եուրջ յոթնասուներեք տարի անց, երբ Իրանում պատմության ասպարեզ էին մտել Հուլաղույաններին հաջորդած Ջալաիրյանները (1336—1382), նորից դրամների վրա արտացոլվում է Հայաստանի անունը, ըստ որում՝ նույն արաբերեն Արմինիյա ձևով: Այս անգամ այն դրոշմված է Ջալաիրյան Ղիյաս ադ-դին Ահմեդ խանի (1382—1385) արձաթե դրամի վրա: Դժբախտաբար դրամի վրա նշված նրա դրվագման տարեթիվը ջնջված է: Ըստ էության Ջալաիրյան հիշյալ ղիրահմար հանդիսանում է վերջին վկայությունը Հայաստանի անունը կրող XIV դարի դրամների շարքից:

Հետագայում Հայաստանի անունը դրամների վրա գրեթե չի հիշատակվում, եթե զանց առնենք Բրիտանական թանգարանում պահվող օսմանյան դրամների շարքում մի հազվագյուտ օրինակ, որի վրա դրոշմված գրություններին կանդրադառնանք առանձին:

Ամփոփելով վերոհիշյալ տվյալները, կարող ենք նշել, որ Հայաստանի անունը դրամների վրա արձանագրվել է բացառապես օտար պետությունների կողմից՝ մ. թ. ա. I դարի 30-ական թթ. սկզբից մինչև XIV դարի 80-ական թթ. (1382—1385 թթ.): Ավելի քան 1400 տարի ընդգրկող այդ ժամանակաշրջանի դրամները հիշատակում են Հայաստանի պատմության այն փուլերը, որոնք կապված են եղել Հռոմի կայսրության, սասանյան Իրանի, Արաբական խալիֆայության (Օմայան և Աբբասյան ղինաստիանների), Սաջյան, Բուվեհյան ամիրանների, Հուլաղույան խաների, ինչպես նաև Հուլաղույաններին հաջորդած Ջալաիրյանների հետ:

Հայաստանի անունը դրամների վրա հիշատակվել է լատիններեն, շատ քիչ հունարեն, պահլավերեն և առավելապես արաբերեն լրիվ կամ կրճատ արձանագրություններով: Ստորև ներկայացնում ենք Հայաստանի անունը կրող դրամագիտական վկայությունների ցանկը.

3 Խ. Ա. Մուշեղյան. Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում. Երևան, 1983, էջ 217—219:

1	2	3	4	5
	Դրամի նյութը, պատկանելությունը և անվանումը	Հայաստանի անվան ձևերը դրամի վրա	Դրամի թողարկման ժամանակը կամ տարեթիվը	Սկզբնաղբյուրներ
1	Արծաթ, հռոմեական, Մարկոս Անտոնիոս (43—31), դենարիոս:	ARMEN'A	Տ. թ. ա. 32-31 թթ.	ՀՊԹ, №№ 15143, 16116; S, 194, № 1210
2	Ոսկի, հռոմեական, Օկտավիանոս Օգոստոս (մ.թ.ա. 27—մ.թ. 14), աուրեոս:	ARMENIA	մ. թ. ա. 20-18 թթ.	Mattingly, I, 108, № 671, pl. 16, № 14
3	Արծաթ, հռոմեական, Օկտավիանոս Օգոստոս (մ.թ.ա. 27—մ.թ. 14), դենարիոս:	ARMENIA	»	Mattingly, I, 109, №№ 672—675, pl. 16, №№ 15—17
4	Արծաթ, հռոմեական, Օկտավիանոս Օգոստոս (մ.թ.ա. 27—մ.թ. 14), դենարիոս:	ARMENIA	»	Mattingly, I, 8, № 44, pl. 2, № 4
5	»	ARME	»	Mattingly, I, 4—8, №№ 18—21. pl. 1 №№ 10—12, 43, pl. 2, № 3
6	»	ARMEN	»	Mattingly, I, 109, №№ 676, 678, pl. 16, №№ 18, 19
7	Արծաթ, հռոմեական, Ներոն (54—68), դիդրախմ:	ARMENIAC	59 թ.	Mattingly, I, 281, № 405, pl. 40, № 16
8	Պղինձ, հռոմեական, Տրայանոս (98—118), սեստեր:	ARMENIA	115 թ.	ՀՊԹ, №№ 22456—22470; Mattingly, III, 221, №№ 1033—1041
9	»	»	116-117 թթ.	ՀՊԹ, № 29990 Mattingly, III, pl. 42, № 7
10	Պղինձ, հռոմեական, Անտոնինոս Պիոս (138—161), սեստեր:	ARMENIIS	140 թ.	ՀՊԹ, № 17625/11, DS, 94, № 1168
11	Ոսկի, հռոմեական, Լուկիոս Վերոս (161—169), աուրեոս:	ARMEN. ARMENIACVS	163 թ.	Mattingly, IV, pl. 29, № 2, pl. 57, № 13

1	2	3	4	5
12	Ոսկի, հռոմեական, լուկիոս Վերոս (161—169), աուրեոս:	»	164 թ.	Mattingly, IV, pl 58, № 11
13	Ոսկի, հռոմեական, լուկիոս Վերոս (161—169), աուրեոս:	ARM	168 թ.	ՁՊ, 103, № 50
14	Արծաթ, հռոմեական, լուկիոս Վերոս (161—169), դենարիոս:	ARMENIACVS ARMEN.	163 թ.	ՁՊԹ, № 22468, Mattingly, IV, pl. 57, № 14; ՁՊ, 111, № 92
15	Պղինձ, հռոմեական, լուկիոս Վերոս (161—169), սեստեր:	ARMENIACVS	164 թ.	Mattingly, IV, pl. 75, № 12; ՁՊ, 122, № 170
16	Պղինձ, հռոմեական, լուկիոս Վերոս (161—169), սեստեր:	ARMENIIS	164 թ.	ՁՊԹ, № 12569
17	Պղինձ, հռոմեական, լուկիոս Վերոս (161—169), դուպոնդիոս:	ARMEN	164 թ.	ՁՊԹ, № 12572
18	Պղինձ, հռոմեական, լուկիոս Վերոս (161—169), դուպոնդիոս:	ARM	166 թ.	ՁՊԹ, № 12571
19	»	ARMENIA	164—165 թթ.	ՁՊ, 147—150
20	Ոսկի, հռոմեական, Մարկոս Ավրելիոս (161—180), աուրեոս:	ARMEN	163—164 թթ.	Mattingly, IV, ՁՊ, 153, № 333
21	Արծաթ, հռոմեական, Մարկոս Ավրելիոս (161—180), դենարիոս:	ARMEN	164 թ.	ՁՊԹ, № 22462
22	Պղինձ, հռոմեական, Մարկոս Ավրելիոս (161—180), սեստեր:	ARMENIACVS	164 թ.	ՁՊԹ, № 12579
23	Պղինձ, հռոմեական, Մարկոս Ավրելիոս (161—180), դիպոնդիոս:	ARM	164 թ.	ՁՊԹ, № 12573

1	2	3	4	5
24	Պղինձ, հռոմեական, Մարկոս Ավրելիոս (161—180), քվադրանտ:	ARMENIACVS ARMEN	164 թ.	ՁՊ, 187—188, № 597
25	Արծաթ, հռոմեական, Մարկոս Ավրելիոս (161—180), դենարիոս:	ARMENIA	164-165 թթ.	ՁՊ, 189—190, №№ 598—600
26	Պղինձ, հռոմեական, Մարկոս Ավրելիոս (161—180), սեստեր:	ARMENIACVS	163-164 թթ.	HC, 205, № 348; ՁՊ, 197, № 2
27	»	ARMENIA	»	ՁՊ, 118, № 4
28	»	»	164-165 թթ.	HC, 173, № 14
29	»	»	167-168 թթ.	HC, 174, № 16
30	Արծաթ, սասանյան, Պերոզ (457—483), դրախմ:	تدر	V դարի 60-ական թթ.	MM, 147
31	Արծաթ, սասանյան, Վաղդաշ (484—488), դրախմ:	»	V դ. 80-ա- կան թթ.	MM, 147
32	Արծաթ, սասանյան, Կավառ (488—532), դրախմ:	»	V-VI դդ. սահմանին	»
33	Արծաթ, սասանյան, Խոսրով I (488—532), դրախմ:	»	VI դ.	MM, 148
34	Արծաթ, սասանյան, Որմիզ IV (579—590), դրախմ:	»	VI դ. 80-ա- կան թթ.	»
35	Արծաթ, սասանյան, Խոսրով II (590—627):	»	VI դ. վերջին	MM, 148
36	Արծաթ, սասանյան, Արտաշիր III (628—630):	»	VII դար	MM, 149
37	Արծաթ, արաբական, Օմայյաններ, Աբդ ալ-Մելիք (685—705), դիրհեմ:	ارمينية	հիջ. 78 (697—698 թթ.)	Պերճ Սապպաղյան, Արա- բական առաջին դիրեմը, «Գեղարդ» սուրիահայ տա- րեգիրք, Հալեպ, 1976: Դրամը պահվում է Քաղ- դադի թանգարանի դրա- մագիտության բաժնում: № 14472

1	2	3	4	5
38	Արծաթ, արաբական, Օմայաններ, Աբդ ալ-Մելիք (685—705), դիրհեմ:	ارمينية	81 (700-701 թթ.)	HN, 67 № 304, taf. IV
39	Արծաթ, արաբական, Օմայաններ, ալ-Վալիդ (705—715) դիրհեմ:	»	92 (710-711 թթ.)	T, № 2725
40	Արծաթ, արաբական, Օմայաններ, ալ-Վալիդ (705—715) դիրհեմ:	»	91 (712-713)	T, № 401
41	Արծաթ, արաբական, Օմայաններ, ալ-Վալիդ դիրհեմ:	»	95 (713-714 թթ.)	T, № 429; L, № 239; HN, № 347; AZ, № 49; Յ, № 71
42	»	»	96 (714-715 թթ.)	T, № 439; L, № 240; HN, № 348; M, 5, №№ 135—137
43	Արծաթ, արաբական, Օմայաններ, Սուլեյման (715—717), դիրհեմ:	»	97 (715-716 թթ.)	T, № 450; M, 6, № 140, W, № 64
44	Արծաթ, արաբական, Օմայաններ, Սուլեյման (715—717), դիրհեմ:	»	98 (716-718 թթ.)	T, № 424; L, № 239; № 117; M, 6, №№ 150, 151
45	Արծաթ, արաբական, Օմայաններ, Ումար Իբն Աբդ ալ- Ազիզ (720—724), դիրհեմ:	»	99 (717-718 թթ.)	T, № 472; L, № 242; W, № 68; M, 7, № 62; HN № 445
46	Արծաթ, արաբական, Օմայաններ, Ումար Իբն Աբդ ալ- Ազիզ (720—724), դիրհեմ:	»	100 (718-719 թթ.)	T, № 480; BM, I, № 48; M, 7, №№ 169, 170

1	2	3	4	5
129	Արծաթ, Սաջյաններ, Յուսուֆ իրն Դիվանդ (901—923), դիրհեմ:	ارمينية	301 (913-914 թթ.)	Յ, № 977 (6568)
130	»	»	302 (914-915 թթ.)	W, № 929
131	»	»	315 (927)	Փ, էջ 15, № 21
132	»	»	319 (931 թ.)	Հով, № 17372
133	Արծաթ, Դալսաճ իրն Իբրահիմ Ալ-Քուրդի (934—953), դիրհեմ:	»	330 (941-942 թթ.)	ՅԵ, X, 15—19, աղ. I—II
134	Ոսկի, Բուվեհյան, Ռուկն աղ-Դաուլա Հասան (947—977), դինար:	»	350 (961-962 թթ.)	Sumer, X, 1954, № 2, pp. 191—192
135	Ոսկի, Բուվեհյան, Ռուկն աղ-Դաուլա Հասան (947—977), դինար:	»	351 (962 թ.)	Sumer, X, 1954, № 2, pp. 191—192
136	»	»	352 (963 թ.)	»
137	Արծաթ, Հուլաղույան, Ղաղան Մաճուդ (1295—1304), դիրհեմ:	»	700 (1300-1301 թթ.)	BM, VI, № 106
138	Արծաթ, Հուլաղույան, Օլջեյսու (1304—1316), երկդիրհեմ:	»	710	M, 579, № 220; Յ, № 219
139	Արծաթ, Ջալաիրյան, Ղիլաս աղ-Դին Ահմեդ խան (1382—1385), դիրհեմ:	»	ջնջված նարեթվով	BM, VI, № 650, pl. I

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՁՊ—Ջ ա ռ ե հ Պ ա ու կ լ ա ն. Հայաստանի վերաբերյալ հոռմեական դրամներ և մեդալոններ. Վիեննա, 1971 (Ազգային մատենադարան հ. ՄԺԵ)

ԽՄ—Խ ա չ ա տ ու Ր Մ ու շ ե ղ լ ա ն. Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում. Երեվան, 1983

ՀՊԹ—Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի դրամագիտության բաժին

М.—А. Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа. Спб., 1896

МИА—Музей истории Азербайджана (г. Баку)

П.—Е. А. Пахомов. Монеты Азербайджана. Вып. I. Баку, 1959; вып. II. Баку, 1963

Т.—В. Тизенгаузен. Монеты восточного халифата. Спб., 1873

Ф.—Р. Р. Фасмер. О монетах Саджидов.—Известия общества обследования и изучения Азербайджана. 1927, № 5

Ш.—Р. Шерцель. Описание медалей и монет императорского Харьковского университета. Харьков, 1912

Э.—Рукописный каталог отдела нумизматики Государственного ордена Ленина Эрмитажа (Ленинград)

ЭВ—Эпиграфика Востока

AZ—A h m e d Z i y a. Catalogue of Islamic coins. Constantinople, 1910

BM—S t a n l e y L a n e - P o o l e. Catalogue of oriental coins in the British Museum. Vol. I. London, 1875. The coins of Eastern Khaleefats

Dorn—B. Dorn. Inventaire des monnaies des Khalifes orientaux. St. Peterbourg, 1877

DS—D. Sear. Roman coins and their values. London, 1964

GE—I. G h a l i b E d h e m. Catalogie des monnaies des Khalifes (Musée Impérial Ottoman). Constantinople, 1894

HC—H. C o h e n. Description historique des monnaies sous l'empire romain communément appelees. Paris, 1883

HN—H. N ü t z e l. Katalog der orientalischen Münzen. I. Berlin, 1898

KL—S t a n l e y L a n e - P o o l e. Catalogue of the Collection of Arabic coins preserved in the Khedival Library at Cairo London, 1897

L—H. L a v o i x. Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale. I. Paris, 1887

MM—M i c h a e l M i t c h i n e r. Ancient and classical World (600 B. C. — A. D. 650). London, 1978

Mattingly—H a r o l d M a t t i n g l y. Coinage of the Roman Empire in the British Museum. London, vol. I, 1923; vol. II, 1930; vol. III, 1936; vol. IV, 1940

PB—P a u l Z. B e d o u k i a n. A classification of the coins of the Artaxiad dynasty of Armenia. New York, 1968

S—S y d e n h a m. The coinage of the Roman Republic, London, 1952

W—A. W e y l. Verzeichnis der reichhaltigen Sammlung orientalischer Münzen des Fürsten G. Berlin, 1885

WAB—J o h n W a l k e r. A catalogue of the Arab-Byzantine and post reform Umayyad coins. British Museum. London, 1956

НАЗВАНИЕ АРМЕНИИ НА ДРЕВНИХ И СРЕДНЕВЕКОВЫХ МОНЕТАХ

Доктор ист. наук Х. А. МУШЕГЯН

Резюме

Исследование нумизматического материала показывает, что самые ранние монеты, на которых обозначено название страны армян—Армении, относятся к началу тридцатых годов I в. до н. э.; это памятные римские монеты (денарии) Марка Антония. В дальнейшем памятные монеты с названием Армении в латинской форме выпускались при императорах Августе, Нероне, Траяне, Антонине Пии, Луции Вере, Марке Аврелии. На этих монетах имя *Армения* приводилось часто полностью—*Армена*, а также сокращенно—*ARM*.

С конца V в. н. э. Армения сокращенно именовалась пехлевийскими буквами на сасанидских монетах Ирана. Об этом свидетельствуют драхмы сасанидских царей Пероза, Вагарша, Кавата, Хосрова I Ануширвана, Хармузда IV, Хосрова II Парвеза и Арташира III.

С первых лет VIII в. Армения упоминается по-арабски в надписях строго куфического стиля на монетах Арабского халифата. Сохранились омайядские дирхемы этого рода, выпущенные при халифах Абдал-Мелике, Валиде I, Сулеймане, Абд ал-Азизе, Язиде II и Хишаме. В дальнейшем название Армении стали приводить на своих монетах арабские халифы из династии Аббасидов. Самая ранняя аббасидская монета с упоминанием Армении относится к концу 50-х годов VIII в., а позднейшая—к середине X в. После распада Восточного халифата в обращении появились подобные монеты, выпущенные саджидским эмиром Юсуфом ион Дивдадом (901—923). Арабская форма имени Армении (*Арминия*—*أرمينية*) сохранилась также на куфических дирхемах Даисама ибн Ибрахима (934—953)—претендента на власть Саджидов. Позже появились куфические монеты с названием Армении бундского эмира Руки ад-даула Хасана (947—977), однако они чрезвычайно редки среди денежных единиц X в.

На монетах XI—XIII вв. название Армении не встречается. С начала XIV в., в связи с возобновлением выпуска денежных единиц из серебра, Армения вновь упоминается на дирхемах. Это хулагуидские серебряные монеты, чеканенные при Газан Махмуд-хане (1295—1304), а также при Олджейту (1304—1316), и очень редко—серебряные легковесные дирхемы джелариды Гийас ад-дин Ахмед-хана (1382—1385).

Хронологический разрыв между самыми ранними и позднейшими монетами с названием Армении составляет около 1400 лет. Все эти монеты выпущены иноземными властями и отражают соответствующие этапы политической истории Армении. В конце исследования дается список рассматриваемых монет.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ Р Е Ц Е Н З И И

PAUL Z. BEDOUKIAN, *Coinage of the Armenian kingdoms of Sophene and Commagene, the American Numismatic Society. Museum Notes 28 (1983). pp. 71—87+2pl (№№ 11— 12).*

Դոկտոր Զարեհ Պտուկյանը հրատարակել է Մոփքի և Կոմմագենեի հայկական դրամներին վերաբերող իր հետազոտությունների արդյունքները: Աշխատանքները կատարվել են եվրոպական և ամերիկյան թանգարաններում, ինչպես նաև առանձին հնասերների մոտ պահ-

վող, հելլենիստական սլատկերագրությամբ դրամների հիման վրա: Ներկայացված են հետևյալ հաստատությունների ու անհատների կողմից հավաքված, Մոփքի և Կոմմագենեի հայկական թագավորություններին պատկանող դրամները:

№	Հավաքածուներ	Դրամների ծագումը և քանակը (հատերով)	
		Մոփք	Կոմմագենե
1.	Ազգային Մատենադարան (Փարիզ)	11	4
2.	Ամերիկյան դրամագիտական ընկերություն (Նյու Յորք)	3	3
3.	Բրիտանական թանգարան (Լոնդոն)	9	3
4.	Գեվրիկյան ժողովածու (Նյու Յորք)	3	—
5.	Հունտերյան թանգարան (Գլազգո)	1	1
6.	Միսիթարյան թանգարան (Վիեննա)	5	—
7.	Պատմության թանգարան (Բեռլին)	6	1
8.	Զարեհ Պտուկյան ժողովածու (Նյու Յորք)	4	15
9.	Պետական էրմիտաժ (Լենինգրադ)	3	—
Ընդամենը՝		55	27

Աշխատությունը բաղկացած է հետևյալ բաժիններից. ներածություն, Մոփքի ու Կոմմագենեի հայոց թագավորության պատմական ակնարկ, զահակյանների յուրաքանչյուրին վերաբերող ժամանակագրական տվյալներ, թողարկված դրամների դասակարգում, ինչպես նաև պատկերատախտակներ, որոնցով ներկայացված են №№ 1—27 դրամների երկկողմանի լուսանկարները բնական մեծությամբ:

Մոփքի հայոց դրամների թողարկումն սկսվել է Սամեսի դրամներով (մ. թ. ա. մոտ 260 թ.), ինչպես որոշել է հեղինակը: Ելնելով հին Հայաստանի քաղաքական պատմության ժամանակագրությունից, Զ. Պտուկյանը բացահայտում է, որ մ. թ. ա. III դարու՝ Կոմմագենեի եղել է Մոփքի թագավորության կաղմում ու շէր կարող ու-

նենալ իր առանձին դրամները, մի իրողություն, որ զանց է առնված դրամագիտության դասական երկերում: Հետևաբար մ. թ. ա. III դարի կոմմագենյան կոչված դրամները փաստորեն Մոփքի հայոց թագավորության դրամներն են և ուրեմն հարկ է շտկել Վիկտոր Լանգլուայի, ինչպես նաև Լուեստ Բաբելոնի՝ անցյալներում ընդունած դասակարգումը: Արդարև, Զ. Պտուկյանի լուսաբանությունը գնահատելի է իբրև որոշակի ներդրում հին հայկական դրամների այդ խմբի դասակարգման գործում: Սամեսը դրամների վրա սլատկերված է վեղարածև գլխարկով, հար և նման աքեմենյան սատրապների կրած գլխարկներին, ականջակալով ու վղկալով, իսկ ճակատային մասում ունի միասլետի պսակ, որի ժապավենի ծայ-

Կրթական և գիտական գործունեության և հասարակական կյանքի (համեմատական) բաժանմունքներ.

Կատեգորիաներ	Գ Ր Ա Մ Ն Ե Ր Ը								
	Առաջին մասնաշաղկապ (Փայլեր)	Արևելյան զբոս (Երևան, Երեբունի)	Երկրորդ մասնաշաղկապ (Երևան, Երեբունի)	Երկրորդ մասնաշաղկապ (Երևան, Երեբունի)	Ներքին գործեր (Երևան, Երեբունի)	Ներքին գործեր (Երևան, Երեբունի)	Ներքին գործեր (Երևան, Երեբունի)	Ներքին գործեր (Երևան, Երեբունի)	Ներքին գործեր (Երևան, Երեբունի)
Մ Ո Փ Ի									
Նամես, մ. թ. ա. մոտ 260 թ.	2	—	—	—	1	1	—	2	1
Արշամ I, մ. թ. ա. մոտ 240 թ.	—	1	1	1	—	—	—	4	—
Արշամ II, մ. թ. ա. մոտ 230 թ.	1	—	3	1	—	1	—	6	—
Քսենոքսես, մ. թ. ա. մոտ 220 թ.	5	—	3	—	—	2	1	1	1
Արդիստարես, մ. թ. ա. մոտ 210 թ.	3	2	1	1	—	1	2	1	—
Ջարի, մ. թ. ա. մոտ 190 թ.	—	—	1	—	—	—	1	—	—
Նորիկյան, մ. թ. ա. մոտ 150 թ.	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Արտանես, մ. թ. ա. մոտ 110 թ.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Արշակ, մ. թ. ա. մոտ 90 թ.	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Կ Ո Մ Մ ա զ Ե Ն Ե									
Պտղոմայոս, մ. թ. ա. մոտ 163 թ.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Միլիարտ I Կալիստիկոս (96—70)	4	3	2	—	1	—	1	7	—
Անտիոքոս I Խենոս (60—34)	—	—	1	—	—	—	—	8	—

րերը հանդիմանում են զինաևստում և ազատ արձակում իրեն և թիկունքին:

Ուշագրավ է, որ Սամեսը պատկերված է առանց մորուքի և ընկալի, արծվաբիթ, դեմքը զնայի աջ թևքով: Այդ նույն դրամի հակառակ կողմի վրա դիտվում է Դիոնիսի պաշտամունքի նշանը՝ Լերիու առաջնորդների միջև, ինչպես նաև հունարեն գրությունը միապետի անվան ու տիրույթների վերաբերյալ. ձախից՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ἢ ΣΑΜΟΥ, աջից՝ ΘΕΟΣΤΕΒΟΥΣ ἢ ΚΑΙΦΙ-ΚΑΙΟΥ: Հիշյալ պղնձե դրամի հետևյալները տարբեր կշռային չափերով են՝ 4,15-ից մինչև 7,69 դրամ և ընդունված են որպես ատտիկական համակարգի երկբազկոսներ: Նույնանման մեղաբան զինավորված, սակայն առանց ականջակալի, միայն վզկալով և նույնպես անընդ-անմորուս դեմքով (զնայի աջ), ոչ սրածայր, ալլալանուռնգ ուղիղ թթով, որ ընդորոշ էր հունական զինաբանականներին, պատկերված է Մոսիի հաջորդ զահակալը՝ Արսամեսը կամ ինչպես հայերենում է՝ Արշամ (I) թագավորը (մ. թ. ա. մոտ 240 թ.), կիսանդրու չափով: Այս երկրորդ զահակալի օրոք թողարկված դրամների վերաբերյալ Զ. Պտուկյանի լուսարանությունը հիմնա-

ված է մի կողմից պատկերների ձևավորման, այսու կողմից՝ պատմագիտության նորաշայտ տվյալների վրա:

Զ. Պտուկյանը գտնում է, որ Մոսիում հավանաբար զոյություն են ունեցել Արշամ անունով երկու թագավորներ: Դրանցից մեկը զահակալ է մ. թ. ա. մոտ. 240 թ., իսկ մյուսը՝ առաջինից տասը տարի անց: Հեղինակը օրինակալի է համարում, որ Արշամի անունով երկու թագաբաններ են գոյություն ունեցել՝ Արսամեսատը (Արշամաշատը) և Արսամեան (Արշամեան): Ըստ պատկերների դրամները զատված են միմյանցից և ամփոփվում երկու տարբեր խմբերի մեջ:

Առաջին խմբի (Արշամ I) դրամների վրա արալական պատկերները հարուստ են միմյանց և դրանց հակառակ կողմերին ներկայացված է արշավող ձիավորը (նիզակազեն), որի զինավերնում երկու տողով՝ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ἢ ΑΡΣΜΟΥ տրվածագրությունն է պահպանված: Դրամագետը բացահայտել է, որ նեծյալ ռազմիկի դիմաց, ներառյալ առջևի ոտների տակ՝ վայր ընկած տեսքով պատկերված է մեկ ուրիշ մարդկային կերպարանը: Այդ կարգի դրամներից հիշատակվում են նաև մի քանի, դժբախտաբար մաշված, տարբերակներ: Սակայն հիմնական օրինակը (№ 2)՝

տիպային առումով միանգամայն ներդաշնակ է իր ժամանակին թողարկված դրամների բնորոշությունը: Նորութուն պիտի համարել նաև հեղինակի բացահայտած Մոփթի հայոց դրամների հաջորդ (երկրորդ) խումբը՝ վերագրված Արշամ II-ի գահակալության տարիներին (մ. թ. ա. մոտ 230 թ.): Դրանցից ներկայացված են տիպային չորս տարբերակներով, մեծ ու փոքր տրասագծային չափերի պղնձե դրամներ, որոնցից բոլորի առաջին կողմի վրա տրված է միապետի պատկերը (կիսանդրին), դեմքով դեպի աջ: Այս պատկերը որոշակիորեն տարբերվում է նրան նախորդող գահակալի (Արշամ I) պատկերից նախ և առաջ իր արքայական զլխարկի ձևով: Այս դեպքում արդեն չկա նախկին վեղարածն, սատրապական ժամանակներին բնորոշ որածայր կատարով զլխարկը և դրա փոխարեն ներկայացված է մի գտակ, քոլոդի ձևով, որի ճակատային մասի վրա ամրացված է արքայական պսակը, բավական լայնահիստ, քան անցյալներում այն նշվում էր: Հելլենիստական դիմաքանդակներին բնորոշ այս Արշամի (II) դեմքը ևս ներկայացված է անմորուք և առանց ընկացքի, բայց առավել դիտելի են դարձված նրա վարսերը զլխանեում: Ըստ կերտվածքի արքայական դիմաքանդակների տարբերությունները, որպես տարբեր անհատականությունների պատկերներ, վերոհիշյալ Արշամներին վերագրված պղնձե դրամների վրա լրացնում են այդ նույն օրինակների հակառակ կողմերին դրոշմված սիմվոլների օգնությամբ: Ձևավորման հելլենիստական դարաշրջանին բնորոշ տարրերը հարազատորեն ներդաշնակվում են Մերձավոր Արևելքի, մասնավորապես բուն Մոփթի և Սիրիա-կոմմագենյան ոլորտի պատկերաքանդակների հետ: Արշավող հծծյալի պատկերը, ինչպես նաև նրա զրկիավերում նշված արքայի անվան երկտող հուներեն գրությամբ ձևը, որ մինչ այդ ընդունված էր ծովաց դրամների վրա, նույնպես նշում է կապը տեղական ավանդությունների հետ (պատկերներ № 2, 3, 5), թեև նոր խորհրդանշաններ են դրսևորված, որոնք բացակայում էին անցյալում: Այսպես, օրինակ, ողջ հասակով, հանգիստացած կանգնած, մերկամարմին, առնական, գուրզը ձեռքին մարդկային կերպարանը, որ հայոց մեջ առասպելական Վահագն էր կարծվում կամ հունաց մեջ՝ Հերակլես, կենտրոնական դիրք էր զբաղում դրամի վրա: Կենտրոնական այդ պատկերը փոխվում էր մերթ արծիվ, մերթ՝ երկվորյակներ հասկացողությունների հետ աղերս ունեցող նշաններով, որոնք առնչություններ ունեին սելևկյան պատկերազրույթյան հետ: Մոփթը մ. թ. ա. III դարի վերջերին Սելևկյանների ազդեցության ոլորտի մեջ էր: Նորություն էր նաև այն, որ արքայի անունը հիշատակվում էր կենտ-

րոնական պատկերների կողքերին՝ ձախից և աջից: Տիպային առումով հիշյալ երկու խմբի դրամները որոշակիորեն տարբեր են միմյանցից: Հեղինակը միանգամայն իրավացի է գնահատելու դրանց որպես նույնանուն, բայց տարբեր գահակալների դրամներ՝ գատելով դրանք իրարից Արշամ I (№ 2—4) և Արշամ II (№ 5—8) սահմանումներով:

Ձ. Պետուկյանի երախտիքը կայանում է նաև նրանում, որ նա Արշամներին վերագրած դրամները գիտական շրջանառության մեջ է մտցրել առաջին անգամ: Գտնել այդօրինակ վկայությունները բյուրավոր հին դրամների զանգվածում, քննել ու ըստ արժանվույն ներկայացնել դրանք գիտական հասարակայնությանը՝ մեծարժեք գործ է:

Մոփթի հայկական դրամների հաջորդ խումբը կազմում են այն պղնձե դրամները, որոնք թողարկվել են Քսերքսեսի գահակալության տարիներին, այսինքն՝ մ. թ. ա. մոտ. 220 թ.: Ի տարբերություն նախորդների, Քսերքսեսի դրամները դիցաբանական և արքայական պատկերների տվյալներով նորություններ չեն: Դրանց անցյալներում դասված լինելով Մոփթի թագավորության դրամների շարքը, նկարագրվել և հրատարակվել են Վիկտոր Լանգլուայի, Էռնեստ Բաբելոնի ու նրանց նախորդների կողմից: Սակայն Ձ. Պետուկյանը, հաշվի առնելով ժամանակագրական քննությունների նոր տվյալները, դրանց թողարկումը վերագրել է մ. թ. ա. III դարին, մոտ 220 թ.:¹ Ելնելով Կ. Թումանովի հետազոտությունների արդյունքներից²:

Քսերքսեսի մորուքավոր դեմքը, նրա արքայական զլխարկի անգուգական ձևը (երկսայր ճեղքվածքով բացված կասարբ) ճանաչելի են դառնում անմիջապես: Այդ դրամների հակառակ կողմի վրա պատկերված է հաղթանակի թևավոր դիցուհու կամ ռադմի աստվածուհի Աթենասի կերպարանը (նստած, երբեմն՝ կանգնած դիրքով), որ խորհրդանշում է միապետության պաշտամունքային պաշտոնական դիմաքանդակի ուղիղ հակառակ կողմի կենտրոնում, ինչպես Արշամ II-ի օրոք էր, դրանք շարունակում էին ավանդաբար ուղեկցվել դահակալի անվան հու-

¹ E. Q. Visconti. Iconografia greca. Vol. II, Milan, 1824, p. 317—348, pl. XVI, № 1—8; V. Langlois. Numismatique de l'Arménie dans l'antiquité. Paris, 1859; E. Babelon. Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Gommagene. Paris, 1890.

² C. Toumanoff. Studies in Christian Caucasian History. Washington, 1963.

նախն գրությունը աշխատությունը չէր համարվում և Հառնին վերագրված պղնձե դրամի վրա պատկերված է արքայի նիստերին վերագրված զլեարկով, առանց եկանգակալի, միայն զլեարկով, առանց և անմորուս, դեմքով ղեպի աջ թերթով։ Միապետի ճակատին դիտվում են նրա զանգուր վարձերի փնջերը։ Այդ էության դրամի հակառակ կողմի կենտրոնում պատկերված է դիցուհի (Անահիտը), շանդիպա՝ լաց տեսքով, աջ ձեռքը վերև բարձրացրած, զարկերի մոտ երկու սֆինքսներ՝ կոնակ-կոնակի դիրքով գետնին նստած, շուրջը հունարեն գրված է. աշխտ՝ ΑΝΙΣΑ || ΔΩ. ձեռքից՝ [ΔΣ] API և այդ ողջ պատկերը վերցված է կետավոր շրջափակի մեջ։ Բրիտանական թանգարանում (բաշրձ 5.42 գ) և Բեռլինի թանգարանում մեկական արխաններով պատկերված այդ դրամի նմուշները մաշվածության և փոքր տրամագծային չափի (17 մմ) պատճառով զորախտաբար գուրկ են իրենց նախնական վիճակի հաստակությունից։

Շուրթի դրամների շարքին է դասված նաև Մորփիից անտիկ արքայի պղնձե դրամը (մ. թ. ա. մոտ. 150 թ.), որի միակ նմուշը պահվում է Բեռլինի թանգարանում։ Ցավոք, դրամի պատկերը դուրս է մնացել աշխատության մեջ գետնից՝ պատկերների շարքից։ Այդ բազր մեզ զբոլում է իրողությունը գնահատելու ներառվողու-բյունից։ Ինչ վերաբերում է Մորփի վերջին գահակալներին՝ Արտանեսին (մ. թ. ա. մոտ 110 թ.) և Արշակին (մ. թ. ա. մոտ 90 թ.), ապա դրանց պատկանող դրամները մնում են աննայտ։ Համենայն դեպս առաջիկայում, էթն գտնվեն Մորփիաց աշխարհի դրամներից նոր արխաններ, հրաբուր կպտնա դատել այդ մասին։

Փարիզի ազգային մատենագրարանի հին դրամների շարքում առկա է դարձել ... ΑΒΑΝΟΥ և աշխատանքագրությունը պղնձե մի դրամ և, որը կարող էր լինել ΑΡΤΑΒΑΝΕΣ արքայի դրամը։ Բացառված չէ նաև, որ Պետական էրմիտաժում պահվող ΒΑΣΙΛΕΥΣ || ΑΡΣΑΚΟΥ երկտող գրությունը, Հայաստանին վերադրված դրամը թողարկված լինի Մոփրում, ուր Արշակը կառավարիչ էր կարգված՝ արդեն Տիգրան Մեծի գահակալության տարիներին։ Այդ և այլ հարցեր մնում են անորոշ՝ կախված Մոփրի գրամների նոր հայտնություններից։

Քննելով Կոմագենների դրամները, որոնք թողարկվել են Մոփրից անկախ լինելու ժամանակ-

նախն գրությունը աշխատությունը չէր համարվում և Հառնին վերագրված պղնձե դրամի վրա պատկերված է արքայի նիստերին վերագրված զլեարկով, առանց եկանգակալի, միայն զլեարկով, առանց և անմորուս, դեմքով ղեպի աջ թերթով։ Միապետի ճակատին դիտվում են նրա զանգուր վարձերի փնջերը։ Այդ էության դրամի հակառակ կողմի կենտրոնում պատկերված է դիցուհի (Անահիտը), շանդիպա՝ լաց տեսքով, աջ ձեռքը վերև բարձրացրած, զարկերի մոտ երկու սֆինքսներ՝ կոնակ-կոնակի դիրքով գետնին նստած, շուրջը հունարեն գրված է. աշխտ՝ ΑΝΙΣΑ || ΔΩ. ձեռքից՝ [ΔΣ] API և այդ ողջ պատկերը վերցված է կետավոր շրջափակի մեջ։ Բրիտանական թանգարանում (բաշրձ 5.42 գ) և Բեռլինի թանգարանում մեկական արխաններով պատկերված այդ դրամի նմուշները մաշվածության և փոքր տրամագծային չափի (17 մմ) պատճառով զորախտաբար գուրկ են իրենց նախնական վիճակի հաստակությունից։

Շուրթի դրամների շարքին է դասված նաև Մորփիից անտիկ արքայի պղնձե դրամը (մ. թ. ա. մոտ. 150 թ.), որի միակ նմուշը պահվում է Բեռլինի թանգարանում։ Ցավոք, դրամի պատկերը դուրս է մնացել աշխատության մեջ գետնից՝ պատկերների շարքից։ Այդ բազր մեզ զբոլում է իրողությունը գնահատելու ներառվողու-բյունից։ Ինչ վերաբերում է Մորփի վերջին գահակալներին՝ Արտանեսին (մ. թ. ա. մոտ 110 թ.) և Արշակին (մ. թ. ա. մոտ 90 թ.), ապա դրանց պատկանող դրամները մնում են աննայտ։ Համենայն դեպս առաջիկայում, էթն գտնվեն Մորփիաց աշխարհի դրամներից նոր արխաններ, հրաբուր կպտնա դատել այդ մասին։

Փարիզի ազգային մատենագրարանի հին դրամների շարքում առկա է դարձել ... ΑΒΑΝΟΥ և աշխատանքագրությունը պղնձե մի դրամ և, որը կարող էր լինել ΑΡΤΑΒΑΝΕΣ արքայի դրամը։ Բացառված չէ նաև, որ Պետական էրմիտաժում պահվող ΒΑΣΙΛΕΥΣ || ΑΡΣΑΚΟΥ երկտող գրությունը, Հայաստանին վերադրված դրամը թողարկված լինի Մոփրում, ուր Արշակը կառավարիչ էր կարգված՝ արդեն Տիգրան Մեծի գահակալության տարիներին։ Այդ և այլ հարցեր մնում են անորոշ՝ կախված Մոփրի գրամների նոր հայտնություններից։

Քննելով Կոմագենների դրամները, որոնք թողարկվել են Մոփրից անկախ լինելու ժամանակ-

³ G. Le Rider. Monnaies grecques acquises par le Cabinet des Medailles en 1959. — RN. Paris, 1959—1960, № 28, p. 21.

⁴ Պետական էրմիտաժ, դրամագիտության բաժին, անդիկ շրջանի դրամների շարք, № 19401:

ներում, հեղինակը ներկայացրել է նախ և առաջ Միհրդատ Կալլիսիկոսի (96—70) պղնձե դրամները, որոնք ըստ կշռային չափերի ստորաբաժանված են Երկու խմբի՝ համեմատաբար թեթև ու ծանր միավորների՝ քաղկոսների (3,35—4,53 գ) և Երկբաղկոսների (5,30—8,47 գ)։ Միհրդատ Կալլիսիկոսը պատկերված է վեղարածե, սրածայր կատար ունեցող գլխարկով, որի ճակատին ամրացված է արքայական պսակը։ Վերջինիս ժապավենը հանգուցված է արքայի գլխատետևում, իսկ ժապավենի ծայրերը հերարձակ իջել են թիկունքին։ Դիցարանական բնույթի պատկերները դրոշմված են դրամի կենտրոնական մասում (Աթենաս, թևավոր ձի, դափնեճյուղ և այլն)։ Այդ պատկերների կողքերին (ձախից և աջից) նշված են միապետի, տվյալ դեպքում՝ Միհրդատի անվան ու տիտղոսի հունարեն դրուխտները։ Ուշագրավ է, որ արքայական զրուխարկը իր ձևով հիշեցնում է արեմենյան ժամանակներից մնացած սատրապական (փոխարքայական) գլխարկի ձևը, մինչդեռ մնացած (դիցական) պատկերները արտացոլում են առնչությունները հելլենիստական մշակույթի սելևկյան շրջանների հետ։ Կոմմագենեի դրամների պատկերատիպը նկատելիորեն փոխվում է ուշ հելլենիստական ժամանակներում։ Անտիոքոս I Թեոսի օրոք (60—34) միապետը դրամների վրա

պատկերված է հայկական թագով, հար և նման Տիգրան II-ի պատկերին, մի ձևավորություն, որ ընդհանուր էր ողջ Հայաստանի համար։ Սակայն ներկայացված է նաև Անտիոքոս I Թեոսի անունով, բայց ոչ հայկական թագով մեկ ուրիշ պղնձե դրամ։ Ուշագրավ է, որ հայկական Կոմմագենեի միապետի գլխին հայկական թագի բացակայությունը չի մթ և տվել ենթադրելու, որ հռոմեական նվաճումները Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան մասում, Պոմպեոսի արշավանքների ժամանակ, ինչպես նաև Արտաշեսյանների թուլացումը Տիգրան Մեծի գահակալության վերջին շրջանում, պայմանավորել էին նոր ձևերի դրսևորումները Մեծ Հայքի ու Կոմմագենեի դրամագործության մեջ։ Դրանք նշում են անցյալներում եղած ընդհանրությունների խզումը, որ կար Տիգրան Մեծի օրոք։ Այդ է արտացոլում Կոմմագենեի պղնձե դրամի պատկերատիպը՝ թողարկված Անտիոքոս I Թեոսի (60—34) անունով (№ 26)։

Ամփոփելով, կարող ենք ընդգծել, որ դրամագետ Ջարեհ Պտուկյանի քննությամբ բացահայտվել են Մոսկոյի ու Կոմմագենեի հայկական թագավորությունների դրամները՝ թողարկված ներքոհիշյալ զահակալների պատկերներով, նրանց անունների հունարեն գրություններով և պաշտամունքին վերաբերող նշաններով։

Մ Ո Փ Ք

Սամես	մ. թ. ա. մոտ 260 թ. պղնձե դրամներ
Արշամ I	» » 240 » » »
Արշամ II	» » 230 » » »
Քսերքսես	» » 220 » » »
Արդիսսարես	» » 210 » » »
Ջարեհ	» » 190 » » »
Մորվիլիպոս	» » 150 » » »

Կ Ո Մ Մ Ա Գ Ե Ն Ե

Միհրդատ Կալլիսիկոս	մ. թ. ա. մոտ 163 թ. պղնձե դրամներ
Անտիոքոս I Թեոս	» » 60—34 թ. » »

Բացառությամբ Մոսկոյի Արտանես (մ. թ. ա. մոտ 110 թ.) և Արշակ (մ. թ. ա. մոտ 90—69 թթ.), ինչպես նաև Կոմմագենեի Պտղոմայոս (մ. թ. ա. մոտ 163 թ.) թագավորների դրամներին, որոնց գոյությունը մնում է դեռևս անհայտ, բոլոր մնացյալ միապետների դրամները ներկայացված են հստակ դասավորությամբ։

Ձ. Պտուկյանի այս նոր աշխատությունը դասելի է հին Հայաստանի, մասնավորապես Մոսկոյի և Կոմմագենեի հելլենիստական շրջանի նյութական մշակույթի պատմությանը նվիրված մեծար-

ժեք քննությունների շարքը։ Այն հնարավորություն է ընձեռում առաջիկայում ընդարձակելու հետազոտությունների ասպարեզը և, ի լրացումն կատարվածի, պարզելու Մոսկոյի ու Կոմմագենեի դրամների պատկերագրության, ժամանակագրության, նրանց տարածման, կշռային համակարգի ու այլ հարցերի մասին ցարդ եղած անորոշությունները։

Պատմ. գիտ. դոկտոր Խ. Ա. ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

ՍՅՈՒՆԻՔԻ ԴՐԱՄԱԿԱՆ ԳԱՆԶԸ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Խ. Ա. ՄՈՒՇԵԼՅԱՆ

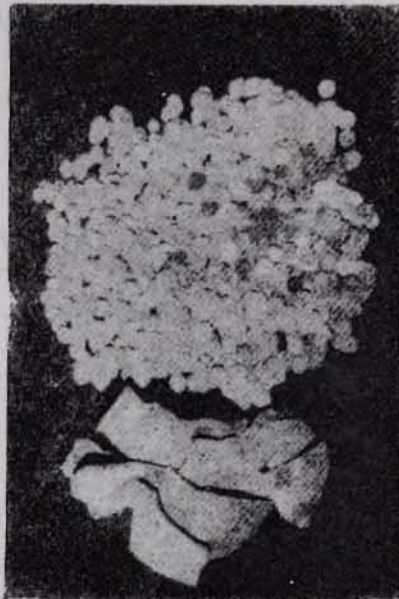
Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող գանձերի շարքում մի գանձ էս ավելացավ: Այն գտնվել է պատահականորեն, Հայկական ԽՍՀ Սիսիան քաղաքի Սյունիք կոչվող ներկայիս թաղամասում, 1986 թ. ապրիլի երկրորդ կեսին: Իր տնամերձի շինարարական աշխատանքների ժամանակ Հովհաննես Ղազարյանը նկատել է հողից դուրս եկած դրամները և դիմել է տեղական իշխանություններին, մասնավորապես Հայկական ԽՍՀ ներքին գործերի միևնույնության աշխատակիցներին, որոնք օգնել են կորստից փրկելու գրամները և հանձնել են դրանք թանգարանին: Այնուհետև Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատակից Հ. Մխիթարյանը պեղել է գանձի հայտնաբերման վայրը և գտել ևս 21 արծաթե դրամներ, որոնք նույնպես տրվել են մասնագետի՝ քննության համար: Հատ առ հատ տեսնելով գանձի բոլոր դրամները (1924 հատ) և տեղում ի հայտ եկած կոտորված կավի ամանի բեկորները, որոնք ներկայումս պահվում են թանգարանում, մենք գնահատում ենք Սյունիքի հիշյալ դրամական գանձը որպես կարևոր պատմական վկայություն Հայաստանի և հարևան երկրների համար՝ աղբյուրագիտական առումով: Այն արտացոլում է IX դարի առաջին կեսին բնորոշ Հայաստանի միջազգային կապերի ուղղությունները Միջերկրականի արևմտյան և Աֆրիկայի հյուսիսային ափերից մինչև Միջին Ասիայի արևելյան շրջանները, ինչպես նաև Պարսից ծոցի հյուսիսային կողմերից մինչև Իրանի անդրկասպյան քաղաքները:

Բազմաթիվ ու բազմատեսակ են գանձի դրամները, որոնց դասակարգումը ընձեռում է պատմական այնպիսի տվյալներ, որպիսիք անցյալներում դրամագյուտների քննությամբ Հայաստանում չէին արձանագրվել: Կանգ շառնելով մանրամասնությունների վրա, կարող ենք գանձի դրամները ստորաբաժանել մի քանի խմբերի ու ենթախմբերի: Վերջիններս ցույց են տալիս Հայաստանի արտաքին առևտրական գործարքներում իշխող դրամական համակարգությունները իրենց հիմնական միավորների կշռային չափերով: Ասենք նաև, որ գանձի գրամներից վաղագույնները հանդիսանում են Իրանի սասանյան թագավորության դրամները, թողարկված Կավատ, Խոսրով I, Որմիզդ IV և Խոսրով II թագավորների պատկերներով և նրանց անունների պահպանման գրություններով, ինչպես նաև այդ թագավորների պաշտամունքային նշաններով ու գահակալության տարեթվերի և քաղաքների անուններին վերաբերող պահպանման համառոտագրությունների սահմանված ձևերով¹, որոնց տվյալները ցույց են տալիս, որ ապրանքափոխանակության հա-

¹ Սյունիքի դրամական գանձից հավաքված բոլոր դրամները պահվում են Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի դրամագիտության բաժնում, № 19512: Գանձն արձանագրված է արծաթե գրամների շարքում 46143—48042 համարների տակ: Տե՛ս նաև թանգարանի Մայր մատյանի № 16642 հիշատակությունը: Գանձի արծաթե դրամների ընդհանուր կշիռը, առանց քիմիական մաքրման ենթարկելու, կազմել է չորս կիլոգրամ 920 գրամ:

² Robert Göbl. Sasanian Numismatics, Klitkhardt and Biermann Braunschweig. Table XV; Michael Mitchiner. Oriental coins and their values. Vol. 11: The World Ancient and Classical World. London, 1978, p. 135—196; D. Sellwood, P. Whitting and R. Williams, London, 1985; Խ. Ա. Մուշեղյան, Հայաստանի սասանյան դրամները, զեկուցման թեզիսներ.—1984—1985 թթ. հնագիտական աշխատանքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսների ժողովածու. Երևան, 1985, էջ 57—59:

մար շրջանառության մեջ են դրվել Նիհավանդ, Զերենջ, Բիշապուր, Հայաստան, Դարաբջիրդ, Նիշապուր, Յազդ, Զեյ, Ֆուրատ Մայսան, Լեյլ, Ամուլ, Նահր-Տիրե և շատ այլ վայրերում դրվագված արծաթե գրամները (նկ. 1)։ Հայաստանում դրվագված գրամները դուրս են եկել Դվին քաղաքից, որը բազում թելերով կապված էր Մերձավոր և Միջին Արևելքի տնտեսական կյանքի ոլորտների հետ։ Գանձը վկայում է, որ արտաքին առևտրով Հայաստանը կապված է եղել Մարաստանի և Ֆարսի, ինչպես նաև Սակաստանի տնտեսական կենտրոնների, մասնավորապես Զերենջի հետ, որի մեջ հատված սասանյան դրամները մուտք են գործել հայկական շուկաները, հատկապես հարավային ու հարավ-արևելյան Իրանի տնտեսական կենտրոններից։ Մոտ շուրս գրամ մաքուր արծաթի կշռային չափերով սասանյան այդ դրամները հնուց մնացել էին առևտրի մեջ և շարունակում էին ընդունվել ապրանքների փոխանակության գործարքներում։ Այդ կշռային չափը դեռևս հին հելլենիստական ժամանակներից համընդհանուր չափ էր դարձել միջազգային առևտրում և մնացել էր որպես այդպիսին ոչ միայն Պարթևական, այլ նաև Սասանյան արքաների օրոք Իրանում ու նրան ենթակա արևելյան երկրներում, այդ թվում նաև Հայաստանում։ Վերջինիս գլխավոր քաղաք Դվինում ևս հատվում էին Սասանյան արքաների պատկերներով հիշյալ արծաթե գրամները։ Գանձը վկայում է, որ Հայաստանից բացի, նմանատիպ գրամներն առևտրի միջոցով Սյունիք են բերվել Ֆարսի Ահվադ, Բիշապուր, Յազդ, Նահր-Տիրե, Արտաշիր քաղաքներից, ինչպես նաև

նկ. 1

շրջանի սասանյան գրամները, որոնք վերջին հաշվով Հայաստանի պատմության համար նորություններ չեն։ Այդպիսի սասանյան գրամներ գտնվել են Հայաստանի հնավայրերում նաև անցյալներում, ինչպես, օրինակ, Դվինի հնագիտական պեղումներից, Շիրակի տարածքում, հիշենք Լենինականում ի հայտ եկած սասանյան ու բյուզանդական արծաթ գրամների գանձը և այլ գանձեր³։ Նորությունը, հնագիտական առումով, սասանյան գրամների նման, բայց արաբական տիրապետության վաղ շրջանում թողարկված պահլավերեն ու արաբերեն գրություններով գրամներն են, որոնց վրա դրոշմված են Սա-

սանյան դրամները։ Սյունիքում գտնված գանձը բացառապես արծաթից թողարկված գրամներով գանձ է։ Այդպես էր ընթանում գրամական շրջանառությունը միջին դարերում համաշխարհային առումով։ Բացառություն էր կազմում Բյուզանդական կայսրությունը, որը թողարկում էր առավելապես ոսկե գրամներ։

Ողջ գանձի մոտ երկու հազարի հասնող գրամների ընդհանուր քանակությունից սասանյան գրամները համեմատաբար քիչ են։ Դրանք պահպանվել են մոտ ինը տասնյակ օրինակներով։ Գանձի մոտ հինգ կիլոգրամի հասնող ընդհանուր քաշի նվազագույն մասը կազմում են ավելի ուշ

³ М. И. Камера, К. В. Голенко. Ленинанканский клад сасанидских и византийских монет (1956).—Византизм и время, т. XIX, 1961, с. 172—193; Х. А. Мушегян. Денежное обращение Двина по нумизматическим данным. Ереван, 1962, с. 122—138.

«Թորմի շնորհիվ հիշրայի 77 թ. սկսած, այսինքն մ. թ. 697—698 թթ., ըստ որում դրանց թողարկումը հարատևեց մինչև խալիֆայության բաժանումը երկու մասերի՝ արևելյան և արևմտյան։ Հետոնից թորմյան արաբական արծաթե դրամները զուրկ էին իշխանական անուններից և պատկերներից։ Դրանք թողարկվում էին բացառապես կրոնական բնույթի, Ղուրանից քաղված արաբերեն խոսքերի դրոշմով, յուրաքանչյուրի վրա նշվում էր տվյալ դիրհմի դրվագման տարեթիվը հիշրայի տոմարով⁴։

Սասանյան թագավորության և Օմայան նահանգապետների նախառե-
ֆորմյան, այսպես կոչված արաբ-սասանյան պատկերազրույթյան պահպան-
րեն ու արաբերեն գրություններով, VI—VII դդ. դրամներից բացի, գանձում
հավաքված են նաև հետոնից թորմյան բուն արաբական դրամներ, թողարկված
Օմայան տիրակալության կողմից հիշրայի 80—143 թթ., այսինքն 699/700 թ.
մինչև 760/761 թ.։ Դրանք ներկայացնում են ողջ Արաբական խալիֆայության
տարածքի վրա գործող այդ ժամանակների նշանավոր շուկաները Աֆրիկայի
Հյուսիսային ափերից (մասնավորապես Թունիսից, Եգիպտոսից), Սիրիայից,
Միջագետքից, Իրանի հարավ-արևմտյան շրջաններից մինչև Միջին Ասիայի
երկրամասերը, ինչպես նաև Մարաստանի, Հայաստանի, Ֆարսի, Խուժաստա-
նի, Սակաստանի (Սեջիստանի), Կերմանի, Թաբարիստանի և ապրանքափո-
խանակության միջնադարյան շատ այլ քաղաքները։ Հատկապես նկատելի են
դառնում այդ ժամանակներում (VIII—IX դդ.) Հայաստանի հետ դրամներով
անմիջականորեն կապված Սիրիայի Դամասկոս, Իրաքի Վասիթ, Բասրա քա-
ղաքները, ինչպես նաև Եվրոպայի ծայրագույն արևմտյան շրջանի՝ Իսպա-
նիայի Ալ-Սնգալուս (Կորդովա) քաղաքից, Թունիսի, Եգիպտոսի մայրաքա-
ղաքներից դուրս եկած դիրհմները, որոնք նշում են կապը դրամական շըր-
ջանառության ոլորտներով Հյուսիսային Միջագետքից դեպի Իրաքի ու Իրանի
շրջանները, հատկապես Պարսից ծոցի առափնյա քաղաքները, մասնավորա-
պես Խուժաստանի ու Ֆարսի շուկաները։ Այդ նույն ուղղությունների մասին,
սակայն առավել լայն ընդգրկումով, վկայում են նաև խալիֆայության ար-
քասյան դրամները, որոնք կազմում են գանձի ավելի քան 60 տոկոսը։ Ար-
քասյան տիրակալության քաղաքներից լայն տարածում են ունեցել նախ և
առաջ Բաղդադ մայրաքաղաքի արծաթե դրամները, որոնց վրա դրոշմված է
ներա տիտղոսավոր անունը՝ բարեի կամ ողջույնի քաղաք՝ «Մեգինատ աս-
Սալամ» ձևով։ Բաղդադի դրամահատարանները արծաթե դրամներ էին թո-
ղարկում դանդաղորեն՝ բավարարելու համար առևտրի պահանջները։ Նույն
կշռային չափերով, նույնպես բարձր որակի արծաթից դրամներ էին թողարկ-
վում նաև խալիֆայության այլ քաղաքներում և ինչպես ցույց են տալիս
Մուլնիքի գանձի արքասյան դրամները, դրանք մտնում էին շրջանառության
մեջ, դրվագված լինելով ոչ միայն Արքասյանների մայրաքաղաքում, այլ նաև
լայնածավալ Իրանի Ռեյ, Ջեյ, Զեյհենջ, աշ-Շաշ, Կերման, Ահվազ, Մերվ, Սա-
մարղանդ, Բուխարա, Սաբուր և շատ ու շատ այլ քաղաքներում, այդ թվում
նաև հայոց վաճառաշահ քաղաքամայր Դվինում, որը առևտրի հինավուրց
ուղիներով կապված էր Մարաստանի, Սիրիայի, Միջագետքի, Իրաքի, Պաղես-
տինի, Ֆարսի, Խուժաստանի, Կերմանի, Խորաստանի ու շատ այլ շուկաների
հետ։ Գանձի մեջ են անցել Դվինում դրվագված, Հայաստան անունը արաբա-
կան Արմինիա ձևով նշված արծաթե դրամներից տասից ավելի դիրհմներ,
ինչպես նաև նույն Հայաստանում դրվագված ալ-Հարունիյա արաբերեն ան-
վանումով դրամներ, որոնք հավանաբար, ինչպես բացահայտվել է դրամա-
գիտության մեջ, թողարկվել են Վանա լճի ավազանի հայկական քաղաքնե-
րում, մասնավորապես այն քաղաքում, որը ի հիշատակ Հարուն առ-Ռաշիդի
կոչվել էր ալ-Հարունիյա։ Ուշագրավ է, որ նմանօրինակ արքասյան արծաթե
դրամների վրա լրացուցիչ նշված էր նաև Հայաստան անունը Արմինիա ձևով,

⁴ Michael Mitchiner. Oriental coins and their values. Vol. I: The World of Islam. London. 1977, p. 59; Er. Schrötter. Wörterbuch der Münzkunde. Berlin, 1930, S. 145.

հավանաբար շեշտելու համար, որ տվյալ դրամահատարանը գտնվում էր Հայաստանում⁵։ Հիշենք նաև, որ Աբբասյանների տիրակալության օրոք Հայաստանում գտնվում էր նաև Մաադեն Բաջունայս քաղաքը և այդ քաղաքում դրվագված արծաթե դրամները, շրջանառության պրոցեսում պետք է որ խառնվեին Բաղդադում, Ռեյում, Բասրայում, Իսպահանում, Ահվազում, Դամասկոսում, սո-Ռաֆիկայում, Սաբուրում և բազում արևելյան, մասնավորապես սրարական, իրանական, հայկական ու միաժամանակ Միջերկրականի աֆրիկյան ափերում զարգացող քաղաքներում, հատկապես Թունիսի (Իֆրիկիյա) ու Եգիպտոսի (Միսր) և այլ առևտրի օջախներում թողարկված դրամների հետ և սպասարկելին միջադպյին առևտրի պահանջները։ Իրենց վրա ունեցած արարերն գրություններով գանձի արբասյան դրամները ներկայացնում են գրեթե բոլոր բնորոշ օրինակներն այն ամենից, ինչ գիտությունը հայտնի է դարձել դեռևս վաղուց, երբ Եվրոպայում տակավին առաջին քայլերն էին կատարվում քուֆիական ոճի արձանագրությունների ընթերցման գործում։ Սակայն այսպիսի մեծ քանակությամբ՝ շուրջ յոթ հարյուրից ավելի միայն արբասյան դիրհամների համատեղ հայտնությունը մի գանձի կազմում բացառիկ երևույթ է Հայաստանի պատմության համար։ Նկատենք, որ գանձի արբասյան դրամներից վաղագույնն ունի հիշրայի 133 (750/751) տարեթիվը, այսինքն, երբ Աբբասյանները նոր էին հաստատել իրենց քաղաքական իշխանությունը և թողարկել էին իրենց անդրանիկ դրամական միավորները։ Այդ բրամների ընդհանուր շարքերը հաջորդաբար ներկայացնում են Աբբասյան առաջին յոթ խալիֆաների դրամների տիպային տեսակները։ Ենթահիվ Սյունիքի գանձի, Հայաստանի պատմության թանգարանի ֆոնդերում այսօր պահվում են Աբբասյան առաջին խալիֆայի՝ Աբու-Աբբաս Արդ Ալլահ աս-Սաֆարի գահակալության տարիներին թողարկված հազվագյուտ դրամները։ Աբբասյան դրամներն ըստ ծագման վայրերի ներկայացնում են շուրջ երեք տասնյակ քաղաքներ, ինչպիսիք են՝ Մեդինատ աս-Սալամ, ալ-Մուհամմեդիյա, ալ-Աբբասիյա, ալ-Բասրա, Իֆրիկիյա, Ջեյ, Բալխ, ալ-Քուֆա, Դեբլ (Դվին), ալ-Շառ, Ջերեն, Կերման, Իսպահան, առ-Ռեյ, Սամարղանդ, առ-Ռաֆիկիյա, Դամասկոս և այնուհետև ալ-Ահվազ, աս-Սամիյա, Մուսա, Բեդաա, Սաբուր, Մերվ, Բուխարա, ալ-Հարունիյա, Սալամիյա, Միսր, ինչպես նաև հաթրուրից ավել անորոշ ու ջնջված տեղանուններով արծաթի բարձր գույքային դիրհամներ։ Դրանց մեջ են Իրաքի ալ-Քուֆա քաղաքում դրվագված վաղ ժամանակների դրամները, և նույն Իրաքի Բասրա, ինչպես նաև Խուժաստանի Սուր ալ-Ահվազ քաղաքներում հատված դիրհամները։ Գանձը պարունակում է ալ-Մանսուր, ալ-Մահդի, ալ-Հադի, Հարուն առ-Ռաշիդ, Մուհամմեդ ալ-Ամին և ի վերջո Աբդուլլահ ալ-Մամուն խալիֆաների գահակալության տարիներին թողարկված քուֆիական ոճի արաբերեն արձանագրություններով VIII—IX դդ. արծաթե դիրհամները։

Վերջիններիս շարքում հազիվ նշմարելի թիվ են կազմում արբասյան խալիֆայության առաջին գահակալի դրամները։ Ընդամենը յոթ դիրհամ, բայց նշանակալից չափով պահպանվել և մեզ են հասել Աբու Ջաֆար Աբդ Ալլահ ալ-Մանսուրի և ավելի շատ Աբու Աբդ Ալլահ Մուհամմեդ ալ-Մահդիի ու Աբու Ջաֆար Հարուն առ-Ռաշիդի դիրհամները։ Կազմել այդ դրամների դասակարգված ցուցակները, նրանց կշռային չափերի փոփոխություններով, տիպային լրացուցիչ տվյալների ճշգրիտ արտացոլմամբ՝ հիրավի կարևոր ու պատասխանատու գործ է գիտության համար և էական նպաստ՝ հայ դրամագիտության արևելագիտական ճյուղին։ Եստ թանգարաններ չէ որ ունեն այն, ինչ ի հայտ դարձավ Սյունիքի դրամական գանձից։ Հիմա արդեն դրամագիտական վկայությունների հիման վրա առավել հստակ կպարզվեն Հայաստանի և արտաքին աշխարհի միջև զարգացող անցյալի կապերն ապրանքափոխանակության ասպարեզում Երևակի Բագրատունյաց թագավորության ձևավորման նախօրեին։

⁵ W. A. Anderson. Der Chalifenmünzfund von Kochtel. Dorpat, 1926, S. 20—25, № 73 (174).

Նույնքան կարևոր է դասակարգել Հայաստանում դրվագված բոլոր այն դրամները, որոնք ծագել են Սյունիքի դրամական գանձից՝ լինեն դրանք Աբրահայան խալիֆաների ու նրանց գահաժառանգների տարիների թողարկված, թե սասանյան, արաբա-սասանյան, հետոբեհմյան օմայան կամ արաբներին ու պահլավներին գրությունների դրոշմով⁶։ Ուշագիտ ըննության արժանի են նաև բոլոր այն դրամները, որոնք հազվագյուտ են Հայաստանում ընդհանրապես։ Այդպիսիներից ծանոթագրման ենթակա են ոչ միայն Սիրիայում, Պաղեստինում, Մարաստանում, Խորասանում և Իրաքում դրվագվածները, այլև Աֆրիկայի հյուսիսային ափերին, մասնավորապես Իգրիսյանների ու Աղլայանների կողմից թողարկված դիրհանները, որոնց տիպային տվյալները հրապարակված են խիստ ամփոփ ձևով⁷։ Ողջ նյութի ժամանակագրական և դինաստիական ցուցակները հրատարակման են պատրաստվում առանձին։

Սյունիքի դրամական գանձը մեզ հնարավորություն է տալիս միատեղ տեսնելու, ըննելու և իրենց բոլոր մանրամասնություններով ցուցադրելու Թարսիստանի Աբրահայան նահանգապետների՝ հազկերտյան տոմարի տարեթվերով կես դրամանոցների շարքերը, ինչպես նաև հալիֆ իբն Բարմակ, Ումար իբն ալ-Ալա, Սայիֆ իբն Դալադ, Սուլայման, Ջարիր, Հանի, Մուքատիլ և Աբրահայան նահանգապետների ոչ քիչ թվով նաև մաշված պահլավներին ու արաբներին գրություններով արժաթե բարձրորակ դրամներից այնպիսի նմուշներ, որոնք հազվագյուտ են արևելագիտության եվրոպական ժողովածուներում։

Գանձի սասանյան դրամների ստորաբաժանումն ըստ նրանց ծագման կամ դրվագման վայրերի անունների*

Նիսասյուր	9 դրամ	Դարարչիրդ	4 դրամ
Ջերինջ	9 »	Բալխ	3 »
Նիհուվանդ	8 »	Ռեյ	2 »
Դվին	8 »	Մերվ	2 »
Բիշապուր	6 »	Հերաթ	2 »
Ջեյ	6 »	Սարուր	2 »
Ահվադ	6 »	Նա՝ր-Տիրա	1 »
Արտաշիր	5 »	Համադան	1 »
Յազդ	5 »	Ջուրջան	1 »
Մայսան	4 »	Ամուլ	1 »
		Անորոշ	4 »

Գանձի Օմայան տիրակալության հետոբեհմյան դրամների վրա նշված բողաղկման վայրերը

Վասիթ	60 դրամ	Ջադիրա	3 դրամ
Դիմեշ	18 »	Ռեյ	2 »
Անդալուս	17 »	Սարուր	2 »
Բասրա	6 »	Մահի	2 »
Մեյ	4 »	Արտաշիր-Խուրրա	1 »
Իստախր	4 »	Տայմարա	1 »
Իֆրիկիյա	3 »	Ահվադ	1 »
		Կերման	1 »

⁶ P. P. Фасмер. Два клада куфических монет.—Труды нумизматической комиссии. VI, Л., 1927, с. 29; Խ. Ա. Մուշեղյան. Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում. Երևան, 1983, էջ 147—157, 159—183:

⁷ Michael Mitchiner. Oriental coins and their values, Vol. II, p. 135—196.

* ՀԱՅԱՍՏԱՆ անվան պահլավներին կրճատ ձևով նշված դրամները դրվագվել են երկրի գլխավոր քաղաքում՝ Դվինում, որին վերագրված են ԱՐ և ԱՐՄ պահլավներին համառոտագրությամբ ութ արժաթե դրամները:

Սյունիքի դրամական գանձից (1986 թ.) դուրս եկած դրամների հատման տեղանունները
Ռոստայան Իրանի և Արարուկյան լավիֆայտիթյան մեջ V—IX դդ.

Կան նաև մեկական նմուշներով դիրհեմներ դրվագված՝ ՄՈՒՐԱՐԱԿ (Խիվայի մոտ), ՄԱՅՍԱՆ, ԱՐՐՇԱՆՐ, ԲԱԼԽ, ԴԱՐԱՔԻՐԴ, ՍՈՒՐՐԱՔ (Իրաքում), ՍԱՐԱԽՍ (Խորասանում), ԱՐԱՍՈՒՅԱ (Կայրովանի մոտ), ՏԻԼԻՄՍԱՆ (=Տրիպոլի) քաղաքներում, ինչպես նաև Օմայան շրջանի ԱԴՐԱԶԱՆ երկրամասի անվանումով մեկ դիրհեմ:

Աբբասյան շրջանի դրամները ներկայացնում են հետևյալ կենտրոնները.

ՄԵԴԻՆԱՏ ԱՍ-ՍԱԼԱՄ	174 դրամ ԱՀՎԱՋ	
ՄՈՒՀԱՄՄԵԴԻՅԱ	112 » ՍԱՄԻՅԱ (Պաղեստինում)	
ԱՐԱՍՈՒՅԱ	61 » ՍՈՒՍԱ	
ԲԱՍՐԱ	41 » ԲԵԴԱԱ	
ԻՖՐԻԿԻՅԱ	31 » ՍԱՐՈՒՐ	
ՋԵՑ	31 » ՄԵՐՎ	1 դրամ
ՔՈՒՅԱ	21 » ԲՈՒԽԱՐԱ	
ԲԱԼԽ	18 » ՍԱԼԱՄԻՅԱ (Սիրիայում)	
ԴՎԻՆ (=Արմինիա)	13 » ՍԵՋԻՍՏԱՆ երկրամասի անունով	
ՄԱԴՆԵ ԲԱՋՈՒՆԱՅՍ	8 » ԱՆՈՐՈՂ անուններով	104 դրամ
ՇԱՇ	7 » ՋԵՋՎԱՇ »	64 »
ՋԵՐԵՆՋ	6 »	
ԿԵՐՄԱՆ	5 »	
ԻՍՊԱՀԱՆ	3 »	
ՌԵՑ	3 »	
ՍԱՄԱՐՂԱՆԴ	2 »	
ՌԱՖԻԿԻՅԱ	2 »	
ԴԻՄԵՇՔ	2 »	
ՀԱՐՈՒՆԻՅԱ	2 »	

Դանձի դրամների հաաման փոխառնացներն ըստ նրանց աշխարհագրական դիրքի**

1. ԱՐՐՇԱՆՐ հին անունը Նիսաբուր քաղաքի: Աշխարհագրական տվյալները տե՛ս պատմական քարտեզի վրա: 36° 12' ՀՄ, 58° 49' ԱԵ: Նշված է հետոնֆորմյան դրամի վրա արաբերեն քուֆի գրեղանակով:
2. ԱՀՎԱՋ, ՖԱՐՍՈՒՄ: 31° 9' ՀՄ, 48° 44' ԱԵ: Սասանյան 6 և ԱՐԱՍՈՒՅԱՆ դրամների վրա:
3. ԱՄՈՒԼ, ՄԱՋԱՆԴԱՐԱՆՈՒՄ 36° 30' ՀՄ, 52° 25' ԱԵ: Սասանյան ծագում ունեցող դրամի վրա:
4. ԱՆԴԱԼՈՒՄ=ԱԼ-ԱՆԴԱԼՈՒՄ=ԿՈՐԴՈՎԱ 37° 52' ՀՄ, 4° 50' ԱՄ ՕՄԱՅԱՆ հետոնֆորմյան դրամների վրա: 17:
5. ԱՐՏԱՇԻՐ, ՖԱՐՍՈՒՄ 28° 42' ՀՄ, 52° 48' ԱԵ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ և ՕՄԱՅԱՆ ծագում ունեցող դրամների վրա:
6. ԱՐՄԻՆԻՅԱ=ՀԱՅԱՍՏԱՆ նկատի է տոնված 6—9-րդ դդ. Հայոց գլխավոր քաղաք Դվինը: Քարտեզում տես՝ 38° 9' ՀՄ, 48° 19' ԱԵ: Սասանյան 8, ԱՐԱՍՈՒՅԱՆ 13:
7. ԱՐԴԵՐԻԼ—ՄԱՐԱՍՏԱՆ, իսկ հետագայում իրանական ԱԴՐԱԶԱՆԻ գլխավոր քաղաքը: Քարտեզում տես 39° 9' ՀՄ, 48° 19' ԱԵ: Գրված Օմայան 1 դիրհեմի վրա:
8. ԱԼ-ԱՐԱՍՈՒՅԱ—քաղաք ԹՈՒՆԻՍՈՒՄ՝ ԿԱՅՐՈՎԱՆԻ մոտ: Քարտեզում տես՝ 36° 0' ԱԵ, 10° 10' ԱԵ, ԱՐԱՍՈՒՅԱՆ 61:
9. ԲԱԼԽ, ԽՈՐԱՍԱՆՈՒՄ, 36° 47' ՀՄ, 67° 23' ԱԵ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ 3, ՕՄԱՅԱՆ 1, ԱՐԱՍՈՒՅԱՆ 18 դրամների վրա:
10. ԱԼ-ԲԱՍՐԱ, ԻՐԱՔՈՒՄ, 30° 26' ՀՄ, 47° 56' ԱԵ: ՕՄԱՅԱՆ 6, ԱՐԱՍՈՒՅԱՆ 41 դրամների վրա:
11. ԲԵԴԱԱ կամ ՏՈՒԴՂԱ քաղաք ՄԱՐՈՎԱՅՈՒՄ, 25° 16' ՀՄ, 50° 40' ԱԵ: Տեղանունը՝ նշված արաբսյան դրամի վրա:

** Հապավումներ. ԱԵ=ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ԱՄ=ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ՀՐ=ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ
ՀՄ=ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ

12. ԲԻՇԱՊՈՒՐ, ՖԱՐՍՈՒՄ: 30° 1' 20, 52° 57' ԱՆ: Տեղանունը՝ Նշված Սասանյան դրամի վրա:
13. ԲՈՒՆԱՐԱ, ԽՈՐԱՍԱՆՈՒՄ: 39° 48' 20, 64° 34' ԱՆ: Նշված ԱՐԱՍՅԱՆ 1 դրամի վրա:
14. ԴԱՐԱՐՋԻՐԴ, ՖԱՐՍՈՒՄ: 28° 42' 20, 54° 9' ԱՆ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ 4 և ՕՄԱՅԱՆ 1 դրամների վրա:
15. ԴԻՄԵՇՔ—ԴԱՄԱՍԿՈՍ, ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ 33° 34' 20, 36° 20' ԱՆ: ՕՄԱՅԱՆ 18, ԱՐԱՍՅԱՆ 1 դրամների վրա:
16. ԶԵՐԵՆՔ, ՂԻՍԱՎՈՐ ԲԱՊԱՐՈՒՄ ՍԱԿԱՍՏԱՆՈՒՄ 31° 33' 20, 61° 38' ԱՆ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ 9, ԱՐԱՍՅԱՆ 6 դրամների վրա:
17. ԻՍՊԱՀԱՆ, ԲԱՊԱՐ ՄԱՐԱՍՏԱՆՈՒՄ, 32° 42' 20, 51° 43' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 3 դրամների վրա:
18. ԻՍՏԱԽՐ, ՖԱՐՍՈՒՄ—ՀԻՆ ՊԵՐՍԵՊՈՒՍՈՐ 30° 1' 20, 52° 57' ԱՆ: ՕՄԱՅԱՆ 4 դրամների վրա:
19. ԻՅԻԿԻՅԱՆ ԻՌԻՆԻՍՈՒՄ: 36° 48' 20, 10° 10' ԱՆ: ՕՄԱՅԱՆ 3, ԱՐԱՍՅԱՆ 31 դրամների վրա:
20. ԿԵՐՄԱՆ 30° 25' 20, 57° 2' ԱՆ: ՕՄԱՅԱՆ 1, ԱՐԱՍՅԱՆ 5:
21. ԼԱՄԱԿԱՆ, ՄԱՐԱՍՏԱՆՈՒՄ 34° 48' 20, 48° 30' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 1:
22. ԼԱՐՈՒՆԻՅԱՆ, ԼԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՎԱՆԱ ԼՃԻ ՍՎԱԳԱՆՈՒՄ, ԱՐԱՍՅԱՆ 2:
23. ԼԵՐԱԽ ԽՈՐԱՍԱՆՈՒՄ, 34° 29' 20, 62° 8' ԱՆ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ 2:
24. ՄԱԿԻՆ ԽԱՋՈՒՆԱՅՍ, ԼԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ, ՎԱՆԱ ԼՃԻ ՍՎԱԳԱՆՈՒՄ. 38° 18' 20, 39° 34' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 8:
25. ՄԱՏՍԱՆ, ԽՈՐԱՍԱՆՈՒՄ, 31° 20' 20, 47° 20' ԱՆ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ 4, ՕՄԱՅԱՆ 4:
26. ՄԵՐԱՎ, ԽՈՐԱՍԱՆՈՒՄ, 37° 30' 20, 62° 10' ԱՆ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ 2, ՕՄԱՅԱՆ 4, ԱՐԱՍՅԱՆ 1:
27. ՄԱՆԻ, ԽՈՐԱՍԱՆՈՒՄ, ՄԵՐԱՎԻ ՄԵՄ: ՕՄԱՅԱՆ 2:
28. ՄԵԴԻԱՆԱՍ ԱՍ-ՍԱԼԱՄ—ԲԱՂԴԱՍ ՏԵՍ՝ 33° 22' 20, 44° 26' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 174:
29. ՄԻՍՐ—ՄԻՍՐ ԱՆ-ՖՈՒՍՏԱՆ—ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՊԱՐՈՒՄ ԱՐԱՍՅԱՆ 1:
30. ՄՈՒՐԱՐԱԿ, ՂԻՍՂ ԽԻՎԱՅԻ ՄԵՄ 41° 55' 20, 60° 5' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 1:
31. ԱԼ-ՄՈՒՀԱՄՄԵԴԻՅԱՆ, ՄԱՐԱՍՏԱՆՈՒՄ 30° 0' 20, 51° 30' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 112 դրամների վրա:
32. ՅԱԶԻ, ՖԱՐՍՈՒՄ, 32° 3' 20, 54° 47' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 5:
33. ՆԱՐ—ՏԻՐԱ, ՖԱՐՍՈՒՄ ԿԱՄ ԽՈՐԱՍԱՆՈՒՄ ԱԶՎԱՋԻ ՄԵՄ 31° 9' 20, 46° 44' ԱՆ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ 1:
34. ՆԻՀԱՎԱՆԻ, ՄԱՐԱՍՏԱՆՈՒՄ, 34° 5' 20, 48° 29' ԱՆ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ 8:
35. ՆԻՍԱՊՈՒՐ, ԽՈՐԱՍԱՆՈՒՄ 36° 12' 20, 58° 49' ԱՆ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ 9:
36. ԱՇ-ՇԱՇ, ԽՈՐԱՍԱՆՈՒՄ 42° 4' 20, 63° 11' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 7:
37. ԶԱԶԻՐԱ—ՀՍ ՄԻՋԱԳԵՏՔ 37° 15' 20, 42° 14' ԱՆ: ՕՄԱՅԱՆ 3, ԱՐԱՍՅԱՆ 6:
38. ԶԵՅ, ՄԱՐԱՍՏԱՆՈՒՄ, ԻՍՊԱՀԱՆԻ ՄԵՄ. 32° 42' 20, 51° 43' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 31:
39. ԶՈՒՐԱՆ, ՄԱՋԱՆԴԱՐԱՆՈՒՄ. 37° 12' 20, 54° 52' ԱՆ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ 1:
40. ԻԿԱԿԻՅԱՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔՈՒՄ ՀՍ 36° 0' 20, 39° 20' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 2:
41. ԻԵՅ, ՄԱՐԱՍՏԱՆՈՒՄ, 36° 0' 20, 51° 30' ԱՆ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ 2, ՕՄԱՅԱՆ 2, ԱՐԱՍՅԱՆ 3:
42. ՍԱԼԱՄԻՅԱՆ, ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ. 35° 6' 20, 36° 59' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 1:
43. ՍԱԼԱՄԻՐ, ՖԱՐՍՈՒՄ. 29° 50' 20, 51° 55' ԱՆ: ՍԱՍԱՆՅԱՆ 2, ՕՄԱՅԱՆ 2, ԱՐԱՍՅԱՆ 1:
44. ՍԱՄԱՐԿԱՆԻ, ԽՈՐԱՍԱՆ 20. 40° 0' 20, 67° 40' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 2:
45. ՍԱՄԻՅԱՆ, ՊԱՋԵՍՏԻՆՈՒՄ 31° 58' 20, 35° 23' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 1:
46. ՍԱՐԱԽՍ, ԽՈՐԱՍԱՆՈՒՄ, 36° 38' 20, 61° 13' ԱՆ: ՕՄԱՅԱՆ 1:
47. ՍԵՋԻՍԱՆ—ԶԵՐԵՆՔ ՄԱՅՐԱՔԱՊԱՐՈՒՄ ՀԻՂՅԱՆ ՆԱՀԱՆԴԻ ՍԱԿԱՍՏԱՆՈՒՄ. 31° 33' 20, 61° 38' ԱՆ: 31° 0' 20, 62° 20' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 1:
48. ՍՈՒՍԱ, ԽՈՐԱՍԱՆՈՒՄ. 31° 55' 20, 48° 24' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 1:
49. ՍՈՒՐԱՔ, ԻՐԱՔՈՒՄ. 31° 8' 20, 47° 36' ԱՆ: ՕՄԱՅԱՆ 1:
50. ՎԱՍԻԽ, ԻՐԱՔՈՒՄ 31° 51' 20, 46° 7' ԱՆ: ՕՄԱՅԱՆ 60:
51. ԱՏ-ՏԱՅՄԱՐԱՆ, ԻՍՊԱՀԱՆԻ ՄԵՄ, ԿԵՐԴԻՆԱՄԵՆԵՐԸ ԶԻՆ ՍՎԱԳԱՆ 1, ՇՈՒՔ-ԱՏ-ՏԱՅՄԱՐԱՆ. 1:
52. ՔՈՒՆԱ, ԱԼ-ՔՈՒՆԱ, ԻՐԱՔՈՒՄ 32° 3' 20, 44° 37' ԱՆ: ԱՐԱՍՅԱՆ 21:
53. ՍՏԵՆԻՔ—ՍԻՍԻԱՆ, ՀԽՍՀ. 46° 30' 20, 39° 30' 20:

МОНЕТНЫЙ КЛАД ИЗ СЮНИКА

Доктор ист. наук Х. А. МУШЕГЯН

Резюме

В статье представляются основополагающие данные состава монетногоклада, найденного при благоустройстве земельного участка жителя г. Сисиана Сисианского района Армянской ССР О. А. Казаряна. Клад был обнаружен случайно в апреле 1986 г. в глиняном кувшине, обломки которого подлежат реставрации. На участке оказалось около двух тысяч восточных монет исключительно из серебра высокого качества, выпущенных в VI—IX вв. По происхождению эти монеты распределяются на следующие категории: а) денежные единицы—драхмы последних царей сасанидского Ирана; б) арабо-сасанидские монеты Омайядов дореформенного периода с пехлевийскими и арабскими надписями; в) монеты—полудрахмы аббасидских наместников Табаристана VIII в.; г) послереформенные омайядские монеты—дирхемы VIII в. без имен правителей, исключительно с куфическими надписями исламского значения; д) аббасидские монеты Восточного халифата VIII—IX вв. с характерными для них хронологическими и географическими данными; е) неопределенные дирхемы со стертыми куфическими надписями VIII—IX вв., которые находятся в процессе определения. Это содержательный монетный клад Армении, наиболее полно отражающий состав денежного обращения страны и главные направления ее внешних связей начала IX в.

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՏԱՐԱԾՎԱԾ ՎԱՂ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Խ. Ա. ՄՈՒՇԵԳՅԱՆ

Սասանյանների իշխանության կործանումից և արաբական տիրապետության հաստատումից հետո դրամային շրջանառությունը Հայաստանում թևակոխեց իր զարգացման նոր փուլը, որը բնորոշվում է անցյալում եղած սասանյան և վաղ բյուզանդական դրամների սպառմամբ ու արաբատառ դրամների տարածմամբ։ Զրադաշտական ու քրիստոնեական պատկերազրույթյամբ դրամները, որոնք մինչև VII դ. կեսը այնքան հայտնի էին Հայաստանում, իրենց տեղը զիջեցին մուսուլմանական դրամներին։ Դրանք Հնդկաստանից մինչև Իսպանիա աշխարհագրական հսկայական տարածքի վրա հաստատված արաբական խալիֆաթի դրամներն էին։ Սակայն շրջանառության ընթացքում անցումը սասանյան ու վաղ բյուզանդական դրամներից արաբականին կատարվեց աստիճանաբար։ Խալիֆաթի ստեղծման սկզբնական շրջանում արաբական իշխանությունները չվերացրին նվաճված երկրներում եղած դրամա-կշռային սիստեմները, այլ առևտրի պահանջները բավարարելու համար օգտվեցին դրանցից։ Չնայած Սասանյանների գերիշխանությունը պաշտոնապես վերացել էր, բայց անցյալում թողարկած նրանց դրամները շրջանառությունից չէին հանվել։ Բացի այդ, VII դ. երկրորդ կեսին սասանյան և բյուզանդական դրամների ընդօրինակությամբ թողարկվեցին արաբական դրամներ, որոնք հայտնի են, այսպես կոչված, արաբա-սասանյան և արաբա-բյուզանդական դրամներ անուններով։ Օմայան փոխարքաները հիմք ընդունելով վերջին Սասանյաններից Հազկերտ III-ի (632—651), Հորմիզդ IV-ի (579—590) և առավելապես Խոսրով II Փարվեզի (590—628) դրամների պատկերազրույթունը, թողարկում էին դրանց նմանությամբ արաբատառ դրամներ։

Պահպանված նմուշները ցույց են տալիս, որ նման գրամներ թողարկվել են պատկերազրույթյան տարրեր տվյալներով։ Դրանց վաղ օրինակները կրում են անցյալից հայտնի սասանյան թագավորների պատկերադրոշմը, զրադաշտության նշաններով և պահլավերեն, ինչպես նաև արաբերեն الله احمد կամ بسم الله գրություններով։ Արժաթե դրամների վրա, պահլավերենից բացի, հաճախ արաբերենով հիշատակվում էին տարեթվերը և փողերանոցների տեղանունները։ Տեղ-տեղ շրջանառության մեջ էին մտել դրամներ, որոնց վրա արձանագրված էր մուսուլմանական հավատի արաբական բանաձևը لا اله الا الله (Չկա Աստվածություն Ալլահից բացի, Մուհամմեդը Ալլահի առաքյալն է)։ Առանձին շրջանների դրամների վրա սասանյան ատրուշանի փոխարեն պատկերված էր խալիֆը (ողջ հասակով կանգնած) և նրա կողքին امير المومنين (տեղը ուղղահավատների) արաբատառ արձանագրությունը։ Դրանց զուգընթաց պահլավերեն արձանագրություններով

դրամներ թողարկվում էին խալիֆներ Մուավիայի և Աբդ-ալ-Մելիքի անվամբ: Պահլավներն արձանագրություններով գրամներ մեծ մասամբ թողարկում էին Իրանի Օմայան կուսակալները:

Արաբա-սասանյան դրամների զանազանությունները թե՛ պատկերների և թե՛ գրությունների ձևավորման առումով շատ են: Դրանք շրջանառության մեջ երկար մնացին խորասանում, Բուխարայում և հատկապես Տաբարիստանում: Հայկական շուկաներում արաբա-սասանյան դրամները լայն տարածում չեն ունեցել և Հայաստանի դրամային տնտեսության համար բնորոշ չեն եղել: Սասանյան դրամների ընդօրինակություններով թողարկված արաբական դրամները ծագել են բուն Իրանի կենտրոնական ու արևելյան նահանգներում՝ խորասանի, Ջեբալի, խուզիստանի, Ֆարսի, Կերմանի, Սեջստանի վաճառաշահ քաղաքներում¹:

Ինչ վերաբերում է արաբա-բյուզանդական դրամներին, ապա դրանք ևս հանդես են եկել պատկերների ու գրությունների տարբեր ձևավորումներով: Սկզբում թողարկում էին Հուստինոս II-ի և Սոֆիայի (565—578) պատկերներով (անցյալում տարածված) պղնձյա դրամներ, որոնց վրա արաբերենով նշված էր փողերանոցի տեղանունը: Այնուհետև թողարկվեցին Հերակլես կայսեր, ինչպես նաև նրա գահաժառանգների պատկերներով ու լատինատառ արձանագրություններով դրամներ, որոնց վրա բացի փողերանոցի անվան արաբերեն արձանագրությունից դրոշմվում էին նաև **بسم الله** (Հանուն Ալլահի) խոսքերը: Նմանօրինակ դրամներ մեծ մասամբ թողարկվում էին Դամասկոսում, Բաալբեկում և Հիմսում: Հետագայում շրջանառության մեջ մտան խալիֆի պատկերով դրամներ, որոնք իրենց տեսակով եզակի էին իսլամի պատմության մեջ: Դրանց մի երեսին պատկերված էր խալիֆը՝ ձեռքը դաշույնին, շուրջը **محمد رسول الله** արձանագրությունը, իսկ մյուս երեսին՝ հունարեն Μ կամ Π տառը և երկրի կամ քաղաքի անունը արաբերենով:

Խալիֆի պատկերով թողարկվում էին նաև արաբա-բյուզանդական դրամներ, որոնց կենտրոնում էր հունարեն Φ տառը, իսկ շուրջը՝ մուսուլմանական հավատի արաբատառ բանաձևը: Կային նաև նմանօրինակ պղնձյա դրամներ՝ խալիֆի տիտղոսը ներկայացնող **امير المؤمنين** (Ալլահի փոխարինորդը, տեղափոխված) գրությամբ²: Մինչև VII դ. վերջը անընդհատ ընդարձակվում էին դրամների վրայի արաբատառ արձանագրությունները: Խալիֆի տիտղոսից բացի հիշատակվում էին նաև նրա անձնանունը և մուսուլմանական աղոթքի խոսքերը: Արաբա-բյուզանդական դրամները հիմնականում թողարկվում էին Միջերկրականի Սիրիա-Պաղեստինյան ժովեզերքի վաճառաշահ քաղաքներում³: Ավելի ուշ տարածվեցին Հերակլես և Հերակլես-Կոնստան-

¹ John Walker, M. A., A Catalogue of the Arab-Sassanian coins (Umayyad governors in the East, Arab-Ephalites, Abbassid governors in Tabaristan and Bukhara), London, 1941. British Museum (այսուհետև՝ WAS), p. 3—168.

² John Walker, M. A., D. Litt., A Catalogue of the Arab-Buzantine and post-reform Umayyad coins, London, 1956. British Museum (այսուհետև՝ WAB), p. 30. pl. VII).

³ WAB, p. 32.

տին կայսրերի պղնձյա դրամների ընդօրինակությամբ թողարկված արաբական դրամներ⁴, որոնց վրա արձանագրվում էր. **بسم الله عبد الملك**

որ նշանակում է՝ հանուն Ալլահի ուղղահավատների տիրոջ Աբդ-ալ-Մելիքի հրամանով է կատարված դրամի դրվագումը:

Պղնձյա դրամներից բացի թողարկվում էին նաև ոսկյա դրամներ: Ի տարբերություն խաչի նշանով բյուզանդական ոսկյա դրամների, արաբական իշխանությունները դրոշմում էին միայն մի ուղղահավասար գիծ: Այդօրինակ ոսկյա դրամների վրա թողարկման վայրերը չէին հիշատակվում: Պահպանված վաղագույն նմուշների վրա ընթերցվում է. **بسم الله ضرب هذا الدينار سنة**

ست و سبعين (Հանուն Ալլահի դրվագված է այս դինարը յոթանասուն վեց թվին)⁵: Արաբա-բյուզանդական դրամներ դրոշմվել են հին բյուզանդական պատկերների և ժամանակի արաբական արձանագրությունների տարբեր ձևավորումներով⁶: Սակայն ինչպես արաբա-սասանյան, այնպես էլ արաբա-բյուզանդական դրամները Հայաստանի արևելյան շրջաններում և Կովկասում տարածված չեն եղել: Հավանական է, որ դրանք առանձին դեպքերում թափանցել են Սիրիային ու Բյուզանդիային մերձավոր հայկական շուկաները: Միանգամայն որոշակի է այն իրողությունը, որ մինչև VIII դ. սկիզբը խալիֆաթի տիրապետության տակ գտնվող երկրներում գուտ արաբական դրամներ չեն թողարկվել: Տարբեր կշռային չափերով թողարկված արաբա-սասանյան ու արաբա-բյուզանդական դրամները չէին կարող նպաստել պետական հարկերի գանձմանը, դրամա-հաշվային գործարքների հստակ կատարմանը և ապրանքափոխանակության պահանջներին, քանի որ դրանք շրջանառության մեջ ընդունվում էին կշեռքով, իսկ խալիֆաթի զինված ուժերի հաղթական նվաճումները, իսլամի տարածումը, առևտրի ու արհեստների զարգացման ընթացքը հրամայաբար պահանջում էին վերացնել դրամա-կշռային համակարգերի տեղական առանձնահատկությունները, թողարկվող դրամների պատկերագրության խայտարեղնությունը և ստեղծել միասնական դրամային սիստեմ:

Դա կատարվեց խալիֆ Աբդ-ալ-Մելիքի հատուկ ռեֆորմով, հիշրայի 77 (=696/97) թ.: Սահմանվեց որոշակի կշռային չափերով և նոր ձևավորմամբ գուտ արաբական դրամների թողարկման կարգ: Խալիֆաթն ստեղծեց իր դրամա-կշռային սիստեմը, որը շուրջ երեք հարյուր տարի իշխեց միջազգային ապրանքա-դրամական հարաբերությունների վրա: Որոշվեց դրամներ թողարկել ոսկուց, արծաթից և պղնձից: Ոսկե դրամի համար որպես կշռային չափ սահմանվեց 4,25 գ. մաքուր ոսկին և անվանվեց **دينار** (դինար)⁷: հին հռոմեական (լատիներեն) **denarius** բառից⁷, Հայերն այն շարունակում էին կոչել դահեկան՝ իբրև ոսկե դրամի ավանդական անուն: Արծաթե դրամի համար սահմանվեց 2,97 գ. մաքուր արծաթը և կոչվեց **درهم** (դիրհեմ), որը հունական.

⁴ WAB, p. 43, pl. IX.

⁵ WAB, p. 42, pl. VIII.

⁶ WAB, p. 1—83, pl. I—X.

⁷ Schrötters, s. 140.

٢٢٧/١٢٦ (դրախմա) բառի արաբական արտահայտությունն է⁸։ Պղնձյա դրամները կաշուն կշռային չափեր չունեին և թողարկվում էին 3—5 գ. քաշով։ Ի տարբերություն նախկին դրամների, արաբական խալիֆաթի դրամները թողարկվում էին առանց պատկերների, բացառապես արաբատառ արձանագրություններով՝ քաղված մահմեդական «սուրբ գրքի» ասույթներից։ Ամենակարևոր դարձվածքները դրոշմվում էին դրամի երեսների կենտրոնական մասերում և շուրջը արվում էին առավել ընդարձակ՝ ինչպես կրոնական, այնպես էլ ժամանակագրական ու տեղագրական արձանագրություններ։ Ոսկուց թողարկում էին մեկ, կես և մեկ երրորդական դինարի քաշ ունեցող միավորներ։ Վաղ արաբական ոսկյա դրամները ունենում էին հետևյալ արձանագրությունները.

Ա. երես (կենտրոնում)

لا اله الا

الله وحده

لا شريك له

Թարգմանություն

Չկա Աստվածություն բացի

Ալլահից միակ

Չկա ընկեր նրան

Շուրջը՝

محمد رسول الله ارسله
بالحق ودين الحق ليظهره على
الدين كله

Մուհամմեդը առաքյալն է Ալլահի, որը ուղարկել է նրան առաջնորդությամբ և ճշմարիտ հավատով, որպեսզի վերջինիս հաղթող դարձնի բոլոր այլ հավատների վրա

Բ. երես (կենտրոնում)

الله احد لله

الصمد لم يلد

و لم يولد

Թարգմանություն

Ալլահը միակն է, Ալլահը հավիտենական է, անծնունդ է և անծնող

Շուրջը՝

بسم الله ضرب هذا الدينار في
سبع وسبعين

Հանուն Ալլահի դրվագված է այս ոսկե դրամը յոթանասուն յոթ թվականին

Իսլամի գաղափարները տարածող նման ոսկյա դրամներ թողարկվում էին Դամասկոսում և քաղաքի անունը դինարների վրա չէր հիշատակվում։ Տեղանունների գրությամբ ոսկե դրամներ երբեմն թողարկվում էին նաև Նզդիպտոսում (بافريقية) և Իսպանիայում (بالاندلس), ուր դինարների մի երեսին դրոշմում էին հավատի բանաձևի առաջին մասը, իսկ մյուս երեսին՝ հետևյալը՝ بسم الله || الرحمن الرحيم։ Մնացած արձանագրությունները մնում էին նույնությամբ։ Սակայն թե՛ տեղանուններով և թե՛ առանց տեղանունների

⁸ Նույն տեղում, էջ 145։

ոսկյա վաղ արաբական դրամներ Հայաստանում և հարևան երկրներում չեն հղել: Դրանք տարածվել են խալիֆաթի կենտրոնական նահանգներում (Սիրիա—Իրաք, Եգիպտոս) և իսլամական շրջաններում: Հայաստանում և հարևան երկրներում մասսայական տարածում են ունեցել արծաթյա դրամները, որոնք Աբդ-ալ-Մելիքի դրամային ռեֆորմից հետո թողարկվում էին ոչ միայն արաբական տիրապետության կենտրոնական մասերում, այլև Հայաստանում ու Օմայաններին ենթակա մյուս երկրներում: Միջին Ասիայից մինչև Իսպանիա ձգվող աշխարհագրական տարածքի վրա ավելի քան 67 քաղաքների փողերանոցների թողարկած արծաթյա դրամները առևտրի շնորհիվ մտնում էին միջազգային շրջանառության մեջ:

Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիս-արևելյան շրջանները, խալիֆաթի վարչական բաժանմամբ, միավորված էին մեկ նահանգի մեջ, որն անվանվում էր Արմինիա (أرمينية): Աշխարհագրական առումով Վանա լճից հարավ, Եփրատի ակունքներից մինչև Դերբենդ ձգվող տարածությունը, որի կենտրոնական մասը ընդգրկված էր Արաքս և Կուր գետերի միջև, կապող ողակ էր Կովկասի վրայով դեպի Եվրոպա ընթացող քարավանային առևտրի համար: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում օմայյան դրամներ թողարկվել են արաբականների հետ միաժամանակ: Հայաստանում կտրված ամենավաղ օմայյան արծաթ դրամը վերաբերում է հիշրայի 81 թ. (մ. թ. 700—701), որի վրա արձանագրված է.

Արմինիա, դիրհեմ, 81 թիվ.

Ա երես (կենտրոնում, շրջագծի մեջ, Բ երես (կենտրոնում, շրջագծի մեջ, երեք տողով)

لا اله الا	الله احد الله
الله وحده	الصمد لم يلد و
لا شريك له	لم يولد ولم يكن
	له كفوا احد

Շուրջը

Շուրջը

بسم الله ضرب هذا الدرهم	محمد رسول الله ارسله بالهدى
بارميتية سنة احدى وثمانين	و دين الحق ليظهره على الدين كله
	ولو كره المشركون

Արձանագրությունները քաղված են Ղուրանի IX գլխի XXXIII կամ LXI գլխի IX ոտանավորներից: Դրամների կենտրոնական մասերը ամփոփված են կետավոր, երիզափակ զույգ շրջանակներով, որոնց միջև, հավասար հեռավորության վրա, պատկերված են հինգ փոքրիկ օղակներ:

Նույնանման արծաթ դրամներ թողարկվում էին խալիֆաթի տարրեր նահանգներում⁹: Իսլամի գաղափարների տարածման գործում օմայյանների

⁹ Հայաստանում թողարկված հիշյալ դրամը կշռում է 2,48 գ., տրամագիծը 26 մմ, մաշված է, եզրից մեկ տեղ ծակված, պահվում է Բեռլինի թանգարանում: H. Nutzei, Königliche Museen zu Berlin, Katalog der Orientalischen Münzen (այսուհետև՝ Nut.) I, Berlin, 1898, s. 67, № 304, taf. IV.

դրամների վրա դրոշմած ամենաէական լոզունդը Ղուրանի CXII գլխից քաղված *الله احد الله الصمد لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا احد* (Ալլահը միակն է, Ալլահը հավիտենական է, նա անծնունդ է, անծնող և չկա նրան հավասար ոչ ոք)։ Այս խոսքերը գրվում էին արաբական տիրակալության մեջ, այդ թվում և Հայաստանում թողարկվող բոլոր դրամների վրա։

Հարկ է նկատել նաև, որ Օմայան հարստության արծաթյա դրամները թողարկվում էին առանց խալիֆի կամ որևէ պաշտոնական անձի անունը նշելու։ Սակայն, որպես կանոն, միշտ արձանագրվում էր, թե որտեղ և երբ է դրվագված տվյալ դրամը։ Եթե ի մի բերենք այդ ժամանակներում Արմինիայում, ինչպես ողջ երկրամասի, այնպես էլ նրա մեջ մտնող առանձին քաղաքների անուններով թողարկված դրամների նմուշները, ապա դրանց դրվագման տարեգրությունը կարելի է ներկայացնել հետևյալ աղյուսակով։

Դրամի մեծ- տաղը և ան- վանումը	Դրամի վրա նշ- ված տարեգրվել և նրա հաջորդ հետ	Դրամի վրա նշված երկրի կամ քաղա- քի անունը (բնա- դիրը և թարգմա- նությունը)	Մատենագրական տվյալներ
1	2	3	4
Արծաթ Դիրհեմ	81 (700—701)	أرمينية (Հայաստան)	Nüt. I, 67, № 304, taf. IV.
»	92 (710/11)	»	T ¹⁰ . № 2725.
»	94 (712/13)	»	T. № 401; M ¹¹ . 4, № 104.
»	95 (713/14)	»	T. № 424; L ¹² , 75, № 239; Nüt. 1, № 347; W ¹³ . № 60; AZ ¹⁴ , № 49, Յ ¹⁵ , № 71.

¹⁰ В. Тизенгаузен, Монеты Восточного Халифата, С.-Петербург, 1873.

¹¹ А. Марков. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа, С.-Петербург, 1896.

¹² H. Lavoix, Catalogue des Monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale, I, Paris, 1877.

¹³ A. Weyl, Verzeichnis der reichhaltigen Sammlung orientalischer Münzen des Fürsten G., Berlin, 1885.

¹⁴ Ahmed Ziya, Catalogue of Islamic coins, Constantinople, 1910.

¹⁵ Рукописный каталог восточных монет отдела нумизматики государственного ордена Ленина Эрмитажа (Ленинград).

1	2	3	4
Արծաթ	96	ارمينية	T. № 439; L. № 240;
Դիրհամ	(714/15)	(Հալապտան)	W. № 62; Nüt. I, № 348;
»	97	»	M. 5, №№ 135, 136, 137.
»	(715/16)	»	T. № 450; L. № 240;
»	98	»	W. № 64; M. 6, № 140.
»	(716/17)	»	T. № 461; W. № 66;
»	99	»	GE ¹⁶ , № 117; M. 6, №№ 150, 151.
»	(717/18)	»	T. № 472; L. № 242;
»	100	»	W. № 68; M. 7, № 162;
»	(718/19)	»	Nüt. I, № 445.
»	101	»	T. № 480; W. № 69;
»	(719/20)	»	BM, I, № 48; M. 7, №№ 169, 170.
»	102	»	T. № 491; W. № 71; Nüt. I, № 470; M. 7, №№ 178—181.
»	(720/21)	»	T. № 499; W. № 72; Nüt. I, № 482; M. 8, №№ 185—186.
»	103	»	T. № 507; L. № 246;
»	(721/22)	»	W. № 75; Nüt. I, № 483.
»	104	»	T. № 513; L. № 430;
»	(722/23)	»	W. № 76; Յ. № 89/191.
»	105	»	T. № 521; M. 8, № 202.
»	(723/24)	»	
»	106	»	T. № 526.
»	(724/25)	»	
»	107	»	T. № 532; Nüt. I, № 509.
»	(725/26)	»	
»	108	»	T. № 526; ПМА. I, № 50.
»	(726/27)	»	
»	109	»	T. № 543; ПМА, I, 50;
»	(727/28)	»	L. № 466.
Պղինձ	առանց տարե-	»	BM. I, 180; № 39; Nüt. I, № 1939; M. 62, № 1168;
Ֆելս	թվի	»	Мус. №№ 12—16.
»	123	»	ПМА, I, 53.
»	(740/1)	»	

¹⁶ Ghalib Edhem, Catalogue des Monnaies de Khalifes (Musée Imperial Ottoman) Constantinople, 1894.

1	2	3	4
Արծաթ Դիրհեմ	84 (703)	دبيل (Դվիլն)	Nüt. I, 68; № 312; taf. IV; WAB, 139, № B. 28.
»	85 (704)	»	Յ. № 132; WAB, 139.
»	85 (704)	تفليس (Թիֆլիս)	T. № 310; WAB, 129.
»	86 (705)	دبيل (Դվիլն)	T. № 314; M. 2, № 33; WAB, 139, № 337.
»	87 (705/06)	»	WAB, 139.
Պղինձ Ֆեղս	առանց տարե- թվի	»	M. 62, №№ 1169, 1170.
Արծաթ Դիրհեմ	89 (707/08)	اران (Աղվանք)	AZ, 5, № 27; WAB, 107.
»	90 (708/09)	»	M. 3, № 60; WAB, 107.
»	94 (712/13)	جنزہ (Գանձակ)	WAB, 135; ПМА, I, 46.
»	111 (729/30)	مدينة يلخ البيضاء Քաղաք Բալի ալ-Բալդա (Ճերմակ Բալի Դադստանում)	T. № 558; Nüt. I, № 514; tafel IV; WAB, 128; ПМА, 50—51.
»	114 (732/33)	الباب (Դերբենդ)	WAB, 122.
»	115 (733/34)	»	WAB, 123; T. № 576.
»	118 (736/37)	»	WAB, 123, № 295, pl. XV; L. № 476; ПМА, I, 51.
»	119 (737)	»	T. № 595; WAB, 123.
»	120 (737/38)	»	T. № 604; Nüt. I, № 513; L. № 477; WAB, 123, № 296, pl. XV.
»	121 (738/39)	»	M. 10, № 256; WAB, 123. № 17, ПМА, I, 52.

1	2	3	4
Պղինձ	121	الباب	ПМА, I, 52—53.
Ֆելս	(738/39)	(Դերբենդ)	
Արծաթ	123	»	T. № 616; WAB, 124,
Դիրհեմ	(740/41)		№ 298, pl. XV.
»	124	»	T. № 619; WAB, 124.
	(741/42)		
»	125	»	L. № 478; WAB, 124.
	(742/43)		
»	126	»	T. № 628; WAB, 124.
	(743/44)		
»	128	»	T. № 638; L. № 541; WAB,
	(745/46)		124, № P. 67.
»	131	»	WAB, 124, № Ties. 8.
	(748/49)		

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանում և մերձավոր անդրկովկասյան շրջաններում Օմայանները դրամներ են թողարկել մոտ 50 տարի (հիշրա-յի 81 թ. մինչև 131 թ. = մ. թ. 700 (701—748/49 թ.))։ Հետևաբար, խալիֆաթի հետոնեֆորմյան դրամների թողարկումը Հայաստանում սկսվել է VIII դ. սկզբից, որը և վկայում է Անդրկովկասում Օմայանների վերջնական հաստատման մասին։ Սակայն մինչև VIII դ. քսանական թվականների վերջը թողարկված դրամների վրա դրվագման վայրը հիշատակվել է Արմինիա արմինիա ընդ-հանուր հասկացությամբ և յուրաքանչյուր դրամի վրա, որպես կանոն, բառա-ցի արձանագրվել է։

بسم الله ضرب هذا الدرهم بـارمينية سنة.....

VIII դ. 30-ական թվականներից օմայան դրամներ դրվագվել են առավել-լապես Դերբենդում, ուր արձանագրվել է։

بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبـاب سنة.....

Դերբենդից բացի, դրամներ են թողարկվել նաև Դվինում, Աղվանքում, Գան-ձակում, Թիֆլիսում և Բալխ ալ-Բայդայում։ Նկատենք, որ արաբների նվաճած երկրներում դրամների վրա հաճախ նշվում էր ոչ թե փողերանոցի (քաղաքի) անունը, այլ այն նահանգի, որի գլխավոր քաղաքում հատում էին դրամը։ Այդ սովորույթը գալիս էր հին ժամանակներից։ Սասանյանների օրոք Խուզիստանի Շոռ (Սուղա) քաղաքում թողարկված դրամների վրա պահպանվել էր նշվում էր ողջ երկրի համար բնորոշ (AIRAN) անունը¹⁷։ Խորասանի քաղաքներում՝ Հերաթում, Բալխում, Աբրահում, Մերվում թողարկվող սասանյան դրամա-ների վրա հիշատակվում էր երկրամասի՝ Խորասանի (HURASAN) անունը¹⁸։ Քերման նահանգի գլխավոր քաղաքը հենց այդ անունով էլ կոչվում էր։ Խալիֆաթը չփոխեց ավանդական այդ ձևը, և Զերենջ քաղաքում թո-

¹⁷ WAS, p. CII—CV.

¹⁸ WAS, p. CII, CXIX.

զարկված դիրհմաների վրա հաճախ գրվում էր՝ դրվագված է Սեջստանում¹⁹։ Արգաթիլում կտրված դրամների վրա գրվում էր՝ դրվագված է Ադրբեջանում²⁰։ Պարտավ քաղաքի դրամների վրա՝ Առանում (باران، Աղվանքում²¹) և այլն։ Հայտնի է, որ V—VII դդ. Հայաստանի արհեստագործության ու առևտրի ամենախոշոր կենտրոնը Դվինն էր։ Ամենայն հավանականությամբ, վաղ արաբական բոլոր այն դրամները, որոնց վրա արաբատառ արձանագրված է بسم الله (Հանուն Ալլահի դրվագված է այս դիրհմը Հայաստանում) թողարկվել են Դվինում։ Կան նաև ուղղակի Դվինի անունով դրամներ²²։

Այդ նույն սկզբունքով էլ Առանում (باران) թողարկված դրամները դրվագվում էին նրա կենտրոնում՝ Բարդայում ببرد (հայկական աղբյուրներում Պարտավ)²³։ Բացառված չէ, որ Առանի անվամբ դրամներ առանձին դեպքերում կարող էին կտրվել նաև Գանձակում, ինչպես ենթադրում են Գեորգ Մալլսը և Ջոն Ուոկերը²⁴։ Սակայն պարզ է, որ քաղաքը տվյալ նահանգի սահմաններից դուրս լինել չէր կարող, ուստի կանխահաս է երախտաշատ դրամագետ Ե. Ա. Պախոմովի այն կարծիքը, որ Արմինիայի դրամները թողարկված կարող էին լինել առավելապես Պարտավում (برد)²⁵։

Դրամների թողարկման հիմնական պահանջը կապված է եղել տվյալ վայրի տնտեսության, առկա ապրանքափոխանակության հետ։ Հետևաբար, այս հարցում ընդունել միայն քաղաքական պայմաններ, որ Պարտավում էր Աբասյանների օրոք ապրում Արմինիայի էմիրը, ճիշտ չէ։ Որքան էլ խալիֆաթի մեջ վարչականորեն սերտ էին Հայաստանի, Առանի ու Արևելյան Վրաստանի քաղաքական կապերը, այդուհանդերձ, դրանք ունեին ապրանքային արտադրության իրենց ներքին առանձնահատկությունները։ Իրենց տիրապետության շուրջ երկու հարյուր տարիների ընթացքում ինչպես Օմայանները, այնպես էլ Աբասյանները գիտեին մեկ նահանգի մեջ միավորված առանձին երկրամասերի աշխարհագրական ու ազգագրական հատկանիշները։ Հետևաբար, Օմայանների և ապա Աբասյանների օրոք թողարկված արաբատառ մականգրությամբ դրամները ծագել են Արմինիայում (بارمينية), վերաբերում են բուն Հայաստանին և դուրս են եկել առավելապես Դվինի փողերանոցից։ Այդ նույն սկզբունքով էլ խալիֆաթի բոլոր այն դրամները, որոնց վրա հիշատակված է Արմինիայի մեջ մտնող Առանի անունը ِارِان، վերաբերում են Կուր գետից դեպի հյուսիս-արևելք ընկած շրջաններին և ամենայն հավանականությամբ թողարկվել են տնտեսական խոշոր կենտրոն Պարտավ քաղաքում, որի անունը արաբական աղբյուրներում նշվում է ببرد ձևով։

¹⁹ В. Тизенгаузен, стр. XXVI, № 56, 58.

²⁰ նույն տեղում, էջ XXIII, № 3; WAB, p. 106.

²¹ նույն տեղում, էջ XXIII, № 4, XXIV, № 24.

²² նույն տեղում, էջ XXIII, № 8, XXVI, № 44; WAB, p. 109.

²³ նույն տեղում, էջ XXIV, № 24.

²⁴ WAB, p. 107, 135.

²⁵ Е. А. Пахомов, Монеты Азербайджана (ПМА), вып. I, Баку, 1959, стр. 57.

Հետագայում, եթե Արմինիայի անունով դրամներ են թողարկվել, ինչպես, օրինակ, Պարտավում (برطاول)՝²⁶ կամ Հարունաբադում (هر وناباد)՝, ապա հատուկ նշվել է այդ մասին, ցույց տալու համար այն տարբերությունը, որ կատվյալ արտակարգ օրինակների և ընդհանուր թողարկվող արմինիական դրամների միջև: Այս կարծիքին են նաև Ք. Մ. Յոենը²⁸, Վ. Գ. Տիգենհաուզենը²⁹, Ռ. Ռ. Ֆասմերը³⁰, Ե. Ֆ. Ցամբաուրը³¹, Ա. Ա. Բիկովը³² և ուրիշներ³³:

Հետաքրքրական են նաև պղնձյա դրամների միջոցով բացահայտվող տրվյալները: Այս դրամները թողարկվում էին տեղական մանր ապրանքափոխանակության համար: Հիրավի, ներքին շուկայի զարգացման մասին կարելի է դատել ոչ միայն ոսկյա ու արծաթյա դրամներով, որոնք բնորոշ են միջազգային հարաբերություններին, այլ առավելապես պղնձյա դրամներով: Վերջիններս վկայում են, թե որքանով էր նշանակալից դրամի դերը, երբ մանր առևտուրն անգամ կատարվում էր դրամով, մի իրողություն, որ շատ թույլ էր արտահայտվում նախաարաբական ժամանակներում: Օմայանների խալիֆայությունը թողարկված պղնձյա դրամները բաժանվում են երեք հիմնական տեսակների.

ա) Կրոնական արձանագրություններով դրամներ, առանց տեղանունների և տարեթվերի:

բ) Կրոնական արձանագրություններից բացի տեղանունների հիշատակությամբ, տարեթվերով, ինչպես նաև առանց տեղանունների դրամներ:

գ) Դրամներ, որոնք իսլամի լոզունգներից, տեղանուններից ու տարեթվերից բացի կրում են տեղական պաշտոնյաների անուններով արձանագրություններ:

Դվինի հնագիտական պեղումներից հայտնաբերվել են արաբատառ պղնձյա դրամներ, որոնք պարունակում են վաղ արաբական ժամանակներին վերաբերող կարևոր վկայություններ: Պարզվում է, որ Դվինում օմայան պղնձյա դրամները մեծ մասամբ թողարկվել են ողջ Արմինիայի անունով: Այդ պղնձյա դրամների բացակայությունը բուն Հայաստանից դուրս և դրանց առատությունը Դվինում մի անգամ ևս հաստատում է, որ խալիֆայի Արմինիա (ارمينية) նահանգի անունով դրամների թողարկման գլխավոր կենտրոնը իրոք եղել է Դվինը: Հայտնի է, որ պղինձը սովորաբար տեղական շուկայի սահմաններից

²⁶ Тизенгаузен, № 2043, 2097.

²⁷ Նույն տեղում, № 1051, 1076:

²⁸ Ch. M. Fraehnli, Recensio Numorum Muhammedanorum, Petropol, 1826, p. 21; Quinque centuriale Numorum Anecdotorum Chalifarum cum Umeljadarum tum Abasidarum, 1837, p. 283—284.

²⁹ Тизенгаузен, стр. XXIII.

³⁰ Р. Р. Фасмер, Монеты Саджидов, Известия общества обследования и изучения Азербайджана, 1927, № 5, стр. 37.

³¹ E. V. Zambaur, Contributions a la Numismatique orientale, I, Numismatische Zeitschrift, vol. 36, Vienne, 1905, s. 25.

³² А. А. Быков, Дайсам ибн Ибрахим ал-Курди и его монеты («Эпиграфика Востока», 1955, вын. X, стр. 14—15).

³³ Խ. Մուշեղյան, Դվինի մի քանի դրամների մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության քանդադրան «Աշխատությունների ժողովածու», հ. V, Երևան, 1959, էջ 113—131: Г. И. Джаппаридзе, Из истории арабской нумизматики и метрологии IX—X вв., автореферат диссертации, Тбилиси, 1968, стр. 7—9.

դուրս չէր անցնում: Հետևաբար, զարմանալի չէ, որ Դվինի օմայյան ֆելսերը ի հայտ են գալիս հենց Դվինի ավերակներում: Ազնիվ մետաղներին (ոսկի, արծաթ) առևտուրը դուրս էր բերում միջազգային ասպարեզ, իսկ պղինձը մնում էր տեղում: Ուստի պատահական չէ, որ Դվինում կտրված օմայյան արծաթյա դրամները գտնվել են Հայաստանից շատ հեռու, Եվրոպայի արևելյան և հյուսիսային երկրներում³⁴:

Արմինիայի անունով Դվինում կտրված VIII դ. առաջին կեսին բնորոշ պղնձյա արաբատառ դրամների վրա արձանագրված են.

Արմինիա, ֆելս (առանց տարեթվի)

Ա. երես (կենտրոնում)

Բ. երես (կենտրոնում)

الله

محمد

احد الله

رسول

الصمد

الله

Շուրջը՝

Շուրջը՝

لا اله الا الله وحده

بسم الله ضرب هذا الفلّس

لا شريك له

بارمينة وجاهز

Այսպիսի պղնձյա դրամներ 2—3 դ. քաշով և 20—23 մմ տրամագծով հաճախ են ի հայտ գալիս Դվինի կենտրոնական թաղամասում³⁵:

Նույն ժամանակաշրջանում թողարկվել են նաև Դվինի արաբական անունով պղնձյա օմայյան դրամները, որոնց վրա, ամենշան տարբերությամբ, կրկնվել են նշված արձանագրությունները: Նկատի ունենալով օմայյան ֆելսերի նշանակությունը Հայաստանի դրամային տնտեսության համար VIII դ. առաջին տասնամյակներին, անհրաժեշտ ենք համարում տալ նրանց նկարագիրը.

Դեբիլ, ֆելս (առանց տարեթվի)

Ա. երես (կենտրոնում)

Բ. երես (կենտրոնում)

الله

محمد

احد الله

رسول

الصمد

الله

Շուրջը՝

Շուրջը՝

لا اله الا الله وحده

بسم الله ضرب هذا لفلّس (sic)

لا شريك له

بدبيل جاز

Դվինում կտրված անտարեթիվ և անանոն դրամներից երկու օրինակ պահվում է Լենինգրադի Պետական էրմիտաժում³⁶, իսկ մի քանիսը հրապա-

³⁴ X. A. Myshen, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, стр. 154—166 (Муш.).

³⁵ Նույն տեղում, էջ 61, № 12—16:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 62, № 1169, 1170:

րակել ենք Դվինի դրամագիտական նյութի քննության առնչությամբ³⁷։ Վերջերս մեկ ուրիշ օրինակ հրատարակվեց Բրիտանական թանգարանի օմայան դրամների շարքում³⁸։ Թե՛ չափագրական և թե՛ հնագիտական տվյալներով Դվինի պղնձյա դրամները հար և նման են Արմինիայի ֆելսերին, որով ևս հաստատվում է նրանց նույն փողերանոցում դրվագված լինելու իրողությունը։

Տարեթվի հիշատակությամբ Հայաստանում թողարկված օմայան պղնձյա դրամը վերաբերում է հիշրայի 123 թ. (մ. թ. 740/41)։ Այն ունի հետևյալ արձանագրությունները.

Արմինիա, ֆելս, 123 թիվ.

Ա երես (կենտրոնում, երեք տողով)

لا اله الا

الله وحده

لا شريك له

Մուսուլմանական հավատի արաբական բանաձևի առաջին մասը ներկայացնող այս եռատող արձանագրությունը վերցված է երկու երիզափակ շրջագծերի մեջ, որոնց միջև չորս առանձին տեղերում նշված են մեկական փոքրիկ օղակներ։

Բ երես (կենտրոնում, շրջագծի մեջ, երեք տողով)

محمد

رسول

الله

Շուրջը՝

بسم الله ضرب هذا الفلوس بarmينية سنة ثلث وعشرين ومئة

Այս ամենը կետավոր երիզափակ զույգ շրջագծերի մեջ, որոնց միջև հինգ տեղով նշված են մեկական փոքրիկ օղակներ։

Այս պղնձյա դրամը (կշիռը՝ 2,58 գ., տրամագիծը՝ 23—25 մմ) հրատարակել է Ն. Ա. Պախոմովը³⁹։

Արմինիայի մերձկասպյան շրջաններում, մասնավորապես Դերբենդում գտնված տարեթվի հիշատակությամբ օմայան պղնձյա դրամները վերաբերում են հիշրայի 121 թ. (մ. թ. 738/39), որոնք թողարկվել են հետևյալ արձանագրություններով.

ալ-Բար, ֆելս, 121 թիվ.

Ա երես (կենտրոնում, զույգ շրջագծերի մեջ, երեք տողով)

لا اله الا

الله وحده لا

شريك له

Բ երես (կենտրոնում, կետավոր շրջագծերի մեջ, երեք տողով)

محمد

رسول

الله

³⁷ Խ. Սուշեդյան, Դվինի մի քանի դրամների մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության թանգարան, «Աշխատությունների ժողովածու» հ. 5, էջ 118։

³⁸ WAB, №. 247։

³⁹ Пахомов, стр. 53.

Այս գրությունը վերևից և ներքևից դի-
վում են ջնջված նշաններ: Ներքին և
արտաքին շրջագծերի մեջ չորս տեղե-
րով կան մեկական փոքրիկ օղակներ:
Ելիզավիակ շրջանակը տրված է ում-
քաձև կետերով:

Շուրջը՝

ضرب هذا الفلوس بالباب
سنة احدى وعشرين ومئة

Այս ամենը վերցված է ումքաձև կե-
տերից բաղկացած երիզափակ շրջա-
նակի մեջ:

Այս օրինակը ևս (կշիռը 2,47 գ.) պահվում է Ե. Ա. Պախոմովի օմայան
գրամների հավաքածուում⁴⁰, ի տարբերություն Դվինում կտրված դրամների,
Դերբենդի պղնձյա դրամները հազվագյուտ են: Բացառված չէ, որ առաջիկա
հնագիտական պեղումները հին Բարդալում (Պարտավ), Դերբենդում, Թիֆլի-
սում, Գանձակում և ընդհանրապես Արմինիայի հյուսիսային մասերում կարող
ևն ի հայտ բերել հիշյալ ֆելսերից նոր օրինակներ, որոնք կարևոր են ժամա-
նակագրության համար: Հայաստանում Օմայանների տիրապետության վերջին
պղնձյա դրամը թողարկվել է էմիր Իսահակ իբն Մուսլիմի անունով և ունի
հետևյալ արձանագրությունները.

Արմինիա, ֆելս, Իսահակ իբն Մուսլիմ.

Ա երես (կետավոր շրջանակի մեջ,
երեք տողով)

Բ երես (կետավոր շրջանակի մեջ,
երեք տողով)

لا اله
الا الله
وحده

محمد
رسول
الله

Շուրջը՝

Շրջագծից դուրս, շրջանավոր՝

بسم الله مما امر الامير اسحق
بن مسلم

بسم الله ضرب هذا الفلوس
بارمينية

Վերոհիշյալ արձանագրությունները դրոշմված են արաբատառ քուֆի գրե-
լաձևով և վերցված են կետավոր, երիզափակ շրջագծերի մեջ:

Այս ֆելսերից առանձին օրինակներ պահվում են Բրիտանական⁴¹, Բեռ-
լինի Նախկին թագավորական թանգարաններում⁴² և հայտնի են այլ հրատա-
րակություններից⁴³:

Դվինի ավերակներում հայտնաբերված մաշված դրամների շարքում, ա-
մենայն հավանականությամբ, կարող են լինել Մուսլիմի որդի Իսահակի անու-
նով թողարկված ֆելսեր ևս⁴⁴: Չափազրական առումով դրանց միջին քաշը մոտ
3 գ. է, 19—20 մմ տրամագիծ ունեցող հատաձուլերով: Գրավոր աղբյուրների

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 52—53:

⁴¹ St. Lane Poole, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum (BM) I, Lon-
don, 1875, p. 219, № 151.

⁴² Ndt., I, № 1940.

⁴³ Тизенгаузен, № 2758; Пахомов, стр. 54—55; WAB. p. 229, № 748, pl. XXV.

⁴⁴ Мусегян, № 18, 19:

վկայությամբ, VIII դ. երկրորդ քառորդի վերջին Օմայանները անկում էին ապրում: Օմայան վերջին խալիֆ Մուվանի հրամանով այդ ժամանակ Հայաստանում կուսակալ (էմիր) էր կարգվել Մուսլիմի որդի Իսահակը, որի անվամբ պղնձյա դրամները հաստատում են գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները: Չնայած այդ ֆելսերը դրվագվել են առանց տարեթվի, սակայն հայտնի է, որ էմիր Իսահակ իբն Մուսլիմը Հայաստանում պաշտպանում էր Օմայանների շահերն այն ժամանակ, երբ Սիրիայում և Իրաքում իշխանությունը անցել էր Աբասյանների ձեռքը: Հայաստանից Իսահակ իբն Մուսլիմը զորքերով գնացել է Միջագետք և Հիմս (Եմեսա) քաղաքի մոտ կռիվ բռնվել արաբյան երկու զորաշրջակա տների հետ, չկարողանալով հաղթել նրանց, փակվել է Սումայսաա քաղաքում և յոթ ամիս դիմադրելուց հետո սպանվել: Այդ դեպքերը տեղի են ունեցել հիշրայի 132 թ. (մ. թ. 749—750)⁴⁵, Հետևաբար, դրամը պետք է թողարկված լինի մինչ այդ, հիշրայի 126—130 թթ. (մ. թ. 743—748)⁴⁶, Սակայն դա կարող էր տեղի ունենալ նաև Իսահակ իբն Մուսլիմի Հայաստանից դեպի Միջագետք մեկնելու օրերին՝ հիշրայի 132 թ. (749/50), ինչպես ենթադրում է Ջոն Ուոկերը⁴⁷: Հետաքրքրական է, որ, բացառությամբ Բեռլինում պահվող օրինակի⁴⁸, մնացած բոլոր նմուշների վրա նահանգի անունը հիշատակված է ոչ թե *أرمينية*, ինչպես սովորաբար օմայան դիրհեմների ու ֆելսերի արձանագրություններում, այլ *أرمينية*, որ շատ հազվագեպ է VIII—X դդ. դրամագիտական վկայություններում⁴⁹: Հավանաբար, կնիքների փորագրիչ-վարպետը տեղացի է եղել, անձանոթ արաբերենի ուղղագրությանը և *أرمينية* բառի մեջ առաջին *د* (յա) տառը չի նշել: Տեղական կերտվածքի դրամներից բացի, VIII դ. առաջին կեսում Հայաստանի դրամային շրջանառությունը լիցքավորվել է նաև խալիֆաթի կենտրոնական նահանգներում՝ Իրաքում, Ջազիրայում, Ջեբելում և Ադրբեջանում թողարկված դրամներով: Այդ են վկայում մի կողմից Դվինի հնագիտական պեղումների շնորհիվ գտնված օմայան դրամները, մյուս կողմից՝ ողջ Անդրկովկասում հայտնաբերված դրամագիտական նյութերը: Դվինի կենտրոնական թաղամասում ի հայտ են եկել օմայան ֆելսեր, որոնք թողարկվել են Սիրիայի Դամասկոս, Հիմս, Կիննասրին քաղաքներում⁵⁰:

Սիրիայից Հայաստան բերված ֆելսերը կարող են վկայել VIII դ. հայ-սիրիական կապերի մասին: Տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների անմիջականությունը դրամները փաստում են նաև Հայաստանի և Իրաքի համար: Իբրև իրեղեն ապացույց այդ է հավաստում Ապարանի Շենավան գյուղում հայտնաբերված VIII դ. 30-ական թվականներին վերաբերող գանձը⁵¹: Նրա կազմում եղած բացառապես օմայան դիրհեմները թողարկվել են մեծ մասամբ Տիգրիսի ստորին հոսանքին մոտ գտնվող Վասիտ քաղաքում, որոնց հետ առանձին օրինակներով Հայաստան են թափանցել արծաթյա դիրհեմներ Պարսից ծոցի իրանական քաղաքներից, մասնավորապես Սուբ-մին-ալ-Ահվազից:

⁴⁵ G. Weil, Geschichte der Chalifen, II, Mannheim, 1848, s. 11.

⁴⁶ Пахомов, стр. 56.

⁴⁷ WAB, p. 229—230, № 748.

⁴⁸ Nut., I, № 1940.

⁴⁹ Тизенгаузен, № 2578.

⁵⁰ Հայաստանի պատմության պետական թանգարան, № 10678, 11210, 11995, 12395.

⁵¹ Նույն տեղում, № 17430.

և Քերմանից⁵², Սիրիական ծագում ունեցող օմայյան դրամների շրջանառությունը Հայաստանում հայտնի է նաև այլ վկայություններով⁵³:

Իրաքում թողարկված դրամների թափանցումը Անդրկովկաս պարզորոշ երևում է Գանձակում գտնված գանձից, որի 44,4 տոկոսը Վասիտ քաղաքում դրվագված օմայյան արծաթյա դրամներ են⁵⁴:

Այսուհանդերձ, դրսից բերված օմայյան դրամներ Հայաստանում դեռևս սակավաթիվ են, որը հնարավորություն չի ընձեռում դատելու նրանց լայն տարածման մասին:

РАННЕАРАБСКИЕ МОНЕТЫ В АРМЕНИИ

Х. А. МУШЕГЯН

Резюме

Наблюдение над составами монетных кладов показывает, что после падения державы Сасанидов драхмы последних не были изъяты из обращения. Переход от сасанидской денежно-весовой системы к арабской в Армении совершился на рубеже VII—VIII вв. С этого времени денежное обращение страны вступило в новый период своего развития — период распространения куфических монет. По реформе Абд-ал-Мелика на обширной территории Арабского Халифата была установлена единая монетная система. Дореформные, так называемые арабо-сасанидские и арабо-византийские монеты в Армении не чеканились. Таковые на Кавказе чрезвычайно редки.

Выпуск собственно арабских монет в Армении, а также в прилегающих к ней краях Закавказья отмечается с 81 по 131 годы хиджры (700—749 гг. н. э.). Город Двин (Дебиль по монетам) был главным центром в Армении для чеканки арабских монет омайядского типа. Раннеарабские монеты чеканились в городе Дербенде (ал-Баб) и очень редко в Тифлисе, а также в Джанзе. Серебряные монеты обычно выпускались с обозначением места чеканки, наименованием всей области Армении. Кроме монет местного выпуска в города Армении проникали дирхемы из Сирии, Ирака, Фарса и Хузистана.

⁵² Նույն տեղում:

⁵³ Նույն տեղում, № 22419. Мушегян, № 8.

⁵⁴ Е. А. Пахомов, Ганджинский клад 1929 года и переломный момент арабской торговли в Закавказье, стр. 74.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՎԱՔԱՇՈՒ ՇԻՐԱԿԻՑ

Հնագիտական պեղումները, որոնք ծավալվել են Հայկական ՍՍՀ տարածքի վրա, միայն վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում ի հայտ են բերել հին ու միջնադարյան բազմաթիվ մետաղե դրամներ, Դրանք ներկայացնում են Հայաստանի պատմության տարրեր ժամանակ-ներում շրջանառության մեջ եղած այն դրամական միավորները, որոնք ապրանքափոխանակու-թյան պրոցեսում ունեցել են գործառական նշանակություն:

Դրամագիտական նյութեր Հայաստանում գտնվում են նաև պատահական ձևով, դաշտային ու շինարարական աշխատանքների ժամանակ: Հայտնաբերվում են ոչ միայն առանձին, հատուկ-կենտ օրինակներով մետաղե հին ու միջնադարյան դրամներ, այլ հաճախ ամբողջական դրա-մական գանձեր, որոնք տարաբախտաբար միշտ չէ, որ պահպանվում են, այլ անցնում են ձեռքից ձեռք և երբեմն անհետ կորչում: Տեղական բնակչության մեջ, մասնավորապես առան-ձին հնահավաքների մոտ, պահվում են առավելապես տեղում գտնված դրամագիտական նյու-թեր, որոնց քննությունը նույնպես կարևոր է:

Վերջերս Հայաստանի պատմության պետական թանգարանը ձեռք բերեց դրամագիտական նյութերի մի նշանակալից հավաքածու՝ բաղկացած ավելի քան հինգ հարյուր հիսուն մետաղե դրամներից ու մեդալներից: Դրամագիտական նյութի հետ առկա են նաև երկու հին ու միջնա-դարյան կնիք-մատանիներ: Հավաքածուն կազմվել է շուրջ 60 տարիների ընթացքում լեհինա-կանի բնակիչ հնահավաք Արտավազդ Սանոյանի ջանքերով:

Քննությունը պարզել է, որ հիշյալ մետաղե հին դրամները հատ առ հատ հավաքվել են նախկին Ալեքսանդրապոլի (Լենինական) և նրան մերձակա գյուղերի բնակիչներից: Վերջիններս դրանք գտել են պատահականորեն՝ իրենց դաշտային ու շինարարական աշխատանքների ժա-մանակ: Ա. Սանոյանը փոխանակության կարգով իր հավաքածուն համալրել է նաև այնպիսի դրամական միավորներով, որոնք թեև բնորոշ չեն տեղական շրջանառությանը, բայց որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում պատմական առումով:

Հավաքված դրամներից վաղագույնը վերաբերում է մ. թ. ա. IV դ., իսկ նորագույնը՝ մեր օրերին: Ընդհանուր առմամբ Շիրակում հավաքված դրամագիտական նյութերի մեծ մասը, հատկապես հին և միջնադարյան դրամների հիմնական խմբերը, ներկայացնում են պատմական Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջաններում տարածված այն մետաղյա դրամները, որոնց օրինակները հաճախ հայտնաբերվում են հնագիտական պեղումների շնորհիվ: Հավաքված դրամ-ների մեջ առկա են նաև բացառիկ հազվագյուտ օրինակներ: Դրանցից է, օրինակ, Սիցիլիայի Սիրակուզա քաղաքում մ. թ. ա. IV դ. թողարկված փոքր արժեքափի, աստիկյան արծաթե դրամի ¹/₆ մասը ներկայացնող միավորը: Վերջինս ենթակա է հատուկ քննության: Հարկ է նշել, որ Սիրակուզայի նմանօրինակ դրամի գոյության մասին մեր երկրում մինչև օրս հրա-տարակված տվյալներ չկան: Ա. Սանոյանի հավաքածուի արժեքավոր նյութերից է Արտա-վազդ IV-ի պատկերով արծաթե դրամը, որը բարեբախտաբար պահպանվել է հիանալի հստա-կությամբ: Այդ դրամից մինչև օրս հայտնի էին ընդամենը երեք օրինակ: Դրանցից մեկը պահ-վում է Բրիտանական թանգարանում, իսկ երկուսը՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում: Իր կերտվածքի մանրամասնություններով մեր օրինակն առավելություններ ունի թե՛ Բրիտանական թանգարանի և թե՛ ամերիկյան մասնավոր ժողովածուներում պահվող նմուշների հանդեպ: Շիրակում հավաքված այս դրամների շարքում առկա է Սելևկյան Ալեքսանդր I Բալասի (152—144) պատկերով մի ուշագրավ դրամա: Սելևկյան այս դրաման կարևոր աղբյուր է ոչ չնչինիստական ժամանակներում թողարկված աստիկյան կշռային լափի հիմնական միավորի ուսումնասիրության համար: Ա. Սանոյանի հավաքածուում առկա են նաև հռոմեական ղեկար-

1 Զարեհ Պտուկյան, Արտաշեսյան հարստության դրամները, Վիեննա, 1969, էջ 61, № 3.
Երբորդ նմուշը հայտնի է Զորջ Մակլայմոնդի (ԱՍՆ) դրամագիտական նյութերից:

ներ, որոնցից շատերը հաղվագյուտ են Հայաստանում։ Այդ տեսակետից հետաքրքրական են մասնավորապես Հոռմի հանրապետության շրջանի ձիավոր երկվորյակների պատկերներով արժանի դրամները՝ թողարկված մ. թ. ա. II—I դդ.։ Դրանց հետ միասին հավաքածուում ներկայացված են Հոռմեական կայսրության վաղ շրջանի դենարները, որոնց վրա դիտվում են տարրեր պատկերներ՝ նվիրված Օգոստոս կայսեր հաղթանակներին։ Կան նաև Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում զրկազված Հոռմեական դրամներ, որոնք խիստ կարևոր են այդ շրջանի քաղաքական դեպքերի ժամանակագրությունը նշանելու համար։

Հայ-պարթևական առնչությունների տեսակետից հետաքրքրական են այն արծաթե դրամները, որոնցով ներկայացված են ավելի քան տասը դահակալների պատկերներ՝ նրանց տիտ-դոսների հունարեն արձանագրություններով։ Հավաքված դրամների շարքում ուշագրավ են նաև սասանյան արծաթե դրամները և դրանցից հատկապես այն միավորները, որոնք շրջանառության մեջ են մտել Սասանյանների հաստատման վաղ շրջանում։ Պահպանված են Սասանյան պետության հիմնադիր Արտաշիրի (224—241) և նրա մերձավոր հաջորդների՝ Շապուհ I-ի (241—272), ինչպես նաև Նարսի (293—303) դիմաքանդակներով արծաթե դրամներ՝ ընդարձակ պահպանված արձանագրություններով։ Բացի այդ, կան Հաղկետ, Փերոզ, Կավադ, Խոսրով, Որմիդդ վերջին Սասանյան դահակալների օրոք թողարկված դրամներ՝ զրկազված Իրանի տարրեր քաղաքներում՝ V—VII դդ.։

Պահպանված համառոտագրություններով սասանյան դրամների վրա հիշատակված են նահապետներ, Իսթաիր, Թիվ-Արտաշիր, Թեյ, Արարհար, Մերվ, Բիշափուր և այլ իրանական քաղաքների անուններ։

Շիրակում հաճախ են գտնվում Բյուզանդական կայսրության տարբեր ժամանակներում թողարկված դրամներ։ Պատահական չէ, որ բյուզանդական ծագում ունեցող պղնձե դրամներից, որոնք X—XI դդ. լայն տարածում ունեին Բագրատունյաց թագավորության մայրաքաղաք Անիում, առանձին նմուշներով ներկայացված են Ա. Սանդյանի հավաքածուի մեջ։ Այդ խմբի դրամական միավորներից հաղվագյուտ օրինակ է հատկապես Թեոֆանոս կայսեր գահակալության (919—944) վերջին տարիներին թողարկված արծաթե դրամը (միլիարենս), որի վրա արձանագրված են կայսեր և նրա զահաժառանգների անունները։ Նթե նկատի ունենանք, որ X դ. 30—40-ական թվականներին Բյուզանդիայում արծաթե դրամներ ընդհանրապես թիչ էին թողարկվում, ապա պարզ կդառնա այդ օրինակի կարևորությունը։ Ինչ վերաբերում է Ա. Սանդյանի հավաքածուի նյութերի մյուս խմբին, ապա դրանք առավելապես միջնադարյան դրամական միավորներ են, թողարկված ինչպես ասիական, այնպես էլ եվրոպական երկրներում։ Որոշ չափով ներկայացված են նաև նոր ու նորագույն ժամանակներին վերաբերող նյութեր, բայց որում ոչ միայն եվրոպական ու ասիական, այլև ամերիկյան դրամական միավորներ։

Հայաստանի պատմության համար կարևոր են այն օրինակները, որոնք թողարկվել են տեղում կամ ուղղակիորեն առնչվում են երկրի դրամական շրջանառության հետ։ Այդ տեսակետից հիշատակելի են 714—715 թթ. Արաբական խալիֆայության կողմից Դվինում զրկազված արծաթե դրամները, ինչպես նաև Անիում Հուլադույան Սուլեյման խանի անունով (1333—1344) զրկազված պղնձե դրամները և մի քանի այլ դրամական միավորներ, որոնք պահպանվել են հատուկ կենտ նմուշներով։

Ստորև ներկայացնում ենք առավելապես Շիրակում հավաքված և ներկայումս Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում պահվող այդ հավաքածուի նյութերի ընդհանուր ցու-

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

* Միշտ չէ, որ կարողացել ենք պահպանել դրամական միավորների դասակարգման ժամանակագրական կարգը։ Նման շեղումները գերազանցապես պայմանավորված են աշխարհագրական, մասամբ նաև պատմական դարաշրջանները պահպանելու և նյութը շմասնատելու հանգամանքներով։

ԱՆՏԻԿ ՇՐՋԱՆ

ԴԱՍԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 1 Տետրադրախմա, թողարկված Կարթագենում, մ. թ. ա. IV դ., դիցուհու և ձիու պատկերներով, առանց արձանագրության:
- 2 Օբոլոս, թողարկված Սիցիլիայի Սիրակուզա քաղաքում, մ. թ. ա. IV դ., Պերսեֆոնե դիցուհու և քառաձի մարտակառքի պատկերներով, ինչպես նաև քաղաքի անվան հունարեն արձանագրությամբ:

ՀԵԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑՈՒ ՏԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

արծաթ

- 3—4 Տետրադրախմա, թողարկված Ալեքսանդր Մակեդոնացու (336—323) գահակալության տարիներին, Հերակլես-Ջևս պաշտամունքային պատկերներով, ինչպես նաև միապետի անվան հունարեն արձանագրությամբ:
- 5 Տետրադրախմա, թողարկված Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Ջևսի պատկերներով, ինչպես նաև միապետի անվան հունարեն արձանագրությամբ:
- 6—10 Դրախմա, թողարկված Ալեքսանդր Մակեդոնացու գահակալության տարիներին, պաշտամունքային նույն պատկերներով ու նշաններով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրությամբ:

պղինձ

- 11 Երկքաղկոս, թողարկված Ալեքսանդր Մակեդոնացու գահակալության տարիներին, ձիավոր միապետի և Հերակլեսի պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրությամբ:
- 12 Քաղկոս, թողարկված Ալեքսանդր Մակեդոնացու գահակալության տարիներին, միապետի պատկերով և պաշտամունքային նշաններով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրությամբ: Հայաստանում հազվագյուտ օրինակ է:

ՍԵԼՎԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 13 Դրախմա, թողարկված Ասորիքում, Ալեքսանդր I Բալասի և Ապոլոնի պատկերներով, ինչպես նաև միապետի անվան ու տիտղոսների հունարեն արձանագրությամբ:
- 14—15 Տետրադրախմա, թողարկված Ասորիքում, Անտիոքոս VII Էվերգետոսի (138—129) գահակալության տարիներին, միապետի և Աթենասի պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրությամբ:

ԿԱՊԱԴՈՎԿՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

16—18 Դրախմա, թողարկված Կեսարիայում, Արիարաթ VII Փիլոմետորի (111—99) գահակալության տարիներին, միապետի և Աթենասի պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրությամբ:

ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

19—23 Դրախմա, թողարկված Միհրդատ II-ի (128—88) գահակալության տարիներին, արքայի և պարթևաց նահապետի պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրությամբ:

24—29 Դրախմա, թողարկված Միհրդատ II-ի գահակալության տարիներին, սույն պատկերազրական տվյալներով, բայց արքան ներկայացված է ղլանաձև թագով, օժտված ականջակալներով և ճակատին կապված ժապավենով:

30—32 Դրախմա, թողարկված Գոտարդ I-ի (90—80) գահակալության տարիներին, թագավորի և պարթևաց նահապետի պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրությամբ:

33 Դրախմա, թողարկված Որոդես I-ի (80—77) գահակալության տարիներին, թագակիր արքայի և պարթևաց նահապետի պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրությամբ:

34 Դրախմա, թողարկված Հրահատ III-ի (70—57) գահակալության տարիներին, արքայի (առանց թագի, վարսակալ ժապավենով) ու պարթևաց նահապետի պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրությամբ:

35 Դրախմա, թողարկված Միհրդատ III-ի (57—54) գահակալության տարիներին, երիտասարդ արքայի պատկերով և նույն տվյալներով:

36—43 Դրախմա, թողարկված Որոդես II-ի (57—38) գահակալության տարիներին, արքայի և պարթևաց նահապետի պատկերներով, ինչպես նաև նրանց անունների ու տիտղոսների հունարեն գրություններով:

44 Տետրադրախմա, թողարկված Հրահատ IV-ի (38—2) գահակալության տարիներին, արքայի և հաղթության դիցուհու պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրություններով:

45 Դրախմա, թողարկված Արտավան II-ի (10—38) գահակալության տարիներին, արքայի և պարթևաց նահապետի պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրություններով:

46—47 Դրախմա, թողարկված Գոտարդ II-ի (40—51) գահակալության տարիներին, արքայի և պարթևաց նահապետի պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրություններով:

48 Դրախմա, թողարկված Վաղարշ IV-ի (147—191) գահակալության տարիներին, արքայի և պարթևաց նահապետի պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրություններով:

ԱՐՏԱՇԵՆՈՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

աՐԾԱՔ

- 49 Դրախմա, թողարկված հայոց մայրաքաղաքում, Տիգրան II-ի (95—55) գահակալության տարիներին, միապետի և քաղաքամայր դիցուհու պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն «Արքայից արքա Տիգրանի» արձանագրությամբ:
- 50 Դրախմա, թողարկված 4—6 թթ., Ատրպատականի ու Հայաստանի թագավոր Արտավազդ IV-ի և Հռոմի կայսր Օգոստոս Օկտավիանոսի պատկերներով, ինչպես նաև նրանց անունների ու տիտղոսների հունարեն արձանագրությամբ:

ԿՈՒՆԻԴՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

աՐԾԱՔ

- 51—52 Դրախմա, թողարկված Կոլխիդայում, III—II դդ., մարդկային ու կենդանական պատկերներով, առանց արձանագրությունների:

ՊԵՂՊՈՆԵՍՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

աՐԾԱՔ

- 53 Կես դրախմա, թողարկված Սիկիոն քաղաքում, III—II դդ., Ապոլոնի և թեփատարած արծվի պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն մենագրերով:

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆ

աՐԾԱՔ

- 54 Դենարիուս, թողարկված մ. թ. ա. II դ., Ռոմայի և Յուլիոսների (քառածի մարտակառքի վրա) պատկերներով ու լատիներեն արձանագրությամբ:
- 55 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում, 155—120 թթ., Ռոմայի և երկվորյակների պատկերներով, ինչպես նաև մաշված լատիներեն արձանագրությամբ:
- 56 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում, 135—134 թթ., նույն պատկերներով, բայց Գայոս Տերանտիուսի և Լուկիանուսի անունների լատիներեն արձանագրությամբ:
- 57 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում, մ. թ. ա. II դ., մաշված պատկերներով և լատիներեն արձանագրությամբ:
- 58 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում, 54—51 թթ., Հուլիոս Կեսարի դալիական հաղթանակների առթիվ:
- 59 Դենարիուս, թողարկված Հունաստանում, մ. թ. ա. 36 թ., Մարկոս Անտոնիոսի և հաղթության կոթողի պատկերներով, ինչպես նաև զորավարի անվան ու տիտղոսների լատիներեն արձանագրությամբ:

ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՇՐՋԱՆ

արծաթ

- 60 Դենարիուս, թողարկված 29—27 թթ., Օգոստոսի և հաղթության կոթողի պատկերներով:
- 61 Դենարիուս, թողարկված Իսպանիայում, 18—17 թթ., Օգոստոսի և հաղթության կոթողի պատկերներով, ինչպես նաև կայսեր անվան ու տիտղոսների լատիներեն արձանագրությամբ:
- 62 Դենարիուս, թողարկված Իսպանիայում, 19—16 թթ., Օգոստոսի պատկերով և ոսպի նշաններով, ինչպես նաև կայսեր անվան ու տիտղոսների լատիներեն արձանագրությամբ:
- 63 Դենարիուս, թողարկված Գալլիայում (Լուկոնում) 12—11 թթ., Օկտավիանոսի և ձկնածե իրանով այծյամի պատկերներով, ինչպես նաև կայսեր անվան ու տիտղոսների լատիներեն արձանագրությամբ:
- 64—73 Դենարիուս, թողարկված մ. թ. ա. 2—մ. թ. 11 թթ., Օգոստոսի և նրա որդեգիրներ Գայուսի ու Լուցիուսի պատկերներով, ինչպես նաև կայսեր անվան ու տիտղոսների լատիներեն արձանագրությամբ:
- 74 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում, Ներոնի (54—68) գահակալության տարիներին, կայսեր և գահին բազմած Յուլիետերի պատկերներով, ինչպես նաև լատիներեն արձանագրությամբ:
- 75 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում, Վեսպասիանոսի (69—79) գահակալության տարիներին, կայսեր պատկերով և լատիներեն մաշված արձանագրությամբ:
- 76 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում Տրայանոսի (98—117) գահակալության տարիներին, կայսեր ու Վիկտորիայի պատկերներով, ինչպես նաև լատիներեն մաշված արձանագրությամբ:
- 77 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում, Տրայանոսի գահակալության տարիներին, կայսեր և Վեստայի պատկերներով, ինչպես նաև լատիներեն մաշված արձանագրությամբ:
- 78 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում, Տրայանոսի գահակալության տարիներին, կայսեր և առատության դիցուհու պատկերներով, ինչպես նաև լատիներեն մաշված արձանագրությամբ:
- 79 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում, Հադրիանոսի (117—138) գահակալության տարիներին, կայսեր և դիցուհու պատկերներով, ինչպես նաև լատիներեն մաշված արձանագրությամբ:
- 80—81 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում Անտոնինուս Պիուսի (138—161) գահակալության տարիներին, կայսեր և առատության դիցուհու պատկերներով, ինչպես նաև լատիներեն մաշված արձանագրությամբ:
- 82 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում, Անտոնինուս Պիուսի գահակալության տարիներին, կայսեր և Վեստայի պատկերներով, ինչպես նաև լատիներեն մաշված արձանագրությամբ:
- 83 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում, 164—182 թթ., կայսրուհի Լուցիլլայի պատկերով և նրա անվան լատիներեն արձանագրությամբ:
- 84 Դենարիուս, թողարկված Հռոմում, Գետայի (209—212) գահակալության տարիներին, պատանի կայսեր և պողաբերության դիցուհու պատկերներով:

- րով, ինչպես նաև լատիններեն մաշված արձանագրությամբ:
- 85 Անտոնիանուս, թողարկված Հռոմում, Գարդիան III-ի (238—244) գահակալության տարիներին, կայսեր և դիցուհու պատկերներով, ինչպես նաև լատիններեն մաշված արձանագրությամբ:
- 86 Անտոնիանուս, թողարկված Հռոմում, Գարդիան III-ի գահակալության տարիներին կայսեր և նիզակավոր զինվորի պատկերներով, ինչպես նաև լատիններեն արձանագրությամբ:
- 87 Անտոնիանուս, թողարկված Հռոմում, Պոստումուսի (259—268) գահակալության տարիներին, կայսեր և Փիլիպոսի պատկերներով, ինչպես նաև լատիններեն արձանագրությամբ:
- 88 Սիլիբվա, թողարկված Հռոմում, Կոստանտինուս Գալլուսի (351—354) գահակալության տարիներին, կայսեր պատկերով և լատիններեն արձանագրությամբ:
- 89—90 Սիլիբվա, թողարկված Հռոմում, Թեոդոսիուս I-ի (379—395) գահակալության տարիներին, կայսեր պատկերով և լատիններեն արձանագրությամբ:

պղինձ

- 91 Դուպոնդուս, թողարկված Հռոմում, Մարկոս Ավրելիուսի (161—180) գահակալության տարիներին, կայսեր և Մարսի պատկերներով, ինչպես նաև լատիններեն արձանագրությամբ:
- 92 Սեստերց, թողարկված Հռոմում, Գորդիան III-ի գահակալության տարիներին, կայսեր ու Մարսի պատկերներով, ինչպես նաև լատիններեն արձանագրությամբ:
- 93 Սեստերց, թողարկված Հռոմում, Վալերիան II-ի (253—260) գահակալության տարիներին, կայսեր և Մարսի պատկերներով, ինչպես նաև լատիններեն արձանագրությամբ:
- 94 Սիլիբվա, թողարկված Թեոդոսիուս I-ի գահակալության տարիներին, կայսեր պատկերով և խաչի նշանով, ինչպես նաև լատիններեն մաշված արձանագրությամբ:
- 95 Ֆուլիս, թողարկված Հռոմում, Կոնստանտինուս I-ի (305—306) գահակալության տարիներին, կայսեր և Մարսի պատկերներով, ինչպես նաև լատիններեն մաշված արձանագրությամբ:

ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱՀԱՆԻԱՅԻՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

պղինձ

- 96 Քադկոս, թողարկված Կեսարիայում, Հանդրիանոսի գահակալության տարիներին (117—138), կայսեր և տեղական նահանգապետի պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն մաշված, անընթեռնելի արձանագրությամբ:
- 97 Քադկոս, թողարկված Կեսարիայում, քաղաքային ինքնավարության կողմից, մ. թ. III դ., ցորենի երեք ցողունի և բրգաձև լեռան պատկերներով, ինչպես նաև հունարեն մաշված արձանագրությամբ:
- 98 Ստատեր, թողարկված Բոսֆորի թագավորության կողմից IV դ., տեղա-

կտն միասկիտի և Հոսմի կայսեր սխեմատիկ պատկերներով, ինչպես նաև լաաինկրեն մաշված արձանադրությամբ:

ԱՆՏԻԿ ՇՐՋԱՆԻ ԱՆՈՐՈՇ ԴՐԱՍՆԵՐ

արծաթ

- 99 Տևտրադրախմա, որի մի կողմին պատկերված է պսակազարդ մարդկային դեմք (ձախահայաց), իսկ մյուս կողմին՝ հարձակողական դիրքով աջահայաց թեւովոր առյուծ: Պատկերները բարձրաքանդակ են, որոնց շուրջը սլահպանվել են հունարեն մաշված դրեր:
- 100 Տևտրադրախմա, որի վրա պատկերված է տղամարդու գանգրահեր գլուխ, (առանց մորուքի) դեմքով դեպի ձախ, բարձրաքանդակ և շորս ձիերով լծված դեպի աջ արշավող երկանիվ մարտակառք: Վերջինս վարում է առնական մի կերպարանք: Մարտակառքից ներքև հունարեն մաշված պրեր կան:
- 101 Դենարիուս, թողարկված Հռոմեական կայսրության վաղ շրջանում: Գլուխը յուրենը և պատկերները հազիվ են նշմարվում:

պղինձ

- 102 Քաղկոս, թողարկված Բաքոսի և Վենևրայի պատկերներով: Յուրաքանչյուր դիցական կերպարանքի կողքին նշված է մեկ հունարեն մենագիր:
- 103 Դրախմա, թողարկված էլամի Արշակունյաց թագավոր Հրահատի (96—129) պատկերով, բայց առանց տեղանվանը վերաբերող տվյալների:
- 104—125 Խիստ մաշված, սակայն անտիկ շրջանի, մասնավորապես ուշ հելլենիստական և հռոմեական պատկերազրությանը բնորոշ, տարբեր կշռային սխեմաների պատկանող դրամական միավորներ, որոնք ենթակա են առանձին քննության:

ԿՆՂՄ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 126 Դեկադրախմա, Արեթուսայի, քառաձի մարտակառքի, Զևսի և վերջինիս պսակ բերող Նիկեի պատկերներով ու ոաղմի հաղթության նշաններով, ինչպես նաև հունարեն մենագրով: Ընդօրինակված է ձուլման եղանակով, նոր ժամանակներում, անցյալից մնացած (մ. թ. ա. IV դ.) իսկական օրինակի նմանահանությամբ:
- 127 Տևտրադրախմա, Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Զևսի պատկերներով, ինչպես նաև գահակալի անվան հունարեն արձանագրությամբ ու դրամի թողարկմանը վերաբերող մենագրով, բայց իր կերտվածքով հելլենիստական արվեստին անհարիր, ուշ ժամանակներում արված ընդօրինակություն է:
- 128 Դրախմա, Տիգրան II-ի և հայոց քաղաքամայր դիցուհու պատկերներով, ինչպես նաև գահակալի անվան ու տիտղոսի հունարեն արձանագրու-

թյամբ: Հնուց մնացած իսկական նմուշի անհաջող նմանությունն է: Ըստ որում, ընդօրինակությունը կատարվել է դրվագման եղանակով:

ՄԻՋՆԱԴԱՐ

ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 129 Դրախմա, թողարկված Արտաշիր I-ի գահակալության տարիներին, արքայի ու նրա պաշտամունքի (զրադաշտական) պատկերներով, ինչպես նաև պահլավերեն արձանագրություններով:
- 130—131 Դրախմա, թողարկված Շապուհ I-ի գահակալության տարիներին, պատկերագրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, բայց դրամներից մեկը եզրերից տեղ-տեղ կոտրված է:
- 132 Դրախմա, թողարկված Նարսեի գահակալության տարիներին, պատկերագրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդները, բայց եզրից տեղ-տեղ կոտրված է:
- 133 Դրախմա, թողարկված Հազկերտ I-ի (399—430) գահակալության տարիներին, Նեհավենդ քաղաքում, արքայի և նրա պաշտամունքի (զրադաշտական) պատկերներով ու նշաններով, ինչպես նաև պահլավերեն արձանագրություններով:
- 134 Դրախմա, թողարկված Փերոզի (457—484) գահակալության տարիներին, Ֆարսում (Իսթախր), արքայի, ասորուշանի և քրմերի պատկերներով, ինչպես նաև պահլավերեն արձանագրությամբ:
- 135 Դրախմա, թողարկված Կավադի (487—531) գահակալության 7-րդ տարում, Ռիվ-Արտաշիր քաղաքում, պատկերագրական նույն տվյալներով:
- 136 Դրախմա, թողարկված Կավադի գահակալության 31-րդ տարում, Նեհավենդ քաղաքում, արքայի, ասորուշանի և քրմերի պատկերներով, ինչպես նաև պահլավերեն արձանագրություններով:
- 137 Դրախմա, թողարկված Խոսրով Անուշիրվանի (531—579) գահակալության 4-րդ տարում, Ռեյ քաղաքում, արքայի, ասորուշանի և քրմերի պատկերներով, ինչպես նաև պահլավերեն արձանագրություններով:
- 138 Դրախմա, թողարկված Խոսրով Անուշիրվանի գահակալության 14-րդ տարում, Աբրշահր քաղաքում, պատկերագրական նույն տվյալներով:
- 139 Դրախմա, թողարկված Խոսրով Անուշիրվանի գահակալության 31-րդ տարում, Մերվ քաղաքում, արքայի, ասորուշանի և քրմերի պատկերներով, ինչպես նաև պահլավերեն արձանագրություններով:
- 140 Դրախմա, թողարկված Ումիդ IV-ի (579—591) գահակալության 4-րդ տարում, Բիշափուր քաղաքում, արքայի, ասորուշանի և քրմերի պատկերներով, ինչպես նաև պահլավերեն արձանագրություններով:
- 141 Դրախմա, թողարկված Ումիդ IV-ի գահակալության 18-րդ տարում, պարսից Իրաքի Նեհավենդ քաղաքում, արքայի, ասորուշանի և քրմերի պատկերներով, ինչպես նաև պահլավերեն արձանագրություններով:
- 142 Դրախմա, թողարկված Խոսրով II Փարվեզի (591—628) գահակալության 11-րդ տարում, Նեհավենդ քաղաքում, պատկերագրական նույն տվյալ-

ներով, ինչպես նախորդը:

- 143 Դրամա, թողարկված խոսրով II Փարվեզի գահակալության 18-րդ տարում, Մերվ քաղաքում (խորասան) պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդները:
- 144 Դրամա, թողարկված խոսրով II Փարվեզի գահակալության 17-րդ տարում, Զերալի Ռեյ քաղաքում, պատկերազրության նույն տվյալներով, ինչպես նախորդները:
- 145 Դրամա, թողարկված խոսրով II Փարվեզի գահակալության 37-րդ տարում, պարսից Իրաքի նահավենդ քաղաքում, նույն տվյալներով, ինչպես նախորդ օրինակները:
- 146 Դրամա, թողարկված խոսրով II Փարվեզի գահակալության տարիներին, Զերալի Ռեյ քաղաքում, ջնջված տառերով:

ԹՅՈՒՋԱՆԻԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ ,

արծաթ

- 147—151 Կրկնակի միլիարենս, թողարկված Կ. Պոլսում, Հերակլեսի և Հերակլես-Կոնստանդինի համատեղ գահակալության (613—630) տարիներին, նրանց պատկերներով ու հունարեն արձանագրություններով, ինչպես նաև քրիստոնեական խաչի նշանով:
- 152 Կրկնակի միլիարենս, թողարկված Կ. Պոլսում, 614—630 թթ., Հերակլեսի և նրա երկու գահաժառանգների՝ Հերակլես-Կոնստանդինի ու Հերակլեսի պատկերներով, ինչպես նաև խաչի նշանով ու հունարեն արձանագրություններով:
- 153—155 Կրկնակի միլիարենս, թողարկված Կ. Պոլսում, Կոստանս II-ի (641—668) գահակալության տարիներին, կայսեր պատկերով, խաչի նշանով, ինչպես նաև հունարեն արձանագրությամբ:
- 156 Միլիարենս, թողարկված Կ. Պոլսում, Ռոմանոս I-ի (919—944) գահակալության սկզբնական տարիներին, կայսեր և նրա ժառանգների՝ Կոնստանդինի, Ստեփանոսի և Կոնստանդին Լեկապենոսի անունների հիշատակությամբ, ինչպես նաև Քրիստոսի պատկերով:

պղինձ

- 157 Ֆոլիս, թողարկված Հուստինիանոս II-ի (527—565) գահակալության տարիներին, կայսեր պատկերով, 40 նումի արժեքիչով և հունարեն արձանագրությամբ:
- 158 Ֆոլիս, թողարկված Մորիկ-Տիբերիոսի (582—602) գահակալության տարիներին, Կիզիկ քաղաքում, 582—585 թթ., կայսեր պատկերով, 40 նումի արժեքիչով և հունարեն արձանագրությամբ:
- 159 Ֆոլիս, թողարկված Կոստանս II-ի գահակալության տարիներին, կայսեր պատկերով, 40 նումի արժեքիչով և հունարեն մաշված արձանագրությամբ:
- 160 Ֆոլիս, թողարկված VI—VII դդ., 40 նումի արժեքիչով և պատկերազրության մաշված տվյալներով:
- 161 Ֆոլիս, թողարկված Կ. Պոլսում, Ռոմանոս I-ի (919—944) գահակալության տարիներին, կայսեր պատկերով և հունարեն արձանագրությամբ:

- 162—173 Ֆոլիս, թողարկված Կ. Պոլսում, Վասիլ II Բուլղարասպանի գահակալության (976—1025) տարիներին, Քրիստոսի պատկերով և միապետի անվան ու տիտղոսի հունարեն արձանագրությամբ:
- 174—177 Ֆոլիս, թողարկված Կ. Պոլսում, Միքայել IV Պափլագոնացու (1034—1041) գահակալության տարիներին, Քրիստոսի պատկերով և միապետի անվան ու տիտղոսի հունարեն արձանագրությամբ, ինչպես նաև խաչի նշանով:
- 178 Ֆոլիս, թողարկված Կ. Պոլսում, Կոստանդին IX Մոնոմախի (1042—1055) գահակալության տարիներին Քրիստոսի և տիրամոր պատկերներով, վերցված կետավոր շրջանակների մեջ, հունարեն մաշված արձանագրությամբ:
- 179 Ֆոլիս, թողարկված Կ. Պոլսում, կայսրուհի Թեոդորայի (1055—1056) գահակալության տարիներին, Քրիստոսի պատկերով և կայսրուհու անվան ու տիտղոսի հունարեն արձանագրությամբ:
- 180 Ֆոլիս, թողարկված Կ. Պոլսում, Կոստանդին X Դուկասի (1059—1067) գահակալության տարիներին, Քրիստոսի, կայսեր և կայսրուհի Եվդոկիայի պատկերներով, նրանց անունների հունարեն արձանագրությամբ և խաչի կենտրոնազարդ նշանով:
- 181 Ֆոլիս, թողարկված Կ. Պոլսում, Կոստանդին X (1059—1067) Դուկասի գահակալության տարիներին, նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, բայց դրվագումը կատարվել է դեռևս Հովհաննես Չմշկիկի (969—976) կայսրության տարիներից մնացած դրամի վրա և այդ իրողությունը դիտվում է հին պատկերագրության դրոշմից պահպանված նշաններով:
- 182 Ֆոլիս, թողարկված Կ. Պոլսում, Ռոմանոս IV Դիոգենեսի (1067—1071) գահակալության տարիներին, Քրիստոսի հանդիպահայաց պատկերով, և խաչի մեծադիր նշանով ու հունարեն արձանագրությամբ:
- 183—184 Ֆոլիս, թողարկված Կ. Պոլսում, Միքայել VII Դուկասի (1071—1078) գահակալության տարիներին, Քրիստոսի պատկերով, խաչի նշանով և հունարեն արձանագրությամբ:
- 185—188 Ֆոլիս, թողարկված Քրիստոսի պատկերով և հունարեն արձանագրությամբ, ինչպես նախորդ օրինակները, բայց պատկերագրական տրվյալները խիստ մաշված են:

ՕՄԱՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱՆՁԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 189—190 Դիրհեմ, թողարկված Հայաստանում (Դվին), հիշրայի 96 (714—715) թ., քուֆի գրեղաձևի արաբերեն արձանագրություններով, քաղված Ղուրանի 112 գլխից:

ԱՐԱՍՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆ

արծաթ

- 191 Դիրհեմ, թողարկված Իրաքում (ալ-Քուֆա), հիշրայի 158 (774—775) թ., մահմեդականության բանաձևի առաջին և երկրորդ մասերի, ինչպես նաև Ղուրանի 61-րդ գլխի 33-րդ ոտանավորից քաղված խոսքերի արաբերեն

(բուֆի գրեւածեի) արձանագրությամբ:

- 192 Դիրհեմ, թողարկված Բաղդադում (Մեդինաթ աս-Սալամ), հիշրայի 167 (777—778) թ., արձանագրությունների նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը:
- 193 Դիրհեմ, թողարկված Աֆրիկայում (ալ-Աբբասիյա), նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, բայց տարեթիվը չի պահպանվել: Նմանօրինակ արծաթե աբբասյան դրամների մեղ հայտնի օրինակները վերաբերում են Հարուն ալ-Ռաշիդի գահակալության (786—809) տարիներին:
- 194 Դիրհեմ, թողարկված Իրանում (ալ-Մուհամմեդիյա), ալ-Ամին Մահմեդ խալիֆայի (809—813) անվան հիշատակությամբ, բայց ջնջված տարեթիվով:
- 195 Դիրհեմ, թողարկված Իրաքում, ալ-Մուքտադիր խալիֆայի գահակալության (908—932) տարիներին, հիշրայի 302 (914—915) թ., բայց քաղաքի անվան ջնջված արձանագրությամբ:
- 196 Կես դրախմա, թողարկված Իրանի Թաբարիստան մարզում, սասանյան դրամների ընդօրինակությամբ, աբբասյան նահանգապետ Օմարի անվան արաբներն արձանագրությամբ, հոսորով Անուշիրվանի պատկերով, ինչպես նաև տարեթվի ու երկրամասի պահպանման արձանագրություններով: հիշրայի 137 (789) թ. հիշատակությամբ:

ԱՄԻՐԱՅԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԻՋԱՆ

ՋԱՖԱՐՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 197 Դիրհեմ, թողարկված ալ-Ամիր Մուզաֆար ալ-Մանսուր Ալի Իբն Ջաֆարի անվան և մահմեդականության բանաձևի արաբներն արձանագրությամբ: Դրամը եզրից կտրված է և տարեթվի հիշատակությունից պահպանվել է միայն արաբներն ճշորս հարյուր» բառը: Հավանաբար թողարկվել է X դ. վերջին կամ XI դ. սկզբին:

ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇԻՋԱՆ

ԻԼԴԵԳԻՋՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

սղիւն

- 198 Դիրհեմ, թողարկված աթաբեկ Կիլիկ Արսլանի (1186—1191) իշխանության տարիներին, առանց տարեթվի և տեղանվան հիշատակության, մաշված արաբներն արձանագրությամբ:
- 199—200 Դիրհեմ, թողարկված XII—XIII դդ., Իլդեգիզյան աթաբեկների կողմից, խիստ մաշված, անընթեռնելի արաբներն արձանագրություններով, առանց տարեթվերի և տեղանունների հիշատակության:
- 201 Դիրհեմ, թողարկված XII—XIII դդ., Իլդեգիզյան աթաբեկների կողմից, նույն տվյալներով, ինչպես նախորդները, բայց կրկնադրոշմ արաբատառ նշաններով:

ԷՅՈՒԲՅԱՆ ԴՐԱՄ

պղինձ

202 Դիրհեմ, թողարկված Միջագետքում, ալ-Մելիք ալ-Ադիլ Սեյֆ ադ-Դինի (1200—1218) գահակալության տարիներին, էյուրյան միապետի պատկերով և խալիֆա ան-Նասիր լդին-Ալլահի (1180—1225) անվան արաբերեն արձանագրությամբ:

ՌՈՒՄԻ ՍՈՒԼթԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

203—205 Դիրհեմ, թողարկված Սեբաստիայում, սուլթան Քայ-Քուբադ իբն Քայ-Խուսրաուի (1219—1237) գահակալության տարիներին, նրա անվան ու տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ:

206 Դիրհեմ, թողարկված Սեբաստիայում, սուլթան Քայ-Խուսրաու իբն Քայ-Քուբադի (1237—1246) գահակալության տարիներին, նրա անվան ու տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ, ինչպես նաև արևի ու առյուծի պատկերներով:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՐԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԴՐԱՄՆԵՐ

պղինձ

207—208 Անկանոն կերավածքի դրամ, թողարկված 1187 թ., Վրաստանում, Թամար թագուհու (1184—1213) անվան ու տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ, ինչպես նաև վրացերեն մխեդրուլի գրելաձևի նշաններով:

209 Կանոնավոր կերավածքի վարկային դրամ, թողարկված Վրաստանում, Քրոնիկոնի 410 (1200) թ., Թամար թագուհու անվան ու տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ, Բագրատունյաց տոհմային նշանի, ինչպես նաև Թամարի ու նրա ամուսնու՝ Դավիթ Սոսլանի անունների վրացերեն համառոտագրություններով:

210—214 Կանոնավոր կերավածքի վարկային դրամ, թողարկված Ռուսուդան թագուհու (1222—1245) գահակալության տարիներին, Քրոնիկոնի 447 (1227) թ., թագուհու անվան ու տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ, ինչպես նաև վրացերեն համառոտագրություններով:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

215 Դրամ, թողարկված Լևոն I Ռուբինյանին (1198—1219) թագավոր օծելու առթիվ, Քրիստոսի, գահակալի և Կիլիկիայի հայոց թագավորության զինանշանի պատկերներով, ինչպես նաև հայերեն արձանագրությամբ:

216 Դրամ, թողարկված Զապելի և Հեթումի համատեղ գահակալության

- (1226—1252) տարիներին, նրանց և խաչակիր առյուծի պատկերներով, ինչպես նաև հայերեն արձանագրությամբ:
- 217 Դրամ, թողարկված Հեթումյան Լևոն II-ի (1270—1289) գահակալության տարիներին, Սիս քաղաքում, ձիավոր միապետի և խաչակիր առյուծի պատկերներով, ինչպես նաև հայերեն արձանագրությամբ:
- 218 Թագվորին, դրվագված Սիս քաղաքում, Հեթումյան Օշինի (1320—1342) թագավորության տարիներին, գահին բազմած միապետի պատկերով, խաչի նշանով, ինչպես նաև հայերեն արձանագրություններով:

ՄՈՆԵՏԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆՐՋԱՆ

աբժաթ

- 219 Կանիկ, թողարկված Վրաստանում, 1261—1262 թթ., առանց իշխանական անունների, բացառապես մահմեդականության բանաձևի արաբերեն արձանագրություններով:
- 220 Դիրհեմ, թողարկված Իրանում, Հուլաղույան Արղուն խանի (1284—1291) գահակալության տարիներին, ուլղուրերեն և արաբերեն արձանագրություններով, ինչպես նաև խաչի նշանով:
- 221 Դիրհեմ, թողարկված Թավրիզում, Հուլաղույան Աբու-Սաիդ խանի (1317—1337) գահակալության տարիներին, ուլղուրերեն և արաբերեն արձանագրություններով:
- 222 Դիրհեմ, թողարկված Իրանում, Աբու-Սաիդի գահակալության տարիներին, արաբերեն և ուլղուրերեն արձանագրություններով, իլխանական տոմարի 33 տարեթվի հիշատակությամբ (1332—1333):
- 223—225 Երկդիրհեմ, թողարկված Թավրիզում, Աբու-Սաիդի գահակալության տարիներին, ինչպես նախորդ օրինակները, բայց բացառապես արաբերեն արձանագրություններով, նվիրված միապետի տիտղոսների, մահմեդականության բանաձևի խոսքերի և շորս ուղղափառ խալիֆաների անունների հիշատակությանը:
- 226 Դիրհեմ, թողարկված Իրանում, Հուլաղույան Սուլեյման խանի (1339—1344) գահակալության տարիներին, ուլղուրերեն և արաբերեն արձանագրություններով, նվիրված միապետի տիտղոսների, ինչպես նաև մահմեդականության բանաձևի խոսքերին:
- 227 Դիրհեմ, թողարկված Իրանում, Հուլաղույանների իշխանության վերջին շրջանում (XIV դ.), բացառապես արաբերեն արձանագրություններով, նվիրված շորս ուղղափառ խալիֆաների անունների, ինչպես նաև մահմեդականության բանաձևի հիշատակությանը, բայց ջնջված տարեթվով:

պղիճձ

- 228—229 Ֆելս, թողարկված Վրաստանում, Զինգիզյան Մանգու խանի (1251—1260) գահակալության տարիներին, նրա անվան ու տիտղոսների, ինչպես նաև մահմեդականության բանաձևի արաբերեն արձանագրություններով:
- 230—231 Ֆելս, թողարկված Հայաստանում (Անի), Սուլեյման խանի գահակալության տարիներին, ծալապատիկ նստած մարդու պատկերով և արա-

- բերեն մաշված արձանագրություններով:
 232 Ֆելս, թողարկված Հայաստանում (Անի), XIV դ., առյուծի պատկերով
 և արաբերեն մաշված արձանագրություններով:

աբժաթ

- 233—234 Կերմանեուլի, թողարկված Արևմտյան Վրաստանում, XIII—XIV դդ.,
 Տրապիզոնի կայսրության արժաթե գրամների ընդօրինակությամբ:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

ՍԵՅՅԱՆՆԵՐ

աբժաթ

- 235 Աբբասի, թողարկված Խուվեյդում, շահ Աբբաս I-ի (1587—1629) գահակալության տարիներին, պարսկերեն մաշված արձանագրությամբ:
 236 Աբբասի, թողարկված շահ Աբբաս II-ի (1642—1667) գահակալության տարիներին, Վրաստանում (Թբիլիսի), ջնջված տարեթվով, միապետի անվան ու տիտղոսների, ինչպես նաև մահմեդականության բանաձևի պարսկերեն արձանագրություններով:
 237 Աբբասի, թողարկված շահ Հուսեյնի (1694—1722) գահակալության տարիներին, Վրաստանում (Թբիլիսի), հիշրայի 1131 (1718—1719) թ., միապետի անվան, տիտղոսների և մահմեդականության բանաձևի պարսկերեն արձանագրություններով:
 238 Աբբասի, թողարկված Թավրիզում, շահ Հուսեյնի գահակալության տարիներին, նրա անվան ու տիտղոսների, ինչպես նաև մահմեդականության բանաձևի պարսկերեն արձանագրությամբ, բայց ջնջված տարեթվով:
 239—240 Աբբասի, թողարկված Վրաստանում (Թբիլիսի) XVIII դ., մաշված պարսկերեն արձանագրություններով:

ԱՅՇԱՐՑԱՆՆԵՐ

աբժաթ

- 241 Նադիրի, թողարկված Թավրիզում, Նադիր շահի (1736—1747) գահակալության տարիներին, նրա անվան ու տիտղոսների պարսկերեն արձանագրություններով, հիշրայի 1155 (1742—1743) տարեթվով:
 242 Նադիրի, թողարկված Մշխեդում, Նադիր շահի գահակալության տարիներին, նրա անվան ու տիտղոսի պարսկերեն արձանագրությամբ:
 243 Նադիրի, թողարկված Սպահանում, Նադիր շահի գահակալության տարիներին, պարսկերեն արձանագրության նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը:

ՂԱՋԱՐՑԱՆՆԵՐ

աբժաթ

- 244—245 Կռան, թողարկված Նասիր ադ-Դին շահի (1848—1896) գահակալության տարիներին, նրա անվան ու տիտղոսների պարսկերեն արձանագրությամբ:

- 246—247 Շահի, թողարկված Նասիր ադ-Դին շահի գահակալության տարիներին, Իրանի միապետության զինանշանի (սուրբ բռնած քալլոդ առլուծ) պատկերով և պարսկերեն արձանագրությամբ:
- 248 Իրկու կոան, թողարկված Մուղաֆար ադ-Դին շահի (1896—1907) գահակալության տարիներին, նրա պատկերով, հիշրայի 1324 (1906—1907) տարեթվով, միապետության զինանշանի պատկերով և պարսկերեն արձանագրությամբ:
- 249 Կես կոան, թողարկված Մուղաֆար ադ-Դին շահի գահակալության տարիներին, հիշրայի 1318 (1900—1901) տարեթվով, միապետության զինանշանի պատկերով ու պարսկերեն արձանագրությամբ:
- 250 Իրկու կոան, թողարկված Ահմեդ շահի (1909—1925) գահակալության տարիներին, նրա և միապետության զինանշանի պատկերներով, ինչպես նաև հիշրայի 1332 (1913—1914) տարեթվով ու պարսկերեն արձանագրությամբ:

Նիկել

- 251 Հիսուն դինար, թողարկված Նասիր-ադ-Դին շահի գահակալության տարիներին, միապետության զինանշանի պատկերով և պարսկերեն արձանագրությամբ:
- 252 Հարյուր դինար, թողարկված Մահմեդ Ալի շահի (1907—1909) գահակալության տարիներին, միապետության զինանշանի պատկերով և պարսկերեն արձանագրությամբ:

Արծաթ

- 253 Հարյուր դինար, թողարկված Ահմեդ շահի գահակալության տարիներին, արևի պատկերով և պարսկերեն արձանագրությամբ:
- 254 Հիսուն դինար, թողարկված Ահմեդ շահի գահակալության տարիներին, նույն պատկերազրական տվյալներով, ինչպես նախորդը:
- 255 Հիսուն դինար, թողարկված միապետության զինանշանի պատկերով և պարսկերեն արձանագրությամբ, տարեթիվը չնշված է:

ՊԱՐՍՎԱԿԱՆ ՏԻՐԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԴՐԱՄՆԵՐ (XVII—XVIII դդ.)

Արծաթ

- 256 Ֆուլուս, թողարկված Թավրիզում, առյուծի պատկերով և պարսկերեն արձանագրությամբ ու ջնջված տարեթվով:
- 257 Ֆուլուս, թողարկված առյուծի պատկերով և պարսկերեն մաշված արձանագրությամբ:
- 258 Ֆուլուս, թողարկված հիշրայի 1123 (1711—1712) թ., մաշված պարսկերեն արձանագրությամբ:
- 259 Ֆուլուս, թողարկված Երևանում, հիշրայի 1127 (1717) թ., քաղաքի անվան ու տարեթվի պարսկերեն արձանագրությամբ և մարդակերպ կենդանական պատկերով:
- 260 Ֆուլուս, թողարկված Երևանում, հիշրայի 1122 (1710—1711) թ., մաշված պարսկերեն արձանագրությամբ և ձկան պատկերով:
- 261 Ֆուլուս, թողարկված Թբիլիսիում, մաշված պարսկերեն արձանագրությամբ:

- թյամբ և ձկան պատկերով ու բուսական նախշերով: Տարեթիվը ջնջված է, բայց պատկերագրական տվյալներով վերաբերում է XVIII դ. երկրորդ կեսին:
- 262 Ֆուլուս, թողարկված Թբիլիսիում, պարսկերեն արձանագրությամբ և ձկան պատկերով, ինչպես նաև բուսական ու կետազարդ նախշերով: Տարեթիվը ջնջված է, բայց պատկերագրական տվյալներով վերաբերում է XVIII դ.:
- 263 Ֆուլուս, թողարկված Թբիլիսիում, XVIII դ., պարսկերեն արձանագրությամբ և ձկան պատկերով, ինչպես նախորդը, բայց ձևավորման տվյալներով տարբեր է:
- 264—266 Ֆուլուս, թողարկված XVIII դ., կենդանական պատկերով, բուսական նախշերով և պարսկերեն արձանագրությամբ, որոնց մանրամասնությունները չեն պահպանվել:

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

աբժաթ

- 269 Դիրհեմ, թողարկված Բաղդադում, XVII դ. վերջին, մաշված արաբերեն արձանագրությամբ:
- 270 Օնլըք, թողարկված Կ. Պոլսում, սուլթան Ահմեդ Իբն Մահմեդի (1703—1730) գահակալության տարիներին, նրա անվան ու տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ, հիշրայի 1115 (1703—1704) տարեթիվով:
- 271 Օնլըք, թողարկված Թբիլիսիում, սուլթան Ահմեդ III-ի (1703—1730) գահակալության տարիներին, հիշրայի 1115 տարեթիվով, միապետի անվան ու տիտղոսների արաբերեն արձանագրությամբ և տուղրայի նշանով:
- 272 Մեկ պիաստր, կամ ղուռուջ, թողարկված սուլթան Աբդ-ալ-Մաջիդ I-ի (1839—1861) գահակալության 9-րդ տարում (1848), Կ. Պոլսում, հիշրայի 1255 (1839—1840) տարեթիվով, տուղրայի նշանով և թուրքերեն արձանագրությամբ:
- 273 Մեկ փարա, թողարկված Կ. Պոլսում, սուլթան Աբդ-ալ-Մաջիդի գահակալության տարիներին, հիշրայի 1255 տարեթիվով, տուղրայի և թուրքերեն արձանագրության նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը:
- 274 Մեկ փարա, թողարկված Կ. Պոլսում, սուլթան Աբդ-ալ-Համիդ II-ի (1876—1909) գահակալության տարիներին, հիշրայի 1293 (1876) տարեթիվով, տուղրայի նշանով և թուրքերեն արձանագրությամբ:
- 275—277 Երկու փարա, թողարկված Կ. Պոլսում, սուլթան Աբդ-ալ-Համիդ II-ի գահակալության տարիներին, հիշրայի 1293 տարեթիվով, տուղրայի նշանով և թուրքերեն արձանագրությամբ:
- 278 Օնլըք, թողարկված Կ. Պոլսում, սուլթան Մահմեդ V Ռաշիդի (1909—1918) գահակալության տարիներին, հիշրայի 1327 (1909) տարեթիվով, տուղրայի նշանով և թուրքերեն արձանագրությամբ:
- 279—280 Տասը փարա, թողարկված Կ. Պոլսում, սուլթան Մահմեդ V Ռաշիդի

- գահակալության տարիներին, հիշրայի 1327 տարեթվով, տուղրայի նշանով և թուրքերեն արձանագրության նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը:
- 281 Քսան փարա, թողարկված Կ. Պոլսում, սուլթան Մահմեդ V Ռաշիդի գահակալության տարիներին, նույն տարեթվով, տուղրայի նշանով և թուրքերեն արձանագրությամբ:

պղինձ

- 282 Մեկ փարա, թողարկված Գյանջայում, սուլթան Ահմեդ III-ի (1703—1730) գահակալության տարիներին, առանց տարեթվի հիշատակության, մաշված թուրքերեն արձանագրությամբ:
- 283—291 Տասը փարա, թողարկված Կ. Պոլսում, սուլթան Արդ ալ-Մաջիդ I-ի գահակալության տարիներին, հիշրայի 1255 (1839—1840) տարեթվով, տուղրայի և արժևնիշի դրոշմով, ինչպես նաև թուրքերեն արձանագրությամբ:
- 292—293 Քսան փարա և տասը փարա, թողարկված Եգիպտոսում, սուլթան Արդ ալ-Ալիդի (1861—1876) գահակալության տարիներին, հիշրայի 1277 (1860—1861) տարեթվով, տուղրայի նշանով և թուրքերեն արձանագրությամբ:
- 294 Հինգ փարա, թողարկված Կ. Պոլսում, սուլթան Աբդ ալ-Համիդ II-ի գահակալության տարիներին, հիշրայի 1293 (1876) տարեթվով, տուղրայի նշանով և թուրքերեն արձանագրությամբ:
- 295 Տասը փարա, թողարկված XIX դ., Կ. Պոլսում, մաշված արձանագրությամբ և տուղրայի անընթեռնելի նշանով, հզրից ծակված:
- 296 Փուլ (ոսկեջրած), թողարկված Կ. Պոլսում, սուլթան Աբդ ալ-Համիդ II-ի գահակալության տարիներին, հիշրայի չնշված տարեթվով և մաշված թուրքերեն արձանագրությամբ:

ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

պղինձ

- 297 Հարյուր փարա, թողարկված 1926 թ., թուրքերեն արձանագրությամբ, երկու դահնեճյուղերի, կիսալուսնի և աստղի զարդանշաններով:

նիկել

- 298 Հինգ ղուրուշ, թողարկված 1935 թ., լատիներեն արձանագրությամբ, կիսալուսնի և հնգաթև աստղի դրոշմով:

ԲԱՐՈՒՐՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆ

ՀՆԴԱԿԱՆ ԴՐԱՄ

աՐԾԱՔ

- 299 Կես ռուփի, թողարկված Մարսարաբադում, Շահ-Ալամ II-ի (1788—1806) գահակալության տարիներին, միապետի անվան և տիտղոսների պարսկերեն արձանագրությամբ, հիշրայի 1204 (1789—1790) տարեթվով, ինչպես նաև կետազարդ նշաններով:

ԱՅՂԱՆԱԿԱՆ ԴՐԱՄ

արժաթ

- 300 Ռուսի, թողարկված Հաբիբ-Ալլահի (1901—1919) գահակալության տարիներին, տողրայի դրոշմով, միապետության զինանշանի պատկերով և հիշրայի 1319 (1901—1902) տարեթվով:

ԻՐԱՔԱՆ ԴՐԱՄ

նիկել

- 301 Հիսուն ֆելս, թողարկված հրեք արձավենիների պատկերով, արաբերեն արձանագրությամբ, հիշրայի 1390 և քրիստոնեական 1970 տարեթվերով:

ԱՐԵՎԵՅԱՆ ԱՆՈՐՈՇ ԴՐԱՄՆԵՐ

պղինձ

- 302—324 Խիստ մաշված, արաբատառ արձանագրությունների նշմարելի հետքերով, ըստ հնագրության տվյալների հիմնականում Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում թողարկված տարբեր դրամական միավորներ, որոնք հնթակա են առանձին քննության:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՑՍՐՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արժաթ

- 325—328 Մեկ կոպեկ, թողարկված Ալեքսեյ Միխայլովիչի (1645—1676) գահակալության տարիներին, նիզակավոր ձիավորի պատկերով և ռուսերեն արձանագրությամբ:
- 329—330 Մեկ ռուբլի, թողարկված Պավել I-ի (1796—1801) գահակալության տարիներին, հավասարաթև խաչի նշանով և ռուսերեն արձանագրությամբ, 1799 և 1801 տարեթվերով:
- 331 Տասը կոպեկ, թողարկված Ալեքսանդր I-ի (1801—1825) գահակալության տարիներին, կայսրության զինանշանի պատկերով (երկգլխանի արծիվ), ռուսերեն արձանագրությամբ և 1818 տարեթվով:
- 332 Քսանհինգ կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ I-ի (1825—1855) գահակալության տարիներին, կայսրության զինանշանի պատկերով, ռուսերեն արձանագրությամբ և 1830 տարեթվով:
- 333 Տասնհինգ կոպեկ, պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, 1838 տարեթվով:
- 334 Քսանհինգ կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ I-ի գահակալության տարիներին, պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, 1847 տարեթվով:
- 335 Քսան կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ I-ի գահակալության տարիներին,

- պատկերագրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, 1850 տարեթվով:
- 336 Մեկ ուրիշ, թողարկված Նիկոլայ II-ի (1894—1917) գահակալության տարիներին, նրա պատկերով, ռուսերեն արձանագրությամբ և 1896 տարեթվով:
- 337 Մեկ ուրիշ, թողարկված Նիկոլայ II-ի գահակալության տարիներին, նրա պատկերով, ռուսերեն արձանագրությամբ, ինչպես նախորդը, բայց կայսրության զինանշանի պատկերով, 1901 տարեթվով:
- 338 Հինգ կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ II-ի գահակալության տարիներին, նրա և կայսրության զինանշանի պատկերներով ու ռուսերեն արձանագրությամբ, 1912 տարեթվով:
- 339 Հինգ կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ II-ի գահակալության տարիներին, ռուսերեն արձանագրությամբ, կայսրության զինանշանով, բայց առանց կայսեր պատկերի, 1913 տարեթվով:
- 340—341 Տասը կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ II-ի գահակալության տարիներին, պատկերագրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, 1904 և 1915 տարեթվերով:

պղինձ

- 342 Դնեգա, թողարկված Աննա Իվանովնայի (1730—1741) գահակալության տարիներին, կայսրության զինանշանի պատկերով, ռուսերեն արձանագրությամբ, 1739 տարեթվով:
- 343 Դնեգա, թողարկված Եկատերինա II-ի (1762—1796) գահակալության տարիներին, կայսրության զինանշանի պատկերով, ռուսերեն արձանագրությամբ և 1788 տարեթվով:
- 344 Հինգ կոպեկ, թողարկված Եկատերինա II-ի գահակալության տարիներին, կայսրության զինանշանի պատկերով, ռուսերեն արձանագրությամբ, կայսրուհու անվան մենագրով և 1764 տարեթվով:
- 345 Երկու կոպեկ, թողարկված Եկատերինա II-ի գահակալության տարիներին, նիզակավոր ձիավորի պատկերով, ռուսերեն արձանագրությամբ, կայսրուհու անվան մենագրով և 1774 տարեթվով:
- 346 Երկու կոպեկ, թողարկված Սիբիրի համար, Եկատերինա II-ի անվան մենագրով, ռուսերեն արձանագրությամբ և 1774 տարեթվով:
- 347—348 Հինգ կոպեկ, թողարկված Եկատերինա II-ի գահակալության տարիներին, կայսրության զինանշանի պատկերով, ռուսերեն արձանագրությամբ, կայսրուհու անվան մենագրով, 1777 և 1778 տարեթվերով:
- 349 Երկու կոպեկ, թողարկված Եկատերինա II-ի գահակալության տարիներին, նիզակավոր ձիավորի պատկերով, ռուսերեն մաշված արձանագրությամբ և ջնջված տարեթվով:
- 350—353 Մեկ կոպեկ, թողարկված Ալեքսանդր I-ի գահակալության տարիներին, կայսրության զինանշանի պատկերով, ռուսերեն արձանագրությամբ և 1812, 1823 (2) և ջնջված տարեթվերով:
- 354—361 Երկու կոպեկ, թողարկված Ալեքսանդր I-ի գահակալության տարիներին, պատկերագրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, բայց

- 1817 և 1823 տարեթվերով. ըստ որում, բացի մեկ օրինակից մնացածները դրվագվել են 1823 թ.:
- 362 Հինգ կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ I-ի գահակալության տարիներին, կայսրության զինանշանի պատկերով, ռուսերեն արձանագրությամբ և 1831 տարեթվով:
- 363—364 Մեկ կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ I-ի գահակալության տարիներին, պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, բայց 1836 տարեթվով:
- 365 Կես կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ I-ի գահակալության տարիներին, նրա անվան ռուսերեն մենագրով, թագի պատկերով, ինչպես նաև ռուսերեն արձանագրությամբ և 1841 տարեթվով:
- 366—371 Մեկ կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ I-ի գահակալության տարիներին, պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, 1841 տարեթվով:
- 372 Երեք կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ I-ի գահակալության տարիներին, 1841 տարեթվով և նույն պատկերազրական տվյալներով:
- 373 Երկու կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ I-ի գահակալության տարիներին, պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, 1842 տարեթվով:
- 374 Երեք կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ I-ի գահակալության տարիներին, պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, 1844 տարեթվով:
- 375—378 Մեկ կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ I-ի գահակալության տարիներին, պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, 1854 տարեթվով:
- 379—380 Դեմեթևա, թողարկված Ալեքսանդր II-ի (1855—1881) գահակալության տարիներին, ռուսերեն արձանագրությամբ, կայսեր անվան մենագրով և 1856 տարեթվով:
- 381—383 Մեկ կոպեկ, թողարկված Ալեքսանդր II-ի գահակալության տարիներին, ռուսերեն արձանագրությամբ, կայսեր անվան մենագրով, երկու օրինակը 1865, իսկ մեկը՝ 1866 տարեթվով:
- 384 Երկու կոպեկ, թողարկված Ալեքսանդր II-ի գահակալության տարիներին, կայսրության զինանշանի պատկերով, ռուսերեն արձանագրությամբ և 1886 տարեթվով:
- 385—386 Հինգ կոպեկ, թողարկված Ալեքսանդր II-ի գահակալության տարիներին, պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, բայց 1880 տարեթվով:
- 387—392 Կես կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ II-ի գահակալության տարիներին, ռուսերեն արձանագրությամբ, կայսեր անվան մենագրով և 1893 տարեթվով:
- 393—404 Երկու կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ II-ի գահակալության տարիներին, կայսրության զինանշանի պատկերով, ռուսերեն արձանագրությամբ և 1916 տարեթվով:
- 405—409 Երեք կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ II-ի գահակալության տարիներին, նախորդ տարեթվով և պատկերազրական տվյալներով:
- 410—431 Մեկ կոպեկ, թողարկված Նիկոլայ II-ի գահակալության տարիներին:

րին, պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը. 1917 տարի թվով:

ՌՈՒՍ-ԼԵՆԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

աբծաթ

- 432 Հինդ դրոտ, թողարկված Նիկոլայ I-ի գահակալության տարիներին, լեհերեն և ռուսերեն արձանագրություններով, կայսրության զինանշանի պատկերով և 1833 տարի թվով:
- 433 Երկու դրոտ, թողարկված Նիկոլայ I-ի գահակալության տարիներին, պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, 1839 տարի թվով:
- 434 Մեկ դրոտ, թողարկված Նիկոլայ I-ի գահակալության տարիներին, պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը, 1835 տարի թվով:

ՌՈՒՍ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

աբծաթ

- 435—436 Երկու արաղի կամ 400 փուլի, թողարկված Թբիլիսիում, 1824, 1829 թթ., արժենիշի և տարեթվի վրացերեն արձանագրությամբ, վրաց միապետության թագի պատկերով ու երկու տարբեր բուսական ցողունների խաչաձև զարդանախշով, ինչպես նաև փողերանոցի անվան ռուսերեն մենագրերով:
- 437 Կես արաղի կամ 100 փուլի, թողարկված Թբիլիսիում, 1833 թ., նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

աբծաթ

- 438—439 Հիսուն կոպեկ, թողարկված 1922 թ., ՌՍՖՍՀ գերբի և հնգաթև աստղի պատկերով, ինչպես նաև Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք» ռուսերեն արձանագրությամբ:
- 440 Մեկ ռուբլի, թողարկված 1924 թ., բանվորի ու գյուղացու, ՍՍՀՄ գեղքի պատկերներով, ինչպես նաև ռուսերեն արձանագրությամբ:
- 441—443 Կես ռուբլի, թողարկված 1924 թ., մուրճով աշխատող բանվորի և ՍՍՀՄ գերբի պատկերներով, ինչպես նաև ռուսերեն նույն արձանագրությամբ:
- 444 Տասնհինգ կոպեկ, թողարկված 1927 թ., ՍՍՀՄ գերբի պատկերով, ինչպես նաև ռուսերեն նույն արձանագրությամբ:
- 445 Քսան կոպեկ, թողարկված 1929 թ., պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը:

պղինձ

- 446 Մեկ կոպեկ, թողարկված 1924 թ., ՍՍՀՄ գերբի պատկերով, ինչպես նաև դրամի անվանման ու Պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք» ռուսերեն արձանագրությամբ:
- 447 Երկու կոպեկ, թողարկված 1924 թ., պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը:

- 448 Երեք կոպեկ, թողարկված 1924 թ., պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը:
- 449—451 Հինգ կոպեկ, երկու օրինակը թողարկված 1924, իսկ մեկը՝ 1931 թ., պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը:
- 452 Երեք կոպեկ, թողարկված 1961 թ., ՍՍՀՄ գերբի պատկերով և դրամի անվանման ուսերին արձանագրությամբ:

ԱՎՍՏՐԻԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 453—454 Քառորդ ֆլորին, թողարկված 1858 և 1859 թթ., միապետության զինանշանի, կայսր Ֆրանս-Իոսիֆ I-ի (1848—1916) պատկերներով և գերմաներեն արձանագրությամբ:

պղինձ

- 455 Երեք կրոյցեր, թողարկված 1812 թ., Վիեննայում, կայսր Ֆրանց II-ի (1792—1835) պատկերով և դրամի անվանման գերմաներեն արձանագրությամբ:
- 456 Մեկ կրոյցեր, պատկերազրական նույն տվյալներով և ջնջված տարիքով:
- 457 Մեկ կրոյցեր, թողարկված 1816 թ., կայսրության զինանշանի պատկերով և գերմաներեն արձանագրությամբ:

ԱՎՍՏՐՈ-ՀՈՒՆԳԱՐԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 458 Քսան կրոյցեր, թողարկված 1869 թ., Ֆրանց-Իոսիֆ I-ի պատկերով և հունգարերեն արձանագրությամբ:
- 459 Մեկ կրոն, թողարկված 1893 թ., Ֆրանց-Իոսիֆ I-ի և հինգ թագերի պատկերներով, ինչպես նաև հունգարերեն արձանագրությամբ:

պղինձ

- 460 Մեկ կրոյցեր, թողարկված 1916 թ., կայսրության զինանշանի պատկերով և գերմաներեն արձանագրությամբ:

ԱՎՍՏՐԻԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

նիկել

- 461 Տասր գրոշ, թողարկված 1925 թ., կնոջ պատկերով և դրամի անվանման գերմաներեն արձանագրությամբ:

ԲՈՒՂԱՐԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 462 Հինգ ստոտինկի, թողարկված Ֆերդինանտ I-ի (1887—1908) գահակալության տարիներին, միապետության զինանշանի պատկերով, բուլղա-

- րիերեն արձանագրությամբ և 1888 տարեթվով:
- 463 Քսան ստոտինկի, թողարկված 1888 թ., պատկերազրական նույն տվյալներով, ինչպես նախորդը:
- 464 Տասր ստոտինկի, թողարկված 1906 թ., նախորդի պատկերազրական տվյալներով:
- 465 Մեկ լեվ, թողարկված 1925 թ., միապետության ղինանշանի պատկերով և բուլղարերեն արձանագրությամբ:
- 466 Տասր լեվ, թողարկված Բորիս III-ի (1918—1943) գահակալության տարիներին, ձիավոր ռազմիկի պատկերով և բուլղարերեն արձանագրությամբ:

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԿԱՑՍՐՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 467—468 Մեկ ուփի, թողարկված Հնդկաստանի համար՝ 1840 և 1876 թթ., Վիկտորիա թագուհու (1837—1901) պատկերով և անգլերեն արձանագրությամբ:
- 469 Քառորդ ուփի, թողարկված Հնդկաստանի համար՝ 1889 թ., նախորդի պատկերազրական տվյալներով:
- 470 Տասր ցենա, թողարկված Սինգապուրի համար՝ 1894 թ., Վիկտորիա թագուհու պատկերով և անգլերեն արձանագրությամբ:
- 471 Տասր ցենտ, թողարկված Կանադայի համար՝ 1906 թ., էդվարդ II-ի (1861—1910) պատկերով և անգլերեն արձանագրությամբ:

պղինձ

- 472 Երկու սեն, թողարկված Սինգապուրի համար՝ 1876 թ., վիշապի պատկերով և անգլերեն արձանագրությամբ:
- 473 Մեկ ֆարտինգ, թողարկված 1924 թ., Գևորգ V-ի (1910—1936) և կայսրության ղինանշանի պատկերներով, ինչպես նաև անգլերեն արձանագրությամբ:

ԴԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 474 Մեկ թալեր, թողարկված Մեկլենբուրգ-Շվեբինում, 1864 թ., Ֆրիդրիխ-Ֆրանց II-ի (1842—1883) ու պետական ղինանշանի պատկերներով, ինչպես նաև գերմաներեն արձանագրությամբ:
- 475 Երկու և կես գրոշ, թողարկված 1865 թ., Պրուսիայում, Վիլհելմ I-ի (1861—1888) պատկերով և գերմաներեն արձանագրությամբ:
- 476 Քսան պֆենիգ, թողարկված 1875 թ., կայսրության ղինանշանի պատկերով և գերմաներեն արձանագրությամբ:
- 477 Հինգ մարկ, թողարկված 1903 թ., Վիլհելմ II-ի (1888—1918) և կայսրության ղինանշանի պատկերներով, ինչպես նաև գերմաներեն արձանագրությամբ:
- 478 Երեք մարկ, թողարկված 1909 թ., Համբուրգի և կայսրության ղինանշանների պատկերներով, ինչպես նաև գերմաներեն արձանագրություններով:
- 479 Երեք մարկ, թողարկված 1912 թ., Վիլհելմ II-ի և կայսրության ղինա-

նշանի պատկերներով, ինչպես նաև գերմաներեն արձանագրություններով:

480 Երեք մարկ, թողարկված 1918 թ., Վիլհելմ II-ի ու կայսրության զինանշանի պատկերներով և գերմաներեն արձանագրությամբ:

481 Հինգ մարկ, թողարկված 1935 թ., պետական զինանշանի և քառաձարկ տաճարի պատկերներով, ինչպես նաև գերմաներեն արձանագրությամբ:

482—483 Հինգ մարկ, թողարկված 1935 և 1936 թթ., Հինգենբուրգի և պետական զինանշանի պատկերներով, գոթական ոճի գերմաներեն արձանագրություններով:

484—485 Երկու մարկ, թողարկված 1939 թ., պետական զինանշանի և Հինգենբուրգի պատկերներով, ինչպես նաև գոթական ոճի գերմաներեն արձանագրություններով:

ալլումին

486 Հիսուն պֆենիգ, թողարկված 1941 թ., պետական զինանշանի պատկերով և գերմաներեն արձանագրությամբ:

487 Հինգ պֆենիգ, թողարկված 1944 թ., պետական զինանշանի պատկերով և գոթական ոճի գերմաներեն արձանագրությամբ:

ԴԱՆԻԱԿԱՆ ԴՐԱՄ

արծաթ

488 Քսանհինգ օրե, թողարկված 1904 թ., Քրիստիան IX-ի (1863—1906) պատկերով և դանիերեն արձանագրությամբ:

ԷՍՏՈՆԱԿԱՆ ԴՐԱՄ

նիկել

489 Տասը ցենտ, թողարկված 1931 թ., պետական զինանշանի պատկերով և էստոներեն արձանագրությամբ:

ԻՍՊԱՆԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

490—492 Հինգ ուալ, թողարկված Բարսելոնում, 1641—1643 թթ., խիստ մաշված պատկերներով և իսպաներեն արձանագրություններով:

493 Մեկ ուալ, թողարկված Բարսելոնում, 1713 թ., Ֆիլիպ V-ի (1700—1746) գահակալության տարիներին, պետական զինանշանի պատկերով և իսպաներեն արձանագրությամբ:

494 Հիսուն ցենտ, թողարկված 1892 թ., Ալֆոնս XIII-ի (1886—1931) գահակալության տարիներին, միապետի և պետական զինանշանի պատկերներով, ինչպես նաև իսպաներեն արձանագրությամբ:

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

495 Հինգ լիրա, թողարկված Հռոմում, 1875 թ., Վիկտոր Էմմանուէլ II-ի (1861—1878), թագավորության զինանշանի պատկերներով և իտալերեն արձանագրությամբ:

պղինձ

- 496 Տասր ցինտեսիմի, թողարկված Հոռմում, 1894 թ., Ումբերտո I-ի (1878—1900) պատկերով և իտալերեն արձանագրությամբ:

ԼՆՃԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 497 Մեկ թալեր, թողարկված 1615 թ., Սիգիզմունդ III-ի (1587—1632) ու միապետության զինանշանի պատկերներով և լեհերեն արձանագրությամբ:
- 498 Մեկ թալեր, թողարկված 1757 թ., Ավգուստիոս III-ի (1733—1763) ու միապետության զինանշանի պատկերներով և լեհերեն արձանագրությամբ:
- 499 Հիսուն գրոշ, թողարկված 1923 թ., պետական զինանշանի պատկերով և լեհերեն արձանագրությամբ:
- 500 Հինգ ղլոտ, թողարկված 1932 թ., մայր Լեհաստանի և պետական զինանշանի պատկերներով, ինչպես նաև լեհերեն արձանագրություններով:
- 501 Հինգ ղլոտ, թողարկված 1934 թ., Յուզեֆ Պիլսուդսկու և պետական զինանշանի պատկերներով, ինչպես նաև լեհերեն արձանագրություններով:
- 502 Երկու ղլոտ, թողարկված 1933 թ., մայր Լեհաստանի և պետական զինանշանի պատկերներով, ինչպես նաև լեհերեն արձանագրություններով:

ՀՈՒՆԳԱՐԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

ալյումին

- 503 Մեկ պենգո, թողարկված 1941 թ., պետական զինանշանի պատկերով և հունգարերեն արձանագրությամբ:

նիկել

- 504 Քսան ֆիլեր, թողարկված 1941 թ., պետական զինանշանի պատկերով և հունգարերեն արձանագրությամբ:

ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 505—506 Մեկ դրախմա, թողարկված 1910 և 1911 թթ., Գևորգ I-ի (1863—1913) պատկերով և հունարեն արձանագրությամբ:

ալյումին

- 507 Հինգ լեպտա, թողարկված 1912 թ., Աթենքում, թագի պատկերով և հունարեն արձանագրությամբ:

նիկել

- 508 Մեկ դրախմա, թողարկված 1926 թ., Աթենաս դիցուհու պատկերով, ինչպես նաև դրամի ու պետության անունների հունարեն արձանագրություններով:

ՆՈՐՎԵԴԱ-ՇՎԵԴԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

աբժաթ

- 509 Մեկ կրոն, թողարկված 1901 թ., Օսկար II-ի (1872—1907), միապետության զինանշանի պատկերներով, ինչպես նաև թագավորի ու գրամի անունների արձանագրություններով:
- 510 Քսանհինգ օրե, թողարկված 1876 թ., Օսկար II-ի անվան մենագրով և թագի պատկերով:

պղինձ

- 511 Երկու օրե, թողարկված Օսկար II-ի գահակալության տարիներին, միապետության զինանշանի պատկերով և թագավորի անվան մենագրով: Դրամի վրա տարեթիվը չնշված է:

ՇՎԵՑԱՐԱԿԱՆ ԴՐԱՄ

պղինձ

- 512 Տասը ցենտիմես, թողարկված 1851 թ., հավասարաթև խաչի նշանով, ծաղկազարդ պսակով և երկրի անվան լատիներեն գրությամբ:

ՋԵՆՈՍՆՈՎԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

աբժաթ

- 513 Տասը կրոն, թողարկված 1931 թ., պետության զինանշանի պատկերով և չեխերեն արձանագրությամբ:
- 514 Քսան կրոն, թողարկված 1937 թ., պետության զինանշանի և պրեզիդենտ Մասարիկի պատկերներով, ինչպես նաև չեխերեն արձանագրությամբ:

ՍՆՈՎԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

նիկել

- 515—516 Մեկ կրոն, թողարկված 1941 թ., կրկնաթև խաչի պատկերով և սլովակերեն արձանագրությամբ:

ալյումին

- 517 Մեկ կրոն, թողարկված 1944 թ., առյուծի պատկերով և սլովակերեն արձանագրությամբ:

ՌՈՒՄԻՆԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

նիկել

- 518 Հինգ բանի, թողարկված 1905 թ., թագի պատկերով և երկրի անվան ռումիներեն արձանագրությամբ:

519 Տասր բանի, թողարկված 1906 թ., թագի պատկերով և երկրի անվան ռումիններեն արձանագրությամբ:

520 Քսան լեյ, թողարկված 1941 թ., թագի պատկերով և երկրի անվան ռումիններեն արձանագրությամբ:

պղինձ

521 Տասր բանի, թողարկված 1867 թ., թագավորության զինանշանի պատկերով և երկրի անվան ռումիններեն արձանագրությամբ:

522 Տասր լեյ, թողարկված 1930 թ., Կարոլ I-ի (1930—1940) և թագավորության զինանշանի պատկերներով ու ռումիններեն արձանագրությամբ:

արծաթ

523 Հարյուր լեյ, թողարկված 1943 թ., Միխայ I-ի (1940—1947) և թագի պատկերներով, ինչպես նաև ռումիններեն արձանագրությամբ:

ՌԱԳՈՒՋԱՅԻ (ԴՈՒՐՈՎՆԻԿ) ԴՐԱՄ

արծաթ

524 Մեկ թալեր, թողարկված Ռագուզա (Դուբրովնիկ) քաղաք-պետության կողմից, 1765 թ., տեղական վարչապետի (ռեկտոր) պատկերով, զինանշանով և լատիներեն արձանագրությամբ:

ՍԵՐԲԱԿԱՆ ԴՐԱՄ

արծաթ

525 Հիսուն փարա, թողարկված 1875 թ., իշխան Միլան Օբրենովիչ IV-ի (1862—1882) պատկերով և սերբերեն արձանագրությամբ:

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

526 Մեկ ֆրանկ, թողարկված 1682 թ., Լյուդվիկոս XIV-ի (1643—1715) ու միապետության զինանշանի պատկերներով և ֆրանսերեն արձանագրությամբ:

527 Կես ֆրանկ, թողարկված Նապոլեոն Բոնապարտի (1799—1815) պատկերով և ֆրանսերեն արձանագրությամբ:

528 Հինգ ֆրանկ, թողարկված 1852 թ., Լուի Ֆիլիպի (1830—1848) պատկերով և ֆրանսերեն արձանագրությամբ:

529 Մեկ ֆրանկ, թողարկված 1868 թ., Նապոլեոն III-ի (1852—1870) պատկերով և ֆրանսերեն արձանագրությամբ:

530 Քսանհինգ ցենտ, թողարկված 1932 թ., ֆրանսերեն արձանագրությամբ:

պղինձ

- 531 Հինգ ցենտ, թողարկված Նապոլեոն III-ի, կայսրության զինանշանի պատկերներով և ֆրանսերեն արձանագրությամբ:
- 532 Տասը ցենտ, թողարկված 1902 թ., դիցուհու պատկերով և ֆրանսերեն արձանագրությամբ:
- 533 Հինգ ցենտ, նույն պատկերազրական տվյալներով, բայց խիստ մաշված արձանագրություններով, XIX—XX դդ.:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԳՐԱՄՆԵՐ

արծաթ

- 534 Քառորդ դոլար, թողարկված 1895 թ., անգլերեն արձանագրություններով:
- 535 Մեկ դյալմ, թողարկված 1896 թ., անգլերեն արձանագրություններով:

պղինձ

- 536 Մեկ ցենտ, թողարկված 1941 թ., Աբրահամ Լինկոլնի պատկերով և անգլերեն արձանագրություններով:

ԿՈՒՐԱՑԱԿԱՆ ԳՐԱՄ

նիկել

- 537 Մեկ ցենտավո, թողարկված 1920 թ., հնգաթև աստղի պատկերով և լատինատառ արձանագրություններով:

ՉԻՆԱԿԱՆ ԳՐԱՄՆԵՐ

պղինձ

- 538 Մեկ ցյան, թողարկված Սյանֆենի (1851—1861) գահակալության տարիներին, կենտրոնական քառակուսի անցքով և չինարեն արձանագրությամբ:

նիկել

- 539 Մեկ ցզյաո, թողարկված 1933 թ., Մանջու-գո նահանգում:

ՃԱՊՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՄՆԵՐ

պղինձ

- 540 Կես սեն, թողարկված Մուժուհիտոյի (1873—1888) կայսրության տարիներին, պետական զինանշանի պատկերով և ճապոներեն արձանագրությամբ:

Նիկել

- 541 Հինդ սեն, թողարկված Մուձուհիտոյի կայսրության տարիներին, արևի պատկերով և ճապոներեն ու անգլերեն արձանագրություններով:

ԿԵՂՍ ԴՐԱՄՆԵՐ

պղինձ

- 542—543 Հունարեն գրերով, մարդկային ու կենդանական պատկերներով, XIX դ., Կովկասում թողարկված ձուլածո խոշոր դրամներ:

ՄԵԴԱՆԵՐ

պղինձ

- 544 Հորելյանական մեդալ, թողարկված 1808 թ., մորուքավոր, տարեց մարդու դիմաքանդակով և ծաղկեպսակի մեջ վերցրած լատինատառ մաշված անրնթիռների դրոթյամբ:
- 545 Պրուսիայում 1862 թ. բացված ցուցահանդեսի մեդալ, շենքի պատկերով, ինչպես նաև լատիներեն ու անգլերեն արձանագրություններով:
- 546 Մոսկվայում 1882 թ. բացված ցուցահանդեսի մեդալ, Ալեքսանդր III-ի պատկերներով և ռուսերեն արձանագրությամբ:
- 547 Կնուլքի առթիվ թողարկված անտարեթիվ մեդալ (XIX դ.), թագի, ավետարանի, խաչի, Քրիստոսի, նրա առջև կանգնած երեխայի, ինչպես նաև երեք տարեց մարդկանց պատկերներով ու անգլերեն արձանագրությամբ:
- 548 «Արրայտեր սպորտ» կազմակերպության 60-ամյակին նվիրված մեդալ, թողարկված Ավստրիայի լինց քաղաքում՝ 1932 թ., մարմնամարզական տարրեր պատկերներով և գերմաներեն արձանագրությամբ:
- 549 Ֆուտբոլի մրցանակային մեդալ, թողարկված 1934 թ., երկու ֆուտբոլիստների պատկերներով և ֆրանսերեն արձանագրությամբ:
- 550 Մեդալ, թողարկված 1945 թ., լեհական հողերի ազատագրման առթիվ, լեհաստանի քարտեզի ու զինանշանի պատկերներով և լեհերեն արձանագրությամբ:
- 551 Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակին նվիրված մեդալ, թողարկված 1968 թ., Երևանում, Արգիշտի 1-ի և երկձի մարտակառքի պատկերներով, ինչպես նաև քաղաքի անվան սեպագիր նշաններով:

ՄԱՏԱՆԻ-ԿՆԻՔՆԵՐ

ազաթ

- 552 Սպիտակավուն, կիսաթանկարժեք քարից կերտված, ուշ սասանյան (V—VII դդ.) արվեստին բնորոշ մատանի, որի կենտրոնական մասում փորագրված է մարդկային կիսանդրի:

արծաթ

- 553 Մաշված, արաբատառ արձանագրությամբ, մատանու ձև ունեցող կնիք, կերտված XVII—XVIII դդ.:

ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՏՅՈՒՆՆԵՐ

Հին Հայաստանի պատմության ու մշակույթի հարցերը քննելու համար կարևոր նշանակություն ունեն նաև դրամագիտական նյութերը, որոնք, սակայն, հաճախ կորչում են առանց գիտական հաշվարկման ենթարկվելու: Բարեբախտաբար, վերջերս կորստից փրկվեցին մի քանի տասնյակ հին նարկական պղնձե դրամներ, որոնք իբրև նվիր Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն հանձնեց Հայաստանի պատմության պետական թանկարանին: Քննությունը պարզեց, որ այդ դրամները թողարկվել են Արտաշեսյան շրջանում և չլքանառության մեջ են եղել հին Արուստանում, մասնավորապես պաճառաշահ Մծրին քաղաքի ու վերջինիս հետ կապված շուկաներում: Ընդհանրապես Մծրին շրջակայքում հին դրամական զանազան հաճախ են հայտնաբերվում և դրանց մեջ միշտ էլ լինում են հայկական ծագում ունեցող դրամներ: Վաճառաշահ Մծրին շերտի՞վ հայկական քաղաքները կապվում էին Տիգրիսի ու Եփրատի շուկաների, մասնավորապես Ուստատի, Եփրատի և Միջերկրականի արևելյան կենտրոնների՝ Անտիոքի, Արագոսի, Սիդոնի, Տյուրոսի, Դամասկոսի, Երուսղեմի և այլ քաղաքների հետ: Մծրինի շրջակայքում գտնված և եվրոպական հրատարակություններով (այսինի) դրամական զանազան փաստում են Արտաշեսյանների օրոք հայրենաշուքայինները կապադոկիայի, Կոմագենեի, Պարթևստանի, Ուրոնեի, Ասորիքի, Փյունիկի և Արևելքի այլ շրջանների հետ:

Այդ տվյալները հաստատվում են նաև խնդրոտարկա նորայայտ դրամների քննությամբ: Չնայած հողի մեջ երկար մնալու, ինչպես նաև միևնույն այդ շրջանառության մեջ լինելու հետևանքով այդ դրամների վրայի արքայական ու ղեկավար պատկերները քաղական ժամկետ են, այնուհանգիստ, դրանք հին հայկական դրամական միավորների հազվագյուտ և արժեքա-

վոր նմուշներ են: Առավել նշանակալից խումբ են կազմում Տիգրան Մեծի (մ. թ. ա. 95—56) դրամները: Դրանց մի մասն Արտաշեսյանների օրոք հայրենիք տարածված պղնձե այն դրամներն են, որոնց վրա դրոշմված են Տիգրան Մեծի հաղթանակները խորհրդանշող թևավոր դիցուհու պատկերը՝ ողջ հասակով կանգնած, ղեկի արքայի նախնի գրությունը կարկառու պսակը ձեռքին: Դրամների վրայի Տիգրան Մեծի դիմաքանդակը և ղեկավար պատկերները, նկատելի կերտվածքային տվյալներից, տարբեր փորագրիչ-վարպետներ են կատարել: Եվ դա զարմանալի չէ, քանի որ այդօրինակ դրամները թողարկվում էին ոչ միայն հայկական քաղաքներում, այլ նաև Ասորիքի ու Միջագետքի բոլոր այն կենտրոններում, որոնք մ. թ. ա. I դ. 90—70-ական թվականներին ենթակա էին դարձել Տիգրան Մեծին: Պահպանվել են նաև մի խումբ դրամներ, որոնց վրա Տիգրան Մեծը ներկայացված է իր «արքայից արքա» տիտղոսի հունարեն գրությամբ: Այդ դրամների պատկերները կերտվածքային հիմնական տվյալներով կապվում են բուն Հայաստանում թողարկված դրամների հետ: Դրանք թողարկվում էին թե՛ հայրենի հին մայրաքաղաք Արտաշատում և թե՛ այդ ժամանակների խոր մայրաքաղաքում՝ Տիգրանակերտում: Վերջինում թողարկված դրամները հավասարապես ընդունելի էին թե՛ Ասորիքի և թե՛ բուն Հայաստանի շուկաներում: Դրանք շրջանառության մեջ էին անդամ Հռոմեական կայսրության վաղ շրջանում:

Տիգրան Մեծի «արքայից արքա» տիտղոսի հունարեն գրությամբ դրամների վրա դրոշմում էին համապետական նշանակություն ունեցող ղեկավար իմաստի պատկերներ, մասնավորապես Տիգրանակերտը նշանակալից դիցուհու կերպարանքը՝ նստած բարձրուկի վրա, բրգաձև թաղի ղեկի, ողջ մարմնով պարուրված նուրբ թողի մեջ, մի ձեռքում բռնած արգասավորությունը խորհրդանշող ճուղղը: Այն հեթանոս հայերի մեջ դիտվում էր իբրև մայր դիցուհու կերպարանք, այսինքն մարմնավորում էր «մայր Հայաստանը», որից և կախված էր երկրի բախտը: Ասորիքում, մասնավորապես Անտիոքում ու Դամասկոսում, Տիգրան Մեծի օրոք,

¹ Henri Seyrig, Trésor Monétaire de Nisibe. Extrait de la Revue Numismatique, Paris, 1955, p. 84: Paul Z. Be-doukian, Five Hoards Containing coins of the Artaxiads of Armenia (Revue des Études Armentiennes, t. V, Paris, 1968, p. 423).

երբ վերջինս ճանաչվում էր նաև ասորաց թագավոր, նրա պատկերով թողարկված դրամների վրա ևս ներկայացվում էր հիշյալ քաղաքները հովանավորող դիցուհիների կերպարանքը: Ըստ որում, մինչ այդ հելլենիստական աշխարհում դրամների վրա նմանօրինակ դիցական պատկերներ հանդես չէին բերվել:

Տիգրան I-ն մի օրոք թողարկված հիշյալ դրամների շարքում ուրույն տեղ են զբաղում նաև այն օրինակները, որոնց վրա պատկերված է առասպելական հերոս Վահագնի կերպարանքը: Դրանք ընդհանրապես հազվագեյտ են և բարեբախտաբար այս հավաքածուի կազմում պահպանվել են մի քանի նմուշներ: Հայոց մեզ Վահագնի պաշտամունքը դարերից եկող խոր արմատներ ունեն: Աստվածային շնորհներով օժտված այդ հերոսը դրամների վրա պատկերված է հելլենիստական աշխարհում համընդհանուր ճանաչում ունեցող մերկամարմին Հերակլեսի կերպարանքով՝ հենված ծառին, Ուշագրավ է, որ Տիգրան—Վահագն պատկերներով հաշվառված այս դրամների վրա զահակայի առևտուն հիշատակված է «արքայից արքա Տիգրանի» հուևարեն գրությամբ: Հիրավի, Արտաշեսյաններից առաջինը Տիգրան Մեծն էր նվաճել այդ տիտղոսը և զբաղներով այն տարածել իր տիրակալության մեջ ու նրա սահմաններից դուրս: Բուն Հայաստանում թողարկված դրամների վրա Տիգրան Մեծի անունը սովորաբար հիշատակվում էր «արքայից արքա» տիտղոսի հետ միասին: Մինչդեռ Ասորիքում այն նշվում էր պարզապես «արքայի Տիգրանի» հուևարեն ձևով: Այդ նշանների տարբերությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Տիգրան—Վահագն պատկերներով հիշյալ դրամները կարվել են Հայաստանում, մասնավորապես Տիգրանակերտում կամ Մծբինում, ուր Արտաշեսյանների քաղաքական իշխանությունը հենված էր տեղական ուժերի վրա: Հայերի համար նշանակալից էր ընդգծել իրենց միապետին նվաճած «արքայից արքա» տիտղոսը, իսկ Ասորիքում Տիգրանը Էփեսոզ էր և կապ չուներ առօրաց ավանդույթների հետ, ուստի դրամների վրա նրա անունը հիշատակվում էր առանց անցյալի սեփական տիտղոսաձևերի նմանության, ինչպես նաև առանց Հայաստանում շեշտված իրանական ծագման «արքայից արքա» ձևի: Այս հա-

վաքածուի տիգրանյան դրամների շարքում առկա են նաև երկու հազվագյուտ քաղաքներ, որոնցից մեկի վրա պատկերված է ցորենի հասկ, որպես պտղաբերության նշան, իսկ մյուսի վրա՝ պտուղներով լի եղջյուր, որպես առատության նշան, ի վերջո, հիշատակվող մասերի են նաև Արտաշեսյան Տիգրան Գ (մ. թ. ա. 20—19) և Տիգրան Դ (մ. թ. ա. 8—5) զահակայների պատկերներով դրամները, որոնց վրա արքայական դիմաքանդակներից անկախ պահպանվել են առանձին դիցարանական նշաններ, կապված արևի պաշտամունքի և այդ ժամանակներում եղած ուղմի հաղթությանների հետ: Այդ ամենից բացի, Մծբինի շրջակայքից հավաքվել են վաղ հելլենիստական դրամներ, թողարկված մ. թ. ա. IV—III դդ., մասնավորապես Ալեքսանդր Մակեդոնացու և Արիստոտելի տիրակալության տարիներին: Դրանք առատիկյան դրամներ և տետրադրամներ են՝ հիշյալ միապետների, ինչպես նաև Զևսի ու Աթենասի պատկերներով, Հավաքված են նաև Հռոմի կայսրության շրջանում Ասորիքի և Ոսրոսների քաղաքներում թողարկված մի քանի պղնձի դրամներ: Սակայն, ինչպես վաղ հելլենիստական, այնպես էլ Հռոմի կայսրության շրջանի դրամները չեն կապվում վերևում հիշված արտաշեսյան պղնձի դրամների հետ, որքան, ամենայն հավանականությամբ, ծագում են Արաուտանի դրամական զանազանից: Վերջիններիս քննությունը, Կուր-Արաքս միջազնային հատանաբերված զանազանի հետ, նրանց համեմատությունը նեարավորություն կրնանի պարզելու շատ հարցեր՝ նախաքրիստոնեական ժամանակների հայոց պատմության վերաբերյալ:

Կարևոր է նկատի ունենալ, որ խնդրո առարկա դրամները, լինելով պղնձի, թողարկվել են ներքին շուկայի կարիքների համար և, ինչպես վկայում են հայտնաբերումները, շրջանառության տեղական ուղղությամբ շատ հեռու չեն անցել: Այդ իսկ տեսակետից նմանօրինակ դրամների պատկերազրության բաղաժամկետները պետք է դառնան հատուկ քննության նյութ պարզելու համար Մեծ Հայքի հարավ-արևմտյան շրջանների տնտեսության ու մշակույթի ներքին առանձնահատկությունները:

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

ՈՒՅՈՒՌՔԱԶԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՄԻՋՈՑՈՎ 1979—1980 ԹԹ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻՆ ՆՎԻՐԱԲԵՐՎԱՄ ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՄՆԵՐԻ

ԱՐՄԱՇԵՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՊՂԵՆՉ

1 Քաղկոս, թողարկված Տիգրան Ա-ի գահակալության տարիներին (մ. թ. ա. 123—96). հայոց արքայի և հաղթության դիցուհու պատկերներով (խիստ մաշված): Կշիռը՝ 4,72 գրամ:
2—21 Կեն թաղկոսներ, թաղկոսներ ու երկ-թաղկոսներ, թաղարկված Տիգրան Մեծի և հաղ-թության դիցուհու պատկերներով, ինչպես նաև արքայի Տիգրանի հուսարեն արձանագրու-թյուններով (մաշված): Պահպանվել են հետևյալ կշռային չափերով.

1,22 գրամ	4,5 գրամ
1,42 —»—	4,87 —»—
1,7 —»—	5,12 —»—
2,21 —»—	5,17 —»—
2,48 —»—	5,88 —»—
3,06 —»—	6,6 —»—
3,90 —»—	6 —»—
4,24 —»—	6,32 —»—
4,26 —»—	6,59 —»—
4,46 —»—	7,22 —»—

22 Երկթաղկոս, թողարկված Տիգրան Մեծի պատկերով, նրա անվան արքայի Տիգրանի հուսարեն արձանագրությամբ և հասկի նշանով: Հաղվածություն օրինակ. կշիռը՝ 4,18 գրամ:

23—29 Երկթաղկոսներ, և այլ միավորներ, թողարկված Տիգրան Մեծի և մայր դիցուհու պատկերներով, ինչպես նաև արքայից արքա Տիգրանի հուսարեն արձանագրություներով: Պահպանվել են հետևյալ կշռային չափերով.

4,56 գրամ	4,73 գրամ
4,72 —»—	5,7 —»—
6,04 —»—	8,03 —»—
7,65 —»—	

30—33 Քաղկոսներ և երկթաղկոսներ, թո-ղարկված Տիգրան Մեծի գահակալության տա-

րիներին՝ արքայի և առասպելական հերոս վա-հակի (Հերակլեսի) պատկերներով, ինչպե-ս նաև արքայից արքա Տիգրանի հուսարեն ար-ձանագրությամբ: Պահպանվել են հետևյալ կշռային չափերով. 2,85 գրամ, 4,5 գրամ, 4,93 գրամ և 5,51 գրամ:

34 Քաղկոս, թողարկված Տիգրան Մեծի գա-հակալության տարիներին՝ նրա դիմաքանդակի և առաստույթյան եղջյուրի պատկերներով, ինչ-պես նաև արքայից արքա Տիգրանի հուսա-րեն արձանագրությամբ (մաշված): Կշիռը՝ 2,39 գրամ:

35—39 Քաղկոս և երկթաղկոս, թողարկված Տիգրան Մեծի գահակալության տարիներին՝ արքայական դիմաքանդակի, դիցական պատ-կերների և հուսարեն գրությունների խիստ մաշ-ված տվյալներով: Պահպանվել են հետևյալ կշռային չափերով. 2,36 գրամ, 4,03 գրամ, 4,25 գրամ, 4,62 գրամ և 6,37 գրամ:

40 Քաղկոս, թողարկված Տիգրան Գ-ի գա-հակալության տարիներին, միապետի և արծվի պատկերներով, խիստ մաշված՝ հուսարեն ար-ձանագրությամբ: Պահպանվել է 3,53 գրամ ռաշով:

41 Երկթաղկոս, թողարկված Տիգրան Գ-ի գա-հակալության տարիներին, միապետի և երկձի մարտականքի պատկերներով, ինչպես նաև մաշ-ված հուսարեն արձանագրությամբ: Կշիռը՝ 4,63 գրամ:

42 Չորս թաղկոս, թողարկված Տիգրան Գ-ի գահակալության տարիներին, միապետի և հաղ-թության թևավոր դիցուհու պատկերներով, ինչպես նաև մաշված հուսարեն արձանագրու-թյամբ: Պահպանվել է 6,47 գրամ թաշով:

43 Քաղկոս, թողարկված Տիգրան Գ-ի գա-հակալության տարիներին, միապետի և արծվի պատկերներով, մաշված՝ հուսարեն արձանա-գրությամբ: Կշիռը՝ 2,35 գրամ:

ԽԱՉԱՏՈՐԻ ՄՈՒՇԵՆՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԴՐԱՄԱՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹՎ

Ուրախությամբ է, որ ի վերջո Կիլիկիայի հայկական դրամները բնության առարկա են դառնում մեզ համար։ Այդ դրամների բնության կարիքը գնալով մեծանում է։ Սակայն իմ այս նամակը նախատեսված է միայն ժողովրդի համար և ոչ թե պահպանող հաստատության։ Խոսքը վերաբերում է ամսագրի 1985 թ. № 11-ի մեջ (էջ 54—58) տպված «Կիլիկյան հայկական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում» վերնագրի կրող հոդվածին։ Իրողությունն այն է, որ հոդվածագիրները (Հ. Սարգսյան, Մ. Կարապետյան) վկայակոչում են Հայաստանում եզակի օրինակներով գտնված կիլիկյան հայոց դրամներից բնականորեն վերջին և շատ քանակությամբ փաստելով դրանց շրջանառության հավանականությունը Հայաստանում XIII—XIV դարերում։

Հստակ է, որ դրամագիտական տվյալներով դրամական շրջանառության հարցերը կարող են առաջ բերվել, եթե առկա են՝ 1. դրամների տարածման մասնաշաղկապությունը, 2. շրտագրված պեղած դրամները, 3. դրամական գանձերը՝ բաղկացած ինդրա առարկա դրամներից։ Եթե հիշյալ տվյալները բացակայում են, ապա անկարելի է խոսել շրջանառության մասին։

Եվ այսպես, վկայակոչված դրամներից միայն մեկն է արծաթ, որը միջազգային առևտրում կարող էր ընդունվել ամենուրեք, սակայն այդ մեկ հատիկը պատահական երևույթ է և, Մեծ Հայքում տարածված լինելու մասնաշաղկապ բնույթ չկրելով, հնարավորություն չի բնականորեն դատելու Հայաստանի և Կիլիկիայի միջև եղած դրամական կապի մասին։

Ինչ վերաբերում է հինգ պղնձե դրամներին, ապա դրանք ևս մասնաշաղկապ տարածում չեն ունեցել, բացառությամբ մեկի։ Մնացած չորսը գուրկ են պեղումների շրտագրության լիարժեք տվյալներից. հետևապես, մնում են դասելի պատահական օրինակների շարքը։ Ավելին, շուրջ հինգ հարյուր տարիների ընթացքում մյուս Հայաստանում, ինչպես նաև Հայաստանին մերձակա անդրկովկասյան շրջաններում չեն հայտնաբերվել դրամական գանձեր կամ բնական և մեկ դրամական գանձ՝ բաղկացած Կիլիկիայի հայկական դրամներից, կամ որևէ դրամական դանձ, որի կազմում եղած լինեին Կիլիկիայի հայոց թագավորության դրամների նմաններ, անդամ՝ մեկ հատիկ դրամ։ Եղանակում է, մասնագիտական առումով հոգոված դրամների «շրջանառություն» գնահատանքով վերնագրելը հեռու է նիմազար լինելուց։ Հայտնի է նաև, որ Կիլիկիայում և նաև Առաքելի և նրա հաջորդների օրոք արծաթե դրամները թողարկվում էին գանգվածորեն։ Հայաստանում այդ ժամանակներում (XIII—XIV դարերում) շրջանառության մեջ էին մոնղոլական, Փոքր Ասիայի սելջուկյան, հուլաղայան ու շեղաբյան արծաթե դրամները։ Այդ դրամական խմբերի մեջ կիլիկյան ծագում ունեցող հայկական արծաթե դրամներից միավորներ հետևել չեն հայտնաբերվել։ Հետևապես, Կիլիկիայի հայկական դրամների՝ Հայաստանում և Անդրկովկասում ունեցած «շրջանառություն» մասին դատելն այդ առումով ևս գուրկ է հիմքից։

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄՈՒՇԵԼՅԱՆ

Հայաստանի պատմության պետական
թանգարանի դրամագիտության բաժնի
վարիչ, պատմական գիտությունների
դոկտոր

ARMENIAN LIBRARY OF THE CALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION
BIBLIOTHÈQUE ARMÉNIENNE DE LA FONDATION CALOUSTE GULBENKIAN

ՆՈՅԿՈՎՈՒ ՍՍՏԵՆՈՉՈՐ ԳՈՐԾՈՒՑ ԿԻԼԻՉԷԿԵՈՒ ՆԻՇԱՐԿՈՒԹԵՈՒ

ARMENIAN STUDIES
ÉTUDES ARMÉNIENNES
IN MEMORIAM HAÏG BERBÉRIAN

DICKRAN KOUYMJIAN

Editor

CALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION

1 9 8 6

**MONETARY CIRCULATION
IN ELEVENTH CENTURY ARMENIA: SHADDĀDID
COINAGE FROM DVIN**

KHATCHATOUR A. MUSHEGHIAN

Numismatic material discovered in the territory of the Armenian S.S.R. displays an obvious preponderance of Byzantine gold coins in the monetary economy of Armenia in the eleventh century. Gold issues of Constantine X Ducas (1059-1067) and Romanus IV Diogenes (1067-1071) are found in large masses (1). This is quite natural, for across Armenia important routes of transit trade passed, and Byzantine coins had international circulation, entering Armenian markets directly from the economic centres of Byzantium as well as by general world trade of the period passing through Armenian hands. Many of the gold solidi found in Armenia were struck at mints in the Byzantine capital, Constantinople.

Coins as palpable relics of the history of monetary circulation also bear witness to the peculiarities of the internal monetary economy of Armenia in the eleventh century. In the ruins of the large Armenian medieval town of Dvin were found Arab dirhams of the Shaddādid amir Abūl-Aswar Shāwur I b. al-Faḍl (A.H. 441-459 = 1049-1067 A.D.) (2). Besides that, in 1964, during the construction works in the town of Vardenis, in the Vardenis district of the Armenian S.S.R., there was found an entire hoard, consisting exceptionally of Shaddādid silver

(1) *History of the Armenian People* (in Arm.), vol. III, Erevan, 1976, pp. 223-225.

(2) Erevan, State Historical Museum of Armenia, No. 17601.

dirhams. That hoard is now kept at the Department of Numismatics of the Armenian Historical Museum, Erevan; it represents dirhams of the two rulers of the Shaddādid dynasty — Faḍl I b. Muhammad (A.H. 375-422 = 985-1031 A.D.), 108 specimens and Lashkarī ʿAlī b. Mūsā II (A.H. 425-440 = 1034-1049 A.D.), one specimen — altogether 109 intact silver coins. Also in that same hoard were found some fragments of dirham (3).

Appearance of Shaddādid coins in the northeast of Armenia is not strange, for such great economic centres of eastern Transcaucasia as Dvin and Ganja were under Shaddādid rule for more than a century (971-1075). As is well known, in 1072 another branch of that Kurdish dynasty managed to buy the famous Armenian city of Ani from the Seljuk sultan Alp-Arslan, and established there an active political capital until the end of the twelfth century (4). The numismatic data shows that the Shaddādids minted only silver coins. However, Shaddādid silver coins were of very low standard. According to chemical analysis, they contain only 60% silver. The absence of Shaddādid dirhams outside the borders of eastern Transcaucasia suggests that their limited circulation was due to the low silver content, thus being suitable only as local monetary units for the cities and towns under Shaddādid power.

However, according to metrological data, Shaddādid dirhams were the heaviest coins of eastern Transcaucasia on the eve of the so called «silver famine». The median weight of Shaddādid dirhams, judging by the data from the Vardenis hoard, is 4.50 grams. At the time in neighbouring Georgia, silver coins were being minted with a rapid decline in their weight. Georgian silver coins of David the Builder (1089-1125), the contemporary of the Shaddādids of Ani, are preserved which weigh from 0.51 to 0.87 grams, i.e. about two grams less than that of tenth century Georgian specimens (5). As to typological peculiarities, it should be noted that Shaddādid dirhams, with their central and circular legends, have almost fully preserved the traditional features of Arab kufic dirhams, which were minted in vast quantities

(3) Erevan, State Historical Museum of Armenia, No. 17899.

(4) V. V. Barthold, *Works* (in Russian), vol. III, Moscow, 1965, pp. 328-9; I. A. Orbeli, *Selected Works* (in Russian), Erevan, 1963, pp. 7-9.

(5) D. G. Kapanadze, *Georgian Numismatics* (in Russian), Moscow, 1955, p. 56.

in the cities of Iran, Syria, Iraq, and other regions of Near East in the ninth and tenth centuries (6).

The principal inscriptions found on the Shaddādid coins are well known (7): the sunni formula of faith, religious formulae from the Qur'ān (Sura 9, verse 33 and Sura 61, verse 9), the name of the leader of the Muslim world, the 'Abbasid caliph, names and titles of local rulers, as well as the place of minting and the date. Though the words indicating the date are not fully preserved on the specimens, the typological peculiarities of the coins allow us to determine the chronology of Shaddādid strikings found in Armenia in the following order:

1. *Dirham*. With the names of Shaddādid amir Faḍl b. Muḥammad (A.H. 375-422 = 985-1031 A.D.) and 'Abbasid caliph al-Qādir billāh (A.H. 381-422 = 991-1031 A.D.).

FIG. 1. Dirham of Shaddādid al-Faḍl b. Muḥammad.

(6) R. Vasmer, *Kufic Coins of the Pereyaslav Hoard*, St. Petersburg, 1914, pp. 17-33. (Separate brochure of the Imperial Archeological Commission, No. 51).

(7) R. Vasmer, *Manuscript Catalogue of Eastern Coins of the Numismatic Department of the Order of Lenin State Hermitage Museum*, Leningrad.

Obverse

On the field, in a circle in four lines (8).

لا اله الا
الله وحده
لا شريك [له]
القادر بالله

The field is surrounded by three circles, the middle one of dots.

Diameter: 20 mm.; weight: 4.73 gr.; correlation of the axes ↘.

Reverse

On the field in a circle in four lines (9).

محمد رسول [ل]
الله الا مير السيد
المصور فضل [بن]
محمد شدد
ادی

The field is surrounded by three circles, the middle one of dots.

1a. Variant of above type:

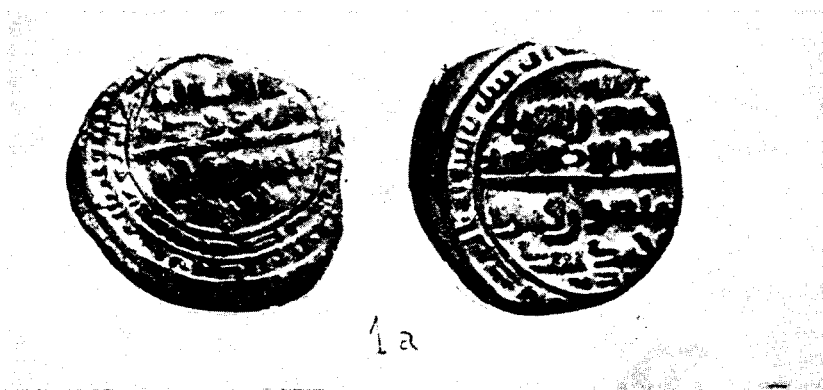

FIG. 1a. Variant of No. 1.

(8) Translation: There is no God but Allāh. There is not his equal. Al-Qādir billāh.

(9) Translation: Muhammad is the messenger of Allāh. al-Amir sovereign/ triumphant Faḍl, son/ of Muhammad Shadd/ādī.

Obverse

On the field, in a circle, in four lines, with an horizontal line between the second and third lines of the legend.

الله
محمد رسول
الله الامير السيد
المنصور فضل بن
محمد شد
ادى

Two circular legends; the inner one preserves the words (10):

Reverse

On the field, in a circle a six-line legend with an horizontal line between the third and fourth.

لا اله الا
الله وحده
لا شريك له
القادر بالله

A circular legend between two concentric circles (11):

محمد رسول الله ارسله
بسم الله ضرب هذا
احدى وابعثة
بالهدى

The outer surface has (12):

[محمد رسول الله] ارسله بالهدى الحق

Diameter: 19 mm.; weight: 3.87 gr.; correlation of the axes ↓ .

2. *Dirham*. With the names of Shaddādid amir 'Ali b. Mūsā II Lashkarī (A.H. 425-440 = 1034-1049 A.D.) and 'Abbasid caliph al-Qā'im bi-amrillāh (A.H. 422-467 = 1031-1075 A.D.).

(10) Translation: This is struck in the name of Allāh... in 401....

(11) Translation: Muhammad, the messenger of Allāh, sent him with leadership and true faith....

(12) Translation: as note 11.

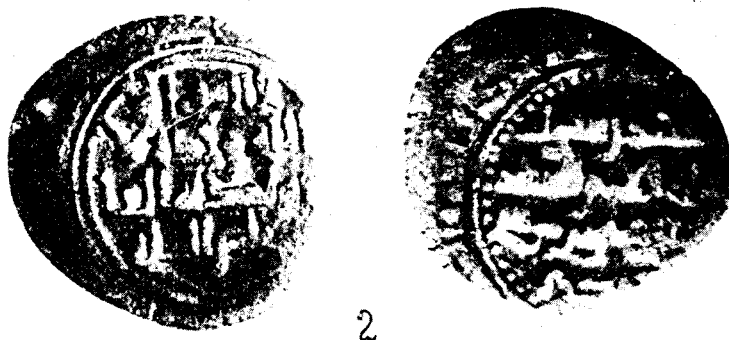

FIG. 2. Dirham of Shaddādīd 'Alī b. Mūsā II Lashkarī.

Obverse

In the field within a double circle (13):

لا اله الا
الله وحده لا
شريك له القا
يم بامر الله

Circular legend is not preserved.

Reverse

In field within the two concentric circles, the inner one consisting of dots (14):

محمد رسول
الله الامير السيد
[الا جل] على بن موسى
[الشكري]

Circular legend is only partially preserved:

بسم الله ضرب ٠٠٠ اربعاً

Diameter: 20 mm.; weight: 3.40 gr.; correlation of axes →.

(13) Translation: same as note 8, but with al-Qā'im bi/amrillāh.

(14) Translation: same as note 9, but with 'Alī b. Mūsā/Lāshkarī.

3. *Dirham*. With the names of Shaddādid amir Abūl-Aswar Shāwur I b. al-Faḍl (A.H. 441-459 = 1049-1067 A.D.) and 'Abbasid caliph al-Qā'im bi-amrillāh (A.H. 422-467 = 1031-1075 A.D.).

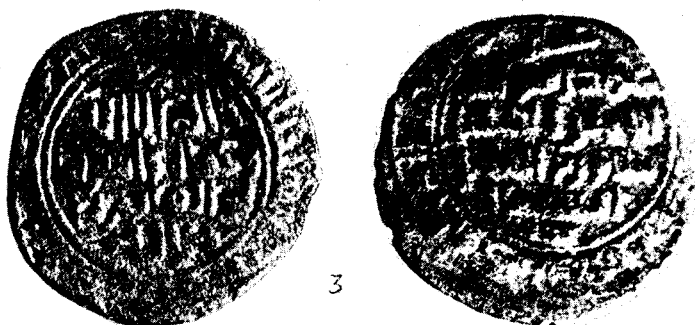

FIG. 3. Dirham of Shaddādid Abūl-Aswar Shāwur I b. al-Faḍl.

Obverse

In the field, in two concentric circles (15):

لا اله الا الله
وحده لا شريك
له القائم با
مر الله

Reverse

In the field, in two concentric circles (16):

الله
محمد رسول الله
الا مير الجليل
شاور بن الفضل
الشدا
د د

(15) Translation: see note 13.

(16) Translation: as note 9, but with [Abūl] Shawur b. al-Faḍl al-Shaddā/dī.

Above the field is an ornament;
in the circular legend are pre-
served the words (17):

بسم الله ضرب
...

Circular legend is almost completely
effaced (18):

[محمد رسول الله الخ]

Diameter: 20 mm.; weight: 3.16 gr.; correlation of the axes ↑ .

No doubt future excavations will uncover more numismatic data about the inner workings of the monetary circulation in eleventh century Armenia.

(17) Translation: in the name, struck....

(18) Translation: as in note 11.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՏԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Թ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն • 1971

Բ Ա Ժ Ի Ն Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՆՐԻԽՍԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ:
ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Գլուխ 1. Բանեերոդ.—Հիլեհիզմը արեւելում (Գ. Խ. Սարգսյան) 490

Գլուխ 2. Բանեմեհերոդ.—Հայաստանը վաղ հիլեհիզմի ժամանակաշրջանում (Գ. Ա. Տի-
րացյան)

1. Հայաստանը անկախ պետություն 500
2. Հայկական պետության լինելը Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաջորդների
օրոք 508
3. Հայաստանը մ. թ. ա. III դարում 510
4. Հայաստանի տնտեսական զարգացումը Քաղաքաշինություն 516

Գլուխ 3. Բանեերկուերոդ.—Հայաստանի միավորումը և ղեկավարումը Արտաշես Ա-ի օրոք
(Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հայկական պետությունների ազատագրումը Սելևկյանների գերիշխա-
նությունից 521
2. Մեծ Հայքի սահմանների ընդարձակումը 526
3. Երկրի ներքին կյանքը 534
4. Հայաստանը, Փոքր Ասիան և Սելևկյանները 542
5. Հայաստանը Արտաշես Ա-ի հաջորդների ժամանակ 551

Գլուխ 4. Բանեերեհերոդ.—Հայկական աշխարհակալ տերությունը: Տիգրան Բ (Գ. Խ.
Սարգսյան)

1. Տիգրան Բ-ի գահակալումը 554
2. Տիգրան Բ-ի նվաճումները 558
3. Հայկական տերությունը, նրա տեղն ու դերը Առաջավոր Ասիայում 565
4. Մեծ Հայքը Տիգրան Բ-ի տերության համակարգում 573

Գլուխ 5. Բանեչոբերոդ.—Հայ-հռոմեական պատերազմը (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հռոմի առաջխաղացումը դեպի Արևելք և Հայաստանը 580
2. Հայ-հռոմեական պատերազմի սկիզբը 584
3. Հռոմեական բանակի նահանջը Հայաստանից 589
4. Հռոմեացիների նոր հարձակումը, Հայաստանը Հռոմի դաշնակից 595
5. Հայաստանը պարթևա-հռոմեական հարաբերությունների կարևորագույն
գործոն 600

Գլուխ 6. Բանեհիզերոդ.—Հայաստանը Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների ժամանակա-
շրջանում (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Կրասոսի պարթևական արշավանքը և Հայաստանը 603
2. Պարթևա-հայկական դաշինքը՝ գործողության մեջ 609
3. Անտոնինոսի արևելյան արշավանքը և Հայաստանը 616
4. Պաքար Հռոմի դեմ Հայաստանի անկախության համար Արտաշես Բ-ի
օրոք 626
5. Հայ ժողովրդի հետագա դիմադրությունը հռոմեական ագրեսիային և
Արտաշեսյան դինաստիայի անկումը 631

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կարգը հեղինակական դարձրելու մասին (Գ. Խ. Սարգսյան)

1. Հին Հայաստանի հասարակարգի ուսումնասիրությունը	635
2. Հողային հարաբերությունները, Գյուղական համայնքը	640
3. Ստրկատիրություն, Ստրկական ուժի աղբյուրները	646
4. Քաղաքը հեղինակական դարձրելու մասին Հայաստանում	655
5. Քրիստոնեություն և տաճարային տնտեսություն	663

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Հայաստանի պետական կարգը հեղինակական դարձրելու մասին

1. Կենտրոնական իշխանությունը (Գ. Խ. Սարգսյան)	667
2. Պետական կառուցվածքի տարրեր (Գ. Խ. Սարգսյան)	678
3. Դրամական շրջանառությունը հին Հայաստանում, Հայկական դրամներ (Խ. Ա. Մուշեղյան)	689

Բ Ա Ժ Ի Ն Ջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՈՌՄԵԱ-ՊԱՐՔԵՎԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՂՈՐՏՈՒՄ

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Մեծ Հայքի պայմանը անկախության համար Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Միջազգային քաղաքական իրադրությունը I դարի սկզբներին, Հռոմը, Պարթևստանը և Հայաստանը	703
2. Հռոմեական դրածոները հայկական դահի վրա մ. թ. I դարի սկզբներին	708
3. Հռոմեա-պարթևական պայքարը առաջնության համար Արևելքում և Հայաստանում	714
4. Հայերի պայքարը հռոմեական դրածոների դեմ	721
5. Տրդատ Արշակունին հայկական դահի թեկնածու	730

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Տասնամյա պատերազմը հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև: Տրդատ Ա Արշակունու զանակալույթը (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հռոմեացիների պատերազմական դրածոությունները Հայաստանում Կորնուտի գլխավորությամբ	734
2. Նոր քաղաքական իրադրությունը Պարթևստանում և հայ-պարթևական հաղթանակը հռոմեացիների նկատմամբ	743
3. Տրդատ Ա Արշակունու ճանաչումը Մեծ Հայքի թագավոր	755

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Հայաստանի քաղաքական վիճակը մ. թ. II դարում (Ս. Տ. Նրեմյան)

1. Հայաստանը մ. թ. I դարի վերջերին և II դ. սկզբներին	765
2. Տրալանոսի արշավանքը և Հայաստանը	768
3. Հայաստանը վաղարշ Ա-ի ժամանակ	777
4. Հայ ժողովրդի պայքարը Մեծ Հայքը հռոմեական պրովինցիայի վերածելու նոր փորձերի դեմ	782
5. Արշակունիների ժառանգական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	788

Գլուխ ԲԱՆՈՒՆԵՐՈՂ.—Հայաստանի տնտեսության և հասարակարգի զարգացումը մ. թ. I—II դարերում

1. Ագրարային հարաբերությունները հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	96
2. Երկրագործությունը հին Հայաստանում (Ս. Տ. Նրեմյան)	93

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ ՀԵՂԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աղբյուրների ներկա վիճակում հին Հայաստանի պետական կառուցվածքի մասին շատ բան անհայտ է մնում, այդ թվում և կարևոր, հիմնական երեվոյթներ, իսկ այն, ինչ հայտնի է, գիտենք մեծ մասամբ հատվածաբար ու միակողմանի կամ թեթևակի ու հեռավոր ակնարկների միջոցով: Այս պարագաներում անհնարին է տալ ինչ-որ սխտեմատիկ և ավարտուն նկարագրություն, և մնում է ակնարկային ձևով շարադրել այն, ինչ այսօր հնարավոր է ասել:

Թագավորական իշխանության ժառանգականությունը: Հայաստանում ստեղծված պետականության ձևը, ինչպես այդ հատուկ էր Հին Արևելքի և հելլենիստական շրջանի պետություններին, այսպես կոչված, անառմանափակ միապետությունն էր: Պետական ապարատի գլուխ կանգնած էր թագավորը, որի իշխանությունը ժառանգական էր, հորից անցնում էր որդուն: Այդ սովորույթը դրսևորվում է արդեն մ. թ. ա. IV—III դարերում՝ Երվանդունի թագավորական դինաստիայի օրոք և իր արմատներով խորանում է մինչև Աքեմենյանների տիրապետության ու նախաաքեմենյան շրջանները, երբ Հայաստանի թագավորական, իսկ հետագայում սատրապական իշխանությունն էլ ժառանգական էր ու գտնվում էր Երվանդունի տոհմի ձեռքին: Ինչ վերաբերում է Արտաշես Ա-ի հետնորդներին, ապա Ստրաբոնը շատ որոշակի հայտնում է, որ Տիգրան Բ-ը ծագում էր Արտաշես Ա-ից ուղիղ գծով¹, իսկ ըստ Ապպիանոսի՝ նա որդին է եղել Տիգրան Ա-ի², Տիգրան Բ-ից մինչև մ. թ. I դարի վերջը հայոց թագավորների հաջորդականությունը պարզորոշ արտացոլված է աղբյուրների մեջ: Արտավազդ Բ-ը որդին էր Տիգրան Բ-ի, Արտաշես Բ-ը՝ Արտավազդ Բ-ի, Արտաշես Բ-ին հաջորդեց, հռոմեացիների միջնորդությամբ, Տիգրան Գ-ը՝ Արտավազդ Բ-ի՝ երկրորդ որդին: Հետո թագավորել են նրա զավակները՝ Տիգրան Դ և էրատո, որոնց թագավորությունն ընդմիջվել է, նորից Հռոմի թելադրանքով, Արտավազդ Բ-ի երրորդ որդի Արտավազդ Դ-ի կարճատև թագավորությամբ: Հայաստանում թագավորական իշխանության ժառանգականության հաստատուն հիմքերի մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ հռոմեա-

¹ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 16:

² Տե՛ս App., Syc., 43:

ցիները հայկական գահի իրենց թեկնածուներին ընտրել են անպայմանորեն իշխող տան անմիջական ներկայացուցիչներից, ինչպես և այն հանգամանքը, որ Արտաշեսյան վերջին թագավորի մահանալուց հետո էլ հայերը, ձգտելով պահպանել դինաստիան՝ թագուհի էին հայտարարել էրատոյին:

Հայոց թագավորների տիտղոսները: Իշխանության բնույթը էական չափով գրսևորվում է թագավորների կրած տիտղոսների մեջ: Այս խնդրում դժվար է հենվել պատմիչների տվյալների վրա, իսկ վավերագրական տվյալներ թեև կան, բայց քիչ են և միակողմանի. այսուհանդերձ, նրանք որոշ պատկերացում են տալիս, թե ինչ հիմնական և վերագրի տիտղոսներ են կրել հայոց թագավորները: Մ. թ. ա. III դարից հայտնի են Մոփքի թագավորների դրամները, որոնց վրա սրանք հորջորջվում են սոսկ որպես «թագավոր» (βασιλεύς)³: Այդպես են կոչվել նաև Մեծ Հայքի Երվանդունիները, եթե միայն Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկում հիշատակված 'Ε[.]οῦντης թագավորը նրանց թվին է պատկանում⁴:

Արտաշես Ա.-ը նույնպես իրեն անվանում է սոսկ «թագավոր» (MLK «մե-լեխ»՝ արամեերեն իր արձանագրությունների մեջ): Տիգրան Բ-ի դրամների վրա հանդիպում ենք երեք տեսակ տիտղոսների՝ «թագավոր» (βασιλεύς), «մեծ թագավոր» (βασιλεύς μέγας) և «թագավորների թագավոր» (βασιλεύς βασιλέων): Տարբերությունը գալիս է և՛ արդ դրամների՝ նրա թագավորության տարբեր տարիներին պատկանելուց (նա սկսած պիտի լինի սոսկ «թագավորից» և ավարտած «թագավորների թագավորով»), և՛ դրանց հատման վայրից: Եթե Հայաստանում՝ Արտաշատում, հատված դրամների վրա հաճախակի հանդիպում է «թագավորների թագավոր»-ը, ապա այն երբեք չի պատահում Ասորիքում, Անտիոքում և ալուր հատվածների վրա⁵:

Արտավազդ Բ-ը շարունակում է կրել «թագավորների թագավոր» տիտղոսը, նույնը և նրա հաջորդն ու որդին՝ Արտաշես Բ-ը: Սրանից հետո նկատվում է հետաքրքրական օրինաչափություն. Հռոմից կախում ունեցող հայոց թագավորները անվանվում են «մեծ թագավոր», անկախները՝ «թագավորների թագավոր»⁶:

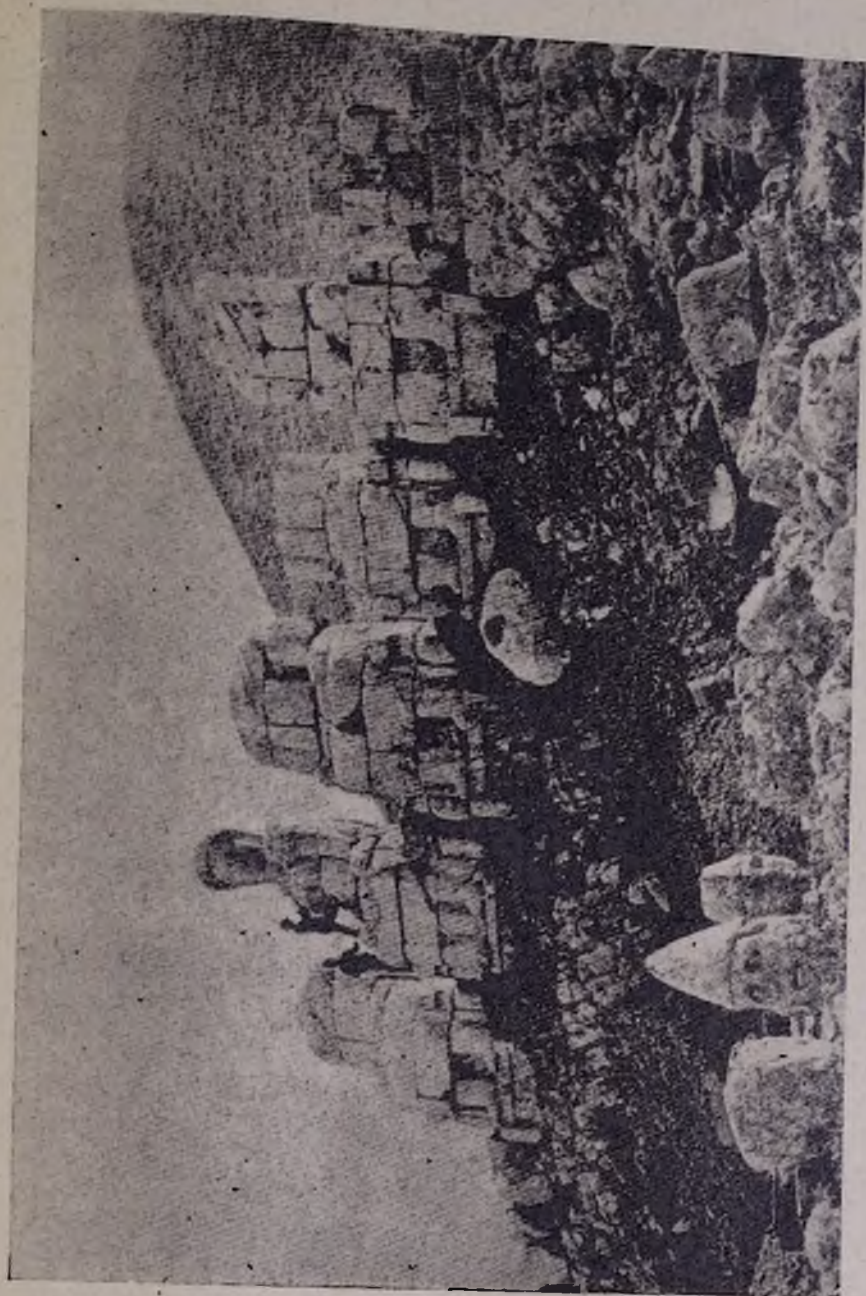
Այն փաստը, որ նույնիսկ Հռոմից կախյալ թագավորները կրում են «մեծ թագավոր» և ոչ սոսկ «թագավոր» տիտղոսը, իր բավարար հիմնավորումն է գտնում Հայաստանի մեծության, հզորության և միջազգային հարաբերության մեջ խաղացած դերի մեջ: Սակայն ինչո՞վ բացատրել «թագավորների թագավոր» տիտղոսի պահպանումը, արդյոք՝ սա սոսկ հիշատակ էր մնացել Տիգրան Բ-ի ժամանակվանից, երբ հայոց թագավորը իսկապես մի շարք կլանված երկրների գերագույն տեր էր ու մի շարք այլ մերձավոր երկրների վեհապետ, ուստի և իրավամբ խել էր այդ տիտղոսը իրենից առաջ այն կրած պարթև

³ Տես E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, աղ. CXCIII:

⁴ Տես A. И. Болтунова, Греческие надписи Армавира, ИАФАН, 1942, № 1—2, էջ 44, 'Ερρόντης: Г. X. Саркисян, Тигранакерт, էջ 40, վերականգնում է՝ Εὐρόντης.

⁵ Տես H. Seyrig, Trésor monétaire de Nisibe, RN, Paris, 1955.

⁶ Տես Հ. Մանանդյան. Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 298:

Կամազեյան երկնայեցիների սրբալիւր նման լեռն վրա

Թագավորներից⁷, Թե՛ Տիգրանից հետո էլ հայոց թագավորների կողմից այդ տիտղոսի պահպանումը որոշակի իրավական հիմք ուներ: Եթե վերջինն է, ուրեմն պետք է ենթադրել, որ Հայաստանի կազմի մեջ ընդգրկված առանձին շրջաններ, ասենք Կորդուքը (Գորդիենե) կամ Սուփքը, շարունակում էին ունենալ տեղական իշխանության ինչ-որ մնացորդներ, որոնք և հիմք էին տալիս հայոց թագավորին կրելու վերոհիշյալ տիտղոսը⁸:

Արտաշեսյան թագավորները կրել են նաև պատվատիտղոսներ: Արտաշես Ա-ը կրել է նաև «Երվանդական» (RWNDKN) տոհմանունը⁹, Այս տոհմանունը ուրիշ թագավորների տիտղոսաշարում չի հանդիպում: Այնուհետև, Արտաշես Ա-ը, ըստ Սխրանի արձանագրության, ստացել է TB արամեերեն «լավ», «բարի» պատվատիտղոսը¹⁰, Ինչպես արդեն ասվեց, սա անշուշտ հելլենիստական թագավորների պատվատիտղոսների համակարգից մի նմուշ է, հավանաբար համապատասխան հունարեն Εὐσεβής-ին («բարեպաշտ») կամ գուցե Εὐεργετής-ին («բարեբար», «բարեգործ»): Առաջին դեպքում հավանական է, որ նա այդ պատվատիտղոսը ստացել է թագավորական նախնիների պաշտամունքի հատտաման կապակցությամբ:

Տիգրան Բ-ը, ըստ Հուստինոսի հաղորդման¹¹, դրամներից մեկի վրա էլ կրել է θεός — «աստված» հելլենիստական և պարթև թագավորների մեջ բավական տարածված պատվատիտղոսը, որ նշանակում է, թե նրա կրողը դեռ կենդանության օրոք աստվածացված է եղել¹², Տիգրանի հաջորդներից ոմանք կրել են «հռոմեասեր» կամ «հունասեր» (φιλορωμαίος, φιλέλλην) պատվատիտղոսներ: Այս երկուսը իրենց արտաքին նմանությամբ հանդերձ, միանգամայն տարբերվեցին իրենց իմաստով: «Հունասեր»-ը նշանակում է իր հպատակների մեջ հույներ, հույն բնակչություն ունեցող և այդ բնակչությանն ու ընդհանրապես հունական մշակույթին և քաղաքակրթությանը բարյացակամ վերաբերմունք ցուցաբերող¹³, ի տարբերություն սրան «հռոմեասերն» ունի քաղաքական իմաստ, այն նշանակում էր Հռոմին ու հռոմեական քաղաքականությանը համակրող: Այս պատվատիտղոսներն, ուրեմն, բացահայտում էին իրենց կրողների հակումները:

Հայազգի թագավորների միջև իր տիտղոսաշարի առումով առանձնակի տեղ էր գրավում Կոմմագենեի Երվանդունի դինաստիայի ներկայացուցիչ Ան-

⁷ S⁶u Just., XL, 3.

⁸ S⁶u ստորև, ծան. 13.

⁹ Այս տոհմական մասին տե՛ս վերը, էջ 529.

¹⁰ S⁶u A. Г. Периханян, Армейская надпись из Зангезура, էջ 108.

¹¹ S⁶u Trog., prol., XLII.

¹² Դրամի կապակցությամբ համոզմունք չկա, թե այն պատկանում է անպայման Տիգրան Բ-ին (Le Rider, Monnaies grecques acquises par le Cabinet des medailles en 1959. RN. 1959 — 1960, պատկեր՝ աղյուսակ III, № 32): Բացաված չէ, որ այն պատկանում է հաջորդ Տիգրաններից մեկի: Այդ դեպքում դրամը ավելի կարևորություն կստանա, վկայելով մի այլ հայոց թագավորի աստվածացման մասին ետ:

¹³ S⁶u A. Gutschmid. Ueber die Beinamen der hellenistischen Könige. „Kleine Schriften“, IV, Leipzig. 1893, էջ 111.

տիրոջ Ա-ր, որը Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի ժամանակակիցն էր: Սա, լինելով իր տերիտորիայով ու նշանակությամբ մի շնչին թագավորության իշխող, այսուհանդերձ, կրում էր հելլենիստական աշխարհում ընդունված գրեթե բոլոր պատվանունները: Իր տիրոջ սաշարով՝ մեծ թագավոր, աստված, արդարադատ, հայտնված (աստված), հռոմեասեր և հունասեր (Θεός Δικαίος Ἑταίρος Φιλόστοργος καὶ Φίλωνος)¹⁴, Անտիոքոսը ջանում էր բարձրացնել իր իշխանության հեղինակությունը:

Խագավորական իշխանության ֆունկցիաները: Սրանք կարելի է բաժանել ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառների: Արտաքին քաղաքականությունը թագավորը վարում էր հենվելով միջազգային հարաբերությունների իրավական նորմերի ու կանոնների վրա: Նրա ֆունկցիաների մեջ կարևոր տեղ էին գրավում պատերազմի և հաշտության խնդիրները: Պատերազմ-հայտարարելը, հաշտության պայմանագրեր, հարձակողական կամ պաշտպանողական դաշնագրեր կնքելը, բազմակողմանի համաձայնագրերում իր երկիրը ներկայացնելը և այլն, այս բոլորը կատարում էր թագավորն անձամբ կամ պատվիրակների միջոցով:

Հայտնի են Արտաշես Ա-ի համաձայնությունը Հռոմի հետ՝ երկրի անկախացման պահին, երբ նա ի դեմս Հռոմի հենարան էր փնտրում Սելևկյանների դեմ, նրա դաշինքը՝ Սիլևկյանների դեմ ապստամբած Տիմարքոսի հետ: Հայտնի է նաև Արտաշես Ա-ի գրագրությունը Կապադովկիայի արքա Արիարաթ Ե-ի հետ՝ Ծոփքի թափուր դահի ժառանգությունը տնօրինելու կապակցությամբ¹⁵, Միջազգային քաղաքականությանը Հայաստանի և նրա թագավորի մասնակցության կարևորուն օրինակ է Պոլիբիոսի պատմածը պոնտո-կապադովկական պատերազմին հաջորդած բազմակողմ համաձայնագրի կնքման մասին, որին բացի անմիջական պատերազմող կողմերից՝ Պերգամոնի, Բյութանիայի, Կապադովկիայի, Պոնտոսի և Փոքր Հայքի իշխողներից, մասնակից էին նաև միջնորդներ, որոնց թվում նաև Պոլիբիոսի հորջորջամբ՝ «Հայաստանի մեծ մասի կառավարիչ Արտաշեսը»¹⁶:

Արտաքին քաղաքականությունը հատկապես բարդանում ու ճյուղավորվում է Տիգրան Բ-ի օրոք, երբ Հայաստանը դառնում է հին աշխարհի միջազգային կյանքի կարևորագույն գործոն, բազմաթիվ համաձայնագրեր ու դաշնագրեր կնքում, պատվիրակություններ ընդունում, կանոնավորում իր հարաբերությունները վասալական պետությունների հետ:

Արտաքին քաղաքականության կարևոր գործոն էին դինաստիական ամուսնությունները: Տիգրանի երկու դուստրերը ամուսնացած էին պարթևների և Մեգիայի թագավորների հետ, ինքը կնության էր առել Միհրդատ Եվպատորի դստերը՝ Կլեոպատրային: Տիգրանի մի երրորդ դստերը, արդեն իր հոր մահվանից հետո, 53 թվականին Արտավազդ Բ-ը կնության տվեց պարթևական թագա-

¹⁴ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien էջ 323 և հաջ.:

¹⁵ Տե՛ս Diod., XXXI, 22:

¹⁶ Տե՛ս Polyb., XV, 2, 12:

ժառանգին, ի ամրապնդումն այդ ժամանակ կնքված հայ-պարթևական դաշինքի, իսկ իր սեփական դատերը՝ Փոքր Հայքի և Գալաթիայի թագավոր Դեյոտարի որդուն։ Արտավազդի սկսած, դիվանագիտությունը ավելի ու ավելի մեծ դեր է խաղում հայկական պետության արտաքին քաղաքականության մեջ (ներառյալ բերրության հարստության, Անտոնիոսի հետ), քանի որ Հայաստանը բուժերային պետության վիճակի մեջ էր ընկել Հռոմի և պարթևների միջև և դարձել սրանց կռիվախնձորը։ Հայտնի է Արտավազդի հաջորդների դիվանագիտական գործունեությունը, երբ վերջիններիս հակառակորդն էր այնպիսի մի դիվանագետ, ինչպիսին էր Օգոստոս կայսրը։

Ներքին քաղաքականության բնագավառում ևս թագավորը շատ լայն իրավունքներ ուներ, ավելի ճիշտ՝ ինքն է իրավունքի աղբյուրը։ Կարող էր գործել ավանդական կամ պետության կողմից սահմանված օրենքներով ու կանոններով, կարող էր և վերանայել դրանք ու սահմանել նորերը։ Հենց այդպիսի մի գործողություն է կատարվել Արտաշես Ա-ի օրոք, որի մասին հաղորդում են Սևանի ավերին գտնված ու Արտաշեսի անունը կրող սահմանաքարերը, ինչպես նաև Մովսես Խորենացին։ Արտաշեսը թագավորական իշխանությանը օրինականացրել էր մասնավոր հողատիրության նվաճումները, որոնք կատարվել էին ի հաշիվ համայնական հողերի¹⁷։ Ապպիանոսի հաղորդումը այն մասին, որ Տիգրան Բ-ը հրամայեց հայ ավագանու ներկայացուցիչներին բնակվել նորակառույց Տիգրանակերտում, սպառնալով բռնադատվել շենթարկվողների գույքը, նորից նույնն է հաստատում¹⁸։

Թագավորի ֆունկցիաների մեջ էր մտնում նաև նոր քաղաքների հիմնադրումը և անվանակոչումը։ Այդ մասին առկա են ուղղակի ցուցումներ։ Ստրաբոնը և Պլուտարքոսը¹⁹ հաղորդում են Արտաշատի հիմնադրմանը կարթագենացի Հաննիբալի մասնակցության մասին, բայց և նշում, որ նրա դերը սոսկ կատարողի տեխնիկական դեր է եղել, իսկ հիմնադիրը Արտաշեսն է²⁰։

Բոլոր անտիկ աղբյուրները ձայնակցում են Ստրաբոնին, որն ասում է, թե Տիգրանը «հիմնադրեց մի քաղաք... և անունը դրեց Տիգրանակերտ»²¹։ Այս երևույթը, որ խիստ բնորոշ էր հելլենիստական երկրների համար, Հայաստանում շարունակվում էր նաև հետագա շրջանում՝ կյանքի կոչելով նորանոր քաղաքներ (ընդհուպ մինչև IV դարում Արշակ Բ-ի հիմնադրած Արշակավանը)։ Իրականում, սակայն, ինչպես կոեմենենք ստորև, լիտուրգիա երևույթի մասին խոսելիս, թագավորը հաճախ անվանական հիմնադրողն էր հանդիսանում։ մինչդեռ հիմնադրման հետ կապված աշխատանքների ծախսերը հոգում էին այլ անձնավորություններ²²։

17 Տե՛ս վերը, էջ 534 և հաջ.։

18 Տե՛ս App., Mithr., 84։

19 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 6։ Plut., Lucul., 31։

20 Դիողորը ուղղակի նշում է՝ «հիմնադրեց իր անունը կրող քաղաքը» (XXXI, 22)։ Նույնը և Խորենացին (Բ, խը)։

21 Strabo, XI, 14, 15։

22 Տե՛ս Գ. Սաբալյան, Գառնիի հուշարեն արձանագրության շուրջը, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1956, № 3, էջ 55։

Թագավորը երկրի բովանդակ զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարն էր և ընդհանրապես ղեկավարում էր ներքին կյանքի բոլոր բնագավառները:

Թագավորի շրջապատը: Այս ամենը, իհարկե, բնավ չի նշանակում, թե միապետի իշխանությունը իսկապես անսահմանափակ էր և որ նա ամենազոր էր: Իր գործողություններում թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին բնագավառներում, նա առաջնորդվում էր իշխանության սոցիալական բազա հանդիսացող տիրոջ դասակարգի ձգտումներով, շահերով ու պահանջներով, որոնք նա կոչված էր պաշտպանել ու իրագործել: Բռնանալով անգամ ավագանու այս կամ այն ներկայացուցչի վրա, նա ելնում էր իշխող դասակարգի ընդհանուր շահերից:

Երկրի կառավարման և թագավորի կողմնորոշման հարցում կարևոր նշանակություն ունեւ հատկապես իշխող դասակարգի բարձրագույն խավը՝ թագավորի անմիջական շրջապատը, որը կազմում էր արքունիքը: Այստեղ առաջին դերերը բաժանված էին թագավորի հարազատների միջև՝ նախ և առաջ նրա որդիների և եղբայրների:

Սրանց կողքին գործում էին մեծատոհմիկ, ինչպես և նորելով ծառայող ավագանու բարձր խավի ներկայացուցիչները: Շնորհիվ Արտաշես Ա-ի նորագյուտ արամեերեն արձանագրության, այժմ հայտնի է նրա մերձավորագույն գործակիցներից մեկը՝ Ախշահրսարտի որդի Նիկեփորը²³։ Տիգրան Բ-ի կողմից Լուկուլլոսի արշավը կասեցնելու նպատակով առաքված զորավարն էր Միթրոդոտանը (Մեհրոտան), որը, հավանորեն, Մոփքի թագավորական ընտանիքից էր՝ Ջարեհի հետնորդներից մեկը: Սելևկյաններից նվաճված երկրների վրա կարգված էր Բագադատեսը (Բագարատ): Մայրաքաղաքի՝ Տիգրանակերտի, տնօրինությունը Լուկուլլոսի արշավանքի պահին հանձնարարված էր Մանկայոսին: Սրանք բոլորը հետագայում հայտնի նախարարական տոհմերի նախնիներն են²⁴։ Որոշ դեր էր վերապահվում նաև հելլենիստական շրջանի բոլոր պետությունների մոտաք գործած հույն պատմիչներին: Մետրոդորոս Սկեփսիացին, նախքան Տիգրանի արքունիք տեղափոխվելը, ծառայել է Միհրդատ Պոնտացուն, կատարելով Պոնտոսի գերագույն դատավորի պաշտոնը²⁵։ հնարավոր է, որ Հայաստանում ևս նա որեւէ նման պաշտոն էր վարում: Նման անձնավորություններից մեկն էլ Գուրասի ռազմական օգնական հույն Կալիմաքոսն էր²⁶։

Հայաստանի պետական առանձին մարմինների և նրանց գործունեության մասին հունա-հռոմեական աղբյուրներում բնականաբար սիստեմատիկ տվյալներ չկան և մնում է միայն ենթադրել, որ այստեղ ևս հելլենիստական այլ պետությունների նման, գոյություն պետք է ունենային երկրի ներքին կյանքի տարբեր բնագավառները ղեկավարող ռազմական, ֆինանսական, իրավական և այլ գերատեսչություններ, որոնց հետագա զարգացման արգասիքը հանդիսացան հայ Արշակունիների ժամանակաշրջանի գործակալությունները՝ սպարապետությունը, հազարապետությունը, սենեկապետությունը և այլն և այլն:

²³ Տե՛ս A. Perikhanian, Une inscription araméenne du roi Artashes, trouvée a Zanguezour (Siwnik'), էջ 18.

²⁴ Տե՛ս սուրբե, էջ 679.

²⁵ Տե՛ս Strabo, XIII, 1, 55.

²⁶ Տե՛ս Plut., Lucul., 32.

Խորենացին իր «Պատմության», հատկապես, Վաղարշակ թագավորի գահակալությանը վերաբերող դրվագում²⁷ ներկայացրել է այնպիսի և այնքան նորամուծություններ պետության կյանքի տարբեր բնագավառներում, որոնք, իհարկե, հնարավոր չէ պատմականորեն վերագրել մեկ, այն էլ այնպիսի կի-

Արամազդի (Ջև-Օրմազդեսի) ցեղայական արձանի գլուխը. Նեմուշ լեռ

սառնասպելական անձնավորություն, որպիսին է Վաղարշակը: Ինչպես ինքը՝ Վաղարշակը հավաքական անձ է, բաղկացած Արտաշես Ա-ի, Տրդատ Ա-ի և այլ հայ իշխողների առանձին գծերից, այնպես էլ Խորենացու կողմից նրան վերագրված նորամուծություններն ու բարեփոխումները իրականում հրկարատև դարաշրջանի արգասիք են և իրականացված պիտի լինեն մի շարք թագավորների օրոք:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ դրանց մի որոշակի մասը հիմնավոր կերպով կարելի է վերագրել նախաարշակունյան շրջանին, ինչպես, օրինակ, Խորենացու Վաղարշակին վերագրած հենց առաջին նորամուծությունը՝ «թագադիրի» կամ «թագակապի» պաշտոնի ստեղծումը: Արտաշես Ա-ի Սիսիանում գտնված արամեերեն արձանագրության մեջ հանդիպում ենք «թագադիր» տիտղոսով մի անձնավորության՝ արդեն հիշատակված Ախշահրսարտի որդի Նիկեփորին: Ուրեմն, «թագակապի» պաշտոնը գոյություն է ունեցել դեռևս Արտաշեսյանների դինաստիայի սկզբում, գուցե և ավելի վաղ:

Մ. թ. IV դարի Հայաստանում գոյություն է ունեցել «մարդպետություն» գործակալությունը, որի անունով նույնիսկ մի գավառ կոչվել է «Մարդպետական», որը և հատկացված է եղել այդ գործակալներին: Դրանք սովորաբար

27 Տե՛ս Խորենացի, Բ, է, Ը:

ներքինի են եղել և կրել են նաև «հայր» տիտղոսը: Ահա այդ «հայր» կամ «թագավորի հայր» տիտղոսը հայտնի է դեռևս Սելևկյանների շրջանից: Նույն տիտղոսը գոյություն է ունեցել Պոնտոսի թագավորությունում, մասնավորապես Միհրդատ Եվպատորի օրոք: Այդ տիտղոսը ի դեպ կրել է մեզ հայտնի Մետրոդորոս Սկեփսիացին, որը Միհրդատի մոտ գերագույն դատավորի պաշտոն էր վարում:

Արշակունյաց Հայաստանում կարևոր դեր խաղացած «հազարապետություն» գործակալությունը ևս կարող էր գոյություն ունեցած լինել Արտաշեսյան շրջանում, փոխառված լինելով կամ Աքեմենյաններից՝ Երվանդունիների միջոցով և կամ Սելևկյաններից, որոնց մոտ այդ պաշտոնը «խիլիարխա» (հազարապետություն) անվամբ և հայկականին հար և նման բովանդակությամբ ընդունված է եղել ամենավաղ ժամանակներից: Ինքը՝ Սելևկոս Ա-ը, Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք «խիլիարխոս» — հազարապետ է եղել:

Խորենացին Վաղարշակին է վերագրում նաև դատավարության (մասնավորապես թագավորական դատավարության, այսինքն՝ թագավորի կեղմից երկրի ստորաբաժանումներում նշանակվող դատավորների) հիմնադրումը՝ «Սահմանում է իրավարարներ արքունի տանը, փրավարարներ քաղաքներում և ավաններում»: Պարթևների մոտ թագավորական դատավարության մասին հաստատուն տվյալներ ունենք մ. թ. I դարի վերաբերյալ: Ենթադրվում է, որ այդ հիմնարկությունը պարթևները ժառանգել էին Սելևկյաններից²⁸: Նույն ճանապարհով այն կարող էր ի հայտ գալ և Հայաստանում՝ Արտաշեսյանների օրոք: Մեզ հետաքրքրող դրվագում կան նմանօրինակ նաև այլ հաղորդումներ, որոնք արժանի են ուշադրության և ուսումնասիրման:

Իշխող դինաստիայի պաշտամունքը: Խորենացու մոտ կարգում ենք նաև, որ Վաղարշակը «Արմավիրում մեհյան շինելով՝ արձաններ է կանգնեցնում Արեդակին (= Ապոլոն, Տիր), Լուսինի (= Անահիտ, Արտեմիս) և իր նախնիներին»: Մի քանի այլ առիթներով Խորենացին վերադառնում է այդ խնդրին²⁹ և իմանում ենք, որ նմանօրինակ տաճարներ՝ նվիրված թագավորական նախնիների պաշտամունքին, կառուցվել են նաև Բագարանում ու երկրի մայրաքաղաք Արտաշատում:

Խորենացու այս հաղորդումներով ուրվագծվող թագավորական նախնիների պաշտամունքը լայն տարածում է ունեցել ողջ հելլենիստական աշխարհում: Սելևկյանների մոտ տարածված պաշտամունքի տարատեսակը հատկապես հարազատություն է ցուցաբերում հայկականի հետ. օրինակ, մի արձանագրության մեջ հիշատակվում է Զևսի, Ապոլոնի, թագավորական նախնիների և Սելևկոս թագավորի պաշտամունքն իրականացնող քուրմը³⁰, որ շատ նման է Խորենացու վերը մեջքերված տեղեկությանը³¹:

²⁸ S²⁸ C. B. Welles, Dura Pergament 21. Hypothek und Execution am Euphrat-ufer im I. Jahrhundert n. Chr., „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte“, Romanische Abteilung. LVI, 1936, էջ 101 և հաջ.:

²⁹ S²⁹ Խորենացի, Բ, Բ, Ժբ, Ժդ, Իդ, Խ, ԽԲ, հէ:

³⁰ S³⁰ M. Rostovtzeff, Πρώτοι, „The Journal of Hellenic Studies“, vol. LV, 1935, էջ 56:

³¹ S³¹ Խորենացի, Բ, Ը:

Միհրի (Ապոլլոնի) հսկայական արձանի գլուխը. Նեմփուս լեռ

Սելեկյանների, Պողոմյանների, ինչպես և այլ դինաստիաներում նախնիների հետ մեկտեղ կրոնական պաշտամունքի առարկա է դարձվել նաև իշխող, կենդանի թագավորի անձը, ըստ որում հաճախ թագավորները նույնացվել են այս կամ այն աստծո հետ։ Այսպես, հանդիպում ենք Սելեկոս-Ջևանիկատորին (Սելեկոս Ա), Անտիոքոս-Ապոլլոն-Սոտերին (Անտիոքոս Ա) և այլն։

Քաջ ժանոթ Պոնտոսի արքա Միհրդատ նվաճողը նույնացվել է Դիոնիսոս աստծուն³²։

Հարուստ փաստեր են գտնվել դինաստիայի և իշխող թագավորի պաշտամունքի վերաբերյալ Կոմագենեի Երվանդունիների կապակցությամբ, հատկապես՝ Անտիոքոս Ա. Կոմագենացու (մ. թ. ա. 69—38)։ Սրա հիմնադրած բազմաթիվ սրբավայրերը, հակառակ երկրի փոքր հնարավորություններին, օժտված են եղել փառահեղ պաշտամունքային կառույցներով։ Եփրատի արևմտյան արմունկի մոտերքը Նեմրուդ լեռան վրա պեղված, Անտիոքոսի հիմնադրած սրբավայրում կանգնեցված են եղել աստվածների և իրեն՝ Անտիոքոսի հսկայական 8—9 մ բարձրություն ունեցող քարե արձաններ, իսկ նախնիներին՝ 3 մ բարձրություն ունեցող սալերի վրա արված նրանց բարձրաքանդակ պատկերները, չհաշված մյուս, նույնքան ճոխ պաշտամունքային պարագաները։ Այստեղ դինաստիական պաշտամունքի կապակցությամբ ներկայացված աստվածները նույն Զևս-Արամազդն է, Ապոլոն-Միհր-Հելիոս-Հերմեսը և Հերակլես-Վահագն-Արեսը³³։

Սպասելի է, որ Հայաստանում ևս այսօրինակ կառույցներ են եղել, թեև արդեն իսկ առկա սուղ տվյալները թույլ են տալիս խոսելու որոշ առանձնահատկությունների մասին։ Այսպես, ի տարբերություն Կոմագենեի, Հայաստանում Զևս-Արամազդի, Արև-Տիգր-Ապոլոնի և Լուսին-Անահիտ-Արտեմիսի արձանները, ըստ հորինացու, ոչ թե քարից են եղել, այլ «պղնձաձուլ» և «սկզբո՞ծ», իսկ թագավորական նախնիների համար կանգնեցվել են «կուռքեր», որոնք ըստ Լեոնտյոսի եղել են, ինչպես Կոմագենեում, բարձրաքանդակներ³⁴։

Թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը, նախապես որպես միայն նախնիների պաշտամունք, սկզբնավորված պիտի լինի Հայաստանում Արտաշես Ա-ի օրոք, և իր հետագա զարգացումն է ապրում Տիգրան Բ-ի ժամանակ։ Երբ այն լրացվում է իշխող թագավորի աստվածացմամբ և նույնացմամբ մի կոնկրետ աստծո հետ։ Տիգրան Բ-ի դեպքում այդ քայլը դյուրանում էր այն հանգամանքով, որ նա, գրավելով Սելևկյանների գահը 14 տարի շարունակ, կարող էր յուրացնել տարբեր սելևկյան ավանդույթների թվում, նաև վերոհիշյալը։ Տիգրանի աստվածացման մասին խոսում է նրա Թեօզ պատվանունը, իսկ նրա նույնացման մասին հատկապես Հերակլ-Վահագն աստծո հետ՝ այն հանգամանքը, որ հորինացու հաղորդած Աժդահակի և Տիգրանի առասպելում վերջինս փաստորեն հանդես է գալիս վիշապաքաղ Վահագն աստծո դերում³⁵։ Այս տեսակետը հաստատվում է նաև Տիգրանի այն դրամներով, որոնց հակառակ կողմին պատկերված է Հերակլես-Վահագնը։ Նման ձևով Արտավազդ Բ

³² Տե՛ս M. P. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, II Band, Die hellenistische und die römische Zeit, Երկրորդ հրատ., München, 1901, էջ 184 և հաջ.։ L. Cerfaux et J. Tondriau, Un concurrent de christianisme, Le culte des souverains, «Bibliothèque de théologie», série III, vol. 5, Paris, 1957, էջ 240 և հաջ.։

³³ Տե՛ս K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, էջ 232—252։

³⁴ Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հիւնդիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 44։

³⁵ Հմմտ. Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, Վաղարշապատ, 1999, էջ 502. և հաջ.։

Թագավորը, ըստ երևույթին, նույնացված է եղել Միհր աստծուն, որտեղից էլ ծագում է բնորոշ միհրական առասպելներում Արտավազդի՝ Միհրի դերում հանդես գալը³⁶:

Հետագայում ևս, Արշակունյաց օրոք, այդ պաշտամունքը պահպանվել է, սնվելով մի կողմից Արտաշեսյանների ավանդույթներից, մյուս կողմից էլ հենց պարթև Արշակունիների մոտ լայն տարածում գտած նմանօրինակ պաշտամունքից:

Թագավորական դինաստիայի պաշտամունքը, որը հաճախ անվանում են «քաղաքական կրոն», պետական իշխանության այլ միջոցների շարքում ունեցել է կարևոր ու լուրջ սոցիալական ֆունկցիա՝ օժանդակել տիրող դասակարգին նրա տիրապետության ապահովման գործում:

2. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՏԱՐԻՆԵՐ

Երկրի վարչական բաժանումը: Պլինիոս Ավագը հիշատակում է, թե Վայաստանը բաժանվում է 120 պրեֆեկտուրաների՝ բարբարոսական անուններով, որոնք կոչվում են սառաթեգիաճեհ. դրանցից մի քանիսը նախապես առանձին իշխանություններ (regna) պետք է եղած լինեն³⁷: Այս հաղորդումը բազմաթիվ վեճեր է հարուցել, թե՛ այդ միավորների էություն և թե՛ նրանց ծագման ժամանակի շուրջը:

Այն կարծիքը, թե դրանք ֆեոդալական տիպի ստրակալական իշխանություններն են եղել³⁸, չի արդարանում ոչ նրանց «ստրատեգիա» հորջորջմամբ, որը հին աշխարհում ունեցել է վարչա-տերիտորիալ (թերևս ռազմական երանգով) միավորի նշանակություն, ոչ էլ Պլինիոսի կողմից այդ տերմինին տրված «պրեֆեկտուրա» պարզաբանմամբ, որը նույնպես չի կարող մեկնաբանվել այլ կերպ, քան վարչական-տերիտորիալ միավոր: Դեռ ավելին, հենց նույն հատվածում առկա է նաև «իշխանություն» կամ «թագավորություն» բառը, որը պարզորոշ հակադրված է նախորդ երկու տերմիններին և ավելի ցայտուն է դարձնում նրանց զուտ վարչա-տերիտորիալ իմաստը: Իսկապես Պլինիոսն այստեղ հաղորդում է, որ Հայաստանի ստրատեգիաների մի մասը նախապես եղել են regna՝ «իշխանություններ» կամ «թագավորություններ» և ապա նոր վերածվել վարչա-տերիտորիալ միավորների՝ ստրատեգիա-պրեֆեկտուրաների: Այս պարագաներում ստրատեգիաները «տիրակալական իշխանություններ» համարելը նշանակում է ոչ միայն տերմինի կոնկրետ իմաստի անտեսում, այլև այդ միավորների զարգացման՝ Պլինիոսի կողմից ակնարկած պրոցեսի անտեսում:

Ե՛րբ է Հայաստանում արմատավորվել այդ վարչական բաժանումը: Շատ քիչ հավանականություն կա, որ դա Տրդատ Ա Արշակունու դործն է. որովհետև նրա գահակալման և ստրատեգիաների մասին հաղորդող Պլինիոսի մահվան թվականների միջև ընկած էր ընդամենը 13 տարի (մ. թ. 66—79), և հռոմեացի

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 366: Բաղ. Ավգալիկյան, Միհրը հայոց մեջ, Վիեննա, 1930, էջ 54 և հաջ.:

³⁷ Սմտ., NH, VI, 9:

³⁸ Տե՛ս H. Адоны, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 433 և հաջ.:

հեղինակը դժվար թե հասցնեի Հայաստանի ներքին կյանքի վերջին նորոթյուններին մեկը հիշատակել այդքան մեծ արագությամբ, շնորհիվ այն մասին, որ նա կարող է իր այդ աշխատության համապատասխան բաժինը գրած լինել դեռևս 66 թվականից առաջ (Այս շատ հավանական է, քանի որ Պլինիոսը հետագայում է Հայաստանը կլավդիոս կայսեր (մ. թ. 41—54) պատվերով)։

Անհամեմատ ավելի հավանական է, որ վարչական այդ բաժանման սկիզբը դրվել է նախորդ շրջանում, այսինքն (եթե բացառվի մ. թ. I դարի առաջին կեսի խառն ու անկայուն ժամանակաշրջանը)՝ Արաաշխյանների օրոք, նրանցից մեկնումեկի ձեռքով, գուցե և հենց՝ Արտաշես Ա-ի։

Ստրաբոնի հաղորդմամբ, տասը ստրատեգիաների է բաժանված եղել նաև Հայաստանի հարևան Կապադոկիան³⁹, սակայն թվերի հարաբերությունից բխում է, որ այդ երկրում ստրատեգիաները, ի տարբերություն Հայաստանի, եղել են ամենախոշոր վարչական միավորները. սրանք իրենց թնույթով համապատասխանել են, ասենք, Սելևկյանների սատրապիաներին, որոնց թիվը չէր անցնում երեք տասնյակից։ Հայկական ստրատեգիաները համապատասխանել են ավելի շուտ սատրապիաների ստորաբաժանումներին՝ հիպարխիաներին, որոնց թիվը Սելևկյանների մոտ եղել է 72։ Այդ դեպքում Հայաստանում պիտի գոյություն ունեցած լինեն նաև ավելի փոքոր, յուրաքանչյուրը մի շարք ստրատեգիաներից բաղկացած միավորներ, որոնք, հավանաբար, կոչվել են հենց սատրապություններ։ Թերևս աղբյուրի սատրապություններ են Պտղոմեոսի հիշատակած Հայաստանի քսան մարզերը⁴⁰։

Նախաբարոյքաճ և նախաբարկաճ տոնմերի ծագումը։ Պլինիոսի հիշատակած ստրատեգիաները⁴¹, մի քանի բացառությամբ, սկզբում եղել են վարչատերիտորիալ միավորներ։ Այսուհանդերձ, դրանց սահմանները ոչ թե պայմանավորված են եղել սրանք հիմնադրած տիրակալի քառահանգույքով, այլ, անշուշտ, հիմք են ունեցել երկրի բնական պայմանները՝ լեռներն ու գետերը, ինչպես և էթնիկական այն երանգները, որոնք, չնայած հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտին, դեռ երկար ժամանակ պիտի պահպանվեին։ Ուստի այդ վարչատերիտորիալ միավորները կայուն են եղել և իրենց աշխարհագրական նկարագիրը հաղորդել են հետագայի նախարարություններին, հետզհետե վերափոխվելով ֆեոդալական և տիրակալական իշխանություններին, որպիսիք և հանդիպում ենք մ. թ. ա. IV—V դարերում։

Նախարարությունների առաջացման հետ չպետք է շփոթել առանձին նախարարական տոհմերի ծագման խնդիրը։ Դրանք կարող են շատ ու շատ հին

³⁹ Տե՛ս Strabo, XII, 1, 4։

⁴⁰ Տե՛ս Ptol., V, 12, 4, 9։ Պլինիոսի «Բնական պատմության» տեքստի հրատարակիչը, հենվելով Պտղոմեոսի թվարկած մարզերի այս քանակության վրա՝ 20, ենթադրում է, թե զուցե հենց Պլինիոսի մոտ էլ պիտի կարգաւ 20, հարյուրավորի նիշը հետագա աղավաղում համարելով (տե՛ս C. Plinii Secundi Naturalis historiae..., ed. C. Mayhoff, I, Lipsiae, 1904, էջ 553)։ Այս կնշանակիր, որ Հայաստանը բաժանված է եղել ընդամենը 20 ստրատեգիաների։ Տեսակետը հավանական է և ներգաղնակություն է մտցնում Հայաստանի ու հարևան Կապադոկիայի վարչական բաժանումների թնույթի մեջ, թերևս նաև Սելևկյանների, որոնց սատրապությունները, լինելով ստրատեգոսների իշխանության ներքո, կարող էին և ստրատեգիաներ կոչվել։

⁴¹ Ստրատեգիաների մասին տես և ստորև, 32-րդ գլխում։

լինել և փաստերը ցույց են տալիս, որ շատերը հենց այդպիսին են։ Տոհմերի բազմադարյան հարատևումը ամենևին ֆեոդալական հասարակարգի մենաշնորհը չէ, ինչպես ընդունված է կարծել։ Ստրկատիրական Հռոմում քիչ չեն

Վանազնի (Հերակլես-Արտագենսի) հեկայալան արձանի գլուխը. Նեմրուտ լեռ

այնպիսի տոհմերը, որոնք գոյատևել են երեք, չորս, հինգ և ավելի դար և գործիչներ են տվել հոեոմեական պետությանը։ Հայոց Արծրունիներին մերթ սերում են Մոփքի թագավոր Զարեհի տոհմից⁴², մերթ նույնիսկ ուրարտական ծա-

⁴² Տե՛ս J. Marquart, *Erzählung nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin, 1901, էջ 177։ Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, էջ 390.

գում վերագրում⁴³, որ ամենևին անհավանական չէ ոչ Արծրունիների, ոչ էլ մի քանի այլ նախարարական տոհմերի համար: Տիգրան Բ-ի զինակից, Ասորիքում սատրապ նշանակված Բագադատենը (Բագարատ) հիմնավոր կերպով համարվում է Բագրատունիների տոհմի նախահայրը⁴⁴, կամ ավելի ճիշտ՝ պետք է համարվի նրա ներկայացուցիչ, որովհետև նույն այդ տոհմի մի այլ ներկայացուցիչ թերևս հանդիպում ենք ավելի վաղ, ի դեմս Արտաշես Ա-ի «Թագադիր»՝ Ախշահր վերակացու նշանակված Մանկայտը (Մամկայոս, Մամիկ, սեռ.՝ Մամկայ)՝ Մամիկոնյան է համարվում միանգամայն համազիչ կերպով⁴⁵: Մ. թ. ա. I դարի կեսերին Տակիստոսի հիշատակած հայ մեծատոհմիկ Դեմոնաքսը իրավամբ Դիմաքսյան տոհմի ներկայացուցիչ է համարվում⁴⁷: Այս ցանկը կարելի է, հավանաբար, շարունակել, բայց այսքանն էլ բավական է ցույց տալու համար, որ հետագայում նախարարական դարձած տոհմերը շատ ավելի հին կարող էին լինել, քան ֆեոդալիզմի սկիզբը Հայաստանում և նախարարական դասի կազմավորումը:

Քաղաքները պետության սիստեմում: Ստրատեգիսների կողքին առանձին վարչական միավորներ էին հանդիսանում Հայաստանի առավել նշանավոր քաղաքները՝ իրենց շրջակա տերիտորիաներով (պակաս նշանավորները մտնում էին ստրատեգիսների կազմի մեջ): Այդ քաղաքների վարչական կառուցվածքը առանձնահատուկ էր⁴⁸, և այս կամ այն չափով մոտենում էր հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի քաղաքների կառուցվածքին: Այդ մասին կան վկայություններ, որոնք, ճիշտ է, ծագում են ավելի ուշ ժամանակաշրջանից, բայց վերաբերում են հին, հելլենիստական շրջանում ստեղծված քաղաքներին: Դրանք մասնավորապես առկա են Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության մեջ (մ. թ. IV դարի սկիզբ), որի տվյալները հաստատվում են V դարի հայ պատմիչների տեղեկություններով. գոյություն է ունեցել քաղաքի կառավարման խորհրդակցական մարմին և սրա կողքին կամ սրանից վեր՝ Թագավորի կողմից նշանակված կառավարիչ, «քաղաքի վերակացու», որը թերևս կոչվել է նաև «շահապ»⁴⁹: Քաղաքները անմիջապես կախված են եղել կենտրոնական իշխանությունից և Թագավորի հետ նամակագրություն են ունեցել իրենց կյանքի տարբեր հարցերի շուրջը:

Տիգրանակերտի արձանագրության մեջ հայոց Թագավորը դիմում է քաղաքին *ὁμοῖς ἑοικώς* կամ *ἡ πολιτεία ὁμοῦν*՝ «ձեր քաղաքային համայնքը» խոս-

43 Տե՛ս Ս. Գ. Бархударян, Урартское происхождение армянского нахарарского рода Арцруни, «Сборник в честь академика И. А. Орбели», М.—Л., 1960, էջ 29 և հաջ.:

44 Տե՛ս J. Marquart, *Eranšahr*, էջ 174:

45 Տե՛ս A. Perikhanian, *Une inscription*, էջ 18:

46 Տե՛ս J. Marquart, *Eranšahr*, էջ 176:

47 Տե՛ս Հ. Մանեդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 320:

48 Տե՛ս Գ. Խ. Саркисян, Тигранакерт, ներածություն:

49 Տե՛ս Ս. Ե. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, էջ 25; Գ. Խ. Саркисян, Из истории городской общины в Армении (IV в. н. э.), ВДИ, 1955, № 3, էջ 54:

քերով, այդ աղուք»-ի տակ նկատի ունենալով քաղաքի խորհուրդը, որի անդամները հետագայում «երիցանի» կամ «ավագանի» անունն էին կրում:

Պետք է ընդգծել, որ հելլենիստական աշխարհում քաղաքների և թագավորների միջև նամակագրությունը չափազանց տարածված երևույթ է եղել⁵⁰ և այնքան քնորոշ, որ հենց միայն աղապիսի նամակների առկայությունը այդ ժամանակաշրջանի որևէ պետությունում՝ բավարար վկայական է այդտեղ վերահիշյալ կիսաինքնավար քաղաքների գոյության փաստը ընդունելու համար: Իսկ Հայաստանում, բացի ալգորինակ նամակագրության ուշ նմուշ հանդիսացող՝ Տիգրանակերտի արձանագրությունից, կարելի է նշել նաև Արմավիրի հունարեն արձանագրություններից մեկը (մ. թ. ա. III—II դարերի եզրին պատկանող), որպես այդ նամակագրության վաղ նմուշ: Այդտեղ ոմն Միթրաս, «արմավիրցիների թագավորը», այսինքն՝ հավանորեն նրանց համայնքի ղեկավարը, դիմում է Երվանդ թագավորին:

Հայկական քաղաքների ներսում, հավանաբար, որոշ յինքնավարություն են վայելել այլազգի բնակիչները՝ հույները, հրեաները, կազմելով առանձին համայնքներ՝ օժտված ներքին հարցեր տնօրինելու իրավունքով:

Վարչական ստորին օղակներն էին գյուղական համայնքները, որոնք մեծամասնությամբ ստրատեգիաների մեջ էին մտնում, իսկ մի մասն էլ՝ քաղաքների հողային տերիտորիայի վրա էր գտնվում: Այստեղ ևս պետությունը սովորաբար օգտագործում էր ավանդական համայնական ղեկավար մարմինները, դարձնելով դրանք իր վարչական ապարատի յուրատեսակ քաղադրիչ մասը:

Յինանհեր, աբուռնի դիվանատուն: Պետական վարչական ապարատի ամենակարևոր ֆունկցիաներից մեկն էր հարկահանությունը: Պետության ծախսերը մեծ գումարների էին հասնում: Այդ ծախսերը ապահովելու համար պետությունը պետք է ունենար հզոր հարկային մեքենա, և ինչպես ցույց են տալիս հինարևելյան ու հելլենիստական մի շարք երկրների օրինակները, պետության աչքից չի վրիպել հարկման որևէ քիչ թե շատ էական օբյեկտ⁵¹:

Հայաստանի կյանքի այս բնագավառի մասին էլ մեր տեղեկությունները չափազանց աղետ են աղբյուրների՝ վերը քանիցս նշված յուրահատուկ բնույթի և սղության պատճառով: Սակայն չպետք է տարակուսել, որ հելլենիստական աշխարհում հանդիպող սխտեմը իր հիմնական գծերով պետք է այստեղ ևս գոյություն ունենար, այլապես հնարավոր չէր լինի պետության ռազմական, քաղաքական և շինարարական այն հսկայածավալ գործունեությունը, որին քաջածանոթ ենք: Որպես այդ սխտեմի նմուշ կարելի է հիշատակել տարանցիկ առևտրի ուղիների վրա Տիգրան Բ-ի ժամանակ հաստատված պետական վերահսկողությունը, որի նպատակներից մեկն էլ, անշուշտ, մաքսերի զանձումն էր:

Հարկերը գյուղական համայնքից ու քաղաքներից ու հարկման ենթակա այլ օբյեկտներից տեղական մարմինների միջոցով հավաքվում էին ստրատե-

⁵⁰ S^h C. B. Welles, Royal Correspondence in the Hellenistic World, New Haven, 1934.

⁵¹ S^h M. Rostovtzeff, The Social and Economic History of the Hellenistic World, I, Oxford, 1941.

դիաների ֆինանսական օրգաններում, իսկ այնտեղից ուղարկվում արքունի գիվանատուն՝ պետական գանձարան: Այստեղ էր կուտակվում նաև նվաճողական պատերազմներից ստացված ավարը: Արտաշեսյանների գանձարանի հարստության մասին պատկերացում է տալիս Տիգրանի կողմից Պոմպեոսին հանձնած ռազմատուգանքի քանակությունը՝ 6000 տաղանդ (12,5 միլիոն ոսկե ուբլի), չհաշված այն հսկայական գումարը, որ նա նվիրեց Պոմպեոսի զինվորներին ու զորահրամանատարներին⁵²: Գանձարանի կազմակերպումը պարզ չէ: Գիտենք միայն, որ խուսափում էին կուտակված միջոցները մի տեղ, մասնավոր՝ մայրաքաղաքում կենտրոնացնելուց, երկյուղ կրելով հավանաբար, ներքին ու արտաքին արհավիրքներից: Պետական գանձարանը տեղավորվում էր հատուկ բերդերում: Քաղաքից (Արտաշատից) ոչ շատ հեռու, — հաղորդում է Ստրաբոնը, — գտնվում են Տիգրանի և Արտավազդի գանձարանները՝ անառիկ ամրոցներ Բաբլուրսան և Օլանեն⁵³: Արտաշեսյան հարստության վերջին շրջանում դրանց թվին էր պատկանում նաև Արտագերսը: Դրանցում նշանակված էին հատուկ գանձապահներ⁵⁴: Նույնը շարունակվել է նաև Արշակունիների օրոք: Սրանց գանձարաններն էին Անգեղ և Դարանաղյաց Անի բերդերը, որոնք միաժամանակ նաև թագավորների դինաստիական հանգստարաններն էին: այստեղ էին թաղվում բոլոր թագավորները⁵⁵:

Արտաշեսյանների հիմնական փողերանոցը գտնվում էր Արտաշատում, Տիգրան Բ-ը իր դրամները, բացի Արտաշատից հատում էր նաև Անտիոքում, Դամասկոսում և այլուր: Մեզ հասել են Արտաշեսյան թագավորների հատած բազմաթիվ արծաթյա և պղնձյա դրամներ, որոնք պահվում են աշխարհի մի շարք թանգարաններում⁵⁶: Դրամահատության այդպիսի մեծ թափը վկայում է ներքին ու արտաքին առևտրի մեծ ծավալի մասին:

Պետության կյանքի բոլոր բնագավառների մասին գրավոր տվյալները մշակվում էին արքունի դիվանատանը և կուտակվում դիվանում: Հին Հայաստանում նման դիվանի գոյության անուղղակի, բայց և անառարկելի ապացույցներն են մեզ հասած թագավորական՝ արամեերեն կամ հունարեն լեզվով գրած վիճական արձանագրությունները: Դրանք այնպիսի բնույթի են, որ նրանց տեքստերը անպայման մշակված պիտի լինեին դիվանատանը, և նրանց մագաղթյա պատճենները պիտի պահպանվեին արքունի դիվանում: Այդպիսիք են, օրինակ, Արտաշես Ա-ի հողաբաժան սահմանաքարերի արձանագրությունները: Դառնիի հունարեն արձանագրությունը տիպիկ գրասենյակային փաստաթղթերի «ձև» ունի: Շինարարական որևէ ձեռնարկության իրականացման ժամանակ բաց էին թողնվում կատարողի և վկայի անունները, և լրացվում գործը կատարելուց հետո⁵⁷: Փաստաթղթի այս «ձևը» պիտի մշակվեր անշուշտ արքունի դիվանատանը: Ապարանի հունարեն արձանագրությունը արքունական

52 App., Mithr., 104 և այլ աղբյուրներ:

53 Strabo, XI, 14, 6:

54 S⁶u Dio, XLIX, 39:

55 Փալեստա, Գ, իդ. եռհեռացի, Գ, իե, խե:

56 Դրամների մասին մանրամասն տե՛ս ստորև, էջ 689 և հաշ.:

57 S⁶u K. B. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, էջ 181:

մի պարգևագիր է, որով թագավորը նախարարներից մեկին բնակավայր է ընծայում: Անկասկած, սրա մագաղաթյա պատճենը կամ ավելի ճիշտ, երկու՝ նվիրողի և ստացողի մոտ պահպանվող սկզբնօրինակներից մեկը, պիտի պահպանվեր արքունի դիվանում: Էլ ավելի փնորոշ է Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրությունը, որը քաղաքին ուղղված արքայական մի ուղերձ-հրովարտակ է:

Այս բոլորը վկայում են հին Հայաստանում պետական աշխույժ կյանքի, պետական հիմնարկների բարդ ու տարբերակված գործունեության մասին նաև այլ բնագավառներում, որոնց մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել: Նշենք վաստերով որոշ չափով հաստատված մի երևույթ ևս:

Լիտուրգիա (հասարակական աշխատանք): Լիտուրգիա էր կոչվում հունական քաղաք-պետություններում որևէ քաղաքացու՝ իր ծախքով կատարած հանրօգուտ գործը, ասենք, մի նավի կամ մի հանրային շենքի կառուցումը՝ պետության համար: Հայաստանում այդ երևույթը ներկայացված է նույն անունով, բայց՝ միապետական կարգերի ազդեցության տակ ձևափոխված վիճակում: Խոսքը Գառնիի արձանագրության մասին է, որտեղ հիշատակված է ոմն Մեննեաս, «լիտուրգոս» (Λειτουργός հորջորջմամբ, որն իր վրա է վերցրել թագավորական ամրոցի հիմնադրման (կամ ավելի ճիշտ նորոգման) ծախսը⁵⁸: Այդ կապակցությամբ նրա անունը և գործարքին ներկա վկայի անունը գրանցվում են նախապես պատրաստված, ինչպես ասվեց՝ բաց թողնված տեղեր ունեցող ստանդարտ արձանագրության մեջ, որը կազմված է նմանօրինակ դեպքերի համար մշակված հատուկ բանաձևով: Այստեղ հիշատակված են թագավորը իր տիրույթներով և θεῶν τε γὰρ «գերագույն տեր» հորջորջմամբ, շինարարության օբյեկտը և թվագրումը՝ ըստ թագավորի իշխանության տարիների: Գործն այնպես է ներկայացվում, թե հիմնադրողը թագավորն է, որպես գերագույն տեր, իսկ վճարողը՝ Մեննեասը, որպես լիտուրգոս⁵⁹: Վերը ասվեց, որ քաղաքներ հիմնադրելու ֆունկցիան վերապահված էր թագավորին: Արձանագրությունը ցույց է տալիս, որ այդ ֆունկցիան հաճախ անվանական բնույթ է կրում, և իսկական հիմնադրողները, այսինքն՝ աշխատանքը ֆինանսավորողները միանգամայն այլ անձնավորություններ էին:

Արձանագրության ստանդարտ բնույթը համոզում է, որ Գառնիի լիտուրգիայի դեպքը եզակի չէր հին Հայաստանում, այլ ընդունված գործելակերպ էր պետական կյանքում: Հավանական է, որ այն երբեմն իրականացվում էր պարտադրական ձևով, իհարկե նաև թագավորին հաճոյանալու համար: Ավելի վաղ՝ Տիգրան Բ-ի ժամանակին վերաբերող մի հաղորդում հենց այդ մասին է խոսում և միաժամանակ հաստատում լիտուրգիայի գոյությունը Հայաստանում երկար ժամանակ: «Որովհետև, — գրում է Պլուտարքոսը, — մասնավոր անձինք և մեծատոհմիկները՝ թագավորի նկատմամբ ունեցած սիրուց և հարգանքից ղրդված (հոգ էին տանում) քաղաքի շենության մասին, ապա և այն հարուստ էր գանձերով ու կառույցներով»: Նման լիտուրգիան, համահնչյուն լինելով տե-

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 206 և հաշ.:

⁵⁹ Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Գառնիի հունարեն արձանագրության շուրջը, Տեղ. ԶԳԱՀԳ, 1956, № 3, էջ 45—46:

Կոմագենեի բազալտի Երվանդունի Ատիռուս Ա-ը՝ հայկական բազալ և
Վանագեն-Հերակլես աստվածը. Նեմրուդ լեռ

դական որոշ պարհակներին և այլն, ըստ երևույթին խոր արմատներ էր գցել հայ իրականության մեջ⁶⁰:

Զինված ուժեր: Պետական մեքենայի կարևորագույն մասն էին կազմում զինված ուժերը: Հայկական բանակի մեծության մասին աղբյուրները պահպանել են մի շարք տվյալներ, որոնց միջից պետք է զատել Տիգրան Բ-ին վերաբերվող թվերը, քանի որ դրանք արտահայտում են, և այն էլ թերևս չափազանցված ձևով, ոչ բուն Հայաստանի, այլ հայկական մեծ տերության ռազմական ուժերի բանակը: Այսպես, Ասորիքի վրա արշավելու պահին Տիգրանն իբրև թե ունեցել է 300 հազար զորք⁶¹, Տիգրանակերտի ճակատամարտում՝ 250—300 հազար⁶², Վերջինի կապակցությամբ կան և այլ տվյալներ՝ 70—80 հազար⁶³, որոնք ավելի ճշմարտացի են թվում, քանի որ հանգամանքները դժվար թե թագավորին թույլ տային կարճ ժամանակում ավելի մեծ զորք գումարել: Սակայն անկասկած է, որ նվաճելով մի շարք երկրներ և իր ազդեցության տակ պահելով մի քանի ուրիշները, Տիգրանը ի վիճակի էր հարյուր հազարներով զորք հավաքել:

Բուն հայկական զորքի քանակության մասին դատելու համար ավելի պիտանի է Ապպիանոսի այն հաղորդումը, թե Տիգրանակերտի ճակատամարտում հայերի կրած պարտությունից հետո Միհրդատ Եվպատորը հայկական «բոլոր քաղաքներում զենք էր պատրաստում և զորակոչեց գրեթե բոլոր հայերին: Նրանցից ընտրելով լավագույններին՝ մոտ 70.000 հետևակ և այդ քանակության կեսի չափ հեծյալ զորք, նա մնացածին բաց թողեց»⁶⁴, Շուրջ 100 հազար մարտիկներ, ըստ երևույթին, այսքան զորք կարող էր տալ Հայաստանը: Արտավազդ Բ-ի ժամանակի մասին Պլուտարքոսը հաղորդում է, որ թագավորը ներկայացավ Կրասսոսին 6 հազար հեծելազորով և նրան խոստացավ ևս 10 հազար հեծելազոր ու 30 հազար հետևակ զորք⁶⁵: Այս թվերը, որոնց գումարն անում է 46 հազար, արդեն որևէ չափազանցություն չեն պարունակում. ընդհակառակն, պետք է ընդունել, որ Արտավազդը չէր կարող Կրասսոսին խոստանալ հայկական բոլոր զորքերը, այլ նա դեռ մի քանի տասնյակ հազար զորք, թերևս խոստացածի չափ, պետք է պահպաներ այլ դեպքերի և անակնկալների համար: Այսպիսով, 90—100 հազար, որ համեմատելի է նախորդ տեղեկության հետ:

Հայկական զորքի հիմնական հարվածող ուժն էր զրահավոր հեծելազորը, որի հարձակումը պետք է անհրաժեշտ պահին բեկում մտցնեի ճակատամարտի մեջ և վճռեր նրա ելքը: Բացի դրանից, կար նաև ավելի բազմամարդ թեթև հե-

60 Plut., Lucul., 27: Գույն Դաունի բաղնիքի խճանկարի (մ. թ. III դար) հունարեն արձանագրությունը՝ «աշխատեցին» ոչինչ չստանալով— լիտուգիայի դեպք է արձանագրում (տե՛ս Ս. Կելլաշույան, եվս մի անգամ Գաունի հունարեն արձանագրության մասին, ՊԲՀ, 1965, № 3, էջ 235—238): Բազմաթիվ մայրաքաղաք Անիում քաղաքային պարիսպները պետության կողմից կառուցվելուց հետո այս կամ այն մեծատունը կարող էր վճարել պարսպի մի հատվածի ծախքը, որի դիմաց իրավունք էր ստանում համապատասխան արձանագրություն անելու պարսպի կառուցման ժամանակ նախապատրաստված հատուկ վեճերի վրա (տե՛ս Н. А. Орбели, О двух терминах в надписях Ани, «Избранные труды», Ереван, 1963, էջ 480):

61 Տե՛ս Jos. Flav.:

62 Տե՛ս Plut., Lucul., 27; App., Mithr., 85.

63 Տե՛ս Memn., 57; Phleg., Fr. 12.

64 Տե՛ս App., Mithr., 87:

65 Տե՛ս Plut., Crass., 19.

ծելագոր, որի խնդիրն էր՝ արագ տեղաշարժերով խուճապի մատնել հակառակորդին և կորուստներ պատճառել նրան, իսկ հաղթանակի պահին՝ հետապնդել նահանջող կամ փախուստի մատնված թշնամուն։ Սակայն զորքի ամենաստվար բաժինը, ինչպես ցույց են տալիս մեզ հասած թվերը, կազմում էր հետևակը, որն իր հերթին բաղկացած էր մի կողմից պարսավորներից ու նետաձիգներից, մյուս կողմից և մեծ մասամբ՝ զրահավոր նիզակակիրներից⁶⁶։ Այս խնդրում հայկական զորքը էապես տարբերվում էր պարթևական զորքից, որի ամենաստվար մասը կազմում էր այրուձին։ Իրեն զգացնել էր տալիս բնական սլայմանների տարբերությունը՝ պարթևների մոտ՝ լայնարձակ, հեծելագորի համար բարենպաստ տափաստանների առկայությունը, Հայաստանում՝ երկրի լեռնային ռելիեֆը։

Օժանդակ զորամասերի թվին էին պատկանում պաշարողական տեխնիկայի ստորաբաժանումները, որոնք պետք է համալրվեին Տիգրան Բ-ի նվաճողական պատերազմների ժամանակաշրջանում։ Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Տիգրանն այս գործերում օգտագործում էր հատկապես կորովացիներին, որոնք «լավ ճարտարապետներ էին և պաշարողական գործերի մեջ հմուտ»⁶⁷։ Մեծ թիվ էին կազմում սակրավորների զորամասերը, որոնք հարթում էին զորքի ճանապարհը և ապահովում գետանցները⁶⁸։ Վերջապես, բանակի կազմում որոշակի տեղ էր գրավում գումակը, որի վրա էր դրված զորքի պարենավորումը։

Թագավորն անձամբ ուներ իր արքայական գվարդիան, դրանիկ գունդը, «արքայի թիկնապահները և ուղեկիցները»՝ ընտիր հեծյալ մի գունդ, որը Արտավազդ Բ-ի ժամանակ կազմված էր 6 հազար մարտիկներից։

Զորքերի գերագույն հրամանատարը թագավորն էր և եթե նրա ռազմական ունակությունները թույլ էին տալիս, ապա նա հանդես էր գալիս նաև որպես իրական հրամանատար, մանավանդ կարևոր ստրատեգիական նշանակություն ունեցող արշավանքներում կամ ճակատամարտերում⁶⁹։ Զորքի մի մասը շարժուն էր, հատկացված լինելով արշավանքների ու պաշտպանողական գործողությունների համար, մյուս մասը կայացորների ձևով տեղավորված էր Հայաստանի բաղմամթիվ ամրոցներում ու քաղաքներում։ Ավելի ուշ շրջանի տրվյալների համաձայն, որոշ քաղաքներ ունեին իրենց սեփական զինված ուժերը։

Հայկական բանակի էթնիկական կազմի մասին մեզ հասած տեղեկություններից ես պետք է զտել նրանք, որոնք վերաբերում են Տիգրան Բ-ի ժամանակին։ Վերջինիս զորքերում կային նվաճված երկրների կողմից տրամադրված զորամասեր։ Բնական է, որ այս վիճակը բնորոշ չէր Մեծ Հայքի զորքի համար, որը կազմված է եղել հայերից, Հենց Տիգրանի զորքի կորիզն էլ հանդիսացել են այն շուրջ 100 հազար զինվորները, որ հավաքագրվել են Հայաստանում։

Տիգրանակերտի մոտ կրած պարտությունից հետո ամբողջ Հայաստանով մեկ նոր զորքի հավաքագրման մասին Ապպիանոսի վերոհիշյալ հաղորդումը

⁶⁶ Հայկական զորքի կազմի մասին մանրամասն և հետաքրքրական տեղեկություններ է տալիս Պլուտարքոսը (տե՛ս Luc., 27)։

⁶⁷ Strabo, XVI, 1, 24։

⁶⁸ Տե՛ս Plut., Lucul., 26։

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 27։

լույս է սփռում ոչ միայն զորքի էթնիկական կորիզի հարցի վրա, այլև օժանդակում մի այլ խնդրի՝ զորքի սոցիալական կազմի պարզաբանմանը: Հայկական զորքի գերակշռող մասը բաղկացած էր հասարակության ամենաստվար դասակարգի՝ համայնական գյուղացիության ներկայացուցիչներից: Նրանք պետք է կազմեին ամբողջ հետևակը և թեթև հեծելազորը կամ սրա մի մասը: Զրահավոր հեծելազորի մեջ հավաքագրվում էր արտոնյալ շերտը: Կարելի է հաստատապես ասել, որ պատերազմի դեպքում դաստակերտ-ազարակների բնակիչները (հողի վրա բնակեցված ստրուկները) ևս ներգրավվում էին բանակի մեջ, մասամբ, հավանական է, հետևակի զորքի կազմում, հիմնականում: օժանդակ զորամասերում: Այդ մասին պարզորոշ խոսում է Հուստինոսը, նկատի ունենալով ճիշտ է, ոչ թե հայկական, այլ պարթևական զորքը, սակայն նույնը, ինչպես ցույց է տվել Հ. Մանանդյանը, վերաբերում է նաև հայկական իրականությանը⁷⁰:

Հին Հայաստանում, դատելով ոստանիկների մասին Մ. Խորենացու պահպանած տեղեկություններից, առկա է եղել Հին արևելքի և հելլենիստական աշխարհի երկրներում լայն տարածում գտած այն երևույթը, երբ զինվորներին իրենց ծառայության դիմաց տրվում էին հողաբաժիններ՝ անձնական կամ ժառանգական օգտագործման համար⁷¹: Սրանով ստեղծվում էր կադրային զինվորականների մի խավ, որը մեծապես ամրապնդում էր բանակը:

Հայաստանի պետական կարգի առանձնահատկությունը: Նախորդ շարադրանքում հաճախակի շեշտվում էր Հայաստանի պետական, ինչպես և սոցիալ-տնտեսական կարգի նմանությունը հելլենիստական աշխարհի այլ երկրների համապատասխան կարգերի հետ: Այդ նմանությունն իրոք մեծ է եղել. նրա հիման վրա է, որ հնարավոր է դառնում վերականգնել հայկական իրականության մի շարք այնպիսի կողմերը, որոնց մասին պահպանված ազոտ աղևարկները առանձին վերցրած թույլ չէին տա որոշակի եզրակացության հանգեցնել:

Սակայն, ինչպես յուրաքանչյուր երկիր, Հայաստանն էլ ունեցել է իր առանձնահատկությունը: Սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի առանձնահատկությունների մասին վերը խոսվեց: Ինչ վերաբերում է պետական կարգի առանձնահատկությանը, ապա պիտի շեշտել, որ ի տարբերություն ցեղերի և ազգությունների զուտ քաղաքական միավորումների հանդիսացող հելլենիստական ժամանակաշրջանի մի շարք պետությունների, Հայաստանը պատկանում էր այն պետությունների թվին, որոնք կազմավորվել էին միասնական, միալեզու ժողովրդի հիմքի վրա: Այդ իսկ պատճառով նա իր մեջ կրում էր քայքայման ավելի փոքր վտանգ, իսկ արտաքին քաղաքական արհավիրքները այնպիսի երկրի համար, ինչպիսին էր Հայաստանը, լուրջակառակն, որոշ շրջանում ամրապնդող ու միավորող գործոն էին, վտանգի պահին ապահովում էին պետության լայն պաշտպանությունը հասարակության տարբեր խավերի կողմից: Այդ հանգամանքը դրսևորվեց, օրինակ, մ. թ. ա. I դարի վերջերին, երբ թա-

⁷⁰ *Sb' u Iust.*, XII, 2. Я. А. Манандян, Заметки о феоде и феодальном войске Парфин и аршакидской Армении, Тифлис, 1932, էջ 3 և հաջ.: А. Г. Периханян, К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени, ВДИ, 1952, № 4, էջ 20:

⁷¹ *Sb' u* А. Г. Периханян, Древнеармянские востания, ВДИ, 1956, № 2, էջ 56 և հաջ.:

գավորական իշխանության թուլության պայմաններում, երկրի պաշտպանության խնդիրը փաստորեն, ժողովրդի հոգան է դարձել:

Հայկական պետության՝ այս պարագաներով պայմանավորված առանձնահատկությունը նաև այն է, որ նա հնարավորություն ուներ խուսափելու վարձկան զորք պահելուց, մինչդեռ հելլենիստական բազմատարր երկրների զինվորական ուժերի գերակշռող մասը վարձկաններ էին, որոնք շատ անկայուն էին դարձնում զորքի դիմադրողականությունը: Վարձկանները գերադասում էին ծառայել այն տերերին, որոնք ավելի բարձր էին վարձատրում, և նրանց համար խորթ էր հայրենիքի պաշտպանության գաղափարը: Տիգրան Բ-ի բանակում ևս կային որոշակի քանակությամբ վարձկան հունական զորամասեր, որոնք, ինչպես հայտնի է, իրենց շարդարացրին Տիգրանակերտի պաշտպանության ժամանակ, քաղաքը դավաճանությամբ հանձնելով Լուկուլլոսին⁷²: Սակայն վարձկանների ներկայությունը հայկական բանակում պատահական երևույթ էր:

Նույն պատճառներով, այսինքն շնորհիվ էթնիկական միատարրության, հայկական պետական վարչական ապարատը՝ բյուրոկրատիան, մեծ ու փոքր աստիճանավորները, չհասան ուժեղացման ու ճյուղավորման այն բարձր աստիճանին, որը պատճառ էր դառնում հելլենիստական պետությունների տկարության ու քայքայման:

3. ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Հայաստանի դրամական տնտեսությունը նախահելլենիստական շրջանում: Նախահելլենիստական շրջանում, մ. թ. ա. VI—IV դարերում Հայաստանի դրամական տնտեսությունը զարգանում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի դրամակշռային սխեմով: Դրամների թողարկման իրավունքը վերապահված էր Աքեմենյան արքաներին: Հիմնական միավորը ոսկու գծով կոչվում էր *δραχμός* (դահեկան, դարհեկան), Աքեմենյան Դարհհ Ա. թագավորի անունով: Դրանք գրվազվում էին բարձր որակի ոսկուց: Յուրաքանչյուր միավորի օրինական քաշը սահմանված էր 8,40 գրամ և կազմում էր բաբելոնյան «մնա» (հայերեն՝ «մնաս») կշռային չափի 1/60 մասը: Արծաթի գծով հիմնական միավորը կոչվում էր «սիկլոս» (հայերեն «սիկղ»), որը օրենքով սահմանված էր 5,60 գրամ, կազմելով մնասի 1/100 մասը⁷³:

Առևտրում մեկ ոսկյա դահեկանը փոխանակվում էր 20 արծաթյա սիկղով: Այլ կերպ ասած՝ 8,40 գրամ ոսկին ընդունվում էր 112 գրամ արծաթի դիմաց: Ինչպես դահեկանները, այնպես էլ սիկղները նախապես կնքվում էին միայն մի կողմից: Հատուկ կաղապարներում ոսկին ձուլում էին սահմանված կշռային չափերով և շիկացած կլորակ հատաձուլների վրա դրոշմում Աքեմենյան

⁷² S^h App., Mithr., 86:

⁷³ S^h F. Schröter, Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1930, էջ 120—121, 632; A. H. Зограф, Античные монеты, «Материалы и исследования по археологии СССР». № 16, 1951, էջ 42; J. de Morgan, Manuel de numismatique orientale de l'Antiquité et du Moyen Age, tome I, Paris, 1923—1936, էջ 11—14:

արքայի փորագրված պատկերը սխեմատիկ տեսքով՝ ողջ հասակով. մի ոտքով ծնկաշոթ, նետ ու աղեղ և կամ գայիսոն բռնած, գլուխը զարդարված ճառագայթաձև թագով, դեմքը մորուքավոր, մարմինը կրծքից մինչև ոտքերը արքայական ծիրանու մեջ: Այդ դրամների վրա գրություններ չկային⁷⁴:

Սակայն ինչպես բուն Իրանում, այնպես էլ Հայաստանում դրամական շրջանառությունը թույլ էր զարգացած, ապրանքափոխանակությունը կատարվում էր առավելապես բնատուր ձևով և թանկարժեք մետաղների կշռային ձուլվածքներով:

Հայաստանում հայտնաբերվել են սոսկ հատ ու կենտ նմուշներով արխայիկ պատկերատիպի արծաթյա դրամներ, որոնք չեն կարող պատկերացում տալ ժամանակի դրամական տնտեսության մասին: Դրանցից մեկը աքեմենյան սիկղն է, գտնված նախկին Երևանյան նահանգում: Մյուսը VI—V դարերի ատտիկյան չորեքդրամյան է, որը դրվագվել է Աթենք քաղաքում և հավանաբար առևտրի շնորհիվ բերվել է Սիսիան, ուր հայտնաբերվել է տեղի շինարարական աշխատանքների միջոցին: Երրորդ և չորրորդ օրինակները բացահայտվել են 1956 թվականին, էրեբունի ամրոցի հնագիտական պեղումների ժամանակ և վերաբերում են VI—V դարերին: Սրանք նույնանման, սակայն տարբեր կնիքներով դրվագված խիստ փոքր արժեզանքի (արծաթի քաշով մոտ 0,8 գրամ) դրամական միավորներ են, որոնք արխայիկ շրջանում մասսայաբար թողարկվում էին Փոքր Ասիայի հոնիական քաղաքներում, առավելապես Միլետում, և հայտնի էին նաև «միլետյան» անունով:

Սառաքալակաճ դրամներ: Աքեմենյանների տիրակալության վերջին շրջանում՝ մ. թ. ա. V դարի վերջերից և առավելապես IV դարում, տեղական սատրապները նվաճել էին սեփական դրամներ թողարկելու իրավունքը: Այդ սատրապական դրամների շարքում պահպանվել են այնպիսի դրամական միավորներ, որոնք թողարկվել են Հայաստանի աքեմենյան կառավարիչների՝ Տիրիբազի և Օրոնտասի կողմից:

Տիրիբազի դրամները դրվագվել են Կիրիկիայի Իսսոս, Սուլի, Մալլոս և Տարսոն քաղաքներում, մ. թ. ա. 386—380 թվականներին: Դրանց վրա նշված են Տիրիբազի և հիշյալ քաղաքների անունները. ըստ որում թե՛ միայն հունարեն և թե՛ երկլեզվյան՝ հունարեն ու արամեերեն արձանագրություններով: Տիրիբազի դրամները կրում էին իրենց վրա Ահուրամազդայի, Բահալի, Հերակլեսի, Անահիտի, Դիոնիսի պատկերները, ինչպես նաև իրեն Տիրիբազի դիմապատկերներ⁷⁵: Կշռային տվյալներով դրանք պատկանում են աքեմենյան սիստեմին. ըստ որում թողարկվել են բացառապես արծաթից: Դրանք մեծ մասամբ կրկնակի դրախմաներ (11,20 գրամ) և այդ նույն սիստեմի փոքր արժեզանքի միավորներ՝ օբոլոսներ (ὀβολός) են: Ծագելով Կիրիկիայից, Տիրիբազի դրամները շրջանառության մեջ են եղել ոչ միայն Կիրիկիայում, այլև Փոքր Ասիայի ու Միջագետքի տարանցիկ առևտրի համար կարևոր նշանակություն ու-

⁷⁴ Տե՛ս V. Head, *Historia Numorum, A Manual of Greek Numismatics*, London, 1963, էջ 827—828.

⁷⁵ Տե՛ս G. F. Hill, *Catalogue of the Greek coins of Lycaonia, Isauria and Cilicia*, London, 1900, էջ 90, № 3, էջ 100 № 28, էջ 148 № 26, էջ 149 № 27, էջ 164 № 12, աղ. XV № 3, աղ. XXVI № 2, 3, աղ. XXIX № 1.

նեցող Մոփքի և հավանաբար Փոքր Հայքի տնտեսական կենտրոններում, որոնք ենթակա էին նրա անմիջական իշխանությանը:

Հայաստանի սատրապ Օրոնտասի (Նրվանդ) դրամները հայտնի են ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա օրինակներով, թողարկված մ. թ. ա. 362 թվականին լամպսակ, Կլազոմեն և այլ քաղաքներում: Դրանց թողարկումը պայմանավորված էր տեղական պահանջներով: Օրոնտասի դրամների վրա դրոշմվել են հեթանոսական աստվածներ Զևսի, Աթենասի պատկերները և արևի պաշտամունքին վերաբերող խորհրդանշաններ, ինչպես նաև աքեմենյան տիրակալների ու իրեն՝ Օրոնտասի դիմանկարները⁷⁶:

Դրամական տնտեսությունը վաղ-հելլենիստական շրջանում: Չորրորդ դարի վերջերից Հայաստանն ընդգրկվում է հելլենիստական դրամների շրջանառության ոլորտը: Հայկական շուկաներն են թափանցում աստիկյան սիստեմի ոսկյա ու արծաթյա դրամները: Վերջիններս լայն ճանաչում էին գտել միջազգային առևտրում:

Աստիկյան սիստեմի հիմնական միավորն ոսկու գծով կոչվում էր ստատեր $\sigma\tau\alpha\tau\eta\rho$ (հայերենում՝ «սատեր»), որի օրինական կշիռը սահմանված էր 8,60 դրամ: Ոսկու և արծաթի փոխհարաբերությունը հելլենիստական դարաշրջանում արդեն դարձել էր 1:10: Հիմնական միավորն արծաթի գծով կոչվում էր դրախմե ($\delta\rho\alpha\chi\mu\acute{\eta}$)— 4,36 գրամ օրինական քաշով (հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է որպես «դրաքմե» կամ «դրամ»): Առևտրում մեկ ոսկյա ստատերը փոխանակվում էր 20 արծաթե դրախմեի հետ: Աստիկյան սիստեմի կշռային ստորաբաժանումների շարքում փոքր միավորները հանդիսանում էին քաղկոսը ($\chi\alpha\lambda\kappa\omicron\upsilon\varsigma$)՝ 0,091 գրամ և այնուհետև օբոլոսը՝ 0,728 գրամ: Մեկ օբոլոսը կազմված էր 8 քաղկոսից: Ամենամեծ միավորը տաղանտն էր ($\tau\acute{\alpha}\lambda\alpha\nu\tau\omicron\nu$ —հայերեն՝ «քանքար») որը կշռում էր 26196,2 գրամ և դրանից հետո մնասը՝ 436,60 գրամ: Մեկ տաղանտը հավասար էր 60 մնասի: Սակայն հիմնական դրամային միավորը, ինչպես նշվեց, դրախմեն էր, որի օրինական քաշը հավասար էր վեց օբոլոսի, այսինքն 4,366 գրամի: Խոշոր քաշի միավորները՝ տաղանտը և մնասը, դրամական շրջանառության մեջ ունեին առավելապես հաշվային նշանակություն: Ոսկյա դրամներ համեմատաբար քիչ էին թողարկվում, վճարումը կատարվում էր հիմնականում արծաթյա դրախմեներով (դրամյաններով) և տետրադրախմեներով (չորեքդրամյաններով), որոնք դրվագվում էին մասսայաբար: Չորեքդրամյանի ($\tau\epsilon\tau\rho\acute{\alpha}\delta\rho\alpha\chi\mu\omicron\nu$) օրինական կշիռը կազմում էր 17,46 գրամ:

Սակայն մինչև IV դարի վերջը աքեմենյանների դրամական սիստեմը դեռևս չէր կորցրել իր տեղական նշանակությունը: Այսպես, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորքերը նվաճել էին Իրանը, բռնագրավված ոսկու պաշարներից դրվագում էին կրկնակի դահեկաններ՝ նույն հին պարսկական կշռային սիստեմի սկզբունքով և անցյալում ընդունված աքեմենյան դրամների պատկերատիպով: Փոքր Հայքում Ալեքսանդր Մակեդոնացուն ենթակա սատրապ Միթրենեսին

⁷⁶ Տե՛ս E. Babelon, Inventaire sommaire de la collection Waddington, Paris, 1898, էջ 76, №№ 1361—1963, աղ. III, №№ 1—3.

(Միհրան) վերագրված արծաթյա դրամները⁷⁷ նույնպես իրենց կշռային տրվյալներով քեմենյան կրկնակի դրախմանոցներ էին: Դրանք թողարկվել են 331—330 թվականներին:

Բայց այս կարգի դրամները, շրջանառության համար բնորոշ չէին: Նրանց թողարկումը գնալով դադարում էր, մինչդեռ առատորեն տարածվում էին Մակեդոնացու արծաթյա դրախմանոցներն ու տետրադրախմանոցները, որոնց վրա միշտ որպես կանոն դրոշմված էր Հերակլիսի գլուխը՝ Ալեքսանդրի դիմագծերով և աստվածահայր Զևսի կերպարը՝ իր պաշտամունքի խորհրդանշաններով: Հայաստանի վաճառաշահ քաղաքներում ամենուրեք հայտնի էին նմանօրինակ արծաթյա դրամները⁷⁸: Վերջիններից բացի, Ալեքսանդրի անվան հունատառ գրությամբ շուկա էին մտնում նաև ոսկյա դրամներ Աթենասի և հաղթանակի պատկերներով⁷⁹:

Հետագայում միջազգային առևտրի բերումով Հայաստան են թափանցում սելեկյան, ինչպես նաև պարթևական արծաթյա դրամները: Սրանց շրջանառությունն արդեն մ. թ. ա. II դարի վերջերից ընթանում էր Հռոմի հանրապետական դրամների հետ միաժամանակ⁸⁰:

Հայկական առաջին դրամները: Հայաստանի դրամական տնտեսության զարգացման այս փուլում (մ. թ. ա. III—II դարեր) ծագում են հայկական դրամների անդրանիկ օրինակները: Նրանց թողարկումը կատարվում էր Մոփքում և Փոքր Հայքում առաջացած հայկական թագավորությունների կողմից⁸¹: Այս շրջանի հայկական դրամները ոչ թե ոսկուց կամ արծաթից էին, այլ պղնձից և ունեին զուտ տեղական նշանակություն՝ ներքին շուկայի ոլորտից դուրս չէին անցնում: Դրանով էլ նշվում է այն իրողությունը, որ Փոքր Հայքի ու Մոփքի մեջ III—II դարերում ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացումը այնպիսի աստիճանի էր հասել, որ մանր առևտուրն անգամ կատարվում էր դրամով, մի հանգամանք, որ կարող է առաջանալ դրամի ֆունկցիոնալ նշանակության լիակատար ծավալման, քաղաքային կյանքի և նրա առևտրի խորացման պայմաններում:

Մոփքի կամ Փոքր Հայքի հայկական դրամներն իրենց կշռային տվյալներով ատտիկյան էին: Դրանք թողարկվել են Քարասպես (մ. թ. ա. III դար (°)),

⁷⁷ Տե՛ս O. Blau Die Herren von Sophene und deren Münzen, „Numismatische Zeitschrift“, IX, 1877, Wien, էջ 99—103:

⁷⁸ Տե՛ս E. Д. Пахомов, Монетные клады Азербайджана, «Труды общества обследования и изучения Азербайджана», вып. 3, Баку, 1926, էջ 15:

⁷⁹ Տե՛ս L. Müller, Numismatique d'Alexandre le Grand, Basel—Stuttgart, 1957:

⁸⁰ Տե՛ս Ա. Շահնազարյան, Սիսիանի շրջանի Սառնակունք գյուղի մոտ հայտնաբերված գանձը, «Հայաստանի Պետական պատմական թանգարանի աշխատություններ», հատ. II, Երևան, 1949, էջ 9:

⁸¹ Տե՛ս E. Q. Visconti, Iconographie grecque, tome second, Paris, 1811 էջ 243—273, ադ. XLV; J. Eckhel, Doctrina numorum veterum, Pars I, De numis urbium, populorum, regium, vol. III, editio secunda, Vindobonae, 1828, էջ 202—208, 247—248; V. Langlois, Numismatique générale de l'Arménie, Paris, 1859, էջ 11—12; O. Blau, Die Herren von Sophene und deren Münzen, էջ 113—114; J. Friedländer, Satrapenmünzen, „Zeitschrift für Numismatik, IV Band, էջ 266—267; E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, էջ CXCI—CC, ադ. XXIX.

Արշամ (մ. թ. ա. 230 թ. շուրջ), Աբդիսարես և Քսերքսես (մ. թ. ա. II դարի վերջը) թագավորների իշխանության տարիներին:

Ըստ պատկերատիպի այդ դրամներն ունենալով տեղական բնորոշ գծեր, արտացոլում են նաև աղերսներ սելևկյան, պարթևական և կապադովկիական դրամների հետ: Հելլենիստական դարաշրջանին յուրահատուկ հայկական այդ դրամների վրա պատկերված են մի կողմից թագավորների դիմանկարները, իսկ մյուս կողմից՝ պաշտամունքային խորհրդանշաններ՝ արծիվ, ձի, ինչպես նաև հաղթության, Աթենաս և Անահիտ դիցուհիների կերպարները: Վերջիններիս շուրջ հունարեն գրվում էին միապետների անուններն ու երբեմն հայրանունները: Հեթանոսական պատկերների հետ միասին միապետի անձնական հիշատակումը դրամների վրա թերևս արտացոլում էր թագավորի պաշտամունքի գաղափարը: Վերահիշյալ հայ թագավորների դրամները թողարկվել են հավանաբար Արշամաշատ, Արկաթիակերտ և այլ հայկական քաղաքներում:

Արտաշեսյան թագավորների դրամները: Երկրի հետագա զարգացումը, նրա քաղաքական-տնտեսական հզորացումը II—I դարերում պայմանավորեց հայկական դրամների ավելի ծավալուն թողարկումը Արտաշեսյանների օրոք: Հայաստանի դրամական շրջանառության մեջ նշանակալից է դառնում տեղական դրամների դերը: Սրանք միջազգային ճանաչում գտան մասնավորապես Տիգրան Մեծի թագավորության տարիներին: Ըստ նորագույն դասակարգման⁸², Արտաշեսյաններից դրամներ են թողարկել հետևյալ արքաները.

Տիգրան Ա (?—95)	պղնձյա դրամներ
Տիգրան Մեծ (95—55)	արծաթյա և պղնձյա դրամներ
Արտավազդ Բ (55—34)	արծաթյա և պղնձյա դրամներ
Արտաշես Բ (30—20)	պղնձյա դրամներ
Տիգրան Գ (20—8)	արծաթյա և պղնձյա դրամներ
Տիգրան Դ (8—5)	պղնձյա դրամներ

և հտարտաշեսյան շրջանում՝

Արտավազդ Դ (4—6)	արծաթյա դրամներ
Տիգրան Ե (6)	պղնձյա դրամներ

Սրանցից յուրաքանչյուրին պատկանող դրամների վրա մի կողմից դրոշմված էր արքայի դիմանկարը: Դրամներով է, որ պահպանվել են Արտաշեսյան արքաների պաշտոնական դիմանկարները, կերտված նրանց անհատականությունների բնորոշ գծերով: Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանում շրջանառության մեջ եղած բազմատեսակ օտարադուր դրամների շարքում հայոց ազգային դրամական միավորները ճանաչելի են առաջին իսկ հայացքից՝ նրանց վրա պատկերված արքայական այն թագի ձևով, որ կրում էին Արտաշեսյան թագավորները:

Դրամների մյուս կողմերին նշված պատկերներով, խորհրդանշաններով և արձանագրություններով հաղորդվում էին առաջնահերթ տեղեկություններ Հա-

⁸² Տե՛ս P. Z. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, Reprinted from the American Numismatic Society, „Museum Notes“, 14, New-York, 1968, աղ. IX—XI;

յաստանի վիճակի մասին, կապված թագավորի անվան հետ, որի պատկերը դիտվում էր դրամի վրա: Այսպես, օրինակ, Տիգրան Ա-ին վերագրվող դրամների մյուս կողմերին մերթ աստվածահայր Արամազդն է՝ իր պաշտամունքի խորհրդանիշներով, մերթ հաղթանակի դիցուհին և երբեմն իրեն՝ ինքնակալի կերպարը ողջ հասակով: Արձանագրությունները նվիրված էին նրա արքայական տիտղոսներին և հայտնի են երեք տարբերակներով. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի», ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΑΛΗΝΟΣ—«Արքայի Տիգրանի հելլենասերի» և ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΑΛΗΝΟΣ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի հելլենասերի»:

Հիշյալ գրություններով հանդերձ Տիգրան Ա-ի դրամները միջազգային շրջանառություն չեն ունեցել: Նրանք սպասարկել են տեղական շուկայի պահանջները Հայաստանի հարավ-արևմտյան գավառներում⁸³:

Տիգրան Բ-ի դրամները: Տիգրան Մեծի իշխանության տարիներին ընդլայնվում է հայկական դրամների շրջանառության ոլորտը: Նրանք ընդունվում են ոչ միայն ներքին, այլ նաև արտաքին առևտրի միջազգային գործարքներում: Դրանք թողարկվում էին ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ՝ Տիգրանի հզորության տարիներին, Ասորիքում: Հայաստանում նրա փողերանոցները գործում էին Տիգրանակերտում և Արտաշատում, իսկ Ասորիքում՝ վաճառաշահ Անտիոքում (Օրոնտ գետի վրա) և ավելի հարավ՝ Դամասկոսում⁸⁴, իրենց կշռային չափերով, Տիգրան Մեծի դրամները հարազատորեն պահպանում էին աստիկյան սիստեմի սկզբունքները: Տարածված էին առավելապես նրա արծաթյա դրախմանոցները (մեկդրամյան) և տետրադրախմանոցները (չորեքդրամյան), իսկ ներքին մանր առ ու ծախի համար՝ պղնձյա մեկ, կես և բառորդ միավորները:

Տիգրան Մեծը դրամների վրա հաճախ պատկերված է կիսանդրու չափով, դասական արվեստի ռեալիստական ոճով, երիտասարդ դիմագծերով, Արևելքի հելլենիստական միապետների նման ածիլված երեսով, բաց գլխին այնպիսի թագով, որի նմանը չկար ժամանակակից և ոչ մի վեհապետի մոտ, ոչ Արևելքում և ոչ էլ Արևմուտքում⁸⁵, բացառյալ Տիգրանին ենթակա Կոմմագենեի արքայի թագը: Այդ թագը վերևում ավարտված է ճառագայթաձև ելուստներով, երբեմն սղոցի ատամների նման, իսկ ներքևից երկար, մինչև ուսերն հասնող ականջակալներով ու վզկալով, ըստ որում ճակատային մասում թագի վրայից կապված է արքայական ժապավենը և կենտրոնը զարդարված է արևի պաշտամունքի խորհրդանիշներով՝ աստղ՝ երկու արծիվների միջև: Հաճախ դիտվում են նաև ծիրանու ծալքերը, ճարմանդված աջ ուսի մոտ: Առնական խորխա հայացքով Տիգրան Մեծի պատկերը (միշտ պրոֆիլ դեպի աջ) դրամի վրա վերցված է բուսական նախշերից կամ ուլունքներից հյուսված շրջանակի մեջ: Դրամի հակառակ կողմերին դրոշմում էին պաշտամունքային իմաստի

⁸³ S⁸⁶ H. Seyrig, Trésor monétaire de Nisibe, RN, Paris, 1955, էջ 84—88, ադ. 1.

⁸⁴ S⁸⁶ E. T. Newell, Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, „Numismatic Notes and Monographs“, № 84, „The American Numismatic Society“, New York, 1939, էջ 96—107.

⁸⁵ S⁸⁶ P. Gardner, The Seleucid Kings of Syria, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Bologna, 1963, էջ 103—108, ադ. XXVII.

խորհրդանշաններ, առավելապես երկրի մայր աստվածուհու կերպարը, բազմաթիվ ժայռաբեկորի վրա, ձեռքին արմավենու ճյուղ, բրգաձև թագը գլխին, իսկ ոտքերի տակ ջրի աստվածուհւթյան անձնավորումը՝ լողացող մարգու մերկամարմին կերպարանքով:

Դեռևս Սելեկյանների վաղ ժամանակներից երկրի ապահովության համար կանգնեցվել էր այդ դիցուհու արձանը մայրաքաղաքի՝ Անտիոքի մոտ, բարձրության վրա, Որոնտ գետի ափին: Տիգրանի օրոք պետության անվտանգության այդ գաղափարը՝ նույն արձանի ձևով, դարձել էր գլխավոր խորհրդանշանը նրա դրամների վրա, այն տարբերությամբ, սակայն, որ ցորենի հասկի փոխարեն, որ կրում էր իր ձեռքում Անտիոքի դիցուհին հուշարձանում, դրամի վրա նա ուներ արմավենու ճյուղ:

Դամասկոսում կտրված դրամների վրա այդ նույն կերպարը պատկերված է առատության հղշլիկով⁸⁶, Հայկական քաղաքներում այն դիտվում էր իբրև ողջ երկրի բախտի, բերքի, պաշտպանության ու փրկության մայր աստվածուհին՝ Անահիտը: Բացի այդ կերպարից, Տիգրան Մեծի դրամների դրոշմը, հատկապես պղնձյա միավորների գծով, ներկայացնում է հալթանակի թևավոր դիցուհուն և կամ դյուցազն Վահագնին⁸⁷, ինչպես նաև պաշտամունքային այլ նշաններ: Իրենց վրա ունեցած արձանագրություններով, Տիգրան Մեծի դրամները բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ ΒΑΣΙΛΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Տիգրանի» և ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—հունատառ խորագրերով՝ «Արքայից-արքայի Տիգրանի»:

Խորագրերի առաջին ձևն առավել բնորոշ է եղել Ասորիքի քաղաքներում թողարկված դրամների համար: Ավագն Անտիոքում նման տետրադրամներ դրվագվել են մ. թ. ա. 83-78 թվականներին, իսկ Դամասկոսում՝ 72-69 թվականներին, ըստ որում դամասկոսյան դրամների վրա նշվում էին նաև նրանց թողարկման տարեթվերը, հաշված Սելեկյան տոմարով⁸⁸: Բուն Հայաստանում հավանաբար՝ Արտաշատում, թողարկված՝ Տիգրան Մեծի արծաթյա դրամները իրենց վրա կրում էին առավելապես «Արքայից-արքա» տիտղոսը⁸⁹: Այդպիսիները պահպանվել են մ. թ. ա. 77-73 թվականներից:

Այս հիմնականից բացի, Տիգրան Մեծի օրոք հայկական դրամների պատկերատիպը լրացվում էր նաև փողերանոցներին և նրանց կառավարիչներին վերաբերող մենագրերով⁹⁰:

Արտավազդ Բ-ի և նրա հաջորդների դրամները: Արտավազդ Բ (55—34), թագավորի իշխանության տարիներին դրամների թողարկումը կատարվում էր գերազանցապես Հայաստանում: Հետեւելով անցյալում ընդունված կանոննե-

⁸⁶ Տես E. T. Newell, Late Seleucid mints in Ake-Ptolemais and Damascus, աղ. XVII № 148—152:

⁸⁷ Տես P. Gardner, The Seleucid Kings of Syria, էջ 105 № 18. աղ. XXVIII № 11. A. von Petrowicz, Arsaciden-Münzen, Wien, 1904, էջ 191:

⁸⁸ Տես G. Macdonald, Catalogue of Greek Coins in the Hunterian collection University of Glasgow, vol. III, Glasgow, 1905 էջ 1—5, աղ. XLIII, № 4; E. T. Newell, Late Seleucid Mints in Ake-Ptolemais and Damascus, էջ 93—107:

⁸⁹ Տես H. Seyrig, Trésor monétaire de Nisibe, էջ 121:

⁹⁰ Տես T. Newell, Late Seleucid Mints, էջ 107:

րին, դրամների մի կողմի վրա դրոշմում էին Արտավազդի դիմաքանդակը, կիսաանդրու չափով, հայկական թագը գլխին, երիտասարդ դեմքով, արքայական զարդարանքներով՝ ականջին օղ, պարանոցին մանյակներ, ուսին՝ ծիրանի, իսկ հակառակ կողմին պատկերվում էր շորս ձեռքով լծված երկանիվ մի մարտականք՝ արշավի ընթացքում: Մարտականքը վարող կերպարանքը հավանաբար ինքը հայոց արքան էր, որին վերևից պսակ էր բերում հաղթանակի դիցուհին: Այդ ողջ պատկերի շուրջ նշվում է ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΑΡΤΑΥΑΖΔΟΥ հունատառ խորագիրը՝ «Արքայից-արքա Արտավազդի», այն տիտղոսաձևը, որն ընդունված էր Տիգրան Մեծի հզորության ժամանակներից: Հայկական դրամների թողարկումը Արտավազդ Բ-ի օրոք նույնպես կատարվում էր ատտիկյան սխեմայով: Պահպանվել են առավելագույնս դրախմանոցները⁹¹, իսկ տետրադրախմանոցները և պղնձյա միավորները հազվագյուտ են: Հայաստանում գտնված մի բացառիկ տետրադրախմանի վրա Արտավազդը բացի իր հիմնական տիտղոսից, հռչակված է նաև ΘΕΙΟΥ այսինքն «Աստվածային» մակդիրով⁹², Արտավազդ Բ-ի պղնձյա դրամների վրա ընդունված էր դրոշմել հաղթանակի թևավոր դիցուհու կերպարը⁹³: Նրա թագավորության վերջին տարիներին հռոմեական զորքի արշավանքները, Արտավազդի ձեռքակալությունը և ի վերջո նահատակությունը առժամանակ կասեցրին հայկական ազգային դրամների թողարկումը: Հաջորդ տարիներից հայտնի է Արտավազդի որդու՝ Արտաշես Բ (30-20) հայոց թագավորի պղնձյա դրամը, որի մի կողմին դրոշմած է տակավին երիտասարդ դիմագծերով Արտաշես Բ-ի դիմաքանդակը՝ կիսաանդրու չափով, գլխին պապենական թագը, ներկայացված ճիշտ այն ձևով, ինչ հայտնի է իր հոր դրամներով: Մյուս կողմին ցույց է տրված հաղթություն բերող դիցուհին՝ պսակը ձեռքին, սլացիկ վազքի մեջ և հունատառ արձանագրությամբ: Արտաշեսը հռչակված է իբրև «Մեծ արքա»: Հիրավի, նա շուրջ տասը տարի գլխավորեց իր ժողովրդի պայքարը հռոմեական նվաճողների դեմ՝ երկրի անկախության համար, և նրա «Մեծ արքա» կոչվելը հայերի համար միանգամայն օրինական էր: Անշուշտ այս եզակի պղնձյա դրամով⁹⁴ հնարավոր չէ պատկերացում կազմել 30-20 թվականների հայկական դրամների մասին: Ըստ էության այդ ժամանակամիջոցը մնում է բաց:

Արդեն հաջորդ հայոց թագավորի՝ Տիգրան Գ-ի իշխանության տարիներից պահպանված հայկական դրամները հայտնի են որոշակի պատկերատիպերով: Բացի արքայի դիմաքանդակից, Տիգրան Գ-ի դրամների վրա (հակառակ կողմերին) հունատառ արձանագրությունները և պատկերները հայտնի են երկու հիմնական տեսակներով:

⁹¹ Տե՛ս W. Wroth, Catalogue of the Greek Coins of Galatia, Cappadocia and Syria, Bologna, 1964, էջ 101 ադ. XIV № 2.

⁹² Տե՛ս Ch. Muschegjan, Eine tetradrachme Artavazdes II, „Bibliotheca classica orientalis“, 11 Jahrgang, Heft 4, Berlin, 1966, էջ 208—209.

⁹³ Տե՛ս Հայաստանի պատմության պետական թանգարան, Գալաճյան ժողովածու, դրամ № 17620 (պղնձ):

⁹⁴ Տե՛ս P. Z. Bedoukian, A Classification of the Coins of the Artaxiad Dynasty of Armenia, էջ 63.

Ա. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΟΠΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ, այսինքն «Արքայի Մեծի Տիգրանի հայրասերի և հելլենասերի» տիտղոսով, թագավորի կերպարը կանգնած դեպի ձախ, հագին երկար պատմունձան, գլխին հայոց թագը, աջ ձեռքը պարզած առաջ, իսկ ձախով երկար զավազանը բռնած:

Բ) ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΘΕΟΥ, այսինքն՝ «Արքայի Մեծի Տիգրանի աստծում», ըստ որում արձանագրությունը նշված է հաղթանակի թեւավոր դիցուհու շուրջ, որ պատկերված է դրամի կենտրոնում:

Այս երկրորդ տեսակից հայտնի են պղնձյա դրամական միավորներ, որոնց շարքում կան որոշ տարբերակներ: Հաղթանակի դիցուհին մերթ փոխարինվում է փղի պատկերով, մի այլ տարբերակի վրա նույն արձանագրությունը նշվում է առյուծի գլխի և կամ միայնակ վազող ձիու շուրջ: Բոլոր դեպքերում արձանագրությունը պահպանվում է «Արքայի Մեծի Տիգրանի աստծում» ձևով: Հիշյալ դրամների թողարկման հիմնական կենտրոնը հավանաբար Արտաշատն էր և նրանց շրջանառությունը հայկական շուկաներից դուրս չի անցել⁹⁵:

Վերջին Արտաշեսյանների դրամները: Վերջին Արտաշեսյանների օրոք Հայաստանում ազգային դրամների թողարկումը խիստ սահմանափակ է դառնում: Արդեն Տիգրան Դ արքայի պատկերով դրամները հայտնի են բացառապես պղնձյա միավորներով, մի իրողություն, որ վկայում է նրանց զուտ տեղական նշանակության մասին: Ի տարբերություն իր զարմի բոլոր նախորդ արքաների, Արտաշեսյան Տիգրան Դ հայոց թագավորը դրամների վրա պատկերված է միանգամայն ինքնատիպ. նա կրում է պատկառելի մորուք և ունի տարեց մարդուն բնորոշ դիմագծեր, որով մեծապես հեռացած է հելլենիստական Արևմուտքի արքայական կերպարներից: Չլինել նրա գլխին Արտաշեսյան թագը, հագիվ թե կարելի լիներ տարբերել նրան պարթևական արքաներից: Այս Տիգրան Դ-ի դրամների վրա նշված արձանագրությունները հանդես են բերված երեք հիմնական տարբերակով. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Տիգրանի», ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի հելլենասերի» և ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΤΙΓΡΑΝΟΥ—«Արքայի Մեծի Տիգրանի»:

Առաջին տիտղոսաձևը նշված է բարի ճակատագրի կամ հաղթանակի դիցուհու պատկերների հետ: Երկրորդը՝ հանդես է բերված Աթենասի կերպարի, իսկ երրորդը՝ Վահագնի և կամ փղի պատկերների հետ: Նման դրամներ թողարկվել են Տիգրան Դ-ի թագավորության առաջին շրջանում մ. թ. ա. 8-5 թվականներին⁹⁶: Հետագայում, երբ Տիգրան Դ-ը երկրորդ անգամ հաստատվեց հայոց գահի վրա, իր քրոջ՝ էրատոի հետ միասին (մ. թ. ա. 2-ից մինչև մ. թ. 1 թվականը), այդ շուրջ երեք տարիների ընթացքում ևս թողարկվել են պղնձյա դրամներ, որոնց վրա մի կողմից պատկերված է Տիգրան Դ-ը, իսկ մյուս կողմից՝ էրատո թագուհին, ըստ որում երկուսն էլ կիսանդրու շափով⁹⁷:

⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63—64:

⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64—65:

⁹⁷ Տե՛ս Государственный Эрмитаж, Собрание античных монет, рукописный каталог, № 19416; E. Babelon, Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, т. XXIX, № 21:

Ուշագրավ է, որ Տիգրան Դ-ի այս դրամների վրա դեռևս նշվում է իր պապերից ժառանգած տիտղոսը՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗΣ (Տևրբայից-արքա) ձևով: Իսկ էրատո թագուհու դիմանկարի շուրջն արձանագրվում է պարզապես ΕΡΑΤΩ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ այսինքն «էրատո» արքայի Տիգրանի քույրը:

Տիգրան Դ-ի և էրատոյի դրամներով ավարտվում է Արտաշեսյան հարստության դրամահատական գործունեությունը: Արտաշեսյաններից հետո հայ ազգային դրամների թողարկումը դադարում կանգ առավ:

Հռոմեական վաղ շխառնակներ Հայաստանի հիշատակմամբ: Դեռևս հանրապետության անկման տարիներից առանձին հռոմեական զորավարներ սովորություն էին դարձրել իրենց արշավանքների ու հաղթանակների փառքը հավերժացնելու համար ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա շքադրամներ թողարկել: Հայաստանի կապակցությամբ առաջին հռոմեական շքադրամները թողարկվել են Մարկոս Անտոնինոսի կողմից: Դրանք դենարներ էին, զրվագված մ. թ. ա. 35-34 թվականներին Փոքր Ասիայում և հավանաբար Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատում: Նրանց մի կողմին դրոշմված է Մ. Անտոնինոսի դիմաքանդակը և շուրջը անձնանունը՝ տիտղոսների հիշատակությամբ՝ ANTONIVS AVGVRCOS. DES. ITER. ET TERT.: Դրամի մյուս կողմին պատկերված է հայկական թագը՝ նեո ու աղեղի միջև, և լատինատառ կրճատ արձանագրված Անտոնինոսի տիտղոսները. «ինքնակալ երրորդ անգամ, եռապետ, հանրապետության օրենքով հաստատված»:

Հայտնի են նաև Մ. Անտոնինոսի 32—31 թվականներին թողարկված արծաթյա դրամները, որոնց վրա Անտոնինոսի գլխատեսում նշված է հայոց թագը, և շուրջը գրված՝ ANTONI ARMENIA DEVICTA, այսինքն՝ «Անտոնինոս. Հայաստանը հաղթված»: Մյուս երեսին ներկայացված է ճգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրայի կիսանդրին, շուրջը արձանագրված՝ «Կլեոպատրայի, թագավորների և թագավորների որդիների թագուհու»:

Կայսրության հաստատման տարիներին այդ դրամները շրջանառությունից դուրս չեն եկել: Օգոստոսը, հետեւելով Մ. Անտոնինոսին, ինքը ևս արդեն մ. թ. ա. 20—18 թվականներին թողարկում է շքադրամներ, նվիրված Հայաստանին: Այդ շքադրամներից պահպանվել են ոսկյա ու արծաթյա նմուշներ, ըստ որում տարբեր պատկերներով և արձանագրություններով: Դրանցից մեկի վրա հստակորեն դիտվում է Օգոստոս Օկտավիանոսի դիմաքանդակը, տակը գրված՝ AVGVSTVS: Մյուս կողմին պատկերված է Հաղթանակի թևավոր դիցուհին, որը գետին է տապալում ցուլին: Այդ տեսարանի վերևում գրված է՝ ARMENIA, ներքևում՝ CAPTA, այսինքն՝ «Հայաստանը նվաճված»: Ոսկյա այդ դրամը թողարկվել էր Արևելքում, թերևս հայկական քաղաքներում այդ տարիներին գործող փողերանոցներից մեկում:

Հռոմում մ. թ. ա. 13 թվականին թողարկվեցին նաև արծաթյա շքադրամներ, որոնց վրա պատկերված է մարդկային կերպարանք՝ հայոց թագը գլխին, ծնկաշոք դիրքով, ձեռքերը պարզած և շուրջը գրված CAESAR DIVI F. ARME. CAPT. («Կեսար, աստծո որդի. Հայաստանը նվաճված»): Այդ

նույն դինարի հակառակ կողմի վրա Հռոմը ներկայացված է Ազատության դիցուհու կերպարով:

Նմանօրինակ արծաթյա շքադրամներից պահպանվել են տարբերակներ, որոնց վրա Ազատության դիցուհու կերպարը փոխարինված է արիության աստվածուհու՝ Վիրտուսի պատկերով, իսկ Հայաստանը ներկայացված է իբրև ռազմիկ, գլխին թագ կամ սաղավարտ, ձեռքերը հնազանդորեն իրանին մոտ պահած և կամ զենքերով հանդերձ (նիզակ, աղեղ) մարմնին կապված: Օգոստոս Օկտավիանոսի մ. թ. ա. 20—18 թվականներին թողարկված արծաթ շքադրամներից հայտնի են նաև այնպիսները, որոնց վրա պատկերված է հայոց թագը, զենքերը (նետ ու աղեղ) և վերևից ու ներքևից արձանագրված՝ ARMENIA CAPTA («Հայաստանը նվաճված») կամ՝ ARMENIA RECEPTA («Հայաստանը վերստին նվաճված») խոսքերը: Այս շքադրամները մասսայական թողարկում չեն ունեցել, հետևաբար Հայաստանում և ընդհանրապես միջազգային շրջանառության մեջ լայն տարածում չէին կարող ունենալ:

Այս շքադրամների թողարկման փաստը ցույց է տալիս, թե որքան մեծ նշանակություն էր տալիս Հռոմը Հայաստանին՝ իր արևելյան քաղաքականության մեջ:

ADMIT ✓

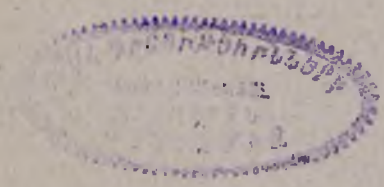
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՆԳԻԱ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Ավետիսյան Հ. Ա., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ.,
Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ., Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

A III
5678

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՐԱԶՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1984

ՀԱՏՈՐ II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հ Ա Տ Ո Ր Ի Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երեմյան Ս. Տ. (պատ. խմբագիր), Առաքելյան Բ. Ն. (պատ. խմբագիր)
Արևշատյան Ս. Ս., Բարսիկյան Հ. Մ.,
Դանիելյան Է. Լ., Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հայ ժողովրդի պատմություն /ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմ. ին-տ.
Հ 24 խմբ. կոլեգիա՝ Մ. Պ. Աղայան, Բ. Ն. Առաքելյան, Հ. Ա.
Ավետիսյան, Գ. Ա. Գալոյան, Ս. Տ. Երեմյան և ուրիշ.—
Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:

Հ. Ձ. Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, 691 էջ, 6 քարտեզ, 34 թերթ նկ.:

Հատորն ընդգրկում է Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմությունը (III—IX դդ.): Արտացոլված են ստրկատիրական հարաբերությունների քայքայման ու անկման պատմությունը, ֆեոդալական հարաբերությունների հաղթանակն ու տիրապետությունը:

Լուսաբանվում են Արշակունիների թագավորության շրջանը, պարսկարյուզանդական և արարական տիրապետությունը, տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքը: Փննության են առնված օտար նվաճողների քաղաքականությունը և նրա կործանարար հետևանքները հայ ժողովրդի համար, նրա դարավոր ազգային-ազատագրական պայքարը օտար նվաճողների դեմ:

Առանձին բաժին է նվիրված հայ ժողովրդի մշակույթի պատմությանը՝ հայոց գրերի ստեղծմանը, գիտությունը, արվեստին:

0505040000

ԳՄԻ 63. 3 (22) 1

Հ—————23—80

9 (C 43) 1

703 (02)—84

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1984

2. Ֆեոդալական տնտեսության զարգացումը, Սեփականության ձևերը, Ֆեոդալականացնա կախյալ գյուղացիության վիճակի ծանրացումը	132
3. Պետական կառավարման սխեման, Գործակալություններ	139
4. Հայաստանի բաղադրիչը, առևտուրն ու արհեստները III—IV դդ.	147
5. Դասակարգային հսկայությունների սրումը, Անապատականների համայնքների ստեղծումը, Մծղեն և բորբորիտն աղանդները	154

Բ Ա Ճ Ի Ն Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՒԼՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԿԱԿԱՆ ԿԱՑԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ V—VII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Դյուխ Զոքերուդ—Հայաստանի քաղաքական վիճակը Մեծ Հայքի քաղաքացւոյւյան անկումից հետո: Սասանյան Պարսկաստանի ներքին առօրինակը (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Սասանյան տիրապետության հաստատումը Հայաստանում	165
2. Արտաշատի ժողովը: Նախարարների Տիգրան մեկնելը և վերադարձը	171
Դյուխ ուրբուրդ—Հայոց պատերազմը (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Համաժողովրդական տարերային շարժումն ընդդէմ Սասանյանների	176
2. Ջինված ապստամբությունը Սասանյանների դեմ: Ավարայրի ճակատամարտը	180
3. Տարերային պայքարը Սասանյանների տիրապետության դեմ: Տիգրանի դատաւարությունը	188
Դյուխ Ինենբուրգ—Նրկուրդ ճամաժողովրդական ապստամբական շարժումը և դրա հետևանքները Հայաստանի ճամար V դ. վերջում—VI դ. սկզբում (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Հայաստանը «Հայոց պատերազմից» հետո: Հաղկերտ Բ-ի նոր քաղաքականությունը	193
2. 482—484 թթ. ապստամբությունը	198
3. Հայաստանը՝ Տանուտիրական երկիր	207
4. Մարզպանական Հայաստանը Հյուսիսային սպարապետության կազմում: Սասանյանների նոր հարկային քաղաքականությունը	212
Դյուխ Կասեմբուրգ—Բյուզանդական Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դրոյւյունը ճախքան Հուստինիանոս Ա-ի ռեֆորմները (Հ. Մ. Բարթիկյան)	
1. Բյուզանդական Հայաստանի վարչաքաղաքական բաժանումը	216
2. Բյուզանդական Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը	221
Դյուխ Կասեմբուրգ—Հուստինիանոս Ա-ի վարչաքաղաքական ու ռազմական միջոցառումները Բյուզանդական Հայաստանում և հայերի ընդվզումները կայսրւոյւյան դեմ (Հ. Մ. Բարթիկյան)	
1. Բյուզանդական կայսրւոյւյան հզորացումը Հուստինիանոս Ա-ի օրոք	230
2. Հուստինիանոս Ա-ի վարչաքաղաքական ու ռազմական միջոցառումները բյուզանդական Հայաստանում	239
3. Հուստինիանոս կայսեր օրերները հայոց ժողովրդական իրավունքի մասին	245
4. Հայ ժողովրդի ընդվզումները կայսրւոյւյան դեմ	248
Դյուխ Կասեմբուրգ—Մարզպանական Հայաստանը VI դարում (Վ. Կ. Խակեյան)	
1. Օտար լծի ծանրացումը Հայաստանում	251
2. Հայ ժողովրդի 572 թ. ապստամբությունը Սասանյան Պարսկաստանի դեմ և պարսկաբյուզանդական պատերազմը	257
3. 591 թ. պարսկաբյուզանդական հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը	263
4. Բյուզանդական քաղաքականությունը Հայաստանում Մորիկ կայսեր օրոք	266
5. Ապստամբությունները Բյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի դեմ	271
6. Սասանյան և վաղբյուզանդական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում III—VI դդ. (Խ. Մուշեղյան)	276
Դյուխ Կասեմբուրգ—Հայաստանը և պարսկաբյուզանդական համայնքաւոյւյան վերջին փուլը (Ե. Լ. Դանիելյան)	
1. Հայաստանը հակամարտող տերությունների միջև VII դարի սկզբներին	283
2. Պարսկաբյուզանդական պատերազմի վերսկսումը: Խոսրով II Փարվեզի քաղաքականությունը դավանանքի բնագավառում	289
3. Հայաստանը և Հերակ կայսեր պարսկական արշավանքները	296

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱՎԻՅԱՏՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻԻ
ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ VII—IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գլուխ	տասնչորսերորդ—Հայաստանի քաղաքական ինքնուրույնությունը VII դարի 30—90-ական թթ. (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	
	1. Հայաստանի քաղաքական վիճակը արաքական առաջին արշավանքների ժամանակ	305
	2. Թեոդորոս Ռշտունու քաղաքականությունը 654 թ. արաքական արշավանքը	309
	3. Մեծ Հայքի վերամիավորումը և քաղաքական կացությունը VII դ. երկրորդ կեսում	314
	4. Պետական կարգը և հողատիրության ձևերը VII դարում	318
Գլուխ	տասնհինգերորդ—Հայ ժողովրդի պայքարը խալիֆայության լծի դեմ (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	
	1. Խալիֆայության լծի հաստատումը և ժողովրդական ապստամբությունները VIII դարի առաջին կեսում	325
	2. 774—775 թթ. մեծ ապստամբությունը	336
Պ	3. Պայքարը ներքին ինքնավարության վերականգնման համար IX դարի առաջին կեսում	347
Գլուխ	տասնվեցերորդ—Հայաստանի վարչատնտեսական և իրավական վիճակը VIII դ.—IX դ. (առաջին կես) (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	
	1. Հայաստանի վարչական բաժանումները, կառավարման համակարգը և հողատիրության ձևերը	362
	2. Շինականների վիճակը, Հարկերը	370
	3. Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիֆայության տիրապետության ներքո	375
	4. Քաղաքները, արհեստները և առևտուրը VII—IX դարերում	379
	5. Դրամական շրջանառությունը VIII—IX դդ. (Խ. Ա. Մուշեղյան)	385
Գլուխ	տասնեօթերորդ—Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում VII—IX դարերում (Հ. Մ. Բաբխիկյան)	
	1. Պավլիկյան շարժման առաջացումը	389
	2. Պավլիկյան շարժումը VII դ. երկրորդ կեսին և VIII դարում	392
	3. Պավլիկյան շարժման դադարաբաժանությունը	398
	4. Պավլիկյան համայնքի կաղմակերպությունը	403
	5. Պավլիկյան շարժման հզորացումը Սեբգիոս-Տյուգրիկոսի օրոք, Սեբգիոս-Վահանյան պայքարը	405
	6. Պավլիկյանների հայաժանքները IX դարի առաջին կեսին	407
	7. Պավլիկյանների զինված պայքարը Բյուզանդական կայսրության դեմ	410

ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VI ԴԱՐՈՒՄ

1. ՕՏԱՐ ԼԾԻ ԾԱՆՐԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Տիզրոնի արքունիքը Հայաստանում իր տիրապետությունն ամրապնդելու նպատակով ամեն կերպ ջանում էր թուլացնել բյուզանդական քաղաքական և եկեղեցական ազդեցությունը: Պարսկական պետական գործիչները միշտ կասկածանքով էին նայում հայ-բյուզանդական կրոնական ընդհանրությանը, որը նրանց միջև կարող էր առաջացնել նաև քաղաքական մերձեցում¹: Ուստի նրանք մեծ ճիգ ու եռանդ են գործադրում խորացնելու հայ-բյուզանդական դավանական պառակտումը, որն ավելի խորացավ VI դարում:

Հուստինիանոսի համաձուլարար քաղաքականությունը սկիզբ է դնում կայսրության նկատմամբ հայերի քաղաքական թշնամության, որը հետագայում վեր է ածվում անհաշտ ատելություն²:

V դարի վերջերից Արևելքում ասորական եկեղեցին ներքին երկպառակումներից ու բյուզանդացիների հարատև ճնշումներից, հատկապես Հուստինոս Ա կայսեր³ 518 թ. հետո միաբնակների դեմ ծավալած խստագույն հալածանքներից հետո, թուլացել և համարյա կորցրել էր իր ազդեցությունը: Մարդպանական Հայաստանի քաղաքական հաջողությունների շնորհիվ բարձրացել էր հայոց եկեղեցու հեղինակությունը ոչ միայն երկրի ներսում, այլև երկրից դուրս, հատկապես միաբնակ ասորիների շրջանում և այն աստիճան, որ եպիսկոպոսական ձեռնադրությունների համար նրանք դիմում էին հայոց կաթողիկոսին, փնտրելով նրա հովանավորությունը: Եթե պարսկական արքունիքը նպաստավոր էր համարում իր քաղաքական ազդեցության ոլորտներում գտնվող հայերի, հատկապես հայոց եկեղեցու այս հեղինակության բարձրացումը և բարյացակամորեն էր վերաբերվում այդ երևույթին, ապա բյուզանդացիներին, ընդհակառակը, անհանգստացնում էր այդ, մանավանդ Հուստինիանոս Բ կայսեր (527) գահակալությունից հետո: Կայսրը մի շարք միջոցներով փորձում է հայերին ճնշել նախ բյուզանդական Հայաստանում, ապա այդ ճնշումը այլ ուղիներով տարածել նաև հայերի մյուս հատվածի վրա. այդ արվում էր հայոց եկեղեցին իր ազդեցության տակ գցելու համար: Հայ եկեղեցին իր ինքնուրույնությունն ու իր ժողովրդի շահերը պաշտպանելու նպատակով գործնական քայլերի է դիմում. 554 թ. մարտի 29-ին, Դվինում, Ներսես Բ Բագրևանդեցի կաթողիկոսի (548—557) նախագահությամբ համա-

¹ Տե՛ս Ե. Տեր-Միքայել, Եղիշե, Վարդանանց պատմություն, Երևան, 1946, էջ 5:

² Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, էջ 303:

ժողով է գումարվում³, որին մասնակցում են Հայաստանի համարյա բոլոր եպիսկոպոսները, 35 նախարարներ, հասարակության այլ խավերի ներկայացուցիչներ, և նույնիսկ շինականներ⁴։ Այդ ժողովում նզովվում ու բանադրվում է ոչ միայն քաղկեդոնականությունը, այլև նեստորականությունը⁵, որովհետև ժողովի մասնակիցները քաջ գիտակցում էին, որ հայ ժողովրդի ու եկեղեցու գոյության ինքնուրույնությանն սպառնացող վտանգ սպասվում է ոչ միայն Բյուզանդիայից, այլև Պարսկաստանից, որը նեստորական եկեղեցին իր հովանավորության տակ առնելով, փորձում էր դրա միջոցով հայ եկեղեցուն և ընդհանրապես հայերի ազդեցությունը հակակշռել և միշտ զուսպ վիճակում պահել։

Դվինի ժողովին մասնակցում էին նաև միաբնակ ասորիները՝ Հայոց Ներսես Բ (548—557) կաթողիկոսի կողմից եպիսկոպոս ձեռնադրված Աբդիշույի գլխավորությամբ, որոնք հավատացած էին, որ հայ եկեղեցու օգնությամբ կհարվածեն ոչ միայն թշնամիներին, այլև կպահպանեն իրենց գոյությունը։ Հայոց կաթողիկոսին գրած դիմում-նամակում այդ միտքն են արտահայտում նրանք և խնդրում «որպէս որդիք, որ խնդրեն ի հարանց»։

554 թ. Դվինի ժողովում ամրապնդվեցին հայ ազգային եկեղեցու հիմքերը, և եկեղեցին հետագա դարերում զգալի դեր պիտի խաղար հայ ժողովրդի կրթության, լուսավորության և ազգային ոգու ու մշակույթի պահպանման գործում։ Դվինի ժողովը հիմնականում ուղղված էր Բյուզանդիայի դեմ և այդ նկատի ունենալով, պարսիկները հայ եկեղեցական գործիչներին սիրաշահելու ու նրանց այդ գործունեությունը քաջալերելու նպատակով, հայ ազնվականությունից վերցնում են երկրի հարկահանության ժառանգական իրավունքը և այն հանձնում եկեղեցուն⁶։ Ժողովը վերջնականապես մերժում է նեստորականությունը, դատապարտում քաղկեդոնականությունը որպես նեստորականություն և նզովում Քաղկեդոնի ժողովը⁷։ Վերջնականապես հիմք է դրվում հայկական ազգային եկեղեցու ինքնուրույն գոյությունը։ Այս ժողովում պաշտոնապես ընդունվում է հայկական տոմարը⁸։ Հայ-բյուզանդական հարաբերությունների վատթարացման վրա մեծապես ազդում է այն հանգամանքը, որ իրադարձությունները տեղի են ունենում մարզպանական Հայաստանում, որը գտնվում էր կայսրության թշնամի Պարսկաստանի տիրապետության տակ։ Պարսկական արքունիքը բոլոր հնարավոր միջոցներով հրահրում ու խրախուսում էր հայերի թշնամանքը Բյուզանդիայի դեմ։

Հայաստանում շարունակվող պարսկաբյուզանդական մրցակցության պայմաններում պարսկական տիրապետությունը «խաղաղասեր» և հանդուրժող չի եղել։ Պարսիկները հայերի վրա պարբերաբար գործադրել են կրոնական բռն-

3 Մ. Օրմաեյան, Ազգապատում, Կ. Ա., § 367, էջ 545 ևն։

4 «Դիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 74։

5 Նույն տեղում։

6 Sб'е «Православный палестинский сборник», т. XI, вып. I, СПб., 1892, стр. 191, Ն. Ալիեյան, Դոմոյ 572-ի ապստամբություն և յաջորդ տասնամեայ շրջանը. «Հանդէս ամսօրեայ», յունուար, 1913, էջ 74։ Լ. Մեխիսե-Բեկ, Վրաց ազբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Կ. Ա., Երևան, 1934, էջ 41։

7 Ն. Sbr-Միքսեսեյ, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորոց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908, էջ 111—112։

8 Մ. Օրմաեյան, էջվ. աշխ., 372, էջ 553 ևն, 383, 386, էջ 568—574։

նություններ և վարչական կամայականություններ։ Յիզտիրուզիտի վկայաբանությունից երևում է, որ մոգերը Դվինում հաճախակի բորբոքել են կրակը, որը լարված կացութիւն է առաջացրել հայերի ու պարսիկների միջև⁹։ Ինչպես հաղորդում է Ասողիկը, խոսքով Ա-ն Հայաստանում մարզպան է նշանակում Դենշապուհին, որը Ռշտունիքում կառուցել է տալիս ատրուշան և հայերին ստիպում երկրպագել կրակ, իսկ դիմադրողներին շատերը նահատակվում են։ Պարսիկ իշխանավորներն անբարոյական կյանք էին վարում, բռնարարություններ կատարում, արատավորում հայ ընտանիքի պատիվը։ Դենշապուհը «շատաքոյց» այդ շնամուկութիւնը¹⁰։ Հայաստանում այնքան էին ծանրացել պարսիկ պաշտոնյաների ճնշումները, որ խոսքովն ստիպված փորձում է միջոցներ ձեռնարկել¹¹։ Նրա այդ զգուշ քաղաքականութիւնը պայմանավորված էր 540-ական թվականների պարսկաբյուզանդական պատերազմական գործողութիւնների վերսկսումով։ Այդ պատերազմն ավարտվեց 562 թ. կնքված 50-ամյա հաշտութիւն պայմանագրով, որով վերջ էր տրվում երկարամյա պատերազմներին, սահմանային փոփոխութիւն շառաչացնելով Հայաստանում։ Հայաստանը շարունակում էր բաժանված մնալ երկու նվաճող պետութիւնների միջև՝ պահպանվում էր 385 թ. հաստատված սահմանագիծը։ Տասը տարվա կյանք ունեցող այդ դաշնագրի կնքումով չվերացավ Հայաստանի նվաճման շուրջ մղվող պարսկաբյուզանդական դարավոր մրցակցութիւնը։

564 թ. խոսքով Ա-ն Հայաստանի մարզպան է նշանակում Սուրեն Ճիհովրվշնասպին։ Նրա օրոք խիստ սաստկանում են պարսկական հարստահարութիւններն ու կամայականութիւնները։ Տիգրանի արքունիքը նոր մարզպանին օժտել էր կառավարման բարձր իշխանութիւնով։ Նա հենվում էր երկու հազարանոց սպառազեն այրուծի վրա, որն իր հետ բերել էր Պարսկաստանից։

Անտեսելով 484 թ. նվարսակի պայմանագիրը՝ մարզպանը ծանրացնում էր հարկերն ու տուրքերը, ուժեղացնում վարչական ճնշումներն ու ամեն կերպ ձգտում վերացնել Հայաստանի ներքին ինքնավարութիւնը։ Նախարարների դիմադրութիւնն ընկճելու և նրանց ահաբեկելու համար նա դիմում է անգամ ոճրագործութիւն՝ սպանում է սպարապետ Վասակի որդի Վարդան Մամիկոնյանի եղբորը՝ Մանուկին¹²։ Այդ մեծ հանդգնութիւն էր և միաժամանակ արհամարհանք հայերի գինվորական ուժի հանդեպ։

Բյուզանդիայի դեմ մղած պատերազմի ավարտից հետո փոխվում է Պարսկաստանի մինչ այդ վարած եկեղեցական հանդուրժող քաղաքականութիւնը հայերի և մյուս ժողովուրդների նկատմամբ։ Սասանյան արքունիքում կրկին իշխող է դառնում պարսկական ազնվականութիւնն ու հոգևորականութիւնն երբեմնի կրոնական անհանդուրժողականութիւնը¹³։ խոսքով Ա-ն VI դարի 40-ական թվականներից կրոնական հալածանք է սկսում քրիստոնյաների դեմ Պարսկաստանում, իսկ 60-ական թվականներից՝ նաև մարզպանական Հա-

⁹ «Վարդ և վկայաբանութիւնք սրբոց», հ. Բ, 1874, էջ 125։

¹⁰ Սեփական Ստեփան, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, էջ 84

¹¹ «Վարդ և վկայաբանութիւնք սրբոց», հ. Բ, էջ 127։

¹² Քեփական Քյոպեղեցի, էջ 448։

¹³ Ան, Երկերի ժողովածու, Բ, էջ 189։

յաստանում, Աղվանքում և Վրաց աշխարհում¹⁴։ Գրությունն առավել ժանրանում է, «երբ խոսքով Ա արքան մոգերի դրոմամբ հրամայում է զրադաշտական կրոնափոխման ենթարկել իր բոլոր հպատակներին, առաջին հերթին՝ հայերին։ Նա ավերում է բազմաթիվ վանքեր ու եկեղեցիներ, շատերին ձերբակալում ու բանտարկում... հրամայում է ատրուշաններ կառուցել ամբողջ պարսկական Հայաստանում, ժամենից առաջ Դվինում»¹⁵։

Պարսկական արքունիքի հարկային, վարչական ու կրոնական ճնշումները բորբոքում են հայ հասարակության բոլոր խավերի՝ շինականների, ազնվականության ու հոգևորականության դժգոհությունը, նպաստում Հայաստանում նոր ազատագրական շարժման ծավալմանը։

Ապստամբությունը կազմակերպում և գլխավորում են Հովհաննես Բ Գաբղենացի կաթողիկոսը (557—574) և սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը։ Նախքան զենքի դիմելը սկզբում նրանք փորձում են պարսկական սաստկացած ճնշումները վերացնել խաղաղ ճանապարհով՝ արյունահեղությունից խուսափելու համար։ Կաթողիկոսը նախարարների հետ հավատացնում է մարզպանին, որ իրենք հնազանդ են և, որպես պարսից արքայի հպատակներ, կենթարկվեն նրա բոլոր հրամաններին, բայց կրոնի հարցում իրենք միանգամայն ազատ են և հավատափոխ չեն լինի։ Նրանք մարզպանին ցույց են տալիս Վազարշ թագավորի (484—488) հետ կնքած պայմանագիրը, ըստ որի հայերին կրոնական ազատություն էր երաշխավորվում։ Կաթողիկոսը և նախարարները պահանջում են անհապաղ դադարեցնել ատրուշանների կառուցումը Դվինում, պնդում, որ իրենք ավելի շուտ կմեռնեն, քան կրոնափոխ կլինեն։ Չնայած այդ բոլոր նախազգուշացումներին, մարզպանը, սպառնալով խիստ պատժով, շարունակում է ատրուշաններ կառուցել։

Կաթողիկոսի կոչով երկրի բոլոր կողմերից հավաքվում է մեծ բազմություն, ստեղծվում է տասը հազարանոց բանակ։ Մարզպանը մեկնում է Տիգրան՝ Հայաստանում ստեղծված լարված կացության մասին պարսկական արքունիքին զեկուցելու և համապատասխան հրահանգ ստանալու։ Հայերը լավ հասկանում էին, որ պարսից բռնակալ արքան ոչ մի դեպքում չի ներելու իրենց ըմբոստությունը, ուստի շարունակում էին նախապատրաստվել ապստամբության։ Հայերի նախորդ ելույթները ցույց էին տվել, որ սոսկ սեփական ուժերով պարսկական մեծ տերության դեմ պայքարելն անհնար է։ Ուստի նրանք պատգամավորություն են ուղարկում և օգնություն խնդրում հարևան Վրաց աշխարհից և Աղվանքից, որոնք ևս այդ ժամանակ, ենթարկվելով պարսիկ նվաճողների ճնշումներին, նախապատրաստվում էին ապստամբության։ Վրաստանում ազատագրական շարժման գլուխ կանգնած էր Գուրգենը, իսկ Աղվանից աշխարհում՝ Շիրոյեն։ Հայերը դիմում են նաև Բյուզանդիայի՝ Պարսկաստանի դարավոր թշնամու, օգնությանը։ Նրանց համագործակցությանը տրվում է գաղափարական հիմնավորում։ Զրադաշտական և պարսիկների բռնադատությանը ենթարկված հայերը օգնություն են խնդրում քրիստոնյա կայսրությունից, իսկ

¹⁴ Տե՛ս ն. Ակիեյան, *Եղիշե վարդապետ և իւր «Պատմութիւնն Հայոց պատերազմի»*, Ժ. Բ, էջ 544—545, 690—701։

¹⁵ Н. В. Пигулевская, *Свярийские восточники по истории народов СССР*. М.—Л., 1941, Иоанн Ефесский, стр. 109—111. Տե՛ս նաև՝ Հայկ Մելիքյան, *Ասորական աղբյուրներ*, հատ. Ա, էջ 13։

Բյուզանդիան պաշտպանում է «իր կրոնակիցներին»¹⁶։ Իրականում, սակայն, նա հետապնդում էր իր շահերը և հայերին օգնում էր որոշ հանգամանքներից հլնելով։

Հուստինիանոս Ա կայսրը ծանր ժառանգություն էր թողել իր հաջորդներին՝ ընդամենը սահմաններով, բայց ֆինանսական ու ռազմական տեսակետից ուժասպառ եղած մի պետություն, որը գտնվում էր սնանկացման և կործանման եզրին¹⁷։ Նրա հաջորդ Հուստինոս Բ-ն (565—578) հարկադրյալ հրաժարվում է արտաքին թշնամիներից դրամով փրկագին վճարելու իր նախորդի քաղաքականությունից, դադարեցնում դրամական նպաստի վճարումը պարսիկներին, արաբներին, ավարներին և հոներիին։ Բայց այդ չի թեթևացնում Բյուզանդիայի դրությունը ո՛չ Արևմուտքում, ո՛չ էլ Արևելքում։ Այստեղ խիստ սրվում են հակասությունները Պարսկաստանի հետ մի շարք հանգամանքների հետևանքով¹⁸, բայց գլխավորապես այն պատճառով, որ կայսրությունը որոշում է պարսիկներին այլևս չվճարել 562 թ. պայմանագրով նախատեսված ամենամյա 500 լիտր ոսկին¹⁹։

Պատերազմը դառնում է անխուսափելի։ Բայց կայսրությունը, զուրկ լինելով անհրաժեշտ քանակությամբ զինվորական ուժից, գործադրում է իր փորձված դիվանագիտությունը և Պարսկաստանի դեմ կազմակերպում հարձակողական մի ընդհանուր ճակատ։ Նախատեսվում է պարսիկներին ջախջախել Միջին Ասիայից՝ վաչկատուն ցեղերի և արևմուտքից՝ բյուզանդական բանակի հարձակումով։ Կայսրությունը որոշում է վրացիների, աղվանների, մասնավորապես հայերի ազատագրական շարժումը ևս ծառայեցնել իր քաղաքականությունը։

Պարսկաստանի դեմ ապստամբելու և Բյուզանդիայի հետ դաշինք կնքելու հարցերի առնչությամբ համերաշխություն չկար հայ ֆեոդալական շրջաններում²⁰։ Այդ հանգամանքն զգալիորեն թուլացնում է հայ ֆեոդալական ուժերը, սրում երկպառակությունները՝ ծանր հարված հասցնելով ազատագրական շարժմանը։

Ապստամբության նախօրյակին ապահովության նպատակով հայերը Թեոդոսուպոլիս են տեղափոխում Դվինի գանձերը, դիվանը և կաթողիկոսարանի թանկարժեք սպասքը։ Այնուհետև բանակցություններ են տեղի ունենում կայսեր հետ։ Հայերը, ինչպես վկայում են ժամանակակից պատմիչներ Եվագրիոսը և Գրիգոր Տուրացին, այդ նպատակով երկու անգամ «գաղտնի դեսպաններ ուղարկեցին Հուստինոսի մոտ», զինդրելու նրա բարեկամությունը²¹։ Կոստանդնուպոլսում բանակցություններն ավարտվում են նրանով, որ 570 թ. սեպտեմբերի 1-ի և նոյեմբերի 13-ի միջև կնքվում է հայ-բյուզանդական դաշինք²², որի համաձայն մարզպանական Հայաստանը ապստամբության հաղ-

¹⁶ «Византийские историки», СПб., 1860, Менаандр Византиец, стр. 404.

¹⁷ И. Успенский, История Византийской империи, т. I, ч. 2, стр. 608. М. В. Левченко, История Византии, М.—Л., 1940, стр. 100. Н. В. Пигулевская, Византия и Иран на рубеже VI—VII веков, М.—Л., 1946, стр. 58.

¹⁸ Иоанн Ефесский, стр. 138. Н. В. Пигулевская, Ук. соч., стр. 58.

¹⁹ Հովնաթեոս Եպիփանեցի, էջ 377—378։

²⁰ Հ. Մանեղյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 297։

²¹ Евагр, Церковная история, Пг., 1853, стр. 256.

²² Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, էջ 284 ևն։

թանակից հետո դուրս էր գալու Պարսկաստանի տիրապետությունից և մշտնելու էր Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ, հայերն ազատորեն կատարելու էին իրենց ճեղքեղեղական ծեսերը»։ Կայսրությունը երեք տարով նրանց ազատելու էր ամեն տեսակ հարկից²³։

Բյուզանդիայի դիվանագիտական ակտիվացումն ու գործնական քայլերն, իհարկե, չեն վրիպում պարսիկների ուշադրությունից։ Պարսկաստանի համար Մերձավոր Արևելքում ստեղծվել էր քաղաքական-ազմական տեսակետից ուժերի միանգամայն աննպաստ փոխհարաբերություն։ Ուստի նա փորձում է կանխել պատերազմը։ Հուստինոս Բ-ին ներկայանում է խոսքով Ա-ի դեսպան Սեբուստը։ Լրացել էր 562 թ. կնքած պայմանագրի տասը տարին, և կայսրությունը պետք է պարսիկներին վճարեր ամենամյա 500 լիտր ոսկին։ Նախքան զենքի դիմելը պարսկական արքունիքն իր դեսպանի միջոցով ուղում էր վերջնականապես պարզել հիշյալ գումարի վճարման վերաբերյալ կայսրության մտադրությունը և իմանալ, թե ինչ դիրք է նա գրավելու մարզպանական Հայաստանի նկատմամբ²⁴։

Կայսրությունը կտրականապես հրաժարվում է պարսիկներին վճարել պահանջված գումարը, պատճառաբանելով, որ դրամով գնված բարեկամությունը ստրկական է ու ամոթաբեր։ Հուստինոս Բ-ն, որը շատ լավ հասկանում էր Հայաստանի ստրատեգիական և տնտեսական նշանակությունը Պարսկաստանի համար, պարսիկների ուշադրությունը շեղելու նպատակով, նրանց դրամական պահանջին անմիջապես հակադրում է հայերի ազատագրական շարժումը, չնայած պարսիկ դեսպանը, ինչպես վկայում է պատմիչը, խուսափում է այդ մասին խոսելուց. «Կայսրը հարցրեց Սեբուստին. արդյոք նա մտադիր չէ՞ խոսելու պարսիկներին պատկանող Հայաստանի մասին։ Սեբուստը պատասխանում է, որ իր արքան տեղեկացել է այդ երկրում տեղի ունեցած ոչ մեծ խռովության մասին և որ նա այնտեղ ուղարկել է մի մարդու, որը կարող է վերջ տալ անհանգստությանը և կարգ հաստատել ամենուրեք։ Այդ ժամանակ Հուստինոսը բացահայտորեն ասում է, որ եթե պարսկահայերն անջատվեն պարսիկներից, ապա նա իր մոտ կընդունի նրանց և եթե որևէ մեկը նրանց ճնշի, կպաշտպանի նրանց որպես իր հավատակիցների, զորքով կմտնի Պարսկաստան, խոսքովին կտապալի և նրա տեղ գահին կդնի մեկ ուրիշին»²⁵։ Հուստինոս կայսեր այդ խոսքից ու հանդուգն պատասխանից փաստորեն նշանակում էր պատերազմ հայտարարել պարսիկներին։

Բյուզանդիայի հետ դաշնակցությունը, նրա օգնության և պաշտպանության շուրջ խոստումները թեպետում ու խրախուսում էին հայերին՝ ավելի համարձակ ձեռնամուխ լինելու ապստամբությունը²⁶։

Նոր ապստամբական շարժմանը շմանակցելու համար Սյունիքի իշխանը՝ Վահանը, 571 թ. վաղորոք առանձնացավ մարզպանական Հայաստանից և իբրև առանձին շահր, անմիջականորեն ենթարկվեց Ատրպատականի մայրաքաղաք Գանձակում նստող Քուստ-ի-կապկոհ սպայապետության փոխարքային, որի բանակատեղը Սյունիքին սահմանակից Փայտակարան քաղաքում էր։

²³ Евсеп, *Учреждения*: Иоанн Ефесский, стр. 112, 190.

²⁴ Միքայել Աստի, էջ 260.

²⁵ Меландр, էջ 404—405.

²⁶ Նույն տեղում, էջ 429—430։ Տե՛ս Վ. Կ. Իսկանյան, Հայ-բյուզանդական դաշինքը Պարսկաստանի դեմ (VI դար), ՊՐԶ, 1963, № 4 (23), էջ 61—62։

Սասանյան արքունիքը մեծ գոհունակությամբ ընդունեց Վահան Սյունու այդ քայլը և Սյունիքին միացվեց սահմանակից Արցախ նահանգը, որի Հաբանդ գավառը (այժմ՝ Վաբանդա) փոխադրեց իր կենտրոնը Վահանը և, ինչպես ցույց է տալիս Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցը», այնուհետև Հաբանդ գավառը կոչվեց «Սիսական-ոստան», իսկ Սյունիքի ամբողջ շահրը-իշխանութունը սասանյան իշխանությունում հայտնի էր «Սիսական» անունով²⁷։ Հայաստանի մեկացյալ մասերից Սյունիքի իշխանության այս անջատված վիճակը տեեց գրեթե 70 տարի (571—640)։ Սասանյան արքունիքում նորից բարձրացել էր Սյունիքի քաղաքական կշիռը։ Սյունիքի իշխանի գերագույն հսկողության ներքո էին գտնվում Ճորա պահակը և Դարբանդի ամրությունները։ Սյունիքի զորամասերը՝ «սիսականցիները», մեծ համարում ունեին սասանյան արքունիքում²⁸։

2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ 572 թ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ ԵՎ ՊԱՐՍԿԱՔՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ

Հայերի ընդդիմությունից և կայսրության հետ համագործակցելուց զայն բացած խոսքով Ա.-ն մարզպանին տալիս է 15.000-անոց նոր զորք և հրամայում անպայման Դվինում ատրուշան կառուցել, իսկ դիմադրողներին անխնա ոչնչացնել։ Ապստամբությունը Հայաստանում դառնում է անխուսափելի և շուտով ընդունում համաժողովրդական բնույթ, որին մասնակցում են հասարակության բոլոր խավերը²⁹։

Հայկական ապստամբական հեծյալ ու հետևակ զորքը, որի ղորականների թիվն արդեն հասել էր 20.000-ի, սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ հարձակվում է Դվինում գտնվող պարսից զորախմբի վրա, ջախջախում, սպանում Սուրեն մարզպանին և նրանց մնացորդներին հալածում երկրի սահմաններից դուրս։ Մարզպանի գլուխն ուղարկվում է Թեոդոսուպոլիս՝ բյուզանդական արևելյան զորահրամանատար Հուստինիանոսին³⁰։ Դվինի գրավմանը մասնակցում էր կայսերական օժանդակ զորքը³¹։ Պարս-

27 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 70։

28 С. Т. Еремян, Армения в VI—VII вв., «Очерки истории СССР III—IX вв.», М., 1958, стр. 219, его же, Сюзия и оборона Сасанидами Кавказских проходов, «Известия Арм. ФАН», 1941, № 7.

29 «Պատմութիւն Սեբեոսի», աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, 1979, էջ 68։

30 Թեոփանես Բյուզանդացու վկայությամբ (էջ 448) հայերն ապստամբել են Վարդի և Վարդանի զործակցությամբ։ Մի շարք հայ մատենագիրների մոտ (Սամուել Անեցի, Վարդան Արևելի, Ստեփանոս Օրբելյան) շարժման ղեկավարը նույնպես կոչված է «Վարդ», որը վրիպակ է և պետք է կարդալ Վարդան (E. Stein, Studien zur Geschichte Byzantinischen Reiches, էջ 37), Սեբեոսից և այլ պատմիչներից հայտնի է, որ ապստամբությունը ղլխավորել է Վարդան Մամիկոնյանը։ Սակայն ստույգ չէ Ասողիկի տեղեկությունը, թե Վարդանն է սուսերահանարել մարզպան Սուրենին (էջ 84)։ Անանիա Շիրակացու «Յաղագս հարցման եւ լուծման» աշխատության ութերորդ հարցման մեջ ասված է, որ մարզպանին սպանել է Զորակ կամսարականը (տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 228), որը, հավանաբար, եղել է սպարապետի մերձավոր զործակիցներից մեկը։

31 Սեբեոս, էջ 67։ Միխայիլ Աստրի, էջ 260։

գրում կաթողիկոսին՝ դատապարտելով ազգային եկեղեցու ավանդույթներին հակասող նրա գործարքը³⁶։

Կայսրությունն այդ ժամանակ հայերի հանդեպ ստանձնում է նոր՝ դաշինքը լրացնող պարտավորություններ, որի մասին կարևոր և հետաքրքրական տեղեկություն է հաղորդում բյուզանդական հեղինակ Մենանդրոսը, Հուստինոս կայսրը, գրում է նա, «զաղթած պարսկահայերին և իրերներին երդումով խոստացավ, որ ինքը կգործադրի իրենից կախված բոլոր միջոցները՝ նվաճելու այն երկիրը, որտեղ նրանք ծնվել են, իսկ եթե նա ի վիճակի չլինի պատերազմ մղելու մինչև վերջ, ասլա ծայրահեղ դեպքում երբեք չի հանձնի ո՛չ սպաստամբության հանցավորներին, ո՛չ էլ նրանց ազգականներին, մի խոսքով սչ ոքի նրանցից, ովքեր կցանկանային մնալ Հռոմեական կայսրության իշխանության ներքո»³⁷։

Այդ նոր պարտավորությունները կարևոր էին, որովհետև կայսրության հետ հաճախակի տեղի ունեցող հաշտության բանակցությունների ժամանակ պարսիկները պահանջում էին իրենց հանձնել ապստամբության ղեկավարներին՝ նրանց պարսկաբյուզանդական սահմանագլխում կախելու համար։

Կոստանդնուպոլսի արքունիքն այդ խնդրում կատարում է իր խոստումը։ Բյուզանդիա գնացած հայ ֆեոդալական աղնվականությունն ընդգրկվում է կայսրության զինվորական ծառայության մեջ և հայկական դնդերով, նրա ուժերի հետ համագործակցած, մասնակցում պարսիկների դեմ մղած պատերազմին։ Այդ հղանակով կայսրությունը միաժամանակ քաղկեդոնականությանը հարողների և բյուզանդական իշխանությունը կամ կողմնորոշումը ճանաչողների թիվը ավելացնում էր։ Մարզպանական Հայաստանում ծագած ապստամբությունն առիթ է դառնում պարսկաբյուզանդական պատերազմի, որը կարճատև ընդհատումներով տևում է քսան տարի։ Ռազմական գործողությունների զբաղակալությամբ թափանցում են դառնում Միջագետքը և Հայաստանը։

572 թ. ամռան վերջին բյուզանդական արևելյան բանակի գլխավոր հրամանատար Մարկիանոսը, գալով Օսրոնի մարզը, զորք է հավաքագրում և հաջորդ տարվա վաղ գարնանն ամայացնում պարսիկներին ենթակա Աղձնիքը³⁸։

Միաժամանակ պատերազմական գործողություններ են ծավալվում Հայաստանում, որը պարբերաբար և անխնա ասպատակում են թե՛ պարսիկները և թե՛ բյուզանդացիները։ Բայց պարսիկների առաջին արշավանքներն ընդհանուր առմամբ հաջող չէին։ Նախ, ինչպես հաղորդում է Սեբեոսը, Սուրեն մարզպանի սպանության տարում զորքով Հայաստան է ներխուժում զորավար Վարդան Վշնասպը, բայց մի տարի անց ստիպված հեռանում է։ Ապա 573 թ. արշավում է նշանավոր զորավար Միհրան Միհրեանդակը կամ Զուբինը՝ 20.000-անոց զորքով, ունենալով թագավորի հրամանը՝ Հայաստանում սրի քաշել բոլոր տղամարդկանց, իսկ երկիրը հիմնովին ամայացնել։ Պարսիկների անօրինակ դաժանություններից սարսափած շատ հայեր թաքնվում են անառիկ ամրություններում կամ փախչում հեռավոր վայրեր^{38ա}։

36 Иоанн Ефесский, էջ 112։ Տե՛ս Հայկ Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 392։

37 Менаандр, էջ 426։

38 Ավելի ճիշտ՝ Քաղիթ գետից արևելք գտնվող՝ Սառնյաններին ենթակա Arzanene-Արզնարզիւնը։

38ա Սեբեոս, էջ 70։

Մծբինի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտին իրենց զորքերով մասնակցում են բյուզանդական Մարկիանոս և Հայաստանի արևմտյան մասի Հովհանն զորավարները: Հայերին օգնում են վրացիները, արխազները և աղվանների թագավոր Սարը (Շերոյե): Հարկ եղած դեպքում կայսրությունն հայկական, վրացական և աղվանական զորամասերը դուրս էր բերում երկրից և տանում Միջագետք: Միհրանը ծանր պարտություն է կրում: Անհաջող էր նաև պարսիկների հաջորդ արշավանքը: Միհրանից հետո պարսկական զորքով Հայաստան է արշավում «Փիլիպոս, Սիւնեաց տէրը», որը իսլամախի դաշտում, ապա Վանանդի Ութմըսու գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտություն է կրում, բայց Հայաստանում մնում է յոթ տարի³⁹:

Պարսիկների կրած պարտությունները ցույց են տալիս, որ հայ-բյուզանդական միացյալ զորքը գերազանցել է թշնամու ուժերին⁴⁰: Հայկական զորագնդերի գլուխ էր կանգնել Վարդան Մամիկոնյանը: Ապստամբ հայերին էին միացել վրացիներն ու աղվանները⁴¹: Պատերազմում գլխավոր ուժն էին հայկական զորագնդերը⁴², որոնց աջակցում էր բյուզանդական օժանդակ զորքը: Հայաստանում գտնվող բյուզանդական զորավարները ենթարկվում էին Վարդան Մամիկոնյանի գերագույն հրամանատարությանը:

Պատերազմական գործողություններն այնուհետև ընթանում են փոփոխակի հաջողությամբ: Բյուզանդիայի վիճակը ծանրանում է և՛ Արևելքում, և՛ Արևմուտքում, որտեղ Բալկաններում սպառնում են սլավոններն ու ավարները: Տիրերիոսը (578—582), որը կառավարում էր հիվանդ Հուստինոս կայսեր փոխարեն, խոսրով Ա-ին վճարելով 45.000 ոսկի, կնքում է սկզբում միամյա, ապա եռամյա զինադադար (575—578), որը, սակայն, Հայաստանի վրա չէր տարածվում⁴³:

Հայերի վիճակն է՛լ ավելի է ծանրանում, երբ 576 թ. վաղ գարնանը պարսից զորքերի գլուխ անցած Հայաստան է ներխուժում խոսրով Ա-ն: Սեբեոսի վկայությամբ, Միհրան Միհրեանդակի և խոսրով Ա-ի արշավանքներն ուղղված էին Վարդան Մամիկոնյանի դեմ⁴⁴:

Այդ ժամանակ կայսրությունն Արևելքում ուներ 120—150 հազարանոց բանակ⁴⁵: Սակայն այդ ուժերը պարսիկների արշավանքի սկզբում ցրված էին Փոքր Ասիայում, Հայաստանում և Միջագետքում: Գարնանը Հայաստանում պարսիկների երևալն անակնկալ էր, դրա համար էլ բյուզանդական զորավարներ Կուրսի և Թեոդորոսի զորքը դեռևս ժողովված չէր⁴⁶: Բացի այդ, գլխավոր հրամանատար Հուստինիանոսին չէր հաջողվել իր ուժերը ժամանակին փոխադրել Հայաստան՝ թշնամու արշավանքի լուրն ուշ ստանալու պատճառով:

Խոսրով Ա-ն Արտազ-Բազրեանդ գավառների վրայով անցնում է բյուզանդական Հայաստան: Չկարողանալով գրավել Թեոդոսուպոլիսը, խոսրովը շարժ-

39 Նույն տեղում: Պարսիկների պարտությունների մասին հաղորդում է նաև Հովհաննես Եփեսոսցին (տե՛ս *Нюанн Ефесский*, стр. 112)։

40 Նույն տեղում, էջ 113—120։

41 Theoph. Chron., I, էջ 448։

42 Միքայել Ասուրի, էջ 272։

43 Սեբեոս, էջ 68։

44 Նույն տեղում։

45 *Нюанн Ефесский*, էջ 127։ Տե՛ս Հայկ Մելիքյան, նշվ. աշխ., էջ 423։

46 *Мекандр*, էջ 411։

վում է դեպի Փոքր Հայք։ Պարսկական բանակը Փոքր Հայքում չի հանդիպում տեղական բնակչության դիմադրությանը։ «Փոքր Հայքի հարկատուները,— ասում է Մենանդրոսը,— ոչ միայն չլքեցին դաշտերը և չփախան, այլ ընդհակառակը, պարսկական զորքին պարեն մատակարարեցին»⁴⁷։ Այդ համաձայնքը, անշուշտ, հետևանք էր բյուզանդական ճնշումների պատճառով հայերի մեջ ծագած դժգոհության։ Կայսրությունը պատերազմի պայմաններում իսկ շարունակում էր հայերին ենթարկել դավանական հալածանքի։ Տիրերիոս կայսեր օրոք Կ. Պոլսում գումարվում է հայ և հույն հոգևորականության նոր ժողով, որը դատապարտում է հայոց եկեղեցու դավանանքը⁴⁸։

Խոսքովն այնուհետև շարժվում է դեպի Կապադովկիական Կեսարիա։ Պարսիկները Կապադովկիայում հանդիպում են բյուզանդական կենտրոնացված զորքի լուրջ դիմադրությանը և Կեսարիան գրավելու անհաջող փորձից հետո ստիպված շարժվում են Սեբաստիա-Մելիտենե քաղաքների ու Եփրատ գետի ուղղությամբ⁴⁹։ Վարդան Մամիկոնյանն իր զորքով նույնպես անցնում է Եփրատը՝ Հուստինիանոսի ուժերին միանալու համար։ Բյուզանդական բանակը պարսիկների դեմ Կապադովկիական Կեսարիայի և Մելիտենեի մոտ մղած երկու ճակատամարտերում հաղթում է⁵⁰։ Խոսքովն իր զորքի մնացորդներով անցնում է Եփրատը և Աղձնիքի վրայով հեռանում Պարսկաստան։ Հայկական և բյուզանդական միացյալ բանակն առաջ է շարժվում մինչև Սյունիք, Աղվանք և Ատրպատական։ Ողջ Հայաստանն անցնում է բյուզանդական տիրապետության տակ։ Կայսրությունը, սակայն, տարբեր վերաբերմունք է ցույց տալիս նրա բնակչությանը։ Բյուզանդական զորքը Հայաստանի արևելյան մասում գործում է բռնություններ ու դաժանություններ⁵¹։

Հայ հոգևորականությունն ստիպված դիմում է Տիրերիոս կայսրին՝ պահանջելով վերջ տալ այդ անօրինակ բռնություններին⁵²։ Իսկ դրան հակառակ կայսրությունն իրեն կողմնակից հայ ֆեոդալական խավերին սիրաշահում է՝ տալով պարգևներ և զորք⁵³։

Բյուզանդիան և Պարսկաստանը, կորցնելով հաղթանակ տանելու հույսը, ձեռնամուխ են լինում հաշտության բանակցություններին։ Բայց բանակցությունները դեռ չավարտված, Հայաստանում տեղի է ունենում պատերազմող կողմերի ուժերի հարաբերակցության անսպասելի փոփոխություն, ի վնաս կայսրության։

577 թ. աշնանը Տամ-Խոսրով զորավարն օգտվելով բյուզանդացիների անհոգությունից, և նրանց կեղեքումների պատճառով հայերի շրջանում ծագած դժգոհություններից, 30 հազար զորքով մտնում է Հայաստան և հանկարծակի հարձակվում Հուստինիանոսի 120 հազարանոց բանակի վրա ու խուճապի մատնում։ Երկու ճակատամարտերում՝ Բասենում և Բազրևանդում բյու-

47 Նույն տեղում։

48 Անանիա Շիրակացի, էջ 397։ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., § 390, էջ 579—581։

49 Иоанн Ефесский, էջ 113։ Տե՛ս Հայկ Մելիտենյան, նշվ. աշխ., էջ 425։

50 Նույն տեղում, էջ 113, 128։ Սեբեոս, էջ 68, 70։

51 Менаандр, էջ 424, Միքայել Առքի, էջ 273—274, հմմտ. Иоанн Ефесский, էջ 129։ Տե՛ս Հայկ Մելիտենյան, նշվ. աշխ., էջ 429։

52 Միքայել Առքի, նույն տեղում։

53 Иоанн Ефесский, էջ 113։ Հայկ Մելիտենյան, նշվ. աշխ., էջ 431։

ղանդացիները ծանր պարտություն են կրում⁵⁴, Մարդպանական ողջ Հայաստանը նորից գրավում են պարսիկները, Նրբ Տամ-խոսրովը խոստանում է Հայաստանում ատրուշան շկառուցել, պարսիկներին դիմադրող 20.000 ընակչությամբ հայկական մարզը դուրս է դալիս Բյուզանդիայի գերիշխանությունից և ենթարկվում Պարսկաստանին⁵⁵, Հայ-բյուզանդական համագործակցությունը և դաշինքը քայքայվում են:

Չնայած մարդպանական Հայաստանում ազատագրական շարժումը Պարսկաստանի դեմ դադարեց, բայց այն մեծ դեր խաղաց երկրի հետագա կյանքում: Ապստամբությունը ոչ միայն նոր, հզոր հարված հասցրեց հայ ժողովրդի ազդեցին ինքնուրույնությանն սպառնացող պարսիկ նվաճողների ոտնձգություններին, այլև պահպանեց ու ամրապնդեց նախորդ դարի ազատագրական պայքարի նվաճումները:

Այդ ժամանակ Բյուզանդիայի դրությունը ծանրացել էր նաև հյուսիսում: Մոտ 100.000 ուլավոններ անցել էին Դանուբը և բնակություն հաստատել Բալկաններում: Տիբերիոս կայսրն ստիպված զինվորական զորալի ուժեր է տեղափոխում Բալկաններ:

577—578 թթ. ձմռանը բյուզանդական արևելյան բանակի գլխավոր հրամանատար է նշանակվում և Հայաստան ուղարկվում Մավրիկիոսը (Մորիկը), որը Տիբերիոսի մահից հետո դառնում է կայսր (582—602): Նա զինվորական մեծ ուժեր է հավաքագրում պարսիկների դեմ: Տամ-խոսրովը հեռանում է Հայաստանից, Բայց թշնամի զորքերը շարունակում են ավերածություններ գործել, բնակչությանը սրի քաշել ու գերեվարել, շատ են տուժում հատկապես երկրի հարավային նահանգները: 578 թ. բյուզանդացիներն անխնա ամայացնում են Ազձնիքը և 10.000 հայ բնակիչների վերաբնակեցնում Կիպրոս կղզում⁵⁶, Ամայացվում են նաև Հայաստանի մյուս շրջանները, հատկապես կենտրոնական գավառները:

590 թ. պարսկական բանակի՝ Վահրամ Զուբինի գլխավորած ապստամբությունը փոխում է 20-ամյա պատերազմի ընթացքը՝ հօգուտ Բյուզանդիայի: Սասանյան արքունիքում միաժամանակ կազմակերպվում է դավադրություն Ումիդդ Դ արքայի (579—590) կնոջ եղբայրների՝ Վնդոյի և Վստամի գլխավորությամբ: Ումիդդը զոհ է դառնում պալատական հեղաշրջման: Գահակալում է նրա որդի խոսրով Բ Փարվեզը (590—628), որը Մծբինի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ծանր պարտություն է կրում խռովարար զորավարից և իր կանանոցի հետ 30 թիկնապահների ուղեկցությամբ փախչում է Բյուզանդիա: Վահրամ Զուբինը մտնում է Տիգրես և իրեն հռչակում պարսից արքա: Պարսկական դահի երկու հավակնորդները դիմում են կայսրության օգնությանը, յուրաքանչյուրը խոստանալով նրան տերիտորիալ ընդարձակ զիջումներ: Մորիկ կայսրը պաշտպանում է օրինական արքային՝ խոսրով Բ-ին, որին կայսրը տրամադրում է բյուզանդական, հայկական, վրացական և աղվանական զորամասեր⁵⁷, Այդ զորքի գլուխ է նշանակվում բյուզանդական արևելյան ուժերի գլխավոր հրամանատար Կոմենցիոլը, որին շուտով փոխարինում է հայազգի

⁵⁴ Սեբեոս, էջ 71:

⁵⁵ Иоанн Ефесский, 113, 130; Հայկ Մելիքեյան, նշվ. աշխ., էջ 390, 424:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 113, 143, 146; Տե՛ս Հայկ Մելիքեյան, նշվ. աշխ., էջ 390, 431, 436:

⁵⁷ «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն Տաճն Արծրունեաց», Թիֆլիս, 1917, էջ 148—149:

Ներսեսը, Հայաստանի բյուզանդական ղորքի հրամանատարն էր Հովհան Մյուստակունը, իսկ հայ նախարարական ղորազնդերինը, որոնց քանակը հասնում էր 15.000 ղինվորի, Մուշեղ Մամիկոնյանը, Նրա հետ էին անվանի ղորավար Սմբատ Բաղրատունին («Բազմահաղթը») և Սասունի Խութեցի իշխանը⁵⁸, Կախեր ուղարկած օգնական ղորքերի ընդհանուր թիվը, ըստ հույն և արաբ պատմիչների, կազմում էր 60.000, իսկ Վահրամ Չուբին՝ 40.000⁵⁹,

Վահրամ Չուբինն այդ ժամանակ նախարարական ղորազնդերին բյուզանդացիներից անջատելու և իրեն դաշնակից դարձնելու նպատակով Մուշեղ Մամիկոնյանին և Նրա հետ Լոռի նախարարներին խոստանում է իր հաղթանակի դեպքում վերականգնել Հայոց թագավորությունն իր նախկին սահմաններում⁶⁰, Հայ ղորականները վճռականորեն մերժում են առաջարկը, Ասորւպատականում տեղի ունեցած ճակատամարտում Վահրամ Չուբինի ղորքը ջախջախվում է, իսկ ինքը փախուստի է դիմում, սակայն շուտով սպանվում է, Խոսրով Բ Փարվեզը (590—628), վերահաստատվելով գահին, ճոխ պարգևներով վարձահատույց է լինում բյուզանդական ու հայկական ղորքերին:

3. 591 թ. ՊԱՐՍԱԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

591 թ. Մորիկ կախեր և Խոսրով Բ-ի միջև կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով վերջ է տրվում պարսկաբյուզանդական 20-ամյա պատերազմին: Հայաստանում գծվում է երկու տերությունների նոր սահմանագիծ, որը որոշվում է շնորհիվ Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցի»: Հաշտության կնքման և նոր սահմանագծի հաստատման հարցը, ինչպես երևում է, քննարկվել է երկու անգամ. ա) Բյուզանդիայում Խոսրով Բ-ի գտնվելու ժամանակ տեղի ունեցած նախնական բանակցություններում. բ) Պարսկաստանում գահին նոր վերահաստատվելուց անմիջապես հետո վերջնականապես կնքված հաշտության պայմանագրով:

Խոսրովի առաջին նամակում (որ դեսպանությամբ ուղարկվել է բյուզանդական կախեր Կիրկեսիոն քաղաքից), ոչ մի խոսք չկա հողային խնդրի վերաբերյալ, այն պարզ մի խնդրագիր է կայսրին՝ իրեն օգնելու գահին վերահաստատվելու համար, ինչպես հայրը որդուն: Հիերապոլսից ուղարկված երկրորդ դեսպանությունը կախեր և պալատականների առաջ արտասանած իր ճառում ցույց տվեց, թե Պարսկաստանը բյուզանդական օգնության դիմաց ինչ հողային զիջումներ է կատարելու Արևելքում, ինչպես և Հայաստանում: «Մենք, — ասում է երկրորդ դեսպանության ներկայացուցիչը, — կվերադարձնենք ձեր Մարտիրոսպոլիսը, անվճար կզիջենք Դարան, խոր գերեզմանում մենք կթաղենք պատերազմը, առանց որևէ հատուցման կհամաձայնենք հաշտության, կհրաժարվենք Հայաստանից, որի պատճառով պատերազմը հասավ մարդկանց վշտացնելու այդպիսի ուժի»⁶¹, Թե ինչ էին խոստանում զիջել մարդկանական

⁵⁸ Մ. Չամչյան, նշվ. աշխ., էջ 297: Հայկական գնդերի պատկերավոր նկարագիրը տե՛ս Սեբեոս, էջ 77:

⁵⁹ Н. Пигулевская, Византия и Иран..., стр. 163.

⁶⁰ Սեբեոս, էջ 77—78: Հմմտ՝ Թովմա Արծրունի, էջ 150:

⁶¹ Theophyl., Simocatta, էջ 113:

Հայաստանից, հանվանն նշվում է կայսրին ուղարկած խոսքովի պաշտոնական գրության մեջ, որի մասին հաղորդում է Սեբեոսը: Խոսքովը, կայսրից խնդրվող օգնության փոխարեն խոստանում էր կայսրությանը զինել Ասորեստանի կողմերը, մինչև Մծբին քաղաքը և Տանուտիրական իշխանության ներքո գտնվող Հայոց երկիրը «մինչև Այրարատ և Դվին քաղաքը, և մինչև Բզնունյաց ծովի կղրը և Առեստավանը. և Վրաց աշխարհի մեծ մասը, մինչև Տփղիս քաղաքը»⁶², Մարզպանական Հայաստանի մեծ մասն անցնելու էր բյուզանդական տիրապետության տակ:

Մարզպանական Հայաստանում պարսիկների տերիտորիալ զիջումները կայսրությանն ավելի որոշակի են դառնում 591 թ. կնքված պայմանագրով: Այդ մասին դժբախտաբար աղբյուրների տեղեկություններն աղքատիկ են և ընդհանուր: Ըստ Narratio de rebus Armeniae գրության անանուն հեղինակի (VII դ.) խոսքովը «ամբողջ Հայաստանը մինչև Դվին տվեց Մավրիկիոս կայսեր»⁶³: Խոսքովը հաստատվելով գահին, ասում է Սեբեոսը, «կատարեց կայսրին տված խոստումը: Նա կայսրությանը հանձնեց ողջ Արուստանը (մինչև Մծբին) և Հայոց երկիրը, որն իր իշխանության տակ էր. Տանուտիրական տունը»⁶⁴ մինչև Հրաղղան գետը, Կոտեից գավառը մինչև Գառնի ավանը և Բզնունյաց ծովի ափը, նաև Առեստավանը և Կոգովիտ գավառը, մինչև Հացյուն ու Մակու: Սեբեոսն ասում է, որ «կողմն վասպուրական գնդին» Պարսից արքայի ծառայությանն էր և հայոց նախարարների մեծ մասը հույների բաժնում էին, իսկ պարսիկների բաժնում դրանք փոքր թիվ էին կազմում: Խոսքովը զիջեց նաև Վրաց աշխարհի մեծ մասը՝ մինչև Տփղիս քաղաքը»⁶⁵:

Սեբեոսի մոտ խոսքովի նախնական հողային խոստումների թվարկման և հետագա հանձնման մեջ, ինչպես երևում է, կար տարբերություն, բայց Պարսից արքան հիմնականում կատարել է խոստացածը: Նոր սահմանագծի վերաբերյալ Սեբեոսի տեքստում կան անճշտություններ: Նոր սահմանը կազմել է ոչ թե Հրազդանը, այլ ըստ մյուս աղբյուրների հավաստի տեղեկության, նրանից արևելք գտնվող Ազատ գետը⁶⁶: Սակայն սահմանագիծը անցնում է Հրազդանի և Սևանա լճի միջև:

62 Սեբեոս, էջ 84, հմմտ. Թովմա Արծրունի, էջ 148.

63 ՏԵՍ «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, էջ 466.

64 Մինչև 591 թ. տանուտիրական իրավունքից օգտվող Տանուտիրական տուն, գունդ կամ երկիր կոչված տերիտորիալ միավորը բաղկացած էր Այրարատից, Տուրուբերանից (կամ Տարոնից) և Տայքից (H. ADOHAY, նշվ. աշխ., էջ 131, 133—134): Հայաստանի նոր բաժանումից հետո Այրարատը, Տուրուբերանը և Տայքը կազմում են վարչական առանձին միավորներ:

65 Սեբեոս, էջ 84, հմմտ. Թովմա Արծրունի, էջ 152: Վարդան Արևելցի, էջ 83, Սեբեոսի բնադրում կան փոքրիկ վրիպակներ, որոնք հեշտությամբ կարելի է սրբագրել և ուղղել (Չ. Հիփքման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 44):

66 Հովհաննես Դրասխանակեսցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 67—68, 73, Narratio de rebus Armeniae, էջ 467: Հմմտ. Արսեն Սափարացի, էջ 43: Սեբեոսի կողմից Գառնիի, որպես նոր սահմանային բնակավայրի հիշատակումը ևս ցույց է տալիս, որ սահմանը կազմել է Ազատ գետը, որովհետև Գառնիի բերդը, ինչպես հայտնի է, գտնվում է այդ գետի աջ ափին, իսկ ինքը՝ Գառնին, մտել է ոչ թե Կոտայքի, այլ նրանից արևելք գտնված Ոստան Հայոց գավառի մեջ: Սեբեոսի «Մինչև Գառնի» դարձվածքից պետք է հետևեցնել, որ Գառնին չէր անցել Բյուզանդիային, իսկ քանի որ այն գտնվում է Ազատ գետի աջ ափին, նշանակում է այդ գետն իր վերին հոսանքում պարսկաբյուզանդական սահման չի կազմել: Ջիշտ նշված է, որ Սեբեոսի մոտ «ցածր» (մինչև) նախդիրով հիշատակված բնակավայրերը (Գառնի, Առեստ, Հացյուն,

Այդպիսով նոր սահմանագծի հյուսիսում սահման պետք է ընդունել ոչ թե Հրազդանը, այլ Ազատ գետը և սրա վերին հոսանքի աջ ափին գտնվող Գառնի ավանը։ Կոտայք գավառը դարձել է բյուզանդական, իսկ Ոստան Հայոց գավառը մնացել պարսկական։ Դրանցից հարավ, ըստ Սեբեոսի, Բյուզանդիային էլ անցել Կոգովիտ գավառը և մինչև Վանա լիճը սահմանային կետեր էին Հացյուղը⁶⁷, Մակուն և Առեստ ավանը, որոնք մնացել էին պարսիկներին։ Մակուն գտնվում էր Կոգովիտից հարավ-արևելք ընկած Արտազի (այժմյան՝ Մակու շրջան) արևմտյան մասում, որը Վասպուրականի գավառներից էր և մնացել էր պարսիկներին։ Նոր սահմանագիծն այնուհետև անցնում է Առեստ ավանով մինչև Ընձաքիսար լեռը, Վանա լճի արևելյան մասը թողնելով Պարսկաստանին։ Նրանից հյուսիս գտնվող գավառները (Տարոն, Բզնունիք, Խոռ-խորունիք, Հարք, Ապահունիք և այլն) կազմեցին նոր՝ Տուրուքերան անունով վարչատնտեսական միավորը և Այրարատի արևմտյան մեծ մասի հետ անցան Բյուզանդիայի տիրապետության տակ⁶⁸։ Վասպուրականը և Մոկքը մնացին Պարսկաստանին։ Աղբյուրների տեղեկությամբ պարսկաբյուզանդական նոր սահմանագիծը Հայաստանում ընդհատվում էր Ընձաքիսար (կամ Կապուտ կող) լեռով, որը գտնվում էր Վասպուրականում՝ Վանա լճի հարավարևմտյան ափին։ Աղձնիքը ևս 591 թ. պայմանագրով անցել է Բյուզանդիային⁶⁹։

Հայաստանի հետ նաև Վրաց աշխարհը բաժանվել էր Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև. այստեղ սահմանն անցնում էր Տփղիսի վրայով⁷⁰։ Խոսքով Բ Փարվեզը, զիջելով Բյուզանդիային Հայաստանի, Վրաց աշխարհի և հյուսիսային Միջագետքի մեծ մասը, այնուամենայնիվ, նշված երկրների ամենակարևոր ռազմաստրատեգիական և տնտեսական նշանակություն ունեցող կետերը թողել է սասանյան աշխարհակալության սահմաններում։ Սկսած հյուսիսից, Բյուզանդիային անցել է Վրաց աշխարհը, առանց Ալանաց դռների և ռազմավիրական ճանապարհի (Արագվի գետի հովտում) և Վրաց բղեշի ոստանի։ Հայաստանից կայսրությանն անցել է «Երկիր տանուտիրական գրնդին» կոչված տարածքը, այն է՝ Այրարատ նահանգը՝ առանց Դվինի ոստանի (Ոստան Հայոց գավառը), Տուրուքերան, Տայք և Աղձնիք նահանգները։ Մարզպանական Հայաստանից Սասանյան Իրանին մնում էին միայն վերոհիշյալ Դվինի ոստանը (որտեղ գտնվում էր Հայոց մարզպանի նստավայրը) և Վասպուրականի ու Մոկքի նահանգները։ Սասանյան Իրանին ենթակա այս մասը այնուհետև կոչվեց «Կոդմն վասպուրական գնդի»։ Բացի այդ, այս երկրամասից արևելք գտնվում էր 571 թ. մարզպանական Հայաստանից անջատված Սյունիքը, որն Արցախի հետ միասին ժամանակավորապես դարձել էր առան-

Մակու) շեն անցել Բյուզանդիային, այլ մնացել են պարսիկների ձեռքում (Չ. Հիւրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 45)։

67 Ս. Ս. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 62։

68 Н. Адоку, նշվ. աշխ., էջ 230—235։

69 Չ. Հիւրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 46։

* Ս. Ս. Նրեմյանը, ղեկավարվելով Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցի» տվյալներով, լրիվ պարզել է 591 թ. սահմանագիծը։

ձին վարչական միավոր՝ «Սիւնիք» կամ «Սիսական» անունով⁷⁰, Մազիստրոսի նստավայրը Մավրիկիոսը փոխադրեց Շիրակաշատ ավանը, որն այնուհետև կոչվեց Մավրիկապոլիս (այժմ՝ Մավրակ)⁷¹:

4. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄՈՐԻԿ ԿԱՅՍԵՐ ՕՐՈՔ

Հայաստանի նոր բաժանման ժամանակ նրա արևմտյան մասում իշխում էր բյուզանդական կարգը, իսկ նոր նվաճվածում՝ նախարարականը: Կայսրությունը ձգտում էր Հայաստանի նոր նվաճած ընդարձակ հատվածում ևս իրականացնել բյուզանդական վարչակազմի բաժանում, որին Մորիկ Կայսրը ձեռնամուխ է լինում Պարսկաստանի հետ պայմանագիր կնքելուց անմիջապես հետո: Այդ մասին մանրամասն տեղեկություն է տալիս Հովհաննես Դրասխանակերտցին⁷²: Վերջինիս այս վկայությունը նոր վարչական բաժանման մասին աղբյուրների շարքում գրեթե միակն է⁷³, որի վերաբերյալ, սակայն, պատմագրության մեջ կատարվել են լուրջ և հիմնավոր դիտողություններ ու վերապահումներ, մատնացույց են արվել անճշտություններ ու սխալներ: Մորիկ կայսեր կողմից Առաջին Հայքը Երկրորդ Հայք վերանվանելու մասին պատմիչի տեղեկությունը համապատասխանում է «Աշխարհացոյցի» տեղեկության: Գոյություն ունեցող գրականության մեջ չեն հասկացվել այս փաստերը և համարել են, որ այն շփոթված է Հուստինիանոսի ռեֆորմների հետ⁷⁴: Ս. Տ. Երեմյանի ուսումնասիրությունները պատմաքարտեզագրական մեթոդով ցույց են տալիս Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունների ճշտությունը: Նրանք ստուգվում են Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցի» տվյալներով, ինչպես նաև մոտ 600 թ. գրված Դևորգ Կիպրացու աշխատությունով⁷⁵:

Ժիշտ պիտի համարել նաև Դրասխանակերտցու այն վկայությունը, որ Երրորդ Հայքը՝ Մելիտենե կենտրոնով Մորիկ կայսրը վերանվանել է Առաջին Հայք, իսկ Երկրորդ Հայքը՝ Սեբաստիա կենտրոնով՝ Երրորդ Հայք: Հուստինիանոս Ա-ի ժամանակ կազմակերպված Առաջին Հայք պրովինցիան Մորիկ կայսրը բաժանում է երկու մասի: Հյուսիսային ծովափնյա մասը Տրապիզոն կենտրոնով անվանել է «Մասն Մեծ Հայոց»; իսկ նրանից հարավ գտնվող Կարինի երկիրը՝ «Մեծ մասն մեծ Հայոց», կենտրոն ունենալով Կարին-Թեոդոսուպոլիս քաղաքը: Այս «Եստրաքին» կամ պրովինցիան ճշտվել համապատասխանում է «Աշխարհացոյցի» «Բարձր Հայք» նահանգին:

70 С. Т. Еремян, Армения в VI—VII вв. в кн. «Очерки истории СССР, III—IX вв.», М., 1958, стр. 225. 591 թ. սահմանադիր նշված է Ս. Տ. Երեմյանի կազմած հետևյալ քարտեզներում՝ «Հայաստանը V—VII դդ.» (Ս. Տ. Երեմյան), Византийско-иранская граница IV—VI вв. Атлас истории средних веков. Второе изд. ГИИ, М., 1956, с. 5, карта 5а (Государства Закавказья в IV—VII вв.). Атлас истории СССР, ч. I. М., 1948, с. 5, карта 56):

71 С. Т. Еремян, Армения в VI—VII вв., նշված գրքում:

72 Յովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 67—69:

73 Այս նույն հատվածը գրեթե կրկնում է Վարդան վարդապետը. տե՛ս նրա՝ «Հաւաքումն պատմութեան», Վենետիկ, 1862, էջ 59:

74 Տե՛ս Ն. Գեյցեր, Սկզբնաւորութիւնք բիւզանդական բանակաթէմերու դրութեան, Վիեննա, 1903, էջ 19—20: Ն. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, 1907, էջ 49: Н. Адоку, նշվ. աշխ., էջ 66:

75 Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani, ed H. Gelzer, Lipsiae, 1893.

Վերջինից հարավ գտնվում էր Հուստինիանոս Ա-ի ժամանակ կազմված Չորրորդ Հայքը՝ Աշմուշատ (Արշամաշատ) կենտրոնով։ Մորիկ կայսրը որոշ փոփոխություններ է մտցնում։ Չորրորդ Հայքի Անգեղը տուն դավառը նա առանձնացնում է և մնացյալ տարածքը կազմում է Չորրորդ Հայքը՝ Դադիմոն կենտրոնով, իսկ Անգեղտուն (Ինգիլենն) դավառը Տիգրանակերտ կամ Նփրկերտ գավառի հետ միացնում է կայսրության անցած Աղձնիքի բզջխության տարածքին։ Նոր պրովինցիան կոչվում է, ըստ երևույթին «Մեծ Ծոփք» և համապատասխանում է «Աշխարհացոյցի» «Աղձնիք» նահանգին։ Կենտրոնն էր Մարտիրոսյուսի կամ Նփրկերտը։ Այս քաղաքը կոչվեց «Յուստինիանունիստ»։ Այս «Մեծ Ծոփքից» հարավ գտնվում էր «Վերին Միջագետք» պրովինցիան։

Չորրորդ Հայքը՝ Դադիմոն կենտրոնով կոչվեց «Չորրորդ Յուստինիանիա», սակայն արաբական նվաճումներից հետո VII դարի կեսերին նորից կոչվեց «Չորրորդ Հայք»։ Այստեղ ռաբմական ուժերի կենտրոն էր Հաշտյանը գավառի կիթաուիձ ամրոցը, ոչ հեռու պարսկաբյուզանդական սահմանագծից։ Այնուհետև սովորություն է դառնում Բյուզանդիայի իշխանության տակ գտնվող Չորրորդ Յուստինիանին Չորրորդ Հայք անունը տալ, ինչպես այդ երևում է Թեոփանեսի, Ստեփանոս Տարոնացու և այլ պատմիչների երկերից։

591 թ. բաժանման հետևանքով Բյուզանդիային անցած հայկական հողերը՝ «Երկիր տանուտիրական գեղին» կոչված, ստանում են վարչական նոր բաժանում։ Այրարատ նահանգը (ըստ «Աշխարհացոյց»-ի ամբողջովին անցնում է կայսրության, բացի Հայոց մարզպանի ոստանից՝ Դվին մայրաքաղաքով, որը կոչվում էր «Ոստան Դլենոյ»։ Ըստ նոր բաժանման, Այրարատ նահանգը կոչվում է «Ներքսագոյն Հայք» կամ «Կողմն Դվին քաղաքի» և Ազատ գետով բաժանում է կայսրությանն անցած Այրարատը։ «Ներքսագոյն Հայք» պրովինցիայի կենտրոնը պիտի դառնար Մավրիկապոլիսը (Շիրակաշատ ավանը), որտեղ այնուհետև նստում էր Արևելքի մագիստրոսը։

Այրարատից հարավ գտնվում էր «Աշխարհացոյցի» Տուրուբերան (կամ «Տաւրոյեբրան») նահանգը, որը դարձավ առանձին պրովինցիա՝ «Մեծ Հայք» անունով։ Այս անունով գիտեն Տուրուբերան նահանգը նաև ուշ շրջանի արաբական ու պարսկական աղբյուրները։ Բյուզանդիային անցած մարզպանական Հայաստանի հողերից պիտի հիշել Տայք նահանգը, որը մնաց նույն տարածքում և կոչվեց «Նորագոյն Հայք»։ Վերջինիս կենտրոնը պիտի լիներ Բանակը (վրաց. Բանա)։

Ինչպես տեսնում ենք, Մորիկ կայսրը կայսրությանն անցած Հայաստանի մասը ենթարկել է վարչական նոր բաժանման և հետևողականորեն շարունակել Հուստինիանոսի ռեֆորմներն ավելի ընդարձակ սահմաններով՝ նախարարական կարգը ոչնչացնելու և երկիրը վարչականորեն կայսրության հետ ձուլելու համար։

Հայաստանում Մորիկ կայսեր անցկացրած ռազմական միջոցառումներից ամենակործանարարը հայ զինական ուժը երկրից պարբերաբար դուրս բերելու և այն կանխամտածված կերպով ոչնչացնելու նրա նենգ ծրագիրն էր։

Պարսկաստանի դեմ տարած հաղթանակից հետո կայսրության համար Արևելքում այս ժամանակաշրջանում այլևս ոչ մի վտանգ չկար։ Բայց նրա դրությունը դարձյալ խիստ ծանր էր Բալկաններում, որի վրա պարբերաբար հարձակվում էին ավարներն ու սլավոնները։ Միայն 577 թ. Բալկաններ ներ-

խուժած սլավոնների թիվը հասնում էր 100 հազարի: 581 թ. սլավոնները հարձակվում են Թրակիայի վրա, իսկ 588-ին արդեն մոտենում են Կ. Պոլսին⁷⁶, Բյուզանդական քաղաքականության ծանրության կենտրոնը դառնում է Արևմուտքը, ուր պարսիկների դեմ պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո կայսրությունը տեղափոխում է իր արևելյան զորամասերը⁷⁷: Նրան անհրաժեշտ էին զինվորական մեծ ուժեր: Մորիկը զինվորներ է հավաքագրում բաղմաթիվ ցեղերից ու ժողովուրդներից: Սրա բանակում կային հոներ, լանգոբարդներ, բուլղարներ, բայց օտարներից գերակշռողը հայերն էին⁷⁸, Կայսրությունը Բալկաններում մղած այդ պատերազմներում, որոնք մարդկային հսկայական զոհեր էին խլում, լայնորեն օգտագործում է նաև նախարարական հետևակ ու հեծյալ զնդերը՝ սաստկացող բյուզանդական ճնշումների դեմ ծավալվող հայ ազատագրական շարժումները կանխելու և իր տիրապետությունը Հայաստանում ամրապնդելու համար: Նման քաղաքականությունը հանգեցնում էր Հայաստանի ապառազմականացման: Մորիկ կայսրն այդ խնդրի իրականացմանը մասնակից է դարձնում խոսքով և արքային: Մորիկ կայսրը խնդիր է դնում բնաջնջել հայ զինվորական ուժը և դրանով՝ զրկել հայերին այն դերից, որ նրանք խաղում էին պարսկաբյուզանդական հարաբերությունների մեջ, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ դյուրություն մը հաղթահարել նրանց դիմադրությունը և ապահովել իր տիրապետությունը:

Հայաստանն ապառազմականացնելու ծրագիրը և դրա գործադրման եղանակը շարադրված են այն նամակում, որն, ըստ ավանդության, Մորիկը գրել է խոսքով և արքային. «Մի խոտոր և անհնազանդ ազգ կա մեր մեջ և պղտորում է: Բայց ես իմը ժողովեմ և Թրակիայում գումարեմ, իսկ դու քոնը ժողովիր և հրամայիր արևելք տանել: Եթե նրանք մեռնեն, ապա կմեռնեն մեր թշնամիները և եթե սպանեն, մեր թշնամիներին կսպանեն, և մենք խաղաղությամբ կապրենք: Որովհետև, եթե դրանք իրենց երկրում մնան, մենք հանգիստ չենք լինի»⁷⁹: Վարելով այս քաղաքականությունը, Մորիկն օգտվում է Պարսկաստանի թուլացումից և խոսքովի հետ ունեցած բարեկամությունից: Երկու մեծ տերություններն անհապաղ ձեռնամուխ են լինում հայերի զինվորական ուժի բնաջնջման այդ ահավոր ու զարհուրելի ծրագրի իրագործմանը⁸⁰, Այդ գործում աչքի է ընկնում հատկապես Մորիկ կայսրը: Նրա հրամանով երկրում պարբերաբար անց են կացվում զորահավաքներ, կազմակերպվում են հայ հեծյալ և հետևակ զնդեր, որոնք հայ իշխան-զորավարների հրամանատարությամբ անմիջապես փոխադրվում են Թրակիա:

Հայաստանում զորահավաքը կրում է զանգվածային բնույթ⁸¹: Կայսրության վարչական ու ռազմական միջոցառումներին զուգընթաց Հայաստանում ուժեղանում է նաև հարկային ճնշումը, որը երկրում բյուզանդական կեղեքման

⁷⁶ М. В. Левченко, История Византии, М.—Л., 1940, стр. 101—103.

⁷⁷ Ф. И. Успенский, История Византийской империи, т. I, стр. 625, 633—634.

⁷⁸ P. Charanis, *Հայ. աշխ.* The Armenians in the Byzantine Empire, էջ 17—18.

⁷⁹ «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց ե՛կ, ասէ, ես զմեռ ժողովեմ և ի Թրակի գումարեմ, և դու զքոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին, և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն, և մեր կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դքսս յերկրի իւրեանց լինիցին՝ մեզ հանգչել ոչ լինիս (Սեբեոս, էջ 86):

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 86—87:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 90:

անբաժան ուղեկիցն էր: Կայսրությունն այդ ժամանակներում պատերազմներ էր մղում դրեթն իր բոլոր սահմաններում և, բնականաբար, դրամական մեծ միջոցների կարիք ուներ:

Հայաստանի զինվորական ուժի ոչնչացման գործում Մորիկ կայսրից էտ չէր վնասում խոսքով արքան, որը նույնպես իրեն ենթակա նախարարների հեծյալ ու հետևակ գնդերը հավաքում և ուղարկում էր Մարաստանի ու Բակտրիայի կողմերը:

Հետևելով նախորդ կայսրերին՝ Մորիկը փորձում է Հայաստանում քաղկեդոնականություն տարածել, հայոց եկեղեցին միացնել բյուզանդականին՝ այն իր քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելու, կայսրության տիրապետությունը Հայաստանում գաղափարապես ամրապնդելու համար: Քաղկեդոնական բռնադատությունն ավելի է ուժեղանում Մորիկ կայսեր օրոք⁸²: Հայերին ավելի խիստ միջոցներով էին հարկադրում ընդունելու քաղկեդոնականությունը:

Կոստանդնուպոլսում գումարված ժողովի առթիվ գրության անանուն հեղինակը հաղորդում է, երբ Մուշեղ Մամիկոնյանը խոսքով Բ-ի գահին վերահաստատվելու տարում վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս, Մորիկը նրան առաջարկում է հաղորդվել քաղկեդոնական ծեսով, ինչպես այդ իր ժամանակին արել են Վարդան Մամիկոնյանը և նրա հետ գնացածները 572 թ.: Հայ զորավարը հրաժարվում է կատարել կայսեր պահանջը, պատճառաբանելով, որ նախորդներն այդ արել են կամ անգիտության կամ էլ վախի պատճառով: Կայսրը նրա խորհրդով հրամայում է Կ. Պոլսում եկեղեցական ժողով գումարել՝ հայոց բոլոր եպիսկոպոսների և կաթողիկոս Մովսես Բ Նղվարդեցու (574—604) մասնակցությամբ: Կայսրությունը վերջինիս ճանաչելու էր ամբողջ երկրի կաթողիկոս, եթե նա ընդուներ քաղկեդոնականությունը և աթոռը Դվինից փոխադրեր Հայաստանի բյուզանդական մասը: Բայց Մորիկի սպասելիքները չիրականացան: Կաթողիկոսը կտրականապես հրաժարվեց ենթարկվել կայսեր հրամանին, հայտարարելով. «Ես չեմ անցնի Ազատ գետը, չեմ ուտի փռան հացը և չեմ խմի ջրախառն տաք զինի»⁸³:

591 թ. գումարված Կ. Պոլսի եկեղեցական ժողովը, որին մասնակցում էին 160 եպիսկոպոս, այդ թվում 21-ը՝ հայ⁸⁴, վերստին հաստատում է Քաղկեդոնի դավանական սկզբունքները: Մովսես կաթողիկոսի ուղարկած պատվիրակները՝ Գրիգոր և Վրթանես վարդապետները, եռանդուն պաշտպանում են հայոց դավանանքը, բայց հաջողություն չունենալով, վերադառնում են՝ նզովելով ժողովը⁸⁵:

Գրիգորի անձնավորությունը մեզ հայտնի չէ, իսկ Վրթանես Քերթովը՝ Քըչկան մականունով, «Տերանց նուիրակ և շարսաղար» պատվանունով այն հայտ-

⁸² Տե՛ս Սեբեոս, էջ 91:

⁸³ «Narratio de rebus Armeniae», էջ 466—467:

⁸⁴ Տե՛ս «Православный палестинский сборник», 1874, стр. 230. Եկեղեցական ժողովին, ըստ Վարդան Արևելցու, մասնակցել են 25 հայ եպիսկոպոս (էջ 115), որոնք գլխավորապես Հայաստանի բյուզանդական մասից էին:

⁸⁵ Անանիա Շիրակացի, Պատմութիւն, տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 397: Հմմտ. «Սամուէլի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունքի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 76: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1981, էջ 49:

նի վարդապետն է, որը Մովսես Բ Նղվարդեցի կաթողիկոսի օգնականն էր, իսկ նրա մահից հետո՝ Լերք տարի Դվինի կաթողիկոսական աթոռի տեղապահը (604—607)։ Արեւմտյան Հայաստանի «Սորմենայ ստրատեղատէ եւ Հայոց զաւրավարէ» Վրթանէս վարդապետին ուղղված մի գրությունից պարզվում է, որ նա եղել է կաթողիկոսի պատվիրակ⁸⁶։ Քաղկեդոնականությունը մերժող եպիսկոպոսներին եկեղեցական ժողովում գլխավորել էին Բաբենի Մանասեւ և Հովհաննէս Ամատունեաց ու այլ եպիսկոպոսներ⁸⁷։

Մովսես կաթողիկոսը և նրա կողմնակից եպիսկոպոսները դասաւարտում են եկեղեցական ժողովի որոշումը և վճռականորեն հրաժարվում ընդունել քաղկեդոնական դարձած հայ եպիսկոպոսներին⁸⁸։ Կաթողիկոսական աթոռը մարդստանական Հայաստանում էր և ազատ՝ կայսրության կամայականություններից։ Մորիկը, հանդիպելով Մովսես Բ Նղվարդեցու անհաշտ ու եռանդուն դիմադրությանը, Հայաստանի բյուղանդական մասում հակաթոռ կաթողիկոս է նշանակում Հովհաննէս Բագարանցի եպիսկոպոսին (590—610)⁸⁹, որի աթոռանիստ է դառնում Ավան գյուղաքաղաքը՝ պարսկաբյուղանդական սահմանագլխում՝ Նրեանից հյուսիս, Դվինից ոչ շատ հեռու։ Նրկրի պարսկական մասում կաթողիկոս է մնում Մովսես Նղվարդեցին⁹⁰։

Հակաթոռությունը պահպանում է հայոց եկեղեցին, երկպառակություններ սերմանում հոգևորականության շրջանում և ջլատում նաև հայիրի ազատագրական պայքարը քաղկեդոնական եկեղեցու և բյուղանդական տիրապետության դեմ⁹¹։ Հայոց եկեղեցու ներսում բորբոքվում է մի ներքին սուր պայքար, որը հանգում է կառաղի ընդհարումների ու դաժան հալածանքի։ Այդ մասին տեղեկություն կարելի է քաղել Հայաստանի ստրատեղատէ և դորավար Սորմենի ու Դվինի կաթողիկոսական աթոռի տեղապահ Վրթանէս Քերթոզի միջև հղած նամակագրությունից⁹²։

Հովհաննէս Բագարանցին համակերպվել էր Մորիկի եկեղեցական քաղաքականությանը և նրա ձեռքին դարձել մի կույր գործիք հայ եկեղեցու դեմ մղած պայքարում՝ ի վնաս իր երկրի ու ժողովրդի շահերի։ Պատահական չէ, որ Մորիկը միջոցներ չէր խնայում Ավանի նոր եկեղեցու և կաթողիկոսարանի կառուցման համար։ Իզուր չէ, որ Հովհաննէսը ժողովրդի կողմից չի ճանաչվել կաթողիկոս⁹³։

Դվինի կաթողիկոսական աթոռը եռանդագին շարունակում է պայքարը Բյուղանդիայի և հայ քաղկեդոնական հոգևորականության դեմ՝ հայոց անկախ եկեղեցու պահպանման համար։

⁸⁶ «Դիրք թղթոց», Բիֆլիս, էջ 90—92։

⁸⁷ «Դիրք թղթոց», Բիֆլիս, 1901, էջ 109, Հմմտ. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 580։

⁸⁸ Narratio de rebus Armeniae, էջ 467։

⁸⁹ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, հ. Ա, § 389, էջ 577—579 և § 435, էջ 649—650։

⁹⁰ Սեբեոս, էջ 91։

⁹¹ Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 73։

⁹² «Դիրք թղթոց», Բիֆլիս, 1901, էջ 90—98։

⁹³ Ուխտանէս, Պատմութիւն Հայոց, Բ, էջ 63, Հմմտ. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, § 389, էջ 577—579։

• 5. ԱՊՍՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻ ԵՎ
ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՐՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ

Հայաստանում պարսկական և բյուզանդական ճնշումների սաստկացումը ժողովրդի մեջ առաջացնում է խոր գոգոհություն, խթանելով ազատագրական շարժումն օտարերկրյա տիրապետության դեմ: Դժգոհությունը նախ արտահայտվում է զորքի մեջ: Հայ զորավարներն ու ղինվորները փորձում են դիմագրավել կայսրության զորահավաքներին, խուսափել Թրակիայում մղվող արյունահեղ և կործանարար պատերազմին մասնակցելուց: Այսպես՝ Սմբատ Բագրատունու և Սահակ Մամիկոնյանի զխավորած երկու հայ զնդերի ճակատագրի մասին է պատմում Սեբեոսը: Հատկանշական է, որ այդ զնդերը միևնույն ճանապարհով չէին ուղարկվել: Սահակի գունդը գնաց Սեբաստիայով, իսկ Սմբատինը՝ Խաղտիքով: «Սմբատ հասեալ ի Խաղտիս՝ բռնանայ, — գրում է Սեբեոսը, — քանզի երկեաւ դարն ի ճանապարհի, ոչ կամեցեալ երթալ ի տեղին յայն զհետ թագաւորին խնդրոյ»⁹⁴: Պատմիչը չի նշում հայ հեծյալ զնդի՝ կայսեր հրամանին չենթարկվելու և երկու զնդերը միևնույն ճանապարհով չուղարկելու պատճառները: Սմբատ Բագրատունու գունդը, հավանաբար, նախատեսված էր Խաղտիքի Տրապիզոն նավահանգստից նավերով ուղարկել Թրակիա, ինչպես իրոք արվում է ղինվորներին հնազանդեցնելուց և Կոստանդնուպոլիս տանելուց հետո: Սահակ Մամիկոնյանի գունդը հաւնում է Կ. Պոլիս: Նրա հետագա ռախտի մասին աղբյուրները լռում են, բայց բացառված չէ, որ նա Թրակիա է ուղարկվել, քանի որ Հայաստանում հավաքագրած զորքն այդ ժամանակներում, որպես կանոն, ուղարկվել է Թրակիա՝ ավարների և սլավոնների դեմ պատերազմելու:

Սմբատ Բագրատունին հանդիսացել է իր ժամանակի նշանավոր զորավար և քաղաքական գործիչ: Հայաստանի անկախության համար մղած անձնվեր պայքարի համար նա փառաբանվել է միջնադարյան պատմիչների կողմից, մասնակցել բազմաթիվ պատերազմների՝ «ի Հայս, ի Յոննս, ի Պարսիկս»⁹⁵, նա լավ էր հասկացել Հայաստանում կայսրության վարած ապառաղմականացման քաղաքականության կործանարար բնույթը հայերի համար: Նրա հեծյալ զնդի ելույթը հենց մի փորձ էր՝ հակադրվելու դեպի հայկական զինական ուժերի սխտեմատիկ տեղափոխման ու ոչնչացման բյուզանդական նենգ քաղաքականությունը: Կայսեր շտապ միջամտությունը, սակայն, արգելակում է դեպքերի հետագա ծավալումն ու խորացումը⁹⁶: Կայսրության շռայլ խոստումներն օգնում են հնազանդեցնելու հայ ղինվորներին:

Հայ հեծյալ զնդի ելույթը կարևոր նշանակություն ունեցավ: Նա յուրատեսակ ազդանշան էր Հայաստանում բյուզանդական տիրապետության դեմ հայ ազատագրական շարժման ծավալման համար: Ժամանակի հայրենասեր առաջադեմ գործիչները հանգում են այն գաղափարին, որ կայսրության բազմակողմանի կեղեքումներից ազատագրվելու համար անհրաժեշտ է թոթափել բյուզանդական լուծը և երկրում վերականգնել սեփական իշխանությունը: Շուտով Հայաստանում նախապատրաստվում է մի խոշոր ապստամբություն, որի կազ-

⁹⁴ Սեբեոս, էջ 92:

⁹⁵ Ուխտաճես, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1871, էջ 56:

⁹⁶ Սեբեոս, էջ 92:

մակերպիչը և ղեկավարը դառնում է զինվորական ասպարեզից հեռացված Սըմ-բատ Բագրատունին։ Բյուզանդական զերիշխանության դեմ մղվող պայքարն ընդունում է ազատագրական շարժման բնույթ։ Ապստամբները գտնում էին, որ լավ է մնալ և մեռնել իրենց երկրում, քան մեռնել Թրակիայում⁹⁷։ Հայոց թագավորական գահի վերականգնումով նախարարները, հավանաբար, հույս ունեին վերահաստատել նաև իրենց երբեմնի ֆեոդալական ինքնուրույն և ինքնիշխան դրությունը, որից զրկվել էին Հուստինիանոսի ռեֆորմների հետևանքով։ Բայց նախարարների միջև միաբանություն չկար և նրանցից ոմանք կայսրին տեղեկացնում են Հայաստանում տեղի ունեցող անցուդարձի մասին⁹⁸։

Սմբատ Բագրատունու՝ նախարարներին համախմբելու ջանքերն ապարդյուն են անցնում։ Երկրի ֆեոդալական մասնատվածությունը, նախարարների երկպառակությունները և իրենց սեփական ուժերի հանդեպ ունեցած անվստահությունը խանգարում են ապստամբության բռնկմանը։ Կայսրությունն իր հերթին առանց ժամանակ կորցնելու միջամտում է դեպքերին։ Սմբատ Բագրատունին իր յոթ այլ գործակիցների հետ հատուկ հրովարտակով կանչվում է Կ. Պոլիս։ Այնտեղ կայսրը Սմբատին ու մյուսներին դատի է տալիս։ Դատարանը քննում է գործը և դատավճիռ կայացնում՝ նրանց մեղակցնել և զցել կրկնո՝ գազաններից հողոտվելու համար⁹⁹։

Մորիկ կայսրը հայ մեղադրյալներին աքսորում է մի հեռավոր կղզի, այնուհետև Սմբատին տրիբունի (լեգեոնի հրամանատարի) պաշտոնով ուղարկում Աֆրիկա՝ զինվորական ծառայության¹⁰⁰։ Սմբատ Բագրատունին Աֆրիկայից փախչում, անցնում է Սասանյան Իրան, ապա՝ Հայաստան¹⁰¹։

97 Նույն տեղում։

98 Նույն տեղում։

99 Սեբեոսը խիստ պատկերավոր է նկարագրում կրկեսի հետ կապված պատմությունը, որը բանահյուսական զրույցի բնույթ ունի։ Սմբատը մերկ, սոսկ անդրավարտիքով նետվում է կըրկես, որ նրա վրա նախ բաց են թողնում մի արջ, որը, սակայն, հայ իշխանի բռնանքի հարվածից տապալվում է գետին։ Սմբատն այնուհետև կատաղի մենամարտի է բռնվում ցուլի հետ, պոկում նրա եղջյուրները և ոտի մի կնճակն ու փախուստի մատնում։ Վերապես դուրս է գալիս առյուծը։ Երբ վերջինս հարձակվում է Սմբատի վրա, նրան հաջողվում է՝ բռնելով ամենի գազանի կանչից, հեծնել վրան և սեղմելով կոկորդը՝ խեղդել։ Հիացած հանդիսականների ու կայսրուհու պահանջով կայսրը ներում է շնորհում հայ դուցազնին, որի պատվին արքունիքում տրվում է ճոխ խնջույք (Սեբեոս, էջ 93)։ Թեոփիլակտոս Սիմոկատան բոլորովին այլ կերպ է նկարագրում կրկեսի տեսարանը. ըստ նրա, երբ հավաքվում են հանդիսականները՝ դիտելու արյունալի հանդեսը, կայսրն անապասելիորեն ներումն է շնորհում դատապարտվածներին։

100 Սեբեոս, էջ 93։

101 Պետք է ենթադրել, որ Սմբատ Բագրատունին Աֆրիկայից (այժմյան Թունիս և Տրիպոլիտանիա) Միջերկրական ծովով փախել է դեպի Իտալիա, ապա հյուրընկալվել սլավոնական ցեղերի մոտ։ Ահա այս ժամանակ Կիևի հնագույն թաղամասում՝ Դնեպրի աջ ափին, Սմբատ Բագրատունին հիմնել է բնակավայր, որը հիշատակվում է Կոստանդին Միրանածինի (913—920 և 945—959 թթ.) «Յագագա աղգացա աշխատության 9-րդ գլխում»՝ «Սամբատաս» (Σαμβάτας) անունով։ Անշուշտ, այս անունը պիտի կապել Սմբատ Բագրատունու հետ և ոչ թե Լևոն V Հայկազն (813—820) կայսեր որդու՝ Սմբատի հետ, ինչպես կարծում են ոմանք։ Հետազոտողները հանգում են այն եզրակացության, որ «Սամբատասը» պետք է հիմնված լինի Մորիկ կայսեր ժամանակներում և այս ավանդությունը Կիևի հիմնադիր երեք եղբայրների (Կիի, Շչեկի, Խորիլի) մասին թափանցել է Հայաստան և ձուլվել Տարոնում գոյություն ունեցող հայկական ավանդության հետ, որը մտել է Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկում։ Սամբատասի տեղում շուտով բարձրացավ Կիև վաճառաշահ քաղաքը՝ Կիևյան Ռուսիայի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կենտրոնը (սե՛ս С. Т. Еремян, Века повествуют о дружбе (К 1500-летию города Киева), газета «Коммунист», 27 мая, 1982 г.)։

Կայսրութունը հետևողականորեն շարունակում է իր ապառազմականացման քաղաքականությունը Հայաստանում: Նախարարները Թրակիայում և ալլուր ապստամբում են կայսեր դեմ և իրենց ենթակա զորքով անցնում մարզպանական Հայաստան¹⁰²:

Ապստամբությանը մասնակցում էին Ատատ խոռխորունի, Սամվել Վահեվունի, Սահակ Մամիկոնյան, Ստեփանոս Սյունի, Կոտիտ Ամատունի, Թեոփորոս Տրպատունի ու այլ նախարարներ՝ երկու հազար հեծելազորով¹⁰³: Հետաքրքիր է մի կարևոր փաստ, որ ապստամբության մեջ 385 թ. սահմանագծից արևմուտք գտնվող Հայաստանից ոչ մի նախարար չկար. շարժման մասնակիցները 591 թ. նոր պայմանագրով կայսրությանը անցած Հայաստանի պարսկական մասի նախարարներն էին: Այդ հանգամանքը թերևս պետք է բացատրել Հռատինիանոսի ռեֆորմներով, որոնք խիստ թուլացրել էին երկրի արևմտյան՝ բյուզանդականացված մասի դիմադրողականությունը:

Խոսքով Բ Փարվեզը վարում է երկդիմի քաղաքականություն: Իրեն ցույց տալով կայսեր բարեկամ՝ նա միաժամանակ փորձում է օգտվել բյուզանդական տիրապետության դեմ Հայաստանում ծագած դժգոհությունից և երբ տեսնում է, որ նրանք փախել են կայսրից, ընդունում է նրանց մեծարանքներով և բազում պարգևներ տալիս¹⁰⁴:

Պարսկաբյուզանդական առերևույթ բարեկամական հարաբերությունների հետևում, բնական է, չէին վերացել հակասությունները: Խոսքովը դժգոհ էր, որ հարկադրված Բյուզանդիային էր զիջել Հայաստանի մեծ մասը և զրկվել նրա հարուստ եկամուտներից, մասնավորապես՝ նախարարական զինական ուժերից:

Արևմտյան Հայաստանի ապստամբ նախարարներն ունեին ընդամենը երկու հազար հեծելազոր, որով, իհարկե, անիմաստ էր միաժամանակ դիմադրել բյուզանդացիներին ու պարսիկներին: Նրանք անցել էին երկրի արևելյան մասը ոչ թե պարսիկներին ենթարկվելու, այլ նոր ուժեր հավաքագրելու համար: Հույս չունենալով հաղթանակի հասնել սոսկ իրենց ուժերով, նախարարները նպատակ էին դրել պարսկական ու բյուզանդական տիրապետությունից ազատվել հոների հետ դաշնակցելու միջոցով¹⁰⁵:

Հյուսիսային Կովկասում հաստատված անասնապահ քոչվոր հոներն իրոք մեծ ուժ էին: Նրանց վարձում և օգտագործում էին ինչպես Պարսկաստանը, այնպես էլ նրա դեմ ապստամբած անդրկովկասյան ժողովուրդները: Չնայած հոների նպատակն ավարառությունն էր, բայց որոշ նախարարներ, ինչպես երևում է, դեռևս շարունակում էին հուսալ, թե նրանց օգնությամբ կարելի է թոթափել՝ պարսկաբյուզանդական տիրապետությունը Հայաստանում:

595 թ. սկսած այս ապստամբությունը միակն էր միջնադարյան հայ ազատագրական շարժումների պատմության մեջ, որ միաժամանակ ուղղված էր թե բյուզանդական և թե պարսկական տիրապետությունների դեմ Հայաստանում:

Խոսքով Բ-ն անմիջապես փոխում է իր քաղաքականությունը, դուրս գալիս նախարարների դեմ և նույնիսկ դիմում կայսեր օգնությանը: Մորիկի հրա-

102 Սեբեոս, էջ 86—87:

103 Նույն տեղում:

104 Նույն տեղում, էջ 88:

105 Նույն տեղում:

մանով Հայաստանում գտնված բյուզանդական զորքը՝ Հերակլի¹⁰⁶ գլխավորությամբ, Նախճավանի մոտ միանում է պարսիկներին և շարժվում ապրատամքների դեմ։ Մորիկը և խոսրովը միաժամանակ պատգամավորություն են ուղարկում նախարարների մոտ՝ առաջարկելով առանց արյունահեղության հնազանդվել, խոստանալով ներումն շնորհել։ Տեղի ունեցող բանակցություններն իրենց դերն են խաղում ապստամբության քայքայման գործում։

Մամակ Մամիկոնյանը, Կոտիտ Ամատունին, Ստեփանոս Սյունեցին և այլ նախարարներ ենթարկվում են Պարսկաստանին։ Ատատ խոռխորունին և Սամվել Վահուկունին իրենց զորքերով գնում են Աղվանք՝ անցնում Կուր գետը և բանակում նրա ձախ ափին, բայց հոներից ակնկալված վարձկան զորք չստանալով ի վերջո, ենթարկվում են կայսրությանը։ Վերջինիս կողմն է անցնում նաև Թեոդորոս Տրպատունին։ Այսպիսով ապստամբությունն ավարտվեց առանց արդյունքի, քանի որ սոսկ սեփական ուժերով հնարավոր չէր մարտնչել պարսկաբյուզանդական միացյալ զինվորական գերազանց ուժերի դեմ։

Կայսրությունն այդուհետ ևս հետեղականորեն շարունակում է Հայաստանից զինվորական ուժը դուրս բերելու և ոչնչացնելու քաղաքականությունը։ Թրակիայում մղված պատերազմներում իր զնդով հատկապես աչքի է ընկնում Ատատ խոռխորունին և կայսրից ստանում պատրիկի բարձր աստիճան ու պարգևներ։ Սերբուսը հետևյալ կերպ է նկարագրում նրա կյանքի հետագա իրադարձությունները. Մորիկն այս զորավարին իր յոթնասուն զինականների հետ կանչում է արքունիք, մեծարում։ շքեղ ընդունելությամբ և տալով ոսկյա ու արծաթյա շատ գանձ հրամայում է վերադառնալ Թրակիա։ Սակայն ճանապարհին, անշուշտ, վտանգավոր պատերազմից ազատվելու համար, նա որոշում է ապստամբել և անցնել պարսից արքայի կողմը։ Իր մարդկանց հետ նավ նրստելով, ինչպես կարծում են, Սև ծովի նավահանգիստներից մեկի, Թերևս Տրապիզոնի վրայով¹⁰⁷, նա մտնում է Հայաստան և այնտեղ բյուզանդական զինվորների հետ տասնութ ընդհարում ունենալուց հետո, մարդկանց նվազած թվով, հասնում է Նախճավան։ Արևմտյան Հայաստանի զորահրամանատարը զորքով նրան պաշարում է մի բերդում, բայց խոսրով Բ-ն, լսելով այդ մասին, օգնական զորք է ուղարկում պաշարվածներին։ Բյուզանդացիներն ստիպված հեռանում են։ Պարսկական արքունիքն Ատատ խոռխորունուն ընդունում է մեծարանքով, տալիս գանձ և ոռճիկ է նշանակում։ Այս դեպքերից մի տարի անց (602), երբ Մորիկին փոխարինում է Փոկաս կայսրը, հայ զորավարը որոշում է նորից մտնել բյուզանդական ծառայության, բայց խոսրովը, լսելով այդ մասին, հրամայում է կապել նրա ոտքերն ու ձեռքերը և բերալք ապանանել¹⁰⁸։

Հայաստանն ապառազմականացնելու նպատակով խոսրով Բ-ն բազմաթիվ նախարարական ընտանիքների տեղահանում է և վերաբնակեցնում Պարսկաստանում։ Գազիկ Մամիկոնյանը, Պապ Բագրատունին, խոսրով Վահուկունին, Վարդան Արծրունին, Մամակ Մամիկոնյանը, Ստեփանոս Սյունեցին, Կոտիտ

106 Այս զորավարը ծագում էր Հայաստանից և բյուզանդական ապագա կայսեր՝ Հերակլ Ա-ի (610—641) հայրն է։ Նա մինչ այդ մասնակցել էր Պարսկաստանի դեմ մղված պատերազմին, իր զորքով մի շարք հարձակումներ ձեռնարկել հարավային Հայաստանի վրա և հաղթել։

107 Ղ. Ալիջեան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 215, ծան. 3։

108 Սեբեոս, գլ. Լ, էջ 105։

Ամատունին և այլ նախարարներ կանչվում են Պարսկաստան¹⁰⁹։ Նրանք բուլորն էլ իրենց մահկանացուն կնքեցին այդ օտար երկրում։

Հայաստանում նախարարները դարձյալ զենքի են դիմում՝ կայսրության ռազմական կործանարար միջոցառումներին դիմագրավելու համար։ Ապրատամբությունը գլխավորում են Վահևունի սեպուհները՝ Սամվելը, Սարգիսը, Վարազ-Ներսեսը, Ներսեսը, Վահրամը և Թեոդորոս Տրպատունին¹¹⁰։ Պատմիչն ապստամբության պատճառը չի նշում, բայց, ինչպես իրավամբ ենթադրում են, Վահևունի նախարարները ևս, որոնք շարժման մեջ խաղում են ղեկավար դեր, պետք է ենթարկված լինեն երկրից դուրս գալու բռնադատությանը¹¹¹։ Ապրատամբությունն սկսվում է նրանով, որ նախարարները որոշում են նախ սպանել կուրատորին՝ հույժ առեղի դարձած բյուզանդական բարձրաստիճան պաշտոնյային։ Սակայն կուրատորը, որը հիվանդ լինելով, այդ ժամանակ բուժվում էր Կարինի մոտ գտնվող Նլեգիա (Նղեգիս) ջերմուկում, ինչ-որ տեղից լուր ստանալով դավադրության մասին, փախչում է քաղաք և ազատվում։ Նախարարների ուշացած հարձակումը նպատակին չի հասնում։ Ձեռք բերելով հարուստ ավար, նրանք հեռանում են ամրացված Կորդվաց աշխարհը։ Հայոց այս նոր ապստամբությունը, ի տարբերություն նախորդի, սահմանափակվում է սոսկ Արևմտյան Հայաստանով, ընդգրկում սահմանափակ թվով նախարարների, ուղղվում միայն բյուզանդական տիրապետության դեմ, բայց աչքի է ընկնում զինված պայքարի արտակարգ սրությամբ ու տոկունությամբ։

Ապստամբները, հասնելով Կորդվաց լեռները, Դանիելի կամրջով անցնում են Տիգրիսի վտակ Ջերմ (Արևելյան Տիգրիս) գետը և, ամրանալով մի ամրոցում, ավերում են նրա հետ կապող հաղորդակցության բոլոր միջոցները։ Նրանք քանդում են կամուրջը և դիրքեր գրավում կիրճում։

Կայսրությունը, մի կողմ թողնելով խաղաղ ճանապարհով ապստամբներին հնազանդեցնելու իր նախկին քաղաքականությունը, դիմում է զենքի ուժին՝ Հայաստանում բոլոր նախարարներին ահաբեկելու և նրանց հետագա ելույթները խափանելու համար։ Կայսրը նրանց դեմ անմիջապես զորք է շարժում ժամանակի նշանավոր զորավարներ Համազասպ Մամիկոնյանի և Հերակլի հրամանատարությամբ։ Սերեոսը, որը Հայաստանում կայսրության դեմ տեղի ունեցած երկու ապստամբությունների վերաբերյալ միակ տեղեկություն հաղորդող պատմիչն է, հետագա իրադարձությունները նկարագրում է՝ հետևյալ կերպ. արշավող բյուզանդացիներն սկզբում չեն կարողանում անցնել Ջերմ գետը և հուսալքված որոշում են վերադառնալ։ Այդ ժամանակ, սակայն, նրանք պատահաբար հանդիպում են մի անցորդ քահանայի, որը մահվան սպառնալիքի տակ նրանց ցույց է տալիս հարմար գետանցը։ Բյուզանդական զորքն անցնում է գետը և տեղի է ունենում արյունահեղ մի ճակատամարտ, որի ժամանակ ռաբաշար լինէր կոտորածն¹¹²։ Ապստամբները անօրինակ արիության համար մարտնչում բյուզանդական գերազանց ուժերի դեմ։ Բայց դա նրանց կողմից հուսահատ դիմադրություն էր, և ի վերջո բյուզանդացիները ասպառէին

109 Նույն տեղում, էջ 94։

110 Նույն տեղում։

111 Ա. Ալաբուգինյան, Պատմություն հայ գաղթականության, Գահիրե, 1941, էջ 150—151։

112 Սերեոս, էջ 89։

վնասա՝¹¹³ Մարտում քաջաբար զոհվում են նաև ներսեսը, Վստամը և Սամվելը, որոնք մեծ թվով թշնամի էին ոչնչացրել։ Բյուզանդացիները գրավում են ամրոցը։ Կայսրությունը դաժան դատաստան է տեսնում կենդանի մնացած ապստամբ նախարարների հետ։ Սարգիսը և Վարազ-Ներսեսն այլոց հետ տարվում են Կարին ու գլխատվում։ Նրանք մահապատժի ժամանակ ևս ցուցաբերում են ոչ միայն անվախություն, այլև անօրինակ մարդասիրություն։ Գլխատման պահին Վարազ-Ներսեսը, որը երկտասարդ էր, ասում է Սարգսին, որ վիճակ գցեն, թե ով իրենցից առաջինը մահապատժի ենթարկվի, իսկ Սարգիսը պատասխանում է, որ ինքը ծեր է և աղաչում է իրեն թույլ տալ առաջինը մեռնել, որպեսզի ինքը շտեմանի նրա մահը¹¹⁴։ Իրոք, սկզբում գլխատվում է ծերունին, ապա Վարազ-Ներսեսը։ Միայն Քեոդորոս Տրպատունուն է հաջողվում փախչել պարսից թագավորի մոտ, որը, սակայն, հրամայում է նրան կապոտել ու հանձնել բյուզանդացիներին։ Վերջիններս նրան տանջամահ են անում։

Դաժան հաշվահարդարը ապստամբ նախարարների և նրանց կողմնակիցների հետ և հայ ֆեոդալական ուժերի անխնա ոչնչացումը միմյանց հետ սերտորեն կապված իրադարձություններ էին, Հայաստանում կայսրության կողմից անցկացվող ապառազմականացման քաղաքականության կոնկրետ գործադրման եղանակներ։

Նախարարներն ապստամբությունների արյունահեղ ճնշումից հետո դադարեցնում են դիմադրությունը և ակամա հաշտվում երկրում պարսկաբյուզանդական զինվորական ձեռնարկումների հետ։ Նվաճողներն այնուհետև ավելի համարձակ են իրագործում հայ զինական ուժը Հայաստանից դուրս բերելու և իրենց թշնամիների դեմ մղած պատերազմներում օգտագործելու միջոցով ոչնչացնելու նենգ ծրագիրը։ Նորանոր հրամաններ են գալիս Հայաստան՝ նոր զորահավաքների մասին։

Հայաստանում ապառազմական քաղաքականության իրագործման հետևվանքով մի ամբողջ հիսնամյակ դադարում են հայ ազատագրական շարժումները բյուզանդական և պարսկահան տիրապետության դեմ։

6. ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԵՎ ՎԱՂԱՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԴԻԱՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ III—VI ԴԴ.

Հայ Արշակունիները դրամ չեն կտրել և դրամի պահանջը նախկինի պես ապահովում էին Իրանը, Հռոմը, ապա՝ Բյուզանդիան։

Պարթև Արշակունիների անկումը և Սասանյանների հաստատումն Իրանում արտացոլվեց դրամային շրջանառության մեջ։ Չնայած Սասանյաններն իրենց տոհմի առաջին իսկ գահակալի՝ Արտաշիր I-ի (224—241) թագավորության տարիներից, ի տարբերություն պարթև Արշակունիների, սկսեցին թողարկել բոլորովին նոր պատկերազրության դրամներ, սակայն այդ վաղաստանյան դրամները դեռևս շատ չնչին էին ամենուրեք իշխող հռոմեական դեմարների համեմատ։ Հետագայում հետզհետե ծավալվեց սասանյան դրամների թողարկումը, որոնք IV—VI դդ. իշխեցին ոչ միայն բուն Իրանում, այլև Հայաստանի ու հարևան երկրների ապրանքափոխանակության մեջ։ Հիրավի,

¹¹³ Նույն տեղում։

¹¹⁴ Նույն տեղում։

եթե վերջին պարթև Արշակունիների օրոք Իրանի դրամակշռային սիստեմը կորցրել էր իր որոշիչ դերը միջազգային առևտրում, ապա Սասանյանների ժամանակ այն վերականգնվեց։ Իրանի և Հռոմի դարավոր մրցակցությունն ակնբախ է դառնում նաև Հայաստանի դրամային շրջանառության ոլորտում նրանց ունեցած դրամների հարաբերակցությամբ։ Տնտեսական կյանքի հայկական կենտրոններում, Իրանի հետ կապված առևտրի շնորհիվ, սկսում են թափանցել սասանյան պատկերատիպի արծաթյա դրամներ։ Ընդհանուր առմամբ սասանյան տիրակալության դրամակշռային սիստեմի մասին կարելի է դատել նրանց ոսկյա, արծաթյա ու պղնձյա դրամներով։ Սասանյան ոսկյա դրամները խիստ հազվագյուտ են։ Հայկական աղբյուրներում սասանյան ոսկե դրամը հայտնի է «դահեկան» անունով, որով և դիտվում է ավանդական կապը նախահելլենիստական շրջանից հայտնի ոսկյա դրամային միավորի անվանման հետ¹¹⁵։

Սասանյան դահեկանը թողարկվել է սկզբում հռոմեական աուրեուսի կշռաչափով՝ 8,19 գ. քաշով, որը հետագայում զգալիորեն նվազեց։ Սակայն կարևոր է այն իրողությունը, որ սասանյան ոսկե դրամը Իրանում և Հայաստանում գործնական նշանակություն չի ունեցել և մնացել է առավելապես իրրև հաշվային միավոր։ Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքի պատմական տարածքի վրա սասանյան ոսկյա դրամներ չեն գտնվել։

Հազվագյուտ են նաև սասանյան պղնձյա դրամները։ Վերջիններիս մասին փաստեր չկան։ Համենայն դեպս ո՛չ Դվինի ավերակների մոտ՝ երեսնամյա հնագիտական պեղումներից և ո՛չ էլ Հայաստանում, թեև ուղ պատահաբար, սասանյան պղնձյա դրամներ չեն հայտնաբերվել։ Պղնձյա դրամներ Սասանյանները թողարկել են խիստ սահմանափակ։ Պղնձյա դրամը կոչվել է «դանգ», որի խոշոր միավորը ունեցել է մոտ 16 դրամ քաշ։ Թանգարաններում պահվող նմուշները վկայում են, որ սասանյան դանգերի ձուլվածքում պղնձից բացի եղել է նաև անագի ու արծիճի խառնուրդ։

Հայաստանի քաղաքներում, ինչպես և Արևելքում, ամենատարածված սասանյան դրամը եղել է արծաթյա դրախման, որը և հանդիսացել է Սասանյանների դրամակշռային սիստեմի հիմնական միավորը։ Վաղ շրջանում սասանյան դրախման թողարկվել է 3,55—3,88 գրամ քաշով, հիմք ունենալով Պարսքում եղած արծաթյա դրամի կշիռը։ Հետագայում, III դարի 30-ական թվականներից, սասանյան դրախման պարունակել է մոտ 4 գրամ արծաթ, որով և հավասարվել է միջազգային շուկայում դարեր ի վեր ընդունված ատտիկյան դրախմային¹¹⁶։

Այդ փոփոխությունը նպաստել է անցյալից մնացած արծաթյա դրամների հետ հատ հաշվով սասանյան դրախմանների համատեղ ընդունելությանը։ Ի հակադրություն պղնձի խառնուրդով և սխեմատիկ պատկերազրույթյամբ թողարկված ուշպարթևական դրամների, Սասանյանները շատ բարձր էին պահում իրենց արծաթյա դրամի որակը։ Այդ հանգամանքը մեծապես բարձրացրել էր սասանյան դրախմայի արժեքը միջազգային առևտրում։ Բացի դրանից, Սասանյանների հաստատման այս շրջանում, արժեզրկվել էին կայսերական

¹¹⁵ Я. А. Манандян, О торговле в городах Армении, стр. 171.

¹¹⁶ Lexikon der Alten Welt, Artemis, Zürich-Stuttgart, 1965, էջ 774.

Հռոմի արժաթյա դրամները, որոնց մեջ զուտ արծաթի պարունակությունը կիսով չափ նվազել էր: Միջազգային շուկայում նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել սասանյան դրամաների տարածման համար:

Հայաստանում գտնված ամենավաղ սասանյան դրամը վերաբերում է III դարի առաջին կեսին: Այն Սասանյան Արտաշիր I-ի (224—241) դրամն է՝ արքայի կիսանդրիով և համապատասխան մակագրությամբ: Գտնվել է Գառնիում, հեթանոսական ամրոցի՝ 1963 թ. պեղումների ժամանակ:

Հայաստանում գտնվել են նաև Սասանյան Շապուհ (241—272) և Շապուհ II (310—379) արքաների արծաթ դրամները՝ նրանց պատկերներով ու գրություններով¹¹⁷:

III դարի վերջերից արդեն նկատելիորեն փոխվել էր Հայաստանի և հարևան երկրների դրամային շրջանառության կազմը: Հետզհետե վերանում էին իրենց դարն ապրած պարթևական ու հռոմեական դրամները և առավել առատանում ասպարեզ մտած սասանյան դրամաները:

Ջարգացման այս տեղեկները պարզորոշ դիտվում է Աղվանքում, Կաբալա ամրոցից ոչ հեռու, III դ. վերջին թաղված դրամային գանձի պարունակությամբ՝ պարթևական, հռոմեական (I—II դդ.) և սասանյան արծաթ դրամներ: Սասանյան դրամները բոլորն էլ հատվել են III դ. վերջերին՝ Վառահրան II-ի (274—291) գահակալության տարիներին: Չնայած հին ու նոր դրամների միջև ժամանակի ավելի քան 150 տարվա ընդհատում է նկատվում, բայց այդ չի խանգարել, որ դրանք ծառային առևտրական փոխանակության պահանջներին: Գանձի կազմը բացահայտում է մի այլ հանգամանք. արդեն III դարի վերջին սասանյան դրամները գերակշռություն էին ձեռք բերել շրջանառության մեջ: Պարթևական և հռոմեական դրամները գանձում ներկայացված են հատ ու կենտ նմուշներով, մինչդեռ սասանյան դրամները՝ մոտ երկու հարյուրի չափով: Այդ հարաբերությունը պատահական չէ, այլ օրինաչափ արտացոլումն այն իրավիճակի, որ տիրել է նաև Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան մասում, III դարի վերջին: Սակայն պատահականություն չէ նաև պարթևական ու հռոմեական արծաթ դրամների առկայությունը սասանյան դրամների հոծ գանգվածում, թեև նվազ թվով: Այդ նշանակում է, որ III դարի վերջին դրանք դեռևս դուրս չէին եկել շրջանառությունից¹¹⁸:

IV դ. վերջերին դրամաշրջանառության մեջ տեղ-տեղ կիրառվել են ուշհռոմեական դրամներ, որոնց հոսքը, թեկուզ և թույլ, բայց եղել է: Այդ մասին է վկայում Երևանում գտնված արծաթյա դրամների մի գանձ, որի մեջ պահպանվել են Թեոդոսիոս 1 (379—395), Հոնորիոս (393—425) և Վալենտինիանոս III (425—455) կայսրերի պատկերներով ուշհռոմեական արծաթ դրամները¹¹⁹:

Ի տարբերություն Սասանյանների, Հռոմի կայսրությունն իր մայրամուտին հաստատուն դարձրեց ոսկի դրամների թողարկումը, որը շարունակվեց

¹¹⁷ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի (այսուհետև՝ ՀԳԹ) դրամներ № 1086, 1110, 1116, 1141—1143, 1223:

¹¹⁸ В. В. Кропоткин, Новые находки римских монет в СССР (дополнение к «Своду археологических источников», Институт Археологии АН СССР, «Нумизматика и эпиграфика», т. VI, М., 1966, стр. 74; К. В. Голенко, Заметки об обращении римских монет в Закавказье. ВДИ, 1974, № 4, № 65.

¹¹⁹ Е. А. Пахомов, Монетные клады Азербайджана, 1, Баку, 1926, № 51.

նաև բյուզանդական շրջանում: Հայկական շուկաներում լայնորեն տարածված են եղել Կոստանդնուպոլսում թողարկված ոսկե դրամները: Ուշհոմեական և վաղբյուզանդական ոսկեդրամը կոչվում էր սոլիդ (solidus) և կշռում էր 4,55 գրամ: Առևտրի միջոցով Արևելյան Հռոմեական կայսրությունից հայկական քաղաքներն էին թափանցում սոլիդի $\frac{1}{2}$ ու $\frac{1}{3}$ կշռամասերը ներկայացնող սիմես *simes* (2,274 գրամ) և տրիենս *triens* (2,516 գրամ) կոչված ոսկե դրամային միավորները¹²⁰: Ոսկու և արծաթի փոխանակությունը կատարվում էր 1:14 հարաբերությամբ¹²¹: Առանձին օրինակներով V—VI դդ. ոսկե դրամների հայտնաբերումը Հայաստանում հնարավորություն է ընձեռում ենթադրելու, որ վաղբյուզանդական սոլիդները թափանցել են հայկական շուկաները արտաքին առևտրի միջոցով: Այսպես, Դվին քաղաքի ավերակներում գտնվել են ոսկե դրամներ Բենդոսիոս II (408—450) և Լևոն I (457—474) կայսրերի պատկերներով, դրվագված Կոստանդնուպոլսում¹²²: Նմանօրինակ ոսկե դրամներ են հայտնաբերվել Աշտարակի և Կոտայքի շրջաններում¹²³: Հոնորիոս կայսեր պատկերով (393—425) ոսկե դրամներ են գտնվել Հովհաննավանքում և Կարսի շրջանում¹²⁴: Նույն Հովհաննավանքում գտնվել է նաև Յուլիոս Նեպոսի (475) ոսկե դրամը¹²⁵: Դիլիջանի շրջանում նույնպես գտնվել է Բենդոսիոս II կայսեր ոսկե դրամը¹²⁶: Սրանք, անշուշտ, պատահականություններ չեն:

Կոստանդնուպոլսում կտրված վաղբյուզանդական ոսկյա դրամներ առանձին օրինակներով գտնվել են Հայաստանին մերձավոր Վրաց աշխարհում, հատկապես նրա արևելյան շրջաններում: Դրանցից հիշարժան են հայաբնակ Բոլնիս խաչնոս¹²⁷, ինչպես նաև Թելավոմ, Գորիոմ, Մցխեթում գտնված ոսկե դրամները՝ թողարկված Բենդոսիոս I (379—395), Բենդոսիոս II (408—450) և Լևոն I (457—474) կայսրերի իշխանության տարիներին¹²⁸: Այս ժամանակներին վերաբերող ոսկյա կամ արծաթյա իրեր չեն գտնվել: Այդուհանդերձ, իրանական արծաթին զուգընթաց վաղբյուզանդական ոսկու շրջանառությունը Հայաստանում, թեկուզ և չնչին չափով, միանգամայն հավանական է: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը կարևոր նշանակություն ուներ Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող ապրանքափոխանակության համար: Պատահական չէ, որ 408—409 թթ. Իրանի և Բյուզանդիայի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն միջազգային առևտուրը կատարվում էր երեք կենտրոններում՝ Մծբին, Կալինիկում և Արտաշատ քաղաքներում:

Արտաշատում, ինչպես միշտ, հանգրվանում էին տարբեր երկրներից ժամանած առևտրական քարավանները: Հնագիտական պեղումները հաստատեցին, որ Արաքսի ափին IV դարի առաջին կեսից Արտաշատի մոտ բարձրացել էր Դվին քաղաքը, որը որպես V—VII դդ. արհեստների ու առևտրի խոշոր կենտ-

¹²⁰ Fr. Schrotter, *Wörterbuch der Münzenkunde*, 642. А. Н. Зограф, *Античные монеты*, М.—Л., 1951, стр. 54 (Материалы и исследования по Археологии СССР, № 6).

¹²¹ Fr. Schrotter, *ibid.*, էջ 390:

¹²² ՀՊԹ, 14450, 17173/1:

¹²³ ՀՊԹ, 17168, 14520:

¹²⁴ ՀՊԹ, 16039, 16149:

¹²⁵ ՀՊԹ, 17168:

¹²⁶ ՀՊԹ, 14459:

¹²⁷ В. В. Кропоткин, *Клады римских монет на территории СССР*, «Свод археологических источников», Г4-4, М., 1961, № 1570.

¹²⁸ Նույն տեղում, № 1625, 1630, 1663, 1666, 1692, 1578:

րոն, ժառանգել էր Արտաշատի դերը՝ տարանցիկ ապրանքափոխանակության գործում: Այդ ժամանակներին է վերաբերում բյուզանդական պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացու այն հիշատակությունը, որ Դվինի շուրջ «մարդաշատ գյուղերը բնակեցված են եղել առևտրականներով: Հնդկաստանից, հարևան Վիրքից ու պարսիկների և նույնիսկ հռոմեացիների հպատակության ներքո գտնվող գրեթե բոլոր տեղերից այստեղ են բերվել ապրանքներ, որոնցով նրանք առևտուր են արել»¹²⁹: Հետևաբար ուշհռոմեական և վաղբյուզանդական ոսկյա դրամների թափանցումը Հայաստան՝ IV—V դդ. կարող էր կատարվել ինչպես կայսրությունից Հայաստան, այնպես էլ Հայաստանից կայսրություն գնացող քարավանային առևտրի շնորհիվ: Չնայած տարբեր բնույթի կրոնական պատկերների, որոնք դրոշմված էին բյուզանդական ոսկյա և սասանյան արծաթյա դրամների վրա, մեկը՝ քրիստոնեության խաչի նշանով, մյուսը՝ զրադաշտության աստրուշանի, այդ պատկերները ապրանքադրամական գործարքների կատարմանը չէին խանգարում: Գործնական ապրանքափոխանակության պահին քաղաքական նկրտումները նահանջում էին: Վաղբյուզանդական դրամները Հայաստանում լայն տարածում չեն ունեցել և IV—VI դդ. վերաբերող դանձերի բացակայությունը յուրովի արտացոլումն է այդ վիճակի: Շրջանառության մեջ գերիշխողը մնում էր սասանյան արծաթե դրամը և այդ առավելությունը բացարձակ դարձավ հատկապես V—VII դարերում:

Շապուհ II (383—388), Վառահրան V (420—499), Պերոզ (457—483), Կավաթ (483—531), Զամասպ (497—499) Սասանյան թագավորների պատկերներով արծաթ դրամների հայտնաբերումները Հայաստանում հազվադեպ չեն: Այդ առումով ուշագրավ են VII դարի դանձերը: Առավել հայտնի են երկու խոշոր դանձեր, որոնցից մեկը գտնվել է Շիրակում (լենինական)¹³⁰, իսկ մյուսը՝ Այրարատում (Դվին)¹³¹:

Միջազգային առևտրի համար Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը և նրա քաղաքային կյանքի զարգացումն այնտեղ V—VII դդ. միանգամայն հնարավոր են դարձնում տեղական կերտվածքի սասանյան դրամների թողարկումը: Պահլավերեն ARM համառոտագրությունը Հայաստանին վերագրելու միտքըն արծարծել է Յ. Պարուկը և այդ կարծիքը պատմական և լեզվական առումով մինչև օրս առարկության տեղիք չի տվել¹³²: Դեռևս հռոմեական տիրապետության ժամանակ, կայսերական դրամների վրա «Հայաստան» անունը երբեմն հիշատակվում էր լատինատառ՝ ARM: Ավանդաբար նույնը կարող էին անել Սասանյանները Հայաստանում՝ թողարկվող իրենց դրամների վրա պահլավերեն համապատասխան կրճատ գրությամբ երկրի անվանումը արտահայտելու համար¹³³: Վերջում ևս VI դ. վերջերից թողարկվում էին սասանյան պատկերագրության դրամներ:

¹²⁹ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 5, «Բյուզանդական աղբյուրներ», Ա., Պրոկոպիոս Կեսարացի, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Զ. Բաթթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 142:

¹³⁰ М. И. Камера, К. В. Голенко, Ленинанский клад сасанидских и византийских монет (1956 г.). Византийский временник, т. XIX, стр. 172—193.

¹³¹ X. А. Мушегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным. Ереван, 1962, стр. 122—138.

¹³² D. S. Furdoonlee, Paruck, Sassanian coins, Bombay, 1924, p. 138, 261:

¹³³ M. Mochizi, Etudes de Numismatique Iranienne les Sassanides, I, Tehran, 1972:

Դրանց թվին են պատկանում մի խումբ դրամներ, որոնց վրա կա քրիստոնեական խաչ նշանը¹³⁴։ Այս վերջին խմբի դրամները (առանց վրացերեն գրերի) կարող էին թողարկվել, ինչպես նկատել է Ե. Ա. Պախոմովը, նաև Հայաստանում¹³⁵։

VІ դ. վերջերին Անդրկովկասում զգալիորեն տարածվում են Դվինում թողարկված սասանյան դրամները, որոնք շրջանառության մեջ են մտնում Սասանյան Որմիզդ IV արքայի գահակալության երրորդ տարվանից սկսած (մ. թ. 581/82 թվականից)։ Ե. Ա. Պախոմովի կարծիքով Դվինից բացի այդ նույն տեղանունով սասանյան դրամներ կարող էին թողարկվել Պարտավում, ինչպես նաև անդրկովկասյան վաճառաշահ այլ քաղաքներում¹³⁶։ Դրամներ էին թողարկվում նախաձևովանում, որի անունը պահպանվեց կրճատ ձևով՝ արձանագրված, պահպանվել է խոսքով I Անուշիրվանի (531—579) երրորդ տարվանից մինչև Հազկերտ III-ի (632—651) գահակալության յոթերորդ տարին (638) թողարկված արծաթյա դրամների վրա։

Հայկական շուկաներում կովկասյան թողարկման սասանյան դրամները շրջանառության մեջ էին Պարսքից, խորասանից, խուժաստանից ու Իրանի տարբեր ծայրերից բերված արծաթյա դրամների հետ, որոնցով և կատարվում էր ապրանքափոխանակությունը։ VI դարի վերջերից, այդ հոսանքին համընթաց, Հայաստան են թափանցում նաև բյուզանդական ոսկյա ու արծաթյա դրամներ, որոնք առավել չափով տարածվեցին Սասանյանների մայրամուտին։

Դրամագլուտները վկայում են, որ առևտուրը Հայաստան էր բերում Հուստինիանոս (527—565), Տիբերիոս (578—582), Փոկաս (602—610) կայսրերի պատկերներով, ոսկու լիարժեք պարունակությամբ սուլդաներ¹³⁷։ Դրանցից բացի և անհամեմատ ավելի շատ հայկական քաղաքներում տարածվում էին Հերակլի ու նրա գահաժառանգների՝ ծանր քաշի արծաթյա դրամները՝ կրկնակի միլիարիսները, որոնք, ինչպես առանձին, այնպես էլ ամբողջական գանձերի ձևով հաճախ են հանդիպում Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում։

VII դարի գանձերի մեջ քիչ չեն այնպիսիները, որոնք վկայում են սասանյան ու բյուզանդական արծաթյա դրամների համատեղ շրջանառությունը Հայաստանում և հարևան երկրներում։ Դրանցից են Դվինում, Լենինականում և Թբիլիսիում VII դարի առաջին կեսին թաղված սասանյան ու բյուզանդական դրամներից բաղկացած գանձերը¹³⁸։ Ուշագրավ է, որ այդ գանձերում եղած բյուզանդական դրամների մեծ մասը Հերակլի կայսրության (610—641) տարիներին թողարկված ծանր քաշի (կրկնակի) միլիարիսներ են։

Մեզ հայտնի են Երևանի նահանգում, Էջմիածնի ու Իգդիրի շրջաններում գտնված բյուզանդական գանձերը, որոնք պարունակում են Հերակլի (610—641) և նրա երկու որդիների՝ Հերակլ-Վոստանդինի ու Հերակլեոնի պատկեր-

¹³⁴ Д. Капанадзе, Грузинская нумизматика, М., 1955.

¹³⁵ Е. А. Пахомов, Монеты Азербайджана, 1, Баку, 1953, стр. 11—12.

¹³⁶ Е. А. Пахомов, О сасанидских знаках. Доклады АН Азербайджанской ССР, т. I, № 1, Баку, 1945, стр. 45—46.

¹³⁷ ՀՊԹ, դրամագլուտի բաժին, № 13950, 14354, 14410, 14968.

¹³⁸ ПМК, 1, № 59, Х. А. Мушегян, ԵՂԼ. աշխ., 122—238, М. И. Камера, К. В. Голенко, ԵՂԼ. աշխ., 172—193, В. В. Кропоткин, Қлады византийских монет на территории СССР, № 365, 375.

ներով արժաթյա դրամներ¹³⁹։ Սանր քաշի բյուզանդական արծաթ դրամներից բաղկացած գանձեր են գտնվել Աշտարակի շրջանի Կոշ գյուղում¹⁴⁰, Շամշադինում¹⁴¹, Ստեփանավանում¹⁴², ընդ որում վերջիններիս մեջ Հերակլի դրամներից բացի կան նաև Կոստանդ II (641—668) կայսեր պատկերով արծաթյա դրամներ։ Դրանք տարածված են եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Վիրքում¹⁴³։

Բյուզանդական արծաթյա դրամների շրջանառությունը Հայաստանում ամենուրեք տարածված սասանյան դրախմանների հետ առանձին դժվարություն չէր հարուցում առևտրական գործարքներում, եթե նկատի ունենանք, որ բյուզանդական արծաթյա դրամներն իրենց յուրաքանչյուր միավորի քաշով երկու անգամ ծանր էին սասանյան դրախմաններից։ Հետևաբար փոխանակությունը հատ հաշվով կարող էր կատարվել 1 : 2 հարաբերությամբ։ Այլ կերպ՝ մեկ բյուզանդական արծաթյա կրկնակի միլիարիսը կարող էր ընդունվել սասանյան երկու դրախմայի փոխարեն։

Հարկ է նկատել, որ Հերակլ կայսեր և նրա գահաժառանգ որդիների պատկերներով արծաթյա դրամները քրիստոնեական Արևելքում ամենատարածվածն էին արաբական արշավանքների նախօրյակին։ Հերակլի ու նրա անմիջական հաջորդների դրամները սասանյան ինքնակալության կործանումից հետո էլ մնացին գերիշխող շրջանառության մեջ՝ սասանյան դրախմանների հետ միասին։

¹³⁹ ՄՄԿ, I, № 68, 69.

¹⁴⁰ ՄՄԿ, II, № 794.

¹⁴¹ ՄՄԿ, VI, № 1577.

¹⁴² ՄՄԿ, VI, № 17501.

¹⁴³ ՄՄԿ, I, № 53, 67.

ADMIT ✓

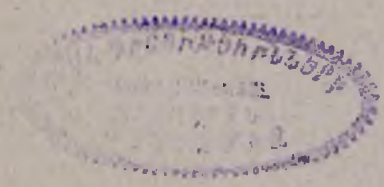
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՆԳԻՍ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Ավետիսյան Հ. Ա., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ.,
Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ., Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

A III
5678

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՐԱԶՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1984

ՀԱՏՈՐ II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հ Ա Տ Ո Ր Ի Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երեմյան Ս. Տ. (պատ. խմբագիր), Առաքելյան Բ. Ն. (պատ. խմբագիր)
Արևշատյան Ս. Ս., Բարսիկյան Հ. Մ.,
Դանիելյան Է. Լ., Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հայ ժողովրդի պատմություն /ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմ. ին-տ.
Հ 24 խմբ. կոլեգիա՝ Մ. Պ. Աղայան, Բ. Ն. Առաքելյան, Հ. Ա.
Ավետիսյան, Գ. Ա. Գալոյան, Ս. Տ. Երեմյան և ուրիշ.—
Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:

Հ. Ձ. Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, 691 էջ, 6 քարտեզ, 34 թերթ նկ.:

Հատորն ընդգրկում է Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմությունը (III—IX դդ.): Արտացոլված են ստրկատիրական հարաբերությունների քայքայման ու անկման պատմությունը, ֆեոդալական հարաբերությունների հաղթանակն ու տիրապետությունը:

Լուսաբանվում են Արշակունիների թագավորության շրջանը, պարսկարյուզանդական և արարական տիրապետությունը, տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքը: Փննության են առնված օտար նվաճողների քաղաքականությունը և նրա կործանարար հետևանքները հայ ժողովրդի համար, նրա դարավոր ազգային-ազատագրական պայքարը օտար նվաճողների դեմ:

Առանձին բաժին է նվիրված հայ ժողովրդի մշակույթի պատմությանը՝ հայոց գրերի ստեղծմանը, գիտությանը, արվեստին:

0505040000

ԳՄԻ 63. 3 (22) 1

Հ—————23—80

9 (C 43) 1

703 (02)—84

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1984

2. Ֆեոդալական տնտեսության զարգացումը, Սեփականության ձևերը, Ֆեոդալականացնա կախյալ գյուղացիության վիճակի ծանրացումը	132
3. Պետական կառավարման սխեման, Գործակալություններ	139
4. Հայաստանի բաղաձայնը, առևտուրն ու արհեստները III—IV դդ.	147
5. Դասակարգային հսկայությունների սրումը, Անապատականների համայնքների ստեղծումը, Մծղեն և բորբորիտոն աղանդները	154

Բ Ա Ճ Ի Ն Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՒԼՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԿԱԿԱՆ ԿԱՑԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ V—VII ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

Դյուխ Զոքերուդ—Հայաստանի քաղաքական վիճակը Մեծ Հայքի քաղաքացւոյան անկումից հետո: Սասանյան Պարսկաստանի ներքին ստատիկայումը (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Սասանյան տիրապետության հաստատումը Հայաստանում	165
2. Արտաշատի ժողովը: Նախարարների Տիգրան մեկնելը և վերադարձը	171
Դյուխ Ուրեուդ—Հայոց պատերազմը (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Համաժողովրդական տարերային շարժումն ընդդէմ Սասանյանների	176
2. Զինված ապստամբությունը Սասանյանների դեմ: Ավարայրի ճակատամարտը	180
3. Տարերային պայքարը Սասանյանների տիրապետության դեմ: Տիգրանի դատաւարությունը	188
Դյուխ Ինենբուրգ—Ներսիսի ճամբարավրդական և պատմական շարժումը և դրա հետևանքները Հայաստանի ճամբար V դ. վերջում—VI դ. սկզբում (Ս. Տ. Նրեմյան)	
1. Հայաստանը «Հայոց պատերազմից» հետո: Հաղկերտ Բ-ի նոր քաղաքականությունը	193
2. 482—484 թթ. ապստամբությունը	198
3. Հայաստանը՝ Տանուտիրական երկիր	207
4. Մարզպանական Հայաստանը Հյուսիսային սպարապետության կազմում: Սասանյանների նոր հարկային քաղաքականությունը	212
Դյուխ Մասնեբուրգ—Բյուզանդական Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դրոյքումը ճախքան Հուստինիանոս Ա-ի ռեֆորմները (Հ. Մ. Բարթիկյան)	
1. Բյուզանդական Հայաստանի վարչաքաղաքական բաժանումը	216
2. Բյուզանդական Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական վիճակը	221
Դյուխ Լուսնեբուրգ—Հուստինիանոս Ա-ի վարչաքաղաքական ու ռազմական միջոցառումները բյուզանդական Հայաստանում և հայերի ընդվզումները կայսրության դեմ (Հ. Մ. Բարթիկյան)	
1. Բյուզանդական կայսրության հզորացումը Հուստինիանոս Ա-ի օրոք	230
2. Հուստինիանոս Ա-ի վարչաքաղաքական ու ռազմական միջոցառումները բյուզանդական Հայաստանում	239
3. Հուստինիանոս կայսեր օրերները հայոց ժողովրդական իրավունքի մասին	245
4. Հայ ժողովրդի ընդվզումները կայսրության դեմ	243
Դյուխ Լուսնեբուրգ—Մարզպանական Հայաստանը VI դարում (Վ. Կ. Լսկանյան)	
1. Օտար լծի ծանրացումը Հայաստանում	251
2. Հայ ժողովրդի 572 թ. ապստամբությունը Սասանյան Պարսկաստանի դեմ և պարսկաբյուզանդական պատերազմը	257
3. 591 թ. պարսկաբյուզանդական հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը	263
4. Բյուզանդական քաղաքականությունը Հայաստանում Մորիկ կայսեր օրոք	266
5. Ապստամբությունները Բյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի դեմ	271
6. Սասանյան և վաղբյուզանդական դրամների շրջանառությունը Հայաստանում III—VI դդ. (Խ. Մուշեղյան)	276
Դյուխ Լուսնեբուրգ—Հայաստանը և պարսկաբյուզանդական հակամարտության վերջին փուլը (Ե. Լ. Դանիելյան)	
1. Հայաստանը հակամարտող տերությունների միջև VII դարի սկզբներին	283
2. Պարսկաբյուզանդական պատերազմի վերսկսումը: Խոսրով II Փարվեզի քաղաքականությունը դավանանքի բնագավառում	289
3. Հայաստանը և Հերակ կայսեր պարսկական արշավանքները	296

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱՎԻՅԱՏՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒՆ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԻԿԻ
ՊԱՅՏԱՐԸ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ VII—IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գլուխ	տասնչորսերորդ—Հայաստանի քաղաքական ինքնուրույնությունը VII դարի 30—90-ական թթ. (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	
	1. Հայաստանի քաղաքական վիճակը արաքական առաջին արշավանքների ժամանակ	305
	2. Թեոդորոս Ռշտունու քաղաքականությունը 654 թ. արաքական արշավանքը	309
	3. Մեծ Հայքի վերամիավորումը և քաղաքական կացությունը VII դ. երկրորդ կեսում	314
	4. Պետական կարգը և հողատիրության ձևերը VII դարում	318
Գլուխ	տասնհինգերորդ—Հայ ժողովրդի պայքարը խալիֆայության լծի դեմ (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	
	1. Խալիֆայության լծի հաստատումը և ժողովրդական ապստամբությունները VIII դարի առաջին կեսում	325
	2. 774—775 թթ. մեծ ապստամբությունը	336
Պ	3. Պայքար ներքին ինքնավարության վերականգնման համար IX դարի առաջին կեսում	347
Գլուխ	տասնվեցերորդ—Հայաստանի վարչատնտեսական և իրավական վիճակը VIII դ. IX դ. (առաջին կես) (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	
	1. Հայաստանի վարչական բաժանումները, կառավարման համակարգը և հողատիրության ձևերը	362
	2. Շինականների վիճակը, Հարկերը	370
	3. Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը խալիֆայության տիրապետության ներքո	375
	4. Քաղաքները, արհեստները և առևտուրը VII—IX դարերում	379
	5. Դրամական շրջանառությունը VIII—IX դդ. (Խ. Ա. Մուշեղյան)	385
Գլուխ	տասնեօթերորդ—Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում VII—IX դարերում (Հ. Ս. Բաբիկյան)	
	1. Պավլիկյան շարժման առաջացումը	389
	2. Պավլիկյան շարժումը VII դ. երկրորդ կեսին և VIII դարում	392
	3. Պավլիկյան շարժման դադարադադարությունը	398
	4. Պավլիկյան համայնքի կազմակերպությունը	403
	5. Պավլիկյան շարժման հզորացումը Սեբեհոս-Տյուգրիկոսի օրոք, Սեբեհոս-Վահանյան պայքարը	405
	6. Պավլիկյանների հայաժանրները IX դարի առաջին կեսին	407
	7. Պավլիկյանների զինված պայքարը Բյուզանդական կայսրության դեմ	410

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ VIII Դ.—IX Դ. (ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ)

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ, ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԵՎ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐԸ

Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանն Արմինիա մեծ նահանգի մասն էր կազմում, իսկ վերջինս խալիֆայության (Օմայան և Աբբասյան) հյուսիսային փոխարքայության մեջ էր, որը պետության հինգ փոխարքայություններից մեկն էր։ Հյուսիսային փոխարքայության մեջ մտնում էին բացի Արմինիայից նաև Ատրպատականը, Ջաղիրան (Վերին Միջագետք), Սահմանային ամրությունների (սուղուր) երկու շրջանները (Ջաղիրայի սահմանային ամրություններ և Ասորիքի սահմանային ամրություններ՝ Կիլիկիա)։

Արաբ պատմիչների ու աշխարհագրագետների մեծ մասը ավանդական ձևով Արմինիան բաժանում է չորս մասի։ Ըստ այս ձևական բաժանման Առաջին Արմինիան ընդգրկում էր Շիրվանն, Աղվանքն ու Դարբանդը, Երկրորդ Արմինիան՝ Վիրքը, Երրորդ Արմինիան՝ նախկին պարսկական Հայաստանը, իսկ Չորրորդ Արմինիան՝ նախկին բյուզանդական Հայաստանը։ Իրականում այդպիսի վարչական բաժանում գոյություն չունի։ Սակայն կան արաբ մատենագիրներ (Յակուբի), որոնք Արմինիան երեք մասի են բաժանում՝ Հայաստան, Վիրք (Ջուրդան) և Առան ու Դարբանդ։

Իրականում Արմինիան վարչականորեն հետևյալ բաժանումներն ունի։ 1. Բուն Հայաստանը, 2. Վիրքը, 3. Աղվանքը, 4. Շիրվանը և 5. Դարբանդը¹։ Սակայն ոչ մի ժամանակ այս երկրները վարչականորեն լրիվ չմիաձուլվեցին և նրանցից յուրաքանչյուրը միշտ էլ մնաց որպես առանձին վարչական և էթնիկ միավոր։

Հայաստանը չունի արաբների կողմից մտցված վարչական նոր բաժանումներ, այլ հնուց ի վեր գոյություն ունեցող միավորները՝ գավառները, կառավարում էին հին նախարարական տները։ Հայաստանի բոլոր կարևոր բաղկացուցիչ մասերն արաբ մատենագրության մեջ հիշատակված են ինչպես՝ Սիսաջան (Սիսական), Խաջին (Խաչեն), Սիրաջ (Շիրակ-Արշարունիք), Բաղրաուանդ (Բագրևանդ-Կրգովիտ), Բասին (Բասեն), Թայր, Թայզ (Տայք), ալ-Բակ (Աղբակ), Բասֆուռջան (Վասպուրական), Մուլքս (Մոկս), Բաշունայս, Բահունայս (Ապահունիք), Թարուն (Տարոն), ալ-Ջաուադան (Անձևացիք), Սանասինա (Սանասունք)։

¹ А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, стр. 157—160.

Վարչական և տնտեսական տեսակետից Հայաստանի գլխավոր քաղաքը՝ Դվինն (Դաբիլ) էր Արմինիայի ոստիկանի նստավայրը։ Ռազմական մեծ նշանակություն ունեին Կարնո (Կալիկալա) քաղաքն ու Արշամաշատը (Շիմ-շաթ), որոնք մասամբ բնակեցվեցին արաբ ռազմիկներով։ Բյուզանդիայի դեմ ռազմական պայքարի հենակետեր էին նաև Ճապաղչուր (Ջաբալ ջուր) և Բալու ամրոց ավանները։ Տեղական վարչական նշանակություն ունեին որոշ քաղաքներ՝ Նախճավան, Մանազկերտ, Խլաթ, Մուշ և այլն, ինչպես նաև նախարարական մեծ տների նստավայր ամրոց ավանները՝ Դարույնք, Հադամակերտ, Ոստան (Ռշտունյաց), Շաղատ և ուրիշներ։

Թեև Հայաստանի գլխավոր քաղաքը և ոստիկանի (ինչպես նաև կաթողիկոսի) նստավայրը Դվինն էր, սակայն Հայոց իշխանի նստավայրը մնում էր իր կալվածքներում, իսկ քանի որ գրեթե բոլոր Հայոց իշխանները Բագրատունիներ էին, ապա նրանց ոստան Դարույնքը դարձել էր Հայաստանի համար մի յուրահատուկ վարչական կենտրոն։ Այդ դերը IX դ. կատարում էր Բագարանը։

Հայաստանը շարունակում էր կառավարել Հայոց իշխանը։ Նա արաբների կողմից կոչվում էր «բաթրիկ» կամ «բաթրիկ ալ-Արման», որը բառացիորեն համապատասխանում է հայկական ձևին։ Հունարենում նմանապես Հայոց իշխանը կոչվում էր Հայաստանի իշխան (արխոն) կամ Հայաստանի պատրիկ։

Հայոց իշխանի նշանակումը որոշ արարողությամբ էր կատարվում։ Խալիֆայի ներկայացուցիչ ոստիկանը կամ փոխարքան գալիս էր Դվին և այնտեղ հավաքված նախարարներին հայտարարում, թե ով էր լինելու Հայոց իշխան, վերջինիս նվիրում էր ճոխ ընծաներ՝ ոսկեթել զգեստներ և ընտիր նժուգներ։ Արաբ պատմիչ Թաբարիի վկայությամբ², Աղվանքի հայազգի իշխան Սահլ Սմբատյանը խալիֆայից ստացել էր պատրիկության թագ։ Նման թագ ստանում էր Հայոց իշխանը, որին տրվում էր նաև իշխանության ոսկեթել դրոշմ³։

Հայոց իշխանի գործակալությունը, որը VII դարի վերջից արդեն հիմնականում դարձավ Բագրատունի տոհմի ժառանգական պաշտոնը, նախարարական Հայաստանի ներքին կազմակերպության հիմնական օղակն էր։ Արաբները թեև թողեցին ավատական Հայաստանի ներքին կառուցվածքը, սակայն մասամբ սահմանափակեցին Հայոց իշխանի իրավունքները։ Եթե Հայոց իշխանին համեմատենք սասանյան ժամանակաշրջանի Հայոց մարզպանի հետ, կտեսնենք, որ վերջինս ավելի բարձր դիրք գրավող անձնավորություն էր, քանի որ ուղղակիորեն արքայից արքային էր ենթարկվում։ Հայոց իշխանն անմիջականորեն ենթարկվում էր ոստիկանին և ոչ խալիֆային։ Վերջինիս նա դիմում էր միայն ոստիկանի դեմ բողոքելու կամ որևէ բացառիկ դեպքում։

Որպես երկրի կառավարիչ նա խալիֆայության առջև պատասխանատու էր նախարարների գործունեության համար։ Հայաստանի հարկերը հավաքելու գործում նա էր հիմնական դեմքը, թեև որոշ շրջաններում արաբ հարկահաններն էին անձամբ հավաքում հարկերը։ Հայոց իշխանը պարտավոր էր ապահովել Հայոց այրուձիի մասնակցությունը խալիֆայության մղած կռիվներին և սպարապետի հետ միասին պետք է ներկա լիներ կռվի դաշտում։ Սակայն այս բոլոր հարցերում Արմինիայի ոստիկանն իրավունք ուներ միջամտելու և իր կամքը թելադրելու։

² Tabari, IX, p. 54

³ Uthman, էջ 146; J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, p. 106—107.

Հայոց իշխանին ենթակա էին Հայաստանի բոլոր նախարարները և առաջին հերթին սպարապետը, ինչպես նաև կաթողիկոսը: Երբեմն Հայոց իշխանը միաժամանակ լինում էր նաև ղորքի սպարապետ, իսկ մյուս կողմից որոշ սպարապետներ Հայոց իշխանի բացակայության կամ մահվան դեպքում կառավարել են երկիրը: Կաթողիկոսները (արաբ. ջաուլիկ) երկրի քաղաքական կյանքում իրենց վայելած հեղինակությամբ Հայոց իշխանից ետ չէին մնում: Նրանց ձեռքում էր մեծ դատավորության գործակալությունը: Ուստի այս երեք գործակալությունները՝ Հայոց իշխանը, սպարապետությունը և մեծ դատավորությունը (կաթողիկոս) Հայաստանի կառավարման համակարգի հիմնական օղակներն էին:

Հայոց իշխանը, ինչպես նաև Աղվանից ու Վրաց իշխանները և Շիրվանի ու Դարբանդի ամիրները ենթակա էին Արմինիայի ոստիկանին⁴: Արաբական տիրապետության շրջանում հայերը Արմինիայի արաբ կառավարիչներին տարբեր անուններով են կոչել: Ղևոնդի մոտ հիշվում են հրամանատար, ազգապետ և զորավար բառերը, Թումա Արծրունու մոտ՝ վերակացու, մեծ հազարապետ և նույնիսկ մարզպան և այլն: Դրա պատճառն այն էր, որ իրենք՝ արաբները, որևէ հատուկ բառ չունեին խալիֆայության նահանգների կառավարիչների համար, նրանց կոչում էին մերթ ճամիր» (իշխան), մերթ Վալի» (կառավարիչ), կամ էլ ճամիր» (գործակալ) և այլն⁵:

Ոստիկան, ինչպես և ամիրապետ՝ խալիֆա (սարաբ կառավարիչ) նշանակությամբ առաջին անգամ օգտագործվել է Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցու Պատմության մեջ:

Դվինի բարձրագույն միջնաբերդում ոստիկանն ուներ իր պալատը, որն արաբ աշխարհագրագետների երկերում կոչվում էր «իշխանության տուն» (դար ալ-իմարա)⁶: Միջնաբերդի դիմաց գտնվում էր կաթողիկոսական թաղամասը, ուր դեռ V դարի երկրորդ կեսից հաստատվել էր Հայոց կաթողիկոսաբանը: Այս թաղամասում էր գտնվում կաթողիկոսական պալատը և Դվինի Մայր տաճարը, որոնք երկուսն էլ կառուցված էին նախքան արաբական տիրապետության հաստատումը:

VIII դարի II կեսում Արմինիայի ոստիկանն ունեցավ երկրորդ նստավայրը՝ Պարտավը, Աղվանքի մայրաքաղաքը: Այնուհանդերձ Դվինը երբեք չդադարեց ոստիկանի նստավայր լինելուց, այլ մինչև արաբական տիրապետության վախճանը մնաց Արմինիայի ոստիկանի երկու նստավայրերից մեկը⁷:

Արմինիայի արաբ ոստիկանին ենթակա էին ոչ միայն Հայոց, Աղվանից և Վրաց իշխանները և Շիրվանի կառավարիչը, այլև ռազմագիտական նշանակություն ունեցող սահմանային ամրությունների գոտու (սուլուր) զինվորական կառավարիչները: Դրանք էին Կովկասում Դարբանդը (արաբ. Բաբ ալ-Արվաբ), իսկ Հայաստանում Կարնո քաղաքն ու Շիմշաթը: Արաբ պատմիչները հաղորդում են Բաբ ալ-Արվաբի կառավարիչների անունները, որոնք ուղղակի-

⁴ Ոստիկան բառը պահլավերենից փոխառյալ է և վաղ միջնադարում նշանակել է թագավորին մերձավոր վստահելի անձնավորություն, կամ պաշտոնյալ:

⁵ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Դիտողություններ, ռուսական թարգմանություն, ՊՊՀ, 1962, № 4, էջ 243—248:

⁶ Istakhrī, Bibl. Geogr. Arab., I, d. 188.

⁷ А. Тер-Гевондян, Ул. аш., էջ 157:

րեն կապված էին Արմինիայի ոստիկանի հետ, քանի որ խազարների դեմ պայքարը վերջինիս գլխավոր մտահոգություններից մեկն էր:

Հայաստանում Կարնո քաղաքը և Շիմշաթը ինքնուրույն միավորներ էին Աբբասյանների օրոք: Կարնո քաղաքը (Կալիկալա) և նրան շրջապատող որոշ բերդեր ենթակա էին արաբ զորավարին, որին նշանակում էր Արմինիայի ոստիկանը: Քաղաքում կային մեծ թվով զորքեր:

Նույնպիսին էր վիճակը նաև Շիմշաթում, որը վարչականորեն առանձին շրջան էր համարվում: Արաբ պատմիչները վկայում են, որ Շիմշաթի շրջանի (որպես սահմանային գոտու) ազգաբնակչությունը IX դարում ազատվեց հողահարկ (խարաջ) վճարելու պարտավորությունից և միայն տասանորդ էր տալիս⁸: Շիմշաթի շրջանն իր ծապաղ ջուր (Ջաբալ ջուր) և Բալու ամրոցներով ուներ առանձին արաբ զինվորական կառավարիչ:

Արմինիայի ոստիկանի հիմնական պարտականությունը երկրի հնազանդեցումն ու պաշտպանությունն էր: Արմինիան խալիֆայության մյուս նահանգներից տարբերվում էր նրանով, որ միաժամանակ սահմանակից էր խալիֆայության երկու գլխավոր ախոյաններին՝ Բյուզանդիային ու խազարներին: Պատահական չէ, որ հայ պատմիչները Արմինիայի ոստիկաններից շատերի մասին խոսելիս նրանց հիշատակում են լուկ որպես զորավարների, իսկ նրանց կառավարիչ լինելու հանգամանքը չեն հիշում⁹:

Արմինիայի ոստիկանի կողքին կային նաև այլ պաշտոնյաներ, որոնք գոյություն ունեին խալիֆայության բոլոր նահանգներում: Դրանք էին գլխավոր հարկահանը և փոստի վերատեսուչը: Առաջինի (սահիբ ալ-խարաջ) ձեռքի տակ գործում էին բազմաթիվ հարկահաններ, որոնք ժողովրդի ատելության առարկան էին: Փոստի վերատեսուչը (սահիբալ-բարիդ) հետևում էր Բրկրիի իրադրությանը և հսկում ոստիկանի գործունեության վրա, նրա ամեն մի քայլի մասին փոստի միջոցով հաղորդում խալիֆային:

Մինչև այժմ հայագիտությանը հայտնի Արմինիայի ոստիկանների ցուցակներում պետք է տարբերել երկու խումբ. առաջինը՝ Բուն Արմինիայի ոստիկաններն էին, իսկ երկրորդը՝ Արմինիայի, Ատրպատականի և Ջաղիրայի փոխարքաները: Աբբասյանների օրոք (որոշ շրջանում) փոխարքային ենթարկվում էին հաճախ միայն Արմինիան և Ատրպատականը: Փոխարքաները նշանակվում էին հիմնականում Օմայան և Աբբասյան խալիֆայության տներից կամ արքունի մերձավորներից: IX դարի առաջին կեսում փոխարքայության պաշտոնն արդեն ձևական բնույթ էր կրում:

Արաբական տիրապետությունը Հայաստանում հասարակական նոր կարգեր չմտցրեց, քանի որ դեռ արաբական նվաճումից շատ առաջ երկիրը ֆեոդալական զարգացման ուղիով էր ընթանում: Արաբական խալիֆայության մեջ ձևականորեն բոլոր հողերը մահմեդական տերության սեփականությունն էին: Սակայն իրականում կային նաև բուն արքունի կամ պետական տիրույթներ, որոնք ամբողջովին խալիֆայությանն էին պատկանում, այսինքն արքունի գանձարանին: Շատ երկրներում արաբները պետական սեփականություն դարձրին նախկին արքունի (մանավանդ բյուզանդական և իրանական) հողերը, ինչպես նաև այն հողատեր իշխանների կալվածքները, որոնք կոչվել էին արաբների դեմ կամ հեռացել երկրից:

⁸ Beladsori, p. 184.

⁹ Տե՛ս Դևանզ, էջ 102.

Հայաստանում արաբների նվաճման հենց սկզբից գոյացան պետական կամ արքունի կալվածքներ, Հայաստանը նվաճող Մուհամմադ իբն Մուսանը ձեռք չորեք Վանա լճի վրա և արգելելով ազատ ձկնորսությունը, արաբ վերակացու նշանակեց, որի գերն էր հսկել ձկնորսության վրա և հավաքված հասույթը հասցնել Օմայան արքունիք, Վանա լիճը Մուհամմադից հետո ժառանգաբար մնաց նրա որդուն, որը վարում էր Հյուսիս փոխարքայի պաշտոնը։ Նրանից հետո այն անցավ Աբբասյաններին¹⁰։

Հայաստանում կային խալիֆայական գանձարանի (բայտ ալ-մալ) տնօրինության տակ գտնվող պետական հողեր, հուզայմա իբն հադիմ ոստիկանի կողմից Դվինի կաթողիկոսարանից բռնագրավված Արտաշատ, Կավակներու և Հոռոմոց մարզ գյուղերն իրենց ազարակներով հանդերձ պետականացվել էին։ Թեև հիշյալ գյուղերից վերջին երկուսը կաթողիկոսը համառ պայքարով կարողացավ ետ ստանալ, այնուամենայնիվ գյուղերից մեկը մնաց և, ըստ երևույթին, դա միակը չէր Հայաստանում, որ պատկանում էր պետական գանձարանին։

Խալիֆայությունը բռնագրավում էր նաև ապստամբած նախարարների հողերը, մի երևույթ, որը լայնորեն կիրառվեց 774—775 թթ., մեծ ապստամբությունից հետո, բռնագրավված հողերը տրվեցին արաբ գաղթականներին՝ զինվորական ծառայության դիմաց։ Այսպես Գնունիների հողերը տրվեցին ութմանիկներին, Ապահունիների կալվածքները՝ կայսիկներին և այլն։ Ըստ երևույթին, հիշյալ արաբներն այդ հողերը ստացել էին որպես պայմանական տիրույթներ, որոնք արաբները կոչում էին իկթա, սակայն նրանք իրենց դիրքերն ամրապնդելով, ժառանգաբար էին տիրում ստացած հայկական հողերին։ Նման պայմաններով արաբ ռազմիկները որպես պարգև հողեր էին ստացել նաև Կարինում։

Արաբ ոստիկանները հարմար առիթը օգտագործում էին հայ նախարարներից նոր գյուղեր բռնագրավելու համար։ 852 թ. երբ Բուղան Նկան ամրոցն էր պաշարել, ներսում գտնվող Աշոտ Արծրունին ստիպված էր նրան գյուղեր ու ազարակներ առաջարկել՝ պաշարումը վերացնելու համար։ Արքունի և պետական տիրույթները Հայաստանում տարածությունը մեծ չէին, երկրի հողերի մեծ մասը գտնվում էր հայ նախարարների ձեռքում։

Արաբ խալիֆաները հողի նկատմամբ ունեին սեփականատիրական գերագույն իրավունք և համաձայն այդ սկզբունքի, հայ նախարարները պարտավոր էին իրենց հողատիրական իրավունքները հաստատումն ստանալ նրանցից։ Օմայանների տիրապետության կես դար տևող ժամանակաշրջանում բացի Հայաստանից հեռացած իշխանների տիրույթների գրավումից մենք չգիտենք արաբական իշխանությունը ճանաչած հայ նախարարական տների հողատիրական ժառանգական իրավունքներից զրկվելու դեպքեր։ Գրեթե նույնն էր նաև Աբբասյանների վերաբերմունքը խաղաղ պայմաններում։ Սակայն ապստամբության դեպքում հայ նախարարը կարող էր զրկվել իր հողատիրական իրավունքներից, իսկ սովորական պայմաններում ստանում էր իր ժառանգական հողատիրական իրավունքների գրավոր հաստատումը։

Պետք է նշել, որ հայ նախարարների կալվածատիրական իրավունքների պահպանումը միայն պայքարի միջոցով էր հաջողվել, ինչ վերաբերում է խալիֆայության բռնած դիրքին, ապա նա միշտ էլ ձգտել է սահմանափակել

¹⁰ Իբն ալ-Ասիր, էջ 621։

այդ հողատիրական ժառանգական իրավունքները՝ Հենց առաջին արար ոստիկան Աբդալլահի մշակած ծրագիրը՝ փաստորեն հայ նախարարական տները և ղինական ուժը ոչնչացնելու նպատակն էր հետապնդում։ 703 թ. ապստամբությունը և նրան հաջորդող դեպքերը ստիպեցին Օմայաններին՝ Աբդ ալ-Ազիզ ոստիկանի օրոք պաշտոնապես ճանաչել հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները։

Նախարարական տների հողատիրական իրավունքները հաստատող պայմանագրերը հանդիսավոր արարողությամբ էին հանձնվում մանավանդ հզոր իշխանական տներին, Թովմա Արծրունին նկարագրում է, թե ինչպես Բուղան հանդիսավոր արարողությամբ Գուրգեն Արծրունուն հռչակեց (թեև այս դեպքում խաբեղու նպատակով) իշխան Վասպուրականի Բուղան նախ ուղարկել էր մի գրություն, որով ճանաչվում էր Գուրգենի իրավունքները հայրենի երկրի վրա։ Երբ Գուրգենը գալիս է ոստիկանի բանակատեղին, նրա առջևից տանում էին Արծրունիների զինանշանն ու դրոշը։ Ոստիկանը նրա գլխին՝ իշխանական թագ է դնում և արքունիքից բերված զգեստներ գցում նրա ուսին, սուր է կապում մեջքին և նստեցնում զարդարված ջորու վրա։ Առջևից ու ետևից տանում էին զարդարված ու զենքեղով սպառազինյալ նժույգներ, լսվում էին փողերի ձայնը, թմբուկների զարկերը և երաժշտական այլ գործիքների հնչյուններ։ Սպառազեն զինվորներ, վարոցավորներ ու սակրավորներ կարգ էին պահպանում՝ ետ պահելով ամբոխին, և, ապա ի լուր բոլորի, ոստիկանը հայտարարում է, թե Վասպուրականի իշխանությունը տրվեց Գուրգեն Արծրունուն, իր նախորդի փոխարեն¹¹։

Պաշտոնապես պայմանական համարված, բայց, ըստ էության, մեծ մասամբ ոչ պայմանական ժառանգական հողատիրությունից բացի կային նաև դանձագին հողեր, որոնք արաբների կողմից միլք (մուլք)¹² (սեփականություն) էին կոչվում։ Հողատիրության այս ձևն ընդլայնվում է Աբբասյանների օրոք և այնքան խոր արմատներ գցում, որ վաճառվում էին նույնիսկ պետության կողմից բռնագրավման ենթակա հողերը։ Այսպես, 774—775 թթ. ապստամբությունից հետո Կամսարականների հողերը, որոնք ըստ սովորության, հավանաբար, կարող էին ոստիկանի կողմից բռնագրավվել և կամ տրվել արաբ գաղթականներին, դրամով գնեց Աշոտ Մսակերը¹³, Եկեղեցական հողերը, ձևականորեն բռնագրավման ենթակա չէին, այդ իսկ պատճառով խուզյալ ոստիկանն իր բռնագրավումը ձևակերպելու համար, առաջարկում էր կաթողիկոսին վաճառել վերահիշյալ Արտաշատ, Կավակերտ և Հոռոմոց մարզ գյուղերն իրենց ագարակներով։

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանն իր վայրիվերումներով և հողատիրության ձևերի առանձնահատկություններով փոփոխեց Հայաստանի հողային տիրույթների քարտեզը։ Այդ փոփոխությունները կատարվեցին առավելապես Աբբասյանների ժամանակաշրջանում, երբ հայ իշխաններին հողերից զրկելու ձգտումը որոշակիորեն դրսևորվեց։

Նախկինում ամենազոր և հարուստ հողատեր իշխանները՝ Մամիկոնյան-

11 Թովմա Արծրունի, էջ 150։

12 Միջնադարում մուլք է կոչվել նաև ընդհանրապես ամեն մի ժառանգական կալվածք։ Ըստ այնմ միլք (մուլք) էին հին հայ նախարարների հողային տիրույթները։

13 «Ստեփանոս Տարսնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», էջ 106։

ները, իրենց տիրույթների մեծ մասը կորցրին և արդեն IX դարում նրանց սահմանները տարածվում էին միայն Բագրևանդ գավառում:

Շատ արագ ծավալվեցին Բագրատունիները, որոնք եթե VIII դարի սկզբին բացի Սպեր գավառից տիրույթներ ունեին, միայն Կոզովիտը Այրարատ նահանգում, ապա մեկ դար հետո նրանց էին պատկանում հարավում՝ Տարոնը, Շիմշաթը, Մոկքը, իսկ հյուսիսում՝ Արշարունիք, Արագածոտն, Շիրակ, Աշոցք և նույնիսկ Ոստան գավառն Այրարատում: Օգտվելով առիթից, նրանք կարողացան թույլ չտալ, որ արաբական իշխանությունները խիստ թուլացած Մամիկոնյանների, Կամսարականների և այլոց հողերն արաբ գաղթականներից պարգևեն: Այն նոր տիրույթների համար Աբբասյաններից հաստատում (կալվածագիր) ստանալով, Բագրատունիները կարողացան գերիշխող դիրք գրավել Հայաստանում, հասնելով մինչև գերագույն իշխանության: Բագրատունիներին ենթակա էին Այրարատի բոլոր մանր իշխանական տները, ինչպես Գնթունիները, նաև Տաշիրի ու Վանանդի իշխանները:

Քայքայված իշխանական տների հաշվին իրենց տիրույթներն ընդարձակեցին նաև Արծրունիները և արդեն IX դարի սկզբին նրանք Վասպուրականի մեծ մասի տներն էին: Աշտունիների հողերը նրանց էին անցել դեռևս նախորդ դարի կեսերին, իսկ 774—775 թթ. ապստամբությունից հետո տիրեցին նաև Ամատունիների հողերին: Արծրունիների մի ճյուղը նույն դարում հաստատվեց նաև Անձևացյաց գավառում: Այսպիսով, գրեթե ամբողջ Վասպուրականը դարձավ Արծրունիների տիրույթը և եթե մնացին մանր իշխանական տներ, ապա դրանք ենթակայի կախյալ վիճակում էին, ինչպես՝ Ամատունիների ու Գնունիների մնացորդները, Ընտրունի, Ապահունի, Քաջերունի, Համբուռնի, Վահուռնի, Ակեացի, Գաբայեղյան, Մուրացյան, Անձևացի, Հարմացի, Գունդսաղար և այլ իշխաններ:

Սյունյաց իշխաններն իրենց տիրույթներն ընդարձակեցին, իջնելով Արաքսի հովիտը, որտեղ տիրացան գողթնացի իշխանների հողերին, ինչպես նաև Նախճավան գավառին: Դեռ նախորդ դարերից կարևոր դիրք ունեցող Արցախի (Խաչեն) իշխաններն առավել հզորացան IX դարում:

Նախարարական տիրույթներին առընթեր հայ եկեղեցին ևս ուներ իր կալվածները: Վաղ միջնադարում ամեն մի եպիսկոպոսական վիճակ ուներ իր որոշակի հողային տարածությունները, որոնք մեծ մասամբ կառավարվում էին գյուղական հոգևորականության կողմից: IV—VIII դդ. եկեղեցական վիճակների թիվն ավելացավ: Եթե IV դարում մի քանի վիճակ է եղել, ապա VI դարում մոտ երկու տասնյակ եպիսկոպոսական վիճակներ կային¹⁴, VIII դարի եպիսկոպոսական վիճակների թիվն մասին որոշակի պատկերացում է տալիս Մանազկերտի հայ-ասորական եկեղեցական ժողովի մասնակից հայ եպիսկոպոսների ցուցակը, որը պահպանել է պատմիչ Միքայել Ասորին¹⁵, Ցուցակում Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսից հետո հիշվում են 31 եպիսկոպոսներ և նրանց գավառները (վիճակները): Սրան համապատասխանում է Ուխտանեսի ցանկը ուր 30 եպիսկոպոսական վիճակ է հիշված¹⁶, Երկու ցուցակներում էլ հիշված են Հարթի, Մամիկոնյան, Տաթի, Բագրատունյաց, Տարոնի, Սասունի, Արծրունյաց, Սյունյաց, Գարգաման և այլ վիճակներ: Հայաստանի կենտրոնում

¹⁴ H. Adontz, *Էջմ. աշխ.*, էջ 429—433:

¹⁵ Michel le Syrien, II, p. 497—498.

¹⁶ Ուխտանես, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 100:

կար նախճավանի ու Մարդպետականի առանձին եպիսկոպոսական վիճակը¹⁷, իսկ Գուգարքը ենթակա էր Այրարատի (Ոստանի) վիճակին:

Սակայն VIII—IX դդ. կարևոր փոփոխություններ կատարվեցին եկեղեցական հողատիրության մեջ, Այս շրջանի մասին խոսող պատմիչները եպիսկոպոսական վիճակներին պատկանող և գյուղական հողերականությունը ենթակա հողերը այլևս չեն հիշատակում: Բանն այն է, որ այդ հողերն աստիճանաբար անցել էին վանքերին, որոնք հզորանում էին:

VIII դարում դեռևս վաղ միջնադարից գոյություն ունեցող վանքերի կողքին առաջանում են նորերը: Արար պատմիչ Բալազուրին հիշում է Սյունիքում «Բաժակների վանքը» (Դայր ալ-Ակղահ), որը մեծ հեղինակություն ուներ այս նահանգում¹⁸: Սեանի ավազանում հատկապես հայտնի էր Մաքենյաց (Մաքենոցաց, Մաքենոց) վանքը, որը պատմիչը կոչում է «մեծ մաքենացուց մայրաքաղաքն»¹⁹: Այն թեև հիմնահատակ կործանվեց Բաբեկի կողմից, այսուհանդերձ վերականգնվեց ու շարունակեց ծաղկել: Աղբակում հայտնի էին Աղբակի սուրբ Խաչ (Արծրունիների տապանատուն) և Վարազա վանքերը²⁰: Տարբեր վայրերում առաջացած վանքերը ձեռք էին բերում ընդարձակ տիրույթներ և հատուկ ուշադրություն էին դարձնում իրենց տնտեսությանը, ոռոգելի դարձնում անշրդի հողերը, որի վկայությունն է Ուխտատուր. վանականի՝ Քալինի Մայր տաճարի ՄԼԲ (783) թվականի վիմագիր արձանագրությունը, ուր հիշվում է ջուր բերելու (ջրանցք անցկացնելու) մասին²¹:

Հայ եկեղեցու այս վիճակը անհանգստացնում էր Արմինիայի կառավարիչներին (ոստիկան), որոնք առիթ էին որոնում վանքերից և նույնիսկ Դվինի հայրապետանոցից որևէ կալված կամ ունեցվածք խլելու: Բուղայի արշավանքի ժամանակ արարները Վարազա վանքի միաբաններին հարկատու էին դարձրել²², մինչդեռ իրավականորեն եկեղեցական վանական կալվածները ապահարկ էին: Սուվայման ոստիկանի տեղակալը (788—790)²³ Ծալի Եղիպատրուշեցի կաթողիկոսի օրոք պահանջեց եկեղեցական ունեցվածքների ու սպասքների ցուցակը կազմել և ինչ կամեցավ խլեց: Ծալուն հաջորդած Ստեփանոս Դվնեցի կաթողիկոսը մեծ կաշառքով հազիվ կարողացավ ետ ստանալ եկեղեցապատկան գյուղերը: Մեծ տիրույթներ ուներ Դվինի հայրապետանոցը, որին պատկանում էին Արամոնս, Արտաշատ, Կավակերտ, Հոռոմոց մարզ և այլ գյուղեր Այրարատում:

VIII—IX դդ. առավել հստակ ձևավորվեց հայ հողերականությունը: Այս շրջանից սկսած հողերականն այլևս չէր կարող թողնել եկեղեցական ծառայությունը՝ զինվորական ասպարեզ մտնելու համար, և շեշտվեց կուսակրոն հողերականության դերը:

Բացի պետական, պարզական, սեփականատիրական (նախարարական),

¹⁷ Թավմա Արժումի, էջ 128:

¹⁸ Beladsori, p. 211.

¹⁹ «Պատմութիւն Մովսէսի Կաղանկատուացոյ», էջ 375: Մայրաքաղաքն օգտագործված է մետրոպոլիտության իմաստով:

²⁰ Թավմա Արժումի, էջ 200, 228:

²¹ Գարեգին Հովսեփյան, Քարտեզ հայ հնագրության, Շոգակաթ, Վաղարշապատ, 1913, էջ 176, J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam, p. 207—209.

²² Թավմա Արժումի, էջ 214:

²³ Ղևոնդ, էջ 160—170:

գանձագին և եկեղեցական հողերից կային նաև գյուղական համայնքին պատկանող ազատ հողեր, որոնք հարկ էին վճարում ուղղակի պետական գանձարանին:

2. ՇԻՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ: ՀԱՐԿԵՐԸ

Ինչպես հողատիրության ձևերի, այնպես էլ շինականի իրավական վիճակի մեջ արարական տիրապետությունը ոչ թե ուղղակիորեն, այլ անուղղակի ճանապարհով փոփոխություններ մտցրեց: Արաբը նոր տնտեսաձև չէր կարող բերել, այլ ընդհակառակը, ինքն իր նվաճած երկրներից շատ բան ընդօրինակեց, այսուամենայնիվ, արաբական տիրապետության ժանր շրջանը ցնցեց Հայաստանը և ազդեց առաջին հերթին հիմնական արտադրողի՝ շինականի կյանքի գոյավիճակի վրա:

Նախկինի նման գյուղացիության մեծամասնությունը կազմում էին գյուղական համայնքներում ապրող շինականները, սակայն վերջիններիս վիճակը որոշ փոփոխությունների էր ենթարկվել: Արաբների կեղծքիչ քաղաքականությունը և ապստամբություններին հետևող նրանց ասպատակություններն անապահով վիճակի մեջ էին դրել հայ շինականին, և նա հովանավորություն էր փնտրում ուժեղ իշխանների մոտ: Բացի դրանից, ավելի անապահով էր նրա վիճակը նաև այն պատճառով, որ ժանր հարկերը նրան ամեն րոպե գցում էին արաբ հարկահանների ձեռքը: Այս բոլորի հետևանքով հայ շինականն աստիճանաբար առավել կախման մեջ ընկավ թե՛ տեղական և թե՛ օտար իշխաններից:

Կար նաև ազատ շինականների մի փոքրաթիվ շերտ, որը ենթակա և հարկատու լինելով պետությանը, կախած չէր ֆեոդալ հողատերերից և իրեն պատկանող հողակտորներին տիրում էր ժառանգաբար, ուստի այդպիսի շինականները կոչվում էին «հայրենատերք»:

Բացի շինականի հիմնական զանգվածից, որ արդեն որոշ կախման մեջ էր, կային ազարակների մշակներ, որոնք, բնականաբար, մեծ չափով կախման մեջ էին հողատեր իշխաններից և մոտենում էին ճորտային վիճակին: Կարծիք կա, որ ազարակների մշակներն իրենց ծագումով ստրուկներ էին, որոնք պատերազմների ժամանակ գերեվարության և այլ ճանապարհներով բերվում էին և ամրացվում հողին:

Հայ իշխանները, որոնք մասնակցում էին արաբական խալիֆայության՝ խազարների և այլոց դեմ մղված պատերազմներին, իրենց հետ բերում էին ստրուկներ, այսպես, Հայոց իշխան և սպարապետ Աշոտ Բագրատունին Օմայան Մրուան փոխարքայի հետ խազարների դեմ մղված կռվում հաղթելուց հետո, ստացավ բերված գերիների մի մասը՝ «ծառաներ ու աղախիններ»²⁴, այսինքն ստրուկներ ու ստրկուհիներ, որոնց բաժանեց նաև Հայաստանի երեվելի իշխաններին: Ստրուկներ ունեին ոչ միայն նախարարները, այլև եկեղեցիին:

Ստրկությունը մեծ չափերով տարածված էր Օմայան խալիֆայության մեջ: Ասորիքում, Արարիայում և այլ երկրներում, որպես հետևանք նվաճումների ժամանակ կատարված գերեվարության, նվաճող արաբ զորավարները հարյուր հազարներով գերիներ էին բերում: Այսպես էր եղել, օրինակ, հյու-

²⁴ Տե՛ս 2. Մանադյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 87—89, 135—137 և հետ.

սիսային Աֆրիկայի կամ Միջին Ասիայի նվաճումից հետո և այս գերինների զգալի մասը ստրուկ էր դարձել, Բացի գերեվարությունից, ստրուկներ էին ձեռք բերվում նաև ստրկավաճառության միջոցով: Ամեն մի Օմայան իշխանի համար հազար ստրուկ ունենալը շատ սովորական երևույթ էր:

Ըստ մահմեդական իրավագիտության (ֆիկհ, շարիաթ) ոչ միայն մահմեդականը չէր կարող ստրուկ դառնալ և վաճառվել, այլև քրիստոնյան, եթե պայմանագրով խալիֆայության հպատակ էր (զիմմի): Սակայն, երբ ապստամարություն էր ծագում, այս կարգը խախտվում էր: 640 թ. արշավանքի ժամանակ Հայաստանը դեռևս նվաճված չէր և, ըստ Սեբեոսի վկայության, արաբները 35 հազար գերի տարան Ասորիք: Հայաստանը հպատակեցնելուց հետո ամեն մի ապստամբության ժամանակ արաբները գերի էին տանում Ասորիք կամ Միջագետք և այնտեղ մեծ մասամբ ստրկացնում: 850 թ. ապստամբությունը ճնշելուց հետո Բուղան Հայաստանից մի քանի անգամ գերյալների կարավաններ ուղարկեց խալիֆայության մայրաքաղաք՝ Սամառա:

Գերի տարված ռամիկ տղամարդիկ օգտագործվում էին թե ռազմական ծառայության մեջ՝ առավելապես դումակում և թե ծանր աշխատանքներում, իսկ կանայք դառնում էին հարճեր: VII դարի վերջում Հայաստանի վերջնական նվաճման ժամանակ Սիսականի պատրիկի գերի տարված դուստրն ամուսնացել էր Ուսայդ ալ-Սուլամի զորավարի հետ, և նրանից ծնված որդին՝ Եզիդ իբն-Ուսայդը Աբբասյանների օրոք Արմինիայի ռատիկան դարձավ:

Արաբական խալիֆայության մեջ բազմահազար ստրուկների մեծամասնությունը (իսկ ստրկուհիները գրեթե ամբողջովին) տնային ստրուկներ էին, ընդ որում հարճից ծնված տղան դառնում էր հոր ժառանգորդը: Այն ստրուկները, որոնք դառնում էին ռազմիկներ (մամլուք), առաջ զնալով բարձր առաժանների էին հասնում:

Ահա այս հարցում Հայաստանն արմատապես տարբերվում էր խալիֆայության այլ երկրներից, և հակառակ տիրող ավատական կարգերի արևելյան բնույթին, Հայաստանը, կարելի է ասել, «արևելյան» ստրկություն չունեցավ: Հայաստանի քրիստոնեական եկեղեցին թույլ չտվեց, որ արևելյան մահմեդական աշխարհին բնորոշ ստրկությունը տարածվի Հայաստանում:

Արաբական նվաճումների հենց սկզբնական շրջանից նվաճված ժողովուրդների հետ կնքված հպատակության դաշնագրերում, լինեն դրանք Վերին Միջագետքում, թե Հայաստանում կամ Վիրքում, արաբների առաջին և գլխավոր պահանջը միշտ չիզիան (գլխահարկ) էր²⁵:

Արդ ալ-Մալիք խալիֆայի օրոք (685—705) հարկային սիստեմը կազմակերպվեց և ձևավորվեց: Ջիզիան, որը մինչ այդ սոսկ հարկ էր նշանակում, վերջնականապես գլխահարկի իմաստ ստացավ, իսկ խարաջը՝ հողահարկի²⁶, Գլխահարկը ծանրացվեց, իսկ հողահարկը պարտադիր դարձավ բոլորի համար՝ թե քրիստոնյաների, հրեաների ու հեթանոսների, թե մահմեդականների: Բացի դրամական հարկից, գանձվում էր բնահարկ, որի չափի մասին Հայաստանում Սամուել Անեցին գրում է. ամեն տնից 3 մոդ (մոտավորապես 2 փութ) մաղած ցորեն, մեկ ձիատուպրակ, մեկ պարան և մեկ ձեռնոց²⁷:

²⁵ Beladsort, p. 174, 200, 201.

²⁶ Ph. Nitti, History of the Arabs, London, 1958, p. 171.

²⁷ Սամուել Անեցի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 82:

Օմայյան Հիշամ խալիֆայի օրոք²⁸ գլխահարկը, որը մինչ այդ գանձվում էր ըստ երդի (տան, գերդաստանի), դարձավ ըստ շնչի (ըստ գլխի), մեծապես ծանրացնելով հայ շինականի վիճակը:

Սակայն ոչ մի ժամանակ հարկերն այնպիսի անտանելի չափերի չէին հասել, ինչպես Աբբասյանների օրոք: Նահանգներում նրանց վարած քաղաքականության մասին խոսելիս, պատմիչների տեղեկությունները գլխավորապես հարկային կեղեքումների շուրջն են պտտվում:

Ղևոնդ պատմիչի այն խոսքերը, թե Մահմեդը իր հետևորդներին կտակիլ էր «կերեք երկրի ընտրյալների միսը և խմեցեք հզորների արյունը»²⁹, շատ լավ կարող է բնորոշել հենց արբասյան ժամանակաշրջանի հարկային քաղաքականությունը:

Ղևոնդի որոշ ակնարկներից երևում է, որ գլխահարկն ըստ շնչի գանձելու սկզբունքը հետևողականորեն և խիստ կերպով կիրառվել է հենց առաջին Աբբասյան Աբու-Աբբասի ժամանակից սկսած³⁰: Նրա եղբայրը՝ Արմինիայի, Ատրպատականի և Վերին Միջագետքի փոխարքա Աբու Ջաաֆարը, անձամբ շրջում էր Հայաստանի գավառներում, հարկ պահանջում նույնիսկ մեռածների համար և կապարե կնիք էր կախում վճարողների պարանոցից³¹:

Գլխահարկը վճարում էին չափահաս քրիստոնյաները, ընդ որում կանայք լրիվ ազատված էին: Հոգևորականները սկզբունքորեն նույնպես ապահարկ էին, սակայն հարուստ վանականներից երբեմն վերցնում էին գլխահարկ, բացի դրանից մերթ ընդ մերթ կողոպտում էին վանքերը: Նրեխաներն ու ծերերը ազատված էին, ինչպես նաև կույրերը, լուսնոտները, խելագարները, հաշմանդամները, ստրուկները: Գլխահարկը պարտավոր էին վճարել չափահաս և առողջ տղամարդիկ:

Ըստ մահմեդական իրավագիտության, գլխահարկի չափն էր մեկից չորս դինար՝ ոսկեդրամ օգտագործող երկրների համար (Եգիպտոս, Ասորիք), իսկ արծաթ դրամ (դիրհեմ) օգտագործող երկրների համար (Միջագետք, Իրան և մասամբ Հայաստան) պետք է մեկ դինարը մոտավորապես 12 դիրհեմ հաշվեին: Հաճախ գլխահարկը նշանակվում էր ըստ վճարողի նյութական վիճակի: Քրիստոնյա հասարակությունը բաժանվել էր երեք խմբի. հարուստները վճարում էին 48 դիրհեմ, միջակները՝ 24, իսկ աղքատները՝ 12³²: Հայաստանի համար մենք չունենք գլխահարկի ընդհանուր գումարի մասին տեղեկություններ, սակայն Ժ. Լորանը ենթադրաբար հաշվելով գտնում է, որ Հարունի օրոք վճարված 13 միլիոն դիրհեմի 9 միլիոնը գլխահարկ է:

Գլխահարկը պետք է վճարվեր տարին մեկ անգամ և քրիստոնյա (ոչ մահմեդական) հպատակը պարտավոր էր այն անձամբ վճարելու հարկահան պաշտոնյային: Գլխահարկը լինում էր միայն դրամական:

Հարկերն ըստ շնչի գանձելու սկզբունքը քայքայում էր հայ շինականի նահապետական գերդաստանը, որն աստիճանաբար տրոհվեց մանր միավորների: Քայքայված մանր տնտեսություններն առանձին-առանձին շատ թույլ

²⁸ Հ. Նալբանդյան, Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում՝ «Երաբեր հաս. գիտ.», 1934, № 2, էջ 77—79:

²⁹ Ղևոնդ, էջ 125:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 127:

³¹ Հ. Նալբանդյան, Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, էջ 79—80:

³² Տե՛ս Abu Yusuf, Kitab al-khara], p. 69.

էին, հետևաբար ազատ երկրագործն ակամայից կախման մեջ էր ընկնում հողատեր նախարարից:

Հարուն ալ Ռաշիդի իշխանության տարիներին (786—809) Արմինիա ոստիկանությունը վճարում էր 13 միլիոն դիրհեմ (արծաթ) տարեկան հարկ: Բնականաբար այդ հսկայական գումարի կեսից ավելին բուն Հայաստանն էր վճարում, քանի որ ըստ տարածության նա էր ամենախոշոր միավորը ոստիկանության մեջ:

Աբբասյանները ոչ միայն մեծ չափով ավելացրել էին հարկերը (մանավանդ հողահարկը), այլև առաջնակարգ նշանակություն էին տալիս դրամական հարկին, որի հետևանքով ոսկու և արծաթի ճգնաժամ ստեղծվեց: Պատմիչները պարզ գրում են՝ «հատա գիւտ արծաթոյ յաշխարհէս Հայոց»³³: Շինականն արծաթ ձեռք բերելու համար բնականաբար ստիպված էր վաշխառուներին դիմել և ի վերջո չդիմանալով անտանելի վիճակին, ապաստանում էր լեռներն ու քարայրերը և կամ ապստամբում, սպանելով առաջին հերթին հենց արաբ հարկահաններին:

Կիրառվում էր նաև մարդահարկը (խաշար, պարտադիր ձրի շինարարական աշխատանք): Եզիզ իբն Ուսայդ ոստիկանը (752—754) Կարնո քաղաքը Բյուզանդիայից վերագրավելուց հետո, քանդված պարիսպները բնակիչներին վերակառուցել տվեց մարդահարկի միջոցով: Նվաճված ժողովուրդները պարտավոր էին տալ նաև պարենատուրք, այսինքն կերակրել արաբական կայսրոներին և օթևան տալ զինվորներին:

Եկեղեցականները թեև տեսականորեն հարկերից ազատ էին³⁴, սակայն իրականում նրանք պարտավոր էին պարբերաբար ընծաներ տալ ոստիկաններին, այլապես նրանց բացեիքաց կողոպտում էին: Ըստ Ղևոնդ պատմիչի, Սուլայման ոստիկանի օրոք նրա փեսան՝ գլխավոր հարկահան Իբն Դոկեն (հավատարաց հույն) Դվինի հայրապետանոցի հոգևորականներին հավաքում և պահանջում է իրեն հանձնել եղած հարստությունը: Նրա առջև դիզում են անչափ հարստություն³⁵, որից նա ցանկացածը հափշտակում է: Աբբասյանները հաճախ հրաժարվում էին վճարել Հայոց հեծելազորին հատկացված տարեկան ռոճիկը և պարտավորեցնում էին հայ նախարարներին իրենց միջոցներով պահել հայկական հեծյալ զորամասերը:

Ամենասարսափելին այն էր, որ VIII դարի երկրորդ կեսում արաբ հարկահաններն անձամբ էին շրջում հայկական գավառներում և օրինական ու ապօրինի միջոցներով կողոպտում շինականներին: Արաբ հարկահաններն իրենց թույլ էին տալիս ամեն տեսակ կամայականություններ: Այդ երևույթի մասին վկայում է արաբ մատենագիր Աբու Յուսուֆը, խալիֆայության մեջ կիրառվում էր նաև հարկերը կապալով տալու սխտեմը, որը նույնպես չարաշահումների առիթ էր տալիս:

Արմինիայի տարեկան հարկի ու նրա չափերի մասին հաղորդումներ կան մի քանի արաբ մատենագիրների մոտ, իսկ հայ պատմիչներից միայն Սամուել Անեցիին է որոշ տեղեկություններ տալիս:

IX դ. աշխարհագրագետ Իբն խորդադբեհը վկայում է, որ Արմենիան տա-

³³ Ղևոնդ, էջ 139:

³⁴ Սամուել Անեցի, էջ 82:

³⁵ Ղևոնդ, էջ 169:

րեկան վճարում է 4 միլիոն դիրհեմ³⁶։ Դարի վերջին ու X դարի սկզբին ստեղծագործող Իբն ալ-Ֆալհիհը նշում է, որ այն 2 միլիոն 33 հազար 985 դիրհեմ³⁷, իսկ X դարի սկզբի աշխարհագրագետ Կուդաման հիշում է Արմինիայի համար 4 միլիոն և Տարոն երկրամասին՝ 100 հազար դիրհեմ³⁸, ուստի ընդհանուրը կազմում է 4 միլիոն 100 հազար դիրհեմ։ Վերջինս նախքան ամբողջ խալիֆայության հարկերի ցուցակը հիշելը զգուշացնում է, որ դա 204 (819—820) հիշրի թվականի հարկացուցակն է։ Արմինիայի տարեկան հարկը, բնահարկի հետ միասին հիշում են X դարի մատենագիր Ջահշիյարին³⁹ ու XIV դարի հայտնի պատմիչ Իբն իսլդունը⁴⁰, ընդ որում նշվում է, որ դա Հարուն ալ-Ռաշիդի (786—809) շրջանի հարկացուցակն է։ Այս ցուցակում Արմինիայի տարեկան հարկը 13 միլիոն դիրհեմ է։

Հարկավ այս բոլոր տեղեկությունները վերաբերում են միայն արբասյան ժամանակաշրջանին։ Ուստի կարելի է ենթադրել, որ Մանսուր և Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆաների օրոք Արմինիայի տարեկան հարկը 13 միլիոն դիրհեմ էր։ Մամունի օրոք դա իջավ 4 միլիոն 100 հազարի, իսկ Իբն ալ-Ֆալհիհի հիշած 2 միլիոն 33 հազար 985 դիրհեմը, հավանաբար, կարճ ժամանակով (գուցե Մամունի վերջին տարիներին կամ երկու հաջորդների՝ Մուտասիմի (833—842) և Վասիկի (842—847) օրոք վճարված հարկագումար է։ Մուտավաքքի ժամանակ (847—861) հարկերը նորից բարձրացան և գուցե այս շրջանին է վերաբերում Իբն իսրդադեհի հիշած 4 միլիոնը։

Հայաստանի տուրքերի մի մասը վճարվում էր բնահարկի ձևով։ Օմայյան ժամանակաշրջանում բնահարկի հիմնական տեսակը ցորենն էր։

X դարի արաբ մատենագիր Ջահշիարիի հարկացուցակում Հայաստանը արբասյան ժամանակաշրջանում որպես բնահարկ տալիս էր «մահֆուրա» գորգեր՝ քսան հատ, գունազարդ (ռակմ) գործվածքեղեն՝ հինգ հարյուր ութսուն կտոր, աղած, մշակված ձուկ՝ տաս հազար ութի (լիտր), տառեխ՝ տաս հազար ութի, բազեններ՝ երեսուն հատ, ջորիներ՝ երկու հարյուր հատ⁴¹։

Ջահշիարիի այդ հարկացուցակում բնահարկի մեջ առաջինը հիշվում է 20 գորգը, որը մահֆուրա էր կոչվում։ Արաբ մատենագիրների որոշ տվյալներից երևում է, որ մահֆուրա էին կոչվում Կարնո քաղաքում պատրաստված գորգերը և դրա համար էլ առանձին մատենագիրներ քաղաքը հիշատակում են այդ անունով։ Հայկական գորգագործությունն ընդհանրապես կապված է եղել Կարին քաղաքի հետ, որի գորգերն այնքան հռչակված էին, որ ըստ արաբ աշխարհագրագետ Ֆակուտի վկայության, արևելյան ժողովուրդների մոտ խալի (գորգ) բառը Կարին քաղաքի արաբական ձևից՝ Կալիկալայից է առաջացել։

Հայկական գորգերի հռչակը տարածված էր ամբողջ խալիֆայության մեջ, հաճախ հայ իշխանավորները արբասյան խալիֆաներին թանկարժեք գորգեր էին ուղարկում որպես ընծա։

Չափազանց հետաքրքրական է բնահարկի մեջ գործվածքեղենի հիշատա-

³⁶ Bibl. Geogr. Arab., VI, p. 124.

³⁷ Bibl. Geogr. Arab., V, p. 297.

³⁸ Bibl. Geogr. Arab., VI, p. 249.

³⁹ Jahshiyari, Bibl. Arab. Hist. und Geogr., I, 182a.

⁴⁰ Ibn Khaldoun, Kitab al-Ibar, Bulaq, 1284 (1867), I, p. 151.

⁴¹ Jahshiyari, Bibl. Arab. Hist. und Geogr., I, p. 182a.

կումը: Արաբներն բնագործում օգտագործված «ռակմ» բառն, ըստ երևույթին, օգտագործվում է հայկական աղբյուրների մեջ հիշատակված ոսկեթել ու դունազարդ դիպակի իմաստով: Ջահշիարիի ցուցակում կտոր բառի դիմաց իբն խալիդունը (որը նույն ցուցակը տալիս է փոքր տարբերությամբ), ռաթլ (լիտր) արտահայտությունն է օգտագործում: Ուստի կտոր արտահայտությունը պետք է համարել որոշ քանակությամբ կերպաս՝ զգեստ կարելու համար, որը մոտավորապես մեկ ռաթլ (լիտր) ծանրություն պետք է ունենար:

Գորգերի և գործվածքեղենի հիշատակումը խնդրո առարկա սույն ցուցակում մի անգամ ևս վկայում է, որ արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում արհեստագործության այս երկու ճյուղերը զարգացած վիճակում էին:

Ցուցակում հիշվում են ձկան երկու տեսակ, որոնցից յուրաքանչյուրից սառ հազարական ռաթլ էր վերցվում: Ջահշիարին հիշատակում է «աղած, մշակված ձուկ» արտահայտությունը, ապա տարեխը, որն առանձնահատուկ հուշակ ունեւր արաբական խալիֆայության մեջ և կոչվում էր թրիխի:

Հայաստանից վերցված տարեկան երեսուն բազեն բնականաբար անհրաժեշտ էր որսորդության համար: X դարի մատենագիր Մասուդին բազենների մասին խոսելիս հիշում է, որ Հայաստանում դրանք սպիտակ են լինում՝ «ձյունի առատության պատճառով»: Հայտնի էր նաև Հայաստանի ջորին, որի բուծմամբ հատկապես նշանավոր էր Անձեաքյաց գավառը: Արաբ պատմիչների վկայությունները Հայաստանի ջորիների տոկոսնության ու ճկունության մասին, հասկանալի են դարձնում, թե ինչու բնահարկի ցուցակում որպես տարեկան հարկ հիշված է նաև երկու հարյուր ջորի:

Աբբասյան ժամանակաշրջանի բնահարկը թեև պակաս էր դրամական հարկի արժեքից, այնուամենայնիվ բավական մեծ գումար էր կազմում⁴²:

3. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ

ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒ

Խալիֆայության տիրապետության շրջանում անհավասարությունը հասարակության մեջ արտահայտվում էր ոչ միայն շինականի և ընդհանրապես ռամիկի ու ստրուկի շահագործմամբ, այլև այն անիրավահավասարությամբ, որին ենթակա էր ոչ մահմեդական (ալլակոն) ազգաբնակչությունը և դրա մասն էր կազմում նաև հայ ժողովուրդը:

Խալիֆայությունը և ընդհանրապես մահմեդական երկրները միջին դարերում, շունեին կազմավորված օրենսգիրք (Դատաստանագիրք), ոչ էլ խստորեն ընդունված օրենսդրություն, ուստի իրավական հարցերում առաջնորդվում էին մահմեդական իրավագիտությամբ (ֆիկհ), որը հիմնականում կազմավորվել էր VIII դարի երկրորդ և IX դարի առաջին կեսում: Մահմեդական իրավագիտության աղբյուրները համարվում են Ղուրանը և Մուհամմադին վերագրվող ավանդությունները, որոնք իրականում մեծամասնությամբ կազմավորվել էին նվաճումներից հետո հպատակ երկրներում, իրենց մեջ ընդունելով հոռոմեարյուզանդական և իրանական մշակույթների (հատկապես իրավական ավանդությունների) որոշ ժառանգություն: Այս հիմքի վրա մահմեդական հո-

⁴² Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում, «Երաբեր հաս. գիտ.», 1969, № 2:

գեորական իրավագետները (ֆակիհ) զարգացրին իրավագիտությունը (իր շուրս դպրոցներով՝ մազհար), որը համարվում է մահմեդականության օրենքը (շարիա, շարիաթ)։

Մահմեդական իրավագիտությունը հասարակության մեջ դասակարգային բաժանում գրեթե չի ճանաչում։ Նրա համար չկան ազատներ և անազատներ, այլ կա հետևյալ եռակի բաժանումը՝ մահմեդականներ, ոչ մահմեդականներ և ստրուկներ։

Ոչ մահմեդականների՝ զիմմիների (քրիստոնյաներ, հրեաներ, զրադաշտականներ, հեթանոսներ) իրավական վիճակը ընդհանուր գծերով էր ձևակերպված իրավագիտության մեջ։ Թեև տեսականորեն որոշ տարբերություն կար Ս. Գրքի ժողովրդի (ահլ ալ-քիտաբ), այսինքն քրիստոնյաների ու հրեաների և զրադաշտականների ու ընդհանրապես հեթանոսների միջև, այսուհանդերձ վերջին հաշվով նրանք բոլորը նման իրավիճակ ունեին։

Ոչ մահմեդականներն ընդհանուր առմամբ կոչվում էին հովանավորյալ ժողովուրդ (զիմմի կամ ահլ ալ-զիմմա)։ Նվաճման ժամանակ հպատակություն հայտնած և որոշ պարտավորություններ ստանձնած ժողովուրդները վայելում էին մահմեդականների «հովանավորությունը»։

Զիմմի հպատակների իրավունքներն⁴³ ունեին քաղաքական, եկեղեցական և քաղաքացիական բովանդակություն։

Արմինիայի, Վերին Միջագետքի (Ջազիրա), Ասորիքի կամ Եգիպտոսի կառավարիչները կարող էին միայն մահմեդական լինել, թեև հիշյալ երկրներում հիմնականում ապրում էր քրիստոնյա ազգաբնակչություն (հայ, ասորի, ղպտի)։

VIII դարում, երբ դեռ արաբական խալիֆայությունը նոր էր կազմավորվում, տեղական քրիստոնյա ժողովուրդներին մասամբ թույլ էր տրվում վարչական կյանքին մասնակցելու։ Սակայն արդեն VIII դարի առաջին կեսում Օմայաններն սկսեցին սահմանափակել քրիստոնյա (ասորի և ղպտի) պաշտոնյաների իրավունքները։ Օմար Բ խալիֆան, որը հայտնի էր իր կրոնական մոլեռանդությամբ, ըստ պատմիչների վկայության, շեշտում էր այն պարագան, որ միայն մահմեդականը պետք է իշխող լինի, իսկ ոչ մահմեդականը երբեք բարձր դիրք չպետք է ունենա հասարակության մեջ։ Իրոք, նրա ժամանակ Եգիպտոսում շատ ղպտի (եգիպտացի քրիստոնյա) պաշտոնյաներ փոխարինվեցին արաբներով։ Օմայանների օրոք պետական պաշտոնները հանձնրվում էին հիմնականում միայն արաբներին, իսկ քանի որ արաբները որոշ պաշտոնների նկատմամբ հակում չունեին, դրա հետևանքով քրիստոնյաները դեռ որոշ չափով պահպանում էին իրենց դիրքը։ Սակայն Աբբասյանների ժամանակ, երբ ամեն մի մահմեդական անկախ ցեղային ժառանգից, կարող էր բարձր պաշտոն ստանալ, քրիստոնյաներն առավել ևս դուրս մղվեցին պետական պաշտոններից։

Հայաստանը որպես քրիստոնյա երկիր, թեև շատ բանով նման էր Միջագետքին, Ասորիքին ու Եգիպտոսին, այսուհանդերձ ուներ նաև իր առանձնահատկությունները։ Քրիստոնյա հայը, չէր կարող լինել Արմինիայի ոստիկան, բայց բուն Հայաստանի կառավարիչը (Հայոց իշխան) նշանակվում էր միշտ հայ իշխաններից և դա ընդունված երևույթ էր⁴⁴, թեև խալիֆաները ձգտում էին

⁴³ Abu Yusuf, Kitab al-kharaḡ, Bulaq, 1302 (1884), p. 68—69 A. Tritton, The Caliphs and their non-moslem Subjects, London, 1930, p. 5—8.

⁴⁴ A. Fattal, Le statut legal des non musulman en pays d'Islam, Beyrouth, 1958, p. 297—298.

երբեմն վերացնել հայերի այդ իրավունքը՝ ուշացնելով նոր Հայոց իշխանի նշանակումը, այսուհանդերձ այդ պաշտոնը մնում էր հայերի ձեռքում: Հայը կարող էր լինել նաև ոստիկանի տեղակալը (Բաթրիկ ալ-Բաթարիկա), ինչպիսին էր Բագարատ Բագրատունին: Նույնը պետք է ասել նաև սպարապետի և հայկական զնդերի մասին, որոնք միշտ էլ մնացին ի հեճուկս խալիֆայության բոլոր փորձերի, որոնք ձեռնարկվում էին հայկական այրուձին ռոճիկից զրկելու, քայքայելու և ցրելու նպատակով: Այս բոլորի հիմքն այն էր, որ Հայաստանում պահպանվել էր հողատեր (ֆեոդալ) դասը⁴⁵:

Արաբական խալիֆայության մեջ կային մի քանի ազգային եկեղեցիներ՝ ասորի նեստորականների (նստավայրը Բաղդադում), ասորի Հակոբեկների, հունաղավան Մելքիտների, Մարոնիների, հայկական և ղպտի (Ալեքսանդրիայի աթոռը) եկեղեցիները: Այս եկեղեցիների պետերը (կաթողիկոս կամ պատրիարք) եկեղեցական ժողովի կողմից ընտրվելուց հետո ընդհանրապես պետք է իրենց հաստատումն ստանային Օմայան, ավելի ուշ Աբբասյան խալիֆաների ներկայացուցիչներից: Հաճախ խալիֆաներն (կամ կառավարիչները) անձամբ միջամտում էին և արգելում որևէ պատրիարքի ընտրությունը:

Այսպիսի վիճակում էր նեստորականների կաթողիկոսը, որի ընտրությունը եպիսկոպոսների կողմից սոսկ ձևական էր և խալիֆան անձամբ էր նշանակում նրան:

Նգիպտոսում Ալեքսանդրիայի պատրիարքները նշանակվում էին տեղի արաբ կառավարիչների կողմից, որոնք մեծ մասամբ նախապատվությունը տալիս էին միաբնակ թեկնածուներին, թեև կաշառք ընդունելու կամ միջամտության դեպքում երբեմն բացառություն էին անում՝ նշանակելով մեկերի (երկաբնակ) թեկնածուի:

Հայոց կաթողիկոսի ընտրության հարցում նույնպես արաբ ոստիկանները երբեմն ձգտում էին միջամտել, բայց քանի որ Հայաստանում գոյություն ունեւր Հայոց իշխանը, որը միջնորդ էր խալիֆայական իշխանությունների ու հայ ժողովրդի միջև, ապա ոստիկանի դերն այս դեպքում սահմանափակվում էր: Արաբ ոստիկանները շատ հազվադեպ էին միջամտում Հայոց կաթողիկոսի ընտրությանը, ինչպես, օրինակ, Սուլայման ոստիկանը, միջնորդեց, որպեսզի Սիոն Բավոնացին ընտրվի կաթողիկոս՝ 767 թ., քանի որ նա Սիոնի նկատմամբ բարձր համարում ուներ դեռ այն ժամանակվանից, երբ վերջինս Աղձնիքի (Սասուն ու Նփրկերտ) եպիսկոպոսն էր եղել⁴⁶: Բայց հայտնի չէ մի դեպք, երբ ոստիկանը կամ այլ արաբ իշխանավոր, արգելել կամ խափաներ որևէ հայ կաթողիկոսի ընտրությունը: Իսկ Հայոց իշխանն արդեն վճռական ձայն ուներ կաթողիկոսի ընտրության հարցում:

Ընդհանուր առմամբ Հայոց կաթողիկոսը Հայաստանին վերաբերող քաղաքական և այլ հարցերի առթիվ միջնորդում էր նույնիսկ խալիֆայի առջև: Օրինակ, Հովհան Օձնեցու անձամբ բանակցելը խալիֆայի հետ, կամ Սահակ Զորափորեցու բանակցելու համար Խառան գնալը հենց այս նպատակով էր: Լինում էին դեպքեր, երբ Արմինիայի ոստիկանները Հայաստանի սպարապետի կամ իշխանների հետ վեճի ժամանակ կաթողիկոսի միջնորդությանն էին դիմում ինչպես, օրինակ, Հռլ ոստիկանը խնդրել էր Դավիթ Կակաղեցուն՝ միջա-

45 Նույն տեղում:

46 Դրառախանակերտցի, էջ 136:

մտելու, որպեսզի Սևադայի հետ ապստամբած Սմբատ Բագրատունին և այլ նախարարներ հրաժարվեն իրենց մտադրությունից:

Մյուս կողմից Հայոց կաթողիկոսն իր ժողովրդի միակ ներկայացուցիչը չէր խալիֆայության առջև (քանի որ կար Հայոց իշխանը), ինչպես ասորի նեստորականների պատրիարք կաթողիկոսն էր, կամ Եգիպտոսի ղպտինների պատրիարքը: Վերջիններս զրկված լինելով քաղաքական ինքնուրույնությունից (քանի որ վաղուց կորցրել էին իրենց տեղական ֆեոդալներին), իրենց կրոնապետների մեջ տեսնում էին նաև իրենց քաղաքական պետին: Այս առումով նեստորականների կաթողիկոսը, որ նստում էր Բաղդադում, մեծ հեղինակություն էր վայելում: Պաշտոնապես Աբբասյանների աչքում նա համարվում էր խալիֆայության բոլոր քրիստոնյաների ամենահեղինակավոր կրոնապետը, և իր հաստատումն ստանում էր անձամբ խալիֆայից:

Ըստ մահմեդական իրավագիտության, քրիստոնյաներն իրավունք չունեին կառուցել նոր եկեղեցիներ, կամ հները նորոգել: Սակայն այստեղ կային որոշ նրբություններ, որոնք կարելի էր յուրովի մեկնաբանել, ըստ օրվա տիրակալի վերաբերմունքի: Օմայյաններն ու Աբբասյանները թեև երբեմն քանդում էին եկեղեցիները, սակայն երբեմն էլ թույլ էին տալիս նորերը կառուցել: Այս հարցում իշխում էր կամայականությունը:

Հայաստանում նույնպես նոր եկեղեցիներ կառուցելը սկզբունքորեն արգելված էր, սակայն գիտենք եկեղեցիներ կառուցելու առանձին դեպքեր, իսկ քանդման դեպքերը, ըստ երևույթին, նույնպես եղակի են եղել Հայաստանում:

Եկեղեցական արարողությունների համար էլ խալիֆայությունը սահմանափակումներ էր դրել: Արգելված էր քաղաքների միջով խաչերով ու սրբապատկերներով եկեղեցական թափորների անցնելը, եկեղեցիներում կոշնակներ հնչեցնելը, ճանապարհների վրա և այլ վայրերում խաչեր կանգնեցնելը և այլն: Սակայն սրա հետ մեկտեղ մահմեդական որոշ իրավագետների մոտ այն կարծիքը կար, որ մահմեդական տիրակալներն ընդհանրապես չպետք է միջամտեն քրիստոնյաների կրոնական ծիսակատարություններին ու սովորություններին, եթե դրանք վնաս չեն բերում մահմեդական համայնքին: Եթե խաչը կամ սրբապատկերը եկեղեցում կամ նրա կալվածքներում էին զետեղվում, ապա իշխանությունները չէին միջամտում:

Եկեղեցիների ու վանքերի նկատմամբ կամայականություններ արաբները գործադրում էին նաև Հայաստանում, մանավանդ ապստամբությունների և ընդհատումների ժամանակ, երբ արաբները տարբեր առիթներով ներխուժում էին հայկական վանքերը և կողոպտում:

Հայերի, ասորիների և ղպտինների քաղաքական իրավագույրի վիճակի ու նրանց եկեղեցիների նեղ դրության հետևանքով այդ ժողովուրդները քաղաքացիական խիստ սահմանափակ իրավունքներ ունեին: Հասարակ ժողովուրդը, լինի քաղաքներում թե գյուղերում, իր վրա էր զգում խտրականության ամբողջ ծանրությունը:

Օրենքի առջև քրիստոնյան մահմեդականի հետ բոլորովին հավասար չէր ոչ միայն հարկերի տեսակետից (գլխահարկ էր վճարում), այլև հասարակական վայրերում մահմեդականից ցածր պետք է նստեր և այլն:

Դատարանում քրիստոնյայի վկայությունը մահմեդականի դեմ չէր ընդունվում: Ոչ մահմեդականին թույլատրվում էր մահմեդականի համար վկայել միայն բացառիկ դեպքերում, օրինակ՝ եթե հեռավոր վայրում մահամերձ

մահմեդականն իր կտակի համար չէր ունենում մահմեդական վկաներ, ապա նա կարող էր դիմել քրիստոնյային: Մահմեդական կինը կարող էր ամուսնանալ միայն մահմեդական տղամարդու հետ, իսկ մահմեդական տղամարդը կարող էր քրիստոնյա կին ունենալ: Եթե քրիստոնյա ծնողներից որևէ մեկը մահմեդականություն ընդուներ, երեխաները մահմեդական էին համարվում: Մահմեդականի սպանության համար քրիստոնյան մահապատժի էր ենթարկվում, բայց հակառակը մեծ մասամբ չէր լինում: Արյան դին վճարելու դեպքում քրիստոնյային սպանող մահմեդականը պակաս էր վճարում, քան մահմեդականին սպանող քրիստոնյան (սպանության դեպքում տուժող կողմը կարող էր պահանջել արյան վրեժ կամ արյան դին):

Ամեն մի պատեհ առիթով հավատարացության պահանջը սովորական երևույթ էր Աբբասյանների համար: 754 թ. Արմինիայի ոստիկան խուզայման Արծրունի Համազասպ և Սահակ իշխաններին առանց որոշակի մեղադրանքի (հավանաբար կասկածի հիման վրա) հավատարացության կամ մահվան երկընտրանքի առջև դրեց և Արծրունի իշխանները շուրանալով իրենց հավատը, տանջամահ արվեցին⁴⁷:

Քրիստոնյաները պարտավոր էին նաև հատուկ զգեստներ ունենալ, որպեսզի տարբերվեն մահմեդականներից: Որոշ զգեստներ կային, որ քրիստոնյան չպետք է հագներ, գլխին մահմեդականի ապարոշ չպետք է կրեր, ձիու վրա թամբով չպետք է նստեր, մեջքին կապեր հատուկ գոտի: Մուսուլմաքքիլը հրաման տվեց, որ քրիստոնյաները դեղին զգեստներ հագնեն և գլխներին նույնպես դեղին ապարոշ կապեն: Նա նույնիսկ քրիստոնյաներին արգելեց ձի նստել:

Հայերի, ասորիների և ղպտիների իրավազուրկ վիճակը Աբբասյանների օրոք ապստամբության էր մղում նրանց: Հայաստանում ծագած ապստամբություններից թեև առաջին երեքը (703, 747—750, 774—775) արյան մեջ խեղդվեցին, սակայն չորրորդը (850—852) վերջնականապես ջնշվեց և երկիրը կարողացավ պահպանել իր ինքնուրույնությունը:

Այս և նման փաստերի բազմակողմանի համեմատության միջոցով հնարավոր է դառնում քիչ թե շատ հստակ պատկերացում կազմել հայ ժողովրդի քաղաքական, իրավական, եկեղեցական վիճակի և մշակութային կյանքի դառնությունների, ինչպես և այն համառ ազատագրական պայքարի մասին, որը մղեց հայ ժողովուրդը արաբ նվաճողների դեմ և որի տրամաբանական վախճանն էր հայ պետականության վերականգնումը Աբբասյան խալիֆայության թուլացումից հետո՝ ի դեմս Բագրատունյաց թագավորության:

4. ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ, ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ ԵՎ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ VII—IX ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Բյուզանդապարսկական 591 թ. և հատկապես 629 թ. պայմանագրերի կնքումից հետո Հայաստանն ապրեց համեմատաբար խաղաղ պայմաններում, որոնք մերթ և մերթ ընդհատվում էին պատերազմներով, սակայն վերստին հաստատված խաղաղությունը տևեց մինչև VII դ. վերջը: Այդ խաղաղ ժամանակաշրջանում Հայաստանում նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին տարանցիկ առևտրի հետագա զարգացման համար:

⁴⁷ Ղևոնդ, 42ն:

Արևելքի և Արևմուտքի՝ Հնդկաստանի, Իրանի, Բյուզանդիայի և Միջերկրականի ավազանի միջև առևտուրը մեծ մասամբ կատարվում էր երկու ճանապարհով՝ Հայաստանի և Վերին Միջագետքի վրայով։ Արաքսի հովտի միջով անցնող մայրուղու վրա հիմնական առևտրական կենտրոնը Դվինն էր, իսկ Վերին Միջագետքում աշխարհի էր Մծբինը։ Այդ քաղաքների վրայով տանում էին Հնդկաստանից և այլ կողմերից բերված ապրանքներ՝ մետաքս, թանկարժեք ակնեղեն, ոսկեղեն, համեմունք և գորգեր։ Սակայն Վերին Միջագետքը 572—591 և 602—629 թթ. պարսկաբյուզանդական պատերազմներից անհամեմատ ավելի էր տուժել, քան Հայաստանը և այդ բացասաբար էր ազդել առևտրի զարգացման վրա։ Բացի դրանից VII դարում Վերին Միջագետքը պայքարի թատերաբեմ դարձավ արաբների և բյուզանդացիների միջև։

Հայաստանը համեմատաբար ավելի նպաստավոր պայմաններում էր VII դարում, մանավանդ 652 թ. կնքված պայմանագրից հետո, մինչև 689 թ. երկիրը վայելում էր խաղաղություն և հայոց իշխանապետությունն ըստ էության չեզոք պետության դիրք էր գրավել Բյուզանդիայի և խալիֆայության միջև։ Շնորհիվ այս չեզոք դիրքի, ամբողջ VII դարում Իրանից Փոքր Ասիա ընթացող մայրուղին (որը ճյուղ տալով հասնում էր Տրապիզոն) ոչ միայն պահպանեց իր գոյությունը, այլև մեծապես աշխուժացավ։

Անանիա Շիրակացու թվաբանական հարցերից մեկում հետաքրքիր է նկարագրված Իրանից Հայաստան եկող առևտրական ճանապարհը. մի վաճառական Բահլում ձեռք է բերում արքունի (շահուար) մարգարիտներ և վաճառում է, անցնելով Գանձակ քաղաքը, ապա մտնում Հայաստան և մաս առ մաս վաճառում Նախճավան և Դվին քաղաքներում, ապա հասնում է Շիրակ⁴⁸, Արևելքից բերվում էին նաև այլ ակնեղեններ։

Մաքսերը գանձվում էին ոչ միայն երկրից երկիր, այլև քաղաքից քաղաք ապրանք տեղափոխելու դեպքում։ Անանիա Շիրակացու թվաբանական խընդիրներից մեկում ասված է, որ մի վաճառական մոտ երեք քաղաքում բաժ (մաքս) վճարելուց հետո 2376 դահեկանից իրեն մնում է 11 դահեկան։ Նման հարցադրումներն ինչքան էլ որ պայմանական լինեն, այնուամենայնիվ իրականության հետ ինչ որ կապ պետք է ունենան։

Առևտրի և ընդհանրապես տնտեսական կյանքի զարգացումը զգալի դարձավ մանավանդ Հայաստանի տարբեր հատվածների միավորումից հետո։ VII դարում առևտրի զարգացման մասին որոշ գաղափար են տալիս նաև Դվինում գտնված դրամները, որոնց առատությունն այդ հարյուրամյակում ուշադրություն է գրավում։ Սասանյան և բյուզանդական դրամներ են գտնվել, որոնք պատկանում են V—VII դարերին։ Սակայն եթե երկարատև պեղումների ընթացքում առաջին երկու դարերում թողարկված հազիվ երկու տասնյակ դրամ է գտնվել, ապա VII դարից գտնվել է երեք հարյուրից ավելի դրամ։ Նման բացառիկ առատությունն, անկասկած, վկայում է այդ դարաշրջանում դրամական շրջանառության ծավալի մասին։

Վաճառականների խավը VII դարում արդեն կարևոր տեղ էր գրավում և Սեբեոսի պատմության մեջ նախարարների ու եկեղեցականների հետ համատեղ հիշվում է որպես հեղինակություն վայելող խավ։ Կոստանդ կայսեր

48 «Вопросы и решения вардапета Анании Ширакаци», издал и перевел И. А. Орбели, Пг., 1918, стр. 18.

հարձակման ժամանակ, երբ Թեոդորոս Ռշտունու համախոհներն իրենց գանձերով ապաստանեցին ամրոցները, այնտեղ էին ամբողջ երկրի՝ եկեղեցու, իշխանների և վաճառականների գանձերը⁴⁹։

Հայաստանի առևտրական ուղիների մասին ընդհանուր պատկերացում է տալիս հայագիտության մեջ «Մղոնաչափը» խորագրով հայտնի աշխատությունը։ Դրանում արտացոլված է VII դարի առևտրական ուղիների պատկերը։ «Դվինից Կարին 200 մղոն է, Կարինից Փոսագոուն՝ 100, այնտեղից Կոդոնիա՝ 90... Դվինից հյաթ 170 մղոն է, այնտեղից Քղիսմար՝ 80, այնտեղից Ուռհա՝ 180, այնտեղից Եփրատ գետ՝ 40, այնտեղից Դամասկոս՝ 120, այնտեղից Բափոր լեռը՝ 90, այնտեղից Երուսաղեմ՝ 100։ Դվինից Բերդկունք 60 մղոն է, այնտեղից Պարտավ՝ 160, այնտեղից Կասպից ծով՝ 90։ Դվինից Նախճավան 70 մղոն է, այնտեղից Գանձակ Շահաստան՝ 120, այնտեղից Տիգրոն՝ 370, այնտեղից Ակոդա (Քուֆա)՝ 70, այնտեղից Բարա՝ այնտեղից Պարսահայան ծով՝ 20։ Գանձակից Նինվե 120 մղոն է, այնտեղից Մծբին՝ 120, այնտեղից Ուռհա՝ 150, Նախճավանից Արտավեստ (Արտևատ)՝ 200 մղոն է, այնտեղից Վարդանակերտ՝ 70, այնտեղից Փայտակարան՝ 60, այնտեղից Կասպից ծով՝ 60։ Դվինից Կողբ 50 մղոն է, այնտեղից Կոտագեղն՝ 120, այնտեղից Տփղիս՝ 140, այնտեղից Հունարակերտ՝ 70, այնտեղից Պարտավ՝ 100»⁵⁰։

Հիշյալ ճանապարհների մեջ հատկապես կարևոր էր Արաքսի հովտով ընթացող «Արքունի պողոտան», որը գալով Պարսկաստանից ու Ատրպատականից մտնում էր Հայաստան և անցնելով Նախճավան, Դվին և Կարին քաղաքներով, հասնում էր Փոսագոուն, որտեղից մտնում էր Հունաց աշխարհը՝ Բյուզանդիա։

Ահա այս առևտրական միջազգային մայրուղու վրա էին զարգանում VII դարի Հայաստանի քաղաքները՝ Թե հին և թե նոր։ Հին քաղաքներից զարգանում էր հատկապես Դվինը, մասամբ և Վաղարշապատը։ Դվինում VII դարում վերակառուցվել է Մայր տաճարը և, հավանաբար, նաև կաթողիկոսական պալատը։ Քաղաքի զարգացման մասին են վկայում նաև հնագիտական պեղումների արդյունքները։ Քաղաքի շերտագրության մեջ հատուկ տեղ ունի VI դարի II կեսից VIII դարի I կեսը հասնող հնագիտական շերտը, որն ընդգրկում է ամբողջ VIII դարը և զարգացման հատուկ շրջան է։ Ուշագրավ են նաև Վաղարշապատում VII դ. կառուցված ճարտարապետական հուշարձանները՝ Հռիփսիմեի և Գայանեի տաճարները, ինչպես նաև Վաղարշապատի մերձակայքում վեր խոյացող Զվարթնոցը։

Այս ժամանակ առաջանում և զարգանում էին նաև այլ քաղաքատիպ ավաններ՝ Արուճը, Բագարանը, Շիրակաշատը (Մավրիկապոլիս), Թալինը, Երևանը և Մարմետը (Երվանդաշատ)։ Որպես նոր կազմավորվող քաղաքատիպ ավան հիշատակության արժանի է Արուճը։ Արաքսի հովտով անցնող մայրուղին հասնում էր Կարնո քաղաքը, որը հայտնի էր իր հարստությամբ⁵¹։

VII դարի արհեստների ուսումնասիրման համար գլխավոր աղբյուրը հնագիտական պեղումներն են և մասամբ մատենագրական տվյալները։ Դվինի

49 Սեբեոս, էջ 142։

50 «Շիրակացու մատենագրությունը», Երևան, 1944, էջ 355։

51 Սեբեոս, էջ 153։

երկարամյա պեղումները⁵² հարուստ նյութեր են տալիս դարձնության, խեցեգործության և այլ արհեստների մասին: Հայտնաբերվել են այս շրջանին վերաբերող երկաթե իրեր, մեծ քանակությամբ զենքեր և այլն: Դտնվել են որոշ քանակությամբ պղնձե զարդեր՝ օղբեր, ապարանջաններ: Ոսկե և արծաթե իրեր քիչ են հայտնաբերվել, այնուհանդերձ մատենագրական տեղեկություններ կան ոսկե և արծաթե ամանների և թանկարժեք մետաղներով զարդարված հագուստների ու զրահների մասին:

Անանիա Շիրակացին իր խնդիրներից մեկում նկարագրում է արծաթագործի աշխատանքը, թե ինչպես մի սկուտեղից (հավանաբար արծաթե) ձուլվում են տարբեր ամաններ, բաժակներ և այլն:

Խեցեգործության մասին բավական լավ պատկերացում են տալիս Դվինի պեղումների արդյունքները: Դվինի բրուտանոցներն արտադրել են բազմատեսակ ամաններ, խողովակներ, կղմինդրներ, աղյուսներ և այլն: Քաղաքն այդ ժամանակ ուներ իր ջրմուղի ընդարձակ ցանցը՝ կապե խողովակներից պատրաստված, որով ջուրը բերվում էր հեռավոր վայրերից և ապա տարածվում ամբողջ քաղաքում:

Դվինն ուներ նաև ապակեգործության արհեստանոցներ, որտեղ բազմատեսակ ապակի էր արտադրվում: Դվինի վաղ միջնադարյան ապակին դեռ անտիկ ժամանակի կնիքն է կրում և Ասորիքի ու Միջագետքի ապակեգործության հետ սերտ կապ ունի: Ոստայնագործության և գորգագործության մասին ունենք մատենագրական տեղեկություններ:

VII դարում Հայաստանի տնտեսական զարգացումն արդյունք էր այն յուրահատուկ պայմանների, որոնց մեջ գտնվում էին արևելյան որոշ երկրներ՝ Սասանյանների անկումից և Բյուզանդիայի թուլացումից մինչև արաբական խալիֆայության կայունացման միջև ընկած ժամանակահատվածում (630-ական թթ. մինչև դարի վերջը): Նման իրադրությունը, բացի Հայաստանից, նպաստեց նաև ուրիշ արևելյան երկրների տնտեսական զարգացմանը, օրինակ, Սողդ (Սոգդիանա) երկիրը Միջին Ասիայում նույնպես բուռն զարգացում ապրեց, որի լավագույն վկայությունն են հնագիտական պեղումների հարուստ արդյունքները Փենջիքենդում (Տաշկետան): Այստեղից էր անցնում Չինաստանից Իրան և ապա Հայաստան ընթացող առևտրական կարևոր մայրուղին, որի վրայով բերվում էր մետաքս և այլ ապրանքներ:

Դրությունն արմատապես փոխվեց արաբական տիրապետության շրջանում, երբ երկիրն ընդհանրապես տնտեսական անկում ապրեց:

Հարկային ծանր լուծը մեծ չափով ծանրացրեց Հայաստանի ազգաբնակչության մեծամասնությունը կազմող գյուղացիության վիճակը հատկապես VIII դարի երկրորդ կեսում: Որոշ նահանգներ գրեթե ամայացան: Ասորի պատմիչը վկայում է, որ Չորրորդ Հայքը (Մոփք) նախապես հոծ բնակչություն է ունեցել, խաղողի այգիներ և բազմատեսակ պտղատու ծառեր: Սակայն իր օրոք (գրել է 775 թ.) այդ նահանգն ամայացել է և մեծ չափով պակասել բնակչությունը⁵³, Ըստ նրա՝ Աբրասյանների իշխանության սկզբում այնպիսի

52 Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Ա, Երևան, 1952, էջ 85—152, Բ, 1982, էջ 10—88; Ա. Քալանդարյան, Դվինի նյութական մշակույթը VI—VII դդ., Երևան, 1970, էջ 17—26:

53 Denys de Tell Mahré, p. 12.

սով էր տարածվել, որ Չորրորդ Հալեի բնակչությունը փախչում էր Ասորիք⁵⁴։ Մեծ հարված կրեց նաև Հայաստանի վրայով կատարվող տարանցիկ առևտուրը, որի մայրուղին գալով Իրանից անցնում էր Արաքսի հովտով ու Կարնո քաղաքով հասնում Տրապիզոն⁵⁵։ Արաբաբուզանդական պատերազմների հետևանքով այս ճանապարհը գրեթե փակվեց, թեև պետք է նշել, որ նրա փոխարեն կար խալիֆայության ներսում գործող և մասամբ նաև Դարբանդի վրայով դեպի արևելյան Եվրոպա ընթացող ճանապարհը՝ հատկապես IX դ. առաջին կեսում։

Երկրի տնտեսական անկման և տարանցիկ առևտրի տուժելու հետևանքով դանդաղեց Հայաստանի քաղաքների զարգացումը։ Հ. Մանանդյանն ընդգծում է, որ Հայաստանի քաղաքներն այս շրջանում ռազմավարական կենտրոններ դարձան⁵⁶։ Իհարկե վաղ միջնադարյան քաղաքի զարգացումը, որն սկիզբ էր առել VII դարում, ընդհատվեց, այսուհանդերձ դա չի նշանակում, որ քաղաքների զարգացումը լրիվ դադարեց, այլ պարզապես դանդաղեց։

Որոշ զարգացում ապրեց քաղաքամայր Դվինը (Դարիլ), որի մասին վկայում են հնագիտական պեղումների արդյունքները⁵⁷։ Դարի սկզբին, ինչպես վկայում է Ղևոնդը, նրա պարիսպները վերակառուցվեցին, քաղաքն ավելի ընդարձակվեց, քան նախկինում էր, ամրացվեց ղոններով և պարսպի շուրջը շրով լցված խրամատ անցկացվեց⁵⁸։ Դվինի միջնաբերդը կառավարչի (ոստիկան) նստավայրն էր, և այնտեղ էր գտնվում փողերանոցը։

Շատ կարևոր քաղաք էր նաև Կարինը (Թեոդոսուպոլիս, Կալիկալա), որը ռազմագիտական մեծ նշանակություն ուներ, որպես Բյուզանդիային դիմադրող մի ամրոց։ Դեռևս Հուստինիանոս I-ի օրոք կառուցված ամրակուռ պարիսպները հաճախ էին ավերվել ու վերակառուցվել։ Մանսուր խալիֆայի օրոք (754—775) վերականգնվել էին նրա պարիսպները⁵⁹, իսկ Մուսա սին խալիֆան (833—842) 500 հազար դիրհեմ ծախսեց քաղաքի ամրությունները վերակառուցելու նպատակով⁶⁰։

Հայաստանի այլ քաղաքները՝ Մուշ, Խլաթ, Մանազկերտ, Արճեշ, Բերկրի, Վան, Նախճավան, Բագարան և այլն ռազմավարական կարևոր կենտրոններ էին։ Թովմա Արծրունու մոտ հիշվում են Խլաթի ու Ոստանի միջնաբերդերը։ Երբ Դավիթ Արամունեցի կաթողիկոսը (728—741), նեղվելով Դվինի արաբական իշխանություններից, հեռացավ ու հաստատվեց իր ծննդավայր Արամոնս գյուղում՝ կառուցեց գեղեցկահարմար եկեղեցի ու կողքին վայելուշ տուն (հայրապետանոց)⁶¹։ Հայոց իշխանաց իշխան Բագարատ Բագրատունին Մուշ քաղաքում կառուցեց սուրբ Փրկիչ բարձրաբերձ եկեղեցին, որի համար ծախսեց 300 հազար դիրհեմ⁶²։

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 54։

⁵⁵ Манаңджян, О торговле и городах Армении, стр. 194.

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 196։

⁵⁷ Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Ա, Երևան, 1952, էջ 209, Բ, Երևան, 1982, էջ 96—99։

⁵⁸ Ղևոնդ, էջ 36։

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 130։

⁶⁰ Beladsofi, p. 199.

⁶¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 134։

⁶² Թովմա Արծրունի, էջ 120։

Սակայն ամենահետաքրքրականն այն է, որ արհեստները համեմատաբար քիչ էին տուժել այս ժամանակի տնտեսական անկումից: Հնագիտական պեղումները վկայում են, որ խեցեգործությունը⁶³ և ապակեգործությունը⁶⁴ շարունակում էին զարգանալ նաև այս շրջանում: Արար պատմիչ Յակուբին (IX դ.) վկայում է, որ Հիշամ խալիֆայի (724—743) պատվերով պատրաստվում է հայկական մետաքս⁶⁵, իսկ գորգագործությունն այնքան զարգացած էր, որ իրրև բնահարկի տեսակ գորգեր էին ուղարկվում արքունիք⁶⁶:

Արար հայտնի մատենագիր Ջահիզը (IX դ.) խոսելով խալիֆայության մեջ արտադրվող ապրանքների մասին, հիշատակում է, որ «լավագույն կահավորանքը (ֆարշ), ամենաթանկն ու ամենաշքեղը հայկական միրիզա (այժի մագե գործվածք) կարմիր (կիրմիզ) փայլուն կահավորանքն է»⁶⁷: Կահավորանք (ֆարշ) տվյալ դեպքում նշանակում էր գորգեր, ծածկոցներ ու բարձեր: Հիշվում է, որ Մուտավաքթիլ խալիֆայի (842—861) օրոք հայ նախարարները ինչ որ հարց լուծելու համար բարձրաստիճան պաշտոնյային կաշառելու նպատակով որպես ընծա Սամառա են ուղարկում բացառիկ շքեղ վրան՝ գորգերով, բարձերով⁶⁸:

Հայաստանի արտաքին առևտրի Տրապիզոն նավահանգիստն ընթացող մայրուղին թեև խափանվեց, այսուհանդերձ ընդարձակածավալ խալիֆայության տարբեր նահանգների հետ գոյություն ունեին առևտրական հարաբերություններ: Հայաստանում հայտնաբերվել են խալիֆայության տարբեր նահանգներում թողարկված դրամներ, սկսած Շաշից (Միշին Ասիայում) մինչև Իֆրիկիա (Հյուսիսային Աֆրիկա)⁶⁹: Կային նաև առևտրական կապեր արևելյան Եվրոպայի հետ, որի լավագույն վկայությունն է Արմինիա մակադրությամբ բազմաթիվ դրամների գյուտն այդ կողմերում⁷⁰:

Հայաստանը խալիֆայության այլևայլ նահանգների հետ տարբեր տեսակի ապրանքներ էր փոխանակում: Ջահիզը վկայում է, որ Հայաստանից ու Ատրպատականից արտահանվում էին՝ թաղիքներ, թամբեր, գորգեր, նուրբ փսիաթներ, գոտիներ և բուրդ⁷¹, որոնք բնականաբար տեղական արտադրանքներ էին և միաժամանակ զաղափար են տալիս տեղի արհեստների մասին:

Հայաստանի առևտրական ճանապարհներից ամենակարևորն էր «արքունի պողոտան»⁷², որ գալով Իրանից, Դվինի վրայով հասնում էր Կարնո քաղաք և ապա Սև ծով (Տրապիզոն): Մի ուրիշ ճանապարհ գնում էր Դվինից Խլաթ, ապա՝ Բաղեշի վրայով Սիրիա և Իրաք, Ըստ արար աշխարհագրագետների Դվինից Պարտավ 7 կայան (սիքքա) էր, Պարտավից Դարբանդ (Բար ալ-Արուար)՝ 15 կայան: Դվինից Նախճավան 20 փարսախ էր, Նախճավանից Մա-

63 Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Ա, էջ 209:

64 Հ. Զաքարյան, Դվինի միջնադարյան ապակին, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, 7, Երևան, 1974, էջ 12:

65 Yaqubi, II, 328.

66 Bibl. Arab. Hist. und Geogr., I, 182a.

67 Jahiz, Kitab al-tabassur bi-l-tijara, Dimashq, 1932, p. 16.

68 Tannukhi, Mishwar al-muhadara, Damashg, 1930, b. 31—32.

69 X. Мушегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, стр. 50.

70 Նույն տեղում, էջ 48—49:

71 Jahiz, Kitab al-tabassur bi-l-tijara, p. 28;

72 Ղազնվի, էջ 140:

յունք նույնպես 20 փարսախ⁷³։ Հայաստանի և խալիֆայության բոլոր ճանապահները գտնվում էին փոստի (բարիդ) դիվանի վերահսկողության տակ։ Հայաստանում օգտագործում էին ձիեր, ջորիներ և նույնիսկ ուղտեր՝ նամակների տեղափոխման համար։ խալիֆայության տարբեր նահանգների հետ ղոյուլթուն ունեցած առևտրական կապերի վկայությունն են Դվինում հայտնաբերված արաբերեն կնիքները⁷⁴։ Հավանաբար հայ վաճառականները ևս օգտագործում էին արաբատառ կնիքներ։

5. ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ VIII—IX ԴԴ.

Սասանյանների իշխանության կործանումից և արաբական տիրապետության հաստատումից հետո, դրամական շրջանառությունը Հայաստանում թեփակության իր զարգացման նոր փուլը, որը բնորոշվում է անցյալում եղած սասանյան և վաղ բյուզանդական դրամների սպառմամբ ու արաբատառ դրամների տարածմամբ։ խալիֆաթի ստեղծման սկզբնական շրջանում արաբական իշխանությունները չվերացրին նվաճված երկրներում ստեղծված դրամաշրջանին սիտեմները, այլ առևտրի պահանջները բավարարելու համար օգտվեցին նրանցից։ Չնայած Սասանյանների գերիշխանությունը պաշտոնապես վերացել էր, բայց նրանց անցյալում թողարկված դրամները շրջանառությունից չէին հանվել։ Բացի այդ, VII դ. երկրորդ կեսին թողարկվեցին սասանյան և բյուզանդական դրամների ընդօրինակությամբ արաբական գրամներ, որոնք հայտնի են, այսպես կոչված, արաբասասանյան և արաբաբյուզանդական անուններով։ Օմայան փոխարքաները հիմք ընդունելով վերջին Սասանյաններից Ումիդը II-ի (579—590) և առավելապես Խոսրով Փարվեզի (590—628), Նուշիրվան III-ի (632—651), դրամների պատկերազրույթունը, թողարկում էին դրանց նման, բայց արաբատառ դրամներ։

Արաբասասանյան դրամների թե՛ պատկերների և թե՛ գրությունների ձևավորումները բազմազան են։ Շրջանառության մեջ դրանք երկար մնացին ևսրասանում, Բուխարայում և հատկապես Թաբարիստանում։ Հայկական շուկաներում արաբասասանյան դրամները լայն տարածում չեն ունեցել և Հայաստանի դրամային տնտեսության համար բնորոշ չեն եղել։ Սասանյան դրամների ընդօրինակություններով թողարկված արաբական դրամները ծագել են բուն Իրանի կենտրոնական ու արևելյան նահանգներում՝ Խորասանի, Ջերալի, Խուստանի (Խուզիստանի), Ֆարսի, Կերմանի, Սազաստանի (Սեյստանի) վաճառահաճ քաղաքներում⁷⁵։

Ինչ վերաբերում է արաբաբյուզանդական դրամներին, ապա դրանք ևս հանդես են եկել պատկերների ու գրությունների տարբեր ձևավորումներով։ Սկզբում թողարկում էին անցյալում տարածված Հուստինիանոս II-ի և Սոֆիայի (565—578) պատկերներով պղնձյա դրամներ, որոնց վրա արաբերենով նշված էր փողերանոցի տեղանունը։ Այնուհետև թողարկվեցին կայսր Հերակլի, ինչպես նաև նրա գահաժառանգների պատկերներով ու լատինատառ արձանագրություններով դրամներ։

⁷³ Ibn Khordadbeh, Bibl. Geogr. Arab. VI, c. 122;

⁷⁴ А. Калактыян, Раннесредневековые буллы Двина, Ереван, 1982, стр. 46—49.

⁷⁵ J. Walker, A Catalogue of the Arab-Sassanian coins, London, 1941, p. 3—168.

Պղնձյա դրամներից բացի թողարկվում էին նաև ոսկյա դրամներ: Ի տարբերություն խաչի նշանով բյուզանդական ոսկյա դրամների, արաբական իշխանությունները խաչի փոխարեն դրոշմում էին միայն մի ուղղահայաց դիմ: Այդօրինակ ոսկյա դրամների վրա թողարկման վայրը չէր հիշատակվում⁷⁶: Միանգամայն որոշակի է այն իրողությունը, որ մինչև VIII դ. սկիզբը խալիֆաթի տիրապետության տակ գտնվող երկրներում զուտ արաբական դրամներ չին թողարկվել: Տարբեր կշռային չափերով թողարկված արաբաստանյան ու արաբբյուզանդական դրամները չէին կարող նպաստել պետական հարկերի գանձմանը, գրամահաշվային գործարքների հստակ կատարմանը և ապրանքափոխանակության պահանջներին, քանի որ դրանք շրջանառության մեջ ընդունվում էին կշեռքով:

Ողջ խալիֆաթի համար միասնական դրամային սիտեմի ստեղծումը կատարվեց խալիֆ Աբդ ալ-Մալիքի հատուկ ռեֆորմով, հիշրայի 77 (696/97) թ.: Սահմանվեց որոշակի կշռային չափերով և նոր ձևավորմամբ զուտ արաբական դրամների թողարկման կարգ: Խալիֆաթն ստեղծեց իր սեփական դրամակշռային սիստեմը, որը շուրջ երեք հարյուր տարի իշխեց միջազգային ապրանքադրամական հարաբերություններում: Որոշվեց դրամներ թողարկել ոսկուց (դինար, 4,25 գ.), արծաթից (դիրհեմ, 2,97 գ.) և պղնձից (3—5 գ. քաշով):

Ի տարբերություն նախկին դրամների, արաբական խալիֆաթի դրամները թողարկվում էին առանց պատկերների, բացառապես արաբատառ արձանագրություններով՝ քաղված մահմեդական «սուրբ գրքի»՝ «Ղուրանի» ասույթներից: Ոսկյա վաղ արաբական դրամները Հայաստանում և հարևան երկրներում տարածված չեն եղել: Դրանք տարածվել են խալիֆաթի կենտրոնական նահանգներում (Սիրիա-Իրաք, Սեփպտոս) և իսպանական շրջաններում: Հայաստանում և հարևան երկրներում մասսայական տարածում են ունեցել արծաթյա դրամները, որոնք Աբդ ալ-Մալիքի դրամային ռեֆորմից՝ հետո թողարկվում էին ոչ միայն արաբական տիրապետության կենտրոնական մասերում, այլև Հայաստանում ու Օմայաններին ենթակա մյուս երկրներում:

Հայաստանում օմայան դրամներ թողարկվել են արաբական դրամների ծագման առաջին տարիներից: Հայաստանում կտրված ամենավաղ օմայան արծաթ դրամը⁷⁷ վերաբերում է հիշրայի 81 (մ. թ. 700—701) թվականին:

Հարկ է նկատել նաև, որ Օմայան հարստության արծաթյա դրամները թողարկվում էին առանց խալիֆի կամ որևէ պաշտոնական անձի անունը նշելու: Սակայն, որպես կանոն, միշտ արձանագրվում էր թե որտեղ և երբ է դրավազված տվյալ դրամը:

Տվյալները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում և նրան մերձավոր անդրկովկասյան շրջաններում, որոնք մտնում էին Արմինիա վարչական միավորի մեջ, Օմայանները դրամներ են թողարկել մոտ 50 տարի (հիշրայի 81 մինչև 131 թ. մ. թ. 700 (701—748/49 թ.):

Օմայանների և ապա՝ Աբբասյանների օրոք թողարկված արաբատառ բոլոր դրամները, որոնց վրա արձանագրված է, որ ծագել են Արմինիայում, վերաբերում են բուն Հայաստանին և դուրս են եկել առավելապես Դվինի փողե-

⁷⁶ J. Walker, A Catalogue of the Arab-Byzantine and post-reform Umayyad coins London, 1956, p. 42, pb. VIII;

⁷⁷ Այն պահվում է Բեռլինի Թանգարանում, տե՛ս Nützel, Königlische Museen zu Berlin, Katalog der Orientalischen Münzen, I, Berlin, 1898, S. 67, № 304, taf. IV;

րանցից, Այդ նույն սկզբունքով էլ խալիֆաթի բոլոր այն դրամները, որոնց վրա հիշատակված է Արմինիայի մեջ մտնող Առանի անունը, ամենայն հավանականությամբ, թողարկվել են այդ շրջանի տնտեսական խոշոր կենտրոնում՝ Պարտավ քաղաքում:

Հետագայում, եթե Արմինիայի անունով թողարկվել են դրամներ, ինչպես Պարտավում կամ Հարունաբադում, ապա դրամի վրա հատուկ ձևով նշվել է այդ մասին, ցույց տալու համար այն տարբերությունը, որ կա տվյալ արտակարգ օրինակների և ընդհանուր թողարկվող արմինիական դրամների միջև⁷⁸:

Դվինի հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտնաբերվել են արաբատառ օմայան պղնձյա դրամներ, որոնք տալիս են վաղ արաբական ժամանակներին վերաբերող կարևոր վկայություններ: Պարզվում է, որ Դվինում օմայան պղնձյա դրամները մեծ մասամբ թողարկվել են ողջ Արմինիայի անունով: Այդ կարգի պղնձյա դրամների բացակայությունը բուն Հայաստանից դուրս և դրանց առատությունը Դվինում, մի ավելորդ անգամ փաստում է, որ խալիֆաթի՝ Արմինիա նահանգի անունով դրամների թողարկման գլխավոր կենտրոնը իրոք եղել է Դվինը: Հայտնի է, որ պղնձե դրամը սովորաբար տեղական շուկայի սահմաններից դուրս չէր անցնում: Հետևաբար, զարմանալի չէ, որ Դվինի օմայան ֆելսերը ի հայտ են գալիս հենց Դվինի ավերակներում: Ազնիվ մետաղներից (ոսկի, արծաթ) կտրված դրամները առևտուրը դուրս էին բերում միջազգային ասպարեզ և հեռանում իրենց ծագման վայրերից: Այդ տեսակետից էլ պատահական չէ, որ Դվինում կտրված օմայան արծաթյա դրամները գտնվել են Հայաստանից շատ հեռու, եվրոպայի արևելյան և հյուսիսային երկրներում⁷⁹:

Տեղական կտրվածքի դրամներից բացի, VIII դ. առաջին կեսին Հայաստանի դրամային շրջանառությունը լիցքավորվել է նաև խալիֆաթի կենտրոնական նահանգներում՝ Իրաքում, Ջազիրայում, Ջեբալում և Ադրեբջանում թողարկված դրամներով: Այդ մասին են վկայում մի կողմից Դվինի հնագիտական պեղումների շնորհիվ գտնված օմայան դրամները, մյուս կողմից՝ Անդրկովկասում հայտնաբերված դրամագիտական նյութերը: Դվինի կենտրոնական թաղամասում ի հայտ են եկել օմայան ֆելսեր, որոնք թողարկվել են Սիրիայի Դամասկոս, Հիմս, Կիննասրին քաղաքներում⁸⁰:

Ասորիքից Հայաստան բերված ֆելսերը կարող են վկայել VIII դ. հայաստրական անմիջական կապերի մասին: Տնտեսական և քաղաքական անմիջական հարաբերությունների առկայությունը դրամները փաստում են նաև Հայաստանի և Իրաքի համար: Այդ մասին է խոսում Թալինի Աշնակ գյուղում հայտնաբերված VIII դ. 30-ական թվականներին վերաբերող գանձը⁸¹: Նրա կազմում եղած բացառապես օմայան դիրհամները թողարկվել են մեծ մա-

78 P. P. Фасмер, Монеты Саджидов, Известия общества обследования и изучения Азербайджана, 1927, № 5, с. 37. А. А. Быков, Даясам нбн Ибрахим эл-Курди и его монеты. «Эпиграфика Востока», 1955, вып. XX, с. 14—15. Խ. Մուշեղյան, Դվինի մի քանի դրամների մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության թանգարան, աշխատությունների ժողովածու, V, Երևան, 1959, էջ 113—131 և այլու:

79 X. A. Мушегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, с. 154—166.

80 «Հայաստանի պատմության պետական թանգարան», № 10678, 11810, 11995, 12395:

81 նույն տեղում, № 17430:

սամբ Տիգրիսի ստորին հոսանքին մոտ գտնվող Վասիթ քաղաքում: Դրանց հետ միասին առանձին օրինակներով Հայաստան են թափանցել արծաթյա դիրհամներ՝ Պարսից ծոցի իրանական քաղաքներից, մասնավորապես Սուլեյման ալ-Ահմադից և Քերմանից⁸²: Սիրիական ծագում ունեցող օմայյան դրամների շրջանառությունը Հայաստանում հայտնի է նաև այլ վկայություններով⁸³:

Իրաքում թողարկված դրամների թափանցումը Անդրկովկաս պարզորոշ ելևում է Գանձակում գտնված գանձից, որի կազմի 44,4 %-ը Վասիթ քաղաքում դրվագված օմայյան արծաթյա դրամներ են:

Այդուհանդերձ, դրսից բերված օմայյան դրամներ Հայաստանում դեռևս սակավաթիվ են, որը հնարավորություն չի ընձեռում դատելու նրանց լայն տարածման մասին:

82 նույն տեղում:

83 նույն տեղում:

✓
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

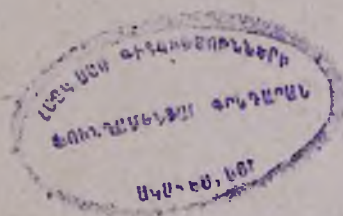

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Ծրեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Ն. Ս., Հակոբյան Ա. Մ.,
Ներսիսյան Մ. Գ.

A ^{III}
6541

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՐԱԶՈՒԹՅՈՒՆ,
Ե Ր Ե Վ Ա Ն - 1976

ՀԱՏՈՐ III

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՉԱՐԳԱՅԱԾ
ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(IX Դ ԿԵՍԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ XIV Դ ԿԵՍԵՐԸ)

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առաքելյան Բ. Ն. (պատասխանատու խմբագիր),
Բաբայան Լ. Հ. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Մնացականյան Ա. Շ., Ցեր-Ղևոնդյան Ա. Ն-

Գլուխ յաթերորդ.— Կարսը IX—XI դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Կարսը սպարապետների նստավայր և հայոց մայրաքաղաք	93
2. Կարսի թագավորության առաջացումը և ժաղկումը	95
3. Տարածքը և տնտեսական կյանքը	98

Գլուխ ութերորդ.— Տաշիր-Ձորագետը և Հայաստանի ճյուղիս-արևմտյան գավառները IX—XI դարերում (Ռ. Ի. Մաթևոսյան)

1. Կյուրիկյան թագավորությունը	100
2. Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան գավառները	105

Գլուխ իններորդ.— Սյունիքը IX—XI դարերում (Ք. Հ. Համարյանյան) 114

Գլուխ տասներորդ.— Բագրատունյաց թագավորությունը X դարի վերջին և XI դարի սկզբներին (Ք. Ն. Առաքելյան)

1. Երկրի խաղաղ բարգավաճումը	122
2. Բագրատունյաց թագավորության հետագա զորեղացումը	134

Գլուխ տասներեկերորդ.— Բագրատունյաց պետության հասարակական-քաղաքական ճգնաժամը և անկումը

1. Բյուզանդական կայսրության առաջխաղացումը և Վասպուրականի թագավորության վերացումը (Վ. Մ. Վարդանյան)	141
2. Բագրատունյաց թագավորության ճգնաժամը (Հ. Մ. Բարթիկյան)	144
3. Բագրատունյաց թագավորության անկումը (Հ. Մ. Բարթիկյան)	149

Բ Ա Ժ Ի Ն Բ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔԸ IX—XI ԳԱՐԵՐՈՒՄ

Գլուխ տասներեկերորդ.— Գյուղատնտեսությունը. ֆեոդալական խոշոր հողատիրության զարգացումը IX—XI դարերում (Ք. Ն. Առաքելյան)

1. Տնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ երկրագործության և անասնապահության զարգացումը	157
2. Ժառանգական խոշոր հողատիրության հետագա զարգացումը, ֆեոդալական խոշոր տնտեսության ձևավորումը	165
3. Վանական խոշոր հողատիրության ձևավորումը	172

Գլուխ տասներեկերորդ.— Արհեստների զարգացումը: Ֆեոդալական քաղաքի ձևավորումը (Ք. Ն. Առաքելյան)

1. Արհեստների անշատումը երկրագործությունից և ֆեոդալական քաղաքի ձևավորումը	182
2. Արհեստների հետագա զարգացումն ու ճյուղավորումը	187

Գլուխ տասնչորսերորդ.— Առևտուրը 209

1. Ներքին առևտուրը (Ք. Ն. Առաքելյան)	210
2. Արտաքին առևտուրը (Ք. Ն. Առաքելյան)	214
3. Գրամական շրջանառությունը (Խ. Ա. Մուշեղյան)	223

Գլուխ տասներեկերորդ.— Հայաստանի խոշոր քաղաքները (Ք. Ն. Առաքելյան)

1. Հյուսիսային մայրուղու վրա գտնվող քաղաքները	226
2. Հարավային մայրուղու վրա գտնվող քաղաքները	235
3. Քաղաքային վարչության և ինքնավարության առաջացումը	241
4. Քաղաքների դերն ու նշանակությունը երկրի հասարակական-տնտեսական կյանքում	245

Ա Ռ Ե Վ Տ ՈՒ Ր Ը

Ֆեոդալական հասարակության արտադրողական ուժերի զարգացումը և դրա հետևանքով տեղի ունեցած աշխատանքի հասարակական բաժանումը, որը դրսևորվեց երկրագործությունից արհեստների անջատումով, խոշոր նշանակություն ունեցան ոչ միայն արհեստների, այլև առևտրի զարգացման համար: Արհեստները և առևտուրը կենտրոնացան գերազանցապես քաղաքներում, որով և ձևավորվող միջնադարյան քաղաքը անջատվեց գյուղից: Դրանով իսկ ապրանքափոխանակություն սկսվեց գյուղի և քաղաքի միջև: Գյուղի երկրագործական և անասնապահական արտադրանքի մի մասը անհրաժեշտ էր քաղաքի բնակչությանը՝ իբրև սննդամթերք և հումք՝ արհեստային արտադրության համար: Որքան աճում և բազմանում էր քաղաքի բնակչությունը և զարգանում էին արհեստները, այնքան մեծանում էր պահանջարկը գյուղական արտադրանքի նկատմամբ: Քաղաքային արտադրանքի մի շարք տեսակներն էլ իրենց հերթին սպասարկում էին գյուղական բնակչության անմիջական սպառողական և տնտեսական պահանջները:

Հետզհետե առևտրի մեջ էր ներգրավվում նաև գյուղացիներից՝ բնամթերքով գանձվող հավելյալ արդյունքի, ինչպես նաև ֆեոդալների ու վանքերի տնտեսությունից ստացվող եկամտի մի մասը: Ուշագրավ է, որ վանքերը դեռևս X դարի սկզբներին կուղպակներ ունեին քաղաքներում: Հիշատակվում է, օրինակ, որ Մաքենացոց վանքը 901 թ. նվեր ստացավ հինգ կուղպակ, նոր առաջացող Անի քաղաքում¹:

Վերջապես, հարկ է նշել առևտրի զարգացման ևս մի կարևոր նախադրյալի առկայությունը IX—XI դարերի Հայաստանում: Դա Մերձավոր Արևելքում կատարվող միջազգային տարանցիկ առևտրի մեջ Հայաստանի խաղաղած դերն էր: Ակադ. Հ. Մանանդյանը իրավացի նշել է, որ մրցակից ու մշտապես իրար հետ բախվող արաբական և բյուզանդական երկրների միջև ընկած Բագրատունյաց Հայաստանը շեղոք երկիր էր և միջազգային տարանցիկ առևտրի իդեալական վայր²: Այդ երկու տերություններին ենթակա, ինչպես և

¹ Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 5:

² Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հայաստանի քաղաքները X—XI դարերում, էջ 9—10: Տե՛ս նաև Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, стр. 203.

այլ երկրներից առևտրական քարավանները այցելում էին Հայաստան, որը դարձել էր միջազգային առևտրի կարևոր կենտրոններից մեկը, թե որպես ներմուծող և թե որպես արտահանող երկիր:

1. ՆԵՐՔԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Երկրի ներսում կատարվող առևտուրը խարսխված էր գյուղի և քաղաքի միջև կատարվող ապրանքափոխանակության ու քաղաքի արհեստավորության մանր ապրանքային արտադրության վրա: Քաղաքների և արհեստների աճին ու ընդարձակմանը համընթաց մեծանում էր նաև պահանջարկը՝ ապրանքային արտադրության նկատմամբ:

Ժիշտ է, գյուղատնտեսական արտադրանքի մի փոքր մասն էր շուկա հանվում, իսկ գյուղերի տնայնագործ արհեստավորները շարունակում էին սպասարկել գյուղական բնակչության՝ արհեստային արտադրանքի նկատմամբ ունեցած պահանջարկի մեծ մասը, բայց և այնպես գյուղը հետզհետե կապվում էր քաղաքի հետ՝ վաճառքի հանելով ավելի շատ մթերքներ, հումք, ինչպես և ձեռք բերելով քաղաքային արհեստավորների ավելի որակյալ, երբեմն էլ ավելի մատչելի արտադրանքը, հատկապես զանազան գործիքներ, իրեր և առարկաներ, որոնք գյուղերում չէին արտադրվում: Նույնը կարելի է ասել ֆեոդալական բերդ-դղակների և վանքերի մասին: Այստեղ ևս կային ֆեոդալների և վանքերի համար աշխատող արհեստավորներ, սակայն աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները, մասնակցելով քաղաքներում կատարվող առևտրին, ոչ միայն իրացնում էին իրենց մթերքների և հումքի մի մասը, այլև ձեռք էին բերում քաղաքի արհեստային արտադրանքի շատ տեսակներ: Բնորոշ է, որ Արագածի բարձրադիր լանջին տեղադրված Անբերդի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են Անիում, Դվինում և այլ քաղաքներում արտադրված մետաղե բարձրարժեք իրեր, ջնարակած խեցեղենի, հախճապակու, ապակու շատ նմուշներ, դրանց թվում նաև Զինաստանից և Իրանից ներմուծված խեցեղեն:

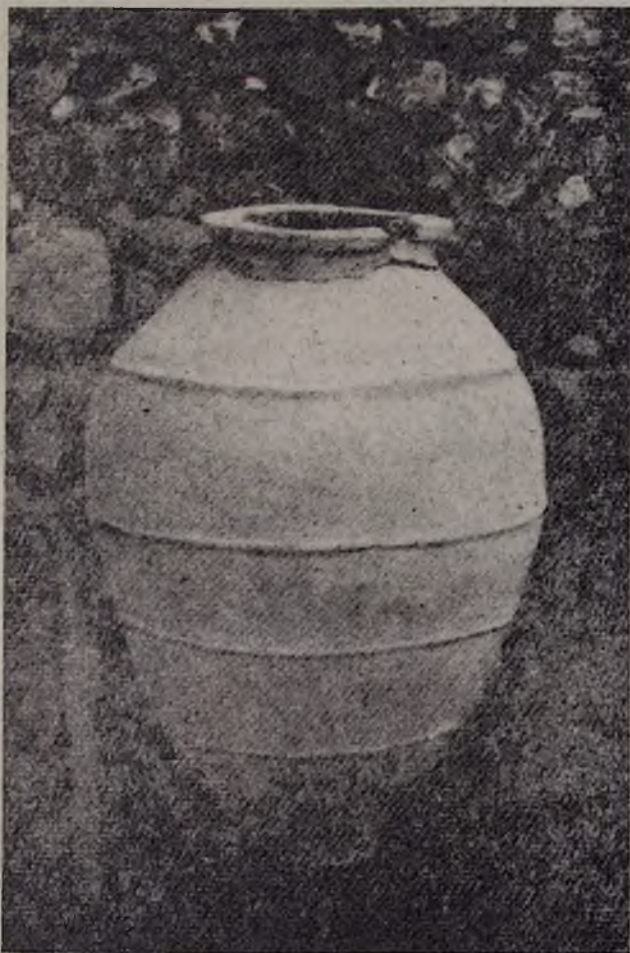
Քաղաքներում երկրագործությամբ և անասնապահությամբ զբաղվողները կային, սակայն, խոշոր քաղաքների բնակչության մեծ մասը շուկայից էր ձեռք բերում առաջին անհրաժեշտության առարկաները՝ սննդամթերքը, հագուստը, տնային գործածության իրերը, կարասին, ինչպես և զանազան գործիքներ, տնտեսական գործածության սարքեր և այլ առարկաներ: Այսպիսով քաղաքների արհեստային արտադրության նկատմամբ իրենց պահանջարկն ունեին ֆեոդալական հասարակության բոլոր դասերն ու խավերը, և այդ անընդհատ աճող պահանջարկն էլ կազմում էր արհեստների և առևտրի զարգացման տնտեսական պայմանը:

Մեծ քաղաքներում կային մի քանի շուկաներ, որտեղ վաճառվում էին տարբեր ապրանքներ՝ անասուններ, հացահատիկ, ընդեղեն, մրգեր, փայտ, արհեստային ամեն տեսակի արտադրանք և այլն:

Անի քաղաքի արհեստավորական շարքերը միաժամանակ շուկաներ էին: Բացի այդ, բամբակի և բամբակեղեն գործվածքների համար կար հատուկ շուկա³:

³ Տե՛ս Լ. Դ. Гюзальян, Персидская надпись Кей Султана Шеддади в Ани, стр. 633.

Բացի շուկաներից, քաղաքներում կային նաև առևտրական տներ, որտեղ սովորաբար մեծածախ առևտուր էր կատարվում: Քաղաք,— ասված է մի գրվածքում,— տուրևառիկ վաճառացն տեղի սահմանեցաւ, որոշեալ ի նմա տունս վաճառաց և ընդարձակ վայրս, զի ամենայն գաւառականքն յամենայն կողմանց անդանօր ժողովելով, իւրաքանչիւր ոք զպէտս իւր վճարիցէ»⁴:

Կարաս, Գառնի

Ուշագրավ է, որ այստեղ նշվում է ոչ միայն շուկայի և առևտրական տների առկայությունը քաղաքներում, այլև քաղաքի և գավառի կապը:

Գյուղի մթերքները քաղաք ձգող երկու պատճառ կար, նախ՝ գյուղացին իրացնելով իր մթերքները, ձեռք էր բերում ոչ միայն իրեն անհրաժեշտ ար-

⁴ Ստեփան Շնորհալի, Մեկնութիւն Եօթանց թղթոց կաթողիկեայց, Կ. Պոլիս, 1826, էջ 145:

տադրանք, այլև դրամ, որպեսզի կարողանար վճարել հետզհետե գրամով պահանջվող հարկերը: Երկրորդ՝ քաղաքին պետք էին անմիջական սպառման մթերքներ և հումք: Հայաստանի, Ադվանքի և Գյուլըջիստանի (Վրաստանի) քաղաքներում վաճառվող գյուղատնտեսական մթերքները, մրգերը, անասունները, դրանց առատությունն ու բարձր որակը բազմիցս հիշատակված են հայկական և արաբական աղբյուրներում⁵:

Անիի X—XI-րդ դարերի արձանագրությունների մեջ հիշատակված է, որ մթերքները քաղաք էին բերվում սայլերով, գրաստներով կամ շալակով⁶:

Ինչպես նշվեց, շուկայի դեր կատարում էին նաև արհեստավորական շարքերը, քանի որ արհեստավորը սովորաբար իր արտադրանքը վաճառում էր իր իսկ կուղական-արհեստանոցում:

Արհեստավորական շարք-շուկաների մասին տեղեկություններ, թեև սակավ, պահպանվել են Անիի շենքերի վրա փորագրված արձանագրություններում, որտեղ հիշատակված են ութ այդպիսի շարքեր⁷:

Արիստակես լաստիվերոցին հիշատակում է Արծն մեծ քաղաքի վաճառափողոցները⁸, իսկ Ներսես Շնորհալին, իբրև կաթողիկոս, պատվիրում է բոլոր այն քաղաքացիներին, ովքեր վաճառափողոցներում նստած գնում ու վաճառում են, և արհեստավորներին, որպեսզի նրանք չխաբեն, չխարդախեն⁹:

Առևտուրը շահավետ էր, գալթակղիշ և հաճախ իրեն էր ձգում նաև հոգևորականներին: Բացի քաղաքի շուկաներում և արհեստավորական շարք-փողոցներում մշտապես կատարվող առք ու վաճառքից, կային նաև առևտրի այլ ձևեր՝ կիրակնօրյա շուկաներ, տոնավաճառներ, երբ անհամեմատ ավելի մեծ քանակությամբ գյուղատնտեսական և արհեստային արտադրանք էր շուկա հանվում:

Տոնավաճառների համար սահմանված էր լինում նաև հատուկ վայր և որոշակի ժամանակ: Հայտնի էր Պարտավ քաղաքի տոնավաճառը, որը տեղի էր ունենում քաղաքի դռներից մեկի մոտ փոված մի ընդարձակ շուկայում՝ ամեն կիրակի օր, ուստի կոչվում էր «Կիրակի»¹⁰: Բացի հաճախակի գործող տոնավաճառներից, կազմակերպվում էր նաև տոնավաճառ տարվա մեջ մի անգամ, նախօրոք սահմանված օրերին:

Միջնադարյան մի գրվածքում պատմվում է, որ տոնավաճառի ժամանակը ստույգ հայտնի էր և նրան երկար ժամանակ պատրաստվում էին ամենքը, մանավանդ վաճառականները, ռզի և մի տեղոջ կուտեալ ժողովին, և ինչս մեծագինս և զանազանս, զոր և պիտոյ է յաչս մարդկան անդ վաճառեսցին¹¹:

Վանա լճի ափին կազմակերպվում էր տառեխի տոնավաճառ՝ տարվա այն ժամանակամիջոցին, երբ այդ ձուկը ձկնկիթ նետելու համար անցնում էր լճի

5 Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում, հատ. 2, էջ 18—30:

6 Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 9, 27:

7 Տե՛ս Ալիշան, Շիրակ, էջ 25, 63, 117, 118—119, 123:

8 Տե՛ս Արիստակես լաստիվերոցի, էջ 78:

9 Տե՛ս Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, էջ 108—107:

10 Տե՛ս СМОМПК, ВВН. XXIX, стр. 99, նաև Jacut, I, p, 558.

11 Մատենադարան, ձեռագիր № 4239, էջ 144ա-բ:

մեջ թափվող գետերը և գյուղությամբ կարելի էր որսալ մեծ քանակությամբ¹²։

Սովորական երևույթ էր նաև խաղող, մրգեր, ձուկ, այլ մթերքներ և արհեստային արտադրանքի որոշ տեսակներ, օրինակ, կավե ամանեղեն՝ սալլե-րով, գրաստներով և շալակով գյուղից գյուղ շրջելով փոխանակելը կամ վաճառելը, որը կատարվում էր տարվա որոշ շրջանում։ Ավելի տարածված էր շրջիկ մանրածախ առևտուրը։ Քաղաքում՝ թաղից-թաղ կամ գավառում՝ գյուղից-գյուղ շրջող մանրածախ վաճառականը կոչվում էր փերեզակ։

Առևտրի հիմնական վայրը, սակայն, քաղաքն էր, իր շուկաներով և արհեստավորական շարքերով։

«Առևտուրը քաղաքներում կարգավորվում էր ըստ թագավորների հրամանի», կամ թագավորի հրամանի համաձայն իշխաններն էին որոշում առևտրի տեղը։ Նույն եղանակով պետությունն էր սահմանում և կարգավորում չափերն ու կշիռները։

Քաղաքներում առաջացել էր շուկայական պաշտոնեություն, որի գլուխ կանգնած էր շուկայական վերակացուն՝ հարկային և ոստիկանական իրավունքներով օժտված շահապետը (մուհթասիբը)։ Նրան ենթակա էին շուկայական հսկիչ-վերակացուները՝ կոփիչները¹³։

Կոփիչները հետևում էին շուկայի կարգ ու կանոնին, հաշվի էին առնում ոչ միայն այն ամենը, ինչ վաճառվում էր, այլև քաղաքի բոլոր եկամտաբեր հաստատությունները՝ ջրաղաց, ձիթհան, ներկատուն, վաճառատուն և այլն՝ սրանց հասույթները պարզելու և հարկադրելու համար։

Շուկայում վաճառվող ապրանքների գները նույնպես սահմանվում էին իշխանությունների կողմից՝ տարվա բարեբերության, վաճառվող իրերի առատության կամ նվազության համեմատ։ Գները կարող էին փոփոխվել իշխանավորների կողմից, բայց գավառապետների և ժողովրդապետների¹⁴, այսինքն՝ քաղաքային վարչության, թաղապետ-տանուտերների, արհեստավորական եղբայրությունների (համքարությունների) ավագանու (աատեան ծերոց) համաձայնությամբ։

Շուկաների վրա սահմանված հսկողությունը, սակայն, չէր կարող վերացնել միջնադարյան քաղաքի համար բնորոշ խաբեությունն ու խարդախությունը։ Դիմելով առևտրականներին և արհեստավորներին, ներսես Շնորհալին այսպես է խրատում նրանց. «Թող ձեզնից ոչ ոք խաբեությամբ ու նենգությամբ չվաճառի իր ունեցվածքը անմեղ գնորդներին, մանավանդ ստախոսությամբ և սուտ երդումով՝ ռամիկներին և չիմացողներին խաբելով... Թող ձեզ մոտ մեծ և փոքր կշռաքար կամ կրկնակի չափ չլինի... այլ արդարությամբ և ճշմարտությամբ վաճառեցեք ձեր ձեռքի գործը և վաճառելիք նյութը»¹⁵։

Գյուղացիների, արհեստավորների և աշխարհիկ հոգևոր ֆեոդալների կողքին արդեն առաջացել էր քաղաքային բնակչության մի խավ, բաղկացած մանր և խոշոր առևտրականներից՝ «խանութպաններից» և «արգասու վաճառական-

12 Տե՛ս Աբարաթի մատենագիրները Հայաստանի մասին», էջ 139։

13 Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 434—435։

14 Տե՛ս նույն տեղում։

15 Ներսես Շնորհալի, Թուղթ ընդհանրական, էջ 107։

ներից», որը պարապում էր միայն առևտրով, իբրև ինքնուրույն և շահավետ զբաղմունքով: Ուրեմն, արդեն տեղի էր ունենում աշխատանքի երրորդ հասարակական բաժանումը՝ առևտրի անջատումը արտադրությունից: Առևտրականը դառնում էր միջնորդ՝ արտադրողի և սպառողի միջև, սակայն աշխատանքի այդ բաժանումը շատ չէր խորացել, և դեռևս մամր արտադրողը հիմնականում ինքն էր վաճառում իր արտադրանքը:

Առևտուրը Հայաստանում IX—XI դարերում խիստ սպառողական բնույթ էր կրում, նրա հիմնական նյութը կազմում էին գյուղատնտեսական մթերքները, լայն սպառման առարկաները և սրանց արտադրության համար անհրաժեշտ հումքը, իսկ արտադրության գործիքների, մանավանդ հիմնական միջոցների՝ հողի, ալգինների, ջրաղացների, ձիթհանների, վաճառքի դեպքեր թեև հանդիպում էին, սակայն դեռևս շատ սահմանափակ: Անշարժ ունեցվածք վաճառողները և գնորդները դեռևս ֆեոդալներն էին: Վանքերը հանդես էին գալիս միայն անշարժ ունեցվածքի դնորդի դերում: Չնայած ներքին առևտուրը Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում դեռևս բարձր զարգացման չէր հասել և լայն ծավալ չէր ընդունել, այդուհանդերձ այն սկսել էր զավառը կապել քաղաքի հետ: Աղբյուրներում արդեն հանդիպում են վկայություններ, երբ խոշոր քաղաքը շրջապատող զավառը պատկերացվում է քաղաքի հետ միասին: Այսպիսով ներքին առևտուրը խաղում էր որոշակի դեր ոչ միայն ֆեոդալական քաղաքի, այլև գյուղի տնտեսական, հասարակական և մշակութային զարգացման գործում:

2. ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Հին՝ ստրկատիրական հասարակության կամ անտիկ շրջանի քաղաքների անկմանը հաջորդած վաղ ֆեոդալական դարաշրջանում, երբ հողատիրությունն էր դարձել հասարակության տնտեսական հիմքը և ֆեոդալական բերդը՝ քաղաքական իշխանության կենտրոնը, արհեստներն ու առևտուրը ամենուրեք անկում ապրեցին: Միջազգային առևտրի համար աննպաստ էին նաև արաբաբյուզանդական անվերջ ընդհարումները: Սակայն ֆեոդալական հասարակության առաջադիմությունը, արհեստների զարգացումը, ֆեոդալական քաղաքի ձևավորումը լայն նախադրյալներ ստեղծեցին նաև միջազգային առևտրի զարգացման համար:

Հայաստանի արտաքին առևտուրը միջազգային տարանցիկ առևտրի մի կարևոր օղակն էր: Այդ առևտուրն ընդգրկում էր շատ լայն շրջանակներ՝ ամբողջ Մերձավոր Արևելքը, Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդական կայսրության երկրները, հասնելով մինչև Չինաստան, Հնդկաստան, Մալայա, Ցեյլոն՝ արևելքում, և մինչև հարավ-արևմտյան Եվրոպայի երկրները՝ արևմուտքում¹⁶: Այս առևտրական կապերի շնորհիվ Արևելքի հարևան, նույնիսկ իրարից հեռու ապրող ժողովուրդները փոխադարձաբար հաղորդակից էին դառնում դարերի ընթացքում ձեռք բերած տնտեսական և մշակութային նվաճումներին, մի

¹⁶ Տե՛ս W. Heyd, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, Bd. I—II, Stuttgart, 1879, A. Kremer, Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen, Bd. I—II, Wien, 1875.

հանգամանք, որը քիչ չէր նպաստում Արևելքի երկրների առաջադիմությանը:

Արևելքում ծավալված միջազգային առևտրի մեջ Հայաստանը խաղում էր շատ նշանակալից դեր: Դա պայմանավորված էր նախ նրա աշխարհագրական դիրքով, որի շնորհիվ երկրի միջով անցնում էին միջազգային առևտրի առավել կարևոր մայրուղիները: Երկրորդ՝ խոշոր նշանակություն ունեցող նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանը իրեն չեզոք երկիր արաբական և բյուզանդական երկրներից եկող քարավանների այցելության առավել հարմար վայրերից մեկն էր¹⁷: Վերջապես՝ Հայաստանը տնտեսապես զարգացած երկիր էր, ուներ խոշոր քաղաքներ և միջազգային առևտրին մասնակցում էր սեփական արտադրանքի շատ տեսակներով:

Հնդկաստանից, Չինաստանից, Միջին Ասիայից Իրանի միջով եկող առևտրական մայրուղիները հանգուցվում էին Թավրիզում, ապա հասնելով Մառանդ, նորից ճյուղավորվում էին, և մի ճյուղը գնում էր դեպի հյուսիս-արևմուտք, անցնելով Նախճավանի, Դվինի, Անիի, Կարսի, Կարնո քաղաքի, Արծնի, Երզնկայի վրայով, մտնում էր Փոքր Ասիա, հասնում Միջերկրական ծովի ափերը՝ Կոստանդնուպոլիս: Արծնի վրայով անցնող ճյուղն էլ տանում էր դեպի Սև ծովի հարավային ափերը՝ Տրապիզոն, Հյուսիսային մայրուղին Դվինից և Անիից գալով անցնում էր արևելք՝ Պարտավ, Գանձակ, ապա Դերբենդի վրայով՝ դեպի հյուսիս, իսկ Վրաստանի միջով հասնում էր Սև ծովի հարավ-արևելյան ափերը: Հարավային մայրուղին նույն Մարանդից անցնում էր դեպի Հեր (Խոյ), Վան, Բերկրի, ապա Վանա լճի հյուսիսային ափերով Արճեշի, Մանազկերտի, Խլաթի, Բաղեշի վրայով ձգվում էր Արզն, Նիրկերտ, այնտեղից էլ դեպի Ամիդ և Միջագետք, Ասորիք (Սիրիա), ինչպես և դեպի Մեկրտինե և Փոքր Ասիա: Մի շարք այլ ճյուղերով այդ ճանապարհները կապվում էին իրար հետ և իրար էին հանգուցում Հայաստանի, Վրաստանի, Աղվանքի, Իրանի, Իրաքի, Ասորիքի և Փոքր Ասիայի քաղաքները¹⁸: Հայաստանի միջով անցնող հարավային և հյուսիսային գլխավոր ուղիքները միջազգային տարանցիկ առևտրի առավել բանուկ և ապահով ճանապարհներն էին: IX—XI դարերում ավելի մեծ դեր էր խաղում հյուսիսային մայրուղին, որի վրա գտնվող քաղաքները արհեստային արտադրության և առևտրի ավելի խոշոր կենտրոններ էին:

Բազրատունյաց Թագավորությունը Հայաստանում հոգ էր տանում առևտրական ճանապարհների ապահովության ուղղությամբ և ջանում էր նպաստել միջազգային տարանցիկ առևտրին: Բնորոշ է հետևյալ փաստը. երբ Ատրպատականի էմիր Ափշինը իր դժգոհությունը հայտնեց Բյուզանդիայի հետ Բագրատունիների կնքած պայմանագրի առթիվ, ապա Սմբատ Ա Թագավորը նրան պատասխանեց, թե համաձայնությունը կայսրի հետ նաև ձեր օգտին է, որովհետև ինչ որ խալիֆային և քեզ պետք է, հեշտությամբ կգտնեք կայսրության մեջ: Բացի դրանից, ձեր վաճառականների առջև ճանապարհ կբացվի կայս-

17 Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Երևան, 1954, Տե՛ս նաև Հ. Մանանդյան, Հայաստանի քաղաքները X—XI դարերում:

18 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երևան, 1936:

րության հետ առևտուր անելու, որի ջնորհիվ ձեր գանձարանները կփարթամանան¹⁹,

Այս պայմանագրից հետո Հայաստանը նաև պաշտոնապես ճանաչվեց իրրև միջազգային առևտրի կենտրոնատեղի: Սկզբում Դվինն էր այն մեծ հանգույցը, որ առևտրական ճանապարհներով կապված էր բազմաթիվ այլ քաղաքների և երկրների հետ: Հյուսիսում առևտրի կարևոր հանգուցակետ էր Պարտավ քաղաքը, որի միջոցով Դվինը կապվում էր Դերբենդի հետ: Հետզհետե Հայաստանի առևտրական կապերն ավելի էին ընդարձակվում, մեծանում էր մյուս քաղաքների դերը: Հայկական քաղաքների առևտրական կապերը Վրաստանի, Շիրվանի, Իրանի, Հյուսիսային Միջագետքի, Եփրատի աջ ափի, Փոքր Ասիայի, Սև ծովի հարավային և հարավ-արևելյան նավահանգիստներին հետ սերտ էին ու անմիջական:

Հայաստանի մասնակցությունը միջազգային առևտրին՝ սեփական արտադրանքով, բազմիցս նշել են արաբ հեղինակները:

Ալ-Իսթախրին բարձր էր գնահատում Դվինում պատրաստվող բրդե գործվածքներն ու զգեստները, գորգերը, «հայկական արտադրություն» այլ իրերը²⁰, որոնք արտահանվում էին: Նա հիշատակում է նաև Դվինում արտադրվող բոլլունը, որը մետաքսե ծաղկավոր ծանր գործվածք էր:

Ալ-Մուկադդասին, հիշատակելով արտադրանքի տեսակները, իր հերթին գտնում է Հայաստանից արտահանվող գործվածքները, մանավանդ որդան կարմիրով ներկված մետաքսեղենը, բրդե սփռոցները, որոնք «աչքի են ընկնում բարձր հատկություններով և իրենց նմանը չունեն»²¹:

X դարի վերջին քառորդի մի այլ հեղինակ՝ Իբն-Հուկայլը ավելի ընդարձակ ու դրվատական է խոսել: Նրա ասելով Դվինում պատրաստում էին աղվամազից և բրդից մանվածքներ՝ գորգերի, բարձերի, բազմոցների, գոտիների և այլ տիպի հայկական արտադրանքների համար՝ ներկած կրճով (որդան կարմիրով): Դվինում, — ջարուհակում է նա, — պատրաստվում են շատ մետաքսե զգեստներ, որոնց նմանները շատ կան Ռումի երկրում (Բյուզանդիայում), բայց սրանք (հայկականները) ավելի արժեքավոր են: Շինչ վերաբերում է այն արտադրանքներին, որոնք կոչվում են «հայկական գործվածքներ», — ավելացնում է Իբն-Հուկայլը, — ապա դրանք են բուտը (գործվածք գլխանոցի և շալմայի փաթեթի համար), բազմոցները, գորգերը, ծածկոցները, տապաստակները (փոքրիկ գորգեր) և բարձերը. առարկաների մեջ չկան սրանց նմանները աշխարհի մի ծայրից մյուս ծայրը և բոլոր ուղղություններում²²:

Հայկական գործվածքները լայն տարածում ունեին և վաճառվում էին նաև Բյուզանդական կայսրության շուկաներում: Ա. Կրեմերը, Վ. Հեյդը, Հ. Մանանդյանը արաբական աղբյուրների հիման վրա նշում են, որ հայկական մետաքսե գործվածքները վաճառվում էին Տրապիզոնում, և որ այժ քաղաքի մեծ շուկան

19 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 201:

20 Տե՛ս СМОМПК, вып. XXIX, стр. 19.

21 Նույն տեղում, էջ 15:

22 СМОМПК, вып. XXXVIII, стр. 92

հայ վաճառականներն իրենց ապրանքներով այցելում էին դեռևս IX դարում²³,

Հայկական գործվածքները հասնում էին նաև հեռավոր երկրներ: Ֆաթիմյան խալիֆաների Կահիրեի գանձարանում, իբրև շատ թանկարժեք իր, պահվում էր Մուֆավաքիլ խալիֆայի (847—861) վրանը, որը պատրաստված էր որդան կարմիրով նեֆրիտ ոսկեթել հայկական գործվածքից:

Հայկական բազմոցներն ու ժածկոցները այնպիսի համբավ ունեին, որ նրանց նմանները արտադրում և որդան կարմիրով ներկում էին Եգիպտոսի Ասիութ քաղաքի անկվածագործները²⁴:

Միջազգային առևտրի մեջ հայտնի էին նաև հայկական գորգերը և տապաստակ կոչված փոքրիկ գոգգ-օթոցները կամ աղոթքի գորգերը, ինչպես անվանում են դրանց արաբ հեղինակները: Հայկական գորգերը, գործվածքները և պղնձե անոթները հիշատակված են 814 թ. Թրակիայում բուլղարների վերցրած ավարի մեջ²⁵:

Հայկական գորգերը արաբական խալիֆայության երկրներն էին հասնում ինչպես առևտրի միջոցով, նույնպես և հարկային ճանապարհով²⁶:

Իբն-Ֆադլանը X դարի 20-ական թվականներին, այցելելով Կամայի բուլղարների երկիրը, տեսել է, որ նրանց թագավորի վրանում, ուր կարող էր տեղավորվել հազար մարդ, փռված են եղել հայկական գորգեր²⁷: Վ. Բարտոլդը արաբական և պարսկական աղբյուրների տվյալների հիման վրա նշել է, որ հայկական գորգերը հռչակ էին վայելում ոչ միայն արաբական աշխարհում, այլև իրանում, որտեղ նրանք զարդարում էին Ղազնևյան սուլթանների, ինչպես և խորասանի ու Կաշգարի կառավարիչների պալատները²⁸:

Հայկական գորգերը արտահանվում էին նաև Բյուզանդական կայսրության երկրները և Եգիպտոս:

Հայաստանը հեագույն ժամանակներից ի վեր արտահանում էր մետաղ և մետաղից պատրաստված իրեր: Մետաղների հանույթի նկատելի ընդարձակման և մետաղագործական արհեստների ծավալման շնորհիվ մետաղի և մետաղե իրերի արտահանությունը մեծացել էր: Արաբական հեղինակ Յակուտը, հատկապես նշելով Աղձնիքի գավառի Հալեի քաղաքի մոտ մեծ քանակությամբ հանվող երկաթի բարձր որակը, ավելացնում է, որ այն արտահանվում էր ուրիշ երկրներ²⁹:

Հայաստանից արտահանվում էին նաև զանազան հանքանյութեր, օրինակ՝ վանա լճից ստացվող բորակը, որը արաբական երկրներում հայտնի էր «պուրե արմանի» անունով և լավագույնն էր համարվում: Արաբերենից հայերեն

²³ Տե՛ս Կ. Ա. Манандян, О торговле и городах, стр. 160—161.

²⁴ Տե՛ս А. Kremer, Kulturgeschichte des Orients, Bd. I, s. 297.

²⁵ Տե՛ս Theophanes Continuatus, Bonnae, 1838, p. 671.

²⁶ Տե՛ս А. Kremer. Նշված աշխ., հատ. 2, էջ 358: Н. Я. Марр, АН, ծանոթ. 165, էջ 237—238.

²⁷ Տե՛ս «Путешествие Ибн Фадлана на Волгу», М., 1939, стр. 73.

²⁸ Տե՛ս В. В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, СПб., 1903, стр. 150.

²⁹ Տե՛ս Jacut, I, p. 456.

Թարգմանված մի ալքիմիական ձեռագրում բորակի մասին ասված է՝ «ինքն ի Հայոց գայ»³⁰,

Ուրմիա լճի ափին հանվող Թուֆիան (ցինկի թթվուկ) և մկնդեղը, Իբն-Հաուկալի ասելով, արտահանվում էին Իրաք, Ասորիք, Նգիպոսոս և մեծ եկամուտ բերում վաճառականներին³¹։ Նույն լճի հյուսիս-արևմտյան ափին հանվում էր նաև պաղլեղ, որը նույնպես առևտրի առարկա էր։

Միջնադարյան Հայաստանում արդյունահանվող աղը ոչ միայն բավարարում էր երկրի պահանջը, այլև վաճառվում էր հարևան երկրներում։ Մեծ քանակությամբ աղ ստացվում էր նաև Վանա լճից։

Իբն-Հաուկալի վկայությամբ այդ աղը տանում էին Զազիրա (Միջագետք) և Իրաք՝ հացթուփներին վաճառելու համար³²։ Թաղեղի կողմի սարերում բնակիչները կտրատելով սոճու նմանվող ինչ-որ ծառեր և դրանց մի ծայրը կրակի մեջ գնելով ստանում էին զգալի քանակությամբ խեժ, որը կոծրով տանում էին ամեն կողմ՝ ծախելու³³։

Հայաստանի ներկերն ու ներկանյութերը՝ որդան կարմիրը, տորոնը (որ տալիս էր կարմիր ներկ), կարմիր ներկաքարը (սուրիկ) և այլ նյութեր, վաճառքի սովորական առարկա էին միջազգային շուկաներում։

Վանա լճի տառեխ ձուկը վաճառվում էր շատ երկրներում։ Արաբ հեղինակները վկայում են, որ մի թզաչափ այդ ձուկը, աղ դրած, վաճառքի էին տանում Զազիրա (Միջագետք), Մոսուլ, Ռակկա, Խառան, Հալեպ, Խորասան, անգամ Հնդկաստան³⁴։

Միջազգային առևտրին Հայաստանը մասնակցում էր նաև անասունների և որոշ քանակությամբ գյուղատնտեսական արտադրանքի վաճառքով։ Հայաստանից արտահանվում էին ձիեր, մանավանդ ջորիներ։ Իբն-Հաուկալը ասում է, թե Զավազանից (Անձևացյաց երկրից) և Հայաստանի այլ նահանգներից Իրաք, Ասորիք և ուրիշ երկրներ էին տանում ընտիր ջորիներ, տրոնք աչքի էին ընկնում իրենց ազնվացեղությամբ, դիմացկունությամբ և դրանց մասին հիշատակելու հարկ չկա, որովհետև շատ հայտնի են³⁵։

Գյուղատնտեսական մթերքներից արտահանվել են հացահատիկ, գինի, չորացրած մրգեր, բուսական յուղեր, մեղր և այլն։

Մեջբերված փաստերը տարակույս չեն թողնում, որ Հայաստանը եղել է միջազգային տարանցիկ առևտրի գործուն մասնակից և ոչ թե սոսկ առևտրական քարավանների անց ու դարձի կամուրջ՝ Արևելքի և Արևմուտքի միջև, կամ էլ միայն կենտրոնատեղի, ուր տարբեր երկրներից քարավանները ապրանքներ էին բերում փոխանակելու համար։

Հայաստանը, Վրաստանը, Առանը (Աղվանք) և Ատրպատականը, որոնք արաբական խալիֆայության գլխավոր վարչական բաժանմամբ (հյուսիսա-

30 Կ. Ղաֆադարյան, Ալքիմիան պատմական Հայաստանում, էջ 67։

31 СМОМПК, вып. XXXVIII, стр. 97.

32 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97։

33 Տե՛ս Насири Хусрай, Сафарнаме, М.—Л., 1933, стр. 39.

34 Տե՛ս СМОМПК, вып. XXIX, стр. 25. Jacut, I, p. 513.

35 Տե՛ս СМОМПК, вып. XXXVIII, стр. 97.

յին փոխարքայություն) մի միավոր էին կազմում՝ Ար-Ռիհաբ անունով, համարվում էին շեն ու բարեբեր, զարգացած արհեստագործության և վաճառքի առարկաներով լի երկիր։ Ալ-Մուկադդասին, օրինակ, գտվում է Ար-Ռիհաբի բրդն գործվածքները, սքանչելի գոտիները, որդան կարմիր ներկը, շուկաների առատությունն ու էժանությունը։ Նրա ասելով մի գառը երկու դիրհեմ արժեք, երկու հացը մի դանկ, իսկ մրգերը այնքան առատ էին, որ տրվում էին առանց հաշվի և կշռի։ Ար-Ռիհաբը, — շարունակում է նույն հեղինակը, — հրաշալի երկիր է, այնտեղ կան օգտակար ապրանքներ ու մեծ քաղաքներ։

Բնորոշ է, որ այս վկայությունները վերաբերում են X դարին, երբ Հայաստանը, հատկապես Բագրատունյաց Թագավորությունն ու Վասպուրականը ապրում էին վերելքի և տնտեսական բարգավաճման ժամանակաշրջան։

Հայաստանը միջազգային առևտրին մասնակցում էր նաև իբրև դրսից ներմուծվող ապրանքների սպառող։ Այդ առթիվ մեր տեղեկությունները սակավ են և պատահական, միայն հնագիտական պեղումներն են որոշ լրացումներ մտցնում։ Հայ և օտար մատենագրական աղբյուրներից կարելի է հզորակացնել, որ Հայաստան են բերվել արևելյան կոշված ապրանքներ՝ հնդկական համեմունք, գոհարեղեն, չինական գործվածքներ և հախճապակի, բյուզանդական գործվածքների որոշ տեսակներ, պերճանքի առարկաներ, արաբական աշխարհից, Սիրիայից և Պաղեստինից նույնպես՝ պերճանքի առարկաներ և դեղորայք։

X դարի արաբ հեղինակ ալ-Մասուդին խոսում է ոչ միայն Հնդկաստանից, այլև Ցեյլոնից, անգամ Մալայան արշիպելագից Մերձավոր Արևելք բերվող գոհարեղենի և համեմունքների մասին։ Նա հատկապես հիշատակում է կանֆորան, խունկը, մեխակը, սանդալի փայտը, հոտավետ ընկույզը, կարդամոնը, բուբեբան և այլն³⁶։ Մատթեոս Ուռհայեցին պատմում է, որ Անիի մայր տաճարի համար X դարի վերջերին Հնդկաստանից բերվել էր բյուրեղյա շքեղ ջահ, որի արժեքը 10 հազար դիրհեմ էր կազմում³⁷։

Հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են չինական բարձրորակ խեցեղեն՝ պատրաստված կավճինից (պորցելան), պատած բաց կանաչավուն ջնարակով, միջին ասիական և իրանական խեցեղենի նմուշներ, Իրաքի և Ասորիքի խեցեղենի և ապակու որոշ տեսակներ, բյուզանդական ապակեղեն, արծնապատ (էմալած) գոտի և այլն։

Իրաքից, գուցե և Եգիպտոսից քարավանները բերում էին բամբակ, Հիշատակված է նաև գորգագործության համար պատրաստի թելի ներմուծումը Տիգրիսի ափին գտնվող Նահրաբան քաղաքից։

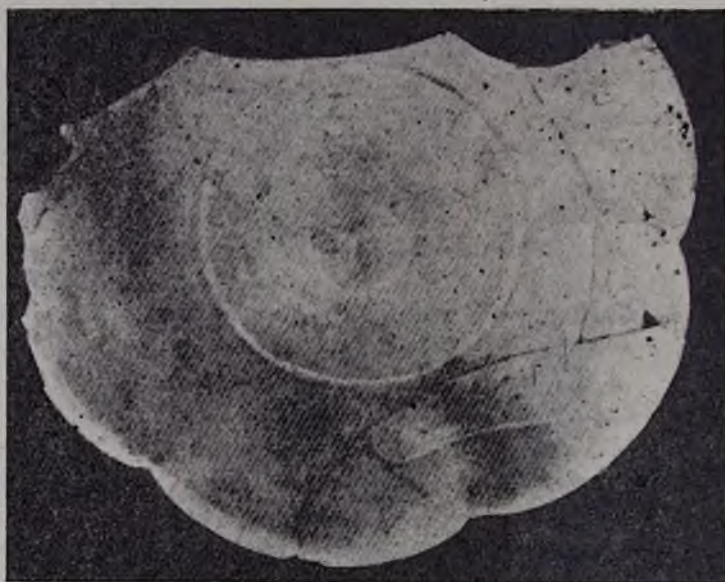
Դերբենդի վրայով անցնող ճանապարհով Անդրկովկասը կապվում էր խազարների, Վուգայի բուլղարների և ուլանների հետ։ Խազարները, ալ-Իսթախրու վկայությամբ, գործվածքներ և զգեստներ չէին պատրաստում, և դրանք ամբողջովին տարվում էին նրանց մոտ Զուրջանից, Թաբարստանից, Արմինիայից և Ռումից (Բյուզանդիայից)։ Խազարների երկրում, շարունակում է պատմիչ ալ-Իսթախրին, պատրաստվում և արտահանվում էր միայն սոսինձ, իսկ սնդիկը, մեղրը, մոմը, մորթիները և բուրդը, որոնք վաճառվում էին հա-

³⁶ Տե՛ս СМОЛІК, вып. XXXVIII, стр. 9—10.

³⁷ Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 149.

րավից գնացող վաճառականներին, նրանց մոտ բերվում էին ուրիշ տեղից³⁸ (այսինքն ռուսների և բուլղարների երկրներից)։ Ռուսիայի հետ առևտրական կապերը իրականացվում էին նաև Սև ծովի նավահանգիստների՝ Տրապիզոնի և Սինոպի միջոցով։

Հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից ապրանքները Անդրկովկաս բերվում էին նաև Միջին Ասիայի վրայով։ Հյուսիսի հետ կատարվող առևտրի գլխավոր կետերը Դերբենդը և Իթիլն էին, որտեղ բնակություն էին հաստատել մեծ թվով վաճառականներ, դրանց թվում և քրիստոնյաներ³⁹։

Ճենապակե բաս, շինական

Իթիլում և Դերբենդում վաճառվում էին գերազանցապես ռուսական ապրանքներ՝ ամենից ավելի մորթեղեն, ապա մեղրամոմ, վուշե գործվածքներ, զգեստներ և ստրուկներ⁴⁰։

Քարավանային առևտուրը կապված էր մեծ դժվարությունների ու վտանգների հետ։ Երկրից երկիր ճանապարհվելով քարավանները ոչ միայն վճարում էին բավականաչափ բարձր մաքս ամեն մի պետության, նույնիսկ տեղական իշխանության սահմաններն անցնելիս, այլև հաճախ ենթարկվում էին հարձակման և կողոպուտի։ Այդ դժվարությունները հաղթահարելու նպատակով վաճառականները կազմում էին ընկերություններ, նրանց քարավաններում լի-

³⁸ См. СМОЛІК, вып. XXXVIII, стр. 32.

³⁹ См. А. Якубовский, Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X—XV вв., стр. 13.

⁴⁰ См. В. Бартольд, Место Прикаспийских областей в истории Мусульманского мира, стр. 35, տե՛ս նաև Եսլյեի՝ Сочинения, т. II, часть I, стр. 681.

նում էին ոչ միայն մեծ թվով վաճառականներ, այլև ուղեկցող զինված ջոկատներ: Այդպիսի մի ընկերություն, որը կազմակերպված էր վասսալության նախապայմանում, պարապում էր աղ դրած տառեխի առևտրով: Մատթեոս Ուտհայեցին պատմում է, որ 1084 թ. այդ քարավանը տառեխ ձկան բեռներով 80 ընտիր քաջերից բաղկացած ջոկատի ուղեկցությամբ հասել էր Անտիոք քաղաքը⁴¹:

Հողային սեփականությամբ հարստություններ դիզելու կողքին բացվել էր առևտրով փարթամանալու ճանապարհը, և այժմ՝ զգալի թվով մարդիկ պարապում էին վաճառականությամբ: Պետությունը և տեղական իշխանությունները հոգում էին ճանապարհների բարեկարգությանը և անվտանգությանը: Ճանապարհների վրա քաղաքներում և նրանց մերձակայքում կառուցվում էին կամուրջներ, քարավանատներ և հյուրանոցներ, որոնք աղբյուրներում կոչված են հյուրատուն, փնդուկ (պանդուկ) և խանապար: Անի քաղաքի և նրա մերձակայքի X—XI դարերի փնդուկներից մի երկուսը հիշատակված են վիմագիր արձանագրությունների մեջ⁴²: Պարզվում է, որ Անիում X—XI դարերում փնդուկներ ունեին ոչ միայն թագավորն ու վանքերը, այլև նորեկուկ մեծատունները: Հյուրատները, փնդուկ-պանդուկները և խանապարները օտարների հյուրընկալության և առևտրի հետ կապված հաստատություններ էին և, եթե առաջին երկուսը ավելի հարմարեցված էին մարդկանց ընդունման և սպասարկման պահանջներին, ապա խանապարները քարավանների ընդունման իջևաններ էին և մեծագին առևտրի վայրեր:

Հայտնի է, որ միջին դարերում առևտրական քարավանները պարապում էին նաև դիվանագիտությամբ, հետախուզությամբ, նրանք կարող էին նաև թշնամու ներխուժման անակնկալներ ստեղծել, ուստի դրանից խուսափելու համար կարգ էր սահմանված՝ ստուգել քարավանները, իսկ մայրամուտից հետո փակել քաղաքների դռները և քարավաններ ներս չթողնել: Այդ նկատառումով քաղաքների մատույցներում կառուցվում էին քարավանատներ՝ քարավանները հյուրընկալելու համար: Նման քարավանատների ավերակներ պահպանվել էին Անիի մոտ Ախուրյանի ձախ ափին՝ Ջրափի գյուղում, որտեղ կառուցված է եղել նաև Անի տանող ամենամեծ կամուրջը՝ 31 մետր թռիչք ունեցող մի կամարով: Մի քարավանատուն էլ կառուցված է Անիից մի անցում (մեկ օրվա ճանապարհ) հեռավորության վրա՝ այժմյան Թալին շրջկենտրոնի մոտ: Նման իջևան-քարավանատներ կառուցվում էին ճանապարհների վրա՝ լեռնանցքներում, դրանք հաճախ պաշտպանված էին լինում բուրգերով և կոչված էին ապահովելու քարավանների հանգիստն ու անվտանգությունը⁴³:

Առևտուրը մեծամեծ եկամուտներ էր բերում ոչ միայն վաճառականներին, այլև ֆեոդալական պետությանը, իշխանություններին: Քաղաքներում արտադրող և տեղական շուկաներում վաճառվող բոլոր տեսակի ապրանքներից,

41 Տե՛ս Մաթեոս Ուտհայեցի, էջ 226:

42 Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 20—21:

43 Տե՛ս Վ. Հաբուսյունյան, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, 1960:

ինչպես և հասութաբեր զանազան հաստատություններից (ջրաղաց, ձիթհան, ներկատուն, հյուրատուն, պանդոկ, խանապար և այլն) գանձվում էր բաժ: Մերձակա գյուղերից վաճառքի համար քաղաք բերվող մթերքներից և հումքից գանձվում էր բաժ կամ դոնագիր, որը նույն բաժի մի տեսակն էր: Իսկ տարանցիկ առևտրի քարավաններից գանձվում էր մաքս,

Ապակե անոթ, բյուզանդական

Արարական աղբյուրները որոշ տեղեկություններ են պահպանել մաքսի չափի վերաբերյալ, դրանցից երևում է, որ այն հետըհատե աճում էր: Օմայյան խալիֆայության տիրապետության վերջում (VIII դարի կես) Արաբիա, Սիրիա և Եգիպտոս երթևեկող քարավաններից գանձվում էր՝ մահմեդականներից 40 դիրհեմից 1 դիրհեմ (2,5 տոկոս), ոչ մուսուլմաններից 20 դիրհեմից 1 դիրհեմ (5 տոկոս): X դարի արաբ աշխարհագիր Իբն Ռուստեի վկայությամբ Բուլղարում մաքս գանձվում էր ապրանքների արժեքի մեկ տասերորդի չափով (10 տոկոս): Կարելի է ենթադրել, որ բաժի չափն էլ տատանվում էր 5—10 տոկոսի սահմաններում:

Ֆեոդալական իշխանությունները, շահագրգռված լինելով առևտրի զարգացման մեջ, քարավանների անվտանգ երթևեկությունը ապահովելու համար առանձնացնում էին զինված ջոկատներ, որոնք ուղեկցում էին քարավանները՝ մինչև հարևան իշխանության սահմանները, դրանից ևս ստանալով համապատասխան վարձատրություն:

Միջազգային, մանավանդ ներքին առևտուրը IX—XI դարերում զարգանում էր և ծավալվում: Դրանով հանդերձ ապրանքային արտադրությունը և առևտուրը դեռևս սահ-

մանափակ էին և չէին կարող խախտել ֆեոդալական հասարակության բնատնտեսական հիմքերը, որոնց վրա տակավին հաստատապես հանդում էին աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների տնտեսությունը և ամբողջ գյուղաշխարհը: Դրամական շրջանառությունն էլ այս դարերում դեռևս սահմանափակ էր:

Առևտուրը Հայաստանում IX—XI դարերում լինելով երկրում տեղի ունեցող նշանակալից տնտեսական վերելքի, քաղաքների և արհեստների զարգացման հետևանք, իր հերթին խոշոր չափով նպաստում էր նույն այդ տնտեսական վերելքին, արհեստների և քաղաքների զարգացմանը, մանավանդ քաղաքների աճին և ձևավորմանը:

3. ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ Բագրատունի թագավորների կտրած դրամներ մեզ հայտնի չեն։ Նրանց թագավորության հաստատման նախօրյակին և հետո դրամական շրջանառությունը բնորոշվում էր հիմնականում աբբասյան արծաթ դրամների լայն տարածմամբ։ Աբբասյաններն իրենց տիրապետության բազմաթիվ քաղաքներում, այդ թվում և հայկական քաղաքներում, թողարկում էին արաբերեն քուֆի գրերով արծաթե և պղնձե դրամներ։

Դրամական հիմնական միավորը արծաթ դրամն էր՝ դիրհամը, որը ապրանքա-դրամային հարաբերություններում ուներ միջազգային նշանակություն։ Պղնձե դրամները թողարկվում էին տեղական կարիքների համար, և պղինձը սովորաբար քաղաքային կամ գավառական շուկայի նեղ սահմաններից դուրս չէր անցնում։ Ոսկե դրամներ հայտնվում էին սահմանափակ չափերով։ Առևտրական գործարքներում ոսկե դրամն ուներ առավելապես հաշվային նշանակություն։ Ոսկու և արծաթի փոխհարաբերությունը դիտվում էր 1:10, երբեմն 1:14-ի չափով, ըստ որում այդ հարաբերությունները կայուն չէին։

Հայաստանում աբբասյան դրամների թողարկման կենտրոնը Դվին քաղաքն էր։ Դվինից բացի աբբասյան դրամներ էին թողարկվում Աղվանքի Պարտավ և Հյուսիսային Միջագետքի Մծբին քաղաքներում։ Հայաստանում շրջանառության մեջ էին ոչ միայն տեղում հատված աբբասյան դրամները, այլև այլ քաղաքներից, ինչպես նաև առանձին ամիրայություններից առևտրի միջոցով բերված արծաթ դրամները, օրինակ՝ Սաջյանների X դ. առաջին կեսին կտրված և Սալարյանների X դ. երկրորդ կեսում կտրված դրամները։ Հայաստանում և իսլամականության այլ երկրամասերում աբբասյանների և նրանց ենթակա ամիրայությունների թողարկած արծաթե դրամները միջազգային առևտրի շնորհիվ թափանցում էին հեռավոր շուկաներ։

Հայաստանը մի տեսակ կամուրջի դեր էր կատարում նաև արաբական երկրներում կտրված դրամների շրջանառության համար։

Միջազգային առևտուրն արաբական արծաթ դրամները Հայաստան էր բերում և շրջանառության ընդհանուր հոսանքով Եվրոպա էր տանում Կասպից ծովի, Դերբենդի վրայով, ապա այնտեղից Վոլգայի ավազանով՝ դեպի հյուսիս-արևմուտք։ Մերձվոլգյան շրջաններում այդ հոսանքը բաժանվում էր երկու ճյուղի, որոնցից մեկը ուղղվում էր դեպի Մերձբալթյան երկրներ ու Գոտլանդի վրայով հասնում Սկանդինավիա, իսկ մյուսը թեքվում Արևմուտք և Դենպր-Վիսլա սիստեմով հասնում Գերմանիայի առևտրական շուկաները։ Արաբական դրամները Հայաստանի, Սև ծովի վրայով ևս թափանցում էին Գոնի ու Դենպրի ավազանները և ավելի հեռու՝ Միջին Եվրոպա, Սկանդինավիա։ Դրամական գանձերի գյուտերը հիշյալ երկրներում ցույց են տալիս նաև Հայաստանի առևտրական կապերի ուղիները հյուսիսի հետ՝ IX—XI դարերում։

Սակայն X դարի վերջերին և հատկապես XI դարի սկզբից փոխվել էր Հայաստանի դրամական շրջանառության կազմը։ Նախ արծաթի դրամների թարմ հոսանքը նվազել էր, և նոր թողարկված արծաթ դրամները այլևս չունեին արծաթի պարունակության նախկին բարձր որակը։ Հաճախ արծաթապատում էին միայն դրամի մակերեսային շերտը։

Արծաթի սղությունը XI դարի սկզբից նկատվում էր արևելյան շատ երկրներում։ Այն ժայր էր առել Միջին Ասիայից և աստիճանաբար տարածվել դեպի Արևմուտք։ Շուրջ երկու հարյուր տարի պետությունները թողարկում էին կամ զուտ պղնձյա դիրհեմներ, կամ «արծաթ» դրամներ արծաթի շնչին պարունակությամբ։ Առաջացել էր արծաթի կատարյալ ճգնաժամ։ Պղնձի խա-

Դրամներ՝ Գառնիում գտնված գանձից

նուրդով ցածրորակ արծաթ դրամները թողարկում էին Շադդադյանները 951—1096 թթ., որոնք XI դարում տեր էին դարձել Դվին և Գանձակ քաղաքներին, Շադդադյան դիրհեմները, սակայն, արտաքին առևտրի մեջ ընդունելություն չգտան։

XI դարի սկզբից միջազգային առևտրի մեջ տիրապետող էին դարձել բյուզանդական ոսկե դրամները, իսկ ներքին շուկայի համար՝ պղնձե դրամները։ Ի տարբերություն Շադդադյան դրամների, բյուզանդական ոսկե և պղնձե դրամներ Հայաստանում հայտնաբերվում են ոչ միայն առանձին օրինակներով, այլև ամբողջական՝ դանձների ձևով։

Բյուզանդական ոսկե դրամները Հայաստանում հայտնի էին «բիզանդ» կամ «դահեկան», «ոսկի դահեկան» անուններով։

Առևտրի հայկական շուկաներում X դարի վերջերից և XI դարի ընթացքում ամենատարածվածը Քրիստոսի պատկերով, բայց առանց կայսեր անվան

բյուզանդական պղնձյա դրամն էր։ Անհում այնքան շատ են գտնվել X—XI դդ. նման դրամներ, որ բացահայտ է դառնում նրանց խաղացած կարևոր դերը ներքին շուկայում։ Այդ դրամների վրա նշված չէ փողերանոցի անունը։ Սակայն շրջանառության դարավոր փորձերով հայտնի է, որ պղնձե դրամները արտաքին առևտրի հետ չէին առնչվում և ներքին շուկայի սահմաններից դուրս չէին անցնում։ Հետևաբար, հագիվ թե այդպիսիները բերված լինեին Հայաստան միայն կայսրության կենտրոնից։ Հավանական է, որ դրանք թողարկվում էին նաև Հայաստանում, մասնավորապես Անի քաղաքում, մասնավանդ, երբ վերջինս 1045 թ. անցել էր բյուզանդացիների ձեռքը։ Հիրավի, Հայաստանում գտնված բյուզանդական պղնձե դրամների մեծ մասը թողարկման ժամանակով վերաբերում է XI դարի երկրորդ կեսին։

Նույն այդ ժամանակներում, երբ վերացել էր Մեծ Հայքի թագավորությունը, Տաշիր-Չորագետի Բագրատունյաց ճյուղի Կյուրիկե թագավորն իր

անունից թողարկում է պղնձե դրամներ: Տարաբախտաբար այդ դրամները պահպանվել են հատուկ կենտ նմուշներով: Դրանց մի կողմի վրա պատկերված է Քրիստոսը, իսկ մյուս կողմում դրոշմված է հինդ տող հայերեն արձանագրություն, որի մեջ Կյուրիկեն հիշատակված է կուրապաղատ՝ բյուզանդական տիտղոսով. դա նշան է, թե նա ճանաչել է կայսրության դերիշխանությունը: Լոռվա Հայոց թագավորության այդ դրամները բյուզանդական ու մահմեդական դրամների հոծ զանգվածում շատ աննշան էին, և, հավանաբար, Հայաստանի տնտեսության և առևտրի համար էական նշանակություն չեն ունեցել: Այսուհանդերձ դրանք Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի հայկական դրամների հետաքրքիր նմուշներ են:

✓
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

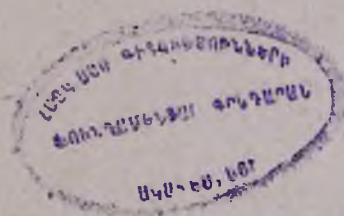

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Ն. Ս., Հակոբյան Ա. Մ.,
Ներսիսյան Մ. Գ.

A ^{III} / 6541

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՄԱՐԱԶՈՒԹՅՈՒՆ,
Ե Ր Ե Վ Ա Ն - 1976

ՀԱՏՈՐ III

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՉԱՐԳԱՅԱԾ
ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(IX Դ ԿԵՍԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ XIV Դ ԿԵՍԵՐԸ)

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առաքելյան Բ. Ն. (պատասխանատու խմբագիր),
Բաբայան Լ. Հ. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Մնացականյան Ա. Շ., Ցեր-Ղևոնդյան Ա. Ն-

Գլուխ երեսունութերորդ.— Մանդղաների սոփցալ—տնտեսական ֆաղափակությունը (Լ. Հ. Բարայան)

1. Հողատիրության ձևերը	645.
2. Հարկերն ու հարկահանման ձևերը	657

Գլուխ երեսունիններորդ.— Հայաստանի ֆաղափակ—տնտեսական անկումը (Լ. Հ. Բարայան)

1. Քուլտրական ֆեոդալական տնտեսաձևի տիրապետության հետևանք—
ները Աշխատավոր ժողովրդի վիճակը	656.
2. Արտադրողական ուժերի անկումը	660
3. Քաղաքային կյանքի անկումը	662
4. Մոնղոլների հարկային քաղաքականության կործանարար հետևանքները	664.

Բ Ա Ժ Ի Ն Է

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գլուխ ֆառասուներորդ.— Հայկական իշխանությունը հիմնումը Կիլիկիայում (Մ. Կ. Զալալյան)

1. Կիլիկիայի բնակչությունը և բնաշխարհը	677.
2. Հայերի արտագաղթը Կապադովիա, Միջագետք, Ասորիք և Կիլիկիա:
Հայկական իշխանություններն այս երկրներում XI դարում և
XII դարի սկզբին	673.
3. Կիլիկիայի հայկական իշխանության առաջացումը և նրա պայքարը
անկախության համար	677.

Գլուխ ֆառասունհինգերորդ.— Կիլիկիայի հայկական թագավորության առաջացումը և նրա
փոխնաբերությունները հարևան երկրների հետ (Մ. Կ. Զալալյան)

1. Լևոն Բ-ի հռչակումը «Հայոց Թագավոր»	687.
2. Լևոն Բ-ի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը	691.

Գլուխ ֆառասուներկուսերորդ.— Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոհեղացումը և միջագ—
գային հառաքերությունները XIII դարում (Ս. Վ. Բոռնազյան)

1. Հեթումյանների հաստատվելը Կիլիկյան գահի վրա	695.
2. Մոնղոլական աշխարհակալությունը և Կիլիկիան	699.
3. Կիլիկիայի պայքարը նգիպտական սուլթանության դեմ	708.

Գլուխ ֆառասունեքսերորդ.— Կիլիկիայի հայկական թագավորության սոցիալ—տնտեսական
հառաքերությունները

1. Կիլիկիայի հայկական պետության սոցիալական կառուցվածքը և հողա—
տիրության ձևերը (Ս. Վ. Բոռնազյան)	715.
2. Գյուղացիության սոցիալ—տնտեսական և իրավական դրությունը XII—XIV
դարերում (Ս. Վ. Բոռնազյան)	718.
3. Աշխատավոր բնակչության կեղեքումը, հարկեր, տուրքեր (Ս. Վ. Բոռ—
նազյան)	720.
4. Քաղաքները և քաղաքային կյանքի զարգացումը (Ս. Վ. Բոռնազյան)	724.
5. Առևտուրը (Ս. Վ. Բոռնազյան)	729.
6. Կիլիկիայում կտրված դրամները (Խ. Ա. Մուշեղյան)	732.

Գլուխ ֆառասունչորսերորդ.— Կիլիկիայի պետական կարգը (Ս. Վ. Բոռնազյան)

1. Ռուբինյան իշխանության վարչա—քաղաքական կառուցվածքը	737.
2. Կիլիկիայի հայկական թագավորության պետական կարգը	738.

ՓՈԽԱՆԱԿԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՎԵՐՆԱԽԱՎԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

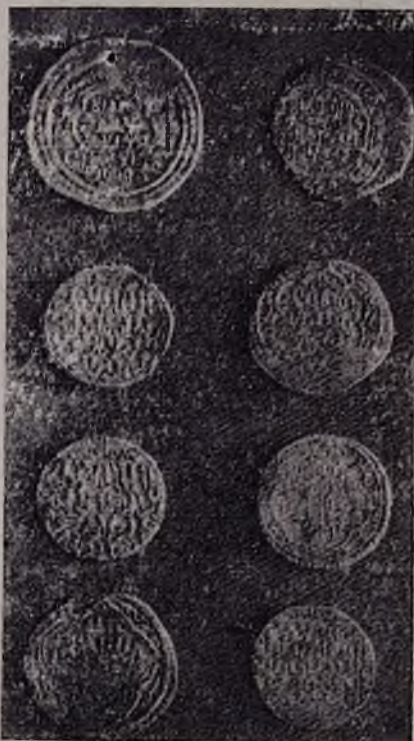
XII դարի երկրորդ կեսին և XIII դարում ներքին և արտաքին առևտուրը նախկինից ավելի մեծ ծավալ ստացավ: Երկրի ներսում առ ու ծախի առարկա էր դարձել ամեն տեսակի շարժական և անշարժ ունեցվածքը: Հայաստանը ավելի մեծ չափերով էր մասնակցում միջազգային առևտրին: Այս ամենը առաջացրել էր նաև ոսկուց, արծաթից և պղնձից կտրված դրամների բավականաչափ մեծ պահանջ: XII դարի սկզբից, սակայն, դրամական շրջանառության մեջ ստեղծվեց մի նոր իրադրություն, որը բնորոշվում է արծաթի ճրգնաժամով: Արծաթը վերացել էր ասպարեզից, ուստի ներքին շուկայում առևտուրը կատարվում էր պղնձե դրամներով, իսկ արտաքին գործարքներում՝ առավելապես ֆյուդալական և սելջուկյան ժագում ունեցող ոսկե դրամներով: Արծաթի անհայտացումը, որի պատճառները պարզաբանված չեն, ծայր էր առել XI դարում Արևելյան Իրանում, իսկ XII դարում արդեն բացահայտ էր Հայաստանում և նրան մերձավոր երկրներում, որտեղ ոչ միայն արծաթե դրամներ չէին կտրվում, այլև արծաթե առարկաներ և զարդեր չեն հանդիպում:

Հայաստանում XII դարում շրջանառության մեջ են եղել Ելտկուզյանների (Իլդիզիզյանների) կտրած պղնձե դրամները:

XII—XIII դարերում ապրանքային արտադրության, արհեստների ու առևտրի զարգացումը պահանջում էր դրամների զանգվածային թողարկում: Ելտկուզյաններն այժմ դրամներ ավելի շատ էին կտրում, միաժամանակ օգտագործում էին բյուզանդական պղնձե դրամները, դրանց վրա խփելով իրենց կնիքը:

Հայաստանի հարավային և արևմտյան մարզերում առևտուրը XII դ. կատարվում էր տեղական ամիրայությունների՝ Դանիշմանյանների, Մենզուշականների, Սալդուխյանների, Շահարմենների, Արտուխյանների, Զենգյանների և Այլուքյանների պղնձե դրամներով: Մեքաստիա, Մալաթիա, Երզնկա և այլ քաղաքներում, որոնց բնակիչները հիմնականում քրիստոնյաներ էին,

Թուրքմենական ծագման Դանիշմանյանները թողարկում էին պղնձե դրամներ՝ Քրիստոսի, երբեմն նաև Աստվածամոր պատկերով: Սաղուխյանները որոնք հաստատվել էին Կարնո մեջ, պղնձե դրամներ էին թողարկում. ս. Գեվորգի կամ աշխարհիկ բնույթի պատկերներով ու արաբերեն արձանագրություներով: Պղնձե դրամների վրա երբեմն արաբերենով գրված է արժաթ դրամի անունը՝ դիրհեմ: Սելջուկյան նմանօրինակ պղնձե դիրհեմները շրջանառության մեջ էին Նիքիեից, Կարին, Խլաթ, Արճեշ, Բերկրի, Մանազկերտ, Ծրզնկա քաղաքներում և սրանց մերձավոր շուկաներում:

Դրամներ Գառնիում գտնված գտնված

Հայաստանի հյուսիս-արևելյան կողմերում շրջանառության մեջ են եղել զորեղացած վրաստանի կտրած դրամները՝ XII դարի վերջերին Գեորգի Գ (1156—1184) թագավորի պղնձե դրամները, իսկ XIII դարի սկզբից առավել լայն տարածում են գտնում Թամար թագուհու և նրա երկրորդ ամուսնու՝ Դավիթ Սոսլանի, ինչպես և Թամարին հաջորդող Գեորգի Հաշալի (1213—1222) և վերջապես Ռուսուդան թագուհու (1222—1245) պղնձե դրամները:

XIII դարի 30-ական թվականներից սկսվում է դրամային շրջանառության նոր փուլը, որը բնորոշ է մոնղոլական արժաթ դրամների լայն տարածմամբ:

Մոնղոլական տիրապետության վաղ շրջանում միջազգային առևտուրը

Հայաստան է բերում նաև Փոքր Ասիայի, սելջուկյան սուլթանների արծաթ դրամները՝ թողարկված Կեսարիայում, Իկոնիայում և Սվասուում:

Արաղա խանի (1265—1281) իշխանության տարիներին հայկական քաղաքներում թողարկվել են պղնձե դրամներ՝ մի կողմում հայերեն և արաբերեն, իսկ մյուս կողմում ուլգուքերեն մականգրություններով: Այդ դրամների վրա պատկերված է հավասարաթև խաչ, որի անկյուններում դրոշմված են հայերեն կրճատ գրեր՝ ՏՐ/ԱՄ/ ՅՍ/ՔՍ (Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս) և դրանց զուգահեռաբար՝ արաբերեն «Յանուլ Զօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբո Սատուծոյ միակի»:

Թղթն դրամները, բնականաբար, երկար կյանք չունեցան: Արդեն Ղազան Մահմուդ խանի ժամանակ (1295—1304) հատուկ ռեֆորմով մշակվեց դրամակշռային միասնական սիստեմ և պաշտոնապես արգելվեց այդ սիստեմից տարբեր այլ կարգի դրամների թողարկումը: Մահմանվեց դրամների նոր տիպ, որը թողարկվում էր Ղազան խան Մահմուդի անունից: Հիմնական դրամային միավորը հանդիսանում էր արծաթ դիրհեմը՝ 2,445 գրամ միջին քաշով: «Ղազանի» կոչվող նոր տիպի դրամները թողարկվում էին նաև Հայաստանի մի շարք քաղաքներում, իսկ Անիում թողարկում էին պղնձե դրամներ՝ Քրիստոսի պատկերով:

✓
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

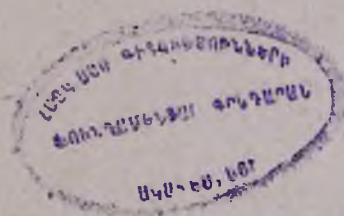

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Ծրեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Ն. Ս., Հակոբյան Ա. Մ.,
Ներսիսյան Մ. Գ.

A ^{III}
6541

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ,
Ե Ր Ե Վ Ա Ն - 1976

ՀԱՏՈՐ III

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՉԱՐԳԱՅԱԾ
ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(IX Դ ԿԵՍԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ XIV Դ ԿԵՍԵՐԸ)

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առաքելյան Բ. Ն. (պատասխանատու խմբագիր),
Բաբայան Լ. Հ. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Մնացականյան Ա. Շ., Ցեր-Ղևոնդյան Ա. Ն-

Գլուխ երեսունութերորդ.— Մանդղաների սոփեյալ—տնտեսական ֆազաֆակաւութիւնը (Լ. Հ. Բարայան)

1. Հողատիրութեան ձեւերը 645.
2. Հարկերն ու հարկահանման ձեւերը 657

Գլուխ երեսունիններորդ.— Հայաստանի ֆազաֆակաւ—տնտեսական անկումը (Լ. Հ. Բարայան)

1. Քուլտրական ֆեոդալական տնտեսական տիրապետութեան հետեանք—
ները Աշխատավոր ժողովրդի վիճակը 656.
2. Արտադրողական ուժերի անկումը 660
3. Քաղաքային կյանքի անկումը 662
4. Մոնղոլների հարկային քաղաքականութեան կործանարար հետեանքները 664:

Բ Ա Ժ Ի Ն Է

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գլուխ քառասուներորդ.— Հայկական իշխանութիւնը հիմնումը Կիլիկիայում (Մ. Կ. Զաւլայան)

1. Կիլիկիայի բնակչութիւնը և բնաշխարհը 677.
2. Հայերի արտագաղթը Կապադովիա, Միջագետք, Ասորիք և Կիլիկիա:
Հայկական իշխանութիւններն այս երկրներում XI դարում և
XII դարի սկզբին 673:
3. Կիլիկիայի հայկական իշխանութեան առաջացումը և նրա պայքարը
անկախութեան համար 677

Գլուխ քառասունհիններորդ.— Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան առաջացումը և նրա
փոխճարաբերութիւնները հարեան երկրների հետ (Մ. Կ. Զաւլայան)

1. Լևոն Բ-ի հռչակումը «Հայոց թագավոր» 687
2. Լևոն Բ-ի ներքին և արտաքին քաղաքականութիւնը 691

Գլուխ քառասուներկուերորդ.— Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան գոհեղացումը և միջագ—
գային ճարաբերութիւնները XIII դարում (Ս. Վ. Բոննազյան)

1. Հեթումյանների հաստատուելը Կիլիկիան գահի վրա 695
2. Մոնղոլական աշխարհակալութիւնը և Կիլիկիան 699
3. Կիլիկիայի պայքարը նգիպտական սուլթանութեան դեմ 708

Գլուխ քառասուներեքերորդ.— Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան սոցիալ—տնտեսական
ճարաբերութիւնները

1. Կիլիկիայի հայկական պետութեան սոցիալական կառուցվածքը և հողա—
տիրութեան ձեւերը (Ս. Վ. Բոննազյան) 715.
2. Գյուղացիութեան սոցիալ—տնտեսական և իրավական դրութիւնը XII—XIV
դարերում (Ս. Վ. Բոննազյան) 718.
3. Աշխատավոր բնակչութեան կեղեքումը, հարկեր, տուրքեր (Ս. Վ. Բոն—
նազյան) 720.
4. Քաղաքները և քաղաքային կյանքի զարգացումը (Ս. Վ. Բոննազյան) 724
5. Առևտուրը (Ս. Վ. Բոննազյան) 729
6. Կիլիկիայում կտրված դրամները (Խ. Ա. Մուշեղյան) 732

Գլուխ քառասունյոթերորդ.— Կիլիկիայի պետական կարգը (Ս. Վ. Բոննազյան)

1. Ռուբինյան իշխանութեան վարչա—քաղաքական կառուցվածքը 737
2. Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան պետական կարգը 738.

թապառուղ, համեմունքներ և հանքային նյութեր: Կիրիկիա էին ներմուծվում մի շարք ապրանքներ, ինչպիսիք են մետաքսեղեն, զարդեղեն, զենք, օճառ և այլն:

Արտոնություն ստացած օտար առևտրականների մեծ մասը ապրանքների համար վճարում էր մաքս մեկ տոկոսի չափով, մինչդեռ ոչ արտոնյալ պայմաններով սահմանված էր չորս տոկոս: Ներմուծվող և արտահանվող ապրանքներից ստացվող մաքսը վճարվում էր նավահանգիստներում և լեռնանցքերում հիմնված մաքսային վարչության տներում, որոնք աղբյուրներում կոչվում են բաժտոհն: Առևտրական արտոնագրերում և շնորհագրերում, Սըմբատի Դատաստանագրքում նշված են բազմաթիվ այդպիսի հարկերի և մաքսերի տեսակներ:

Առևտրից զանձվող մաքսերն ու հարկերն էին.

1. Ոսկե, արծաթե իրերի և թանկագին քարերի վաճառքից ստացվող հարկեր:

2. Սանսարյան—միջնորդության հարկը, որ զանձվում էր Կիրիկիայի շուկաներում, տոնավաճառներում և խանութներում վաճառվող ապրանքներից:

3. Պասաժում — անցահարկը և տուրքը, որ զանձվում էր կիրճերի, լեռնանցքերի, կամուրջների և գետերի վրայով կատարվող առևտրից:

4. Անգորաժում հարկը՝ նավահանգիստներում խառախվող նավերից:

5. Տաբուլաժում կոչվող հարկը, որ զանձվում էր շուկայում վաճառքի սեղան ունենալու համար:

6. Տրանզիտուզ կոչվող հարկը, որ զանձվում էր ֆեոդալ հողատիրոջ կամ թագավորի կողմից նրանց տերիտորիայի վրայով փոխադրվող ապրանքների համար:

7. Էգսակցիո հարկը, որ զանձվում էր օտար պանդոկապետներից և գինեվաճառներից:

Բնական է, որ Կիրիկյան արքունի զանձարանը մեծ եկամուտներ էր ըստանում արտաքին և տարանցիկ առևտրից, որն իր հերթին նպաստում էր Կիրիկիայի տնտեսական զարգացմանը:

6. ԿԻՐԻԿԻԱՅՈՒՄ ԿՏՐՎԱԾ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Ներքին և արտաքին առևտրին զարկ տալու համար Կիրիկյան իշխանավորները և թագավորները կտրեցին իրենց դրամները⁶², որոնք գերազանցապես

62 Կիրիկյան Հայաստանը իր գոյության ողջ ընթացքում լայն կապերի մեջ լինելով Միջերկրականի արևելյան ու արևմտյան շուկաների հետ, ապրանքափոխանակության պահանջով թողարկել է մեծ քանակությամբ դրամներ: Դրանց մի շնչին մասը, ավելի քան 13,000 դրամ, առանձին ժողովածոնեբումով, պահվում է Վիեննայի ու Վենետիկի Մխիթարյան թանգարաններում, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում (Նրեան), ՍՍՀՄ ժողովուրդների պատմության թանգարանում (Մոսկվա), Պետական էրմիտաժում (Լենինգրադ), Թուրքիայի հնագիտական թանգարանում (Ստամբուլ), Ֆրանսիայի ազգային մատենադարանում (Փարիզ), Ամերիկյան դրամագիտական ընկերությունում (Նյու-Յորք) և շատ այլ պետական ու անհատական ժողովածոնեբում:

հայերեն գրերով արժաթե ու պղնձե դրամներ էին: Դրամների թողարկումը Կիլիկիայում սկսվել էր դեռևս Ռուբինյանների իշխանության շրջանում: Հատուկ կենտ նմուշներով պահպանվել են Թորոս Ա-ի (1099—1129), Թորոս Բ-ի (1145—1169) և առավելագույն Ռուբինյան վերջին իշխան Լևոնի (1187—1198) պղնձե դրամները, որոնցով կատարվել է առևտուրը երկրի ներսում: Իշխանների անուններից բացի դրանց վրա դրոշմված է նաև խաչի նշանը:

Թագավորության շրջանում դրամներ են թողարկվել մշտապես, Լևոն Բ 1198 թ. Թագավոր հռչակվելով անմիջապես կարգավորեց երկրի դրամական տնտեսությունը և թողարկեց արժաթե ու պղնձե, իսկ առանձին դեպքերում նաև ոսկե դրամներ: Լևոն Բ-ի առատորեն թողարկած արժաթե ու պղնձե դրամները շրջանառության մեջ են եղել ողջ XIII դարի ընթացքում: Այս դրամներն իրենց ձևավորմամբ օրինակ հանդիսացան Կիլիկիայում թողարկվող հետագա դրամների համար: Լևոն Բ-ի կտրած ոսկե դրամները գերազանցապես շքադրամ էին 4,8 գրամ նվազագույն և 7 գրամ առավելագույն քաշով: Շրջանառության մեջ հիմնական դրամային միավորը արժաթե դրամն էր, որը թողարկվում էր զանգվածաբար:

Դրամների մի երեսին դրոշմվում էր հայոց Թագավորի պատկերը, շուրջը գրված՝ Լեւոն Թագաւոր Հայոց, մյուս երեսին՝ մեկ կամ, ավելի հաճախ, երկու առյուծ՝ խաչի նշանով⁶³:

Թողարկվել են նաև պղնձե խոշոր դրամներ, որոնց մի երեսին պատկերված է Թագավորի առյուծանման գլուխը, շրջապատված Լեւոն Թագաւոր Հայոց գրությամբ: Պղնձե այդ դրամների հակառակ կողմերին պատկերված է խաչ, շուրջը գրված՝ Շիւնեալ ի քաղաքս ի Սիւս: Լևոն Բ-ի օրոք դրամները թողարկվում էին տարբեր կշռաչափի, որոնք հայտնի էին տարբեր անուններով: 5,1 գրամ միջին քաշով արժաթե դրամները կոչվում էին երկդրամյաններ, դրանց կես կշիռը ունեցող (մոտ 2,9 գրամ) արժաթ դրամային միավորները՝ կես երկդրամյաններ, իսկ 1,30 քաշով արժաթե դրամները՝ կեսդրամյաններ:

Պղնձե խոշոր դրամը կոչվում էր «դանգ» և թողարկվում էր մոտ 7,40 գրամ միջին քաշով: Հեթում-Ջաբելի (1226—1270) համատեղ Թագավորության տարիներին թողարկվեցին արժաթե դրամներ՝ 2,84 գրամ միջին քաշով, որոնց մի կողմի վրա դրոշմված էր Հեթումի և Ջաբելի պատկերները. կանգնած և խաչը միասին բռնած, մյուս կողմին՝ խաչակիր առյուծը, շուրջը արձանագրված՝ Հեթում Թագաւոր Հայոց: Այդ ժամանակներում թողարկվեցին նաև երկլեզվյան հայերեն ու արաբերեն արձանագրություններով արժաթե դրամներ: Դրանք շրջանառության մեջ մտան 1236—1245 թթ.՝ Հե-

Լևոն Թագավորի ոսկե դրամը

63 Լևոն Բ կտրել է նաև արժաթե շքադրամ իր օժան առթիվ՝ Քրիստոսի առջև իր ծննդադիր պատկերով մի երեսին և երկու առյուծների ու խաչի պատկերով մյուս երեսին:

թում Ա-ի և Իլդնիայի սելջուկյան սուլթաններ Քեյ-Կուբադի ու Քեյ-Խոսրովի անուններով, որի առթիվ նախապես հատուկ համաձայնություն էր կայացել: Ներքին շուկայի համար 7,20 գրամանոց պղնձե «ղանգ»-երից բացի, թողարկվեցին նաև 4,60 գրամ քաշով պղնձե գրամներ, որոնք կոչվում էին «քարտեզ»: Դրանց վրա թագավորը պատկերվում էր հեծյալ կամ գահին նստած:

Հեթումին հաջորդած Լևոն Գ-ի օրոք (1270—1289) շրջանառության մեջ մտան այսպես կոչված «նոր գրամներ»՝ արծաթից, 2,60 գրամ քաշով և թագավորի, որպես հեծյալի պատկերով: Հեթում Բ-ի (1285—1305) թագավորության տարիներից արծաթ գրամներ չեն պահպանվել: Հայտնի են սակավաթիվ և թեթև քաշի (մոտ մեկ գրամ) փոքրիկ (15 միլիմետր տրամագծով) բիլոնե գրամներ: Դրանց վրա պատկերված են թագավորը՝ հանդիպահայաց դեմքով և խաչի նշան. արձանագրությունը՝ Հեթում թագաւոր ամենայն Հայոց: Ըստ հրում, առաջին երկու բառերը նշված են միապետի դիմաքանդակի շուրջը:

Հեթում Բ-ի պղնձյա գրամները նույնպես թողարկվում էին թագավորի հանդիպահայաց դիմաքանդակով, սակայն եղել են նաև պղնձե գրամներ, որոնց վրա Հեթում Բ երբեմն պատկերված է արևելյան ձևով՝ ծալապատիկ նստած, մի ձեռքը կրծքին, մյուսով՝ գավազանը բռնած: Սմբատի խիստ կարճատև թագավորության տարիներին (1296—1298) թողարկվում էին արծաթե գրամներ, որոնք գրեթե նույնությամբ կրկնում էին Ռուբինյանների հզորության ժամանակները հիշեցնող Լևոն Բ-ի արծաթե երկառուծ գրամների պատկերատիպը: Դրանով նա հավանաբար կամենում էր շեշտել, որ ինքը Ռուբինյանների հաջորդն է, և ոչ Հեթումյանների, որոնց գահը բռնագրավել էր:

Սմբատին հաջորդած Կոստանդին Ա, որի թագավորությունը մեկ տարի չտևեց, դրվագել տվեց ոչ միայն արծաթե ու պղնձե, այլև ոսկե գրամներ: Չնայած շատ քիչ գրամներ են պահպանվել Կոստանդինից, բայց պատկերադրային առումով դրանք ուրույն տեղ են գրավում հայատառ գրամների շարքում:

Կոստանդին Ա-ի ոսկե գրամները ունեցել են 3,50 գրամ քաշ՝ մի կողմի վրա պատկերված ձիավոր թագավորը, աջ ձեռքին սուր բռնած, խսկ հակառակ կողմի կենտրոնում՝ Սսի անառիկ ամրոցը՝ մեկ կամ երեք աշտարակներով: Ոսկե գրամի վրա նշված արձանագրությունը՝ «Սսոյ բերդն է թագաւոր», կա միայն Կոստանդին Ա-ի գրամների վրա: Արծաթ գրամների վրա հայոց թագավորը պատկերված է ուղիղ կանգնած՝ աջ ձեռքին սուր, ձախին՝ խաչ, շուրջը գրված՝ «Կառաղաւթինն Այլ է թագաւոր»: Այդ արծաթ գրամների վրա՝ մյուս կողմից թագավորը ներկայացված է ձիավորի տեսքով, աջ ձեռքին նորից սուր բռնած, խսկ շուրջը արձանագրված. «Կոստանդինաւոս թագաւոր Հայոց»: Պղնձե գրամները՝ «քարտեզները» ունեցել են 2,40 գրամ միջին քաշ և խաչի նշան:

XIV դարի սկզբից փոխվում է գրամա-կշռային սիստեմը: Դրամային սխեմային համապատասխան սնանկացումը բացահայտ է դառնում: Լևոն Դ (1301—1307)

Թագավորի տարիներին Կիլիկիայում թողարկվում են նոր դրամային միավորներ՝ նոր անուններով: Դրանք Հայկական Թագավորության անկման շրջանի դրամներն են:

Լևոն Թագավորի կնիքը

Հիմնական դրամային միավորը «թագուորին» կոչվող արծաթե դրամն էր՝ 2,30 գրամ միջին քաշով և արծաթի ցածր տոկոսով:

Պղնձե դրամների շարքում XIV դարի սկզբին հանդես է գալիս «փող» կոչված միավորը:

Ներքին շուկայի համար նախատեսված այդ «փող» պղնձե դրամները սկզբում դրվագվում էին համեմատաբար խոշոր տրամագծային չափերով (5,7—2,4 գրամ քաշով), որոնք հետագայում շատ փոքրացան (1,2—0,65 գրամ քաշով) ու բոլորովին չքացան:

XIV դարում դրամների վրա դրոշմվող պատկերները և մակագրությունները դառնում են միատիպ (կանոնիկ), անարվեստ: Բացի Ստից դրամների կտրվել են Տարսուսում:

Դրամական տնտեսության սնանկությունը դարձել էր բացահայտ: Բիլոնե փոքրիկ դրամները 0,70 գրամ քաշով Կիլիկյան Հայաստանի վերջին գրամները եղան: Հետագայում՝ 1393—1489 թթ. Կիպրոսի Թագավոր-Թագուհիները թողարկեցին լատինատառ դրամներ, որոնց վրա դրոշմում էին իրենց տիտղոսները՝ իբրև Հայաստանի Թագավորներ, սակայն, սրանք հայ ազգային դրամների հետ կապ չունեին:

Հերոս քաղաքի զինանշան

Այսպիսով, Կիլիկիայի հայկական պետությունն իր ժառանգումը ու զարգացման ողջ ընթացքում հայերեն գրերով դրամներ է թողարկել, որոնք լայն տարածում են ունեցել։ Դրանք հայտնաբերվել են առանձին օրինակներով և ամբողջական գանձերի ձևով, ըստ որում ոչ միայն բուն Կիլիկիայում, այլև Մերա սահմաններից դուրս, որովհետև սպասարկել են ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին շուկաների պահանջները։